ALTANER BERTOLD

ÓKERESZTÉNY IRODALOMTÖRTÉNET

(PATROLÓGIA)

FORDITOTTA, ÁTDOLGOZTA, JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

HERMANN IPOLY LÁSZLÓ O. S. B.

A PANNONHALMI FŐISKOLÁN A PATROLÓGIA TANÁRA

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1947

1882/1946. Imprimi potest. In S. Monte Pannoniae, die 9. Decembris 1946. Chrysostomus Kelemen, archiabbas. Nihil obstat. Dr. Edgardus Artner, censor dioecesanus. Nr. 6825/1946. Imprimatur. Strigonii, die 19. Dec. 1946. Dr. Joannes Drahos, vicarius generalis.

Kiadásért felel: Dr. Takáts Ernő. — Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. Felelős: Ketskés János.

TARTALOM.

Lap

A rövidítések és rövidítve idézett írásművek jegyzéke 7
Városnevek rövidítése 12
Altaner előszavából 13
Az átdolgozó előszava 15

BEVEZETÉS.

1. §. A patrológia fogalma és értékelése 19
2. §. A patrológia története 24
3. §. Az egyházatyák történetére és tanítására vonatkozó újabb irodalom 25
4. §. Kiadások, gyüjtemények és segédeszközök 41

ELSŐ RÉSZ.

A keresztény irodalom az I. század végétől a IV. század kezdetéig.

ELSŐ FEJEZET.

A Szentírás és az egyházatyák iratai közötti időszak. Egyházközségi rendtartások, oktatókönyvek, népkönyvek (ponyva), költészet.

5. §. Az apostoli szimbolum 43
6. §. Didache vagy a tizenkét apostol tanítása 44
7. §. A Didaskalia és más egyházi rendtartások 46
(1. Hippolytus egyházi rendtartása. 2. Didaskalia. 3. Apostoli egyházi rendtartás. 4. Apostoli konstituciók. 5. A 85 apostoli kánon. 6. A mi Urunk Jézus Krisztusnak végrendelete. 7. Hippolytus kánonjai. 8. Dêr Balyzeh papyrus. 9. Euchologium, Serapion püspöktől.)
8. §. Az Újszövetség apokrif iratai. Általános rész. 1. Izaiás mennybemenetele (2. rész). 2. Salamon ódái. 3. Salamon végrendelete 49
9. §. Apokrif evangéliumok 50
10. §. Apokrif «Apostolok cselekedetei» 53
11. §. Apokrif apostollevelek 56
12. §. Apokrif apokalipszisek 58
13. §. Irodalmi művek kötött formában. Verses költészet 62
(1. A himnuszköltészet kezdete. 2. A keresztény szibillák. 3. Sextus-mondások. 4. Sírfeliratok a II. és III. századból.)

MÁSODIK FEJEZET.

Az apostoli atyák.

14. §. Általános ismertetés 65
15. §. Római Szent Kelemen 66
(1. Levél a korinthusi keresztény egyházközséghez. 2. Az ú. n. 2. Kelemen levél. 3. Két Pseudokelemenlevél «Ad virgines». 4. Pseudoklementinák.)
16. §. Antiochiai Szent Ignác 69
17. §. Szent Polikárp 71
18. §. Hierapoliszi Papias 72

Lap

HARMADIK FEJEZET.

A II. század görög apologétái.

19. §. Általános ismertetés ... 73
20. §. Quadratus és Aristides ... 74
21. §. Pellai Ariston és Szent Jusztin vértanu ... 75
22. §. A II. század utolsó évtizedeinek apologétái ... 78
(1. A szír Tatianus. 2. Miltiades rétor. 3. Apollinaris. 4. Athenagoras. 5. Antiochiai Szent Theophilus. 6. Melito, Sardes püspöke).
23. §. Függelék: Levél Diognetushoz és Hermias gúnyirata ... 82

NEGYEDIK FEJEZET.

A II. század irodalma az eretnekek elleni küzdelemben.

24. §. Általános tájékoztató. A gnosztikus irodalom ... 82
Montanizmus. Gnoszticizmus. Basilides. Isidorus. Epiphanes. Valentinus. Ptolemaeus Bardesanes. Marcíon. Apelles. Pistis Sophia. A nagy misztérium-tan. A gnózis elleni irodalom.
25. §. A II. század pápáinak és püspökeinek írásai a montanizmus, gnoszticizmus és más téves tanítások ellen ... 85
26. §. Hegesippus ... 86
27. §. Szent Irenaeus, Lyon püspöke ... 86
28. §. A Muratori töredék. Az evangéliumokhoz és Szent Pál leveleihez írt előszavak (prológusok) 91

ÖTÖDIK FEJEZET.

A harmadik és negyedik század keresztény irodalma a niceai zsinatig.

A) *Nyugati írók.*

29. §. A latin keresztény irodalom megindulása. Minucius Felix ... 92
30. §. Tertullianus († 220 után) ... 93
31. §. Római Szent Hippolytus († 235) ... 100
32. §. Pápák levelei a III. századból ... 103
33. §. Novatianus ... 104
34. §. Szent Cyprianus († 258) ... 105
35. §. Pettaui Victorinus († 304) ... 110
36. §. Az idősebb Arnobius ... 110
37. §. Lucius Caecilius Firmianus Lactantius ... 111

B) *A görög Kelet írói.*

38. §. Az ókeresztény teológiai iskolák ... 113
39. §. Alexandriai Kelemen († 215 előtt) ... 115
40. §. Origenes († 253 vagy 254) ... 117
41. §. Alexandriaiak és Origenes barátai ... 123
(1. Sextus Julius Africanus. 2. Ammonius. 3. Alexandriai Nagy Dionysius. 4. Csodatévő Gergely. 5. Firmilianus. 6. Theognostus és Pierius. 7. Alexandriai Péter. 8. Pamphilus. 9. Hesychius.)
42. §. Antiochiaiak és Origenes ellenfelei ... 125
(1. Samosatai Pál. 2. Antiochiai Lucianus. 3. Methodius. 4. De recta in Deum fide.)

HATODIK FEJEZET.

Az ókeresztény kor szentírói (hagiografusai), történetírói és krónikásai.

43. §. Martyr-akták és -legendák a keresztény ókorban. ... 127
44. §. Martirológiumok és kalendáriumok ... 128
45. §. A legrégibb vértanu-akták ... 128
46. §. Martyr-legendák. Szentek élete. ... 130
47. §. Zarándokok elbeszélései Palesztináról ... 133
48. §. Caesareai Eusebius († 339) ... 134
49. §. Egyháztörténetek és krónikák (Eusebius utáni időben) ... 138
50. §. Egyháztörténeti és egyházjogi gyüjtemények ... 143

MÁSODIK RÉSZ.

A patrisztikai irodalom virágkora.

A niceai zsinattól (325) a chalcedoni zsinatig (451).

Lap

51. §. Általános jellemzés ... 148

ELSŐ FEJEZET.

Keletiek.

A) *Alexandriaiak és egyiptomiak.*

52. §. Egyiptomi szerzetesek ... 150
53. §. Sándor, Alexandria pátriárkája. Arius és barátai ... 153
54. §. Szent Atanáz (295—373) ... 153
55. §. A IV. és V. sz. többi egyiptomi írói (451-ig) ... 158
56. §. Alexandriai Szent Cirill († 444) ... 160

B) *Kisázsiaiak.*

57. §. Ancyrai Marcellus és Ancyrai Basilius ... 163
58. §. Nagy Szent Vazul (szül. kb. 330, † 379) ... 163
59. §. Naziánzi Szent Gergely (szül. 329 v. 330, † kb. 390) ... 167
60. §. Nyssai Szent Gergely († 394) ... 170
61. §. Ikoniumi Amphilochius († 394 után) ... 172

C) *Antiochiaiak.*

62. §. Antiochiai Eustathius ... 173
63. §. Hegemonius és Bostrai Titus ... 174
64. §. Jeruzsálemi Szent Cirill († 386) ... 174
65. §. Laodiceai Apollinaris († kb. 390) ... 175
66. §. Salamisi Epiphanius († 403) ... 176
67. §. Tarsusi Diodorus († 394 előtt) ... 178
68. §. Mopsuestiai Theodorus († 428) ... 179
69. §. Aranyszájú Szent János (Johannes Chrysostomus) (354—407) ... 180
70. §. Aranyszájú Szent János ellenfelei ... 186
71. §. Exegéták és aszketikus írók ... 186
72. §. Nestorius ; barátja : Eutherius és ellenfele : Proclus ... 187
73. §. Cyrusi Theodoretus († kb. 460) ... 189

D) *A szír és örmény irodalom.*

74. §. Afrahat ... 191
75. §. A szír Szent Efrém (szül. kb. 306, † 373). ... 191
76. §. Néhány szír költő és író ... 192
77. §. Örmény írók ... 194

MÁSODIK FEJEZET.

Nyugat nagy egyházatyái és egyházíról.

78. §. A IV. és V. sz. pápái egészen Nagy Szent Leó pápáig ... 196
79. §. Julius Firmicus Maternus ... 200
80. §. Poitiersi Szent Hilarius (szül. kb. 315, † 367) ... 200
81. §. Ariánusellenes és más polemikusok ... 203
82. §. Eretnek írók ... 206
(1. Potamius. 2. Wulfila. 3. Auxentius és Maximinus. 4. Opus imperfectum in Matthaeum. 5. Tyconius. 6. Priscillianus. 7. Pelagius. 8. Julianus, Aeclanum püspöke.)
83. §. Szent Ambrus, Milánó püspöke (339—97) ... 208
84. §. Ambrosiaster és Remesianai Niceta ... 213
85. §. Aquilejai Rufinus († 410) ... 214
86. §. Szent Jeromos (szül. kb. 347, † 419 v. 420) ... 216
87. §. A IV. és V. század keresztény költői ... 221
(1. Laudes Domini. 2. Juvencus. 3. Proba. 4. Egy ismeretlen. 5. Ausonius. 6. Prudentius. 7. Szent Paulinus, Nola püspöke. 8. Claudius Claudianus. 9. Carmen adv. Marcionitas. 10. Cyprianus. 11. Sedulius. 12. Claudius Marius Victor. 13. Commodianus.)

Lap
88. §. Szent Ágoston (354—430) ... 226
89. §. Szent Ágoston tanítványai és barátai ... 243
(1. Paulus Orosius. 2. Szent Quodvultdeus. 3. Marius Mercator. 4. Aquitániai Szent Tiro Prosper.)
90. §. Galliai írók ... 245
(1. Johannes Cassianus. 2. Lerinumi Vince. 3. Eucherius, Lyon püspöke. 4. Hilarius. 5. Evagrius. 6. Marseille-i Salvianus.)
91. §. Itáliai írók ... 248
(1. Petrus Chrysologus. 2. Maximus. 3. Az ifjabb Arnobius.)

HARMADIK RÉSZ.

A patrisztikai irodalom harmadik, befejező korszaka.

92. §. Általános jellemzés ... 250

ELSŐ FEJEZET.

Latin írók.

93. §. A pápák Hilariustól—II. Pelagiusig ... 251
94. §. Nagy Szent Gergely pápa (590—604) ... 253
95. §. Galliai írók ... 257
(1. Riezi [Reji] Faustus és Limogesi Ruricius. 2. Claudianus Mamertus. 3. Gennadius. 4. Julianus Pomerius. 5. Alcimus Ecdicius Avitus. 6. Arlesi Szent Caesarius. 7. Toursi Szent Gergely.)
96. §. Itáliai írók ... 260
(1. Magnus Felix Ennodius. 2. Eugippius. 3. Dionysius Exiguus. 4. Nursiai Szent Benedek. 5. Anicius Manlius Severinus Boethius. 6. Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus.)
97. §. Afrikai írók ... 265
(1. Viktor, Vita püspöke. 2. Vigilius, Thapsus püspöke. 3. Fulgentius, Ruspe püspöke. 4. Facundus, Hermiane püspöke. 5. Verecundus, Junca püspöke. 6. Liberatus diákonus. 7. Primasius, Hadrumetum püspöke. 8. Junilius Africanus.)
98. §. Spanyol írók ... 267
(1. Márton, Bracara [Braga] püspöke. 2. Szevillai Szent Leander. 3. Szevillai Szent Izidor.)
99. §. Költők ... 269
(1. Périgueux-i Paulinus. 2. Apollinaris Sidonius. 3. Dracontius Blossius Aemilius. 4. Carmen ad Flavium Felicem. 5. Rusticus Helpidius. 6. Arator. 7. Venantius Fortunatus.)

MÁSODIK FEJEZET.

Görög írók.

100. §. Pseudo-Dionysius Areopagita ... 271
101. §. A VI. század monofizita teológusai ... 274
(1. Severus. 2. Julianus, Halicarnassus püspöke. 3. Johannes Philoponus. 4. Stephanus Gobarus.)
102. §. A monofizitizmust támadó teológusok a VI. században ... 275
(1. Bizánci Leontius. 2. Johannes Maxentius. 3. I. Anastasius. 4. II. Anastasius. 5. Eulogius.)
103. §. I. Justinianus császár ... 277
104. §. A Szentírást magyarázó irodalom ... 278
(1. Gazai Procopius. 2. Gazai Aeneas. 3. Olympiodorus. 4. Kosmas, az indiai utazó. 5. Oecumenius. 6. Andreas, kappadóciai Caesarea érseke. 7. Gregorius, Agrigentum püspöke. 8. Laodiceai Petrus.)
105. §. Aszketikus írók ... 279
(1. Barsanuphius és Johannes. 2. Dorotheus. 3. Antiochus. 4. Johannes Climakus. 5. Thalassius. 6. Johannes, Carpathus püspöke.)
106. §. Eretnekségeket támadó írók a VII. században ... 280
(1. Szent Sophronius. 2. Maximus Confessor. 3. Anastasius a szerzetes és Anastasius az apokrisiarius. 4. Anastasius Sinaita.)
107. §. Eretnekségeket támadó írók a VIII. században ... 282
(Szent Germanus, Konstantinápoly pátriárkája. 2. Damaszkuszi Szent János.)
108. §. Költők ... 286
(1. Romanus, az énekszerző. 2. Az *Ἀκάθιστος* himnusz. 3. Anastasius. 4. Pizidiai Georgius. 5. Krétai Andreas. 6. Kosmas, az énekszerző és az idősebb Kosmas.)

FÜGGELÉK.

I, Patrológusok a patrologiáról ... 288
II. Bűnbánati fegyelem a kereszténység első három századában ... 293
Betűrendes név- és tárgymutató

RÖVIDÍTÉSEK ÉS RÖVIDÍTVE IDÉZETT MUNKÁK JEGYZÉKE.

A Szentírás könyveit a szokásos rövidítésekkel jelöljük. Ha a Szentírás könyveinek rövidítése mellett valamelyik egyházíró nevét is feltüntetjük, jelenti ennek az egyházírónak a rövidítve közölt szentírási könyvhöz írt homiliáját vagy kommentárját. Pl. Bas. Ps. 14. (v. Vaz. Zsolt. 14.): Szent Vazul homiliája a 14. zsoltárról. Az atyák többi írásait a címnek lerövidített vezérszavával, illetve szótagjával közöljük.

AB = Analecta Bollandiana, Bru.
AbhB = Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, B.
AC = Dölger, F. J., Antike und Christentum, 5 köt. 1929. s köv.
ACl = Antiquité classique, Lou.
AGP = Archiv für Geschichte der Philosophie, B.
AHD = Archives d'histoire doctrinale et littéraire, P.
AIPh = Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, P.
AJPh = American Journal of Philology, Baltimore.
AKK = Archiv für katholisches Kirchenrecht.
AL = Archivum latinitatis medii aevi (Bulletin Du Cange), P.
Al-M = Al-Machriq, Beyrouth.
Ang = Angelicum, R.
Ant = Antonianum, R.
APh = Archives de Philosophie, P.
AR = Archivum Romanicum, Fi.
ARW = Archiv für Religionswissenschaft, B. és L.
ASS = Acta Sanctorum (a Bollandisták kiadása).
AST = Analecta sacra Tarraconensia, Ba.
AThR = Anglican Theological Review, NY.
atl = alttestamentlich.
B = Bischof.
BAA = Bayerische Akademie der Wissenschaften, Abhandlungen der philosop. — philol. — hist. Klasse. Mn.
BAS = Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-philol.-hist. Klasse, Mn.
Bauer, W., Rechtgläubligkeit und Ketzerei im ältesten Christentum 1934.
Baumstark, A., Geschichte der syrischen Literatur 1922.
Baz = Bazmavep, Venezia (Mechitaristák).
Bess = Bessarione, R.
BFC = Bolletino di Filologia classica, To.
Bi = Biblica, R.
BiZ = Biblische Zeitschrift, Pa.
BJ = Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft, L.

BJR = Bulletin of John Rylands Library, Manchester.
BKV = Bibliothek der Kirchenväter hg von Reithmayr-Thalhofer 1860 s köv.
BKV² = Bibliothek der Kirchenväter hg von Bardenhewer-Weyman-Schermann 1911 s köv.
BLE = Bulletin de littérature ecclesiastique, P.
BM = Benediktinische Monatschrift, Beuron.
BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, At.
BoS = Bogoslovska Smotra, Zagreb.
BoZ = Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge, Düsseldorf.
BV = Bogoslovni Vestnik, Ljubljana.
Byz = Byzantion, P-Liège.
BZ = Byzantinische Zeitschrift, L.
CC = Civiltà Cattolica, R.
CD = La Ciudad de Dios, Ma.
CHR = The Catholic Historical Review, Wa.
CJ = Classical Journal, Ch.
ClPh = Classical Philology, Ch.
CQ = Classical Quarterly, Lo.
CQR = The Church Quarterly Review, Lo.
CR = The Classical Review, Lo.
CSCO = Corpus scriptorum christianorum orientalium, P.
CSEL = Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, W.
CTh = Collectanea Theologica, Lwów.
DAL = Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, P.
DAp = Dictionnaire d'Apologétique, P.
DB = Dictionnaire de la Bible, P.
Devreesse, R., Chaînes exégétiques grecques (DB Suppl. I.)
DG = Dogmengeschichte.
DHG = Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclesiastiques, P.
Did = Didaskaleion, To.
DLZ = Deutsche Literaturzeitung, L.
DSp = Dictionnaire de Spiritualité, P.
DTh = Divus Thomas, Fr (Schweiz).
DThC = Dictionnaire de Théologie catholique, P.
DThP = Divus Thomas, Piacenza.
EA = Enchiridion asceticum coll. Rouët de Journel et Dutilleul 1936. (változatlan kiad.: 1942³).
EE = Estudios eclesiásticos, Ma.
EEBS = *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, At.
EH = Euchiridion fontium Historiae ecclesiasticae antiquae coll. C. Kirch 1923. (Új kiad.: 1941⁵).
Ehrhard, A., Die Kirche der Märtyrer 1932.
EL = Ephemerides liturgicae, R.
Ἐλ = *Ἐλπίς*, War.
EO = Échos d'Orient, P.
Eos = Eos. Commentarii societatis philologicae Polonorum, Leopoli.
EP = Euchiridion Patristicum coll. M. J. Rouët de Journel 10. és 11. 1937.
EPh = *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, Alexandrien.
Er = Eranos, Göteborg.
ES = Enchiridion Symbolorum coll. Denzinger-Umberg $^{21-23}$ 1937.
EThL = Ephemerides theologicae Lovanienses, Lou.
ExT = Expository Times, Edinburgh.
FlP = Florilegium Patristicum ed. Geyer-Zellinger.
GA = Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen.
GAb = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.

García Villada, Z., Historia eclesiástica de España, 2 köt. Ma 1929—33.
GCS = Griechische christliche Schriftsteller hg von der Kirchenväter-Kommission der Preuß Akademie, L.
Gn = Gnomon, B.
GN = Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse.
Gr = Gregorianum, R.
GTT = Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, Aalten.
HA = Handes Amsorya. Monatschrift für armenische Philologie, W.
Ha = Hermathena. A Series of Papers on Literature. Science and Philosophy. Lo.
Haase, F., Altchristliche Kirchengeschichte nach orientalischen Quellen 1925.
Hennecke, E., Neutestamentliche Apokryphen 1924.
Her = Hermes, B.
HJ = The Hibbert Journal, Lo.
HJB = Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, Mn.
Ho = Hochland, K-Mn.
Hoh, J., = Die kirchliche Buße im 2. Jahrhundert 1932.
Hs = Handschrift ; hsl = handschriftlich.
HThR = The Harvard Theological Review, C (Mass.).
HVS = Historische Vierteljahrschrift, Dresden.
HZ = Historische Zeitschrift.
IER = Irish Ecclesiastical Record, Dublin.
Ir = Irénikon, Amay.
JA = Journal Asiatique, P.
JBL = Journal of Biblical Literature, Boston-New Haven.
JDAI = Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, B.
JL = Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Mr.
JQR = Jewish Quarterly Review, Phil.
JR = The Journal of Religion, Ch.
JSOR = Journal of the Society of Oriental Research, Ch.
JTS = The Journal of Theological Studies, Lo.
KA = Kyrkohistorisk Aarskrift, Stockholm.
KG = Kirchengeschichte.
KGAbh = Kirchengeschichtliche Abhandlungen hg von M. Sdralek, Br.
KlT = Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen hg von H. Lietzmann, B.
Kroll, J., Gott und Hölle. Der Mythos vom Descensuskampfe 1932.
Krüger, G. = Die christliche Literatur (M. Schanz, Geschichte der römischen Literatur, 4. rész 2 fele. Mn 1920).
Krüger 1933 = Krüger, G., A Decade of Research in Early Christian Literature 1921—30 in HThR 1933, 173—321.
Loofs, F., Theophilus von Antiochien Adv. Marcionem und die andern theol. Quellen bei Irenäu 1930.
Loewenich, W. v., Das Johannesverständnis des 2. Jahrhunderts 1932.
LThK = Lexikon für Theologie und Kirche, Fr.
MA = Mittelalter.
MAH = Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, R-P.
Mansi, J. D., Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio 1759 s köv.
MC = Mondo classico.
Mersch, E., Le corps mystique du Christ. Études de théologie historique, 2 köt. Lou 1933.
MG = Migne: Patrologia, series graeca.
Mg = Monographie.
MGSS = Monumenta Germaniae historica, Scriptores.
MGWJ = Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Br.
MiA = Miscellanea Agostiniana 2 köt. 1931, R.
Misc. Isid. = Miscellanea Isidoriana, R 1936.

ML = Migne, Patrologia, series latina.
Mn = Mnemosyne. Bibliotheca philologica Batavorum, Ley-L.
Ms = Manuskript.
mtl = mittelalterlich.
Mu = Le Muséon, Lou.
NA = Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, B.
NKZ = Neue kirchliche Zeitschrift, L.
NRTh = Nouvelle Revue Théologique, Tournai.
NS = *Νέα Σιών*, Jerusalem.
ntl = neutestamentlich.
OC = Oriens christianus, L.
OCh = Orientalia christiana, R.
OCP = Orientalia christiana periodica, R.
Oliger, L., De expositione regulae Fr. Minorum auctore Angelo Clareno, Quaracchi 1912.
OLZ = Orientalische Literaturzeitung, L.
Opitz, H. G., Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius 1935.
Opitz, AW = Opitz, H. G., Athanasius 'Werke 1934 ff.
Or = Orientalia, R.
PB = Pastor Bonus, Trier.
PC = Paraula Christiana, Ba.
Phil = Philologus, L.
PhJB = Philosophisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, Fulda.
PhWo = Philologische Wochenschrift, L.
PO = Patrologia orientalis kiad. von Graffin-Nau, P.
Preuschen, E., Antilegomena[2] 1905.
PWK = Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, St.
QLP = Questions liturgiques et paroissiales, Lou.
RAC = Rivista di Archeologia Christiana, R.
RAl = Rauschen-Altaner, Patrologie 1931.
RAL = Rendiconti della Reale Accademia nazionale dei Lincei, Classe di scienze mor., stor. e filol., R.
RAM = Revue d'ascétique et de mystique, Toulouse.
RAp = Revue pratique d'Apologétique, P.
RB = Revue Bénedictine, Maredsous.
Rb = Revue biblique, P.
RBPh = Revue belge de philologie et d'histoire, Bru.
RC = Religión y Cultura, Ma.
RCC = Revue des cours et conférences, P.
RE = Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche[3] hg von A. Hauck, L.
REA = Revue des études arméniennes, P.
REL = Revue des études latines, P.
Rel = Religio kiad. von E. Bounaiuti, R.
RevEA = Revue des études anciennes, Bordeaux.
RevSR = Revue des sciences religieuses, Str-P.
RF = Razón y Fé, Ma.
RFC = Rivista di filologia e d'istruzione classica, To.
RFE = Revista de filologia española, Ma.
RGG[3] = Religion in Geschichte und Gegenwart hg von Gunkel-Zscharnack, T 1927 ff.
RH = Revue Historique, P.
RHE = Revue d'Histoire ecclésiastique, Lou.
RHEF = Revue d'Histoire de l'Église de France, P.
RHL = Revue d'Histoire et de Littérature religieuses, P.
RhM = Rheinisches Museum für Philologie, Frankfurt a. M.
RHPh = Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses, Str.

RHR = Revue de l'Histoire des religions, P.,
Rivière, J., Le dogme de la Rédemption. Études critiques et doctrinales, Lou 1931.
RLM = Revue liturgique et monastique, Maredsous-Mont César-St. André.
ROC = Revue de l'Orient chrétien, P.
Routh, M. J., Reliquiae sacrae, O 1846[2] s köv.
RPh = Revue de Philologie, P.
RQ = Römische Quartalschrift, Fr.
RR = Ricerche religiose, R.
RSPhTh = Revue des sciences philosophiques et théologiques, P.
RSR = Recherches de science religieuse, P.
RTA = Recherches de théologie ancienne et médiévale, Abbaye du Mont César, Lou.
RTh = Revue Thomiste, P.
RTr = Rivista trimestrale di studi filosofici e religiosi, Perugia.
Rucker, I., Florilegium Edessenum anonymum 1933 (BAS 1933, 5. Heft.).
SbB = Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, B.
SbHei = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse.
SC = Scuola Cattolica, Mi.
Sch = Scholastik, Fr.
SchAC = Schwartz, E., Acta Conciliorum oecumenicorum, B.
SchR = Schweizerische Rundschau, Einsiedeln.
SIF = Studi italiani di filologia classica, Fi.
SM = Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige, Mn.
So = Sophia, Mi.
Souter, A., The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul 1927.
Sp = Speculum, C (Mass.).
SPCK = Society for Promoting Christian Knowledge, Lo.
ST = Studi e Testi, R.
Staab, K., Pauluskommentare aus der griechischen Kirche 1933.
Stählin, O., Die altchristliche griechische Literatur 1924.
StC = Studia catholica, N.
Stelzenberger, J., Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa 1933.
Streeter, H., The Primitive Church studied with Special Reference to the Origins of the Christian Ministry 1929.
StU = Studi dedicati alla memoria di Paolo Ubaldi, Mi 1937.
Θ = *Θεολογία*, At.
Th = Theology. Journal of Historic Christianity, Lo.
Tha = Theologia. Hittudományi folyóirat, Budapest.
ThBl = Theologische Blätter, L.
ThGl = Theologie und Glaube, Pa.
ThLBl = Theologisches Literaturblatt, L.
ThLZ = Theologische Literaturzeitung, L.
ThQ = Theologische Quartalschrift, T.
ThR = Theologische Revue, Mr.
ThSK = Theologische Studien und Kritiken, Gotha.
TP = Transactions and Proceedings of the American Philolog. Association, Boston (Mass.).
TU = Texte und Untersuchungen hg Gebhardt-Harnack-Schmidt, L.
VD = Verbum Domini, R.
VS = Vie spirituelle, Juvisy.
WAS = Sitzungsberichte der Wiener Akademie. Phil.-hist. Klasse.
WS = Woodbrooke Studies, Manchester.
WSt = Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie, W.
ZAM = Zeitschrift für Aszese und Mystik, I.
ZatW = Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft, Gie.
ZKG = Zeitschrift für Kirchengeshichte, St.

ZkTh = Zeitschrift für katholische Theologie, I.
ZMW = Zeitschrift für Missionswissenschaft, Mr.
ZntW = Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, Gie.
ZS = Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete, L.
ZSG = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung, Weimar.
ZSK = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, Weimar.
ZSR = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, Weimar.
ZThK = Zeitschrift für Theologie und Kirche T.

VÁROSNEVEK RÖVIDÍTÉSE.

A = Amsterdam
At = Athén
B = Berlin
Ba = Barcelona
Br = Breslau
Bru = Bruxelles
C = Cambridge
Ch = Chicago
E = Escorial
Fi = Firenze
Fr = Freiburg i. Br.
Gie = Gießen
H = Hamburg
Hei = Heidelberg
I = Innsbruck
K = Kempten
L = Leipzig
Ley = Leyden
Lo = London
Lou = Louvain
Ma = Madrid
Mi = Milano
Mn = München
Mr = Münster
N = Nymwegen
Na = Napoli
NY = New York
O = Oxford
P = Paris
Pa = Paderborn
R = Roma
Rb = Regensburg
St = Stuttgart
Str = Straßburg
T = Tübingen
To = Torino
Up = Upsala
W = Wien
Wa = Washington
War = Warszawa

ALTANER ELŐSZAVÁBÓL.[1]

Ez a patrológia lényegesen új feldolgozása az általam 1931-ben közrebocsátott, Rauschen G. nevét viselő patrológia 10. és 11. kiadásának, amely előzetesen két alkalommal (1921 és 1926) Wittig J. névjelzéssel jelent meg. Most az én nevem alatt jelenik meg. Azt hiszem, jogosult az eljárásom, ha most a címlapról elhagyom Rauschen G. († 1917) nevét, mivel ezt a munkát — ha az egészet tekintem — *lényegében újraírtam*, bár főleg az első rész első öt fejezetében, egyes szakaszokat általában csak kevés változtatással vettem át az 1931-i kiadásból.

Ez a könyv elsősorban a tanulóság részére készült... Mivel azonban a lehető legkimerítőbben közli az irodalmi adatokat, kényelmes és megbízható segédeszköz a kutató részére is... A megjelölt két cél érdekében... az irodalmi adatok eddigi csoportosításával együttjáró gyakori szövegmegszakítást mellőztem. Éppen ezért az irodalmi adatokat meghatározott elrendezésben általában az egyes auktoroknak szentelt szöveg után helyeztem; ettől az elvtől csak a patrológia igen kiváló személyiségeinek tárgyalásánál tértem el, kiknél áttekinthetőségi szempontból az irodalmi adatokat több részletben elosztva közlöm. Könyvem jellegére való tekintettel a tanulásra és olvasásra szánt anyagot három betűtípus alkalmazásával világosan megkülönböztettem. Harmad- és negyedrangú írók adatait következetesen kis betűkkel közlöm. A patrológia többi szereplőinél az anyag alaposan megfontolt felosztásával két vagy három, különböző betűtípus által megjelölt csoportban felismerhetővé tettem, hogy mi fontos, illetőleg kevésbbé fontos vagy nélkülözhető a tanulók részére... Ebben a patrológiában 80-nál több írót újonnan vontam a tárgyalt anyag keretébe. Az általam több mint hat éven át gyüjtött irodalmi hivatkozások, amelyek a patrológiai tudomány minden termékét a kutatás szolgálatába akarják állítani, minden rövidítési eljárás ellenére több helyet vesznek igénybe, mint az 1931-i kiadásban. Akkor 1800 irodalmi adatot közöltem, jelenleg 3000-nél sokkal többet... Ezekből a száraz statisztikai adatokból talán még a távolabbálló is fogalmat alkothat magának, mekkora munkába került, hogy egy kisterjedelmű tankönyvben összepréselt irodalmi utalások a tudomány hasznára lehessenek előterjeszthetők. A legújabb irodalomban található eredményeket tankönyv keretében természetesen lehetetlen teljes mértékben értékesíteni és figyelembe venni. Erre itt hely nem állt rendelkezésre, ezért sok, a szakember számára igen fontos eredményt és problémát kellett mellőznöm.

Hogy az utolsó hat, hét évben megjelent irodalmat a rendelkezésre álló szűk terjedelem határai között lehetőleg teljesen közölhessem, kényszerülve voltam — bár fájdalmas volt reám nézve — az előző évek folyóiratirodalmának adatait, melyeket az 1931-es kiadásban közöltem, lényegesen csökkenteni. Viszont az 1925 előtt megjelent önálló munkákban található irodalmat mostani könyvemben nagyobb mértékben vettem figyelembe. Hangsúlyozom, hogy az irodalmi anyag csökkentésében illetőleg kiegészítésében nem gépiesen jártam el, hanem az említett szabálytól, ha a tárgyi szempont szerintem megkövetelte, eltértem. Mielőtt azonban munkám ismertetői az itt tapasztalható «sajnálatos hézagokat» nehézményeznék és miattuk felháborodnának, töprengjenek azon, miképen lehetett volna a nehézségeket másképen megoldani és ne felejtsék el azt se, hogy még a «Nagy Bardenhewer» sem volt abban a helyzetben, hogy az összehasonlításra számbajöhető

[1] Mivel Altaner szövegét lényegében átvettem, előszavából közlök részleteket, hogy könyve kidolgozásában követett elgondolásait megismerhessük.

kötetekben a legújabb irodalmat viszonylagosan oly terjedelemben közölje, mint ez az én 1931-es kiadásomban megtörtént. Az 1925—30. években megjelent folyóirat-irodalomra vonatkozóan ezért a szakembereknek az 1931-es kiadásomat ajánlom, amely így, irodalmi adatok kézikönyveként, önálló értékét továbbra is megtartja . . .

A roppant széleskörű legújabb irodalom (1925 óta folytatott) gyüjtése, felülvizsgálata és részbeni átdolgozása alkalmával nyert ismereteket és eredményeket, mint már említettem, egy kisterjedelmű tankönyv keretében csak igen kis mértékben lehetett értékesíteni. Ezért, de meg azért is, mert a Bardenhewer-féle ókeresztény irodalomtörténet a dolog természete szerint már több vonatkozásban elavult, a Herder könyvkiadóvállalattal egyetértően azt tervezem, hogy az ókeresztény irodalom történetét előkészítem, mégpedig két vaskos kötetnyi terjedelemben, ami egyrészt könyvkereskedőileg még megbírható, másrészt talán, si licet parva componere magnis, a «Nagy Bardenhewert», ha nem is elégségesen, pótolhatja. Ebben a nagyobb keretben lehetséges lesz a lehető legrövidebben összefogó áttekintést nyujtani a patrológiai kutatás legújabb helyzetéről és irányáról, amire részint mint beszámoló jelentésre egy emberöltő tevékenységéről, részint mint kiinduló pontra a további tudományos kutatáshoz, égetően szükség van. Ennek a tervnek keresztülvitele azonban, bár megvalósítására már sok anyag van együtt, mégis csak abban az esetben sikerül, ha a legújabb irodalomnak — amely nagy részben külföldön, részint európai, részint Európán kívüli országokban jelenik meg — a megszerzése kielégítő mértékben lehetséges lesz. Tervezett nagy munkámat elősegítő támogatás lenne számomra, amit hálásan köszöntenék, ha sokan, különösen a külföldi szaktársak, a folyóiratokban megjelent különlenyomatok és a nehezen hozzáférhető sorozatos kiadványok megküldésével engem megörvendeztetnének.

Végezetül még egy szó egyes bírálóim címére, akik kifogásolják, hogy könyvemben ismét közöltem néhány fejezetet, mely az Atyák irodalmi munkásságában megnyilvánuló teológiai tanítást, felfogást is tárgyalja. Nagyon jól tudom, hogy dogmatörténeti szemszögből nézve, amit adtam, sem nem elegendő, sem ki nem elégítő, s szorosan véve, tulajdonképen nem is anyaga az ókeresztény irodalomtörténetnek. Engem egyedül az a tény vezetett, hogy Németországban a katolikus papnövendékek szabványos tanulmányi rendjében a dogmatörténet összefüggő oktatásáról nem történik gondoskodás. A könyvemben közölt ismertetések olvasása módot kíván nyujtani a dogmatörténeti érdeklődés felkeltésére, de ez elszigetelten és összefüggés nélkül álló rövid ízelítők nem pótolhatják és nem is szabad pótolniok a dogmatörténet tanulmányát . . .

Indítson patrológiám ebben az új megjelenésében is minél több, főleg fiatal teológust az Atyák írásainak nemcsak olvasására, hanem a velük való tudományos foglalkozásra is!

Breslau, 1937 szept. 30. Szent Jeromos napján.

Altaner Bertold.

ELŐSZÓ.

A kereszténységre, sőt az egész emberiségre sem a multban, sem a jelenben nem közömbös, hogy azok a nagyszabású férfiak, kik az összeomló görög-római birodalom és szellem alkotásait a teljes pusztulástól megmentették és a romokon hatalmas kibontakozású új életet indítottak meg, kik voltak, mit hagytak ránk írásaikban, mit tanítanak nekünk.

Ókeresztény irodalomtörténet vagy *Patrológia* a neve annak a tudománynak, mely ezirányú érdeklődésünk kielégítését szolgálja. Bardenhewer az «Ókeresztény irodalomtörténet» helyett inkább az «Ó-egyházi irodalomtörténet» elnevezést ajánlja. (Bard. I. 36.)

A külföldön kifejtett nagyarányú és sokirányú patrológiai tevékenység hazánkban csak kevéssé éreztette hatását.[1] Első nyomtatott patrológiánk Budán jelent meg, latin nyelven, 1809-ben; szerzője Láng János. A csanádi papnövendékek gyakorló iskolája 1880 és 1881-ben magyarra fordítja Alzog J. patrológiáját. Utána Károly János magyar nyelvű,[2] majd Rézbányay József (Pécs, 1894) latin nyelvű patrológiái jelennek meg. Zubriczky Aladár «Ó-keresztény irodalom- és dogmatörténet»-ének csak I. kötete jelent meg 1906-ban. Azóta nálunk önálló alkotásról nem számolhatunk be s leginkább a Rauschen—Bardenhewer—Wittig—Altaner patrológia gyors egymásutánban megjelent kiadásai álltak a tanulmányt folytatók és érdeklődők rendelkezésére. Altaner könyvéről a szakértők elismeréssel szólnak. A «Biblica» (Róma) 1939-i évfolyamában (354. lap) J. Simon S. J. megállapítja, hogy: «Ce manuel de patrologie est incontestablement le mieux fait et le plus utile de tous ceux qui ont été rédigés jusqu' à présent, en quelque langue que ce soit». (Ez a patrológiai kézikönyv a legjobb és legcélszerűbb az eddig megjelent patrológiák között). Megjelent olasz fordításban is (Patrologia. Trad. delle Benedettine di Sorrento, adattata da E. Mattei, riv. ed aggiornata dall'autore. Torino, 1940). De német nyelve, főleg a legutóbbi kiadás (1938) tudományos tömör stílusa, meg a szállítási nehézségek eléggé körülményessé tették e könyv használatát. Ezért kísérletek történtek lefordítására.

[1] Hittud. tört.-ből néhány adatot közlök a patrológia tanítására vonatkozólag. «Bár a reformok Bécstől eltérően *nem biztosítottak önálló katedrát . . . Prileszki János* (dogmatikatanár) . . . mint elucubrator notitiarum scriptorum ecclesiasticorum, úgy látszik tisztán patrológiai tanulmányainak élhetett . . . hat fóliókötetben kiadta egyes szentatyák iratainak történetét» . . . (1764—66) (i. m. 132).

Rautenstrauch István braunaui bencés apát tantervében (1774) a második év tárgyai között szerepel a patrisztika és a tudománytörténet (i. m. 155); Nagyszombatban *Nagy Ferenc* volt a polemika, valamint a patrológia és teológiai irodalomtörténet (historia literaria) tanára 1775-ben (i. m. 155). — A *Planum Budense* szerint a patrisztikát és tudománytörténetet az «institutiones» (teológiai alaptan) tanára adta elő (i. m. 164). — *Láng János Fortunát* 1805-ben lett az apológia és patrológia tanára; szerzője a nálunk megjelent első nyomtatott patrológiának, melyben a patrisztikus kor végét «a szerzetesség elterjedésével beállott hanyatlással» hozta összefüggésbe (i. m. 300); műve jozefinista és febroniánus szellemű (i. m. 322 és 350). — 1853-ban *Zalka János* esztergomi teol. tanár, később győri püspök lett a történelem és szentatyák tudományának tanára. *Scitovszky* nem fogadta el a teol. kar javaslatát, hogy a patrológia önálló katedrát kapjon; ennek eredménye az lett, hogy Zalka előadásai után a szentatyák tudományának nem volt karunkon hosszú ideig képviselője; történelme nyomtatásban is megjelent (i. m. 378 és 394). — *Eötvös* középiskolai reform-tervezetére Samassa észrevételeiben a pogány mitológia és erkölcsök helyett a keresztény irodalom remekeit és az ókeresztény irodalmat ajánlja (i. m. 429). — A hittudományi kar 1899-ben rk. tanszéket határozott a patrológia s egyházi irodalomtörténet számára (i. m. 460). — 1904-ben a hitt. kar a patrológia hallgatását kötelezően írta elő, így a patrológia ismét bevonult a kar tanrendjébe (Zubriczkyvel kapcsolatban). (i. m. 462).

[2] Az őskeresztény irodalom monographiája; Bpest; I. kötet 1888; II. kötet 1890.

Végre a Szent István-Társulat vette kezébe az ügyet, megszerezte a könyv fordítási jogát és engem bízott meg a fordítással. Közben eszmecserét folytattunk, vajjon nem volna-e célszerűbb önálló magyar nyelvű patrológiát, vagy pedig több szerző nyomán átdolgozást adni. Végül is abban állapodtunk meg, hogy lényegében meghagyom Altaner szövegét, beosztását, de ahol szükséges a nyelv tömörsége, vagy más okok miatt, ott átsimítom, a szöveg nagyobb átdolgozása helyett pedig az általam írt jegyzetekben közlök kiegészítéseket, irányításokat, magyarázatokat és más szerzőkre utalásokat. Eljárásomat a következőkben szeretném röviden indokolni.

A patrológiai kézikönyvek felépítésében három irányt különböztethetünk meg. Az egyik az egyes korszakokról az eseményeket átfogó, az esetleges fejlődést magyarázó áttekintést közöl, az egyházatyákról pedig a rendelkezésünkre álló adatok alapján élethű képet rajzol meg, vázolva életüket, irodalmi működésüket, a teológia minden ágára (dogmatika, biblikum, homiletika, jog, morális, társadalomtudomány, aszketika, misztika, stb.) vonatkoztatott tanításukat, törekvéseiket, lelki életüket, esetleges tévedéseiket. A közlés összefüggő, élénk előadásban történik, ezért nem szakember számára is élvezetes olvasmány. Ezt az irányt követi, bár nem teljes egészében, pl. Cayré. Altaner 1931-i kiadása előszavában a következő megjegyzést teszi reá: Cayré lemond az önálló tudományos állásfoglalásról.

A másik irány — bár az előbbi szempontjait magáévá teszi és részben gyakorlatilag is követi — az összefoglalásokat a minimumra csökkenti; az egyházatyák tanításából inkább csak a filozófiai, dogmatikai és liturgikus vonatkozásokat közli, az egyes korokba történő szemléltető, részletesebb beállítás nélkül; bár az Egyház felfogását reprodukáló tanításaikból is mutat be részleteket, főképen sajátos tanításukkal ismertet meg; az egyházatyák lelki életét aszketikus, misztikus vonatkozásban csak érinti. Előadásmód: az adatok egymásutáni, néha meglehetősen száraz felsorolása. Stílusa tömör, jegyzetekben felvilágosítást nem ad. Irodalmi tájékoztatója igen értékes. Inkább tudományos célokat szolgál. Szakember talán célszerűbbnek ítéli ezt az irányt. Ilyen pl.: Wittig—Altaner patrológiája.

A harmadik irány nem meríti ki a patrológia fogalmát. Ennek képviselője pl. Steidle, aki szerint a patrológia helyett, melyet a protestánsok kezdtek használni, megfelelőbb a «Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae» elnevezés. Hogy könyve kisebb terjedelmű és olcsóbb legyen, az egyházatyák tanításával nem foglalkozik, ezt teljesen átutalja a dogmatörténet keretébe. Az egyházatyák életadatainak és írásműveinek egyszerű regisztrálása nem meríti ki a patrológia fogalmát. Steidle újabb munkája: Die Kirchenväter. Eine Einführung in ihr Leben und Werk, Regensburg. Pustet, 1939.

Az első és második irány kölcsönös kiegészítése: bővebb tartalmi ismertetés, a teljes tanítás közlése, a lelkivilág feltárása, a nehézségek meglátása, történelmi megvilágítása, kritikája hozza meg majd számunkra a lelki és tudományos hasznot nyujtó patrológiát. A nehézségeket, tévedéseket meglátni, kellő kritikát gyakorolni, a patrológia elengedhetetlen kelléke, de éppen a patrológia feladata az is, hogy élethű képben mutassa be nekünk, mily lelkületet, életszemléletet és gyakorlati cselekedeteket váltott ki a kereszténység a születése utáni közvetlen időkben azokból, akik eszményképeink, akik keresztény meggyőződésükért megváltoztatták előbbi életfelfogásukat és sokan közülük feláldozták életüket, vagyonukat. E két irány szintézisén felépülő patrológiát majd a jövő valósítja meg számunkra. A feladat nem könnyű. Altaner is igér egy kétkötetes patrológiát, mely némileg pótolná a «nagy Bardenhewert». Bardenhewer e műve bár igen értékes, véleményem szerint mégsem valósítja meg teljesen az említett szintézist.

Ez a könyv Altaner Patrológiáját követi, de a *jegyzeteiben* bőven közöl átdolgozásnak is minősíthető kiegészítéseket. Ezek azok részére, kik érdeklődnek a patrológia iránt, ismeretek szerzésére és továbbfejlesztésére irányításul szolgálhatnak. Azt hiszem, hogy e jegyzetek segítségével időt is lehet megtakarítani s azt az atyák műveiben való elmélyedésre használni.

Egyébként Rauschen—Wittig—Altaner 1938-i kiadásának terjedelmét, beosztását (bár némi változtatás megokolt volna) átvettem. A tömör mondatszerkezeteket feloldottam, az elírásokat kijavítottam, a görög szövegeket lefordítottam, a görögül írók műveinek görög címét ott, ahol hiányzik, pótoltam, stb.

Az egyházatyák műveinek tartalmi ismertetését bővebben Bardenhewer 5 kötetes munkájában találjuk; bár e munka 1913—32. években jelent meg, addig, míg újabbat nem kapunk, igen alkalmas patrológiai ismeretek szerzésére; élvezetes stílusban írt kitűnő értekezéseket, összefoglalásokat közöl, ezért gyakran hivatkozom a megfelelő helyekre.

Egyháztörténeti események, adatok kiegészítésére, új szempontok meglátására ajánlhatók : Kirsch (utolsó kötete 1940), Bihlmeyer (1940), Seppelt (1936), Fliche—Martin (a 24 kötetre tervezett munkából eddig megjelent 8 kötet ; az utolsó 1942-ben ; az egyes kötetek írói : Lebreton, Zeiller, Palangue, Bardy, de Labriolle, Brehier, de Plinval, Aigrain, Amann, Dumas, Fliche; az első 5 kötet bőven tartalmaz patrológiai vonatkozásokat; melegen ajánlom Bangha—Ijjas : A keresztény Egyház története c. munka első három kötetét is bevezetésül a patrológiába. — Igen értékes dogmatörténeti megvilágítást ad Artner Edgár egyetemi tanár : Ókeresztény egyház- és dogmatörténet c. munkája.

Elméleti patrológia (módszer, stb.) : Rézbányay, Compendium Patrologiae et Patristicae ; tájékoztatót közöl az egyházatyákról, hogy a teológia melyik ágában specialisták és a megfelelő helyek hol találhatók ; igen használható táblázatokat találunk Cayrénál ; egyházszónokok témáikhoz itt alkalmas anyag lelőhelyét találhatják.

A bölcseleti és dogmatikai kérdések mozaikszerű tárgyalása, az egyházatyák idevonatkozó tanításainak elszigetelt módja szükségessé teszik számunkra az Egyház hivatalos felfogásának szemünk előtt tartását. Legjobb, ha előttünk van a dogmatika. Schütz Dogmatikáját, A bölcselet elemeit és Kecskés Pál, A bölcselet története c. munkákat idézem. Viszont több helyen Schütz Dogmatikáját egészíthetjük ki a patrológiai adatokkal. Mindig közlöm a kérdéses helyeket, hogy az olvasót a sok időt elrabló keresgéléstől megkíméljem.

Az egyházatyák lelkiéletre, aszketikára, misztikára, liturgiára vonatkozó tanításairól Cayré ad bő felvilágosítást ;[1] a költészettel kapcsolatos felvilágosításokat Bardenhewer közöl. A római-görög nevelést dr. Finánczy Ernő tárgyalja.

Az egyházatyák társadalomtudományi nézeteit, szociális gondolkodását az általam ismert patrológiák részletesen nem tárgyalják. Ezt abból magyarázom, hogy bár külföldi és hazai írások sokat foglalkoznak ezekkel, de az egész anyagot átfogó munka hiányzik. Kecskés Pál könyvében : A keresztény társadalomelmélet alapelvei (1938) és A keresztény társadalomszemlélet irányelvei (1944) találunk idevonatkozó adatokat és szerzők neveit : Schilling, Schwer, Troeltsch (felfogását Schilling cáfolja) ; Seipel (Die wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter, 1927) ; Artner E., Az ősegyház kommunizmusa (1923). Igen kívánatos lenne a patrológia keretében a társadalomtudománynak is megfelelő helyet biztosítani. (Itt említem meg Umberto Benigni munkáját : Storia sociale della Chiesa, 2 köt. Milano, 1906, 1912).

Örvendetes tényként könyvelhetjük el az itthoni érdeklődés fokmérőjeként, hogy a «Keresztény remekírók» sorozatában eddig 16 kötet jelent meg magyar fordításban.

A protestáns felfogásról Herzog—Hauck : Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche (3. kiadás) és a «Religion in Geschichte und Gegenwart» c. protestáns lexikonok nyujtanak tájékoztatást.

A biblikumra, homiletikára, katekézisre, morálisra, jogra, stb. vonatkozó irodalmat a könyv szövege közé iktatott tájékoztatókban találhatjuk meg, ahol a különféle nyelveken írt művek messzemenő igényeket elégíthetnek ki.

A könyvészetet Altaner 1938-i kiadásából teljes egészében átvettem, bővítettem az Altaner 1940-i olasz fordításában az 1937—39. évekről közölt irodalmi adatokkal (kb. 600), végül kiegészítem 1939 után megjelent munkákkal ; figyelemmel voltam magyar szerzőkre is.

A terminológiában iparkodtam az eddig megjelent magyarnyelvű munkákban apránkint kialakuló használathoz alkalmazkodni. Az idegen nevek, szavak írásában részint az akadémiai szabályokat, részint az eddigi gyakorlatot akartam követni ; megvallom, egyöntetű megoldás nekem sem sikerült.

Hogy erre a munkára vállalkoztam, a patrológia iránti szeretetem ösztönzött. Remélem, hogy értékesebb vállalkozások elindítója lesz. Ezért bármely oldalról jövő és bármire kiterjedő kritikáért hálás leszek, mert ez elősegítheti a hazai patrológiai irodalom fejlődését.

* * *

[1] Cayré, F., A., A. : Patrologie et Histoire de la Théologie. I. k. (1. és 2. könyv) P 1945 (Az 1938-i harmadik kiadásnak változatlan lenyomata). Az 1927-i első kiadás — új címmel — csaknem változatlanul; bibliografiája is csak 1927-ig. — II. k. (3. és 4. könyv) P 1945, harmadik lényegében változatlan kiadás. — III. k. (5. könyv I. része). Maîtres modernes de la vie chrétienne. P 1944.

A patrológia tanulmányozása két igazságot szemléltet: az egyik, hogy légüres térben való életlehetőség bemutatását kísérelnők meg, ha hallgatással mellőznők a nehézségek, megoldási próbálkozások, sőt nem egyszer kisiklások néha szinte félelmetes feszítő erejét, amely ott dolgozott a legjobbak agyában, lelkében is; a cél, amelyre törekedtek, az volt, hogy a keresztény tételeket elméletileg tüzetesen megvilágítsák s így irányt mutassanak a gyakorlati élet helyes berendezésére.

A másik igazság, hogy a legjobbat akaró, de tévedésre hajló emberek olykor végzetesnek látszó csatáiban kell egy földi, de mégis az Égtől vezetett tekintélynek lennie, amely ködbeboruló látóhatárunkon át is belevilágít a lényegre, az isteni igazságra.

Világosan kibontakozik előttünk belőle az is, hogy az Egyház belső élete sem posványosodhatik el. A hívőben is előttünk áll az ember, sok problémájával, küzdelmével, törekvésével. Úgy látszik, emberi mivoltunknak, földi vándorlásunk szakában, ez jellegzetes vonása marad; de ennek javunkra kell szolgálnia, csak mindez az «in necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus autem caritas» jegyében és medrében hömpölyögjön — ha küzdelmes munka árán is — az egyre jobb, szebb és igazságosabb felé, végső állomásához: az Istenbe.

* * *

Végül hálás köszönetet mondok a patrológia nevében a Szent István-Társulatnak, mindazoknak, akik aggodalmaimat, a felmerülő nehézségeket türelemmel meghallgatták, tanácsaikkal segítettek, főleg rendtársaimnak, különösen Dezsényi Lóránt főapáti ált. helytartónak, valamint Artner Edgár budapesti egyetemi tanárnak, végül Lőrinczi Rabán növendékemnek, aki az irodalmi tájékoztató összekötő szövegeinek fordításában volt segítségemre.

Pannonhalma, 1946. Epifánia.

Hermann Ipoly László.

BEVEZETÉS.

1. §. A patrológia fogalma és értékelése.

A patrológia (ókeresztény irodalomtörténet) önálló teológiai szak, mely a patrológiai kor egyházatyáinak és egyházíróinak élettörténetéről, irodalmi működéséről, tanításáról a történettudomány és a filológia módszerével (de figyelembevéve a patrológia sajátos, természetfölötti jellegét is) kritikailag igazolt rendszeres ismereteket közöl.[1] A tanító Egyház a hagyomány egyik fő forrásának tekinti az egyházatyák és egyházírók írásműveiben megnyilvánuló tanuskodást. Bár annak a ténynek megállapítása, hogy kik tartoznak a patrológiában «az atyák, mint tanuk» fogalom körébe, teológiai, nevezetesen dogmatikai, nem pedig irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével történik, valóságban a patrológia és az ókeresztény irodalom története mégis mind a felölelt anyagot, mind pedig az időbeli határokat tekintve, azonos terjedelműek.

A *patrológia* elnevezést először Gerhard János lutheránus teológus használja ; 1653-ban jelent meg «Patrologia» c. munkája. Nála azonban, sőt egyes íróknál még a XIX. században is, a patrológia a keresztény teológiai irodalom története a középkorig, sőt egészen a reformációig.[2] Amióta azonban az a gondolat lépett előtérbe, hogy a görög-római világ kereszténységre térését különálló korszaknak kell tekinteni, a patrológia területe lassankint erre a korszakra korlátozódott.

A patrológia — Szent Jeromos példáját követve — érdeklődése körébe vonja azoknak az íróknak műveit is, kik az Egyház közösségének nem teljes jogú tagjai, sőt még nemkeresztények munkáit is. Indokolt ez az eljárás, mert az atyák és eretnek, illetőleg nemkeresztény szerzők írásai között szoros kölcsönös vonatkozások állnak fenn, amelyek művelődés- és irodalomtörténeti viszonylatban gazdag felvilágosításokkal szolgálnak, továbbá, mert a teológia- és dogmatörténet területén az atyák nem ritkán az ellentétes oldalról kaptak erős indítást és ennek az ellentétes oldalnak befolyása nem egyszer észlelhető náluk a problémák tudományos megragadásában és megoldásában.[3]

[1] V. ö. Függelék. — A patrológia az Istenre vonatkoztatható hivő tudást mozdítja elő, tehát tudományjellegű hittudás (teológia, hittudomány). Schütz, Dogm. I. 250, 263; Schütz, Bölcselet 210—7. — A hagyomány (traditio, *παράδοσις*) fogalma: Dogm. I. 189—97. — A szentatyák egyértelmű tanuságának megállapításánál *nem szabad kizárólag a filológiai és történeti módszert követni*, hanem tekintetbe kell venni, hogy a hagyománynak hitelesített tanuival van dolgunk. Aki a szentatyák iratait természetfölötti jellegük mellőzésével mint merő történeti emlékeket kezeli, nem férkőzhet hozzá tanításuk finomabb árnyalataihoz.

A jegyzeleimben használt rövidítések: Bangha—Ijjas = A keresztény Egyház története. Szerkeszti Bangha Béla és Ijjas Antal. 8 k. Bpest 1937 ; *Bard* = Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, stb. ; *Bihlmeyer* = Kirchengeschichte von Karl Bihlmeyer, Paderborn, 1940 ; *Cayré* = Précis de Patrologie ; *ért.* = értekezés(ek) ; *Ináczy* = Az ókori nevelés története ; *ford.* = fordítás(ok) ; *Fliche—Martin* = Histoire de l'Église ; *Kecskés, Bölcselet* = A bölcselet története, 1943 ; *Kecskés, Társadalomelmélet* = A keresztény társadalomelmélet alapelvei ; *ism.* = ismertetés, ismerteti ; *kéi* = kézirat(ok) ; *Kirsch* = Kirchengeschichte ; *Láng* = Patrologia ; *Poschmann* = Paenitentia secunda, 1940 ; *Rézbányay* = Compendium Patrologiae et Patristicae ; *röv.* = rövidítve ; *Schütz, Bölcselet* = A bölcselet elemei, 1944 ; *Schütz, Dogm* = Dogmatika, 1937 ; *szöv.* = szöveg(ek) ; *tör.* = töredék(ek) ; *Zubriczky* = Ó-keresztény irodalom- és dogmatörténet, 1906.

[2] Bard. I. 12.

[3] V. ö. Bard. I. 20. és Függelék.

Az általában nem határozott személyhez fűződő ókeresztény írásművek (liturgikus szövegek, zsinatok és vértanuk aktái, szentek élete, szerzetesszabályok, szimbolumok, feliratok, nem irodalmi jellegű papyrus-leletek) csak közvetve tartoznak a patrológia körébe. A patrológia által módszeresen átvizsgált források szolgáltatják a katolikus dogmatikusnak a tradícióból való bizonyítás kiépítéséhez a keresett és szükséges anyagot.

Patrológiai kézikönyvek «Patrologia és Patristica» címmel is jelentek meg.[1] E két elnevezés néha azonos fogalomként szerepel, máskor pedig a patristica tartalmilag bővített patrológiát akar jelenteni; az utóbbi megkülönböztetés abban az esetben indokolt, ha a patrológia csupán az irodalomtörténeti anyagra szorítkozik, az egyes írók tanításával pedig tartalmi és kritikai feldolgozásban a patrisztika foglalkozik. A patrisztika elnevezés a *Theologia patristicából* keletkezett. E néven tárgyalták a dogmatikusok a XVII. század óta az atyák tanítását, hogy így megkülönböztessék a Theologia biblica, scholastica, symbolica és speculativától.[2] A Theologia patristicából nőtt ki a *dogmatörténet;* ez utóbbi, a patrológia keretén túlmenőleg tárgyalja az atyák tanítását és a liturgiatörténet, valamint a zsinatok története nyujtotta forrásokat éppen olyan szorgalmasan használja, mint az atyák írásait. A patrológia e két tudománnyal ugyan közeli rokonságban és szoros összefüggésben van, mégsem akar dogmatörténet vagy a zsinatok története lenni, bár az atyák életének és írói működésének vázolásával egyúttal méltatja jelentőségüket az Egyház zsinati életére és a hittartalom kifejtésének fejlődésére is.

A patrológiában az «atya» címnek sajátos, keresztény vonatkozású jelentése van. A hitközség szeretete és ragaszkodása *püspökét* és tanítóját tisztelte meg e megszólítással.

Már az antik embernek is az volt a felfogása, hogy tanítója szellemi egyéniségének nemzője és ezért joggal nevezheti őt atyjának, magát pedig gyermekének. Pl.: Kir. III. 20, 35-ben a «próféták fiai» = a próféták tanítványai; Péter I. 5, 13: «Köszönt titeket... Márk, az én fiam». Irenaeus (Haer. IV. 41, 2): «Qui enim ab aliquo edoctus est, verbo filius docentis dicitur et ille eius pater». V. ö. még: Clem. Al. Strom. I. 1, 1. — Ily értelemben ír Szt Pál is a korinthusiakhoz (Kor. I, 4, 15): «mert ha tízezer tanítótok is volna Krisztusban, de atyátok nincsen sok, mert Krisztus Jézusban az evangélium által én nemzettelek titeket». Polikárpot, Szmirna püspökét, a pogányok és zsidók, kétségtelenül ellenséges érzülettel, «Ázsia tanítójának és a keresztények atyjának» nevezik (Mart. Polyc. 12, 2); a lyoni vértanúknak Róma püspökéhez írott levelében a megszólítás: «*πάτερ Ἐλεύθερε*»[3] (Eus. Hist., VI, 14, 9). Jeruzsálemi Sándor püspök Origeneshez írt levelében nagy dícsérettel ír Pantaenusról és Alexandriai Kelemenről, kiket tanítóinak és barátainak nevez, majd hozzáteszi: *πατέρας γὰρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκείνους*[4] (Eus. Hist. VI. 14, 9); Ciprián püspök 251 körül «Cypriano papae» címzésű leveleket kapott (Cypr. Ep. 30, 31, 36). Ettől kezdve egyre több alkalommal találkozunk az «atya» cím használatával; ezt még a már elhúnyt püspököknek is megadják (Eus. Hist. VII. 7, 4), főleg az elmúlt idők olyan püspökeinek, kikre, mint az Egyház tanításának tanuira hivatkoznak (Bas. Ep. 140, 2. Greg. Naz. Or. 33. 15. Cyr. Al. Ep. 39). A mult idők püspökei az egyházi hagyomány tanuiként különösen nagy tekintélyre tesznek szert, ők az «atyák» címzésben részesülnek, még pedig csak ők, úgy hogy általában még az V. században is csak a püspököket illetik az «atya» megnevezéssel. Szent Ágoston törte meg ezt az egységes felfogást, mikor egy egyházíróra, Jeromosra, aki nem volt püspök, mint *tanura* hivatkozik az áteredő bűnre vonatkozó egyházi tanításban, tekintetbe véve Jeromosnak nagy tanultságát és kiváló életszentségét.

Ezt a Szent Ágostontól kibővített fogalmat vette át és alkalmazta Lerinumi Vince 434-ben megírt Commonitorium c. munkájában határozottabban azokra az írókra, «qui suis quisque temporibus et locis in unitate communionis et fidei permanentes magistri probabiles exstitissent» (41). Ő volt az is, aki hivatkozással az efezusi egyetemes zsinatra (431), azt lehet mondani elsőnek alapozta meg az atyák tanításából való bizonyításnak elméletét. Az egyházi íróknak legrégibb jegyzéke, mely a szerint a szempont szerint osztályozza őket, hogy mint «atyák» fogadhatók-e el, vagy sem, az úgynevezett Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis. Ez a munka erősen hangsúlyozza a római egyházzal való közösséget (E S 165):

[1] V. ö. Bard. I. 23. és Függelék.
[2] V. ö. Függelék.
[3] Eleutherus pápa (174—189).
[4] Atyáknak tekintjük *(οἶδα [εἶδα]* pl. 1.) ugyanis ezeket a boldogemlékezetű (férfiakat).

«Qui in nullo a sanctae Ecclesiae Romanae consortio deviarunt nec ab eius fide vel praedicatione seiuncti sunt, sed ipsius communicationis per gratiam Dei usque in ultimum diem vitae suae fuere participes» (4, 3).

Mivel most már nemcsak püspökök szerepelnek mint tanuk a tanításnak igazolására, bizonyos *ismertető jegyeket* kellett felvenni annak megállapítására, kik fogadhatók el mint «atyák»; ezek a jegyek: 1. doctrina orthodoxa (ez nem jelenti a tévedéstől való teljes mentességet, hanem az igazhitű egyházhoz való hűséges ragaszkodást), 2. sanctitas vitae (a szentek tiszteletének őskeresztény értelmezésében), 3. approbatio ecclesiae (felismerhető ez az egyetemes zsinatok, pápák és más egyházi tekintélyek döntéseiből, megnyilatkozásaiból, nem kell okvetlenül approbatio expressa), 4. antiquitas («egyházi ókor» jelentésben).[1]

A Szent Jeromos által alkalmazott (Vir. ill. Prol.; ep 112, 3) *egyházíró* elnevezés az ókor minden teológiai írójának megadható, tehát azoknak is, kik híjával vannak a doctrina orthodoxa és sanctitas jegyeknek. Ezeket azért nevezzük általában egyházíróknak, hogy így őket az atyáktól megkülönböztessük.

Az egyházatyák köre legalább is részben egybeesik az *egyháztanítók* körével. Ez utóbbiak nem mindegyikében van meg az antiquitas jegye, de megtalálható bennük az eminens eruditio és expressa ecclesiae declaratio.

Először Lerinumi Vince adja az egyházatyáknak a «magistri probabiles» (E H 818) nevet; Antiochiai János kéri Nestoriust, engedelmeskedjék *τοῖς ἐν τῇ Ἐκκλεσία τοῦ Θεοῦ εὐδοκιμήάσι διδασκάλοις*[2] (Sch A C I I. 1, 96 lin. 3 f); Cartagenai B. Licinianus Nagy Szent Gergelyhez írott levelében Hilarius, Ambrus, Ágoston és Nazianzi Gergely atyákat «doctores defensoresque ecclesiae» névvel illeti (Gregor. Ep I 41 a). Agatho pápa (680) szemében Ambrus *μέγας διδάσκαλος* (Mansi, Conc. coll. 11, 267, f); egy János nevű szerzetes (800 körül) magasztalja a még ma is a négy nagy nyugati egyházatyaként szereplő *Ambrust, Ágostont, Jeromost* és *Gergelyt*,[3] akik «doctissimi in utraque scientia»[4] «et fuerunt in eloquentia veluti quattuor paradisi flumina». (H J B 1894, 96). Ezek az atyák, mint «egregii doctores ecclesiae», hivatalosan először VIII. Bonifác pápa felsorolásában közvetlenül az apostolok és evangelisták után következnek (Corp. iur. can. Lib. sext. lib. 3, tit. 22, cap. un.). Nagy Szent Gergely pápa az apostolokat «doctores ecclesiae», az egyházatyákat pedig «expositores sequentes» (az apostolok tolmácsai) elnevezéssel említi (Hom Ev 30, 7; Mor 27, 8).

Ettől az időtől kezdve a «nagy nyugati egyháztanítók» elnevezés az előbb említett négy egyházatyára korlátozódott; az egyszerűbb *doctores ecclesiae* címet azonban az Egyháztól többen megkapták; Nyugaton Poitiersi Hilarius, Chrysologus Péter, Nagy Szent Leó, Szevillai Izidor; a keletiek közül Atanáz, Efrém (XV. Benedektől 1920), Nagy Szent Vazul, Jeruzsálemi Cirill, Ar. Szent János és Alexandriai Cirill; majd utóbb középkori és az újabb kornak írói is megkapták e címet: Albertus Magnus,[5] Aquinói Szent Tamás, Bonaventura, Szalézi Szent Ferenc, Liguori Szent Alfonz, Canisius Szent Péter (1930), Szent Bellarminus Róbert (1930), Keresztes Szent János (1927).

Hasonló fejlődést találunk a keleti Egyházban. Ennek liturgikus könyvei, valószínűleg a Szentháromságra gondolva, három atyát, *Vazult, Nazianzi Gergelyt* és *Aranyszájú Szent Jánost*, mint *οἰκουμενικοὶ μεγάλοι*. tisztelnek. A nyugati Egyház, főleg az egyházi művészet, e három atyához hozzácsatolta még *Szent Atanázt*, bizonnyal az arányosság kedvéért, meg azért, mert Szent Atanáz szoros kapcsolatban volt Nyugattal (Róma, Trier). V. Piusz pápa volt az első, aki a humanisták görög irodaimi érdeklődésétől áthatva, az említett négy keleti atyát az egyháztanító címmel tüntette ki 1568-ban kiadott breviáriumában.

Az egyháztanítók a következő egyházi tiszteletben részesülnek: 1. saját ünnepi

[1] *Steidle* (9.) szerint: «*Patres* vocamus hodie scriptores Ecclesiae antiquae, qui saltem aliquo tempore per vinculum fidei et caritatis Ecclesiae adhaeserunt testesque sunt veritatis catholicae. In isto sensu e. gr. Tertullianus, Origenes, Eusebius Caesariensis aliique de facto patres vocantur». — *Cayré* (I. 3): Ainsi *ancienneté, orthodoxie, sainteté* de vie, *approbation* de *l'Eglise*, telles sont les conditions requises pour qu' un auteur soit considéré comme *Père*. En pratique, cependant, ce nom est donné parfois à des auteurs anciens qui ne réalisent qu'imparfaitement les trois dernières de ces conditions, à Tertullien, par exemple, à Origène, à Eusèbe de Césarée, et a quelques autres. Les éminents services que ces hommes ont, par ailleurs, rendus à l'Eglise expliquent ces exceptions.

[2] Az Isten Egyházában tekintélyben (tiszteletben) lévő tanítóknak.

[3] Nagy Szent Gergely.

[4] Divina scilicet et humana. Bard. I. 47.

[5] Nagy Szent Albert 1931-ben.

officiumuk van, a szentmisében Credo, 2. az Egyház hivatalosan ajánlja őket irányítóul a vallásos, különösen a teológiai tanításban.

Az *egyházatyák tekintélye* a katolikus Egyházon belül nem csupán irodalmi jelentőségükön alapszik, hanem az Egyháznak a tradícióról mint hitforrásról vallott tanításán is. Magában véve azonban egyetlen egyházatya sem csalatkozhatatlan, ha csak nem volt pápa, aki ex cathedra tanított, vagy ha és amennyiben írásainak egyes tételeit egyetemes zsinat jóváhagyta.

Egyébként az atyáknak minden más megnyilatkozása, kijelentése nem végérvényes döntés, hanem csak a tanításnak átmeneti tétele. Az atyák nem egyszer saját maguk igazították helyre kijelentéseiket és az áthagyományozott tanításnak nagyobb világosságára, mélyebb tudományos felfogására nagy küzdelmek árán jutottak el. Éppen ezért a dogmatörténésznek jórészt az ő nagy terjedelmű írásaik szolgáltatják a legjobb anyagot annak ábrázolására, hogy gyakran mily heves küzdelmek folytak az egyházi tanításnak lassú kidolgozására. Az egyes atyák tekintélye külön-külön ahhoz igazodik, hogy mekkora volt tanultságuk és életszentségük, mily viszonyban voltak más tekintélyes atyákhoz és milyen hierarchiai fokozatuk volt. Az atyák véleményeit mérlegelnünk és nem számolnunk kell (August. Contra Jul. 2, 10 n. 35). Az atyák egybehangzó tanítását, *unanimis consensus patrum*, az Egyház csalatkozhatatlannak tartja a *Szentírás magyarázatának területén* (Vatic. sess. 3, c. 2 ; ES 1788). A teológusok véleménye szerint elegendő, ha e consensus csak morális egységen alapul (EH 812—8).

A. Deneffe: Der Traditionsbegriff 1931. — *J. Ranft:* Der Ursprung des kathol. Traditionsprinzips 1931. — *D. van den Eynde:* Les normes de l'enseignement chrét. dans la littérature patristique des trois premiers siècles 1933. — *Amann:* D Th C 12, 1192—1215. — *Madoz:* EE 1931, 305—38 ; 1932, 26—43 ; 1935, 145—73 ; Gr 1934, 215—41. — *Backes:* Th Q 1933, 208—21. — *Du Manoir:* RSR 1935, 441—61, 531—59 («atya»). — *Steidle:* BM 1932, 215 skk, 387 skk, 454 skk («atya»). — *J. Ranft* 1934 ; v. ö. Th R 1937, 108—10.

Az egyházatyáknak nemcsak egyházi jelentőségük van, hanem az egyetemes és különösen a görög-római irodalomtörténetben is kimagasló helyet foglalnak el. Időben ők az utolsó képviselői a régi görög-római világnak, melynek irodalmi művészete gyakran ragyogó fényességben nyilvánul meg műveikben, és hatással vannak az összes későbbi irodalmakra. A klasszikus ókornak legkiválóbb tanítómestereitől nyerték kiképzésüket, de a kapott tudást szóban és írásban a keresztény gondolatnak szolgálatába állították. Ennek megfelelően az atyák elsősorban a keresztény tanításnak és erkölcsnek hirdetői, nem pedig irodalmárok, bár olykor hitvédelmi és szónoki írásaikban megtaláljuk náluk a rétori vonásokat is és művészi leveleket is írnak. De ami művészit magukkal hoztak vagy elsajátítottak, azt csak mint eszközt használják fel legfőbb céljuk érdekében. Aki az atyáknak írásaiban sziporkázó szellemességet vagy szóművészkedést keres, ezt többnyire nem találja meg. Az atyák nyelvén beszélni annyi mint keresztény módon beszélni — mondották a kora középkorban. Az atyák írásai azoknak az olvasóknak nyitják meg a világosságnak, az örömnek és a lelki épülésnek forrását, akik nyilt, jóakaratú, a keresztény igazság felé hajló szívvel veszik azokat kezükbe.

Az atyák írásaikban kb. 180-ig a görög nyelvet használják. Ezt a nyelvet megértették abban az időben, legalább is a műveltebb körök, az egész Keleten, Rómában, Itáliában, Délgalliában. A görög nyelv nagyon gazdag szavakban és formákban, így alkalmas volt a kereszténység eszméinek kifejezésére. Később a görögöt Keleten, legalább is részben, kiszorítják az egyes nemzeti nyelvek, különösen a szír és az örmény. Kb. 180 körül a latin lesz a nyugati atyáknak nyelve. Megindul ez a folyamat Afrikában a scilibeli vértanúk aktáival és kizárólagossá lesz a negyedik századtól kezdve. A görög nyelvnek nem az attikai változata használatos az atyáknál, hanem az úgynevezett *κοινὴ διάλεκτος*, mely Alexandriában alakult ki. A kifejezésmódban is szívesen alkalmazkodtak az atyák a népi megértési lehetőségekhez. A latin nyelv a kereszténység nyelvalakító erejének hatására új korszakot él meg, még pedig akként, hogy a görög nyelvnek, népies beszédmódnak, jogi szakkifejezéseknek, valamint új képzéseknek szókincsével gazdagodik és ezek kifejezésére alkalmasabbá válik már Tertullianusnál, aki, mint világosan látható, Cyprianussal együtt elindítója a sajátos ókeresztény latin nyelvnek.

G. Koffmane: Geschichte des Kirchenlateins, 2 k. 1879—81. — *J. Stiglmayr:* Kirchenväter und Klassizismus 1913. — *E. Norden:* Die antike Kunstprosa, 2. k. 1918. — *H. P. V. Nunn:* An Introduction to Ecclesiastical Latin, NY 1928. — *J. Schrijnen:* Charakteristik des altchristlichen Latein, N 1932. — W. Matzkow: De vocabulis quibusdam Italae et Vulgatae christianis quaestiones

lexicographae 1933; v. ö. DLZ 1934, 1885—8. — *Schrijnen:* REL 1934, 96—116. — *Marrou:* AL 1934, 5—24. — *H. Janssen,* Kultur und Sprache, N. 1938. — Bővebben l. a. 29. § I, 86. §.

Az *egyházatyák korát,* mely nagyjában egybeesik az Egyház első korszakával, legalkalmasabban három fejezetre oszthatjuk:

1. a megalapozás korszaka (egészen a niceai zsinatig, 325.),
2. a virágzás korszaka (325-től a chalcedoni zsinatig, 451.),
3. a hanyatlás korszaka (Nyugaton Szevillai Izidor haláláig 636, Keleten Damaszkuszi János haláláig 749.).

Nagyjában ezeket a korszakokat követi ennek a könyvnek beosztása is. Egyes esetekben azonban célszerűnek látszik ezeket az időpontokat áttörni, hogy nagyobb iratcsoportokat, pl. az apokrifokat, egyházi rendtartásokat, a történeti munkákat és a legendákat, egységesen tárgyalhassuk.

A patrológia és más teológiai tudományok.[1] A patrológusok a multban és jelenben a patrológia fogalmára és tárgyára vonatkozólag a lényeges pontokban nagyjából megegyeztek, de — főleg a gyakorlati kivitelben — eléggé jelentős eltéréseket is mutatnak. Ennek bemutatására közlöm alább a mult és jelen néhány neves patrológusának idevonatkozó véleményét.

A patrológia fogalmának meghatározása már eldönti, vajjon önálló tudomány-e, és ha igen, miben határolódik el más teológiai tudománytól. Magam részéről legsikerültebbnek Cayré elgondolását találom, bár a gyakorlatban a teljes kivitel nála sincs meg, amit meg is lehet értenünk.[2] A patrológiának ugyanis az egyházatyákról teljes képet kell adnia, vagyis foglalkoznia kell azok életével, irodalmi munkáikkal, mégpedig mint irodalmi művel és mint irodalmi műben kinyilvánított tanítással. Tanításukat teljes egészükben kell kapnunk, tehát a teológia minden ágára[3] vonatkozólag (amennyiben megnyilatkoztak), beállítva abba a korba, amelyben éltek, rámutatva, mi náluk haladás, miben tökéletesítették elődeik munkáját, mik az egyéni véleményeik, melyek az esetleg kifogásolható állításaik, ezekre elfogadható magyarázatot milyen körülményekben találunk. Nem kapom meg ezt a teljes képet, ha csak jegyzéket találok műveikről, ha csak kifogásolható tételeiket olvasom, ha nem alakul ki bennem az illető egyházíró lelkülete, ha nem látom, mit jelent működése a keresztény tudomány és élet javára. A patrológia feladata ezt a teljes képet megadni, még pedig a patrológia módszerének (filológiai és történelmi módszer) felhasználásával. Ha a patrológia ezt a feladatot tölti be, akkor megvan a jogosultsága az önálló létezéshez, akkor könnyen elhatárolható minden más teológiai tudománytól, és értékes szolgálatokat tud tenni ez utóbbiak számára.

Ezek figyelembevételével nem helyeselhető pl. Steidle eljárása, aki — bár hangsúlyozza az egyházatyák tanításának fontosságát — hogy tankönyve kisebb terjedelmű és olcsóbb lehessen, az egyházatyák tanítását teljes egészében átutalja a dogmatika körébe, mely azzal úgyis foglalkozik. A patrológia lényeges tárgyát nem utalhatjuk át más teológiai studiumba. Nem tudok egyetérteni Altaner nézetével sem, aki az 1938-i kiadásában azért mondja fontosnak az egyházatyák tanításának beiktatását a patrológiába, mert a németországi szemináriumokban nem tanítanak külön studiumként dogmatörténetet. A dogmatörténet és patrológia nem teszik egymást feleslegessé.

Ezek után könnyű a patrológiát elhatárolni más, érintkező teológiai tudománytól.

A patrológia *nem Theologia positiva:* ennek tárgya a hitigazságok tárgyalása a Szentírásból és az egyházatyák tanításaiból vett anyag alapján. Bár a Theologia positivának megvannak az elvei, melyekkel az egyházatyák tanításait felhasználja, a kritikailag feldolgozott anyagot a patrológia szolgáltatja.

A patrológia *nem dogmatörténet:* ennek tárgya a dogmák kifejtésének, szabatos formulázásba jutásig a fejlődésnek kimutatása. «Egy-egy dogma útjait kinyomozni, ezekben fölismerni a lényegi azonosság mellett is az egyenes vonalú, homogén haladást, és ezzel bizonyságot tenni a Szentlélek vezérelte Egyháznak életerejéről és az igazság területén való termékenységéről.»[4] Természetesen itt is szerepelnek az egyházatyák, de csak a dogmákra vonatkozó tanításuk részletes feldolgozásával.

[1] Az átdolgozó közleménye.

[2] Altaner (1931-i kiadás előszavában) szerint: Cayré verzichtet auf jede selbständige wissenschaftliche Haltung.

[3] Biblikum, dogmatika, morális, jog, társadalomtudomány, aszketika, misztika, stb.

[4] Schütz, Dogm. I. 248.

A patrológia *nem patrisztika:* ha ezt különálló tudománynak tekintem, akkor ennek *tárgya: Isten*, még pedig az egyházatyák tanítása alapján.

A patrológia *nem ókeresztény (vagy ó-egyházi) irodalomtörténet abban az esetben, ha* ez az egyházatyák munkáit csak irodalomtörténeti szempontok szerint vizsgálja. Az *ókeresztény* irodalomtörténet elnevezés ellen Bardenhewernek van kifogása (szerinte *ó-egyházi* irodalomtörténet a helyes ; l. alább), de ő maga is említi, hogy azt katolikus írók is használják.

Egy rendszeres patrológia felépítése tehát : 1. elméleti patrológia, 2. az egyes egyházatyákról kritikai eljárás útján kapott és elénk adott teljes ismertetés.

A mondottak megvilágításához és kiegészítéséhez nyolc patrológiai munkából közlök részleteket, még pedig a szerzők által használt nyelven. (Függelék. I.)

2. §. A patrológia története.

Az ókeresztény patrológiának szülőhelye Betlehem ; itt jelenik meg Szent Jeromos munkásságából az első Catalogus scriptorum ecclesiasticorum : *De viris illustribus* címen. Szent Jeromost ennek a munkának megírására barátja Dexter ösztönözte, célja pedig az volt, hogy feleletet adjon a pogányságnak büszke megállapítására, hogy a pogányok milyen magas irodalmi kultúrával rendelkeznek (EH 634/6). Mintául szolgált neki Suetoniusnak hasonló című munkája (II. század I. fele), forrásul különösen Eusebius egyháztörténete. A IV. századnak íróiról saját ismeretei alapján közöl adatokat. A mű 135 keresztény írónak életéről és írásairól ad áttekintést, szerepelnek benne eretnekek is, továbbá két zsidó író : Philo és Josephus, majd egy pogány is, Seneca. Az utolsó (135.) fejezetben saját munkáit is felsorolja egészen a 392. évig. Egyes kifogások támaszthatók e mű ellen. Igy először Szent Ágoston (Ep. 40) azt hozza fel, hogy az eretnek és ortodox írások felsorolása hézagos és az elkülönítésük hiányos. A középkor csak csodálattal adózott a munkának, míg az újabb forráskritikusok elsietést, részrehajlást, számos pontatlanságot vetnek a szerző szemére. Általában megállapítható, hogy a munka állandó forrásértékű kitűnő teljesítmény; még a XVIII. században is alapul szolgált az atyák történetéhez.

Kiad.: ML 23, 601 skk. — C. A. Bernoulli 1895. — E. C. Richardson : L 1896. — G. Herding: L 1924. — *Ért.:* A. Feder : Studien z. Schriftstellerkatalog des hl. H. 1927.

A munkát ugyanezzel a címmel folytatták :

1. *Massiliai Gennadius* semipelagianus pap 480 körül ;

Kiad.: Bernoulli, Richardson, Herding l. f. ; Feder : Sch 1933, 380—99.

2. *Szevillai Szent Izidor* 615 és 618 között (különös tekintettel Spanyolországra) ;

ML 83, 1081—1106, Koeppler : JTS 1936, 16—34. — Villada u. De Aldama : Misc. Isid. 1936, 37 skv., 64 skv., 86—8.

3. *Toledói Szent Ildefonz* († 667), aki 14 egyházi férfiúról, közöttük 8 íróról, közöl adatokat (ML 96, 195/206).

A IX. században írta meg munkáját *Photius* Myriobiblon (vagy Bibliotheca) címmel, melyben 280 pogány és keresztény könyvet ismertet életrajzi adatokkal és kivonatokkal. Számos, kevésbbé ismert munkából rendelkezésünkre álló adatot részben egyedül neki köszönhetünk.

Kiad.: J. Becker : 2 k. B 1924. — M. G. 103 (= Codd 1—249) ; 104 (= Codd 250—280).

E néhány munkán kívül Ildefonz után kb. fél ezredévig pihen a patrológiai vonatkozású tevékenység. A XI. században *Gembloursi Sigebert* († 1112), majd 1112 körül *Augustodunumi Honorius, Anonymus Mellicensis* és 1494-ben *Trithemius* a munkát tovább folytatták ugyan, de beérték az ókorra vonatkozó adatokkal, amelyeket Jeromostól és Gennadiustól kölcsönöztek.

Irodalomtörténészek gyüjteményes kiadása : J. A. Fabricius : Bibliotheca ecclesiastica 1718.

A reformáció utáni idő régebbi munkái közül legtekintélyesebbek Bellarmin bíbornoké és Ceillier bencésé. Az ő munkásságuk vezet át a patrológia tudományos feldolgozásához, mihez erős lökést adtak a trienti zsinat tárgyalásai.

R. Bellarmin : De scriptoribus eccl. liber unus 1613 (egészen 1500-ig). — R. Ceillier : Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques, 23 k. 1729—63 (egészen 1250-ig).

A XVI. és XVII. században keletkeztek az egyházatyák első nagy gyüjteményes kiadásai és a mintaszerű egyes kiadások. Az ezekben található bevezető tanulmányok és forráskritikai felkészültség a patrológiát az egyszerű adatközlés fokáról a tudományos kutatásnak magaslatára emelték. Ceillier említett 23 kötetes munkájához másoknak munkái is csatlakoznak, közöttük okvetlenül meg kell említenünk Tillemont tollából az egyházatyák tudományosan megírt életrajzainak még ma is nélkülözhetetlen 16 kötetes gyüjteményét: Mémoires pour servir à l'histoire eccl. des six premiers siècles 1693/1712.

A XIX. század újabb fellendülést hoz. Ekkor találnak meg eddig nyomaveszett munkákat, különösen a legrégibb időből származó szír, örmény, georgiai és kopt nyelvterületekről. Az egyetemeken a patrológia külön tanszékhez jut; az akadémiák az egyházatyák munkáinak csoportos kiadását vállalják. Az egyházatyák sokkötetes történetét végeláthatatlan részletkutatások, monográfiák és rövidre fogott kézikönyvek váltják fel. A XX. század kezdetével elmélyül az egyházatyák tanulmányozása: az egyes egyházatyák tanításának tartalmát iparkodnak egyre eredményesebben kimeríteni és egyre jobban utánajárni az egyes gondolatok, fogalmak és szavak történetének. Az élénk könyvtárkutatás, főleg az újabban egyre jobban megközelíthető Keleten, és szerencsés papyruslcletek Egyiptomban, az őskeresztény irodalom ismert, sőt eddig ismeretlen vagy nyomaveszett munkáinak új szövegeivel — különösen a legújabb időben — örvendetes módon ajándékozták meg a tudományt.

J. de Ghellinck: Les études des Pères depuis 1869, NRTh 1929, 840 skk; L'étude des Pères de l'Église après quinze siècles, Gr 1933, 185—218; Diffusion, utilisation et transmission des écrits patristiques, Gr 1933, 356—400; Su le orme dei primi scrittori cristiani, CC 1933, 4, 33—43. — D. Gorce: Petite introduction à l'étude des Pères 1928.

3. §. Az egyházatyák történetére és tanítására vonatkozó újabb irodalom.

A legújabb összefoglaló katolikus művek közül említésre méltók: *I. A. Möhler:* Patrologie, kiadta Reithmayr 1840 (tárgyalja az I—III. századot). — *J. Fessler:* Institutiones Patrologiae, 2 k. 2. kiad., kiadta Jungmann B. 1890—96, (dogmatikai kérdések helyes tárgyalása). — *H. Kihn:* Patrologia, 1—2, 1904 és 1908, (az atyák legjelentősebb iratai tartalmának jó összeállítása). — *Bardenhewer O.* mücheni patrológusnak mindkét munkája: *a)* Patrologie 1910[3]; *b)* Geschichte der altkirchlichen Literatur, 1[2] (I.—II. sz.) 1913; 2[2] (III. sz.) 1914; 3 (IV. sz.) 1912 (újabb bővített kiadás 1923); 4 (V. sz. és a IV. sz. szír irod.) 1924; 5 (utolsó időszak és a legrégibb örmény irod.) 1932. (Nemzetközi viszonylatban is elismert alapvető munka). — *B. Steidle* O. S. B.: Patrologia, Fr. 1937.

I. Tixeront: Précis de Patrologie 1923. — *F. Mourret:* Histoire générale de l'Église, 2: Les Pères de l'Église. 1919. — *F. Cayré:* Précis de Patrologie, 2 k. 1927—30 (Szalézi Szent Ferencig). — *P. de Labriolle:* Histoire de la littérature latine chrétienne 1924[2]. — *P. Monceaux:* Histoire de la littérature latine chrétienne 1924. — *G. Bardy:* Littérature grecque chrétienne 1928 és Littérature latine chrétienne 1929. — *A. Puech:* Histoire de la littérature grecque chrétienne jusqu'à la fin du 4e siècle, 3 k. 1928—30 (jelentős mű).

U. Manucci: Instituzioni di Patrologia 2 k. 1936[4]. — *P. G. Franceschini:* Manuale di Patrologia 1919. — *Sinapoli di Giunta:* Storia letteraria della Chiesa 1, 1920; 2, 1922. — *U. Moricca:* Storia della letteratura latina christiana I, II 1—2, III 1—2, 1924—34. — *A. G. Amatucci:* Storia della letteratura latina christiana 1929. — *L. Salvatorelli:* Storia della lett. lat. christ. Mi 1936 (550-ig.). — *A. Arrighini:* I Dottori della Chiesa, 2 k. To 1936.

I. M. Campbell: The Greek Fathers 1929. — *E. Leigh-Bennett:* Handbook of the Early Christian Fathers 1920. — *D. S. Balanos:* Πατρολογία 1930 (800-ig).

Protestáns szerzők tudományos kutatás szempontjából értékes munkái: *A. Harnack:* Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius, I. rész: Überlieferung u. Bestand 1893; II. rész: Chronologie, *a)* (Irenaeusig) 1897, *b)* (Eusebiusig) 1904. — *G. Krüger:* Geschichte der altchristlichen Literatur in den ersten 3. Jh. 1895, ehhez pótlás 1897. — *H. Jordan:* Geschichte der altchristlichen Literatur 1911. (Első kísérlet az egyes irodalmi formák történetének leírásához). — *H. Lietzmann:* Christliche Literatur: Einleitung in die Altertumswissenschaft, kiadták Gercke és Norden, 1, és 6, 1923[3].

Országonként és nyelvenként különböző irodalomtörténetek is, amelyeket nagyobbrészt nyelvészek írtak, tárgyalnak egyes fontos patrológiai részeket:

W. S. Teuffel: Geschichte der röm. Literatur, III 1913[6], kiad.: W. Kroll és F. Skutsch. (A keresztény szerzőket E. Klostermann dolgozta fel.) — *M. Schanz, C. Hosius* és *G. Krüger:*: Gesch. der röm. Lit., 3. rész: 1922[3] (Konstantinig), 4. rész: I (IV. sz.) 1914, II (V—VI. sz.) 1920. — *E. Bickel:*: Lehrbuch der Gesch. der röm. Literatur 1937. — *M. Manitius:* Gesch. der latein. Lit. des MA I, 1911 (VI. sz. skk). — A. Gudemann: Gesch. der altchristl. latein. Lit. 1925 (Göschen). — *A. Kappelmacher* és *M. Schuster:* Die Lit. der Römer bis zur Karolingerzeit, 1935. — *W. Christ—W. Schmid:* Gesch. der griech. Lit. 2, 2 (100—530 Kr. u.), 1924[6] (ókori irod. feldolgozta O. Stählin). — *M. Dibelius:*

Gesch. der urchristl. Lit. 1926 (Göschen). — *K. Krumbacher:* Gesch. der byzant. Lit. 1897², (teológiai irod. feldolgozta A. Ehrhard). — *A. Ehrhard:* Überlieferung u. Bestand der hagiograph. u. homilet. Lit. (XVI. sz. végéig) (TU 50), I. k. 1936 skv. — *P. Monceaux:* Hist. littéraire de l'Afrique chrét., 7 k. 1901—23. — *N. Terzaghi:* Storia della letteratura latina da Tiberio a Giustiniano, Mi 1934. — *F. A. Wright:* A History of Later Greek Literature (Kr. u. 565-ig) 1932. — *E. S. Duckett:* Latin Writers of the Fifth Century, NY 1930. — *L. W. Laistner:* Thought and Letters in Western Europe AD 500—900, 1931. — *K. Brockelmann, F. N. Finck, J. Leipoldt, E. Littmann:* Gesch. der christl. Literaturen des Orients (szír, örmény, kopt, arab), 1907. — *R. Duval:* La littérature syriaque, 1907. — *A. Baumstark:* Die christl. Literaturen des Orients, 2 k. 1911 (Göschen). — *J. B. Chabot:* Littérature syriaque, 1935. — *Leclercq:* DAL 9, 1576—99 (örmény irod.). — *J. Karst:* : Litt. géorgienne chrét. 1934. — *G. Peradze:* Die altchristl. Lit. in der georg. Überlieferung: OC 3—8, 1930—3. — *J. M. Harden:* An Introduction to Ethiopic Christ. Literature 1926. — *J. Guidi:* Storia della letteratura etiopica 1932. — *G. Graf:* BiZ 21, 1933, 22—40, 161—9. (Exeg. iratok az arabnyelvű újszöv. Szentíráshoz a XIV. sz.-ig.). — *I. de Ghellinck,* Littérature lat. au moyen-âge, 2 k. 1939. (Szt. Anzelmig.)

Az atyák tanítását, amellyel a fent elsorolt munkák egyike-másika is többé-kevésbbé részletesen foglalkozik, összefoglaló előadásban a *dogmatörténeti irodalom* tárgyalja.

A dogmatörténet atyjának Dionysius Petavius jezsuitát († 1652) tekinthetjük, aki «De theologicis dogmatibus» (1—4, 1643—50) c. hatalmas munkájában először alkalmazta a katolikus tanításban behatóbban a hagyományt, mint bizonyító érvet, és a skolasztikával ellentétben túlnyomóan a történeti szempontot képviselte. A következő évszázadból a protestáns Walch műve «Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien» (I—II, 1762—85) említhető meg. Az első dogmatört. kézikönyvet «Handbuch der christlichen Dogmengeschichte» cím alatt 1797-ben és a következő években a protestáns W. Münscher adta ki (1—4; csak az első 6 évszázadot veszi tekintetbe); 1811-ben adta ki dogmatörténeti tankönyvét. A fejlődés gondolatának fellépése a teológiában tovább vitte a dogmatörténet tanulmányozását. Newman bíboros ekkor írta «Essay on the Development of Christian Doctrine»[1] c. munkáját. Petavius szellemében írta Schwane (1862—90) 4 kötetes dogmatörténetét 1892[2] skk, melyet Zobl «Dogmengeschichte der katolischen Kirche» (1865) c. kisebb műve követett. Azóta a dogmatörténet egyes kérdéseiről szóló értekezéseknek nagy száma jelent meg. Annak a felismerése, hogy még sok előmunkálatra van szükség, magyarázza meg azt, hogy először csak 1905-ben kockáztatta meg ismét J. Tixeront, hogy nyilvánosságra hozza 3 kötetes «Histoire des dogmes» c. összefoglaló munkáját. (1930[11] skk; 800-ig terjedően; I. k.-ben 300-ig, németül kiadta K. Ziesché 1913.) Őt Otten B. I. követte «A Manuel of the History of Dogmas»[2] c. munkájával. (1 és 2, 1917) Alapvető kérdésekről tárgyalt R. M. Schultes «Introductio in historiam dogmatum» (1924) c. könyvében, de mindenekelőtt F. Marin-Sola «L'évolution homogène du dogme catholique» c. 2 kötetes munkájával (1924[2]). Szintén alapvető kérdésekről tárgyaltak J. Creusen és F. van Eyen «Tabulae fontium traditionis christ. ad annum 1926 (Lou 1926), és J. F. de Groot «Conspectus historiae dogmatum ab aetate PP. apostolicorum usque ad saec. XIII (2 k. R 1931) c. műveikben.

Nem katolikus kutatók összefoglaló dogmatörténeti munkái közül meg kell említenünk A. Harnack «Lehrbuch der Dogmengeschichte» c. 3 kötetes munkáját 1909—10, új lenyomat 1931 skv. (azt akarja kimutatni, hogy az Egyház az evangéliumi kereszténység fokozatos elvilágiasodásának és elhellénizálódásának eredménye), és «Grundriss der Dogmengeschichte» c. könyvét 1922[6]. Megemlíthetők még:

R. Seeberg: Lehrbuch der Dogmengesch., I. 1922[3], II. 1923[3], III. 1930[4], IV. 1917—20[2—8]. Dogmatörténeti kézikönyvek: *F. Loofs,* 1906[4], *R. Seeberg:* 1936[7], *N. Bonwetsch* 1919[2]; *F. Wiegand:* Dogmengeschichte, I. 1928, II. 1919; *D. Balanos:* Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων 1919 *A. Cuchman Mc. Giffert:* Hist. of Christ. Thought, 2 k. 1931. — *J. Turmel:* Hist. des dogmes, 6 k., 1931—6; 4. k. v. ö. RevSR 1935, 227—44, 493—531. A dogmatörténethez v. ö. Schütz, Dogm. I. 243—250, a dogmafejlődés fogalma, ténye, jellege.

Általános egyháztörténeti munkák mellett, amelyekre itt bővebben nem térünk ki, az általános *filozófiatörténet* is tárgyalja az atyák tanítását. Itt első helyen kell megemlítenünk a következő munkákat:

Überweg—Geyer: Die patristische und scholastische Philosophie, 1928[11]. — *H. Eibl:* Augustin u. die Patristik 1923, és Die Grundlegung der abendländ. Philosophie, Griech. u. christl.-griech. Philosophie 1934. V. ö. még *Cl. Baeumker:* Kultur der Gegenwart 1, 5², 1912. — *J. Hessen:* Patristische u. scholastische Philosophie 1922. — *M. Grabmann:* Die Geschichte der scholastischen Methode I, 1909. — *F. Overbeck:* Vorgeschichte u. Jugend der mittelalterlichen Scholastik, kiad.: *Bernoulli* 1917. — *F. Sawicki:* Lebensanschauungen alter u. neuer Denker: 2. Die christl. Antike u. das MA 1926[3]. — *C. J. Logothetis:* Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος 1930. — *F. Sassen:* Geschiedenis der patrist. en middeleeuwsche Wijsbegeerte 1928. — *E. Bréhier:* Hist. de la philosophie I, 1927. — *B. Romeyer:* La philosophie chrét., 2 k. 1936 (Szent Ágostonig). — *E. Gilson* és *Ph. Böhner:* Gesch. der christl. Philosophie 1936. — *Egyháztörténeti munkák: A. Ehrhard:* Die Kirche der Martyrer 1932 és Urkirche u. Frühkatholizismus 1935. — *K. Bihlmeyer:* Kirchengesch. I[10] 1936. — *H. Lietzmann:* Gesch. der Alten Kirche, 2 k. 1932—36. — Hist. de l'Église publ. sous la direction de A. Fliche et V. Martin, 1—8 k., 1934—42 (1125-ig).

[1] Értekezés a keresztény tan kifejlődéséről; németül Haeckertől 1922.
[2] Dogmatörténet kézikönyve.

Az utolsó évek patrológiai és dogmatörténeti részletkérdéseinek vizsgálatáról az illető fejezetekben lesz szó. A most következőkben lehetőleg időrendben soroljuk fel még azokat a főleg dogmatörténeti kérdésekről megjelent műveket, amelyek *egyszerre több atyának* a tárgyalásánál is figyelembe vehetők. Elsősorban helymegtakarítás okából ugyanazoknak a munkáknak ismételt idézését elhagyjuk. Az 1925—31 évek irodalmának aránylag teljes felsorolása megtalálható RAI 1931.

1. Szöveg- és forráskritikai és szövegtörténeti adalékok: *G. Pasquali:* Storia della tradizione e critica del testo, Fi 1934; v. ö. Gn 1936, 16—30; AR 1935, 330—40. — *M. Manitius:* Hss antiker Autoren in mittelalterl. Bibliothekskatalogen 1935; v. ö. RHE 1936, 107—9.

2. Fogalom- irodalomtörténeti vizsgálódások: *K. Pohlheim:* Die lateinische Reimprosa 1925, 210—324. — *W. Ramsay:* Asianic Elements in greek Civilisation 1928². — *Leclercq:* DAL 8, 2683—885 (Lettres chrét. a IX. sz.-ig). — *G. Stählin:* Skandalon 1930. — *Spicq:* RSPhTh 1930, 95—106 («patientia»). — *De Labriolle:* AL 1930, 69—88 («Christianus»). — *Festugière:* RSR 1931, (477—86 *(ὑπομονή)*. — *Joh. Schneider:* Doxa 1932, 154 skk. — *Owen:* JTS 32, 1930—31, 133—53; 33, 1931—32, 132—50, 265—79; 1934, 368—79; 1936, 265—83, 390—404 (v. ö. lexicalia: *Δαίμων, δόξα, ἐπωνοέω, ἐπιούσιος)*. — *H. Rahner:* ZkTh 1931, 239—73 (Pompa diaboli). — *Hulen:* JBL 1932, 58—70 (A zsidóságnak kereszténység elleni érvelése). — *Nelson:* Univ. of Michigan Publications 10, 1933, 59 skk. (Cicero's De offic. in. christ. thought 300—1300). — *De Lubac:* NRTh 1934, 225—49, 350—70 («Surnaturel»). — *Petré:* REL 1934, 376—89 («misericordia»). — *A. van Herten: Θρησκεία, Εὐλάβεια, Ἱκέτης,* A 1934; v. ö. PhWo 1935, 408—17. — *P. de Labriolle:* La réaction païenne 1934 (I—VI. sz. keresztényellenes vitái). — *Van der Leeuw:* Mn³, 1935—36, 125—48 («Refrigerium»). — Parrot: RHR 115, 1937, 53—89 («Refrigerium»). — *Bardy:* RB 1935, 356—80 (éd. et rééditions d'ouvr. patrist.); RHE 1936, 5—23, 275—302 (Faux et fraudes litt. dans l'antiquité chrét.). — *A. L. Williams:* Adv. Judaeos. A Bird's-eye View of Christ. Apologiae until the Renaissance 1935. — *Prümm:* ZkTh 1937, 391—425 («Mysterion» Szent Páltól Origenesig). — *Cecchelli:* StU 199—204, 481—3 («Refrigerium»). *Altaner.*, Z K G 1939, 132—41 («Paganus»). — *Marrou, A L* 1934, 5—25 («Doctrina et disciplina»). — *Garin:* La Rinascita, 1, 1939, 102—46 («Dignitas hominum»). — *De Lubac,* R S R, 1939, 257—302 («Corpus mysticum»). — *Ch. Favez:* La consolation lat. chrét. 1937.

3. Bölcselettörténeti művek: *L. Stefanini:* Il problema morale nello Stoicismo e nel Christianesimo, To 1926. — *F. Rüsche:* Blut, Leben und Seele . . . 1930; Das Seelenpneuma 1933. — *J. Stelzenberger:* Die Beziehungen der frühchristl. Ethik zur Ethik der Stoa 1933. — *F. J. v. Rintelen:* Der Wertgedanke in der europäischen Geistesentwicklung I. 1932 (Nyssai Szent Gergely, Szent Ágoston, Pseudo-Dionysius). — *Arnou:* Platonisme des Pères: DThC 12, 2258—392. — *F. Billicsich:* Das Problem der Theodizee im philosophischen Denken des Abendlandes I, I 1935. — *G. Lazzati:* L'Aristotele perduto e gli Scrittori christiani, 1939; v. ö. ThR 1939, 181 skv.

4. Vallás- és művelődéstörténeti munkák: *F. J. Dölger:* Antike und Christenum. Kultur- und Religionsgeschichtliche Studien I—V. 1929—36. (Ez a magától a kiadótól fenntartott folyóirat gazdag bőségben tárgyal patrológusokat érdeklő kérdéseket, amelyeket azonban itt külön-külön nem idézhetünk.); *ΙΧΘΥΣ,* I—V. 1910—37 (I² 1928) és Sol Salutis 1925². — *K. Prümm:* Der christl. Glaube und die altheidnische Welt, 2 k. 1935. (Az apostoli hitvallás 12 ágazatával kapcsolatos vizsgálódások; végén az Eucharisztiáról és a bérmálásról.); Die Heilserwartung der 4. Ekloge Vergils, Sch 1932, 239—57. — J. Pascher: *Ἡ βασιλικὴ ὁδός.* Der Königsweg zur Wiedergeburt und die Vergottung bei Philon von Alexandrien 1931; v. ö. ZkTh 1933, 103—9. — *Rahner:* Die Weide als Symbol der Keuschheit in der Antike und im Christentum, ZkTh 1932, 231—53. — *Fr. Sühling:* Die Taube als religiöses Symbol im christl. Altertum 1930; v. ö. JL 10, 1930, 314—8. — *Gerold:* Les Pères de l'Église et la musique 1931 és RHPh 1931, 409—18. — *G. Sotiriu in: Ἐναίσιμα,* Festschr. für Chrysost. Papadopulos, At 1931, 394—404 (atyák és az egyházművészet). — *Salaville:* De l'hellénisme au byzantinisme, EO 1931, 28—64. — *L. R. Taylor:* The Divinity of the Roman Emperor, Middletown, Connecticut 1931; v. ö. Gn 1932, 513—18. — *Ph. Oppenheim:* Das Mönchskleid im christl. Altertum 1931; Symbolik und religiöse Wertung des Mönchskleides im christl. Altertum 1932; v. ö. ThR 1935, 234 skv.; J. L. 13, 1936, 343—5; EL 1933, 446—58. — *A. J. Festugière:* L'idéal religieux des Grecs et l'Evangile 1932, 221—63; Aristote dans la litt. grecque chrét. jusqu'à Théodoret. — *Bardy:* RevSR 1932, 1—28; 1934, 525—49; 1935, 1—27 (Egyház és oktatás a III—IV. sz.-ban). — *F. Wiesehöfer:* Das Weihwasser in der Frühzeit des Christentums und bei den klassischen Völkern des Altertums 1933. — A. D. Nock: Conversion, the Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo, O 1933 (Justin, id. Arnobius, Szent Ágoston). — *W. Elliger:* Die Stellung der alten Christen zu den Bildern . . . 1930; Zur Entstehung und frühen Entwicklung der altchristl. Bildkunst 1934; v. ö. PhWo 1930, 1513 skk; Gn 1935, 265—72. — *A. Visser:* Die Entw. des Christusbildes in Literatur und Kunst in der frühchristl. und frühbyz. Zeit 1934. — *Roberts:* Sp 1934, 190—3 (keresztény könyvtárak Rómában). — *L. Ventura:* La pedagogia del Christianesimo I, Mi 1934². — *L. Allevi:* Ellenismo e Christ., Mi 1934; v. ö. ThR 1935, 447. — *E. Peterson:* Der Monotheismus als polit. Problem 1935. — *Haller:* RHPh 1935, 293—334 (zsidókérdés az I. évezredben). — *L. Bieler: Θεὸς Ἀνήρ.* Das Bild des «göttl. Menschen» in Spätantike und Frühchristentum, 2 k., W 1935—36. — *H. Ch. Weiland:* Het oordeel der Kerkvaders over het orakel, A 1935. — *F. Rütten:* Die Victorverehrung im christl. Altertum 1936, 16—32. — *H. v. Campenhausen:* Die Idee des Martyriums in der alten Kirche 1936. — *E. M. Pickman:* The Mind of Latin Christendom, O 1937. — Bardy, Ir 1937, 313—38 (culture lat. dans l'Orient au IVe s.). — *W. Staerk:* Die Erlösererwartung in den östl. Religionen 1938. — *Witt-*

mann: Das Isisbuch des Apulejus 1938. — *H. Bergema:* De Boom des levens in Schrift en Historie, Hilversum 1938. — *H. Hanse:* «Gott haben» in der Antike u. im frühen Christentum 1939. — *Th. Klauser,* Die Cathedra im Totenkult der heidn. u. christl. Antike 1927. — *M. J. Lagrange,* Critique hist. I. Les mystères: L'Orphisme 1937. — *W. Völker:* Fortschritt u. Vollendung bei Philo v. Alex. 1938.

5. Papyrologia: V. ö. RAl 116. — *C. Wessely* PO 4, 1907, 95—210; 18, 1924, 343—509. — *Modona:* Documenti della primitiva letterat. christ. in recenti papiri d'Ossirinco 1923. — *Leclercq:* DAL 8, 2778—94 (lettres chrét. sur Papyrus). — *C. del Grande:* Liturgiae preces. Hymni christianorum e papyris collecti, Na 1934. — *Derouaux:* Littérature chrét. antique et papyrologie, NRTh 1935, 810—43. — *Ghedini:* Nuovi frammenti della lett. christ. primitiva, SC 1935, 500—12; v. ö. még BZ 1937, 548. — *G. Ghedini:* Lettere crist. dai Papiri greci del III. e IV. sec. 1923. — *G. Björk:* Der Fluch des Christen Sabinus. Papyrus Upsalensis, Up 1938.

6. Kánontörténet, Atyák exegetikai munkái: *A. Souter:* The Earliest Commentaries on the Epistles of Paul, O 1927 (Pettaui Victorinus, Ambrosiaster, Jeromos, Ágoston, Pelagius). — *G. Wuttke:* Melchisedech, der Priesterkönig von Salem 1927. — *N. B. Stonehouse:* The Apocalypse in the Ancient Church 1929. — *E. Stein:* Die allegorische Exegese des Philo aus Alexandrien 1929. — *K. Th. Schäfer:* Untersuchungen zur Gesch. der lat. Übers. des Hebräerbriefes 1929. — *Leclercq:* DAL 9, 1791—1835 (kánontört. a Decret. Gelas.-ig). — *G. Bardy:* Commentaires patrist. de la Bible, DB Suppl fasc. 6, 1931, 73—103. — *J. Schmid:* Die griech. Apokalypse-Kommentare, BiZ 1931, 228—54. — *W. v. Loewenich:* Das Johannes-Verständnis im 2. Jh. 1932. — *K. Schlütz:* Isaias 11, 2 (Szentlélek hét ajándéka) in den ersten 4 christl. Jh. 1932. — *Bardy:* La litt. patristique des «Quaestiones et Responsiones» sur l'Écriture s., Rb 1932, 210—36, 341—69, 515—37; 1933, 14—30, 211—29, 328—52 Különlenyomat P 1933). — *M. J. Lagrange:* Hist. ancienne du Canon du Nouveau Testament 1933; (v. ö. RHE 1934, 637—44; ThR 1934, 49 skv. — *H. Schlingensiepen:* Die Wunder des NT. Wege und Abwege ihrer Deutung in der alten Kirche bis zur Mitte des 5. Jh., 1933. — *K. Staab:* Pauluskommentare aus der griech. Kirche, aus Katenenhandschriften gesammelt und hg 1933; v. ö. ThR 1933, 89—95; BZ 1935, 392—6; BNJ 10, 1933—34, 142—51. — *R. Devreesse:* Anciens Commentateurs grecs de l'Octateuque, Rb 1935, 166—91; 1936, 201—20, 364—84. — *J. Schmid:* Untersuchungen zur Gesch. des griech. Apokalypsetextes. Der K-Text, Bi 1936, 11—44, 167—201. — *H. Oppel: Κανών,* L 1937 (jelentéstört.). — *E. Aleith,* Das Paulusverständnis in der alten Kirche 1937. — *Wickenhauser:* RQu 45, 1937, 1—24 (millenarizmus a Ján.-apokalipszisben). DSp 2, 93—101 (Cantique des cantiques). — *J. L. Koole,* De overname van het Oude Test. door de christ. Kerk 1938. — *N. Y. Homes:* Het Testimoniaboek. Studiën over O. T. Citaten in het N. T. en bij de Patres 1935.

7. Dogmatörténet. a) **Általános:** *Deneffe:* Dogma. Wort und Begriff, Sch 1931, 381—400, 505—38. — *J. K. Mozley:* The Beginnings of Christian Theology 1931; v. ö. RSR 1931, 616. — *G. Bardy:* L'Église à la fin du premier siècle 1932; v. ö. RSR 1933, 262 skv. — The Pre-Nicene Church . . . with a pref. by C. Lattey 1935; v. ö. RTA Bull 3, u 2 skk. — *G. Wilpert:* La fede della Chiesa nasc. sec. i monumenti dell' arte funeraria ant. 1937.

b) **Isten — Szentháromság:** *J. Lebreton:* Hist. du dogme de la Trinité, I: Origenes 1927[6], II: De S. Clément à S. Irénée 1928. — *R. E. Witt: Ὑπόστασις.* Amicitiae Corolla (Rendel Harris-emlékkönyv), Lo 1933, 319—43. — *Peterson:* Göttl. Monarchie, ThQ 1931, 537—64 (Petersont l. ezen § 4. sz.) — *Arnou:* Unité numérique et unité de nature chez les Pères après le concile de Nicée, Gr 1934, 242—54 (kappadóciaiak). — *G. L. Prestige:* God in patristic thought 1936. — *M. Jugie:* De process. Spiritus S. ex font. revelationis et sec. Orientales dissidentes, R 1936.

c) **Világ teremtése:** *Simonin:* La providence selon les Pères grecs, DThC 13, 941—60. — *E. Peterson:* Das Buch von den Engeln 1935. — *Gaudel:* Péché originel, DThC 12, 275—606; Les Pères grecs (317—63); Les Pères latins (363—82); La controverse Pélagienne (382—406); La doctrine entre le concile d'Ephèse et la fin du 8e s. (406—32). — *Simonin:* La prédestination d'après les Pères grecs, DThC 12, 2815—32. — *J. Saint-Martin:* La prédestination d'après les Pères latins, S. Augustin, DThC 12, 2832—96; *Garrigou—Lagrange:* Les disciples de S. Augustin, DThC 12, 2897—901. — *J. Schnitzer:* Die Erbsünde im Lichte der Religionsgeschichte, Bologna 1931. — *Guignebert:* RHPh 1929, 428—50 (Niceai zsinat előtti atyák tanítása a lélekről). — *Mattingly:* HThR 1937, 103—17 (Angelologia).

d) **Krisztológia és megváltástan:** *J. Rivière:* Le dogme de la rédemption après S. Augustin 1930; Le dogme de la rédemption. Études critiques et documents, Lou 1931, 59—240; Le «droit» du démon sur les pécheurs, RTA 1931, 113—39 (Irenaeustól Ambrusig); La justice envers le démon avant S. Augustin, RTA 1932, 308—16; Le dogme de la rédemption au début du moyen âge 1934; Le dogme de la redemption. Étude théologique 1931[3], 76—97. — *F. Loofs:* Theophilus von Antiochien, Adv. Marcionem und die andern theolog. Quellen des Irenäus 1930, 101—210 («Geistchristologie» Irenaeus előtt). — *A. Wintersig:* Die Heilsbedeutung der Menschheit Jesu in der vornizän. griech. Theologie 1932. — *F. Boström:* Studier till de Grekiska Teologins Frälsingslära, med Särskild Hänsyn till Methodius av Olympus och Athanasius av Alexandria, Lund 1932. — *Ig. Rucker:* Das Dogma von der Persönlichkeit Christi und das Problem der Häresie des Nestorius 1934 (a szerző saját kiadása, Oxenbronn b. Günzburg a. D.). — *A. d'Alès:* Le dogme d'Ephèse 1931. — *Favre:* RHE 1937, 687—724 (Grabesruhe Christi). — *Gaudel:* RevSR 1937, 186—234; 1938, 45—71; 201—17 («assumptus homo»). — *A. Spindeler:* Cur verbum caro factum? (IV. és V. sz.), Pa 1938.

e) **Mariológia:** *L. Coulange* (J. Turmel!): La Vierge Marie 1925. — *S. Eustratiades: Ἡ Θεοτόκος*

ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ, P 1930. — *A. Janssens:* De Heilige Maagd en Moeder Gods Maria, I: Het dogma en de apocriefen, 2. kiad. Bru 1930; v. ö. RTA 1931, 215 skv. — *E. Krebs:* Gottesgebärerin. Ein Erinnerungsblatt 1931. — *Bover:* Concepto integral de la maternidad divina según los Padres de Éfeso, AsT 1931 (31. l.). — *F. Heiler:* RR 1931, 390—408 (= Hochkirche 1931, 172—86), 1932, 18—39 (Mária-kultusz története). — *Nauvelaerts:* DThP 1931, 480—91 (Szűz Mária Jusztinnál és Irenaeusnál). — *O. Menzinger:* Mariologisches aus der vorephesinischen Liturgie 1932; v. ö. ThR 1934, 234—6 és ZkTh 1933, 633 skv. — *Kleinschmidt:* ThGl 1932, 288—94 (M. in der monumental. Theologie). — *W. Staerk:* ZutW 1934, 97—104 (Éva—Sz. Mária). — *O. Bardenhewer:* Marienpredigten aus der Väterzeit übersetzt 1934. — *F. Drewniak:* Die mariologische Deutung von Gn 3, 15 in der Väterzeit 1934. — *M. de Gruyter:* De beata Maria regina, Hertogenbosch-To 1934; v. ö. Sch 1935, 613 skv. — *F. S. Mueller:* Die Unbefleckte Empfängnis der heiligen Jungfrau im Bekenntnis der kopt. und äthiop. Kirche, OCh 35, 1934, 157—92; Die Unbefleckte Empfängnis Marias in der syr. und armen. Überlieferung, Sch 1934, 161—201; Die Unbefleckte Empfängnis der Gottesmutter in der griech. Überlieferung, Gr 1935, 74—96, 225—50; 1936, 82—115. — *P. Botz:* Die Jungfrauschaft Mariens im NT und der nachapostol. Zeit 1935. — *Sibum:* RAp 1936, 529—49 (halála és mennybemenetele). — *E. Campana:* Maria nel Dogma Cattolico, To 1936[4]. — *H. Koch:* Virgo Eva, Virgo Maria, B 1937; v. ö. *K. Adam:* ThQu 1938, 171—89. — *A. Janssens:* Theotocos. Maria in de Schriftuur en in de oudste overlevering, Bru 1938[2]. — *H. Barré:* RSR 1939, 129—62, 303—34 (La Royauté de Marie).

f) **Kegyelem- és megigazulástan:** *L. Baur:* Untersuchungen über die Vergöttlichungslehre in der Theologie der griech. Väter, ThQ 98, 1916, 467—91; 99, 1917—18, 225—52; 100, 1919, 426—44; 101, 1920, 28—64, 155—86. — *Faller:* De Graecorum et Christianorum deificatione, Gr 1925, 405—35. — *A. Michel:* Persévérance, DThC 12, 1261—9 (Szent Ágostonig). — *Lot—Borodine:* La doctrine de la déification dans l'Église grecque jusqu'au 11e s., RHR 105, 1932, 5—43; 106, 525—74; 107, 1933, 8—55. — *S. Tromp:* De Spiritu Sancto, anima corporis mystici: I. Testimonia sel. e Patribus graecis; II. Testimonia sel. e Patribus lat. . . ., R 1932. — *E. Mersch:* Le corps mystique du Christ. Études de théol. hist., 2 k. Lou 1933, I 223—462 (görög atyák), II 11—131 (Tertulianus, Cyprianus, Ágoston) (2. kiad. 1936). — *Rahner:* Die Gottesgeburt. Die Lehre der Kirchenväter von der Geburt Christi im Herzen der Gläubigen, ZkTh 1935, 333—418. — *I. Gross:* La divinisation du chrétien d'après les Pères grecs 1938.

g) **Szentségek története.** *α) Eucharisztia — szentmise: C. Ruch:* La Messe, DThC 10, 864—964 (Cyprianusig); A. Gaudel (folyt.), 964—85 (Szevillai Izidorig). — *Leclercq:* La Messe, DAL 11, 513—774. — *J. Coppens:* DB Suppl. 2, 1146—1215 (L'Eucharistie). — *Bock:* BoS 1927, 1—31 (napi szentáldozás az V. sz.-ig); v. ö. JL 7, 1927, 269. — *P. Batiffol:* Études d'hist. et de théol. positive: II. L'Eucharistie 1930[9]. — *A. J. Macdonald:* The Formulation of Sacramental Doctrine (The Greek and Latin Fathers): The Evangelical Doctrine of Holy Communion, 2nd ed. by A. J. Macdonald 1930, 40—84; v. ö. RTABull I, n. 1113. — *A. Pons:* Le banquet du Seigneur ou la communion d'après les docteurs et la pratique de l'anc. Église d'Afrique, Tunis 1930 (41 l.). — *J. Brinktrine:* Die heilige Messe in ihrem Werden und Wesen 1935[2]. — *W. Goossens:* Les origines de l'Eucharistie, sacrement et sacrifice 1931. — *Nils Borgia:* Frammenti eucharistici antichissimi, Grottaferrata 1932. — *P. Browe:* De frequenti communione in ecclesia occidentali usque ad annum circa 1000 documenta varia coll . . ., R 1932. — *Frochisse:* A propos des origines du jeûne euch., RHE 1932, 594—609. — *J. H. Rohling:* The Blood of Christ in Christian Latin Literature before the Year 1000, Wa 1932; v. ö. RTA Bull 2. n. 466. — *J. Quasten:* Monumenta euch. et liturg. vetustissima, 7 Partes (FIP 7) 1935; v. ö. ThR 1936, 139—41. — *K. Prümm:* Der christl. Glaube und die altheidnische Welt, 2, 1935, 379—97. — *O. Casel:* Neue Zeugnisse für das Kultmysterium, JLB, 1936, 99—150. — *A. Astori:* L'eucaristia nei primi tre secoli della Chiesa, Mi 1935. — *F. Atchley:* On the Epiclesis of the Eucharistic Liturgy and the Consecration of the Font 1935.

β) Bűnbánat: R. S. T. Haslehurst: Some Account of the Penitential Discipline of the Early Church in the First Four Centuries 1921. — *Cavallera:* La doctrine de la pénitence au 3e s., BLE 1929, 19—36; 1930, 49—63 (Origenes). — *E. Göller:* Papsttum und Bußgewalt in spätröm. und frühmittelalterl. Zeit, RQ 39, 1931, 71—268; 40, 1932, 219—342 (különlenyomat 1933), v. ö. ThR 1934, 353—8. — *L. Hertling:* Hagiographische Texte zur Bußgesch. des frühesten MA (V—VII. sz.), ZkTh 1931, 274—87. — *J. Hoh:* Die kirchliche Buße im 2. Jh 1932. — *J. A. Jungmann:* Die latein. Bußriten, I 1932; v. ö. ThR 1933, 267—72; JL 12, 1932, 391—6; AKK 1933, 317—19. — *P. Galtier:* L'Église et la rémission des péchés aux premiers s. 1932; RHE 1934, 517—58, 797—846; 1937, 5—26, 281—305; v. ö. ThR 1933, 259—67; AKK 1933, 319—22. — *Amann:* Pénitence-Sacrament, DThC 12, 748—845; v. ö. *Gaudel:* RevSR 1934, 419—43, 577—90 (Amann és Galtier munkáihoz). — *P. Browe:* Die Pflichtbeicht im MA, ZkTh 1933, 335—83 (VI. sz.-tól); Das Beichtgeheimnis im Altertum und MA, Sch 1934, 1—57. — *Lebreton:* Le développement des institutions ecclés. à la fin du 2e s. et au début du 3e s., RSR 1934, 129—64. B. Poschmann, Paenitentia secunda, Bonn 1940. — Galtier, DThC 14, 1137—65 (satisfaction).

γ) A többi szentség: A «Sacramentum» szó történetéhez v. ö. J. Quasten FIP 7, 1935, p. VII A. I alatt jelzett irodalmat. — *P. Glaue:* Zur Geschichte der Taufe in Spanien II: Nachrichten über Taufsitten bis 711, SbHei 1927—28, 2. — *R. Plus:* Le baptême dans l'archéologie et l'art chrét. 1931. — *K. Prümm:* Der christl. Glaube und die altheidn. Welt 2, 1935, 398—405 (bérmálás). — *F. Lehr:*

Die sakramentale Krankenölung im ausgehenden Altertum und im FrühMA 1934. — A. d'Alès: L'extrême onction, Supplément au DB 2, 261—72. — *A. Schebler:* Die Reordinationen in der «altkath.» Kirche 1936. — *J. Köhne:* Die Ehen zwischen Christen und Heiden in den ersten christl. Jh 1931. — *L. Anné:* La conclusion du mariage dans la tradition et le droit de l'Église lat. jusqu'au 6e s., Lou 1935. — *A. Michel,* DThC 14, 485—527 (Le mot «sacrement»). — *Dick:* Zk Th, 1939, 1—49 (Pateninstitut). — *F. C. Macdonald:* A. Hist. of Confirmation 1938. — *B. Welte,* Die postbaptismale Salbung 1939.

h) **Az Egyház fogalma, az Egyház tanítói hivatala, hitszabály, egyházjog:** Essays on the Early History of the Church and the Ministry by Various Writers, ed. by H. B. Swete 1918, 2nd ed. 1921 by C. H. Turner; v. ö. JL 5, 1925, 241 skv. — *H. Streeter:* The primitive Church stud. with special reference to the Origins of the Christian Ministry 1929; v. ö. RSR 1930, 356—9; *Ch. Gore:* Dr. Streeter and the primitive Church 1931. — *O. Linton:* Das Problem der Urkirche in der neueren Forschung, Up 1932; v. ö. JL 12, 1932, 299 skv. — *E. Altendorf:* Einheit und Heiligkeit der Kirche 1932 (Tertullianustól Szent Ágostonig); v. ö. ThLZ 1934, 278—80. — *J. Zeiller:* La conception de l'Église aux 4 premiers s., RHE 1933, 571—85, 827—48. — *D. van den Eynde:* Les normes de l'enseignement chrét. dans la litt. patrist. des trois premiers s. 1933; v. ö. RSR 1935, 601—5; RHE 1934, 365—70. — *Reynders:* Paradosis, RTA 1933, 155—91 (Irenaeusig). — *G. Cront:* La lutte contre l'hérésie en Orient jusqu'au 9e s. Pères, conciles, empereurs 1933. — *W. Bauer:* Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum 1934; v. ö. ThLZ 1934, 343—6; ZKG 1935, 628—31; RSR 1935, 605—10. — L. Marchal: Origine de l'Episcopat, DBSuppl 2, 1297—1333. — *J. Madoz:* La pertinacia, rasgo caracteristico de la herejía, EE 1933, 503—14. — *Dondeyne:* La discipline des scrutins dans l'Église lat. avant Charlemagne, RHE 5—33, 751—87. — *Steinwenter:* Der antike kirchl. Rechtsgang und seine Quellen, ZRK 23, 1934, 1—116 (Justinianusig). — *E. Rößer:* Göttliches und menschliches, unveränderliches und veränderliches Kirchenrecht von der Entstehung der Kirche bis zur Mitte des 9. Jh 1934 (R. Sohm ellen). — *J. Böni:* Der Kampf um die Kirche. Studien zum Kirchenbegriff des christl. Altertums 1934; francia fordítása Lausanne 1934.

i) **Pápai primátus:** (Az előbbi h) alatt megadott munkák közül is több tárgyalja). — *E. Caspar:* Geschichte des Papsttums I. k., 1930; v. ö. HJB 1930, 534—44; ThR 1931, 213—16; BZ 1932, 113—35; GA 1932, 1—21; Jahrbuch der österr. Leogesellschaft 1933, 87—109; II k., 1933; v. ö. ThR 1934, 217—20; ZKG 1934, 355—8; ZSK 1935, 344—54; CHR 1935, 129—63. — *F. X. Seppelt:* Der Aufstieg des Papsttums 1930; Das Papsttum im FrühMA 1934. — *J. Haller:* Das Papsttum I: Die Grundlagen 1934; v. ö. ThR 1935, 385—91; RHE 1935, 774—77; ZKG 1934, 570—84. — *Glez:* Primauté du pape, DThC 13, 247—94 (N. Szent Gergelyig). — *M. Jugie:* Primauté dans les Églises séparées, DThC 12, 344—91; EO 1934, 181—9 (monofizita teologusoknál). — *Chr. Papadopulos:* *Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης,* At, 1930; v. ö. EO 1931, 212—32. — *Guberina:* BoS 1929, 345—76; 1930, 145—74, 307—17 («Az Egyház a szikla» bizánci teológusoknál Photiusig). — *Guggisberg:* ZKG 1935, 276—300 (Mt 16, 18 skv. az egyháztört.-ben). — *K. Heussi:* War Petrus in Rom? 1936; Christl. Welt, 4. H. 1937; v. ö. Lietzmann, SbB 1936, 29. H.; Altaner, ThR 1937, 177—88; *Molland:* ThLZ 1937, 439—44. — *B. J. Kidd:* The Roman Primacy to A. D. 461, 1936. — *U. Holzmeister:* Vita s. Petri, P 1937. — *H. Vogels* (FlP 9) 1937. — *E. Metzner:* Die Petrustradition u. ihre neuesten Gegner 1937. — *I. A. Eisele:* Die Rechtsstellung des Papstes im Verhältnis zu den allgem. Konzilien 1938. — *P. Batiffol:* Cathedra Petri. Ét. d'hist. anc. de l'Église 1938. — *H. A. Moreton:* Rome et l'Église primitive 1938. — *U. Gmelin:* Auctoritas, röm. Princeps u. päpstl. Primat 1937. — *E. Fascher:* PWK 19, 1345—61 (Petrus).

j) **Eschatologia:** *A. Michel:* Purgatoire, DThC 13, 1191—1237. — *J. A. MacCullogh:* The Harrowing of Hell 1930. — *J. Turmel:* Hist. du diable 1931. — *H. Koch:* RR 1933, 44—62 (Vita aet. és regnum caeleste Pelagius előtt). — *Martinez Gómez:* EE 1395, 505—39 (Einwohnung des Heiligen Geistes und Auferstehung). — *Leclerq:* DAL 11, 1181—95 (kiliazmus). — *Fl. Acaniz:* Ecclesia patrist. et millenarismus, Granada 1934 (egészen az V. sz.-ig). «Refrigerium»-ról l. f. 2. sz. DThC 13, 2520—44 (feltámadás). — *M. Goguel:* La foi à la resurrection de Jésus dans la Christianisme primitif 1933.

8. Az erkölcstan, aszkézis misztika története: Dictionnaire de spiritualité. Ascétique et mystique, doctrine et histoire. Publ. par les PP. M. Viller, F. Cavallera et J. de Guibert 1935 skk; v. ö. I. 727—46: *Bardy:* Apatheia; M. Viller et P. Olphe—Galliard: Ascèse (I, 938—77). — *Fr. Arnaldi:* Dopo Costantino. Saggio sulla vita spirituale del IV e V secolo, Pisa 1927; v. ö. Gn 1930, 664—66. — *Fr. Wagner:* Der Sittlichkeitsbegriff in der Hl. Schrift und in der altchristl. Ethik 1931. — *H. Rahner:* De Dominici pectoris fonte potavit: ZkTh 1931, 203—08. — *Salvatorelli:* RR 1931, 410—49 (vallásos erkölcsösség Itáliában, V. sz.). — *Blochet:* La pensée grecque dans le mysticisme oriental: ROC 28, 1931—32, 102—77, 225—8. — *J. Stelzenberger:* Die Beziehungen der frühchristl. Sittenlehre zur Ethik der Stoa 1933. — *Mich. Müller:* Ethik und Recht in der Lehre von der Verantwortlichkeit 1932. — *H. Koch:* Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums in der alten Kirche 1933. — *W. S. Mackowiak:* Die ethische Beurteilung der Notlüge in der altheidn., patrist., scholast. u. neueren Zeit, Gniezno 1933. — *Madoz:* El amor a Jesucristo en la Iglesia de los mártires: EE 1933, 313—44. — *J. Hausherr:* De doctrina spirituali Christianorum orientalium quaestiones et scripta: OCh 30, 3, 1933; Les grands courants de la spiritualité orientale: OCP 1935, 114—38. — *H. Schumacher:* Kraft der Urkirche 1934. — *R. N. Flew:* The Idea of Perfection in Christian Theology,

O 1934. – *G. Bardy:* La vie spirituelle d'après les Pères des trois premiers s. 1935. — *Hausherr:* «Ignorance infinie»: OCP 1936, 351—62. — *J. Ziegler:* Dulcedo Dei 1937, 58—104. — *Anné:* EthL 1935, 573—50 (a házasság és a latin egyház 500-ig). — *Séjourné:* DThC 13, 2318—51 (az ereklyék kultusza). — *Lot-Borodine:* VS 1936 (65—110) («A konnyek adománya» Keleten). — I. Mayer (Fl 42) 1938 (Monum. de viduis diaconissis virginibusque tractantia). — *P. Séjourné:* DThC 14, 886—939 (Culte des Saints). — *A. Nygren:* Eros u. Agape, 2. rész 1937. — *M. Viller u. K. Rahner:* Aszese u. Mystik in der Väterzeit 1939. — *K. Heussi:* Neues zur Petrusfrage 1939.

9. Jog-, állam- és társadalomtudomány: *Schilling:* Der Kollektivismus der Kirchenväter: ThQ 1933, 481—92; Die soziale Gerechtigkeit in der patrist. Lit.: Miscellanea Vermeersch II 2, 1935, 189—202. — *H. Harmann:* Christl. Wirtschaftsethik in der spätröm. Antike 1935. — *M. Roberti:* Il diritto agli alimenti nel diritto romano e nelle fonti patristiche: Miscell. Vermeersch II, 1, 1935. — K. Voigt: Staat u. Kirche von Konstantin d. Gr. bis zum Ende der Karolingerzeit 1936. — *G. Krüger:* Die Rechtsstellung der vorkonstantinischen Kirche; v. ö. ZKG 1936, 386—91; ThLZ 1936, 329—33. — *M. Roberti, E. Bussi e G. Vismara,* Cristianesimo e diritto romano, Mi 1935.

Legújabb irodalom.[1]

A patrológia és a vele érintkező tudományokra vonatkozó irodalmat Altaner 1938-i kiadása és az 1940-i olasz fordítás alapján, részint összefoglaló áttekintésben, részint az egyes íróknál elosztva közlöm.

Az azóta (1939 augusztusa) megjelent *legújabb irodalmat az általam hozzáférhető adatok* alapján itt közlöm, még pedig technikai okok miatt és a megismerés pontosabb biztosítása végett együttes összefoglalásban. Az egyes munkáknál jelzem a rendelkezésemre álló kritikai ismertetéseket is.

Figyelembe vettem az idevonatkozó *legújabb magyar nyelvű* irodalmat is.

Az általam feldolgozott *magyar* folyóiratok címeinek rövidítése céljából a következő jeleket használom: Theologia = Tha, Katolikus Szemle = K. Sz., Keleti Egyház = K. E., Keresztény Igazság = K. I., Protestáns Szemle = Pr. Sz., Pannonhalmi Szemle = P. Sz. — Ism. = ismerteti, ismertetés.

1939.

Albertz M.: Die Ordnung der Kirche im Neuen Testament (Theologia viatorum). Mn 1939. — *Alföldi A.:* Bibliographia Pannonica. V. Budapest, 1939. — *Asmussen, H.:* Die Kirche und das Amt. Mn 1939. Ism.: Koester S. J., St der Zeit 1941, 168. — *Asting, A.:* Die Verkündigung des Wortes im Urchristentum. St 1939. Ism.: Vitti S. J., Bi 1940. — *Baumstark, A.:* Liturgie comparée. Chevetogne (Belgium) o. I. 1939[2]. Ism.: L, ZkTh 1941, 166. — *Buchner, M.:* Die Areopagitica des Abtes Hilduin von St. Denis und ihr kirchenpolitischer Hintergrund. Studien zur Gleichsetzung Dionysius' des Areopagiten mit dem hl. Dionysius von Paris, sowie zur Fälschungstechnik am Vorabend der Entstehung der Pseudoisidorischen Dekretalen. Pa 1939. Ism.: M., ZkTh 1941, 113. — *Callewaert, C.:* Liturgicae Institutiones. Tract. II.: De Breviarii Romani liturgia. Brugge, 1939. Ism.: I., ZkTh 1940, 58. — *Capelle, W.:* Die Germanen der Völkerwanderung. St 1939. Ism.: Schmidt, HZ 1941, 126. — *Casper, I.:* Geheimnisse unseres Glaubens. Fr i. B. 1939. — *Dabrowski, E.:* La Transfiguration de Jésus. R 1939. Ism.: Holzmeister S. J., Bi 1940, 200 és ZkTh 1940, 47. — *Dander, F.:* Christus alles und in allen. I 1939. Ism.: Lakner F., ZkTh 1940, 152. — *Der Dienst der Frau in den Religionen und Kirchen.* 11 értekezés. Ism.: Böhm A., ZkTh 1940, 236 és Löhr, ThQu 1940, 50. — *Dessauer, Ph.:* Der Anfang und das Ende. Eine religiöse und theologische Betrachtung zur Heilsgeschichte. L 1939. — *Devreesse, R.:* Le Commentaire de Théodore de Mopsueste sur les Psaumes (I—LXXX). Città del Vaticano 1939. Ism.: Vaccari S. J., Bi 1941, 205. — *Dictionnaire* de Théologie catholique, XIV fasc. 130—1. P 1939. — *Diekamp, F.:* Katholische Dogmatik nach den Grundsätzen des hl. Thomas. II. (Schöpfung, Erlösung, Gnade). Mr 1939. — *Dezséry L.:* Szűz Mária és családja. K. I. 1939, 295. — *Ecclesia Orans:* Die Väterlesungen des Breviers. III. Fr 1939. — *Erdin, F.:* Das Wort Hypostasis. Fr 1939. Ism.: Rahner, ZkTh 159 és Adam, ThQu 1940, 45. *Ferrari dalle Spade G.:* Immunità Ecclesiastiche nel Diritto Romano Imperiale. Venezia 1939 (Atti del R. Ist. Veneto 90. köt. 103.) Ism.: Steinwenter, HZ 574 és Kleinhappel, ZkTh 1940, 228. — *Feuerer, G.:* Adam und Christus. Fr i. Br 1939. Ism.: Adam, ThQu 1940, 46. — *Fliche A.* és *Martin V.:* Histoire de l'Église. III. De la paix constantinienne à la mort de Théodose. P 1939. — *Gasper, J.:* Weltverklärung im liturgischen Geiste der Ostkirche. Fr 1939. — *Gewiess, J.:* Die urapostolische Heilsverkündigung nach der Apostelgeschichte. Br. 1939. Ism.: Vitti S. J.; Bi 1940, 324 (il titolo di *παῖς*); Prümm, ZkTh 1942, 150 és Lösch, ThQu 1940, 246. — *Guardini, R.:* Welt und Person. Versuche zur christlichen Lehre von Menschen. Würzburg, 1939. — *Haacke, W.:* Die Glaubensformel des Papstes Hormisdas im Acacianischen Schisma. R. 1939. Ism.: Winter, HZ 1941, 192 és H. R., ZkTh 1941, 112. — *Hahn, G.:* Werkbuch der Kirchengeschichte. I. Die Kirche der Märtyrer und Katakomben. Fr. 1939. Ism.: Arnold, ThQu 1940, 202. — *Hanse, H.:* «Gott haben» in der Antike und im frühen Christentum. B 1939. — *Hessen, I.:* Platonismus

[1] Közzéteszi az átdolgozó.

und Prophetentum. Die antike und die biblische Geisteswelt in strukturvergleichender Betrachtung. Mn 1939. Ism.: Prümm, ZkTh 1940, 215 és Hufnagel, ThQu 1940, 124. — *Jalabert, L. et Mouterde R.*, S. J.: Inscriptions grecques et latines de la Syrie. Tome II.: Chalcidique et Antiochène. Ism.: Bürgi S. J., Bi 1941, 91. — *Jungmann I. Andr.*, S. J.: Die liturgische Feier. Rb 1939. Ism.: I., ZkTh 1940, 58. — *Ivánka E.:* Konstantin császár kereszténysége újabb megvilágításban. Tha 1939, 4. sz. és 1943, 210. — *Kalt, E.:* Biblisches Reallexikon (két köt.) (Katolikus bibliai lexikon). Pa 1939². — *Karrer, O.:* Warum ist in den Apostelbriefen keine Marienverehrung wahrzunehmen. SchR 1939—40, 697. — *Kilb, G.:* Ethische Grundbegriffe der alten Stoa und ihre Übertragung durch Cicero. Fr 1939. — *Klauser, Th.* és *Rücker, A.:* Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums; F. J. Dölger zum 60. Geburtstag dargeboten. (Az első értekezés: Alföldi, Hoc signo victor eris.) Mr 1939. Ism.: Rahner, ZkTh 1940, 111. — *Koepgen, G.:* Die Gnosis des Christentums. Salzburg, 1939. Ism.: Rahner, ZkTh 1940, 155. — *Kopp, Cl.:* Grabungen und Forschungen im heiligen Land 1867—1938. Köln 1939. Ism.: Bea S. J., Bi 1942, 83. — *Lercher—Schlagenhaufen:* Institutiones theol. dogm. I. De vera religione. De Ecclesia Christi. De Traditione et Scriptura. I 1930. *Manson, T. W.:* A Companion to the Bible. Edinburgh 1939. Ism.: Bea S. J., Bi 1941, 314. — *Manz, G.:* Ein St. Galler Sacramentarfragment. Mr. 1939. Ism.: Jungmann, S. J., ZkTh 1940, 54 és Arnold, ThQu 1941, 287. — *Merk, A.:* Tatian in itelienischem Gewande. Bi 1939, 294. — *Merkelbach, H.*, O. P.: Mariologia. Tractatus de BMV Matre Dei atque Deum inter et homines Mediatrice. P 1939. Ism.: Várkonyi F., K. Sz. 1942, 188. — *Messina, G.*, S. J.: Libro apocalistico Persiano Anyātkār i Zāmāspīk. R 1939. Ism.: P. de Menasce O. P., Bi 1940, 102. — *Mohammad Mahmud Achmad:* Die Verwirklichung des Summum Bonum in der religiösen Erfahrung (Christentum und Fremdreligionen). Mn 1939. Ism.: Schl., ZkTh 1942, 238. — *Mohlberg, K.:* Das fränkische Sacr. Gelasianum in alamannischer Überliefrung. Mr 1939². Ism.: Jungmann, S. J., ZkTh 1940, 54. — *Monzel, N.:* Struktursoziologie und Kirchenbegriff. Bonn 1939. Ism.: Schl., ZkTh 1940, 219. — *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Budapest 1939. — *Nolte, V.*, OESA: Augustins Freundschaftsideal in seinem Briefe. Würzburg 1939. Ism.: Knünz, ZAM 1943, 168. — *Oggioni, E.:* La «Filosofia prima» di Aristotele. Mi 1939. Ism.: ZkTh 1940, 105. *Passerini, A.:* Le Coorti Pretorie. R 1939. Ism.: Gundel, HZ 1941, 632. — *Peters, C.:* Das Diatessaron Tatians, seine Überlieferung und sein Nachwirken im Morgen- und Abendland sowie der heutige Stand seiner Erforschung. R 1939. Ism.: Vaccari, S. J., Bi 1941, 69. — *Peitz, W. M.*, S. J.: Das vorephesinische Symbol der Papstkanzlei. R 1939. Ism.: Bihlmeyer, ThQu 1940, 42. — *Percy, E.:* Untersuchungen über den Uhrsprung der johannischen Theologie. Zugleich ein Beitrag zur Frage nach der Entstehung des Gnosticismus. Lund 1939. Ism.: Zerwick, S. J., Bi 1940, 221. — *Prümm, K.*, S. J.: Christentum als Neuheitserlebnis. Durchblick durch die christlich-antike Begegnung. Fr 1939. Ism.: Pr., ZkTh 1940, 216 és Bürgi S. J., Bi 1940, 224 (Herausgearbeitet der Eindruck der Neuheit, den die christliche Botschaft auf die Heidenchristen etwa der drei Jahrhunderte machte). — *Puniet, J.*, O. S. B.: De Liturgie der Mis. Haar Oorsprong en Geschiedenis, Roermond 1939. Ism.: I., ZkTh 1941, 173. — *Rademacher, A.:* Seine Reden und Aufsätze. Bonn 1940. és Der religiöse Sinn unserer Zeit und der ökumenische Gedanke. Bonn 1939. Ism.: Schl., ZkTh 1940, 222 *(Katholisch* [d. h. alles umfassend] ist nur, wer bei aller Betonung des Wesentlichen doch alles Gute bejaht und aufnimmt, wie und wo er es finden mag. Wer so katholisch denkt, sieht die Forderungen der Zeit, macht die Kirche innerlich lebendig und stark, trägt das seinige bei zur Ausbreitung, zur Wiedervereinigung). Lásd még: Arnold, ThQu 1940, 131. — *Ragnar Asting:* Die Verkündigung des Wortes im Urchristentum; dargestellt an den Begriffen «Wort Gottes», «Evangelium» und «Zeugnis». St 1939. Ism.: Arnold, ThQu 1942, 136. — *Rahner, H.:* Eine Theologie der Verkündigung. Fr 1939². Ism.: Lakner, ZkTh 1940, 152 (A teológia kettős dinamikája; a kérügmatikus teológia; a szentatyák tanulmányozásának jelentősége). — *Rapisarda, E.:* Clemente fonte di Arnobio. R 1939. Ism.: Lösch, ThQu 1940, 247. — *Reuss, J.:* Origenes-Fragmente in Matthaeuskatenen, Bi 1939, 401. — *Riepenhoff, I. R.*, O. S. B.: Zur Frage des Ursprungs der Verbindlichkeit des Oblateninstitutes. Mr i. W. 1939. Ism.: M., ZkTh 1941, 113. — *Rostovtzeff, M. J., Brown* és *Wells:* The Excavations at Dura-Europos. New-Haven 1939; *du Mesnil du Buisson:* Inventaire des inscriptions Palmyréniennes de Doura-Europos. P 1939 és Les peintures de la synagogue de Doura-Europos. R 1939. Ism.: Ferrua S. J., Bi 1940, 312. *Schnepel, E.:* Christus im Römerreich. B. 1939. Ism.: Pataky A.: Tha, 1943, 152 (Néhány szó az őskereszténység kérdéséhez). — *Schreyer, L.:* Bildnis der Engel (Schaubuch und Lesebuch). Fr 1939. Ism.: Arnold, ThQu 1940, 66. — *Sellmair, J.:* Der Mensch in der Tragik. Mn 1939. Ism.: M., ZkTh 1940, 156. — *Seppelt, F. X.:* Geschichte der Päpste von den Anfängen bis z. Regierungsantritt Gregors des Grossen. L 1939². — *Steidle, B.:* Die Kirchenväter. Eine Einführung in ihr Leben und Werk. Ratisbonne 1939. — *Stein, B.:* Der Begriff Kebod Jahweh und seine Bedeutung für die atl. Gotteserkenntnis. Emsdetten i. Westf. 1939. Ism.: Linder, ZkTh 1941, 44 és Bea S. J., Bi 1941, 447. — *Stolz, A.*, O. S. B.: De sanctissima Trinitate. Fr 1939. Ism.: Ivánka E.: Tha 1940, 161 (A Keleti Szentháromságtan és a görög filozófia). — *Stolz, A.* O. S. B.: De Ecclesia. Ism.: Péterffy, Tha 1941, 181. — *Straub, J.:* Vom Herrscherideal in der Spätantike. St 1939. Ism.: Kornemann, HZ 1941, 572. — *Tarchnisvili, P. M.*, S. I. C.: Die bizantinische Liturgie als Verwirklichung der Einheit und Gemeinschaft in Dogma. Würzburg 1939. — *Till, W.* és *Sanz, P.:* Eine griechisch-koptische Odenhandschrift. R 1939. Ism.: H., ZkTh 1941, 40. — *Tyciak, I.:* Der christliche Osten (Aufsätze von verschiedenen Verfassern. Rb 1939. Ism.: Lakner, ZkTh 1941, 231 (Das Werk ist eine Introductio generalis in Theologiam Orientalem). — *Vaccari,*

A., S. J. : Un preteso scritto di Papia. Bi 1939, 413. — *Viller, M.* és *Rahner, K.*, S. J. : Aszese und Mystik in der Väterzeit. Fr 1939. Ism. : Prümm, ZkTh 1940, 174. — *Vitti M.*, S. J. : Ultimi studi sull'Apokalisse. Bi 1940, 64. — *Volk, H.:* E. Brunners Lehre von der urspr. Gottebenbildlichkeit des Menschen. Emsdetten 1939. Ism. : Adam, ThQu 1940, 122. — *Welsersheimb, L.:* Die Kirchenväter an Laien. Briefe der Seelenführung. Fr 1939. — *Werner H.:* Der Untergang Roms. St 1939. Ism. : Vogt I., HZ 1941, 119. — *Winterswyl, L.:* Die Zwölfapostollehre. Eine urchristliche Gemeindeordnung. Fr 1939. — *Wittig, I.:* Vom Warten und Kommen. L 1939. — *Zanean, Paola:* La crisi del Principato nell'anno 69 d. C. Padova, 1939. Ism. : Hüttl, HZ 1942, 118. (1939 *előtt* megjelent munkákról ismertetések) : *Bienert, W.:* Der älteste nichtchristliche Jesusbericht. Halle 1936. Ism. : Ricciotti, Bi 1939, 228. — *Giordani, I.:* Il messaggio sociale degli Apostoli. Fi 1938. Ism. : Vitti S. J., Bi 1939, 90. — *Pieper, K.:* Die Kirche Palestinas bis z. Jahre 135. Köln 1938. Ism. : Holzmeister S. J., Bi 1939, 235. — *Ricciotti, Gius.:* Flavio Giuseppe tradotto e commentato. To 1937. Ism. : Zerwick S. J., Bi 1939, 224. — *Steinmetzer, F. X.:* Empfangen vom Heiligen Geiste. Praga és L 1938. Ism. : Holzmeister S. J., Bi 1939, 455. — *Vannutelli, P.:* Actorum Pilati textus synoptici. R 1938. Ism. : Zerkovick S. J., Bi 1939, 348. — *Vögtle, A.:* Die Tugend- u. Lasterkataloge im Neuen Testament. Mr i. W. 1936. Ism. : Koester S. J. : Bi 1939, 345. — *Wikenhauser, A.:* Die Kirche als der Leib Christi nach dem Apostel Paulus. Mr i. W. Ism. : Vitti S, J., Bi 1939, 86. — *Zarb, S. M.*, O. P. : Il Canone Biblico R 1937. Ism. : Ruwet S. J., Bi 1939, 99.

1940.

Adam, K.: Das Wesen des Katholizismus. Düsseldor 1940[9]. Ism. : Mitzka, ZkTh 1941, 235. — *Allgeier, A.:* Die Psalmen der Vulgata. Ihre Eigenart, sprachliche Grundlage und geschichtliche Stellung. Pa 1940. Ism. : Linder, ZkTh 1942, 152. — *Altaner—Mattei:* Patrologia (Traduzione). — To—R 1940. — *Angeli, O.:*a keleti kereszténység szelleme. K. E. 1940, 245. — *Artner E.:* Konstantin császár kereszténységéről. Tha 1940, 130 (Ivánka cikkéhez). — *Artner E.:* Az utolsó évtized ókeresztény régészeti kutatásai Román kívül. Tha 1940, 79 és 363 ; 1941, 175, 266 és 359 ; 1942, 172. — *Baur, Chr.*, O. S. B. : Die Verwandschaftszüge der griechischen und lateinischen Liturgie. Der Christl. Orient, 1940. — *Baus, K.:* Der Kranz in Antike und Christentum ; mit besonderer Berücksichtigung Tertullians. Bonn, 1940. Ism. : H. Rahner, ZkTh 1941, 111. — *Bea, A.:* Die Maritexte und das Alte Testament (Die Grabungen in Mari). Bi 1940, 188. — *Bendfeld, B.:* Grundlegung und Beweisführung der Unsterblichkeitslehre in der beginnenden Hochscholastik. Emsdetten, 1940. Ism. : N., ZkTh 1942, 51. — *Bidez, J.:* Julian der Abtrünnige, Mn 1940 (Német fordítás : Rinn H.). Ism. : Vogt, HZ 1941, 362. — *Biedermann, H.:* Die Erlösung der Schöpfung beim Apostel Paulus ; ein Beitrag zur Klärung der religionsg. Stellung der paulin. Erlösungslehre. Würzburg, 1940. Ism. : Knünz, ZAM 1943, 170. — *Bihlmeyer, K.:* Kirchengeschichte. I—II. köt. 1940[11]. — *Birchler, L.* und *Karrer, O.:* Maria, die Madonna in der Kunst. Zürich, 1940. Ism. : . . . weg, SchR 1940/1, 574. — *Bögel, Th.:* Vulgär und Spätlatein. Bericht über das Schriftum 1925/36. Jahresbericht (Bursian) 1940, 256. — *Braun:* Ein unverstandenes und missdeutetes Zeichen im Ritus der Taufwasserweihe. St. der Zeit, 1940, 217. — *Braun:* Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung. Fr 1940. Ism. : Kirschbaum S. J., St. der Zeit, 1940, 369. — *Casper, I.:* In Verbindung mit Christen der römisch-katholischen, evangelischen und orthodoxen Kirche. W 1940. — *Castellino, R. G.:* Le lamentazioni individuali e gli inni in Babilonia e in Israele raffrontati riguardo alla forma e al contenuto. To 1940. Ism. : Vaccari S. J., Bi 1940, 338. — *Charles, P. S.* J. : Créateur des choses visibles. NRTh 1940, 261. — *Cselényi I.:* Szolovjev vallásbölcselete mint messzianizmusának alapja. K. E. 1940, 102 és 152. — *Decker, Ae.:* Kenntnis und Pflege des Körpers bei Clemens von Alexandria. I (Rauch) 1940 (?). — *Decker, B.:* Die Entwicklung der Lehre von der profetischen Offenbarung. Br 1940. Ism. : Schl, ZkTh 1941, 228. — *Deimel, L.:* Leib Christi. Sinn und Grenzen einer Deutung des innerkirchlichen Lebens. Fr 1940. Ism. : Schl. ZkTh 1940, 220. — *Doergens, H.:* Seneca im Gegensatz zu Paulus. Ein Bericht. ZkTh 1940, 14. — *Doering, Hartig:* Christliche Symbole. Leitfaden durch die Formen- und Ideenwelt der Sinnbilder in der christlichen Kunst. Fr 1940. Ism. : Aichinger, ZkTh 1941, 170. — *Dölger, F. I.:* Antike und Christentum. Bd. VI, 1—2. Mr 1940. Ism. : Jungmann, ZkTh 1941, 166. — *Edsman, C. M.:* Le baptême de feu. Up 1940. Ism. : Vitti S. J., Bi 1942, 194 és P., ZkTh 1941, 230. — *Ebert, W.:* Der christliche Glaube. Grundlinien der lutherischen Dogmatik. B 1940. — *Eck, O.:* Urgemeinde und Imperium. Gütersloh, 1940. Ism. : K., K. I. 1941. — *Faller, O.:* Ambrosius, der Verfasser von De sacramentis. Die inneren Echtheitsgründe. ZkTh 1940, 1 és 81. — *Fliche—Martin:* Histoire de l'Église. 8. köt. 1057—1125. P 1940. — *Frank H.*, O. S. B. : Ein Beitrag zur ambrosianischen Herkunft der Predigten De Sacramentis. ThQu 1940, 67. — *Garcia Garces P. M.*, C. M. F. : Mater Corredemptrix seu de possibili illatione a spirituali maternitate BMV ad formalem eius corredemptionem. To—R 1940. Ism. : Hegyi D. : P. Sz. 1940, 375. — *Geiselmann, I. R.:* Geist des Christentums und des Katholizismus. Mainz, 1940. — *Graber, R.:* Maria im Gottgeheimnis der Schöpfung. Rb—I 1940. Ism. : M., ZkTh 1942, 56. — *Grundmann, W.:* Christentum und Judentum. L 1940. Ism. : K. I. 1941. — *Gulovics A.:* A békesség gondolata a görög liturgiában. K. E. 1940, 253. — *Gülden, I.:* Liturgische Erneuerung und die Beteiligung des Volkes am Gottesdienst in der Väterpredigt. St der Zeit, 1940, 178. — *Günthör, A.*, O. S. B. : J. A. Möhler u. das Mönchtum, ThQu 1940, 168. — *Hahn, G.:* Werkbuch der Kirchengeschichte. Fr. 1940. Ism. : H., SchR 1940/1, 712. — *Heinisch, P.:* Theologie des Alten Testamentes. Bonn, 1940. — *Heitmann, A.:* Imitatio Dei. Die ethische Nachahmung Gottes nach der Väterlehre der zwei ersten Jahrhunderte. R. 1940. Ism. : Lösch, ThQu 1941, 274 és

Knünz, ZAM, 1943, 171. — *Hengstenberg, H. E.:* Von der göttlichen Vorsehung. Mr i. W. 1940 és Das Band zwischen Gott und Schöpfung. Pa 1940. Ism.: ZkTh 1940, 155; 1941, 36 és 1942, 61. — *Hermansen, G.:* Studien über den italischen und römischen Mars. Kopenhagen, 1940. — *Hodgson, L.:* Das Glaubensgespräch der Kirchen. Die zweite Weltkonferenz für Glauben und Kirchenverfassung, abgehalten in Edinburg von 3.—18. 1937, in deutscher Übersetzung von *E. Stachelin.* Zollikon-Zürich 1940. Ism.: O. I., SchR 1940/1, 501. — *Hophan, O.,* O. M. Cap.: Die frohe Botschaft. Schwyz, 1940. Ism.: Holzmeister S. J., Bi 1942, 211. — *Jedin, H.:* Der Quellenapparat der Konzilsgeschichte Pallavicinos. R 1940. — *Jone, H.:* Gesetzbuch des Kanonischen Rechts. III. köt. Pa 1940. — *Iserland, O.:* Die Kirche Christi. Einsiedeln, 1940. Ism.: R. M., SchR 1940/1, 431. — *Juhász J. Dénes:* A B. Szűz szeplőtelen fogantatásának dogmája és kultusza történelmi megvilágításban K. E. 1940, 224. — *Jung C.* és *Kerényi K.:* Das göttliche Kind. A 1940. — *Jungmann, I. A.:* Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes «missa». ZkTh 1940, 26. — *Ivánka E.:* A trichotomikus anthropologia. Tha 1940, 222. — *Keseling, P.:* Gottes Weltregiment; Des Aurelius Augustinus «Zwei Bücher von der Ordnung». Mr i. W. 1940. Ism.: Santeler, ZkTh 1941, 96. — *Kirchhoff, K.,* O. F. M.: Osterjubel der Ostkirche. Hymnen aus der fünfzigtätigen Osterfeier der byz. Kirche. I. Pentakostarion. Mr 1940. — *Kirchhoff:* In Paradisum. Totenhymnen der byzantinischen Kirche. Mr. i. W. 1940. — *Kirsch—Hollnsteiner, I.:* Kirchengeschichte. II. 2. XIII—XV. sz. Fr. 1940. — *Kirschbaum, S. J.:* Das Kreuz von Herculanum. St. der Zeit 1940, 198. — *Klauser, Th.:* Doctrina duodecim apostolorum. Barnabae Epistula. (Florilegium Patristicum.) Bonn 1940. Ism.: Rahner, ZkTh 1940, 155. — *Klein, J.:* Tertullian. Christliches Bewusstsein und sittliche Forderungen. Ein Beitrag zur Geschichte der Moral und ihrer Systembildung. Düsseldorf 1940. Ism.: Jungmann, ZkTh 1942, 178. — *Koppers, W.:* Bhagwän, the supreme deity of the Bhils. A contribution to the history of Indian and Indo-European Religions. Anthr. 1940/41, 264. Ism.: Brugger, ThQu és Sch 1944, 143. — *Koster, M. D.:* Ecclesiologie im Werden. Pa 1940. Ism.: Schlagenhaufen, ZkTh 1941, 91. — *Kozma J.:* Közös vonások a latin és görög szertartások között. K. E. 1940, 130. — *Köster, L.:* De custodia Ss. Eucharistiae disquisitio historico-iuridica. R 1940. Ism.: Löhr, ThQu 1942, 54. — *Krüger, P.* és *Tyciak, J.:* Morgenländisches Christentum. Wege zu einer ökumenen Theologie. Pa 1940. — *Kuss, O.:* Die Briefe an die Römer, an die Korinther und Galater. Rb 1940. — *Kuttner, S.:* L'édition Romaine des Conciles Généraux et les actes du premier Concil de Lyon. R 1940. Ism.: Panzram, HZ 1942, 198. — *Ladomérszky, N.:* Le dogme de la Rédemption dans la théologie russe (Oeuvre de Pierre Svietlov). Ism.: *Bobák J.,* K. E. 1940, 287. — *Lang, H.:* Um die eine Kirche. Hochland, 1940/41, 341. — *Lietzmann, H.:* Das Problem Staat und Kirche im weströmischen Reich. Phil. Hist. Kl. Nr. 11. 1940. Ism.: Ensslin, Klio 1942, 60. — *Lortz, J:.* Geschichte der Kirche. 1940[8]. — *Mazón, C.,* S. J.: Las reglas de los religiosos. Su obligación y naturaleza iuridica. R 1940. Ism.: Hatheyer, ZkTh 1941, 177 (M. untersucht die besondere Verpflichtung und die iuridische Eigenart jener Ordensregeln, von denen ausdrücklich erklärt wird, daß sie unter keiner Sünde verpflichten). — *Mersch, E.:* S. J.: Sainte Marie, mère de Dieu. NRTh 1940, 129. — *Michl, J.:* Die Evangelien Geschichte oder Legende? Der Geschichtswert der Evangelien. Rb 1940. Ism.: Thalhammer, ZkTh 1941, 230 és Holzmeister S. J., Bi 1942, 218. — *Metzinger, A.,* O. S. B.: Die Substitutionstheorie und das alttestamentliche Opfer mit besonderer Berücksichtigung von Lev 17, 11. Bi 1940, 159.— *Michl, J.:* Neues Material zum *BAAΛ TETPAMOPΦOΣ.* Bi 1940, 60. — *Miscellanea Histroriae Pontificiae,* vol. II—IV. R 1940 (Papato, conciliarismo, patriarcato, Liber Diurnus, Bollandiana, L'Edition Romaine des Concils Généraux et les actes du premier Concile de Lyon, Der Quellenapparat der Konzilsgeschichte Pallavicinos). Ism.: Tüchle, ThQu 1940, 53. — *Monneret de Villard:* Le chiese della Mesopotamia. R 1940. — *Müller, K.:* Kirchengeschichte. T 1940[3]. Ism.: Bihlmeyer, ThQu 1940, 120. — *Müseler, W.:* Europäische Kunst; Völker u. Zeiten. B 1940. — *Nagl, M.:* Der hl. Ambrosius. Mr 1940.— *Nestle, W.:* Von Mythos zum Logos. Die Selbstentfaltung des griechischen Denkens von Homer bis auf die Sophistik und Sokrates. St 1940. Ism.: Grunszky, HZ 1942, 575. — *Niebecker, H.:* Wesen und Wirklichkeit der übernatürlichen Offenbarung. Fr 1940. Ism.: Schl., ZkTh 1940, 217. — *Nielen, I.:* Das zeichen des Herrn. Sabbat und Sonntag in biblischer und urchristlicher Bezeugung. Fr 1940. Ism.: I., ZkTh 1941, 167. — *Noth, M.:* Die Welt des Alten Testaments. Einführung in die Grenzlehre der atl. Wissenschaft. B. 1940. Ism.: Bea S. J.: Bi 1942, 83. — *Nötscher, F.:* Biblische Altertumskunde. Bonn 1940. Ism.: Bea S. J., Bi 1942, 83 és Stier, ThQu Rottenburg 1943, 68. — *Opitz, H. G.:* Athanasius' Werke. Bd II. 1: Apologia secunda (Schluss); Epistula encyclica: De morte Arii; Epist. ad Monachos; Historia Arianorum; De synodis Arim. et Seleuc. (Im Auftrage der preuss. Akademie der Wiss.). B 1940. Ism.: HR 1941, 111. — *Ostrogorsky, G.:* Geschichte des byzantinischen Staates. Mn 1940. Ism.: Schissel, HZ 1942, 133. — *Otto, R.:* Reich Gottes und Menschensohn. Ein religionsgeschichtlicher Versuch. Mn 1940. Ism.: Prümm, ZkTh 1941, 229. — *Otto, W.:* Antike Kulturgeschichte. Betrachtungen zu Howalds E. «Kultur der Antike». Mn 1940. Ism.: Seidl, HZ 1942, 186. — *Pando, I. C.:* The life and times of Synesius of Cyrene as revealed in his works. Wa 1940. — *Pelz, K.:* Der Christ als Christus. B 1940 (Corpus-Christi-Theologie). Ism.: Loosen S. J., St. der Zeit 1941, 129. — *Peters, C.:* Ein neues Fragment des griechischen Diatessaron? Bi 1940, 51. — *Peters, K.:* Das Diatessaron Tatians, s. Überlieferung u. s. Nachwirken im Morgen- und Abendland, sowie d. heut. Stand s. Erforschg. R 1940. Orientalia Christiana analecta. 123. — *Péterffy G.:* Szent Tamás patrisztikus forrásainak kutatása. Tha 1940, 64. — *Picquigny, B.:* Le lettere di S. Paolo. Mi 1940. — *Picucci, G.:* Gesù. R 1940. Ism.: Vitti S. J., Bi 1942, 226. — *Pierres, J.:* I. Formula S. Johannis Damasceni *Ἡ (τοῦ Κυρίου) σάρξ ὄργανον τῆς Θεότητος* e S. Maximo confessore enuncleata. II. S. Maximus Confessor princeps Apologetarum Synodi Lateranensis anni 649. R 1940. Ism.: M., ZkTh 1942, 55. — *Pirenne, H.:*

Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters. (Titel der Originalausgabe: Mahomet et Charlemagne). Übertragen von P. F. Hübinger. Amsterdam, 1940. Ism.: Kienast, HZ 1942, 192. — *Poschmann, B.:* Paenitentia secunda. Die kirchliche Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes. Bonn 1940. Ism.: Hertling S. J., Bi 1940, 80 és Rahner, ZkTh 1940, 161. *Rademacher, A.:* Die Wiedervereinigung der christlichen Kirchen. Ism.: Vucskits J.: K. E. 1940, 82. — *Rahner, H.:* «Mysterium Lunae». Ein Beitrag zur Kirchentheologie der Väterzeit. ZkTh, 1940, 61 és 121. — *Riedler, K.:* Die Mutter Gottes unter den Protestanten. SchR 1940/1, 386. — *Rinna, J.:* Die Kirche als Corpus Christi mysticum beim hl. Ambrosius. R 1940. Ism.: Schl., ZkTh 1940, 222 és Lösch, ThQu 1943, 135. — *Roeser, E.:* Liturgisches Gebet und Privatgebet. Begriff, geschichtliches Verhältnis und Wertung. W 1940. Ism.: I., ZkTh 1941, 57 (Ohne das Privatgebet überkäme die Liturgie eine Starre und Unfruchtbarkeit, eine frostige Kälte und entstellende Armut). — *Rousselot, Huby, Brou, Grandmaison, Bagaméri:* Krisztus és az Egyház, Budapest, 1940. — *Rüssel, H. W.:* Gestalt eines christlichen Humanismus. A 1940 és *Buchheim, K.:* Wahrheit und Geschichte. Ism.: P. O., SchR 1940/1, 144 és Mitzka, ZkTh 1941, 54. — *Rüttenauer, W.:* Das Leben des hl. Martin Bischofs und Bekenners, Fr 1940. — *Salaville, A.:* Studia orientalia liturgico-theologica. R 1940. Ism.: Jungmann, ZkTh 1941, 232 (Dogmengeschichtliche und liturgische Gegenstände). — *Santifaller, L.:* Liber diurnus-Forschung. HZ 1940, 532 és Weltchronik des hl. Hieronymus aus dem V. Jahrhundert (Zwei Pergamentblätter). HZ 1939, 412. Ism.: Bihlmeyer, ThQu 1940, 260. — *Schauf, H.:* Der brennende Dornbusch. Vom Mariensymbol der hl. Schrift bei den Vätern. Pa 1940. — *Scheffer, Th.:* Die Kultur der Griechen 1940. Ism.: E. P., SchR 1940/1, 355. — *Scheffer, Th.:* Hellenische Mysterien und Orakel. St 1940. — *Schenk von Stauffenberg, A.:* Der Reichsgedanke Konstantins in das Reich. Festschr. f. I. Haller. St 1940, 70. Ism.: Ensslin, Klio, 1942, 168. — *Scherer, R.:* Christliche Weltverantwortung. Fr 1940. Ism.: Thalhammer, ZkTh 1941, 178 (Thema: Welt und Haltung des Christen zur Welt. Gewöhnlich Ordensleute sind, die darüber schreiben. Da deren Stellung zu den Weltdingen einfach und eindeutig ist, ist die Gefahr groß, daß sie das Leben des Weltchristen unter die gleiche einfache Formel zu bringen suchen. Hier einmal ein religiös lebendiger Laie sich zum Grundproblem seines Standes zu Worte meldet). — *Schick, E.:* Formgeschichte und Synoptikerexegese. Mr 1940. Ism.: Kl., ZkTh 1942, 167. — *Schmaus, M.:* Katholische Dogmatik. Bd III. 1: Kirche und göttliches Leben im Menschen. Mn 1940. Ism.: Rahner K., ZkTh 1941, 48 (a szokottnál bővebb patrológiai vonatkozás). — *Schmidt, J.:* Der Ewigkeitsbegriff im Alten Testament. Mr 1940. Ism.: H., ZkTh 1942, 164. — *Schmidt, Ph.:* Die magische Bewertung der Edelsteine bei den Kulturvölkern. St. der Zeit 1940, 192. — *Schmidt, W.:* Der Ursprung der Gottesidee. 3. Teil, 7. Bd: Die Religionen der Hirtenvölker. I. Die afrikanischen Hirtenvölker: Hamiten und Hamitoiden. Mr 1940. Ism.: Prümm, ThQu és Sch 1944, 99. — *Schreyer, L.:* Bildnis des Hl. Geistes. Ein Schaubuch und Lesebuch. Fr 1940. Ism.: Rahner, ZkTh 1941, 54 és Arnold, ThQu 1941, 214. — *Schultz, A.:* Psalmen-Fragen. Br 1940. Ism.: Schelkle, ThQu 1941, 205. — *Schuster, Ild. Card.:* Sant' Ambrogio Vescovo di Milano. Mi 1940. — *Schwartz, E.:* I. Vigiliusbriefe. II. Zur Kirchenpolitik Justinians. Sitzungsberichte der Bay. Ak 1940. Ism.: Ensslin, Klio 1942, 61. — *Schwartz, E.:* Acta Conciliorum Oecumenicorum. Tom. III.: Collectio Sabbaitica. B 1940. Ism.: Bihlmeyer, ThQu 1941, 49. — *Seppelt F.* és *Löffler K.:* Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart (Mit 210 Bildern). Kösel-Pustet, 1940. — *Sickenberger, J.:* Erklärung der Johannesapokalypse. Bonn, 1940. Ism.: Vitti S. J., Bi 1941, 77. — *Sipos I.:* Enchiridion Juris Canonici. Pécs, 1940. — *Söhngen, G.:* Symbol und Wirklichkeit in Kultmysterium. Bonn, 1940[2]. Ism.: Lakner, ZkTh 1942, 60. — *Spácil Th.*, S. J.: Doctrina Theologiae Orientalis separatae de Ss. Eucharistia. R 1940. Ism.: Juhász J., K. E. 1941, 148. — *Steffens, H.:* An liturgischen Quellen. Dülmen o. I. 1940. Ism.: I., ZkTh 1941, 174 (Die Geschichte der Stationskirchen, die vom Advent bis Pfingsten im Messbuche erscheinen). — *Steidle, B.:* Cyprians von Karthago Hirtenschreiben aus der Zeit der Bedrängnis. Fr 1940. — *Stolz, A.:* Anthropologia Theologica. Fr 1940. — *Strangfeld, J.*, S. J.: Das Dankgebet der Kirche. Fr 1940. — *Szémán I.:* Az ősi liturgiáról. K. E. 1940, 25. — *Szémán I.:* Ősi szerzetesek Keleten. K. E. 1940, 38. — *Theissing, J.:* Die Lehre Jesu von der ewigen Seligkeit. Br 1940. Ism.: Prümm, ZkTh 1942, 148. — *Treitinger, O.:* Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken. Leipziger Vierteljahr für Südosteuropa, 1940. — *Tschipke, Th.*, O. P.: Die Menschheit Christi als Heilsorgan der Gottheit. Fr 1940. Ism.: Adam, ThQu 1940, 189. — *Vannutelli, P.:* Protoevangelium Jacobi synoptice. R 1940. — *Vosté, M. J.:* Commentarius in Summam Theol. S. Thomae de mysteriis vitae Christi R 1940. Ism.: Holzmeister S. J., Bi 1940, 218. — *Vries, W.*, S. J.: Sakramententheologie bei den syrischen Monophysiten. R 1940. Orientalia christiana analecta. 125. Ism.: Umberg, ZkTh 1941, 52. — *Vucskits J.:* Egy útmutató úniós könyv. K. E. 1940, 82. — *Weisbach, W.:* Geschichtliche Voraussetzungen der Entstehung einer christlichen Kunst. Basel. Ism.: Peterson, SchR 1940/1, 354. — *Winterswyl, A.:* Gebete der Urkirche. Fr 1940. — *Wohlhaupter, E.:* Die Kerze im Recht. Weimar 1940. Ism.: H., ZkTh 1941, 164. — *Zorell, F.*, S. J.: Lexikon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti. R 1940. Ism.: Hofbauer, ZkTh 1942, 62.

(1939 előtt megjelent munkákról ismertetések 1940-ben :) *Abel, F. M.:* Géographie de la Palestine. Tome II.: Géographie politique. Les Villes. P 1938. Ism.: Bea S. J., Bi 1940, 455. — *Adler N.:* Das erste christliche Pfingsfest. Sinn und Bedeutung des Pfingstberichtes. Mr i. W. 1938. Ism.: Lösch, ThQu 1940, 118. — *Casel, O.:* Ausschnitte aus der Geschichte des Mönchtums und des hl. Kultes (13 tanulmány). Mr 1938. Ism.: Martin S. J., NRTh 1940, 226. — *Dey, J.:* *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ* Mr in W. 1937. Ism.: Lösch, ThQu 1940, 119. — *Wolf, E.:* A descriptive catalogue of the John Frederick

Lewis Collection of European Manuscripts in the Free Library of Philadelphia. Philadelphia 1937. Ism. : Vaccari S. J., Bi 1940, 89. — *Goodenough, E. R.:* The politics of Philo Iudaeus és With a general bibliography of Philo. O 1938. Ism. : ThQu 1940, 37. — *Heinemann, I.* és *Adler M.:* Die Werke Philos von Alexandrien. Br 1938. Ism. : Prümm, ZkTh 1940, 52. — *Howard, Frere W.:* The Anaphora or Great Eucharistic Prayer. Lo 1938. Ism. : Jungmann S. J., ZkTh 1940, 54. — *Kennedy V. L.*, C. S. B. : The Saints of the Canon of the Mass. R 1938. Ism. : Jungmann S. J., ZkTh 1940, 54. — *Klaus, O.*, O. F. M. : Ursprung und Verbreitung der Dreifaltigkeitsmesse. Werl. i. W. 1938. — Ism. : Jungmann S. J., ZkTh 1940, 54. — *Köhler W.:* Omnis ecclesia Petri propinqua. (Tert. De pud. 21, 9). Hei 1938. Ism. : P., ZkTh 1940, 51. — *Mercenier, F.*, O. S. B. és *Paris François:* La Prière des Eglises de rite byzantin. Amay sur Meuse, 1937. Ism. : Jungmann S. J., ZkTh 1940, 54. — *Peterich, E.:* Die Theologie der Hellenen. L 1938. Ism. : T. B., 1940, 233. — *Pinsk, I.* és *Perl K. I.:* Das Hochamt. Sinn und Gestalt der hohen Messe. Salzburg 1938. Ism. : I., ZkTh 1940, 58. — *Salvatorelli L.:* Benedikt der Abt des Abendlandes. H—L 1937. Ism. : Vályi H., P. Sz. 1940, 72. — *Schmidt, H.:* Organische Aszese. Pa 1938. Ism. : R. M., SchR 1940/1, 142 és Maass, ZkTh 169. — *Szidelski*, St. : De recto sensu vaticinii Danielis 70 hebdomadum (Dn 9, 24—27). Lwów 1938, Col. theol. 59—114. Ism. : ZkTh 1940, 42. — *Weber, S.*, O. F. M. : De singulorum hominum daemone impugnatore. Paterson, 1938. Ism. : Lakner (bizonyítékok a patrológiából is) ZkTh 1940, 157. — *Zeiger*, A. *I.:* Historia gen. synth. iuris can. R 1940.

1941.

Adam, K.: Ekklesiologie im Werden? Kritische Bemerkungen zu M. D. Kosters Kritik an den ekklesiologischen Versuchen der Gegenwart. ThQu 1941, 145. — *Agathe Kaniuth:* Die Beisetzung Konstantins des Grossen. Untersuchungen zur religiösen Haltung des Kaisers. Br. 1941. — *Alt, A.:* Zur Geschichte des Bistums auf dem Thabor. Ztschr. d. Deutschen Palestina-Vereins. 1941, 91. — *Altaner:* Beiträge zur Geschichte der lateinischen Übersetzungen von Väterschriften (Basilius der Grosse und Johannes Chrysostomus). Hist. Jahrbuch, 1941, 208. — *Altaner B.:* Eustathius der lateinische Übersetzer der Hexaëmeron-Homilien Basilius des Grossen. ZntW 1941, 161. — *Altaner B.:* Altlateinische Übersetzungen von Schriften des Athanasios von Alexandria. BZ 1941, 45. — *Altaner B.:* Augustinus und Philo von Alexandrien. ZkTh 1941, 81. — *Althaus, P.:* Die Wahrheit des kirchlichen Osterglaubens. Gütersloh, 1941. Ism. : K. I. 1941. — *Altmann, U.:* Hilfsbuch zur Geschichte des christlichen Kultus. I. Zum altkirchlichen Kultus. B 1941. — *Anwander, A.:* Gloria Dei. Die religiösen Werte in religionsvergleichender Schau. Würzburg, 1941. Ism. : Schlagenhaufen, ZkTh 1942, 238. — *Augustinus, Aurelius:* Der freie Wille. Pa 1941. — *Bader, R.:* Der Alethos Logos des Kelsos. St 1940. Ism. : Bihlmeyer, ThQu 1941, 206. — *Balthasar, H. U.:* Die «Gnostischen Centurien» des Maximus Confessor. Fr 1941. Ism. : K. Rahner, ZkTh 1942, 153 és Kosmische Liturgie. Maximus der Bekenner ; Hohe und Krise des griechischen Weltbilds, Fr 1941. Ism. : Bolkovac, ZkTh 1942, 153 és Kemmer O. S. B., SchR 1942, 616. — *Bangha—Ijjas:* A keresztény Egyház története. 8 köt. Budapest 1937—41. — *Barbel, I.:* Ursprung und Fortdauer des Arianismus. Bonn, 1941. Ism. : Lösch, ThQu 1942, 272. — *Bechthum, M.:* Beweggründe und Bedeutung des Vagantentums der lateinischen Kirche des Mittelalters. Jena, 1941. Ism. : Maass, ZkTh 1942, 170. — *Bieder, W.:* Ekklesia und Polis im Neuen Testament und in der alten Kirche. Zürich,1941. Ism. : K., K. I. 1943, 192. — *Bischoff, B.:* Zur Rekonstruktion des Sangallensis (Σ) und der Vorlage seiner Marginalien. Bi 1941, 147. — *Blazovich, J.*, O. S. B. : Kereszténység s a görög-római világ. P. Sz. 1941, 98. — *Bläser, P.:* M. S. C. : Das Gesetz bei Paulus. Mr 1941. Ism. : Kl., ZkTh 1942, 168. — *Bobák J.:* De caelibatu ecclesiastico deque impedimento Ordinis sacri apud Orientales praesertim apud Ruthenos. R 1941. Ism. : Angeli, K. E. 1941, 198. — *Boson, Gi.:* Il libro della fede. Padova, 1941. Ism. : Holzmeister S. J., Bi 1942, 215. — *Böckeler Maura*, O. S. B. : Das grosse Zeichen. Die Frau als Symbol göttlicher Wirklichkeit. Mit einem Geleitwort von Abt Ildefons Herwegen. Salzburg—L 1941. Ism. : Böhm, ZkTh 1942, 180 és Arnold, ThQu 1942, 69 (Das Zeichenhafte des weiblichen Wesens. Die Symbolkraft der Frau, das «Eidos» Frau. Eva, Maria, Kirche). — *Brunner, G.:* Die Zeit der Abfassung der Schrift Ad viduam iuniorem des hl. Johannes Chrysostomus. ZkTh 1941, 32. *Burckhard Jacob:* Weltgeschichtliche Betrachtungen. Kiad.: W. Kaegi. Bern 1941. — *Capelle, B.:* Le rite de la fraction dans la messe romaine. Rev. Bén. 1941, 5. — *Chevalier:* Irénée, St. Augustin et la pensée grecque. Fribourg 1941. — *Christos Angelos:* Die Anschauung von Christus als Bote und Engel in der gelehrten und volkstümlichen Literatur des christlichen Altertums. Bonn, 1941. Ism. : Lösch, ThQu 1942, 272. — *Daniélon, J.*, S. J. : Grégoire de Nysse, Contemplation sur la vie de Moïse ou traité de la perfection en matière de vertu. P. 1941. — *Dénes N.:* A szemipelagianizmus története. Rozsnyó, 1941. Ism. : Artner, Tha 1943, 88. — *Dold, A.:* Neue Teile der ältesten Vulgata-Evangelienhandschrift aus dem 5. Jhdt. Bi 1941, 105. — *Dörries, H.:* Symeon von Mesopotamien. Die Überlieferung der Messalianischen «Makarios»-Schriften. L 1941. Ism. : Bihlmeyer, ThQu 1941, 275. — *Ehrhard, A.:* Urkirche und Frühkatholizismus. Bonn. Ism. : Reinert, SchR 1941, 464. — *Eissfeldt, O.:* Tempel und Kulte syrischer Städte in hellenistisch-römischer Zeit. L 1941. — *Emonds, H.*, O. S. B. : Zweite Auflage im Altertum. Kulturgeschichtliche Studien zur Überlieferung der antiken Literatur. L 1941. Ism. : Lösch, ThQu 1941, 272. — *Gerth, K.:* Die sogen. zweite Sophistik (mit Ausschluss der Roman- und christlichen Schriftsteller). Bericht über das Schrifttum 1931—8. Jahresbericht (Bursian) 1941, 72. — *Gierlich, A. M.:* Der Lichtgedanke in den Psalmen. Fr. 1940. Ism. : Schelkle, ThQu 1941. — *Glasenapp, H.:* Buddhistische Mysterien. Die geheimen Lehren und Riten des Diamand-Fahrzeugs. St 1941. Ism. : Brugger, ZAM 174 és Weller, ThQu

1942. — *Günthör, A.*, O. S. B. : Die 7 pseudoathanasianischen Dialoge, ein Werk Didymus' des Blinden von Alexandrien. R 1941. Ism.: H. R., ZkTh 1941, 112 és Knünz, ZAM 1943, 172. — *Heiler, F.:* Altkirchliche Autonomie und päpstlicher Zentralismus. Mn 1941. Ism. : Adam, ThQu 1942, 48 és Leipoldt, HZ 1942, 589. — *Heim M.*, OESA : Der Enthusiasmus in den Konfessionen des hl. Augustin. 1941. Ism. : Knünz, ZAM 1943, 169. — *Henry, P.*, S. J. : Etudes Plotiennes II. : Les manuscrits des Ennéades. P 1941. — *Hermann, B.*, O. S. B.: Weisheit, die betet. Maximus, der Bekenner (580—662). Würzburg 1941. — *Hertling:* Die Bekenntnisse des hl. Augustinus. Fr 1941. — *Holzmeister, U.:* Die Finsternis beim Tode Jesu. Bi 1941, 404. — *Ivánka, E.:* Keleti szellem és «orthodoxia». Tha 1941, 109. — *Jungmann, I. A.*, S. J. : Gewordene Liturgie. I. 1941. Ism. : Arnold, ThQu 1941, 284. — *Jungmann, I. A.*, S. J. : Kerygmatische Fragen. ZkTh 153. — *Juris Romani Antejustiniani fontes:* Vol. I. : Leges, *Riccobono S.*, Fi 1941. Vol. II.: Auctores, *Baviera, J.*, Fi 1940. Ism.: Steinwenter, HZ 1942, 174. *Karner K.:* Állam és felsőbbség az Újszövetségben. Pécs 1941. — Ism. : Pataky, Tha 1943, 170. — *Karpp, H.:* Monika. Das Bild der Mutter in den Bekenntnissen Augustins. Furche-Bücherei 1941. — *Kees, H.:* Der Götterglaube im alten Ägypten. L 1941. Ism. : Brunner, HZ 1943, 138. — *Kerényi K.:* Die antike Religion. L 1941. — *Keydell, R.:* Die griechische Dichtung der Kaiserzeit. Bericht über das Schrifttum 1930—39. Jahresbericht (Bursian). 1941, 71. Oracula Sibyllina, Apollinaris, Gregor v. Nazianz, Joh. v. Gaza, Christliche Hymnen, Synesios etc.). — *Kirchhoff, K.:* Ehre sei Gott. Dreifaltigkeitshymnen der byzantinischen Kirche. Mr 1941. Ism. : ThQu 1942, 71. — *Klauser, Th.:* Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch z. Auseinandersetzung des Christentums mit der Antiken Welt. L 1941. — *Klingner, F.:* Vom Geistesleben im Rom des ausgehenden Altertums. Eine Reihe der Vorträge und Schriften. Bd. 3, Halle a. Saale, 1941. — *Kovács Géza:* Szír Szent Efrém a «Szentlélek hárfája». K. E. 8 és 28. — *Krose, H.*, S. J. : Geburtenrückgang im klassischen Altertum. St. der Zeit, 1941, 186. — *Kurtscheid, B.*, O. F. M. : Historia Juris Canonici. Historia institutorum. Vol. I : Ab Ecclesiae fundatione usque ad Gratianum. R 1941. Ism. : Móra, Tha 1943, 71. — *Kurtscheid, B.:* De methodologia hist. — iuridica breves adnotationes ad usum scholarum. R 1941. Ism. : Löhr, ThQu 1942, 53. — *Kühn, H. I.:* Ὕψος. Eine Untersuchungsgeschichte des Aufschwungsgedankens von Platon bis Poseidonios. St 1941. Ism. : Schuster ThQu és Sch 1944, 113. — *Lambot, C. :* Saint Augustin a-t-il rédigé la règle pour moines qui porte son nom? Rev Bén 1941, 41. — *Landgraf, A.:* Die spekulativ-theologische Erörterung der hypostatischen Vereinigung im 12. Jahrhundert. ZkTh 1941, 183. — *Lesaar, H.:* Augustinus : In Dir weilen, heisst leben. Mainz, 1941. — *Leipoldt, I.:* Jesu Verhältnis zu Griechen und Juden. L 1941. Ism. : K. I. 1941. — *Loosen, J.*, S. J. : Logos und Pneuma im begnadeten Menschen bei Maximus Confessor. Mr i. W. Ism. : Artner, Tha 1942, 88 és Bolkovac, ZkTh 1942, 153. — *Marx, B.:* Procliana. Untersuchung über den homiletischen Nachlass des Patriarchen Proklos von Konstantinopel. Mr 1941. Ism. : Artner, Tha 1943, 180 és K. R. ZkTh 1941, 54. — *Mazzarino, C.*, O. F. M. Cap. : La dottrina di Teodoreto di Ciro sull'unione ipostatica delle due nature in Cristo. R 1941. — *Merkel, R. F.:* Die Mystik im Kulturleben der Völker. H 1941. — *Michel, O.:* Das Zeugnis des Neuen Testamentes von der Gemeinde. Göttingen, 1941. Ism. : K., K. I. 1943, 191. — *Mondésert, C.*, S. J. : Clément d'Alexandrie, Le Protreptique. P 1941. — *Morath, G. W.:* Die Maximians-kathedra in Ravenna. Ein Meisterwerk christlich-antiker Reliefkunst. Fr 1940. Ism. : H. R., ZkTh 1941, 112 (dogmatörténeti és patrisztikai források felhasználása is). — *Murai F.*, O. F. M. : Az orosz vallásbölcselet történelemszemlélete. K. E. 1941, 105. — *Müller, J.:* Der Lebensbegriff des hl. Paulus. Mr 1941. Ism. : Prümm, ZkTh 1942, 169. — *Müller, K.:* Kirchengeschichte. I. Band, I. Halbband, neu überarbeitet mit H. v. Campenhausen. T 1941[3]. Ism. : Bihlmeyer, ThQu 1942, 47. — *Nielen, J. M.:* Ich glaube an die Auferstehung des Fleisches ; Väterzeugnisse aus den ersten christlichen Jahrhunderten. Fr 1941. Ism. : Mitzka, ZkTh 1942, 60. — *Nilsson, M. P.:* Geschichte der griechischen Religion. Mn 1941. Ism. : Eissfeldt, HZ 1942, 329. — *Oppermann, H.:* Das römische Schicksal und die Zeit des Augustus ; HZ 1941, 1. — *Ostrogorsky, G.:* Die Perioden der byzantinischen Geschichte. HZ 1941, 229. — *Peeters, P.:* La vie géorgienne d. S. Porphire de Gaza. Analecta Bollandiana. 1941, 65. — *Pelloux, L.:* L'assoluto nella dottrina di Plotino. M 1941. Ism. : S., ZkTh 1942, 50. — *Penndorf, J.:* Suetonius, Florus, Fronto, Justinus (nem a keresztény apologéta). Bericht über das Schrifttum 1929—37. Jahresbericht (Bursian), 1941, 45. — *Perl C. J.:* Aurelius Augustinus, Der freie Wille ; Die Ordnung ; Musik. Pa 1941. — *Péterffy G.:* A Regula és Szent Tamás. Budapest, 1941. — *Pfister, K.:* Der Untergang der antiken Welt. L 1941. Ism. : Ensslin, HZ 1942, 366. — *Preuss, H.:* Von den Katakomben bis zu den Zeichen der Zeit. Martin Luther—Verl. 1941. — *Radó P.:* A kereszténység küzdelme az ókori napkultusz ellen. Tha 1941, 295. — *Rahner, H.:* Antenna Crucis. I. Odysseus am Mastbaum. ZkTh 1941, 123 (Der nautische Symbolismus der Kirchenväter). II. Das Meer der Welt. ZkTh 1942, 89 és III. Das Schiff aus Holz. ZkTh 1942, 196. — *Rahner, H.:* Flumina de ventre Christi. Die patristische Auslegung von Joh. 7, 37—38. Bi 1941, 269 és 367. — *Rahner, K.:* Zum theologischen Begriff der Konkupiszenz. ZkTh 1941, 61. — *Rahner, K.:* Hörer des Wortes. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie. Mn 1941. — *Ranke, L.:* Die röm. Päpste (kivonat). — *Rast, R.:* Kultur und Mystik. SchR 1941, 293. — *Reuss, J.:* Der Exeget Ammonius und die Fragmente seines Mt.- und Jo.-Kommentars. Bi 1941, 13. — *Reuss, J.:* Matthäus-, Markus- und Johannes-Katenen nach handschriftlichen Quellen untersucht. Mr. 1941. Ism. : Holzmeister S. J., Bi 1942, 221 ; Lösch, ThQuR 1943, 124 és Klejna, ZkTh 1942, 166. — *Ricciotti, Gi.:* Vita di Gesù Cristo. Mi — R 1941. Ism. : Holzmeister S. J., Bi 1942, 210. — *Robalda, G. E.:* Il Santo Vangelo di N. S. Gesù Christo, con note catechistiche e pastorali. R 1941. Ism. : Vitti S. J., Bi 1942. — *Russu, I.:* Originea Împăratului Iustinian (Justinianus császár származása). Bukarest, 1941. Ism. : Ensslin W., Klio, 1944, 262. — *Salmon, P.:* La lectionnaire de Luxeuil. Ses ori-

gines et l'Église de Langres. Rev. Bén. 1941, 89. — *Scharl, E.:* Recapitulatio mundi. Der Rekapitulationsbegriff des hl. Irenäus und seine Anwendung auf die Körperwelt. Freiburg, 1941. Ism. : Prümm, ZkTh 1942, 56 és Knünz, ZAM 1943, 172. — *Schauf, H.:* Die Einwohnung des Hl. Geistes. Fr 1941. Ism. : R., ZkTh 1942, 59. — *Scheeben, I. M.:* Die Mysterien des Christentums. Fr 1941. Ism. : Schl., ZkTh 1941, 235 és Arnold ThQu 1941, 282. — *Schmüker, R.,* O. F. M. : Propositio per se nota, Gottesbeweis und ihr Verhältnis nach Petrus Aureoli. Werl i. Westf., 1941. Ism. : Naumann, ZkTh 1942, 51. — *Schneider, A. M.:* Zur Baugeschichte der Geburtskirche in Betlehem. Ztschr. d. Deutschen Palestina-Vereins 1941, 74. — *Schneider, A. M.:* Brände in Konstantinopel. BZ 1941, 382. — *Schneider, A. M.:* Die Symbolik des Theodorichgrabes in Ravenna. BZ 1941, 404. — *Sciascio, F.:* Fulgenzio di Ruspe. Un grande discepolo di Agostino contro le «reliquiae Pelagianae pravitatis» nei suoi epigoni. R 1941. Ism. : Rahner K., ZkTh 1942, 57. — *Schomerus, H. W.:* Indische und christliche Endewartung und Erlösungshoffnung. Gütersloh, 1941. Ism. : K. I. 1942, 94. — *Seeberg, E.:* Geschichte und Geschichtsanschauung, dargestellt an altchristlichen Geschichtsvorstellungen. ZKG 1941, 309. Ism. : H. J., HZ 1943, 422. — *Seppelt, F. X.:* Geschichte des Papsttums. 4. köt. (1294—1534) L 1941. Ism. : Fink, ThQu 1942, 210 és M., ZkTh 1942, 171. — *Seriski, P.:* Poenae in iure byzantino ecclesiastico. R 1941. Ism. : Kontor Lajos, Tha 1943, 92. — *Stübler, G.:* Die Religiosität des Livius. St 1941. Ism. : Prümm, ThQu és Sch 1944, 141. — *Szémán István:* Az Egyház útja a keleti szakadásig. K. E. 1941, 156 és 179. — *Thils, G.:* Pour mieux comprendre Saint Paul. P 1941. Ism. : Kl., ZkTh 1942, 168. — *Tihanyi B.:* Az istenek megjelenése Euripides drámáiban. Budapest 1941. — *Vosté J. M.:* Studia paulina. R 1941. — *Vögtle, A.:* Woher stammt das Schema der Hauptsünden? ThQu 1941, 217. — *Vucskits J.:* A keleti egyházi tanulmányok vallásos jelentősége (Wunderle könyvének ford.) K. E. 1941. 55, 88 és 135. — *Vyver* (van de) *A.:* Les Institutiones de Cassiodore et sa fondation à Vivarium. RevBén 1941, 59. — *Wagenvoort, H.:* Imperium. A és P 1941. — *Walter, E.:* Das Kommen des Herrn. I. Die endzeitgemässe Haltung des Christen nach den Briefen der hl. Apostel Paulus und Petrus. Freiburg, 1941. Ism. : Kl., ZkTh 1942, 169. — *Werner, M.:* Die Entstehung des christlichen Dogmas. Bern — L 1941. Ism. : Köhler, HZ 1943 (367) és Nyéki (Az eschatologikus iskola egyháztana), Tha 1943, 247. — *Wolf, J.:* Die Grundtöne im historischen Bild Julians. St. der Zeit 1941, 219. — *Zeugen des Wortes* kiadványai : 31. *Augustinus,* Die Hochzeit zu Cana. 32. Die *Martyrerakten* des zweiten Jahrh. 33. *Möhler, A.:* Kirche und Geschichte. Fr 1941. — (1939 előtt megjelent munkákról ismertetések 1941-ben :) *Spreckelmeyer, H.:* Deutung des Sündenfalls bei Franz Baader. Würzburg, 1938. Ism. : Balthasar, St. der Zeit, 1941, 173. — *Staerk, W.:* Die Erlösererwartung in den Östlichen Religionen. Untersuchungen zu den Ausdrucksformen der biblischen Christologie. St és Z 1938. Ism. : Prümm, Bi 1941, 214. — *Teófilo Antolín,* O. F. M. : El santuario de la aparación del Señor y del primado de S. Pedro en el Lago de Tiberiades. R 1938. Ism. : Andrés Fernández, Bi 1941, 457. — *Tüchle, H.:* Die eine Kirche (Z. Ged. I. A. Möhlers). Pa 1939. Ism. : Schl., ZkTh 1940, 219 és Reinert, SchR 1941, 466.

1942.

Adam, K.: Der erste Mensch im Licht der Bibel und der Wissenschaft. ThQu 1942, 1. — *Arnold, F.:* Das Prinzip des Gottmenschlichen und seine Bedeutung für die Seelsorge. ThQu 1942, 145. — *Artner E.:* Az ősegyház mariológiája. Tha 1942, 20. — Hitehagyó Julianus világ- és történetszemlélete. Tha 1942, 220. — A bűnbánati fegyelem válsága Keleten a IV. század végén. Tha 1942, 324. — *Balthasar H. U.:* Augustinus. Das Antlitz der Kirche. Einsiedeln, 1942. — *Banz, R.:* Kurze Geschichte der römischen Literatur. Benziger 1942[2]. — *Beuckers, Cl.:* Cicero's Godsdiestigheid. Bru und Nijmwegen, 1942. Ism. : Prümm, ThQu és Sch 1944, 142. — *Békés Gerardus:* De continua oratione Clementis Alexandrini doctrina. R 1942. Ism. : Ibrányi Ferenc, Tha 1943, 378. — *Braun, F. M.,* O. P. : Aspects nouveaux du problème de l'Église. Fribourg en Suisse 1942. Ism. : Claereboets S. J., Bi 1942, 229. — *Bröcker, W.:* Die Lehre des Anaxagoras. Kantstudien 1942/3, 176. — Ism. : Lotz, ThQu és Sch 1944, 113. — *Buonaiuti, E.:* Storia del Cristianesimo. I. köt. Mi 1942. Ism. : Tőke L., Pr. Sz. 1943, 29. — *Capelle, B.:* Les origines de la Préface romaine de la Vierge. RHE 1942, 46. — *Cerfaux, L.:* La théologie de l'Église suivant S. Paul. P 1942. — *Csizmazia P.:* Nagy Szent Leó beszédei. Budapest, 1942. — *Deák A.,* O. S. B. : Szent Pál tanítása a megigazulásról. Pannonhalma, 1942. — *Dezső I.:* Jézus evangéliuma és a szentatyák. Szemelvények Aqu. Szent Tamás Catena Aurea c. művéből. Budapest, 1942. Ism. : Péterffy G. : K. Sz. 1942, 219. — *Dietsche, W.:* Didymus von Alexandrien als Verfasser der Schrift über die Seraphenvision. Untersuchungen zur Urheberschaft des sog. Anecdoton von Amelli. Fr 1942. — *Egyetemes Történet.* 4 kötet. I. Kerényi Károly. II. Váczy Péter. III. Hajnal István. IV. ifj. Iványi-Grünwald Béla. 1942[2]. — *Eissfeldt, O.:* Tempel und Kulte syrischer Städte in hellenistisch-römischer Zeit. L 1942. Ism. : Bea S. J., Bi 1942, 104. — *Erőss A.:* A megváltás (A megváltás dogmája Scheeben teológiájában). Kolozsvár, 1942. Ism. : Békés, K. Sz. 1943, 254. — *Essen* (van der) *L.:* Les siècles des saints. Bru 1942. Ism. : Jordan, HZ 1943, 185. — *Fischer, B.:* Der Bibeltext in den ps.-aug. «Solutiones diversarum quaestionum ab haereticis obiectarum» im Codex Paris. B. N. Lat. 12217. Bi 1942, 139 és 241. — *Fliche—Martin:* Histoire de l'Église. 7. köt. (888—1057). P 1942. — *Foberti, F.:* Gioacchino da Fiore e il gioacchinismo antico e moderno. Padova, 1942. — *Földváry A.:* Augustinus, Isten városáról. I. köt. (I—V. könyv). Budapest, 1942. — (VI—X.) Budapest, 1943. — *Garofalo, S.:* Gesù per chi soffre. R 1942. Ism. : Vitti S. J., Bi 1942, 226. — *Gálos L.:* Isten képe és hasonlatossága az Egyházban. Tha 1942, 115. — *Grimmelt, L.:* Die Eucharistiefeier nach den Werken des Origines. Eine liturgiegeschichtliche Untersuchung. Mr, Fr Kath. theol. Diss. v. 4. Aug. 1942. — *Grossatesta, R.:* Il suo commento al «De Mystica theologia» del pseudo Dionigi

areopagita. Mi 1942. — *Grundmann, W.:* Germanentum, Christentum, Judentum. II. köt. L 1942. Ism.: K., K. I. 1943, 190. — *Gyulai J.:* A szentmise mint áldozat és annak lényege Bizánc teológiájában. K. E. 1942, 11. — *Haidenthaller, M.:* Tertullians 2. Buch «Ad nationes» és «De Testimonio animae». Pa 1942. Ism.: Lösch, ThQu 1942, 272 és Leipoldt, HZ 1943, 182. — *Halasi Nagy J.:* A politikai tudomány kezdetei. Platon és Aristoteles. Budapest, 1942. — *Hertling, L.:* Antonius der Einsiedler. I—L 1942. — *Jugie, M.:* La mort de la Sainte Vierge et la spéculation théologique. Marianum, 1942, 241; 1943, 115. — *Jugie, M.:* L'Assomption de la Sainte Vierge et l'Ecriture Sainte. L'Année théol. 1942, 1. — *Jungmann, I. A.:* Die lateinischen Bussriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung. I—L 1942 (?). — *Ivánka E.:* Neoplatonikus volt-e Dionysius Areopagita? Tha 1942 38 és 104. — *Karrer O.:* Die Ehe in der Volksbelehrung des Kirchenvaters Joh. Chrys. SchR 1942/3 177. — *Kempf Th. K.:* Christus der Hirt. Ursprung und Deutung einer altchristlichen Symbolgestalt. R 1942. — *Kilb G.:* Ethische Grundbegriffe der alten Stoa. Freiburg. Ism.: Prümm, ZkTh 1942, 47. — *Kortleitner, F.:* Quae rationes veteri Testamento cum Hellenismo intercesserint. I—L 1942. Ism.: Linder. ZkTh 1942, 164. — *Küppers, L.:* Unterirdisches Rom. Von den Anfängen der christl. Kunst. Düsseldorf, 1942. — *Lengyel Z.:* Az örmény egyház és unió. K. E. 1942, 157. — *Lungkofler, J. M.:* Die Vorstufen zu den höheren Weihen nach dem Liber pontificalis. ZkTh 1942, 1. — *Lubatschiwskyj:* Des hl. Basilius liturgischer Kampf gegen den Arianismus. Ein Beitrag zur Textgeschichte der Basiliusliturgie. ZkTh 1942, 20. — *Masnovo, A.:* S. Agostino e S. Tommaso. Concordanze e sviluppi. Mi 1942. Ism.: Vries, ThQu és Sch 1944, 115. — *Mazzarino, S.:* Stilicone, la crisi imperiale dopo Teodosio. R 1942. — *Mayer, A.*, O. S. B.: Das Gottesbild im Menschen nach Clemens von Alexandrien. R 1942. — *Messina, G.:* Un Diatessaron Persiano del secolo XIII. tradotto dal Siriaco. Bi 1942, 268. — *Messner, R.*, O. F. M.: Schauendes und begriffliches Erkennen nach Duns Skotus mit kritischer Gegenüberstellung zur Erkenntnislehre von Kant und Aristoteles. Fr. 1942. — *Metzger, K.:* Gemeindeseelsorge im Geiste des hl. Paulus, Sacr. Ordinis, 88—119. Br 1942. — *Michaelis, W.:* Zur Engelchristologie im Urchristentum. Abbau der Konstruktion Martin Wermers. Basel, 1942. — *Miller, J.:* Geschichte des Römischen Reiches von Diokletian bis Theodosius I. Bericht über das Schrifttum 1933—37. Jahresbericht (Bursian) 1942, 237. — *Moravcsik Gy.:* A papiruszok világából (fordítás). Budapest, 1942. Ism.: Gyóni, Pr. Sz. 1943, 123. — *Muñoz, P.:* Psicologia de la conversion en S. Augustin. Gregorianum, 1942, 35 és 291. — *Persico—Némethy:* A szent szeretet hősnője. Ifjabbik Szent Melánia élete (383—439). Ism.: Szémán, K. Sz. 1942, 126. — *Nickl, G.:* Der Anteil des Volkes an der Messliturgie im Frankreich von Chlodwig bis Karl dem Grossen. Rauch, I—L 1942. — *Perez, J.:* La Cristologia en los Simbolos Toledanos IV, VI y XI. Ism.: R., ZkTh 1942, 54. — *Peters, C.:* Neue Funde und Forschungen zum Diatessaron; Bi 1942, 68 és Der Diatessarontext von Mt 2, 9 und die westsächsische Evangelienversion. Bi 1942, 323. — *Post, R.:* De onderlinge verhouding van de vier oude vitae Gerardi Magni en haar betrouwbaarheid. Stud. Cath. 1942, 313. — *Puzik E.* és *Kuss, O.:* Sacramentum Ordinis. Geschichtliche und systematische Beiträge. Br 1942. Ism.: Pribilla, ThQu és Sch 110. — *Rahner, K.:* «Gott» als erste trinitarische Person im Neuen Testament. ZkTh 1942, 71. — *Ramackers, I.:* Papsturkunden in Frankreich. N. F. Bd. 4. Picardie 1942. — *Révay József:* Ókori író — és mai olvasó. Budapest, 1942. — *Ruwet, J.:* Les «Antilegomena» dans les oeuvres d'Origène. Bi 1942. 18. — *Schäfer, C. Th.:* Clementis Romani epistula ad Corinthios quae vocatur prima graece et latine (Florilegium Patristicum). Bonn, 1942. — *Scharff, A.:* Die Frühkulturen Ägyptens und Mesopotamiens. L 1941. Ism.: Bea S. J. 1942, 83. — *Schmidt, L.:* Geschichte der Wandalen. 1942[2]. — *Siegmund—Schultze:* Die Einigung der christlichen Kirchen. Basel, 1942. — *Sparber, A.*, O. S. A.: Das Bistum Sabiona in seiner geschichtlichen Entwicklung. Bressanone, 1942. Ism.: Naegele, ThQu és Sch 1944, 104. — *Schuster Ild.* Card.: La «Regula monasteriorum». To 1942. — *Staudacher, W.:* Die Trennung von Himmel und Erde. Ein vorgriechischer Schöpfungsmythus bei Hesiod und den Orphikern. T 1942. Ism.: Prümm, ThQu és Sch 1944, 140. — *Staedler, E.:* Über das Eselsrelief am Dome zu Como. Ein Beitrag zur Überlieferung des «caput asininum». ThQu 1942, 177. — *Stenzel, M.:* Der Bibelkanon des Rufin von Aquileja. Bi 1942, 43. — *Straubinger, H.:* Gnosis, Glaube und Theologie. ThQu 1942, 253. — *Stroheker, K. F.:* Die Senatoren bei Gregor von Tours. Klio, 1942, 293. — *Theiler, W.:* Die chaldäischen Orakel und die Hymnen des Synesios. Halle, 1942. — *Tillmann, F.:* Über «Frömmigkeit» in den Pastoralbriefen des Apostels Paulus. Past B 1942, 129. — *Tunk, E.:* Kurze Geschichte der altgriechischen Literatur. Benziger 1942. — *Utz, A. F.:* Wesen und Sinn des christlichen Ethos. Mn—Hei 1942. Ism.: Bolkovac, ZkTh 1942, 228 és Hartmann, ThQu 1944, 134. — *Vaccari*, A., S. J.: Il testo dei Salmi nel Commento di Teodoro Mopsuesteno. Bi 1942, 1. — *Vajda L.:* Marcus Aurelius vallomásai. Szemelvények (ford.). Budapest, 1942. Ism.: Borzsák, Egy. Phil. Közlöny 1943, 233. — *Varga* (ifj.) *Zs.:* A hellenisztikus papyrusok világa és az Újtestamentum. Debrecen, 1942. Ism.: K. I., 1942, 186. — *Vagaggini, C.*, O. S. B.: Maria nelle Opere di Origene. R 1942. Ism.: Faller, ThQu és Sch 1944, 102. — *Vleschauwer, H. J.:* Die nationalen Unterschiede in der europäischen Philosophie. Kantstudien 1942/3, 64. Ism.: de Vries, ThQu és Sch 1944, 118. — *Wagner J.:* Julianus apostata, mint a cionizmus védnöke. K. Sz. 1942, 1.

1943.

Arseniew, Niks: Ostkirche und Mystik. Mn 1943. — *Bakos L.:* A Szentírás ihletettsége. I. Dogmatörténeti rész. Pápa, 1943. Ism.: Trombitás D., Pr. Sz. 1943, 242. — *Balanyi Gy.:* Júdás az irodalomban. K. Sz. 1943, 196. — *Balogh A.:* A hazai őskereszténység újabb megvilágításban. K. Sz. 1943, 321. *Bellér B.:* A bizánci államegyház. K. Sz. 1943, 225. — *Boehrer, P. E.:* L'ascension de la souffrance. Bru

1943. — *Bommersheim, P.:* Plotin und der Aufbau der religiösen Personalwelt. BID Ph 1943, 370. Ism.: Schuster, ThQu és Sch 1944, 114. — *Brunner E.:* Offenbarung und Vernunft. Die Lehre von der christlichen Glaubenserkenntnis. Zürich, Zwingli Verlag, 1943. Ism.: Márkus, Pr. Sz. 1943, 297. — *Busch, E.:* Mystik und Philosophie. ZD Kulturph. 1943, 142. Ism.: Brugger, ThQu és Sch 1944, 131. — *Closen, G. E.:* Die hl. Schrift und das Beten des Christen. ZAM 1943, 128. — *Ehrhard, A.:* Überlieferung und Bestand d. hagiogr. u. homilet. Literatur der griech. Kirche von den Anfängen bis z. Ende d. 16. Jh. (Folytatólagosan, füzetekben megjelenő munka.) L 1943. — *Erdey F.:* Szent Ágoston bölcseleti hagyatéka. K. Sz. 1943, 356. — *Erőss A.:* Az Egyház közösségi élete. Corpus Christi mysticum. K. Sz. 1943, 65 — *Ferretti, F. H.:* De sacris sanctorum Reliquiis cum peculiari respectu ad Lipsanothecas Episcopales et Maiorum Ecclesiarum. R 1943. — *Grabmann, M.:* Thomas von Erfurt und die Sprachlogik des mittelichen Aristotelismus. Mn 1943. Ism.: Schuster, ThQu és Sch 1944, 121. — *Grossi, T.:* S. Benedetto e la sua opera verso la Chiesa e la società. To 1943. — *Gulovics A.:* Kelet eucharisztikus-tiszteletének alapgondolatai. K. E. 1943, 63. — *Gusztáv B.:* Civitas terrena. K. Sz. 1943, 289. — *Gyulai J.:* Az eucharisztiás átlényegülés miként ja a bizánci teológiában. K. E. 1943, 49. — *Halasy—Nagy J.:* A filozófia története. Budapest, 1943[3]. — *Horváth S.*, O. P.: Heiligkeit und Sünde im Lichte der thomistischen Theologie. Freiburg i. d. Schweiz, 1943. Ism.: Ibrányi F., Tha 1944, 280. — *Huber Lipót:* Biblikus olvasmányok. Újszövetségi irodalomtörténet, kortörténet, Palesztina földrajza. Kalocsa, 1943. Ism.: Pataky A., Tha 1944, 88; Karner, K. I. 1944, 120 és Radó, K. Sz. 1944, 240. — *Ivánka E.:* A képrombolás és képtisztelet szellemi háttere. Tha 1943, 214. — *Ivánka E.:* A platonizmus és az aristotelizmus szerepe a keleti és nyugati szellemiség kialakulásában. Tha 1943, 61 (v. ö. Aristotelismus und Platonismus im theologischen Denken. Westliche und östliche Theologie. Sch 1939, 373). — *Juhász V.:* Megváltás felé. Ism.: Kühár, K. Sz. 1943, 274 (Vallástörténet). — *Jungmann, J. A.:* Accepit panem. ZAM 1943, 162. — *Karsai G.:* Középkori vízkereszti játékok. Pannonhalmi Szent Gellért főiskola évkönyve. 1943. — *Kecskés Pál:* A bölcselet története. Budapest, 1943[2]. — *Kozma J.:* A Szentlélek származásának dogmája a keleti orthodoxia tanításának, a keleti atyák írásainak és a keleti liturgia tükrében. I. K. E. 1943, 75. — *Ladomérszky B.:* A keleti liturgiák teológiai értéke. K. E. 1943, 1. — *Lohmeyer, E.:* Kultus und Evangelium. Göttingen, 1943. Ism.: K., K. I. 1943, 168. — *Maffio Maffi:* Cicerone e il suo dramma politico, Mi 1943 (német fordítás: Zahorsky). — *Móra M.:* Kurtscheid B. irodalmi működése. Tha 1943, 71. — *Morin, G.* Sancti Caesarii episcopi Arelatensis opera omnia. Vol. II. Maredsous, 1943. — *Nyéki K.:* Az eschatologikus iskola egyháztana (irodalmi áttekintés). Tha 1943, 247. — *Nyitrai F.:* A szentháromsági oppozíció az atyák felfogásában. Tha 1943, 109. — *Ottlyk E.:* Kereszténység és műveltség. K. I. 1943, 112. — *Pataky A.:* Néhány szó az őskereszténység kérdéséhez. Tha 1943, 152. — *Pauly—Wissowa:* Real-Encyklopädie der class. Altertumswissenschaft. St I. 36, 1942; I. 39, 1941; II. 13, 1939 II. 14, 1943; Suppl. VII, 1940. — *Platon összes művei magyarul.* Két kötet. Magyar Filozófiai Társaság kiadása. Budapest, 1943. Ism.: -rf-, K. Sz. 1943, 274. — *Rahner, H.:* Ströme fliessen aus seinem Leib. ZAM 1943, 141. — *Sipos I.:* Katolikus egyházjog. Pécs 1943[3]. — *Söveges D.*, O. S. B.: A karácsonyi játék. Ism.: Bálint, K. Sz. 1943, 372. — *Szmandray J.:* Az ifjabb Szent Nilus apát. K. E. 1943, 12. — *Tomasz J.:* A római földkérdés. Budapest, 1943. — *Túry S.:* Vallás, erkölcs- és vagyonjog. Kolozsvár, 1943. Ism.: -y-s., K. Sz. 1944, 64. — *Vranken, G.:* Augustinus. Der göttliche Konkurs zum freien Willensakt des Menschen. R 1943. — *Wagner J.:* Az antik világ zenéje. Budapest, 1943. — *Wagner J.:* Az ókori kereszténység zenei élete. K. Sz. 1943, 360. — *Weizsäcker, C. F.:* Zum Weltbild der Physik. L 1943. Ism.: Junk, ThQu és Sch 1944, 97. — *Wickert, L.:* Princeps und *ΒΑΣΙΛΕΥΣ.* Klio, 1943, 1. — *Wunderle, G.:* Die Wesenszüge der inneren Gebetshaltung in der Ostkirche. ZAM 1943, 150. (1939 előtti munkák ismertetése 1943-ban:) *Platz, Ph.*, OESA: Der Römerbrief in der Gnadenlehre Augustins (Cassiciacum). Würzburg, 1938. Ism.: Knünz, ZAM 1943, 167.

1944.

Bachl, H.: Die prophetische Inspiration in der kirchlichen Reflexion der vormontanischen Zeit. ThQu és Sch 1944, 1. — *Bellér B.:* Második Róma. K. Sz. 1944, 314. — *Brandenstein B.:* Bölcseleti alapvetés. Budapest, 1944. — *Dezső I.:* Jézus evangéliuma és a szentatyák. Rákospalota. Ism.: Tiefenthaler, Tha 1944, 189. — *Erőss A.:* Az Egyház a krisztusi hit örök bizonysága. Perpetuum motivum credibilitatis. Tha 1944, 315. — *Erőss A.:* Látható-e Krisztus Egyháza. Tha 1944, 39. — *Erőss Alfréd:* A vallási türelemről. K. Sz. 1944, 74. — *Faggyas E.:* A szentatyák világa. P. Sz. 1944, 41. — *Follmann G.:* Jézus a Krisztus. Budapest, 1944. Ism.: Pataky, Tha 1944, 374. — *Geiselmann, J. R.:* J. Adam Möhler und das idealistische Verständnis des Sündenfalls. ThQu és Sch 1944, 19. — *Horváth S.*, O. P.: A bűnszenny. Tha 1944, 205. — *Kozáky I.*, Sch. P.: A haláltáncok története. II. Danse Macabre (Bibliotheca Humanitatis Historica, V.). Ism.: Schrotty, K. Sz. 1944, 266. — *Kühár F.:* Keresztény remekírók. Budapest, 1944 (eddig 16 kötet: Az apostoli atyák. A vértanuság emlékei. Szent Ágoston a keresztény tanításról. A papi méltóságról. Nagy Szent Gergely pápa: A lelkipásztorság könyve. Az első szerzetesek és remeték életéből. Az első remeték és szerzetesek világából. A szűzességről. Az ősegyház szentségi élete. Az egyházatyák szentbeszédeiből (I—VI). Az ősegyház imádságos élete). — *Müller, S. J.:* A Jézus Szíve-tisztelet története. Ism.: Békési, S. J., K. Sz. 1944, 265. — *Orbán L.:* A Sardica-i zsinat ezerhatszázéves jubileumára. Tha 1944, 276. — *Schütz A.:* A bölcselet elemei. Budapest 1944. — *Schütz A.:* Strukturtörvények a dogmák világában. Tha 1944. 77. — *Vönöczki F.*, O. S. B.: A vértanúfogalom Szent Ciprián műveiben. P. Sz. 1944, 263.

4. §. Kiadások, gyüjtemények és segédeszközök.

1. Az egyházatyák iratainak régebbi kiadásai közül legjobb a két párizsi filológus, Robertus és Henricus Stephanus (Étienne) által sajtó alá rendezett kiadás ; kevésbbé jók a bázeli két Frobenius testvér kiadásai, melyekben Rotterdami Erasmus is tevékenyen közreműködött.

Részben még ma is felülmúlhatatlanok a maurinusoknak, a Szent Maurusról elnevezett, Párisban, 1618-ban alapított francia bencés kongregáció tagjainak ívrét-alakú kiadásai. Ennek a kongregációnak jelentős tagjai közül is kiemelkednek : Mabillon, Maran, Montfaucon és Ruinart. Ők voltak azok, akik a XVII. és XVIII. században nagy szakértelemmel adták közre az egyházatyák műveit. A görög egyházatyák kiadásaiban a görög mellett latin fordítást is közölnek és kiválóak a tárgymutatók.

A patrisztikai iratoknak legnagyobb gyüjteményét J. P. *Migne* abbé († 1875) Párizsban rendezte sajtó alá : *Patrologiae cursus completus* címmel.

A gyüjtemény két részre tagozódik : *Series latina* (III. Incéig † 1216) 221 kötet (218—221: Indices) és *Series Graeca* (1439-ig) 161 kötet (latin fordítással). A 162. kötetnek klisći 1868-ban elégtek rövidddel a tervezett nyomtatás előtt ; a kötetnek a tartalma nagyrészt helyet talált a *Patrologia graeca latine tantum edita* c. kötetben. Az egész gyüjtemény az addig megjelent kiadásoknak nem ritkán hibás lenyomata. Tudományos kutatás céljaira általában a Migne által fölhasznált kiadások eredeti szövegezése, illetőleg a közben új kritikai átdolgozásban megjelent szövegek jöhetnek csak tekintetbe.

D. Scholarios : *Κλεὶς πατρολογίας καὶ βυζαντινῶν συγγράφεων ἤτοι εὑρετήριον πάντων τῶν συγγράφεων τῶν περιεχομένων ἐν τῇ Πατρολογίᾳ ὑπὸ Μιγνίου*, At 1879 (írók és írásművek jegyzéke). — F. Cavallera : Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeca. Indices digessit, P 1912. — Th. Hopfner : Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeca. Index locuplettissimus, P 1928 skk. (8. füzetig). V. ö. Chr. Baur : ThQ 1919, 251—69 über Duplikate in der griech. Reihe. — M. Vattasso : Initia Patrum, 2 k. R 1906—08 (a latin szövegekhez).

2. Míg a régebbi gyüjtemények — főleg jegyzeteik és tárgymutatóik — teljesen a teológia szolgálatában állottak, addig az újabb gyüjteményekben inkább filológiai szempontok érvényesülnek.

a) *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum:* a bécsi Tudományos Akadémia kiadása, 1866 skv. évek (eddig 68 kötet).

b) *Monumenta Germaniae historica*, Auctores antiquissimi, 13 kötet, 1877/98 (későbbi egyházatyák).

c) Az egyházatyák iratai közül többet közöl a lipcsei *Bibliotheca Teubneriana* c. gyüjtemény.

d) *Az első három század görög keresztény írói* (valójában utóbbi írókat is figyelembe vesz) 1897 óta a berlini Tudományos Akadémia kiadásában jelennek meg német előszóval és tárgymutatóval ; eddig a gyüjteményben 40 kötet jelent meg.

e) A szír ókeresztény irodalmat (amennyiben akkor ismert volt) a maronita Assemani kivonatszerűen hozta nyilvánosságra a *Bibliotheca orientalis* c. gyüjteményben ; 4 kötet 1719—28; jelenleg egyidejűleg két gyüjtemény jelenik meg (1903. skv. évek), az egyik *Patrologia orientalis* (24 kötet) R. Graffin és F. Nau szerkesztésében ; a másik *Corpus scriptorum christianorum orientalium* J. B. Chabot, J. Guidi, H. Hyvernat, B. Carra de Vaux és J. Forget szerkesztésében ; az utóbbi gyüjtemény 4 sorozatban : szír, kopt, arab és etiop szövegekkel (kb. 100 kötet). — Patrologia syriaca ed. R. Graffin, P. 1894—1926 (3 kötet).

3. *Kisebb gyüjtemények iskolai és szemináriumi használatra:*

SS. patrum opuscula selecta, kiad. H. Hurter, I. sorozat 48 kiskötet 1868—85, II. sorozat 6 k. 1884—92 : a görög írások csak latin fordításban. — *Florilegium patristicum*, jelenlegi kiadás B. Geyer és J. Zellinger, kiterjesztve a középkori szövegekre is, 1904 skk. (mostanáig 41 füzet, részben új kritikai szöveggel, a görög szöveg latin fordítással). — *Scrittori christiani antichi*, R 1921 skk. (szöveg és fordítás). — *Textes et documents* pour l'étude hist. du christianisme, kiad. H. Hemmer és P. Lejay, P 1904—12 (szöveg és fordítás). — *Cambridge Patristic Texts*, kiad. A. J. Mason, C 1899. — *Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften*, kiad. G. Krüger 1891 skk. (I. sorozat 12 füzet, II. sorozat 9 füzet, Új sorozat : 6 füzet. — *Kleine Texte*, kiad. H. Lietzmann 1902 skk. (eddig 167 füzet, közöttük kb. 30 patrisztikus). — *Testi cristiani* con versione ital., kiad. G. Manacorda, Fi 1930 skk. —

Textus et documenta in usum exercitationum et praelectionum academicarum, Series theol., kiad. Universitas Gregoriana R 1932 skk.

4. *Segédeszközök.* a) *Lexikonok, szótárak:* H. Stephanus: Thesaurus graecae linguae 1831—65. — Du Cange: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis 1688 és 1890 skv. — E. A. Sophocles: Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (Kr. e. 146—Kr. u. 1100), NY 1888[3]. — W. Bauer: Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des NT und der übrigen urchristl. Lit. 1936[3] skk. — H. G. Lidell-R. Scott: A Greek-English Lexicon 1925—37. — F. Preisigke: Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden, 2 k. 1925—27. —— Ae. Forcellini: Totius latinitatis Lexicon 1858 skk. — Du Cange-Henschel-Favre: Glossarium mediae et infimae latinitatis 1883-87. — Thesaurus linguae latinae, 1900 óta öt német akadémikus adja ki (még nem befejezett). —— C. Brockelmann: Lexicon Syriacum, B 1923[2] skk. — J. Brun: Dictionarium Syriacum-Latinum, Beyrouth 1912[2].

b) *Az atyák műveinek idegen nyelvű fordításai.* Edinburgh-i gyüjtemény: The Ante-Nicene Christian Library 1866—72, 24 k. és A. Menzies-től 1 kieg. k. 1897. — Buffalo-i gyüjtemény: az Edinburgh-inek újabb lenyomata 1884—86, kiegészítve: «A select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers» 1886—1900, 28 k. — Translations of christ. Literature, kiad. Society for Promoting Christ. Knowledge (= SPCK), Lo 1917 skk. — Oud-christelijke geschriften in nederlandsche vertaling, kiad. H. U. Meyboom, Leyden 1906 skk. — I classici cristiani, kiad. P. Misciatelli, Siena 1928 skk. Pisma Ojców Kościola, kiad. I. Sajdak, Poznań; eddig 20 k.

Gyüjtemény Kősel kiadásában: «*Bibliothek der Kirchenväter*», kiad. Reithmayr, folytatta Thalhofer (80 k. 1860—88). A 2. kiadása 1911 óta jelenik meg; kiad. O. Bardenhewer, K. Weyman és Th. Schermann; 1918 óta † Schermann helyett J. Zellinger, 1933 óta a meghalt Weyman helyett J. Martin, Bardenhewer halála óta (1935) ők ketten intézik a kiadást. Eddig megjelent I. sor. 61 k. és 2 k. általános tárgymutató, II. sorozat (1932 óta) 18 k.

c) Az *enchiridionok* az atyák műveiből a dogmatikára, dogmatörténetre és az általános egyháztörténetre vonatkozó legfontosabb szemelvényeket tartalmazzák: M. J. Rouët de Journel: Euchiridion Patristicum, 1932[8-9]. — H. Denzinger: Enchiridion Symbolorum, 21—23. kiadását kiad. J. B. Umberg 1937; v. ö. J. Koch: ThA 1932, 138—57. — C. Kirch: Enchiridion fontium historiae ecclesiaticae 1941[5]. — M. J. Rouët de Journel et J. Dutilleul: Enchiridion asceticum 1942[3] (Damaszkuszi Szent Jánosig). — F. Cavallera: Thesaurus doctrinae Catholicae ex documentis magisterii ecclesiastici ordine methodico dispositus, P 1920. — J. de Guibert: Documenta Ecclesiastica christianae perfectionis studium spectantia, R 1931. — E. Amann: Le dogme catholique dans les Pères de l'Église, P 1922. — C. Mirbt: Quellen zur Geschichte des Papsttums u. des röm. Katholizismus 1924[1]. — J. Madoz: La Iglesia de Jesucristo. Fuentes y documentos para el estudio de su constitución e historia, Ma 1935; El Primado romano. Fuentes y documentos para el estudio de su constitución e historia, Ma 1936 (a szövegek spanyol fordításban). — Deimel a katolikus hittantanítás számára 1909-ben kiadta «Patristisches Lesebuch» c. munkáját. — A. Heilmann: Gottesträger. Das Schönste aus den Kirchenvätern 1922. — G. Bardy: En lisant les Pères 1933[2]. — F. P. Berro: Anthologia patristica Graeca lyceorum alumnis compilata, To 1931 (2 füzet). — Indítás és útmutatás a megfelelő patrológiai szövegek önálló kiválasztására: J. de Ghellinck: Un programme de lectures patristiques, Gr 1933, 303—36, 414—47; Lectures spirituelles dans les écrits des Pères, NRTh 1934, 5—29, 140—57.

d) *Irodalmi összefoglalások:* Theologischer Jahresbericht, kiad. B. Pünjer, G. Krüger és M. Schien 1891—1915. — A. Ehrhard: Die altchristl. Literatur u. ihre Erforschung seit 1880, 1894; Die altchristl. Literatur u. ihre Erforschung von 1884—1900. Első rész: Die vornizän. Lit. 1900. — H. Hurter-Fr. Pangerl, Nomenclator literarius Theologiae cath. I. 1926[4]. — F. Drexl: Zehn Jahre griech. Patristik (1916—25), I. rész: Kr. u. II. és III. sz.: BJ 220, 1929, 131—263; 2 rész: Kr. u. IV. és V. sz.: u. o. 230, 1931, 163—273. Folytatását P. Heselertől várjuk. — J. Martin: Christlich—latein. Dichter (1900—1927): u. o. 221, 1929, 65—140. — W. Willbrand: Die altchristlich. latin. Lit. (1921—24): u. o. 226, 1930, 157—206. — G. Krüger: A Decade of Research in early Christian. Lit. (1921—30): HThR 1933, 173—321. — A BJ legutolsó éveiben R. Kaiser, W. Rechnitz és másoktól készített irodalmi összefoglalások az «ókereszténység és a ker. Egyház megindulása» történetéhez csak kevés adatot szolgáltatnak. Fontosak: a ThLZ irodalmi melléklete, továbbá az RHE könyvészete és mindenekelőtt az RB melléklete: Bulletin d'ancienne littérature chrétienne latine és az RTA melléklete: Bulletin de théologie ancienne et médiévale.

ELSŐ RÉSZ.

A keresztény irodalom az I. századvégétől a IV. század kezdetéig.

ELSŐ FEJEZET.

A Szentírás és az egyházatyák közötti időszak. Egyházközségi rendtartások, oktató könyvek; költészet; népkönyvek (ponyva).

5. §. Az apostoli szimbolum.

Apostoli szimbolum[1] elnevezéssel jelöljük meg a hitvallás tételeinek azt az összefoglalását, mely csekély szövegeltéréssel a VI. század óta Galliában, Spanyolországban, majd Irországban és Németországban volt használatos a katechumenek tanításában. Nevét azért kapta, mert már a IV. század vége óta (Ambrus, Rufinus) — amikor még nem volt meg későbbi 12 ágazatú alakjában — maguktól az apostoloktól származtatták.[2] A VI. században merült fel az a vélemény, hogy a 12 ágazatnak mindegyike egy-egy apostolnak tulajdonítandó (ML 39, 2189 2190). A ferrarai (1438) zsinati atyák nagy meglepetésére Marcus Eugenicus efezusi görög érsek kijelentette, hogy a keleti Egyházban semmit sem tudnak apostoli hitvallás létezéséről. Csakhamar ezután Laurentius Valla († 1457) humanista kétségbevonta a szimbolumnak apostoli mivoltát.

Az apostoli szimbolum hosszú fejlődés útján a keresztény egyházközségek benső szükségleteiből alakult ki, főleg abból a vágyból, hogy a liturgia területén alkossanak. Mivel a kialakult hitvallási szövegezések (formulák) önkéntelenül is alapul szolgáltak polemikus és apologétikus fejtegetésekhez (pl. Justinus párbeszéde Tryphonnal és Irenaeusnak Epideixis c. munkája), a tévtanítókkal (ebionitákkal, gnósztikusokkal) való ellentét magával hozta egyik vagy másik tétel hozzáfűzését vagy erősebb hangsúlyozását. Fülöp az etióp kamarást a következő hitvallás után keresztelte meg: «Hiszem, hogy Jézus Krisztus Istennek fia». (Csel. 8, 37). A titkos akrostichon (l. 13. §. 2a) jegyzetet) *IXΘYΣ*= *Ἰησοῦς Χριστὸς θεοῦ υἱὸς σωτήρ* Krisztus egyszerű megvallásának további fejlődési fokaként tekinthető. Mindamellett már az apostoli idő is ismer bővebben kifejtett szövegezéseket (formulákat), melyek az üdvösség legfontosabb tényeit juttatják kifejezésre. (Kor I 15, 3 skv. ; Péter I, 3, 18—22 ; v. ö. még antiochiai Ignác, Eph. 18, 2 ; Smyrn I. 1. skv.) Az egytagozatú hitvallás mellett már a legrégibb idők óta találunk az Atyaistenre és Jézus Krisztusra vonatkozó kéttagozatú hitvallást (Kor. I. 8, 6 ; Tim. II. 4, 1 ; Iren. Haer. 3, I, 2 ; 3, 4, I. skv.). Az Atyában, Fiúban és Szentlélekben való háromtagozatú (szentháromsági) hitvallást pedig a keresztelés liturgikus cselekményében az apostoloknak adott keresztelési parancs (Mt. 28, 19) hozta magával. Ilyen némileg már bővített Szentháromság-megvallást találunk a 150 körül keletkezett Epistola Apostolorum-ban (l. 11. §. 3.) az 5. fejezetben : (Hiszünk) «az Atyában, az egész világnak Urában és a Jézus

[1] *σύμβολον* = ismertetőjel. *συμβολή* = összefogl
[2] Bard. I. 82—90. l. — Schütz. Dogm. I. 203

Krisztusban, a mi Üdvözítőnkben és a Szentlélekben, a Paraklétosban, és a szent egyházban és a bűnök bocsánatában». Hasonló hitvallási szövegezést találunk Irenaeusnál is (Haer I, 10 ; 4, 33) és a Dêr Balyzeh papyrus liturgiájában.

További fejlődés mutatkozott, talán már a II. század közepén, abban a formában, hogy bővebben kifejtett Krisztus-megvallást iktattak be a szövegbe. Erre a fejlődésre jelentőségteljes az a körülmény, hogy a szentmise liturgiájának hálaadó imádságában (praefatio) már elég korán részletesebb Krisztus-megvallást találunk; v. ö. Justin Apol. I. 61, 3 10 13 és Iren-Haer. I, 10 (EH 102 skv.) és Epid 3.

A szimbolum-típus, mely a Krisztusra vonatkozó tételeket kibővítette és ezzel az ős-szimbolum arányos felépítésével szakított, csakhamar nyolc- vagy kilenctagozatú szövegezésben jegecesedett ki. Ezzel már 200 körül találkozunk a római keresztelési liturgiában ; tanuk rá Tertullianus és római Hippolytus. Ez az ősrómai szimbolum lényegében ugyanazt a formát mutatja, mint amelyet később görögül ancyrai Marcellnak I. Gyula pápához írt levelében (340 körül), latinul pedig Rufinusnál és Remesianai Nicetasnál (mindkettő 400 körül) találunk, de mégis azzal a különbséggel, hogy a bűnök megbocsátásáról szóló ágazat talán hiányzott. Bizonyos az, hogy a szimbolumnak ez a régebbi római formája volt alapja az összes többi nyugati keresztelési szimbolumoknak. Hogy ez az állítás igazolható-e a keleti szimbolumokra vonatkozólag is (ES 8—14), amelyek mind az eretnekek elleni hozzáadásokat tartalmaznak, nem mutatható ki. Még a IV. és V. században a kilenc tagozatú római szimbolumban (összehasonlítva a jelenlegi 12 ágazatúval) hiányoztak a következő részletek : 1. ágazatnál : creatorem caeli et terrae ; 3. ágazatnál : conceptus ; 4. ágazatnál : passus, mortuus, descendit ad inferos ; 9. ágazatnál : catholicam ; 10. ágazatnál : sanctorum communionem ; 12. ágazatnál : vitam aeternam. A keleti Egyházban, melyre vonatkozólag számunkra Caesareai Eusebius, Jeruzsálemi Cirill és Epiphanius tanúskodnak, római példára a krisztológiai tanítást gazdag tartalommal alakították ki. A jelenlegi formának szószerinti szövegével először a VI. század kezdetén találkozunk Arlesi Caesariusnál, valamint római és galliai liturgikus könyvekben.[1]

Kiad.: ES 1—14. — A. Hahn : Bibliothek der Symbole 1897[3]. — H. Lietzmann (KlT 17—8) 1931[2]. — Hennecke 1924, 587 skv. — *Ért.:* F. Kattenbusch : Das Apost. Symbol, 2 k. 1894—1900. — B. Dörholt : Das Taufsymbol der Alten Kirche 1898. — Holl-Harnack-Lietzmann az SbB-ben 1919, 2 skk, 112 skk, 269 skk. — Lietzmann : Festg. Harnack 1921, 226—42 ; ZntW 1922, 1923, 1925 és 1927 ; RGG I[2] 443—46 ; Gesch. der Alten Kirche 2, 1936, 100—19. — F. J. Badcock : The History of the Creeds 1930 ; RB 1933, 3—9, 292—311; CQR 1934, 40—56. — J. Burr : Studies on the Apostles' Creed 1931. — E. v. Dobschütz : Das Apostolicum in bibl.-theol. Beleuchtung 1932 ; v. ö. ThLZ 1932, 584—7 ; JL 12, 1932, 338 skv. — Hunter : ExT 1933, 123—8. — Ruiz Gojo : EE 1934, 316—37. — Restrepo-Jaramillo : Gr 1934, 3—58 (szimb. Tertullianusnál). — J. A. de Aldama : El simbolo Toledano, R 1934 ; v. ö. ThR 1935, 337—41. — RAl 22. lapján meg nem adott újabb irodalom megtalálható : Krüger, HThR 1933, 188. — A szimbolumok történetére vonatkozó további munkákat l. : Symbolum Athanasianum 54. § 20. — *Az apostoli szimbolum teológiájához:* J. Kroll : Gott u. Hölle 1932 ; v. ö. Gn 1933, 363—71 ; OLZ 1933, 401—8 ; ZkTh 1933, 282—5 ; ThLZ 1934, 50—3 ; AJPh 1934, 182—5 ; Sch 1935, 55—77 ; JL 13, 1936, 238—40. — K. Prümm : Der christl. Glaube u. die altheidnische Welt, 2 k. 1935. — Philips : REL 1932, 144—56 (descensus !). — A különböző szimbolumok tartalma nem érinti a keresztség formáját ; v. ö. Dogm. II. 410.

6. §. *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*; a tizenkét apostol tanítása.

Bryennios nikomédiai metropolita 1873-ban Konstantinápolyban egy 1056-ban írt görög kéziratot (jelenleg a jeruzsálemi patriarchatusi könyvtárban) fedezett fel, mely a Barnabás-levél és a két Kelemen-levél teljes szövegén kívül tartalmaz egy kis iratot ezzel a címmel : *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*. Ezt az írást a keresztény ókor igen nagyra becsülte és alapul szolgált későbbi liturgikus és egyházjogi munkákhoz (Didaskalia; Apos-

[1] A történettudomány megállapítja, hogy az Egyháznak kezdettől fogva birtokában kellett lennie a keresztelésnél hitvallásnak, szimbolumnak, mert a megkeresztelés előtt a jelöltnek hitét meg kellett vallania. — Kétségtelen az, hogy az Apostoli hitvallás jelenlegi szövege (a VI. század kezdetétől fogva) a régebbi szimbolumokhoz viszonyítva néhány részlettel bővült, ezek a részletek azonban — mint hitigazságok — az egyházatyáknál megtalálhatók. Harnack kifogásai nem igazolhatók. — Aqu. Szent Tamás és Szent Bonaventúra az Apostoli hitvallás szövegét 14 ágazatra osztják fel : «7 articuli divinitatis» és «7 articuli humanitatis» (Christi). Bard. I. 82—90 ; Zubriczky, 84—87. — Oulton : JTS 1938, 239—43. — Carpenter : JTS 1939, 31—6.

toli egyházi rendtartás ; Apostoli konstitucióknak VII. könyve). Eusebius mégis (Hist. 3, 25, 4) az apokrifok közé sorolja. Később, leszámítva egyes jelentéktelen utalásokat Lactantiusnál, Pirminiusnál[1] és Szent Bonifácnái[2], úgylátszik, feledésbe ment.[3]

A Didache a mult század utolsó évtizedeinek legértékesebb irodalmi lelete. Az első hat fejezet 1900-ban egy régi latin fordításban is ismeretessé vált, legújabban pedig a görög papyrustöredékeken kívül egy nagyobb részletet (10, 36—12, 2a) kopt fordításban találtak meg. A könyvecskének a görög kéziratban az előbb említetten kívül még egy hosszabb, valószínűleg az eredeti címe van: «Az Úr tanítása a tizenkét apostol által a pogányokhoz (vagy a pogányokból lett keresztényekhez)», *Διδαχὴ κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν*. A Didache célja nem az, hogy az evangéliumok alapján Krisztus tanítását ismertesse, hanem hogy előadja azokat az erkölcstani parancsokat, szertartási utasításokat és egyházjogi törvényeket, mikre egy fiatal egyházközségnek szüksége van. A Didache keletkezési helye Szíria, ideje a II. század első fele. Ennek az időpontnak elfogadását ajánlják az írásműben feltételezett benső egyházi viszonyok (a prófétáknak, illetőleg a püspököknek és diákonusoknak helyzete ; az eucharisztikus imádságoknak formája ; Jézus, mint «Isten szolgája»,[4] stb.). A munkát 150 utánról származtatni éppen ezért nem valószínű. Újabb kutatások azt mutatták ki, hogy a Didache 1—6 fejezetei a Barnabás-levél 18—20 (l. 11. § 2.) fejezeteitől függnek ; ellenben alig mutatható ki, hogy a Didache függő viszonyban volna akár Hermas Pásztorával (Robinson, Connolly, Muilenburg), akár Tatianus Diatessaron c. munkájával (Dix) ; azt a feltevést pedig, amely szerint a Didache eredete egy ősdidascaliában volna keresendő (Athenagoras), határozottan vissza kell utasítani.

Tartalom. (EP 1/10, EH, EA 1/3.) 1. rész (1—6): Az élet és a halál kettős útjának megrajzolásával vázolja a keresztény erkölcstant. — 2. rész (7—10) liturgia: keresztség (7), böjt és imádság (8), eucharistia (9 és 10). — 3. rész (11—15), fegyelmiek: magatartás az egyházközség tagjaival, különösen a rendes egyházi elöljárókkal, vándorapostolokkal vagy evangelistákkal, prófétákkal és tanítókkal szemben. — Befejezés (16): intelem az éberségre a küszöbön álló világvégére való utalással.

Egyes részletek. a) Ajánlja a zsidó étkezési törvények megtartását, de csak a bálványáldozati hústól való tartózkodást parancsolja (6).

b) A leöntéssel való keresztelés csak szükség esetében van megengedve (7) ; a keresztségnek ilyen módon való kiszolgáltatására az első két századból ez az egyetlen bizonyíték ; a III. századból v. ö. Cyprianus Ep 69, 12 skk.

c) Stációs böjt szerdán és pénteken (8).[5]

d) A Miatyánknak naponkénti háromszori elimádkozása.

e) A 9 és 10 őrizték meg számunkra a legrégibb eucharisztikus imádságokat,[6] amelyeket az egyházközség a szentmisében mondott. A 10-ben előforduló *ἐμπλησθῆναι*[7] kifejezésből nem lehet arra következtetni, hogy ezek csak az agapéval kapcsolatos asztali imádságok ; v. ö. «satiari» és «saginari» kifejezéseket, melyek a római misekönyvben találhatók. Az Eucharisztiát (10) «lelki ételnek és italnak» mondja *(πνευματικὴ τροφὴ καὶ ποτόν)*, a szentmisét pedig áldozatnak *(θυσία;* 14), hivatkozással Mal 1, 10 skv.-re.

f) Az újonnan felfedezett kopt töredék szerint az Eucharisztiával kapcsolatos imádságok után egy imádság mondandó a kenet *(μύρον)* fölött[8]. Feltéve, hogy ez a részlet valódi, valószínűleg a keresztség és bérmálás kiszolgáltatásánál használt megszentelt olajról van szó.

[1] Szent Bonifác kortársa és munkatársa (reichenaui apát).

[2] Bard. I. 98.

[3] Téves megállapítás az, hogy Szent Benedek regulájának 4. fejezetében (Quae sunt instrumenta bonorum operum) a Didache hatása érezhető. V. ö. Butler. — Bard. I. 99.

[4] Görög szöveg: *διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου* (Didache IX. 2 és 3 ; X. 2). — *Παῖς* jelentése lehet «fiú, gyermek», lehet «szolga» is. V. ö. Funk, Patres apostolici, I. 21. — Bardenhewernél: «durch Jesus deinen Liebling» (Bard. I. 92). V. ö. még Schütz, Dogm. I. 140. («Ebed Jahve»)

[5] Nyugaton a hetenkénti két böjti napnak (szerda és péntek) neve: Dies stationis = a szenvedő Úr szolgálatában való őrállás napjai (a katonai életből kölcsönzött kép). Az őrségi böjt (vigilia = őrködés, őrség) által a keresztények olyan «őrséget» teljesítettek az Úr szolgálatában, mint a császári katonaság a legfőbb vezér körül. (Bangha-Ijjas, I. 225). Ezeken a napokon egyes helyeken szentmise is volt. — Bihlmeyer, I. 125, 117, 333.

[6] V. ö. Bihlmeyer, I. 117.

[7] *ἐμπλησθῆναι* = *ἐμπιπλάω, ἐμπίπλημι* pass. és med.: jóllakni. Satiari = jóllakni, saginari = táplálkozni. A szentáldozással, a lelki táplálkozással kapcsolatban is használt kifejezések.

[8] Schütz, Dogm. II. 436, 442.

g) A bűnök megvallása van megszabva az imádság előtt a templomban (4) és a vasárnapi istentiszteletnél (14). Ez a rendelkezés valószínűleg arra szólítja fel a híveket, hogy az Eucharisztia vétele előtt végezzék el az általános bűnvallomást ; v. ö. Confiteor.

h) Jelentős szerepet töltenek be a hitközségeknél a próféták, azok a férfiak, akik a Lélektől ihletve beszélnek és vagy helyről-helyre vándorolnak, vagy az egyes egyházközségekben telepednek le. Igen magas volt a méltóságuk, mint «főpapok» számítanak, minden jövedelemből tizedet kapnak ; bírálgatni őket vétek a Szentlélek ellen.

i) Az egyházközségeknek állandó elöljárói *ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι* néven szerepelnek, épúgy, mint Szent Pál leveleiben és római Szent Kelemennek a korinthusiakhoz írt levelében.[1]

Kiad.: Apostoli atyák gyüjteményes kiad. 14. §. — J. Rendel-Harris (facsimile is), Lo 1887. — G. Rauschen (FlP 1) 1914[2]. — H. Lietzmann (KlT 6) 1936. — *Ford.:* Fr. Zeller (BKV[2] 35) 1918. — R. Knopf im Handb. zum NT, kieg. k. 1920, 1—40 (kommentárral). — Hennecke 1924, 555—65. — *Ért.:* A. Robinson : Barnabas, Hermas and the Didache 1920 ; ezzel szemben Bartlet : JTS 22, 1921, 239—49 ; Capelle : RB 1922, 71 skk. — Connolly : JTS 24, 1922—23, 147—57 (Did. és a Didascalia). — J. Muilenburg: The Literary Relations of the Epistle of Barnabas and the Teaching of the Twelve Apostles 1929 ; ehhez Connolly : JTS 33, 1931—32, 237—53 ; Robinson-Connolly : JTS 1934, 113—46, 225—48 ; Altaner : ZKG 1932, 556 skv. ; Casel : JL 12, 1932, 327 ; Burkitt : JTS 33, 1931—32, 25—7 ; Capelle : RTA 1634, 231—3. — Cadbury : JQR 1936, 403—6. — Streeter : JTS 1936, 369—74 ; ehhez 1937, 165—7. — Riebartsch : Liturg. Z 1929, 201—6 (Myrongebet) ; v. ö. JL 9, 1929, 245. — J. Hoh : 1932, 103—11. — Dix : Did. and Diatessaron, JTS 1933, 242—50 ; ehhez Connolly : u. o. 1933, 346 skv. — Athenagoras : *Νεώτεραι ἀπόψεις ἐπὶ τῆς Διδασκαλίας, Διδαχῆς, καὶ τῶν ἀποστολικῶν Διαταγῶν,* EPh 1933 (67. l.) v. ö. EO 1934, 125 skv. — Peradze : ZntW 1932, 111—6 (georg. hagyomány) ; ehhez Peeters : AB 1933, 5 A. 3. — Middleton : JTS 1935, 259—67 (eucharisztikus imádság). — Gibbins : JTS 1935, 373—86 (the liturgical section of the Did.). — Bardy 1935, 65—72. — H. Streeter : The primitive Church 1929 : Appendix n. 3. — Broek-Utne : ZKG 1935, 576—81 (Did. 11, 11). — Staerk : ZntW 1936, 83 skk. (eschatologia). — Connolly : JTS 1937, 364—79 (Streeter ellen). — R. Maiocchi : La dottrina dei 12 ap., Modena, 1886. — A. Chiappelli : La dottrina dei 12 ap. : Studi di antica Lett. crist. — U. Benigni : Didaké coptica, 1890. — R. Mariano : La Dottrina dei 12 ap. e la critica storica (Scritti vari, 1902 Fi). — F. E. Vokes : The Riddle of the Did. 1938. — Creed : JTS 1938, 370—87. — Telfer : JTS 1939, 133—46, 258—71. — Knox : JTS 1939, 146—9. — Dibelius : ZntW 1938, 32—41. — Poschmann, Paenit. secunda 1940, 88—97.

7. §. A Didaskalia és más egyházi rendtartások.

A Didache az erkölcstannak, liturgiának és az Egyház alkotmányának első rövid tankönyve, és mint ilyen, mintául szolgált egész sor liturgikus és egyházjogi írásnak. Ezek keletkezését a következő századokra kell tennünk, de némileg úgy hatnak, mintha régebbi időből származnának. A Didache példáját követve, az apostolokat jelölik meg szerzőkül, vagy legalább is rendeleteiket apostoli tekintélyre akarják visszavezetni.

Kiad.: F. X. Funk : Didascalia et Constitutiones Apostolorum 1—2, 1905. — E. Hauler : Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia lat. 1900. — W. Riedel : Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien 1900. — *Ért.:* E. Schwartz : Über die pseudo-apost. Kirchenordnungen 1910. — Th. Schermann : I. Die Allgem. Kirchenordnung 1914 ; 2. Frühchristl. Liturgien 1915 ; 3. Die kirchl. Überlieferung 1916.

1. **Hippolytus egyházi rendtartása,** *Ἀποστολικὴ παράδοσις.* Amit már Schwartz E. (1910) állított, azt Connolly (1916) mint csaknem biztos tényt állapította meg, hogy az úgynevezett *Egyiptomi egyházi rendtartásban* — először kopt nyelvű fogalmazásban l. t ismeretes — legalább is fővonásokban római Hippolytus *Ἀποστολικὴ παράδοσις* (Traditio apostolica) (220 körül) írását kell látnunk, melynek címe ott van a híres Hippolytus-szobor talapzatába vésve. A tudományos kutatásnak ez az eredménye nagyjelentőségű és fontos felvilágosítást ad nekünk, hogy milyen volt az egyházközségi élet Rómában a III. század elején. A liturgiatörténet ezzel voltaképpen új megalapozást kapott. Hippolytusnak ez az írása, amely csak kopt, arab, etióp és csekély részben latin fordításban maradt ránk, az egyházi rendtartások közül a legrégibb és forrásul szolgált a többieknek ; ezek a következők : az Apostoli konstitucióknak 8. könyve ; s ennek a 8. könyvnek úgynevezett Epitome c. vál-

[1] A Didache 8. fejezetében találjuk először a Miatyánk szövegéhez csatolva a következő doxológiát : *ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας* (mert tied a hatalom és dicsőség mindörökké). Amikor a Miatyánkot imádkozták, befejezésül hozzácsatolták ezt a doxológiát. Idővel ez annyira megszokottá lett, hogy egyes másolók a szentírási szöveghez is hozzátoldották (Funk I. 20 ; RGG 1145 és Kat. Lexikon : Miatyánk szónál).

tozata ; Testamentum Domini ; az úgynevezett Canones Hippolyti és Constitutiones per Hippolytum. Hippolytus először is a szentelésekről és az egyházi hivatalokról szól ; majd megjegyzések következnek a katechumenátus időtartamáról és a katechumenekről. Az írás további tárgya : böjt, agapé, szentmise, felajánlások, istentiszteleti összejövetelek és temetések. Végezetül hosszabb utasítást találunk az imádság idejére vonatkozólag.[1]

Szöv.: Funk (l. f.) 2, 97—119. — G. Dix (SPCK) 1937. — J. Quasten : FJP 7, 26—33 (szemelvények). — Hennecke 1924, 569—83. — Fordítása : Liturg. Lesebücher (5), Klosterneuburg 1932. — R. H. Connolly : The so-called Egyptian Church Order and derived Documents 1916. — Connolly érveivel sikertelenül fordul szembe R. Lorentz : De Egyptische Kerkordening en Hippolytus van Rome 1929 ; v. ö. JL 9, 1930, 240 skv. — Dondeyne : RHE 1932, 8—10. — Grébaut : Aethiopica 1, 1933, 56—63 (hatása). — B. S. Easton : The Apostolic Tradition of Hippolytus translated into English 1934 ; v. ö. JTS 1934, 398—401 és ZkTh 1936, 290. — B. Capelle : L'introduction du catéchuménat à Rome, RTA 1933, 129—54 (134—44 a katekumenátusról szóló részlet krit. szövegét hozza). — Charvet : Stud. Docum. Hist. Jur. 2, 1937, 336—47 (házasság). — H. Elfers : Die Kirchenordnung Hippolyts v. Rom 1938 (Lorentz ellen). — Connolly : JTS 1938, 350—69 (eucharisztikus imádságok).

2. **«Didaskalia,** azaz Üdvözítőnk tizenkét apostolának és szent tanítványainak katolikus tanítása», Epiphaniusnál *Διατάξεις τῶν ἀποστόλων* címmel. Szerzője püspök, alighanem orvos is, születésre zsidó. Munkáját legnagyobb valószínűség szerint a harmadik század első felében, talán már annak első évtizedeiben írta Szíria északi részén, valamelyik egyházközség számára, melynek tagjai pogányságból megtért keresztények voltak. Élesen fordul azok ellen a keresztények ellen, akik a zsidó szertartási törvényt még mindig kötelezőnek ismerik el. Ellentétben nyugati kortársaival (Tertullianus, Cyprianus, Hippolytus), enyhének mutatkozik a bűnösökkel szemben, mert az összes bűnösöknek 2—7 heti böjtölés után megengedi az Egyházba kézrátétellel való visszavételét. A kánoni könyvek mellett használja még a következő írásokat : Didache, Péter evangéliuma, Pál cselekedetei, Ignác, Hermas és Irenaeus **műveit;** v. ö. még 15. § 4b. A Didaskalia eredeti görög szövege elveszett; fennmaradt azonban szír fordításban teljesen, részleteiben (az egésznek kb. háromnyolcada) pedig latin fordításban. Tartalma : egyházi rendtartás, különös tekintettel a házasfelekre, püspökre és vagyonkezelésre, az özvegyekre, azután a keresztségre, istentiszteletre és bűnbánatra ; húsvét előttre hatnapi böjtöt szab meg.

Kiad.: Funk (l. f.) I 3 skk. (latin). — R. H. Connolly : Didascalia Apostolorum. The Syriac Version translated and accompanied by the Verona Latin Fragments 1929. Németül : H. Achelis és J. Flemming (TU 25, 2) 1904. — *Ért.:* Baumstark : OC 30, 1933, 209—17. — Athenagoras : EPh 1933, 481 skk. — Arab és etióp ford. v. ö. Funk II., XXVIII—XXXII és J. M. Harden : The Ethiopic Didascalia translated 1920. — E. Tidner : Sprachl. Kommentar zur lat. Didascalia, Stockholm, 1938.

3. **Az apostoli egyházi rendtartás,** 1843 óta ismeretes; rövid görög irat, valószínűleg a IV. század elején Egyiptomban keletkezett ; első felében a Didachét használja és ezt akarja kiegészíteni (1—4). Előrehaladottabb állapotot tüntet fel, mint amilyen a Didachéban feltételezhető. Második felében rendelkezéseket tartalmaz a püspökválasztásra, presbiterekre, lektorokra, diákonusokra, özvegyekre vonatkozólag. Latin, szír, kopt, arab és etióp nyelven is fennmaradt.

Szöv.: Th. Schermann : Die allgemeine Kirchenordnung 1914, 12 skk.

4. *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος* (A szent apostolok rendelkezései Kelemen által ; **Apostoli konstitúciók)** latinul *Canones ecclesiastici Apostolorum* címmel (8 könyv); a keresztény korai ókornak legnagyobb egyházjogi és liturgiai gyüjteménye ; 6, 18, 11-ben az irat megállapítja magáról az apostoli eredetet és hozzáteszi, hogy ezt az iratot «Kelemen hivataltársunk» (Rómából) megküldötte a püspököknek és papoknak. Ez a munka nyomtatásban először 1563-ban jelent meg Velencében. Az első hat könyv megegyezik a Didaskaliával, figyelmen kívül hagyva egyes változásokat és bővítéseket, melyek a tovahaladó idők változott körülményeiből magyarázhatók ; ajánlja a gyermekek megkeresztelését (6, 15, 3 skv.), az eretnekek és istentelenek által kiszolgáltatott keresztséget hatástalannak állapítja meg (6, 15, 1 skv.), húsvét előtt negyvennapos böjtöt ír elő (5. 13 ; a Didaskalia csak a nagyheti böjtöt ismeri). Az 1. könyvben teljesen megtiltja pogány írók olvasását. A Didaskaliá-

[1] Hippolytus e munkája az általunk ismert legrégibb liturgikus gyüjtemény. Szent Kelemennél, a Didachéban, Szent Polikárpnál található imádságok nem a hivatalos Egyháztól elrendelt liturgikus formulák . . . Hippolytus gyüjteménye azonban már a kodifikált liturgikus használatot mutatja be (Fliche-Martin, II. 108). — V. ö. Elfers, 328—9. l.

val ellentétben, mely csak a lektorátust említi, mint kisebb egyházi hivatalt, a Konstitucióban szubdiákonusról, ostiariusról és psaltesről is szó van. A templom apszisa kelet felé legyen, két oldalán pedig pastophoriák (sekrestyék) legyenek. A 6, 30 részlet temetési szertartást ír le. A 7. könyvnek első fele kibővített Didache, második fele pedig imaformulákat, a katechumenek oktatására és a keresztségre vonatkozó utasításokat tartalmaz. Az imaformulák között van egy reggeli imádság, mely csaknem teljesen azonos a római mise Gloriaszövegével; a Liber Pontificalis adata szerint ez a *μεγάλη δοξολογία* Telesphorus pápa rendeletére került a római liturgiába; görögül megtalálható már a Codex Alexandrinusban és Kelet minden ritusában régóta nagy szerepe van. Az apostoli konstuticiók legértékesebb része a 8. könyv, melynek (c. 4 skk.) a fentemlített «Hippolytus egyházi rendtartás» forrásul szolgált. Elsősorban a charismákról tárgyal, azután közli a formulákat az egyes szentelésekhez (3—22); a püspökszenteléssel kapcsolatos imádságok és szertartások közé beleilleszti (6—15) *az egész miseliturgiát*, az úgynevezett *Kelemen-liturgiát* (EH 679/91). Ez a legrégibb teljes miseszöveg, amely birtokunkban van. Majd rendelkezések következnek a hitvallókra, szűzekre, özvegyekre és exorcistákra (23—26), proselytákra, ünnepekre, stb. (27—46) vonatkozólag. Az utolsó (47.) fejezetben található a *85 apostoli kánon*. (L. alább.)

Mind a nyolc könyv ugyanattól a szerzőtől való; keletkezésének ideje és helye a IV. század vége felé, Szíriában vagy Konstantinápolyban. Pseudo—Kelemen, a szerző, úgylátszik ariánus volt. Munkáját csakhamar felhasználta az Ignác-levelek hosszabb, meghamisított szövegű recensiójának apollinarista gondolkodású szerzője. Az apostoli konstitucióka, mint «retnekektől meghamisítottakat», az Apostoli kánonok (47. fej.) kivételével, a Trullanum (692) elvetette (EH 1089). Ennek ellenére nagy tekintélye rendületlenül megmaradt. Lassan, legalább is kivonatszerűen belekerültek Kelet egyházi joggyüjteményeibe. Az apostoli konstitucióka 8. könyvének még egy némileg eltérő fogalmazása maradt ránk; ezt néha *Epitome*, máskor *Constitutiones per Hippolytum* címmel jelölik meg.

Szöv.: Funk I. (l. f.); II. 72—96. — J. Quasten: FlP 7; 180—233. — A 8. könyv *ford.* (47. fej. nélkül): R. Storf (BKV² 5) 1912. — Régebbi irod.: RAl 31 és J. Quasten: FiP 7, 180, 197 skv. — Athenagoras: EPH 1933, 481 skk. — G. Mercati: Agyptus 8, 1927, 40—2. — P. Antoine: ROCh 28, 1931—32, 362—75. — G. Prado: EL 1932, 481—6. — Az összefoglaló (kompilator) ariánus felfogásának kérdéséről v. ö. Turner: JTS 15, 1913—14, 53—65; 16, 1914—15, 54—62; 31, 1929—30, 128—41; Lebreton: RHE 1924, 27—30; Connolly 1929 (l. f. 26), XX. — Van den Eynden: RSR 1937, 196—212 (VII 44, 3.-hoz). — Spanier, MGWJ 1937, 71—5. — Galtier: RSR 1937 464—6 (7, 42 skv.).

5. *Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ (τῶν αὐτῶν ἁγίων ἀποστόλων)*, **85 apostoli kánon** (EH 692/706), melyek az Apostoli konstitucióka 8. könyvének 47. fejezetében találhatók, és úgylátszik, hogy e munka **kompilátorától** származnak, csaknem kizárólag választást, szentelést, klerikusi kötelességeket érintenek és teljesen zsinati kánon formájuk **van.** Nagyrészt hasonlítanak is az antiochiai (341) (EH 490/99) és laodiceai (343—381 között EH 520/25) határozatokhoz. A 85. kánonban megtaláljuk a kánoni könyvek felsorolását, közöttük a Makkabeusok három könyvét, Kelementől két levelet és a Konstitucióka**t,** de hiányzik az Apokalypsis. Az 50 első kánont Dionysius Exiguus († 540 körül) latinra fordította és felvette őket nagyobbik kánongyüjteményébe. Igy lett ez az 50 kánon ismeretessé Nyugaton. — Turner, JTS 16, 1914/15, 523/38.

6. *Διαθήκη τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, **A mi Urunk Jézus Krisztusnak végrendelete** (két könyv); az eredeti görög szöveg elveszett, csak szír, kopt, etióp és arab nyelven maradt ránk; átdolgozása és kibővítése Hippolytus Egyházi rendtartásának; eléje előszó van csatolva, mely egy különben ismeretlen apokalipszisből (Epistola Apostolorum? l. 11. § 3.) van kölcsönözve; szír kiadása latin fordítással először: Mainz, 1899. Az 1. könyv oktatásokat közöl, melyeket az Úr mennybemenetele előtt adott tanítványainak. Jézus beszél a világ végének jeleiről; felvilágosítást ad, milyen legyen az egyházi elöljáró, hogyan kell ennek az istenházát berendeznie. A második könyv szabályozza a keresztények életét a katechumenátustól (még nincs osztályokba osztva)[1] és kereszteléstől egészen a temetésig. Pontosan leírja a szentmisét, szeretetlakomát és a temetést. A «Végrendelet»-**ben** János, Péter és Máté apostolok mondják magukat szerzőnek; a valóságban ez az írás az V. század második feléből való, valószínűleg szír monofizita körökből.

[1] **Bihlmeyer, Kirchengeschichte, I. 325—6.**

Szöv.: J. E. Rahmani: Test. Domini nostri Jesu Christi 1899. — J. Quasten: (FlP 7, 235—73) 1936 (szemelvények). — *Ért.:* F. X. Funk: Das Test. unseres Herrn u. verwandte Schriften 1901. — Burmeister: Mu 1933, 203—35. — Rücker: OC 31, 1934, 114 skv.

7. **Canones Hippolyti,** kb. 500-ból, szintén Hippolytus Egyházi rendtartásán alapulnak; arab és etióp nyelven maradtak ránk.

Ford.: W. Riedel (l. f. 7. § elején) 1900, 193—230. — K. Müller: ZntW 1924, 226—31.

Liturgiatörténeti szempontból fontos két forrást kell itt még megemlítenünk, annak ellenére, hogy semmi összefüggésben nincsenek az előbb felsorolt egyházi rendtartásokkal:

8. A **Dêr Balyzeh papyrus;** egy kopt kolostorban 1907-ben talált görög miseliturgiának részei; valószínűleg a III. századból.

Szöv.: Ch. Wessely: PO 18, 1924, 425—29. — J. Quasten: FlP 7, 37—44; u. i. 37 fej. alatt irod. — C. del Grande: Liturgiae preces hymni Christianorum, Na 1934, 1—5; IL 14, 1938, 383.

9. **Euchologium;**[1] **Serapiontól,**[2] Thmuis püspökétől (IV. sz.), l. 55. § 1.

8. §. Az Újszövetség apokríf iratai.

Kiad.: J. A. Fabricius: Codex apocryphus NT, 2 k. 1703—19; 2. kiad. 1719—1743. — A. Birch: Auctarium codicis apocryphi NT Fabriciani, I 1804. — J. C. Thilo: Codex apocryphus NT, I 1832. — A. Hilgenfeld: NT extra canonem receptum 1884[2]. — M. R. James: Apocrypha anecdota 1893—7. — E. Klostermann és A. Harnack: Apocrypha 1—4 (KlT 3, 8, 11, 12). — *Szír szöv.:* W. Wright: Contributions to the Apocr. Literature of the NT 1865. — *Örmény szöv.:* A S. Lazzaro-i mechitaristák gyüjteménye, 2 k. 1898—1904. — *Kopt szöv.:* E. Revillout: Apocryphes coptes du NT 1876 és PO 2, 2, 1907; 9, 2, 1913. — E. A. W. Budge: Coptic Apocrypha in the dialect of Upper Egypt 1913. — *Etióp szöv.:* Guerrier és S. Grébaut: PO 9, 3, 1913; 12, 4, 1919; CSCO 1, 7, 8. — *Rutén szöv.:* J. Franko: Codex apocryph. 1—5, Lemberg 1896—1910. — *Ford.:* E. Hennecke: Ntl Apokryphen 1924[2],; Handb. zu den ntl. Apokr. 1914. — M. R. James: The Apocr. NT 1924. — R. Basset: Les Apocryphes éthiopiens 1893 skv. — *Ért.:* J. Geffcken: Christl. Apokryphen 1928. — J. Ar. Robinson: Excluded Books of the NT 1927. — E. Amann: Apocryphes du NT: Suppl. du DB I, 1928, 460—533. — *Koptnyelvű* apokrífekről tárgyalnak: Hallock: JBL 1933, 163—74. — Mac Culloch: Laudate 12, 1934, 11—30. — W. Grossouw, StC 1934, 434—46; 1935, 19—36. — Aescoly: JA 1932, 87—137 (etióp apokr.).

«*Apokríf*» jelzést adnak a régiek olyan iratoknak, amelyeknek eredete ismeretlen, vagy hamisan van megnevezve, vagy amelyeket nem sorolnak a kánoni iratok közé, annak ellenére, hogy címük szerint erre igényt tarthattak és egyesek egyideig ilyenekként szerepeltek (Hier., Ep 107, 12. August., De civ. 15, 23, 4. Hier., Prol. gal. in Samuel et Mal.). Eusebius az ilyen iratokat (Hist. 3, 25, 4) *νόθα* (házasságon kívül született, hamisított, nem eredeti) elnevezéssel jelöli meg. A protestánsoknál az ószövetségi apokr feknek jelzése Pseudepigrapha, az újszövetségieké pedig gyakran Antilegomena; az Apocrypha elnevezést ugyanis ők az ószövetségi deuterokanonikus könyvek megjelölésére használják.

Krisztus előtt a II. században kezdődött már a bibliai könyvek utánzása, illetőleg önkéntes kitalálásoknak bibliai szerzőkről való elnevezése. Igy keletkezett akkoriban Esdras 3. könyve és Henoch könyvének 1. része. A keresztény korban folytatták az ilyirányú tevékenységet. Krisztus után az egész I. században jelentek meg ilyen zsidó apokríf iratok, pl. Jubileumok könyve, Baruch apokalipszise.

Zsidó apokrífekről: E. Kautzsch: Die Apokryphen und Pseudepigraphen des AT 1900. — P. Rießler: Altjüd. Schrifttum außerhalb der Bibel 1928.

E zsidó-ószövetségi apokrífok közül egyeseket keresztények kibővítettek; ilyenek: Henoch könyve és a Tizenkét patriárkának végrendelete; sőt közülük egyeseket a kánoniak közé soroltak, pl. Esdras 4. könyvét, a Makkabeusok 3. könyvét és Salamon 18 zsoltárát.

W. Bousset-H. Greßmann: Religion des Judentums 1926[3]. — C. Bonner: The last. Chapt. of Enoch in Greek 1937.

Teljesen keresztény szerzőktől származnak:

1. **Izaiás mennybemenetele** (a 2. rész) (6—11), jövendölések Krisztusról és az ő Egyházáról, a II. századból. Még az 1. részben is, mely a próféta vértanuságáról szóló legendát

[1] *εὐχή* vagy *εὐχωλή* = imádság.
[2] Bard. III. 98.

tartalmazza, mutathatók fel keresztény betoldások. Az egész munka csak etióp nyelven maradt fenn, egyes részletek görögül, latinul és ószlávul.

Ford.: Hennecke 1924², 303—14. — E. Schürer: Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter Christi 3, 1909⁴, 386—93. — Lefort: Mu 1938, 1—32.

2. **Salamon ódái.** Régebben csak Lactantiusnak egy idézetéből (Inst. 4, 12, 3) és a kopt nyelven ránkmaradt Pistis Sophiából (l. 24. §), mely az ódák közül ötöt teljes szövegükkel közöl, voltak ismeretesek; J. R. Harris 1909-ben egy az elején megcsonkított szír kéziratban felfedezte és kiadta őket. A 42 himnuszból, amelyek kiválóan tanuskodnak a **szentjánosi teológia hatása** alatt álló[1] legrégibb misztikai életről, csak a 2. számú hiányzik. Ezek az ódák a II. századból valók, nyelvük a görög. Vita tárgya még ma is, vajjon közvetlenül gnósztikus eredetűek-e, vagy pedig a bennük tagadhatatlanul megnyilvánuló szinkretista színezet (főleg a 19. és 35-ben) **úgy magyarázható-e, hogy még összhangban van a Nagyegyház[2] vallásos meggyőződésével.**

Bardesanes nem tekinthető szerzőnek. A 12. óda dal a Logoshoz, 17. óda Krisztusnak Hádesz útjáról; a 19. óda a Szűzhöz, ki fogant az Atyától a Szentléleknek közreműködésével. Mint már «Izaiás mennybemenetele» c. írásban olvassuk, ugyanezt mondja ez az óda is, hogy a Szűz szülésznő segítsége nélkül szült[3]: «anélkül, hogy fájdalmat érzett volna . . .»

Szöv., ford. és kommentár: R. Harris és A. Mingana, 2 k. 1916—20. — W. Bauer (KIT 64) 1933. — Hennecke 1924², 437—72. — *Ért.:* Leclercq: DAL 12, 1903—21. — H. Lewy: Sobria ebrietas, Gie 1929, 85 skk. — Bover: EE 1931, 349—63 (Mariologia). — J. Kroll 1932, 34—44. — v. Loewenich 1932, 112—5. — Mersch 2, 1933, 360 skv. — Bardy: 1935, 94—100. — Van Unnik: JTS 1936, 172—5 (34, 4). — Gunkel: RGG² 5, 87—90. — J. Schmid: LThK 7, 673—75. — Abramowski: ZntW 1936, 44—69 (Christus). — J. Ziegler: Dulcedo Dei 1937, 98—104. — De Zwaan: Quantulacunque. Stud. present. to K. Lake 1937, 285—302 (Edessene Origin).

3. **Salamon végrendelete,** a III. vagy IV. századból, görög nyelven, regény keretében, egy zsidó Salamon-könyv nyomán, a másvilágnak titkait rajzolja meg (angelologia és daemonologia), emléke a zsidókeresztény gondolkodásmódnak.

Szöv.: C. C. McCown: The Testament of Salomon, L 1922; v. ö. ThR 1924, 46 skv. RHE: 1925, 159 skv.

A *többi keresztény apokrif* irat újszövetségi. Ezek utánozzák az újszövetségi négy irodalmi műfajt és magukat újszövetségi személyek műveinek mondják. Vannak apokríf evangéliumok, apostolok cselekedetei, levelek és apokalipszisek. Részben e etnek (leginkább gnósztikus) irányiratok, részben ilyen iratoknak katolikus átdolgozásai, részben eredetre is katolikus, még pedig épülésre szolgáló iratok. Külső alakban és tartalomban nagyon különböznek a kánoni iratoktól, mégis, mint az ókeresztény népies irodalomnak emlékei, nagyon értékesek. Irenaeus szerint (Haer. I, 20, 1) számukat alig lehet áttekinteni. Az Egyház mindig elutasította őket (Tert. Bapt. 17), de már az ókeresztény művészet, méginkább a középkori és ennek közvetítésével az újabb is, szobrászat, festészet és költészet hatásuk alatt állottak. A Santa Maria Maggiore diadalíveinek freskói, kőkoporsók domborművei, betlehemi jelenetek ábrázolása, Dante Divina Commedia c. műve és több újkori költői mű hatásuk nyomait viselik magukon.

9. §. Apokríf evangéliumok.[4]

Kiad.: C. Tischendorf: Evangelia apocr. 1876². — E. Preuschen: Antilegomena (német fordítással). 1905². — F. Robinson: Coptic Apocryphal Gospels 1896. — E. Klostermann (KlT 3, 8). — Ch. Michel és P. Peeters, 1—2, P 1911—14. — *Ért.:* W. Bauer: Das Leben Jesu im Zeitalter der ntl Apokryphen 1909. — L. Couard: Altchristl. Sagen über das Leben Jesu u. der Apostel 1909. — A. F. Findlay: Byways in early Christian Literature. Studies in the uncanonical Gospels and Acts, Edinb. 1923. — P. Saintyves: De la nature des évangiles apocr. et de leur valeur hagiographique: RHR 106, 1932, 435—57. — H. J. Bardsley: Reconstructions of early Christ. Documents 1, 1935 (apokr. ev.-ok és ap. csel.). — Ghedini: StU 443—80 (apokrif ev.-ok nyelve). L. még 8. §.

[1] V. ö. Rousselot, Bagaméri, Krisztus és az Egyház, 86.; Schütz, II. 206.

[2] Nagyegyház = Tertullianus kifejezése és azt akarja kiemelni, hogy a keresztény közösség a Nagyegyház a sok apróbb szektával szemben. — Grosskirche kifejezésre vonatkozólag lásd még RGG, I. (Celsus) és III. 794, valamint Harnack: Dogmengeschichte, I⁴ 408. stb.

[3] Schütz, Dogm. II. 68.

[4] Bard. I. 503, 510.

Az apokríf evangéliumok többnyire gnósztikus eredetűek; Jézus életéből főleg azokkal az évekkel foglalkoznak, melyeket a kánoni írások hallgatással mellőznek, tehát ifjúsága éveivel, és a feltámadás utáni, általuk több hónapra (18) kiterjesztett tanító tevékenységével.

1. **Címzésnélküli, nem kánoni evangéliumtöredékek:**

a) Fajjumi[1] töredék, párhuzamos szöveg Mk, 14, 26—30. részlethez a 28. vers nélkül. Kiad.: Preuschen E, Antilegomena 1905², 21.

b) Jézus kinyilatkoztatásai; Oxyrhynchosból[2] származó töredék; Grenfell és Hunt tették közzé 1897 és 1904-ben. A két töredék valószínűleg két különböző apokríf evangéliumból származik. Preuschen E., Antilegomena 1905², 22. FlP 3², 44.

c) János evangéliumával van összefüggésben a Bell H. I. és Skeat T.-C. által 1935-ben közzétett apokríf evangélium-töredék (Fragments of an Unknown Gospel and other early Christ. Papyri). V. ö. Vogels, Ho 32, 1934—35, 12. H. 558—62; RSR 1935, 358—62; EThL 1935, 579—81; ZntW 1935, 285—91; DLZ 1936, 3—11; Rb 1935, 318 skk; Mu 1936, 55—78.

2. **Evangélium a zsidók szerint,**[3] *Τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον;* Szent Jeromos közlése alapján ismerjük, aki az eredeti szöveget görögre és latinra fordította. Állítása szerint ezt az evangéliumot káld (arám) nyelven írták, de zsidó betűkkel és a nazareusoknál volt használatban; sokan ebben szeretnék látni Máté evangéliumának zsidó (arám) ősszövegét; úgy látszik, egyideig maga Szent Jeromos is elfogadta ezt a nézetet.

A meglévő néhány töredék azt igazolja, hogy valóban igen közel áll Máté evangéliumához. Ezért általában azt vélik, hogy a Máté-evangélium eredeti arám szövegének átdolgozása és kibővítése. Bizonyos, hogy 150 előtt keletkezett, és valószínűleg már Antiochiai Szent Ignácnak rendelkezésére állott; nevét onnan kapta, mert a Palesztinában és Szíriában zsidóul, illetőleg inkább arámul beszélő zsidókeresztények használták, kiket Szent Jeromos nazareusoknak nevez. — Bauer 1934, 5517. Dodd, Lo 1933. — Waitz: ZntW 1937, 60—81.

3. **Evangélium az ebioniták szerint;** meglétét Epiphanius bizonyítja (Haer. 30, 13 skk.); valószínűleg azonos az Origenesnél (Hom. Lk. 1) említett: A tizenkettőnek evangéliuma c. írással; csak némi töredék maradt ránk belőle.

A. Hilgenfeld: NT extra canonem 1884², 33 skv. — Hennecke 1924², 39—48. — A. Schmidtke: ZntW 1936, 24—44, ismételten megkísérli bizonyítani azt a tételét (TU 37, 1), hogy a zsidók szerinti evangéliumot eredetileg görögül írták és hogy azonos az Ebionita evangéliummal; v. ö. Rb 1937, 282—4.

4. **Evangélium az egyiptomiak szerint;** 150 után keletkezett. Egyiptomban kánoni iratnak tartották. Egyes eretnekségek ezt használták fel forrásul, hogy téves tételeiket bizonyítsák: az enkratiták (a házasság nem megengedett); a naassenusok (téves elméletek a testről és lélekről) és a szabelliánusok (modalista szentháromságtan). — (Clem. Alex. Strom 3, 9, 63 skv.; 13, 92 skv.; Hippol., Philos 5, 7; Epiph. Haer. 62, 2). Egy részlete alexandriai Kelemennél található: Jézus beszélgetése Saloméval.[4]

E. Klostermann (KlT 8) 12 skv. — W. Bauer 1934, 54 skv.

5. **Evangélium Péter szerint;** ismeretes Eusebiusból (Hist. 6, 12, 3—6) és egy pergamentlapból, mit H. Bouriant 1886—87. évnek telén talált a felsőegyiptomi Akhmimban egy keresztény sírban (ugyanakkor más pergamenlapokat is talált, melyek a Péter-apokalipszis és a görög Henoch-könyv töredékeit tartalmazzák). Ez a töredék elbeszéli az Úr szenvedésének, majd pedig csodákkal ékesített feltámadásának történetét. Krisztus haláláért a felelősséget teljesen a zsidókra hárítja. Heródes adja ki a parancsot a megfeszítésre. A Péter-evangélium a negy kánoni evangéliumnak teljesen szabad átdolgozása; a doketizmusnak benne feltalálható nyomai még nem bizonyítják, hogy a szerző szektárius (keletkezési ideje talán már 150 előtt).

E. Klostermann (KlT 3) 3—8; FlP 3², 47—58. — Hennecke 1924², 59—63. — L. Vaganay: L'Evangile de Pierre 1930; v. ö. Rev. SR 1931, 88—96; JTS 32, 1930—31, 296—9.

[1] Fajjum, Közép-Egyiptomban.

[2] Alsó-Egyiptomban, ma Behnesa.

[3] A kánoni evangéliumok címzése mintájára. Jelenti, hogy kizárólag zsidók körében volt használatos, vagy hogy zsidó tanítások felhasználásával íródott. Bard. I. 517.

[4] Bard. I. 522.

6. **Jakab protoevangéliuma**;[1] 200 előtt már megvolt, talán már Jusztin is használta; többnyire önkényes kitalálással és a zsidó viszonyoknak teljes nemtudásával beszéli el Szűz Mária életét egészen a betlehemi kisdedek legyilkoltatásáig; ő nevezi először Mária szüleit Joachimnak és Annának; elmondja, hogy Mária egyetlen gyermekük volt, kivel Isten őket idős korukban ajándékozta meg és akit hároméves korában Isten szolgálatára szenteltek; leírja Mária eljegyzését. A «Jézus testvérei» kifejezés, miként a Péter-evangéliumban, itt is Józsefnek egy előbbi házasságából származó fiait jelenti.[2] Szűz Mária mindenkori szűzességét (virginitas in partu is) erősen hangsúlyozza. A szerző sajátmagát Jakabnak nevezi. A munka több mint 30 görög kéziratban maradt ránk és a későbbi Mária-legendák kialakulására messzemenően hatott.

Görögül: Tischendorf: Ev. apocr. 2. kiad. 1—50; 1, 4—11: FlP 3, 59 skk; teljes: Ch. Michel: Evangiles apocr. I, 1911. — M. R. James: Latin Infancy Gospels 1927. — Hennecke 1924², 84 skk. — Papyrustöredékek v. ö. A. Ehrhard: TU 50, 57 és 69. — A. Janssens: De H. Maagd en Moeder Gods Maria: het Dogma en de Apocriefen A 1930². — Későbbi rokon apokrifek: A. E. W. Budge: Legends of our Lady Mary the Perpetual Virgin and her Mother Hanna 1933; One Hundred and Ten Miracles of Our Lady Mary, transl. from Ethiopic Mss 1933. — Klawek: CTh 1936, 327—37 (Motiv der Unbeweglichkeit der Natur). — Továbbit: Stählin 1194 A. 6 és 22. § 6.

7. **Evangélium Tamás szerint**, melyet Hippolytus (Philos 5, 7) gnosztikus naassenus körökből eredeztet, elveszett. Különböző, görög, latin, szír, örmény és szláv recensiókban azonban birtokunkban van egy evangélium Tamás apostol nevével, amelyben számtalan legendát találunk Jézus gyermekségére vonatkozólag 12 éves koráig; pl. a hosszabb görög recensió elbeszéli, hogy egy alkalommal a kis Jézus a többi gyermekekkel játszadozva, szombati napon agyagból tizenkét madárkát formált; ezért őt egy zsidó Szent Józsefnél bepanaszolta; mikor azonban ő gyermekét kérdőre vonta, a gyermek tapsolt és a madarak elrepültek. A ránkmaradt recensiók valószínűleg kivonatok egy nagyobb terjedelmű, eredetileg gnósztikus munkából.

A későbbi idő még számos, Jézus gyermekségét tárgyaló evangéliumot termelt, melyek mind valamiképpen összefüggésben vannak a két előbbi (Jakab proto-ev. és Tamás-ev.) evangéliummal. Peeters P. szerint mindezek a történetek, beleértve a Tamás-evangéliumot is, egy szír forrásra mennek vissza, amely 400 előtt keletkezett és többek között buddhista meséket is értékesített.

Szöv. görögül: Tischendorf: Ev. apocr. 2. kiad. 140 skk. — P. Peeters: Ev. apocr. II: L'év. de l'enfance, rédactions syriaques, arabes et armén., trad. et annotées 1914. — *Ford.:* Hennecke 1924², 93 skk és E. Bock: Die Kindheit Jesu 1924.

8. **Evangélium Bertalan szerint**; említi Jeromos (Mt. Prol.) és a Decretum Gelasianum; néhány kopt, görög, szláv és latin töredékben maradt ránk. Elmondja az Úr kinyilatkoztatásait, melyeket Bertalan kérdéseitől indíttatva, feltámadása után tett. Különösen kimerítően tárgyalja a pokolra való alászállást. Az eredeti görög szöveg egyiptomi gnósztikus körökben a III. században keletkezett.

Irod.: Stählin 1193 skv. és RAl 37. — Vitti: VD 1927, 138—44, 171—81 (descensus Christi). — J. Kroll 71—82.

9. **A Pilátus-akták**[3] *(Evang. Nicodemi):* mint a Jakab protoevangélium, a középkorban nagy hatással volt; megjelenéséhez indító körülmények lehettek a Jusztinnál (Apol. I, 35, 48) és Tertullianusnál (Apol. 5, 21) található célzások és föltevések, valamint Maximinus Daza idejében (311 vagy 312) a keresztények elleni hajsza céljából hivatalosan terjesztett hamisított Pilátusakták (Eus. Hist. 9, 5, 1).

A Pilátusakták értesítenek bennünket az 1. részben (1—11. fej.) a perbefogásról, megfeszítésről és temetésről, a 2. részben (12—16. fej.) a synedrium tárgyalásairól a feltámadás valódiságára vonatkozólag; az 1—16. fejezetek különállóan is megmaradtak Acta Pilati néven. A 3. résznek (17—27. fej.) külön címe «Descensus Christi ad inferos» (v. ö. fent 8. sz.) és elmondja Krisztus pokolra való alászállása két tanújának, kik halottaikból feltámadtak, értesítéseit. Ez az irat régebbi anyag felhasználásával az V. század elején keletkezett; célja, miként a Péter-evangéliumnak és egy «Acta Petri et Pauli» c. iratban

[1] Bard. I. 534. Eredeti címe: *ἱστορία.*
[2] V. ö. Schütz, Dogm. II. 70.
[3] Bard. I. 543.

költött Pilátuslevélnek az, hogy Pilátust mint tanút a kereszténység javára a zsidók ellen felhasználj. . A kopt egyház Pilátust szentként és vértanúként tiszteli. Ez az irat görög fogalmazásban, valamint latin, szír, örmény, kopt és arab fordításban maradt ránk.

Más Pilátusakták, mint az Anaphora Pilati (jelentés a császárhoz) és Paradosis Pilati (Pilátusnak a császár általi elítéltetése), Pilátusnak levele Tiberiushoz, levélváltás Heródes és Pilátus között stb., már a középkorba tartoznak.

Szöv. görögül: Tischendorf: Ev. apocr. 2. kiad. 210 skk. — A. Westcott: The Gospels of Nicodemus and kindred Documents 1914; v. ö. ITQ 1915, 337 skv. — Vitti: VD 1927 (l. f. 8. sz.). — J. Kroll 1932, 83—95. — Vannutelli: Synoptica I 1—3, R 1936.

10. **Evangélium Mátyás szerint;** Eusebius (Hist. 3, 25, 6) által eretneknek jelezve (v. ö. Origenes, Hom. 1 Lukács); talán azonosítható az alexandriai Kelementől (Strom. 2, 9, 45; és több helyen) említett «Mátyáshagyományokkal»; ez utóbbiak a Basilides irányú gnósztikusoknál használatban volt titkos tanítások, melyek a II. század első felében Egyiptomban, talán Alexandriában keletkeztek, utóbb azonban elvesztek.[1] — Hilgenfeld A., NT extra canonem 1884², 49 skv.; Hennecke 1924², 139 skv.

11. **Evangélium Fülöp szerint;** valószínűleg már a «Pistis Sophia», egészen bizonyosan azonban Epiphanius említi (Haer. 26, 13), s ő gnósztikusnak tartja. — Hennecke 1924², 69.

12. **Evangélium Barnabás szerint;** említi az ú. n. Decretum Gelasianum és a kánoni könyveknek egy VIII—IX. századi görög katalógusa; teljesen nyomaveszett. Az ú. n. *itáliai* Barnabás-evangéliumot, amely Mohamedet tartja a Messiásnak, egy az iszlámhoz pártolt hitehagyott keresztény írta a XIV. században. — Lo. and La. Ragg. The Gospel of B., O. 1907.

13. **Evangélium András szerint;** csak az ú. n. Decretum Gelasianum említi; különben teljesen nyomaveszett.

14. Vannak még gnósztikus evangéliumok, melyeket többnyire csak a címük szerint ismerünk; ilyenek: *Tamás* evangéliuma, (nem azonos a 7. sz. a. említettel), *Júdás* evangéliuma, *Éva* evangéliuma, *Mária* evangéliuma, *Basilides* evangéliuma, az *igazság* evangéliuma, és még mások. — Stählin 1192. LThK 3. 882. Peradze: Ἑλ 1935, 3—36 (monofizita körökben a XII. és XIII. században keletkezett evangéliumok).

10. §. Apokríf «Apostolok cselekedetei».

Kiad. és ford.: Görög szöv.: R. A. Lipsius és M. Bonnet: Acta apostolorum apocrypha, 2 k. 1891—1903. — *Szír szöv.:* W. Wright: Apocr. Acts 1—2, 1871. — *Örmény szöv.:* P. Vetter: OC 1901, 217 skk, 1903, 16 skk, 324 skk; ThQ 1906, 161 skk. — *Arab szöv.:* A Smith Lewis, Horae semit. 3—4, 1904. — *Etióp szöv.:* E. A. W. Budge: The contendings of the Apostles 1—2, 1899—1901. — *Kopt szöv.:* I. Guidi és O. v. Lemm 1887—90. — *Ért.:* R. A. Lipsius: Die apokr. Apostelgesch. 1—2 és kieg. k. 1883—90. — F. Haase: Apostel u. Evangelisten in den oriental. Überlieferungen 1922. DBSuppl 1, 488—514. — R. Söder: Die apokr. Apostelgesch. u. die romanhafte Lit. der Antike 1932; v. ö. Gn 1934, 301—9. — M. Blumenthal: Formen u. Motive in den apokr. Apostelgesch. 1933. — Bardy: DSp 1, 752—65 (enkratita irányzat). L. még 8. §.

Az apokríf «Apostolok cselekedetei», miként az apokríf evangéliumok többségükben, az elbeszélő népies irodalomhoz tartoznak, mégis legalább néha valami történelmi eseményt is tartalmaznak. Bennük bizonyos értelemben az antik regényirodalommal párhuzamos irodalmi műfajt ismerhetünk fel.

Részben mint eretnek irányiratok keletkeztek; utólagosan katolikus kéz átdolgozta, elsősorban azzal a célzattal, hogy a kánoni könyvekben az apostolok missiós tevékenységére vonatkozó adatoknak tapasztalható hiányait legalább némiképpen pótolja. Korábbi és újabbkori, eretnek és egyházi megnyilatkozásokat nem tudunk mindig biztosan szétválasztani. Mint szerzőt először egy bizonyos **Leuciust** (Photiusnál: L. Charinus) neveznek meg; talán a gnósztikus Jánosakták szerzőjének neve vagy álneve. Valamennyi «Apostolok cselekedeteinek» szerzőjét homály fedi el előlünk.

Elbeszéléseiket az apostolok vértanuhaláláról az apostolok ünnepein az istentiszteletnél felolvasták; még ma is a brevárium néhány lekciójának alapját ezek alkotják. Leclercq, DAL 8, 2982—6. (Leucius.)

1. **«Pál cselekedetei»** (*Πράξεις Παύλου, Πράξεις* cím helyett később a *περίοδος, ἡ* = utazás

[1] Bard. I. 529.

címmel is találkozunk; pl. *Περίοδος Ἰωάννου, Περίοδος Θωμᾶ;* János utazása, Tamás utazása. Bard. I. 505. Acta Pauli); a kánoni «Apostolok Cselekedeteinek» és Pál leveleinek önkényes értékesítésével, felhasználásával szerkesztett regény; Tertullianus (Bapt. 17) egy papnak tulajdonítja, aki ezt a költői munkát Szent Pál iránti szeretetéből írta, akit azonban történeti tények meghamisítása miatt állásától megfosztottak (EH 196); ennek 190—200 között Kisázsiában kellett történnie. Csak mikor 1904-ben a kopt fordítás töredékeit megtalálták, lehetett ennek az iratnak tartalmát és terjedelmét pontosabban megállapítani. Schmidt C. kimutatta, hogy «Pál cselekedetei»-hez tartozott a már régen ismert következő három írás:

a) *A korinthusiak válasza* Szent Pál 2. levelére és ennek 3. levele a korinthusiakhoz. — L. 11. §. 1. c.

b) *Acta Pauli et Theclae*, görög nyelvű; Szent Jeromosnál (Vir. ill. 7) *Periodi Pauli et Theclae* címmel. Egészen regényszerűen, valószínűleg minden történeti alap nélkül beszéli el Theklának, egy ikoniumi előkelő leánynak történetét, aki lelkesedéssel követte Szent Pált, úgy prédikált, mint egy misszionárius és sajátmagát megkeresztelte. A harmadik fejezet leírja Szent Pál testi, külső megjelenését.

Kétséges, vajjon ennek a legendának történeti alapjaként elfogadható-e, hogy Ikoniumban és később Seleuciában (Isauria) élt egy Thekla nevű szűz, akit Szent Pál megtérített, aki a hitért szenvedett, keresztelt és prédikált és a történetileg bizonyítható Tryphaena antiochiai (Pisidia) királynővel is összeköttetésben állott.

c) *Martyrium vagy Passio S. Pauli;* görögül; teljesen legendaszerű (elbeszéli pl., hogy az apostol lefejezésénél a hóhér ruhájára tej fröccsent).

Az Acta Pauli eredeti alakjára vonatkozó nézetet, melyet Schmidt C. képviselt, fényesen megerősítette végül a görög eredeti tekintélyes részének felfedezése, mit számunkra egy hamburgi papyrus őrzött meg. Az újonnan felfedezett szövegek tartalmilag is sok újat közölnek.

«Acta Pauli et Theclae» *görög szövege:* Lipsius-Bonnet I 235—72. Az öt latin fordításon kívül még több keleti nyelvű fordítás ismeretes. «Martyrium Pauli» u. i. I 104 skk és még két latin recenzió. — *Kopt tör.:* C. Schmidt: Acta Pauli 1905[a]. Részletek az újabban megtalált *görög szöv.*-ből: C. Schmidt: *Πράξεις Παύλου* 1936; ehhez SbB 1929, 176—83; 1931, 37—41. — L. Vouaux: Les Actes de Paul et ses lettres apocr. 1913. — F. Loofs 1930, 148—57 (szellem-krisztologia). — Dölger: AC 2, 1930, 13—6. — Delehaye: AB 1925, 49—57 Thekla csodái). — Ehrhard: TU 50, 55 skv., 68, 69. — Sanders: HThR 1938, 73—90.

2. **«Péter cselekedetei»:** *a)* Már a második század első harmadában katolikus körökben, valószínűleg Egyiptomban elkészült a *Πέτρου κήρυγμα* (= Péter missziós prédikációja) azzal a céllal, hogy a pogányok között tevékenykedő misszionáriusoknak általános irányítást adjon. Töredékek maradtak ránk Alex. Kelemennél. — Hennecke 1924[a], 143. skv.; E. Klostermann (KIT 3) 13 skv.

b) *«Péter cselekedetei» (Πράξεις Πέτρου);* egész terjedelmében nem maradt ránk. Schmidt C. szerint föltehetőleg katolikus szerző írta 180—90 között, nem Rómában, hanem Palesztinában.

a) Latin fordításban van meg az Actus Vercellenses[1] (elnevezés a lelőhelyről) vagy Actus Petri cum Simone; elbeszéli Péter küzdelmét Simon Mágus megtévesztő bűvészkedései ellen. Simon Mágust egy repülési kísérletnél (mennybemenetel) Rómában a fórumon halálos szerencsétlenség ér.

β) Martyrium Petri (görögül); értesít a «Domine quo vadis?» jelenetről és Péter kereszthaláláról, erősen gnósztikus színezetű beszéddel a kereszt szimbolikus jelentéséről.

γ) A *Martyrium b. Petri apostoli a Lino conscriptum* későbbi, VI. századi, az Actus Vercellenses-től független latin legenda.

Szöv.: Lipsius-Bonnet I, 1—22, 45—103. — L. Vouaux: Les Actes de Pierre 1922. — A. H. Salonius ed. Helsingfors 1926, a *γ*) alatt megjelölt irat. — *Ford.:* Hennecke 1924[a], 226—49. — G. Stuhlfauth: Die apokr. Petrusgeschichten in der altchristl. Kunst 1925. — C. Schmidt: Stud. zu den Pseudo-Klementinen 1929. — G. Battomley: The Acts of St. Peter 1933. — A. Ehrhard: TU 50, 67 skv. — D. de Bruyne: JTS 1933, 395 skv. (Két apokríf «Péter mondásai», amelyeknek adatait eddig még nem állapították meg.)

3. **«Péter és Pál cselekedetei»;** görögül és latinul; megkülönböztetendő a fenti 1. és 2. alatt említett «Cselekedetektől»; talán a III. században írták, hogy eretnek «Csele-

[1] Vercelli, Milánó és Torinó között.

kedeteket» kiszorítson és hogy az apostolfejedelmek benső összetartozóságát érzékeltesse. A következő részletek maradtak meg: a) *Szent Pál római utazása*, b) *a két apostol vértanuhalála*. «Péter- és Pál Cselekedeteinek» egy másik, későbbi összeolvasztását megtaláljuk a szíreknél.

Szöv.: Lipsius-Bonnet I, 178—234. — L. Vouaux: Les Actes de Pierre 1922.

4. **«András cselekedetei»;** Eusebius említi (Hist. 3, 25, 6) erről, hogy az eretnekeknél használatos; szerzője Leucius (Charinus; l. fent); csak néhány töredéke ismeretes. Azt nehéz megállapítani, hogy a *későbbi* többi «András cselekedeteiből» mi vezethető vissza a régi Acta Andreae-re.

A következő töredékek ismeretesek:

a) «*András és Mátyás cselekedetei» az emberevők városában;* katolikus feldolgozású; latin, kopt, szír, etióp és angolszász nyelven;

b) *Szent Péter és András apostolok cselekedetei* (az előbbinek folytatása);

c) *Szent András vértanuhalála;* valószínűleg Achaja papjai és diákonusai írták; görögül és latinul ismeretes; önálló elbeszélés a 400 utáni időkből; a régi gnosztikus «András cselekedeteivel» való összefüggése nem biztos.

d) *az apostol beszédei* Patrae börtönében;

e) Szent Andrásról szóló martyrium; különböző feldolgozásokban ismert.

Szöv.: Lipsius-Bonnet II, 1, 1—127. — Hennecke 249—56. — F. Blatt: Die lat. Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos 1930; v. ö. Gn 1932, 435 skk; DLZ 1931, 1780 skk.

5. **«János cselekedetei»;**[1] Eusebius «András cselekedeteivel» említi; valószínűleg Leuciusnak (l. fent) munkája. E munkából csak részletek vannak; többek között:

a) három kis részlet a 2. niceai zsinat (787) aktáiban az «*Úr himnuszával*», amely utóbbi Szent Ágoston szerint (Ep. 237) a priszcillianistáknál volt használatban. A három részlet közül a másodikat és harmadikat megtaláljuk a James által 1897-ben közzétett:

b) «*Csodálatos elbeszélés azokról a cselekedetekről és látomásokról, amelyeket Szent János a teológus a mi Urunk Jézus Krisztus részéről látott*» töredékben; doketista irányzatú prédikáció, állítólag Szent Jánostól. — A fentemlített zsinati aktákban található három részlet közül pedig az első (Lykomedesről és Szent János arcképéről)[2] megvan a Bonnet által 1893-ban, a Codex Patmiacusból közzétett következő töredékben is:

c) «*Szent János csodás történetei*». Ugyancsak a Codex Patmiacus tartalmazza

d) «*Drusiana történetét*» is, amit Zahn a Codex Marcianus nyomán már 1880-ban közzétett;

e) «*Tudósítás Szent János haláláról (μετάστασις).*[3]

Későbbi feldolgozások: 1. *Virtutes Joannis*, 2. *Passio Joannis:* szerző Laodiceai Mellitus (?), 3. *János cselekedetei, tanítványától: Prochorustól*[4] (katolikus eredetű), 4. «*János cselekedetei*», szír nyelven.

Szöv.: Lipsius Bonnet II, 1, 151—216. — Hennecke 171—91. — Ehrhard: TU 50, 57 skv. — Streeter: Append. 5 (a gnosztikus himnuszról; Lipsius-Bonnet II, 1, 197 skv.). — Loewenich: 1932, 102—9.

6. **«Tamás cselekedetei»;** a III. század első felében, talán Edesszából, Bardesanes környezetéből származik; szír nyelvű; csakhamar egy katolikus szír és egy katolikus görög átdolgozzák; görög és szír változaton kívül még etióp, örmény és kétféle latin feldolgozásban ismeretes. Elbeszélése szerint Tamás apostol Indiába jutott el, itt többek között Gundaphorus királyt (régi pénzleletek bizonyítják, hogy volt ilyen nevű parthus-indiai király) is megtérítette, sok csodát tett. Végül lándzsával átszúrják és vértanuhalált hal. Az ismételten megkísérelt vállalkozást, mely Tamás apostol indiai missziós tevékeny-

[1] Bard. I. 574.

[2] Az elbeszélés szerint Szent János apostol, mikor rájött arra, hogy arcképét Lykomedes egy festő által megfesttette és szobájában őrzi, sőt ezt az arcképét még tiszteletben is részesíti, Lykomedest eljárásáért megfeddette. A képtisztelet ellenségei ezt az elbeszélést is felhozták igazuk védelmére. A II. niceai zsinat megállapítja, hogy ez az elbeszélés egy apokríf «Apostolok cselekedeteiből» való. — Mansi, XIII. 167; Bard. 575—6.

[3] Bard. 576.

[4] Csel. 6, 5; Bard. I. 578.

ségének történeti tényét próbálja bizonyítani (Tamás-keresztények a Malabar-parton), nem mondhatjuk sikerültnek.

Szöv. görögül: Lipsius-Bonnet II, 2, 99—291. — Hennecke 256—89. — A. Väth: Der hl. Thomas, der Apostel Indiens 1925²; v. ö. Peeters: AB 1926, 402 skv. — Kirylowicz: Ἑλ 1931, 118—47. — T. K. Joseph: Bull of the Internat. Committee of Hist. Science 1933, 560—69. — G. Bornkamm: Mythos und Legende in den apokr. Thomasakten 1933; v. ö. ThLZ 1934, 180—82. — Connolly: JTS 1935, 353—7. — Schaeder: Gn 1933, 350 skv. — J. Kroll: 1932, 30—4. — Bornkamm: PWK II, 6, 316—23.

7. **«Thaddaeus cselekedetei»**; két változata ismeretes:

a) *Az edesszai levéltár ügyirata (aktája);* Eusebiusnál (Hist. I, 13) szírből görögre fordítva; levélváltás Krisztus és Abgar fejedelem között (V. Abgar Ukkama, azaz Abgar a fekete, uralkodott Kr. e. 4-től Kr. u. 7-ig, majd újból 13—50-ig). Abgar kéri az Urat, jöjjön el hozzá Edesszába és gyógyítsa őt meg betegségéből; az Úr azt feleli, hogy neki küldetését Palesztinában kell teljesítenie, hanem majd mennybemenetele után tanítványainak egyikét elküldi hozzá. Később, folytatja tovább elbeszélését Eusebius, Tamás apostol a 72 tanítvány egyikét, Thaddaeust, — kinek neve másképp Addaeus is — valóban elküldötte, aki azután Abgart meggyógyította és alattvalóinak prédikált. E levél eredetiségére még csak gondolni sem lehet. Már Szent Ágoston (Faust 28, 4; Cons. Ev. 1, 7, 11) tagadja Jézustól származó eredeti leveleknek létezését. Az ú. n. Decr. Gelasianum Jézus levelét apokrífnak mondja.

b) *Doctrina Addaei*[1]*;* szír nyelven; közzétéve 1876. Nagy részében szóról-szóra megegyezik Eusebius közléseivel, de e változat szerint az Úr válasza szóbeli. Ez az adat azt mutatja, hogy a szír feldolgozó már ismeri Szent Ágoston idevonatkozó véleményét és a nemvalódiságnak még gyanúját is kerülni akarta. Ezért az írásbeli válasz helyett tudósítást csempészett be az Úr arcképéről, mit állítólag Abgar követe festett meg. Végül értesít Addaeus missziós tevékenységéről. A Doctrina Addaei a régi legendának továbbképzése; 400 körül keletkezett. Mivel ez a feldolgozás kibővíti Jézus válaszát azzal, hogy Jézus Edessa városának biztonságot ígér, Jézus válaszát felírások alakjában talizmánként alkalmazták a városok kapuin (Edessa, Philippi), sírokon, ajtófélfákon.

Lipsius-Bonnet I, 273—83. — E. v. Dobschütz: Christusbilder 1899, 102 skk. — Joutie: HThR 1930, 299—302; 1931, 61—5. — A. M. Kropp: Ausgewählte kopt. Zaubertexte, Bru 2, 1930—31, 15 skk. számok. — Perdrizet: Seminarium Kondakov. 1932, 1—15 (Krisztusképek). — Runciman: Cambridge Hist. Journ. 3, 1929—31, 238—52 (Edessai kép). — W. Bauer 1934, 7—10, 15—7, 40—5.

8. A felsoroltakon kívül van még *több hasonló legendaszerű «apostolcselekedet»*. Ilyenek pl.: *Fülöp-, Máté-, Bertalan-, Márk-, Timót-* és *Barnabás* cselekedetei. Ezek mind későbbi eredetűek. (IV. és V. század és még későbbiek).

Peterson: ZntW 1932, 97—111; OC 1932, 172—9; ThQ 1933, 289—98 (Fülöp-cselekedetek). — I. Keil: Jahresb. Oesterr. Arch. Inst. 29. 1934, 82—92 (Acta Timothei).

11. §. Apokríf apostollevelek.

Kiadások, fordítások és értekezések: lásd 8. §.

A költőket és hamisítókat inkább érdekelték az evangéliumok és «apostol-cselekedetek», mint az apostollevelek és ezért inkább az előbbieket utánozták. Az apokríf apostollevelek közül egyik-másiknak sikerült átmenetileg kánoni tekintélyt szereznie.

1. **Apokríf Pál-levelek.**

a) *Levél a laodiceaiakhoz;* keletkezésének legkésőbbi ideje a IV. század; latin szövege megvan sok VI—XV. századi bibliakéziratban; más nyelvekre is lefordították; Szent Pál eredeti leveleinek (különösen Fil.) szókincsét és mondatait használja. Harnack állítása, hogy a levél második századi marcionita hamisítvány, nem vált általános nézetté.

A. Harnack (KlT 12) 1931. — Hennecke 150 skv. — A. Harnack: Marcion 1924², 172 skv., 64* skk. SbB 1923, 235—45. — Ezzel szemben Capelle: RB 1924, Bull I n. 283; J. Schmid LThK 6, 387.

b) *Levél az alexandriaiakhoz;* a Muratori-töredék (EP 268, 64 skv.) marcionita irányúnak mondja; e levél nyomtalanul elveszett.

[1] Bard. I. 591.

c) 3. *levél a korinthusiakhoz;* a levelet bevezetésként a korinthusi papok írása Szent Pálhoz előzi meg[1]; a szír és örmény egyház egyideig kánoninak fogadta el; már a III. században lefordították latinra. Ez a levél «Pál-cselekedeteinek» egy része (l. 10. § 1.); fontos tantételeket tárgyal: az ókeresztény próféták helyzete, a világ- és az ember teremtése, az Úr születése Szűz Máriától, Krisztusnak emberi természete és a testnek feltámadása.

Pink, Bi 1925, 68—91. — W. Bauer 1934, 45—8. — De Bruyne, RB 1933, 189—95.

d) Latinnyelvű *levélváltás Pál és Seneca között;* a kereszténnyé lett filozófusnak nyolc levele és az apostolnak hat levele: az apostol megtéréséről, leveleinek stílusáról, Néró keresztényüldözéséről és Senecának a császári udvarhoz az evangélium hirdetőjévé való kirendeléséről. Szent Jeromos az első (Vir. ill. 12), aki ezt a levélváltást ismeri.

Kiad.: F. X. Kraus: ThQ 1867, 603—24. — Liénard: RBPh 1932, 5—23 (szerző: Symmachus római szenátor, IV. sz.). — Kurfess: ThGl 1937, 317—22 (II. sz.); ZntW 1936, 307. — C. W. Barlow: Epist. Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam, R 1938; v. ö. ThR 1938, 268—70; ThQu 1938, 376 skv. 318—31.

2. *Βάρναβα ἐπιστολή* **(Barnabás levele);** e levél eredetileg sem címében, sem szövegében nem tartalmazta a Barnabás nevet; Alexandriai Kelemen és Origenes, valamint a kéziratállomány az apostolnak tulajdonítja; Eusebius (Hist. 3, 25, 4) és Jeromos (Vir. ill. 6) azonban az apokrifok közé sorolják; a teljes szöveg görögül megvan a Sínai kódexben (Tischendorf fedezte fel 1859-ben) és (a Didachéval együtt) az 1056-i jeruzsálemi kódexben. Egészen 1859-ig az első fejezetek (5, 7-ig) csak egy régi III. századi latin fordításból voltak ismeretesek, utóbbiban viszont hiányoztak a 18—21. fejezetek.

Tartalom. 1. rész (dogmatikai), 1—17. f. Az ószövetségnek értéke és jelentősége. Isten rendelkezéseit az áldozatról, körülmetélésről és ételekről magasabb, szellemi értelemben gondolta el; külső áldozat helyett Isten a szív töredelmét kívánja, a test körülmetélése helyett inkább a szívét és a fülét. A zsidók azonban valamely gonosz angyaltól félrevezetve, kiforgatták Isten akaratát és a törvényt szószerint értelmezték és teljesítették. Ennek megfelelően a szerző úgy találja, hogy az ószövetség minden tényében és berendezkedésében arra szolgál, hogy «Jézus dicsőségét» jelképezze, jelezze; pl. annak a körülménynek, hogy Ábrahám 318 szolgáját metélte körül, szerző szerint a jelentése: Jézus ($\iota = 18$) a kereszten ($\tau = 300$). — A 2. rész (erkölcstani), 18—21. f. miként a Didache (1—6. f.) leírja a két utat; ezeket a szerző a világosság és sötétség nevével jelöli meg.[2]

A mai felfogás szerint teljesen bizonyos az, hogy ennek a levélnek *szerzője Barnabás apostol nem lehet.* Mert Szent Pál, akinek a kísérője Barnabás volt, az ószövetség berendezkedéseiben, különösen a körülmetélésben, Istennek művét látta; azután meg a levél Jeruzsálem elpusztulása után (16. f.) keletkezett; ezt az időt pedig Barnabás, aki Márk evangelistának volt nagybátyja, alig érte meg. Az allegorikus írásmagyarázat, melyben Philo hatása ismerhető fel, a szerző hazájául Alexandriát jelöli meg. A kétségtelen ellenszenv, melyet ez az írás az ószövetség ellen felmutat, még nem zárja ki, hogy a szerző kereszténnyé lett alexandriai zsidó volt.

A Barnabás-levél *keletkezési ideje.* A 4, 4-ből, ahol Dániel jóslatát (7, 24) mondja el a világvégéről, bajosan nyerhetünk olyan kortörténeti értelmezést, mely a keltezésre (96—98) támaszpontot adna. Ha a 16, 3 skv.-ben Hadrianus jeruzsálemi templom építésére (130), nem pedig az egyház lelki templomának építésére van célzás, akkor a levél keltezését röviddel 130 utánra tehetjük. Amennyiben 11, 9-ben esetleg a 115—16-ban írt görög Baruch apokalipszisből (6, 10, 7) találunk idézetet, akkor a 115—116. év volna a terminus post quem (Br. Violet, Die Apokalypsen des Esra u. des Baruch 1924, S. XCII 297; die Esra-Apokalypse 1910, S. XLVIII). Bizonyos a 140. év mint terminus ante quem. A Didachéhoz való viszonyról l. 6. §.

Kiad. és ford.: l. 14. §. A Barnabás-levelet általában az apostoli atyák között tárgyalják. Irod. l. f. 6. §. — Williams: JTS 1933, 337—46. (Keletkezési ideje 90—100 között.) — Hoh 1932, 111—5. — Th. Klauser (FIP 1) 1939.

3. **Epistola apostolorum** vagy *Jézus beszélgetései tanítványaival feltámadása után;* az eredeti szövegezés görög; teljesen csak etióp nyelven maradt ránk; ehhez járul még egy erősen megcsonkított kopt fordítás és egy latin változatból töredék. Néhány oldal után ez az írás elhagyja a levélformát és apokalipszisbe megy át.

[1] Bard. I. 603.
[2] Barnabás levele és a bűnbánat; Poschmann, 85.

Tartalom: E levél a tizenegy tanítvány Krisztus-megvallásával és Jézus földön véghezvitt csodáinak az elmondásával kezdődik. Azután értesülünk a feltámadásról, a kánoni evangéliumok alapján. Majd pedig a tanítványok kérdéseire felelve a Feltámadott kinyilatkoztatásokat ad a parusiáról, a testnek feltámadásáról (ezt erősen hangsúlyozza; gnosztikusellenes), az utolsó ítéletről, a világvége előjeleiről (nem chiliasta), az elkárhozottak sorsáról, a megtestesülésről (Gabriél a Logos megjelenése), megváltásról (nem szenvedés és halál által, hanem a praeexistens Logos elrontott tanításának helyreállításával), a pokolra való alászállásról, az apostolok missziós tevékenységéről, Pál küldetéséről, hamis tanítók (Simon és Cerinthus) megfenyegetéséről. A levél végül leírja a mennybemenetelt a Csel. 1, 9 szerint.

Egyes tanítások. Egy régi, rövid szimbolum (l. 5. §). Isten, aki a világosságnak és sötétségnek alkotója, a rossznak is okozója.[1] A bűn nem szabad cselekedet[2], a bűnös azonban ellen tud állni. A keresztség annyira feltétele az üdvösségnek[3], hogy Krisztus megkeresztelte tanítványait is és a pokol tornácában az igazakat is. A megkereszteltnek azonban az üdvösség javait teljesítmények által kell megszereznie. Az Eucharisztia ünnepének neve Pascha. A bűnbánat kérdésében a levél rigorista felfogású.[4]

Schmidt C. véleménye szerint a szerző katolikus, mindazonáltal a gnósztikus felfogásnak kétségtelen jelei mutatkoznak nála. A levél 140 vagy 170 körül keletkezett, még pedig Kisázsiában vagy Afrikában. Tartalomra rokon «A mi Urunknak végrendeletével» (l. 7. § 6.).

C. Schmidt: Gespräche Jesu mit seinen Jüngern nach der Auferstehung 1919. — Németül: H. Duensing (KlT 152) 1925. — Vitti: VD 1927 (l. f. 9. § 8. sz.). — Hoh 1932, 64—72. — De Zwaan: Amicitiae Corolla (for R. Harris), Lo 1933, 344—55 (eredeti nyelve szír). — Poschmann, Paenit. secunda 1940, 104 skk.

4. A De Bruyne által felfedezett Epistula Titi discipuli **Pauli,** *De dispositione sanctimonii,* elsősorban a szűzességről szól és küzd a «syneisaktos» intézmény[5] ellen; valószínűleg priscillianista körökből eredt.

De Bruyne: RB 1925, 47—72. — Ehhez: Harnack: SbB 1925, 180—213; H. Koch: ZntW 1933, 131—44. (Felhasználta Cyprianust és a De singularitate clericorum c. írást.) V. ö. Morin: RB 1935, 101—13, ahol egy ki nem adott hasonló irányú pseudonym iratra mutat rá.

12. §. Apokríf apokalipszisek.

Kiad. és ért.: C. Tischendorf: Apocalypses apocr. 1866. — F. C. Burkitt: Jewish and Christian Apocalypses 1914. — Weinel: Festgabe Gunkel II, 1923, 141—73. — Lásd még 18. §.

Az apokríf levélirodalom és az apokríf apokalipszisek[6] közötti határ némileg ingadozó és bizonytalan; v. ö. Epistola Apostolorum. Az apokríf apokalipszisek többségét csak az utóbbi 80 esztendőben sikerült megtalálni. Az apokríf apokalipsziseket a bennük túltengő képzelet és költészet a többi apokrífeknél is jobban eltávolította a kánoni írásoktól.

1. **Péter-apokalipszis;** a Muratori kánon Szent János apokalipszise mellé helyezi; Alex. Kelemen kommentálta (Eus. Hist. 6, 14, 1); Eusebius (Hist. 3— 3, 2) és Jeromos (Vir. ill. 1) azonban nem jelzik kánoninak; ennek ellenére Palesztina néhány templomában még hosszú ideig felolvasták nagypénteken (Soz. Hist. 7, 19). Egy Akhmimban 1886—1887-ben megtalált töredéke, mely az egésznek kb. felét tartalmazza (9. § 5.), látomásokban írja le a mennyországot és az oda megtért testvéreket, mint tündöklőnek a nap sugaraiban, majd a büntetés helyét és az egyes bűnösök büntetését. Némileg hasonló gondolat van Dante Isteni Színjátékában. A szerző a kárhozat helyének megrajzolásához a képeket zsidó, keleti pogány és orphikus-pythagoreusi hagyományból kölcsönzi. A teljes szöveg csak 1910-ben került napvilágra, még pedig etióp fordításban. A Péter-apokalipszis a II. század első felében már megvolt.

[1] Schütz, Dogm. I. 369.
[2] U. o. I. 483; 563; 571.
[3] U. o. II. 418. I. 56.
[4] Poschmann, 104.
[5] L. 68. l. 3. jegyzetet.
[6] *ἀποκάλυψις* = leleplezés, feltárás, kinyilatkoztatás; szentírási használatban: Jézus Krisztus kinyilatkoztatása követőinek az Istentől kapott igazságról.

Szöv.: E. Klostermann (KlT 3) 8—12. — E. Preuschen: Antilegomena 2. kiad. 84 skk. — Grébaut: ROC 1910, 198 skk, 307 skk, 425 skk (etióp szöv.). — Hennecke 314—27. — Tör.: PO 18, 1924, 482 skv., v. ö. James: JTS 32, 1930—1, 270—8. — Egy későközépkori arab feldolgozást szír szövegezésben tesz közzé: Mingana: WS III, 2, 1931 (= BJR 1929, 382—474, 1930, 182—297, 432 562, 1931, 179—279).

2. **Jézus beszéde tanítványaihoz Galileában;** apokaliptikus; az etióp kéziratokban megelőzi az *Epistola apostolorumot*, amely maga is apokalipszisbe megy át (2—11). A világvégi jajoknak leírása betoldás az Epistolából.

C. Schmidt: Gespräche 358—61; a Guerriertől (PO 9, 3) közzétett etióp szöveg német fordítása C. Schmidtnél 48*—66*.

3. **Krisztus második eljövetele és a halottak feltámadása; későbbi** etióp szöveg, függ a Péter-apokalipszistől.

Kiadta és fordította: Grébaut, ROC 1910.

4. *Ποιμήν* (Pastor); **Hermas «Pásztora»;** a kinyilatkoztatásokat adó angyal pásztor alakjában jelenik meg, tőle kapja ez írásmű elnevezését. Általában az apostoli atyák iratai közé sorolták; irodalmi műfaja: *apokrif apokalipszis*. A Muratori töredék hiteltérdemlő tanubizonysága szerint Hermas, ki testvére I. Pius római püspöknek, ennek uralkodása idején «nuperrime temporibus nostris» szerkesztette. Nem megalapozott Origenesnek a később többször megismételt véleménye, mely szerint a szerző azonos a biblai Hermasszal (Rom. 16, 4). Ha a szerző mégis némi megtévesztéssel látszólag római Kelemen kortársának mondja magát (Vis. 2, 4, 3), ez azzal magyarázható, hogy — amint általában elismerik —, munkájának egyes részei különböző időből származnak; az első rész visszanyúlik Kelemen idejére, végleges egybeállítása azonban I. Pius pápasága alatt történt. Hogy Hermas tekintélye mily nagy volt, az abból is kiviláglik, hogy művét Irenaeus (Haer 4, 20, 2), Tertullianus (mielőtt montanista lett: Or. 16; Pud. 10) és Origenes (Mt. 14, 21; Princ 4, 11) a kánoni iratok közé sorolják, ámbár Origenes szerint templomi olvasásra nem volt általánosan használatban; a Muratori töredék szerint ezt az írást olvasni megengedett volt, de nem volt szabad a templomban felolvasni. (EP 268, 73 skv.).

A mű görög szövege, a kb. 16 kisebb, újabban felfedezett papyrustöredéket figyelmen kívül hagyva (PO 4, 195/9; 18, 4, 68/81; Ch. Wessely), három nem teljes kéziratban maradt ránk. Egy athoskolostori, viszonylagosan legteljesebb kéziratban hiányzik a befejezés (Sim. 9, 30, 3—10, 4, 5). A híres Sínai bibliakódexben a műnek csak egynegyede van meg (Mand. 4, 3, 6-ig); a michigani egyetemtől nemrégen kiadott papyrusok (III. sz. vége) a Sim. 2, 8—9, 5, 1-ig részleteket tartalmazzák (szintén kb. egyenegyede az egésznek). Ezenkívül még fennmaradt ez az írásmű két ólatin (II., ill. IV—V. sz.) és egy etióp fordításban. Ehhez járulnak még egy kopt és egy középperzsa változatnak töredékei.

Tartalom. Hermas egyszerű ember, korlátolt látókörű, de őszintén jámbor és lelkiismeretes, aki az üldözésben állhatatos maradt. Mint felszabadított rabszolga vagyont szerzett, de a vállalkozásaiban balsikerek érték és megint elszegényedett. Emiatt támadt búskomor lelkiállapotában, melyet csak fokoz még egy készülőben lévő, a világ végét bevezető üldözés, kinyilatkoztatásokat kap a neki megjelenő Egyháztól[1] és a bűnbánatot hirdető angyaltól. Semmi okunk sincs arra, hogy a Hermasról szóló adatokat költötteknek tartsuk.

A könyv *5 látomásra* (visiones), *12 parancsra* (mandata) és *10 hasonlatra* (similitudines) oszlik. Az 1—4 látomásban megjelenik Hermasnak az Egyház, fehérruhájú, a látomás folyamán egyre fiatalodó matróna alakjában, és megbízza őt, hogy az övéit és minden keresztényt haladéktalanul szólítson fel bűnbánatra, mert most van a bűnbánatnak végső ideje. A harmadik hasonlatban látja egy hatalmas toronynak az építését, mely az Egyházat jelképezi; az épületbe beillesztett kövek a jó keresztények, a fel nem használhatók és félredobottak pedig a nagy bűnösök; ezeket a bűnbánatnak kell megfaragnia, ha az épületbe be akarnak jutni. Az 5. látomástól kezdve, mely átmenet a második részhez, a tanításnak hirdetője a bűnbánat angyala, pásztor alakjában. A parancsok, valamint az 5 első hasonlat a keresztény erkölcstannak kivonatát tartalmazzák: az ószövetségi tízparancsolatnak keresztény átalakításai és kibővítései; a négy utolsó hasonlat a bűnbánat végrehajtásával foglalkozik. A 9., az egészbe csak később beillesztett hasonlat a toronyépítés látomásának megismétlése és kiegészítése. Új benne, hogy az építés a befejezés előtt

[1] Matróna alakjában jelenik meg.

megszakad, hogy a bűnbánatra előzetesen szigorúan megszabott időt kitolja. Ez a kiigazítás azért vált szükségessé, mert a várt parúzia[1] elmaradt.

Hermas tanításai. a) *A bűnök bocsánatát* nemcsak a keresztségben lehet elnyerni, hanem a paenitentia által is. Elvileg a keresztények életében a keresztségen kívüli bűnbocsánatnak nem volna szabad előfordulnia, mert a keresztségben nyert ártatlanságot egész életükben meg kellene őrizniök. Ezért az Egyház a katechumeneknek nem is szól a második bűnbocsánat lehetőségéről, nehogy ez esetleg alkalmul szolgáljon bűn elkövetésére. A gyakorlati élet azonban nem mindig áll eszményi magaslaton. Isten, ki az emberi gyengeségeket ismeri, a vétkező keresztények javára a keresztség mellé az üdvösség második eszközéül a paenitentiát (bűnbánatot) rendelte.

A bűnbánat bűnt eltörlő erejébe vetett hit Hermas idejében nem volt újszerű felfogás. Hermas nem a bűnbánat elvi lehetőségét hirdeti új kinyilatkoztatásként, hanem a bűnbánatnak határidőhöz kötöttségét, mert a bűnbánat csak az «eddig a napig» elkövetett bűnöknek van javára, nem pedig a jövőben elkövetendőknek.[2] Ezt a felfogást pszichológiailag a már közvetlenül küszöbön álló világvégének várása magyarázza meg. Hermas a bűnbánatnak nem első, hanem utolsó lehetőségét hirdeti, hogy ezzel a gondolattal bűnös keresztényeket haladéktalan megtérésre serkentsen.

A bűnbánat ereje minden bűnre kiterjed. A bűnbocsánat el nem nyerését csak a bűnbánat alanyi hiánya okozza. Hermasnál ismeretlen a felfogás, hogy az ú. n. «kapitális bűnöktől», különleges tárgyi súlyosságuk miatt, nem lehet feloldozásban részesülni.

A bűnbánat által nyerhető bűnbocsánatot a keresztények csak egyszer vehetik igénybe. Ennek oka nem az, hogy Isten a visszaeső bűnöstől irgalmát megtagadja, hanem, hogy az ilyen bűnösben hiányzik az igazi bűnbánati érzület, amely nélkül a bűnbánat nem használ. Hermas motiválása tehát pszichológiai és erkölcstani, nem pedig dogmatikai.

A bűnbánat főleg az érzület őszinte megváltoztatása, amely kifelé a megalázkodás és önmegtagadás cselekedeteiben nyilvánul meg. Rendkívül súlyos bűnöknél (hittagadás, házasságtörés) a bűnöst kizárják az Egyház közösségéből.

A bűnt Isten bocsátja meg, mikor a bűnös bűnbánatát elegendőnek találja.

Az Egyház szerepe a bűnbánattal kapcsolatban elvi jelentőségű, mert a bűnbocsánat elengedhetetlen kelléke az Egyházba való tartozás, miért is, akit súlyos bűnök esetén az Egyházból kizártak, megfelelő vezeklés után a közösségbe visszavettek. Bár erről Hermas kifejezetten nem beszél, minden okunk megvan arra, hogy ezt megállapítsuk.

Hermas egy pontban tér el az akkori bűnbánati fegyelemtől és ez a «paenitentia una» hirdetése, amelyet ő lelkipásztori és pedagógiai motívumok alapján formulázott meg. Ez a tanítás messze kiható jelentőségűnek ígérkezett a bűnbánat további kialakulására.[3] Hermas tanítása a gyakorlati vallásosság szempontjából jelentős, mert sokak lelkiismeretét

[1] Schütz, Dogm. II. 668; I. 133; 632.

[2] Mandatum IV. 3.: Adhuc, inquam domine, pergam interrogare. Loquere, inquit. Audiví, inquam, domine, a quibusdam doctoribus, aliam paenitentiam non esse nisi illam, cum in aquam descendimus et accepimus remissionem peccatorum nostrorum priorum. 2. Dicit mihi: Recte audisti; sic enim res se habet. Debuit enim, qui accepit remissionem peccatorum, non amplius peccare, sed in castitate permanere. 3. Quoniam autem omnia diligenter inquiris, hoc quoque tibi ostendam, non dans occasionem illis, qui crediturí sunt aut qui modo crediderunt in dominum. Qui enim nunc crediderunt aut crediturí sunt, poenitentiam peccatorum non habent, remissionem autem habent priorum peccatorum suorum. 4. Illis ergo, qui ante hos dies vocati sunt, dominus posuit paenitentiam. Cum enim corda noverit dominus et omnia praeviderit, novit infirmitatem hominum et astutiam diaboli, quia malum aliquod faciet servis dei et inique aget adversus eos. 5. Cum ergo valde misericors sit dominus, misertus est creaturae suae et paenitentiam istam statuit, et mihi potestas huius poenitentiae data est. 6. At ego tibi dico, inquit: post vocationem illam magnam et sanctam si quis tentatus a diabolo peccaverit, unam paenitentiam habet. Sin autem subinde peccat et paenitentiam agit, non prodest homini eiusmodi; difficile enim vivet. 7. Dico ei: Animus mihi rediit, ubi haec a te tam accurate audivi; scio enim, fore ut salvus fiam, si postea non adiecero peccatis meis. Salvus eris, inquit, et omnes, quotquot haec fecerint. (Funk X. Franciscus: Patres apostolici I.) Lásd: Bard. I. 483; Schütz, Dogm. II. 535, 563, 571 l.

[3] «Ennek az elgondolásnak, illetőleg rendelkezésnek, — mely kétségtelenül egyházi eredetű, mivel a Szentírásban hozzá alapot nem találunk — számunkra Hermas az első tanuja. Valószínűleg partikuláris körülmények kényszerítő hatására keletkezett, majd egyetemes törvénnyé lett és hosszú ideig érvényben volt. Hermas ennek a törvénynek létezéséről tanuskodik, de keletkezéséről hallgat.» A. d'Alès, L'Edit de Calliste, 134. Keleten a IV. sz. végéig, Nyugaton az V. sz.-ig maradt érvényben. Cayré, I. 89.

felrázta és a bűnbánat határtalan erejébe vetett hitet újból felébresztette (Poschmann, i. m. 202—5).[1]

b) Isten Fiát Hermas a testben megjelent Szentléleknek nevezi. Emberi természete szerint Krisztust — amint látszik — Isten fogadott Fiának tartja (Sim. 5, 5, 6 ; 9, 1, 1). Sim. 9, 16, 5-ben tanítja az apostoloknak és tanítóknak alászállását ad inferos.[2]

c) A «Pásztor» *erkölcstanából* említésreméltó, hogy nála világosan megtalálható a katolikus tanítás az *opera supererogatoriá*ról. (Különbség parancs és tanács között ; EP 88 skv.). Három tanácsot nevez meg : böjtölést, coelibatust és martyriumot. A *házasságtörésre* vonatkozólag megjegyzi (Mand. 4, 1) : Ha a házasságtörő asszony nem tart bűnbánatot, a férfinak el kell őt bocsátania, de más nőt nem vehet el feleségül, még pedig azért nem, mert lehet, hogy az asszony később megtér. Ha megtér, akkor a férfinak őt vissza kell fogadnia, de csak egyszer ; «mert Isten szolgái részére a bűnbánat csak egy» (EP 86 ; EH 50).

Kiad. és ford. a 14. §-ban ; ehhez : C. Bonner : A Papyrus Codex of the Shepherd of Hermas (Simil. 2—9) with a Fragm. of the Mandates, Ann Arbor (Mich.) 1934 ; v. ö. ThQ 1934, 278—80 ; RSR 1936, 464—7. — *Ért.:* Bareille : DThC 6, 2268—88. — Leclercq : DAL 6, 2265—90. — A. Baumeister : Die Ethik des Pastor H. 1912. — R. van Deemter : Der Hirt des H., Apokalypse od. Allegorie? A. 1929. — Wilson : HThR 1927, 21—62. — Hoh 1932, 10—34. — Svennung : ZntW 1933, 294—308 («statio» = «böjt» ; fogalomtört.). — Cataudella : Giorn. crit. Filos. ital. 1934, 342—4 (Sim 3, 4, 6). — Bardy 1935, 73—8. — Ake V. Ström : Der Hirt des H., Allegorie od. Wirklichkeit? L 1936. — Puech : StU 83—5 (szövegkrit.). — B. Poschmann : Paenitentia secunda, 1939, 134—205. — Lefort : Mu 1938, 239—76 (Kopt szöveg).

5. Az Epiphaniustól (Haer. 38, 2) említett gnósztikus irányú «*Pál mennybemenetele*» (*Ἀναβατικὸν Παύλου*) elveszett. Fennmaradt azonban a **Pál-apokalipszis** (latin kéziratokban inkább «Visio S. Pauli» címmel).

Ennek az írásnak eredeti görög szövege, mely 240—250 között valószínűleg Egyiptomban keletkezett s melyről már Origenes is megemlékezett, nincs meg. A ma meglévő görög fogalmazás 380—388-ból származó új átdolgozás ; előszavában arról értesít, milyen csodálatos módon akadtak nyomára ez írásnak Tarsusban, Szent Pál háza alatt (v. ö. Sozom. Hist. 7, 19). Ennek a görög szövegnek megbízhatósága kisebb, mint a legkésőbben 500 körül írt latin, valamint a szír és kopt fordításoké. A latin Visio S. Pauli több mint tizenkét, többnyire megrövidített átdolgozásban ismeretes.

Tartalom. Tartalmilag nagyon közel áll a Péter-apokalipszishez. Krisztus megbízást ad az apostolnak, hogy a bűnös emberiségnek hirdesse a bűnbocsánatot. A nap, a hold és a csillagok, a tenger és a vizek bosszúért kiáltanak az emberek ellen. Egyike az angyaloknak, kik naplementekor Istennek beszámolnak az emberek cselekedeteiről, vezetőül ajánlkozik az apostolnak. Az úton haldoklók mellett mennek el ; majd elérkeznek az igazak tartózkodási helyére, azután a jámborak, szelídek fényben ragyogó országába és az Acherusia-tóhoz, amelyből Isten városa emelkedik ki ; e boldog út után megmutatja az angyal az apostolnak a tűzfolyamokat, melyekben az elítéltek szenvednek ; ezeknek az Úr az apostol kísérője kérésére a vasárnapot pihenőnapnak engedélyezi. A paradicsomot is megláthatja az apostol. A szerző igazi költő, tele alakítóerővel. Dante ismerte ezt a munkát és utal is rá (Inf. 2, 28).

Szöv. görögül: C. Tischendorf : Apocalypses apocr. 1866, 34—69. — Ehrhard : TU 50, 69. — *Latinul:* M. R. James : Apocr. anecdota 1893, 11—42. — Th. Silverstein : Visio s. Pauli, Lo 1935, 131—218. — G. Ricciotti : L'apocalisse di Paolo siriaca, I. : Introduzione, testo e commento, II. : La cosmologia della Bibbia e la sua trasmissione fino a Dante, Brescia 1932 ; Apocalypsis Pauli syriace, Orientalia 2, 1933, 1—25, 120—49. — Kraeling : HThR 1931, 209—44. — Casey : JTS 1933, 1—32. — Silverstein : Visio s. Pauli 219—29 (jó könyvészet). — A vasárnapi «Mitigatio poenarum» kérdéséhez v. ö. RAC 51 ; ehhez : Brotanek : Festg. der Philos. Fak. der Univ. Erlangen zur 55. Versamml. deutsch.

[1] *Dr. Bernhard Poschmann*, Paenitentia secunda. Die kirchliche Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes. Bonn, 1940. 1. fej. : Die Christenbusse im Neuen Testament. 2. fej. : Die Busse im nachapostolischem Zeitalter. 3. fej. : Die Busslehre des Hermas. 4. fej. : Die Busse in der 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts. 5. fej. : Die Bussstreitigkeiten zur Zeit Tertullians. 6. fej. : Cyprian und die Bussfrage in der decischen Verfolgung. 7. fej. : Die Busslehre des Origenes. — Hermas tanítása a bűnbánatról : i. m. 134—202.

[2] . . . hi apostoli et doctores, qui nomen Filii dei praedicaverunt, postquam dormierunt in potestate et fide filii dei, iis quoque praedicaverunt, qui ante dormierant . . . (Funk X. Ferenc : Patres apostolici I. 609).

Philologen 1925, 77—86. — Merkle: Deutsch. Dante-Jahrb. 1929, 24 skk. — L. G. A. Getino: De l gran número de los que se salvan y de la mitigación de las penas eternas, Ma 1934. — Landgraf: ZkTh 1936, 299—370.

6. **A Tamás-apokalipszis**; a Decretum Gelasianum említi; 400 körül jelenhetett meg; első kiadása csak 1907-ben «Epistola *Domini nostri Jesu Christi ad Thomam discipulum*» cím alatt; az Úr kinyilatkoztatásait tartalmazza a világ végéről. Az utolsó ítéletet megelőző jeleket hét napra osztja szét. Valószínűleg gnósztikus-manicheus körökben keletkezett és a priszcillanistáknál volt használatban.

Szöv.: P. Bihlmeyer: RB 1911, 270—82. — Stählin 1215 skv.

7. Az **István-apokalipszis** nevét annak a körülménynek köszönheti, hogy félreértették egy történet kezdőszövegét, mely elmondja, hogy megtalálták (*ἀποκάλυψις* = feltárás, felfedezés; kinyilatkoztatás) Szent István ereklyéit. A történetet Lucianus preszbiter görögül írta 415-ben. Az ú. n. Decretum Gelasianum egy előttünk ismeretlen István-apokalipszist említ s nem ismer el hitelesnek. ML 41, 805—18.

G. Segur Vidal: La carta-enciclica del obispo Severo 1938; v. ö. ThR 1939, 64 skk. — H. I. Vogels: Heiliges Land, 79, 1935, 65—72.

8. Még más apokalipszisek is maradtak ránk; közülük több az újabb időben lett ismeretessé. Néhányat megemlítünk: két apokríf János-apokalipszis; Mária-apokalipszisek több formában; egy Bertalan- és egy Zacharias-apokalipszis.

LThK 1, 530—2. — Stählin 1216 skv. — Dawkins: BZ 30, 1929—30, 300—4 (Mária-apok.). — A. M. Kropp: Ausgewählte kopt. Zaubertexte 2, 1930—31, 76 sz. (Bertalan-apok.).

13. §. Irodalmi művek kötött formában. Verses költészet.

1. A himnuszköltészet kezdete.

A mai egyházi nyelvhasználat szerint a himnusz általában metrikus, énekelhető alkotás; a régi időben azonban a metrikus szerkezet nem tartozott a lényeges jegyekhez. Nagyobb számban készültek prózahimnuszok, ami elsősorban jellegzetesen hellenista jelenség. Emellett más, főleg zsidó és gnósztikus jellegű himnusz is szerepelt, ami meghatározottan stilizált, ünnepi, hieratikus dikcióban (papi előadásmód) nyilvánult meg. Ezeken a hatásokon nőtt fel a keresztény himnusz. A kereszténység és a görög műveltség egyre fokozódó kapcsolata következtében a görög verselés formái is egyre nagyobb hatással voltak a keresztény költészetre.[1]

Első himnuszoknak mondhatók: *Magnificat* (Luk. 1, 46 skv.), *Benedictus* (Luk. 1, 68), *Az angyalok dicsőítő éneke* (Luk. 2, 14), *Nunc dimittis* (Luk. 2, 29); továbbá az Efez.-hoz írt levél kezdete, Tim. 3, 16, az «új ének» (Apok. 5, 9; v. ö. még 1, 4—7; 4, 8—11; 15, 3

[1] Közlök néhány idevonatkozó fogalmat. A kötött beszédnek jellegzetes vonása: a ritmus; legalább a gondolati ritmus. Gondolati ritmus: gondolatok párhuzama, ismétlődése és ellentétbe állítása. — Görög, római metrikus felépítés = hosszú és rövid szótagok szabályos váltakozása (pl. jambus; Jam lucis orto sidere...). — Költészeti formák: vers és próza. A vers kritériuma: valamilyen ritmus. Vers felosztása: 1. lírai vers (melódiával = dal), érzelmi; 2. elbeszélő vers (valami esemény); 3. dráma. A lírai vers egyik fajtája a himnusz, ennek Szent Ágoston szerint három kr tériuma van: 1. Istenre vonatkozzék, 2. kötött énekelhető forma legyen, 3. dícséret legyen.' Körülbelül Prudentiustól kezdve szentek tiszteletére is írnak himnuszokat. De Szent Ágoston előtt és utána is, himnuszoknak mondottak olyan alkotásokat is, amelyekben a három kritérium egyike-másika vagy nem volt meg teljes tisztaságában, vagy egészen hiányzott. Pl. a 2. kritériumra vonatkozóan: eleinte valóban énekelték és egyfajta kötött formája volt: jambikus dimeter négysoros strófákkal. A prózahimnuszokban azonban hiányzik a kötött forma; elegendő a gondolati ritmus (lüktetés); prózahimnusz, pl. a «Te Deum laudamus». — A 3. kritériumra vonatkozólag: idővel a dicsőítés csak egy strófára, a végső strófára (doxológia) korlátozódott. Mivel a költészet, ha nem is éppen csak költés, fikció, a valóságnak azonban legalább is idealizálása (így lesz a költészet művészetté), és mivel a «vers» fogalmához is általában hozzákapcsoljuk a tartalomnak bizonyos fokú «költött» mivoltát, nézetem szerint megokolt, hogy egyes esetekben a vers vagy költészet szó helyett a «kötött (-beszéd) formában» való kifejezést használjuk. Pl.: ha az Oltáriszentség dogmatikai felépítését, minden emberi hozzáadás nélkül, ritmusos beszédben adom elő, akkor ez sem nem vers, sem nem költemény, sem nem költészet, hanem dogmatikai igazságnak kötött (beszédben) formában való előadása.

skv.) és mások. A himnusz stílusa állapítható meg: Ignác, Ef. 7, 2 (Krisztus az orvos)[1] és Melito irodalmi hagyatékában a 13. és 14. számmal jelzettek (Otto kiadásában). Himnuszszerűt nyujtanak egyes apokríf apostolcselekedetek; pl. a János-cselekedetekben (94 skk.) a tánchimnusz Krisztushoz; a menyasszonyi ének a Tamás-cselekedetekben (6 skk.). A költészet otthonra talált a gnósztikusoknál is, v. ö. a naassénusok[2] himnuszát Hippolytusnál, Phil. 5, 10, 2. Példájukra írta Alex. Kelemen «Himnusz Krisztushoz» c. versét (EH 145—9) és Hippolytus ódáit; ez utóbbiak nem maradtak ránk. Samosatai Pált azzal vádolták, hogy Krisztusról szóló újabb himnuszokat nem engedélyezett. Reggeli- és esti-dal található az Apostoli konstituciókban, 7, 47, skv., egy dal Routhnál (2. kiadás) 3, 515 (EP 108).[3] Újabb papyrusleletek Egyiptomban ókeresztény imákat és himnuszokat is napfényre hoztak.

C. del Grande: Liturgiae, preces et hymni Christianorum e papyris coll. Na 1933². — Kroll bei Hennecke 1924², 435 skv., 596—601; u. a., Die christl. Hymnodik bis Klemens von Alex., Verzeichnis der Vorles., Braunsberg 1921 és 1921—2. — A «*φῶς ἱλαρόν*» himnuszhoz (EP 108) v. ö. Smothers: RSR 1929, 266—83 és Dölger: AC 5, 11—26.

2. *A keresztény szibillák.*[4]

Van egy 14 könyvből álló gyüjtemény, melynek zömét Keleten élő keresztények régi zsidó szövegek felhasználásával a II. században öntöttek a mai formájába. E könyvek közül még ma sem került elő a 9. és a 10.; a 11—14. könyveket 1817-ben Mai A. bíboros találta meg. A könyvek közül teljesen keresztény eredetűek a 6., 7. és a 8. nagy része, valószínűleg a 13. és 14. is. Vajjon felhasználták-e ebben a gyüjteményben a pogány orákulumokat, különösen a római-erythreai szibillának nyilatkozatait, az kétséges. A 8. könyv 217. skv. helyén található a híres akrostichon,[5] melynek kezdőbetűi *Ἰησοῦς Χριστὸς θεοῦ υἱὸς σωτὴρ σταυρός* szavakat adják; ezt idézi Konstantin «Ad coetum sanctorum» (18) beszédében és Szent Ágoston (Civ. 18, 23). Lactantius több keresztény vonatkozású szibillanyilatkozatot közöl, melyekről azt állítja, hogy az erithreai szibillától valók, és alaptalannak mondja azt a vádat — melyet Celsus (Orig. Cels. 7, 53) is hangoztat a keresztények ellen — hogy ezek a szibillanyilatkozatok keresztényektől eredő hamisítások (Inst. 4, 15). A gyüjtemény hatását egészen az újabb kor kezdetéig követhetjük (Dies irae,[6]

[1] A téves tanítások ellen medicus autem unus est . . . Jesus Christus dominus noster.

[2] Bard. I. 352.

[3] M. J. Routh: Reliquiae sacrae, 1846² skv.

[4] Az ú. n. szibilla-könyvek: zsidó és ókeresztény jövendölések gyüjteménye, amelyek azt a látszatot akarják kelteni, hogy a pogány mitológiával vannak kapcsolatban. — *Σίβυλλα (Σιὸς βυλή*, eol szó = *Διὸς βουλή* = isteni végzés, határozat) az istenek végzéseinek hirdetője városok és birodalmak sorsára vonatkozólag, egy nimfa, aki vizekben és sziklaüregekben lakott. Bard. II. 708. — Lactantius — miként Alex. Kelemen — tiszteletben tartja a Szibillát és jövendöléseit, melyekben Alex. Kelemen isteni kinyilatkoztatást is vél megnyilvánulni. Bard. II. 88, 155, 533, 537. — DThC 2027 skv.

[5] *ἀκρόστιχον* = betűrejtvényes vers, amelyben az egyes versszakok, illetőleg verssorok kezdőbetűi összeolvasva egy szót, vagy mondatot adnak.

[6] A IX. században a Limoges-i S. Martial-kolostor énekiskolája új szokást kezd a liturgikus éneklésben. A liturgia összes énekeinél (kivéve a Tractust és Credót) az egy szótagra énekelt hosszabb dallamok (melizmák) minden hangja alá egy-egy szótagot ír, vagyis a liturgikus szöveget újabb szövegbetoldásokkal bővíti. Ilyen betoldás szokásban volt a darab elején vagy közben egyaránt. Ezt nevezték Tropus-(Prosa)-nak. Csakhamar a mise Allelujájának utolsó szótagjára is írtak ilyen jámbor szövegeket. Ezt nevezték Sequentiának, máskor Sequentiae cum prosa-nak; Franciaországban gyakran ezt is Prosának nevezték. Valójában eredeti alakjukban semmit sem különböznek egymástól, csak abban, hogy a Sequentia név az Alleluja végére írt Tropust illette. Később a Sequentia szövegét elkezdték költői alakban írni. A XI. századi Sequentiák már mind így készülnek s így lassan közelednek a himnusz stílusához. Ezáltal lassan elszakadnak eredeti törzsüktől, az Allelujától, és a Sequentiák egész sora keletkezik, mint szabad költői alkotás, függetlenül minden Allelujától. Ezek egy része magánájtatosságra volt szánva (pl. Stabat mater, Dies irae), mások a misébe illeszkedtek. A párisi 877. számú kódex (Limoges-i) 60 sequentiát tartalmaz.

A Dies iraet a XIV. századi tradició szerint Celanói Tamás († 1250 körül) minorita szerzetes írta magánájtatosságra. Eleinte advent I. vasárnapjának volt a Sequentiája. A XIV. század második felében került a Requiembe s csak a XVI. században lett általános benne. Talán a Libera me Domine responsorium hatása alatt készült; ez tartalmazza a: Dies illa, dies irae, calamitatis et miseriae szavakat (Szofoniás, I. 15.) hasonló dallammal.

Aquinói Szent Tamás, Dante, Calderon, Niccolò és Giovanni Pisano, Giotto, Van Eyck, Raffael, Michelangelo).

A zsidó-keresztény szibillanyilatkozatok görög hexaméterekben történeti, vallási, politikai tárgyúak, gyakorta érthetetlen kifejezésekkel. Egyes fejezetei valóban költői szárnyalásúak ; a tartalom azonban nem egységes ; a gondolati összefüggés számtalanszor félbeszakad vagy idegenszerű részletek beiktatása, vagy pedig megszakítások, hiányok miatt. Történeti elbeszélések, fenyegetéseket tartalmazó, bennük a szerencsétlenségeket jövendölő kijelentések váltakoznak népek sorsára vonatkozó jóslásokkal. Sok bennük az intés, óvás, bűnbánatra felszólítás; körülményesen szólnak Krisztus eljöveteléről, cselekedeteiről és lényéről.

Kiad.: J. Geffcken : Orac. Sibyllina 1902. — *Ford.:* E. Kautzsch (l. f. 8. §) 2, 1900, 177 skk és Hennecke 399—422. — *Ért.* J. Geffcken : TU 23, 1, 1902. — W. Bousset : RE 18, 265—80. — A. Rzach : PWK II, 2, 2117—83. — Prümm : Sch 1929, 54 skk, 221 skk, 498 skk. — K. Holzinger : WAS 216, 1936, 3. — H. A. Kurfeß : ThQ 1936, 351—66, 532—42 ; Phil 1936, 247 skv. (szövegkrit.). — Mariès : RPh 1936, 5*j*20 (Strophes et poèmes). — Kurfess, Her 1939, 221*j*3 és Mn 1939, 319 f. szövegkritika. — DThC 2027 skv.

3. Sextus-mondások.

Sextus (pithagoreista filozófus?) nevéhez fűződő pogány mondások terjedelmes gyűjteményét dolgozták át keresztény szellemben a II. század fordulóján. Rufinus († 410) görögből latinra fordította (451 mondást). Rufinusnak azt az állítását azonban, hogy e gyűjtemény szerzője II. Sixtus pápa és vértanu (257—58), már Szent Jeromos határozottan elutasította.[1]

A Sextus-mondások Alexandriai Kelemen életbölcseségét sugározzák, a tisztulásról, felvilágosodásról és átistenülésről szóló plátói tanításokat hirdetik, dícsérik a mértékletességet ételben, italban, alvásban és házasságban (ez utóbbit nagyon lebecsülik, talán az önmegférfiatlanításra is tanácsot adnak.). Istenről alkotott fogalmuk is plátói.

A. Elter : Gnomica 1, 1892 (610 szentencia görögül). — Ed. F. de Paola, Mi 1937 ; v. ö. CC 1937, 3,60—6. — *Ford. :* J. Kroll, Hennecke 625—43. — Több más szentenciagyüjteményről v. ö. Premerstein : Festschr. der Nationalbibl. in Wien 1926, 647—66 és BNJ 9, 1932, 338—74 ; Festschr. Lampros, At 1933, 177—89. — Hermann : ZKG 1938, 217—26 (örmény szöveg).

4. *Sírfeliratok a II. és III. századból.* A keresztény ókor műemlékein található feliratok tárgyalása az ókeresztény epigrafika (felirattan) feladata ; a patrológia ezekkel csak akkor foglalkozik, ha olyan jelentősebb ókeresztény feliratokról van szó, melyek az egyházatyák írásainak megértését előmozdítják ; ilyenek Abercius és Pectorius sírfeliratai; vagy ha olyan sírfeliratokkal találkozunk, amelyeket az egyházatyák maguk szerkesztettek, pl. Ambrus, Jeromos, Damasus.

Keresztény feliratokat tartalmazó gyüjtemények közül említésre méltók : E. Diehl : Inscriptiones lat. christ. veteres, 3 k. 1925—31 ; KlT 26—28, 1913[2]. — Leclercq : DAL 7, 850—1089 (Feliratok gyüjteményei). — K. M. Kaufmann : Gebete auf Stein nach Denkmälern der Urchristenheit 1921 ; Handbuch der altchristlichen Epigraphik 1917.

Mind gondolat mind nyelv szempontjából két sírfelirat áll közel az ebben a fejezetben tárgyalt írásokhoz, ezért itt szólunk róluk :

1. **Abercius sírfelirata;** Ramsay 1883-ban fedezte fel kelet kezése színhelyén, a Phrygia Salutarisban, Synnada mellett fekvő Hieropolisban egy márványtöredéken, melyet most a lateráni múzeumban őriznek. Az 1881-ben megtalált Alexander síroszlop (Alexander στήλη)[2], (mely Kr. u. 216-ból való) és a Boissonadetól 1838-ban nyilvánosságra hozott IV. századból való görög szövegű Vita Abercii segítségével, mely a sírfelirat adataiból elbeszélést szőtt, Ramsaynak sikerült a sírfelirat teljes szövegét helyreállítania. Hosszú, most már végetért viták után megállapítható, hogy a sírfelirat a II. század végén szerkesztett, keresztény jellegű, titkos nyelvű vers. Abercius (EH 155 ; EP 187) — a «Vita» valószínűleg téves adatai szerint — Hieropolis püspöke, talán az az Avircius Marcellus, akinek — Eusebius szerint (Hist. 5, 16, 3) — egy névtelen szerző három montanizmus elleni könyvet ajánlott. A sírfelirat, melyet még életében vésetett be, elmondja, hogy a

[1] Bard. II. 643.
[2] Felirata másolata Abercius feliratának.

«Pásztor»-tól[1] vezetve Rómába, Szíriába, az Eufráteszen túlra utazott és mindenütt egyházat és kereszténveket, keresztséget és Eucharisztiát,[2] a sphragist[3] és az *IXΘΥΣ*-t látta. Azt is említi, hogy a sírfeliratot 72 éves korában készíttette.

Leclercq: DAL 1, 66—87. — Th. Nissen: S. Abercii vita 1912. — F. J. Dölger: Ichthys 2, 1922, 454—507. — Abel: Byz 3, 1926, 321—411 (itt jó könyvészet). — Orth: PhWo 1928, 1149—52. — Smialek: Eos 32, 1929, 701—3. — Grégoire: Byz 8, 1933, 89—91. — Quasten: FIP 7, 21—4.

2. **Pectorius sírfelirata** (EH 236); 1839-ben találták az Autun melletti régi temetőben egy összetört márványtábla hét darabján; 11 sor, 3 görög distichon és 5 hexameter; a felirattan szemszögéből nézve V. vagy VI. századi, nyelvileg azonban teljesen a II. század, Abercius titkos nyelvének fogalmazásában. Az első öt verssor az *IXΘΥΣ* akrostichonja, a kereszténységet «a mennyei hal isteni nemzedékének» mondja, mely «isteni víznek halhatatlan forrásánál» (keresztség?) frissül fel és felszólítja, hogy táplálkozzék a «szentek Üdvözítőjének mézédes ételével».[4] (Eucharisztia.)

K. M. Kaufmann: Handbuch der altchristl. Epigraphik 1917, 178—80. — F. J. Dölger: Ichthys 1, 1910, 12—5, 177—83; 2, 1922, 507—15. — Quasten: FIP 7, 24—6. — Leclercq: DAL (Pectorios).

Ezek a verssorok világosan különböznek a csak lazán hozzácsatolt következő soroktól, s így ez utóbbiakban egy régebbi összöveget kell látnunk. A 7—11. sorokban Pectorius, Aschandius fia, kéri meghalt szüleit, hogy emlékezzenek meg róla «a hal békéjében». Az Aschandius név emlékeztet a Lyonban és Vienneben volt szír keresztény telepekre (l. 45. §).

MÁSODIK FEJEZET.

Az apostoli atyák.

14. §. Általános ismertetés.

Apostoli atyáknak azokat az írókat nevezzük, akik csakugyan vagy legalább is a hagyomány szerint magukkal az apostolokkal voltak érintkezésben.

Cotelier J. B. patrisztikus (1672) öt írót vett fel Patres aevi apostolici című kiadványában. Ezek Barnabás, Római Kelemen, Ignác, Polikárp és Hermas. Később szokássá lett, hogy ezekhez csatolták még Papiast és a Diognetushoz írt levelet is, úgy hogy az apostoli atyák száma hétre emelkedett. Újabb időben egyes kiadásokban ezek közé vették fel a Didachét is. Szent Ignác és Szent Polikárp *martyriumát* már a legrégibb kiadásokban irásaikhoz csatolták; az előbbiét azonban, mivel később keletkezett, újabban már nem veszik Szent Ignáchoz. A Didache, az apokríf Barnabás-levél, Hermas Pásztora és a Diognetushoz írt levél pedig forma, tartalom és tekintély szempontjából más iráscsoportokhoz tartoznak.

Az apostoli atyák irásai tartalom és forma tekintetében szorosan a Szentíráshoz, még pedig az apostolok leveleihez csatlakoznak; görög nyelven íródtak, gyakorlatias és buzdító irányúak és külső megjelenésükben többnyire levélalakúak; az ősegyház pasztorális irodalmát képviselik.

Szerzőik iparkodnak keresetlen szavakkal a hivőknek a Krisztustól kinyilatkoztatott üdvrend magasztosságát megvilágítani; az egyházi elöljárókkal szemben engedelmességet kívánnak, és óvnak az eretnekségektől és szakadásoktól. Távol van tőlük, hogy a kereszténységnek, vagy akár csak egyes hittételeknek tudományos megalapozását adják; ezt a vállalkozást a II. század apologétái indítják meg. Az apostoli atyák irásai az ókeresztény szellem emlékei, a hitre vonatkozó tradíciónak legrégibb tanui és ezért rendkívül nagy értékűek. Ez irások egyik-másikát időnként még kánoninak is tartották.

Kiad.: O. Gebhardt, A. Harnack és Th. Zahn: Patrum apost. Op 1—3, 1875—7; I², 1876—8; Ed. minor 1920². — F. X. Funk: Patres apostolici 1—2, 1901; 2³, 1913, kiadta F. Diekamp; kis

[1] Krisztus.
[2] Schütz, Dogm. II. 458.
[3] *σφραγίς* (signaculum) a bérmálásnak gyakori neve (Schütz, u. o. 437.).
[4] Servatoris sanctorum accipe cibum . . .

kiadás 1906[2] és 1, 1924, kiadta K. Bihlmeyer. — J. B. Lightfoot: The Apost. Fathers (Kelemen, Ignác, Polikárp), 5 k. 1886—90 (3—5, 1890[2]). FlP 1, 1904. — H. Hemmer, G. Oger, A. Laurent, A. Lelong: Les Pères apost., 4 k. 1907—12 (1—2, 1926[3]). — K. Lake: The Apost. Fathers 1—2, 1917—9. — S. Colombo: Patrum apost. Op., TO 1934. — E. J. Goodspeed: Index patrist. sive clavis Patrum Apost. 1907. — *Ford.:* F. Zeller (BKV[2] 35) 1918. — H. Lietzmann: Handbuch zum NT, kieg. k. 1920—3 (kommentárral), Hennecke 1924[2], 480—540, 588—95). — *Ért.:* Loewenich 1932, 4—38. — M. Mersch I, 1933, 230—4. — W. Roslan: Istotne cechy łaski według pism Ojców apost., War 1934; v. ö. ZkTh 1934, 593 skv. — J. Brosch: Das Wesen der Häresie 1936. (Újszöv. és apost. atyák). — Rahner: ZkTh 1936, 471—91 (a bűn, mint a kegyelem elvesztése). — W. Roslan: Miscell. Theologica, War 1936 (*ζωή*). — A. Casamassa: I P. A. Roma, 1938. — Roslan: Th Qu 1938, 200—25, 275—317, 470—503 (kegyelem).

15. §. Római Szent Kelemen.

Római Kelemennek a keresztény ókorban igen nagy volt a tekintélye, pedig csak egy irása maradt reánk: a Korinthusiakhoz írt levél. Ezt a levelet a szír egyház a kánoni könyvek közé sorolta és csatolva van az alexandriai kódexhez is.

Origenes (Ján. 6, 54) és Eusebius (Hist. 3, 15) Római Kelement Szent Pálnak a Fil. 4, 3-ban szereplő munkatársával azonosítják; Irenaeus szerint (Haer. 3, 3, 3) Szent Péternek harmadik utóda Rómában (Petrus, Linus, Anenkletus, Klemens; EH 126); Tertullianus szerint Kelement Szent Péter maga ordinálta (EH 192). Már Epiphanius (Haer. 27, 6) akként egyesíti a két adatot, hogy Kelement Péter szentelte ugyan, ő azonban a békesség kedvéért az egyházi elöljáróságot Linusnak engedte át. Alaptalanul teszik meg őt a pseudoklementinák a flaviusi császári ház tagjának; hamis adatra támaszkodva azonosították őt Domitianus nagybátyjával, Titus Flavius Clemens konzullal. Csak legendák azok az értesítések, melyek a taurusi Chersonesosba való számkivetéséről és a Fekete-tenger hullámaiban történt vértanuhaláláról szólnak. Emlékezetének napja: november 23; Rómában a San Clementebazilika állítólag lakóházának alapjain épült.

1. *Levele a korintusi keresztény egyházközséghez* (kb. 96-ban). *Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους,* Kelemen levele a korintusiakhoz. Eredetileg e levélnek sem címzésében, sem szövegében Kelemen neve nem szerepelt. A levél címzése eredetileg: *Ἡ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ ἡ παροικοῦσα Ῥώμην τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ παροικούσῃ Κόρινθον, κλητοῖς ἡγιασμένοις ἐν θελήματι θεοῦ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* (Ecclesia dei, quae Romae peregrinatur, ecclesiae dei, quae Corinthi peregrinatur, vocatis sanctificatis voluntate divina per dominum Jesum Christum).

Ezt az úgynevezett 1. Kelemen-levelet már Szent Polikárp felhasználja levelében; nyilvánvalóan Domitianus császár utolsó éveiben, vagy kevéssel ez idő után íródott. Ennek és a «2. Korinthus-levélnek» teljes szövegét először a jeruzsálemi kódex (1056) közvetítette. Egészen addig csak az alexandriai kódexből ismerték, melyből azonban az 1. levél 58—63. fejezetei és a 2. levélnek csaknem a fele (12—20. fejezet) hiányoznak. Legújabban a levélnek egy-egy latin és szír, és két különböző kopt fordítását is megtalálták.

Az első korinthusi levél megírására okot a korinthusi egyházközségben támadt zavargások szolgáltattak; az egyházközségnek fiatalabb tagjai a preszbiterek ellen támadtak, őket állásukból kiűzték; amikor a római egyház erről tudomást szerzett, akkor küldötte írását Korinthusba; hogy Kelemen ez írásnak szerzője, azt korinthusi Dionysius tanusítja (Eus. Hist. 4, 23, 11; EH 62).

Tartalma. I. rész (1—36): általános intelmek[1] (EA 4—9); II. rész: tárgyalja a Korinthusban támadt viszálykodást; rámutat arra, hogy jól elrendezett seregben meg kell lennie a megfelelő tagozódásnak, amint megvan ez az emberi testben és az ószövetségi hierarchiában is; ezeknek előrebocsátásával követeli az apostoloktól vagy azok utódaitól beiktatott egyházi elöljáróknak való alárendeltséget.[2] A befejezés (62—65) azt a reményt

[1] Az egész hitközségnek szóló prédikáció, melyet az istentisztelettel kapcsolatban olvastak fel. Bard. I. 119, 121.

[2] A levélben végig a szerető atya hangja szól, még akkor is, amikor a meghasonlást előidézőket Korinthus elhagyására szólítja fel: «Van-e tehát köztetek nemeslelkű, könyörületes, szeretettel teljes? Az határozza el: Ha miattam van a meghasonlás, az egyenetlenkedés és a szakadás, akkor eltávozom, elmegyek, ahová csak akarjátok, és amit a sokaság parancsol, azt teszem; csak Krisztus nyája éljen békességben a főléjük rendelt presbiterekkel. Aki így cselekszik, nagy dicsőséget szerez magának Krisztusban és minden helység befogadja őt». (Fliche-Martin, I. 326). Egyesek véleménye szerint Kelemen a megtámadott presbitereket kéri a város elhagyására (V. ö. Funk, Patres apostolici, I. 168).

fejezi ki, hogy a levél vivője csakhamar azzal a hírrel tér vissza, hogy Korinthusban a békesség helyreállott (EP 11—29).[1]

A levél egyes tanításai.

1. A római egyház iparkodott ezzel az írással a korinthusiaknál közvetíteni, anélkül, hogy erre felkérték volna (47, 6—7). Tény, hogy a levélből nem olvasható ki olyan kifejezett és elsősorban tekintély alapján történő közbenjárás, mely a testvéregyházközséget jogilag akarja kötni és kötelezni.[2] Amennyiben a római egyházközség ez eljárása — Kelemen ugyanis seholsem lép sajátmaga és közvetlenül cselekvően előtérbe — nem magyarázható meg az őskeresztény éberségből és a hitközségeknek egymás iránti kölcsönös gondoskodásából és amennyiben nem azok a különösen szoros politikai és kulturális vonatkozások működtek közre, melyek Róma és Korinthus között attól az időtől kezdve (Kr. e. 44.) állottak fenn, amióta Korinthus mint római gyarmat alakult újjá, akkor már itt annak a megnyilvánulását látjuk, hogy Rómának szelleme, ereje és igénye különleges helyzetet biztosít neki a *καθολικὴ ἐκκλησία* (Ign. Smirn. 8, 2) minden más egyházközsége előtt.[3] Ezt a beállítást igazolja az a különleges nagyrabecsülés is, melyet e levél iránt már a II. században tanusítottak.

2. Az elöljárókat a levél *ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι* néven említi; más helyeken (pl. 44, 5 és 57, 1) *πρεσβύτεροι* közös elnevezés szerepel. Világosan kimondja, hogy ezeket az elöljárókat a hitközség nem teheti le, mert hatalmukat nem tőle kapták. Teljhatalmukat az apostolok átruházása folytán bírják, akik a maguk részéről Jézus Krisztusnak, «Isten küldöttének» utasítása szerint cselekedtek (42—44; EH 12 skv.). Legfontosabb tisztségük az «áldozati adományok felajánlása» (44, 4).[4]

3. Gyönyörű egyházközségi és hálaadó imádság (59, 4—61, 3) tanusítja a Jézus istenségébe, Isten gondviselésébe és irgalmasságába vetett hitet (EH 14). A 20. fejezetben a világ célszerűségének, szépségének és rendjének tetszetős leírását olvassuk, ami sztoikus hatást árul el. A 24. skv. fejezetben a főnixmadár mondájára utalva beszél a halottak feltámadásáról.[5]

4. A levél kezdete megemlékezik Néró üldözéséről, az apostolfejedelmek és sok keresztény vértanuhaláláról Rómában *(ἐν ἡμῖν)*, és arról is tanuskodik, hogy Pál eljutott (5—6, 4; EH 10 skv.) *ἐπὶ τὸ τέρμα τῆς δύσεως* (Spanyolországba).

Kiad. l. *t.* 14. §. — L. Clarke (SPCK) 1937. Die griech. Legendäre Passio S. Clementis (IV—V. sz.): Funk-Diekamp 2[3], 50—80. — *Ért.:* W. Scherer: Der I. Klemensbrief 1902. — H. Bruders: Die Verfassung der Kirche 1904. — A. Harnack: Einführung in die alte Kirchengeschichte 1929. — F. Gerke: Die Stellung des I. Klemensbriefes innerhalb der Entwicklung der altchristl. Gemeindeverfassung und des Kirchenrechts 1931; v. ö. ThR 1932, 63—6; ZSK 1932, 383—91. — *Primátus-kérdéshez:* Van Cauwelaert: RHE 1935, 267—306, 765 skv.; ehhez Zeiller u. o. 762—4; Altaner: ThR 1936, 41—5; Segarra: EE 1936, 380—9. — Schmehl: Gn 1934, 36 skv. — W. Bauer 1934, 99—109. — *Szent Péter és Pál Rómában* (5. fej. skv.): O. Marrucchi: Pietro e Paolo a Roma, To 1934[4]. — A. S. Barnes: The Martyrdom of St. Peter and St. Paul, NY 1933; v. ö. AB 1034, 69—72. — Zakrzewski: Kwartalnik historyczny 1934, 1—46. — E. Barnikol: Spanienreise und Römerbrief 1934. — Dannenbauer: HZ 146, 1932, 239—62; v. ö. G. Krüger: ZntW 1932, 301—6. — O'Harc: IER 1931, 337—54. — L. Herrmann: Rev Univ Bruxelles 1936, 189—99 (haláluk éve 58!). — K. Heussi: War Petrus in Rom? 1936; Petrus wirklich röm. Martyrer, Christl. Welt, 4 füzet 1937; ehhez H. Lietzmann: SbB 1936, 29. füzet; Altaner: ThR 1937, 177—88. — Passio S. Clementis: Franchi de' Cavalieri: ST 27, 1915, 1—40. — H. Delehaye: ÉT. sur le légendrier rom., Bru 1936, 96—115. — *Az 5. fej. I.-hez:* St. Lösch: Ep. Claudiana 1930, 43; v. ö. ZKG 1931, 227; ThLZ 1932, 115 skv. — W. Brandt: Jahrb. der theol. Schule Bethel 1930, 145—76 (*λειτουργεῖν*). — Hoh 1932, 1—10. — Bardy 1935, 44—59. — Barnikol: Theol. Jahrbücher 1936, 61—80 (Christologia, keresztség, szentáldozás). —

[1] A levelet hosszú és szép imádság zárja be (59, 2—61, 3), melyet Rómában valószínűleg állandóan használtak. Bard. I. 124.

[2] A kereszténység első idejében a vezetés, irányítás inkább a Szentírás tekintélyére és a szeretetre alapítva történik.

[3] Bard. I. 124.; Schütz, Dogm. II. 310.

[4] . . . *τοὺς ἀμεμπτῶς καὶ ὁσίως προσενεγκόντας τὰ δῶρα* . . . (qui sancte et sine reprehensione munera obtulerunt . . .). Clemens hac voce *cum* preces et orationes ad Deum missas (cf. 52, 3, 4; Hebr. 13, 14. 16), *tum* dona, quae ab ecclesia dabantur et a presbyteris Deo offerebantur, et sacram cenam vel eucharistiam, quae illis donis parabatur, significare videtur (Funk, Patres apostolici, 156. l. jegyzet)

[5] Bard. II. 541.

Lösch: StU 1937, 177—88 (Egyház fogalma, primátus). — Lemarchand: RevSR 1938, 448—57 (La composition de l'Epître). — Meinhold: ZKG 1939, 82—129 (Geschehen u. Deutung). — Poschmann: Paenitentia secunda, 1940, 112 skv.

2. *Az ú. n. 2. Kelemen-levél.* Eusebius (Hist. 3, 38, 4) azt állítja: «Kell még második Kelemen-levélnek is lennie, azt azonban, amennyire mi tudjuk, a régiek nem használták». A két fentemlített kéziratban[1] következik is az első Kelemen-levélre egy második, amely hasonló címzésű: *Πρὸς Κορινθίους*; ez teljesen általános tartalmú, de *a legrégibb ránkmaradt keresztény prédikáció.* A szír egyházban ezt is a kánoni könyvek közé sorolták; megvan az alexandriai kódexben is, igaz, hogy a végén (EA 10—11). Kelementől nem származhatik, amit már az első levéltől való nagy nyelvezeti különbség is bizonyít. Ez az ókeresztény egyházközségi istentiszteletből való értékes emlék nagy valószínűséggel 150 előtt keletkezett, még pedig Korinthusban (Funk, G. Krüger); Harnack szerint Rómában (Soter püspök idején, 170 körül), R. Harris, Streeter szerint pedig Alexandriában.[2]

Kiad.: T. W. Crafer, Lo 1921. — H. Hemmer, P 1926. — *Ford.:* R. Knopf, Handb. zum NT, kieg. köt. 1920, 151—84 és Hennecke 588—95. — *Ért.:* Streeter 243 skk. — Krüger: ZntW 1932, 204 skv. (14, 2.-höz). — Hoh 1932, 35—40. — I. Rucker 1933, 4 skv. — Poschmann: Paen. sec. 1940, 124 skv.

3. *Két Pseudokelemen-levél, «Ad virgines».*

A két levél voltaképpen egyetlenegy körirat a mindkétnembeli aszkétákhoz; a III. századból való, tapasztalt lelkivezetőtől. Küzd a syneisaktos intézmény ellen.[3] Egy kopt fordítás (Ep. 1, 1—8) Atanázt mondja szerzőnek (l. 54. §).

Szöv.: Funk-Diekamp 2. k., 3. kiad. 1—49. — Lefort, Mu 1927, 249 skk és Bull. de l'Institut franç. d'archéol. orient. au Caire 1931, 509—11.

4. «*Pseudoklementinák*» címmel[4] egy terjedelmes apostolregényt jelölünk meg, mely két különböző szövegezésben (Homiliae és Recognitiones) elbeszéli Szent Péter utazásait, küzdelmét Simon mágussal és hogy miként téríti meg tanítványát, *római Kelement.* Kelemen mindarról értesít bennünket, amit mint Szent Péter kísérője átélt és látott.

a) *A 20 homilia:* állítólag Szent Péternek térítő útjain mondott prédikációi; eléjük Péternek és Kelemennek Jakab apostolhoz, Jeruzsálem püspökéhez intézett két levele

[1] Jeruzsálemi és alexandriai kódexekben. Bard. I. 126, 487.

[2] Az I. és II. Kelemen-levelekben a bűnbánati fegyelem: Poschmann, 112—124 és 124—133.

[3] Niceai zsinat 3. kánona: *Ἀπηγόρευσεν καθόλου ἡ μεγάλη σύνοδος μήτε ἐπισκόπῳ μήτε πρεσβυτέρῳ μήτε διακόνῳ μήτε ὅλως τινὶ τῶν ἐν τῷ κλήρῳ ἐξεῖναι συνείσακτον ἔχειν, πλὴν εἰ μὴ ἄρα μητέρα ἢ ἀδελφὴν ἢ θείαν, ἢ ἃ μόνα πρόσωπα πᾶσαν ὑποψίαν διαπέφευγε.* Megtiltja teljesen a nagy zsinat püspöknek, presbiternek, diakonusnak és minden klerikusnak, hogy *συνείσακτος*-t tartson magánál, kivéve édesanyját, testvérét, nagynénjét és olyan személyeket, kik minden gyanún felül állnak. — A keresztény ókorban találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egyesek, klerikusok és világi férfiak hajadon nőkkel vagy özvegyekkel «lelki házasságban» éltek; a cél nem a testi, hanem a lelki közösség volt, hogy egymást a lelki tökéletesedésben kölcsönösen támogassák (v. ö. Ar. Szent János: *πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους* beszédében). E nők *συνείσακτοι, ἀγαπηταί* és sorores néven ismeretesek. Egyeseknél azonban, ami lelkileg kezdődött, testileg folytatódott. Ezért az Egyház ezt a viszonyt szigorúan tiltotta, még a konkubinátusnál is szigorúbban, mert ebben a«lelki házasságban» különben derék keresztények — kik a konkubinátustól visszariadtak volna — erkölcsileg hajótörést szenvedtek (Hefele, I. 363). — Szent Pál (Kor. I. 7, 36—38) nem erre a «lelki házasságra» céloz, mint azt egyesek vélelmezik. A *συνείσακτος* kieg. *γυνή* vagy *ἀδελφή* (latinul az V. század óta: subintroducta extranea) elnevezéssel először Antiochiában, Szamoszatai Pál élettörténetében (Eus. H. E. VII. 30, 12) találkozunk, még pedig rosszaló, helytelenítő beállításban; a «lelki házasság» eredete azonban régibb keletű. Ez a viszony voltaképpen az Egyház őskorában található túlfeszített ideálizmus megnyilvánulásaként fogható fel, egyes esetekben azonban helytelen útra tévedhetett és ezért a III. századtól kezdődőleg gyanús szemmel nézik és kevésre értékelik (Pseudo-Clem. Ad virg.; Cypr. Ep. 4); majd egyes zsinatok, először az ancyrai 314-ben (19. kánon), eltíltják, de csak az ókorral tűnik el a történelemből. Nyugaton is előfordul, nevezetesen Irországban (conhospitae, agapetae, v. ö. K. Meyer, Sb. Berlin, 1918, 362—74), Konstantinápolyban, Rómában és Galliában, — miként Ar. Szent János és Jeromos tanusítják — abban a formában, hogy előkelő úrnők klerikust vagy szerzetest fogadtak házukba, részint lelki tanácsadónak, részint életük és vagyonuk megoltalmazójának. (Bihlmeyer, I. 133, 302).

Subintroductae, *Συνείσακτοι* in Conc. Nicaeno I. can. 3. quas Extraneas vocant Synodus Carthag. I. can. 3. etc. (Glossarium du Cange). — Virgines subintroductae: eingeschmuggelte Weiber, in Antiochia aufgebrachter Spottname (RGG V. 950).

[4] Bard. II. 615.

van csatolva. A regényszerű elbeszélés zsidó-gnósztikus jellegű teológiai fejtegetések keretéül szolgál. Krisztus isteni eon, aki már korábban kinyilvánította magát Ádámban és Mózesben. A kereszténység nem egyéb, mint eltorzításoktól megtisztított zsidóság. A jeruzsálemi egyházat különösen kiemeli és Jakab apostolt a «püspökök püspökének» mondja (Ep. Clementis).

b) *Recognitiones (ἀναγνωρισμοί)*,[1] (10 kötet); egy család tagjainak egymástól való elszakadását, majd újratalálkozását és felismerését elmondó regény, antik-profán elbeszélő motívummal; a teljes szöveg csak Rufinus fordításában ismeretes; nevét a regény cselekvényétől kapta: római Kelemennek egész családja (szülők és három fiú) csodálatos körülmények folytán szétszóródtak az egész világon; Szent Péter közbenjárására különféle kalandok után újból találkoznak és felismerik egymást. Az elbeszélés anyaga lényegében az, mint a 20 homiliában, de a zsidózó elemmel szemben jobban előtérbe lép a keresztény elem.

A nagy éleselméjűséggel folytatott számtalan próbálkozás, hogy a pseudoklementinák körüli igen bonyolult irodalomkritikai problémákat megoldják, a mai napig sem vezetett általánosan elismert eredményekhez. A régebbi véleményekkel szemben annyit ma általánosan elfogadnak, hogy mind a két feldolgozásnak (Homiliae és Recognitiones) egy régebbi írásmű volt a közös forrása. Már a további kérdést, hogy van-e kölcsönös viszony a Homiliae és Recognitiones között, illetőleg, hogy milyen ez a viszony, továbbá a két írásmű keletkezésének keltezését különféleképpen próbálják megoldani. Elsősorban arra nézve szétágazók a vélemények, hogy melyek voltak a követelményként felvett közösen használt régebbi írásmű különféle forrásai. Részletekbe itt nem bocsátkozunk. A közösen használt írásműre vonatkozólag, melynek hazáját valószínűleg Keleten (Szíria-Keletjordán) a III. század első évtizedeiben találjuk meg, többeknek az a véleménye, hogy *nagyegyházi*, vagyis katolikus körökből[2] származott; azt hisszük azonban, hogy közelebb járunk az igazsághoz, ha a szerzőt eretnek zsidó-keresztény körökben keressük.

c) Két *görög Epitomae*[3] a Homiliákból és más ismerős írásokból, pl. Simeon Metaphrastes munkájából, a Martyrium S. Clementis-ből.

d) Két *arab Epitome* a Homiliákból és a Recognitionesből. — A pseudokelemeni Apostoli Konstituciókra vonatkozólag l. 7. § 4.

Kiad.: homiliák: PG 2; kiadta P. de Lagarde 1865. — Francia ford. kommentárral: A. Siouville, P 1934. — *Recogn.:* MG 1; németül: G. Arnold, B 1702. — Hennecke 151—63, 212—26. — *Görög Epit.:* A. R. M. Dressel, L 1873[2]. —W. Frankenberg: TU 48, 3, 1937 (szír szöv.). — Ps.-Kelemen arab és etióp kivonatai, v. ö. Stählin 1213 és a 12. § I.-ben jelzett (Karschuni) Péter-apok., mely az utolsó könyvekben visszavezethető Ps. Kelemenre. — *Ért.:* H. Waitz: TU 25, 4 (1904). — W. Heintze: TU 40, 2 (1914). — C. Schmidt: TU 46, 1 (1929). — O. Cullmann: Le problème littér. et hist. du roman Ps.-Clémentin 1930; v. ö. RevSR 1932, 220—38; ZKG 1931, 186—94; ThLZ 1931, 533—8. — E. Schwartz: ZntW 1932, 151—99; v. ö. ZKG 1933, 305—18. — J. Thomas: RHE 1934, 275—96 (újabb megoldási kísérlet !); Le mouvement baptiste en Palestine et Syrie, Lou 1935. — Cadiou: RSR 1930, 506—28 (a Recogn. keltezésére kísérlet). — James: JTS 33, 1931—2, 262—5. — Rose, u. o. 382 skv. — Svennung: Phil 1933, 473—6 (S. a Recogn. új kiadását készíti elő). — Donckel: EL 1933, 101—12 (Mahlberichte). — Pieper: ThGl 1936, 164—8. — Staerk: ZntW 1936, 232—61 (7 Säulen der Welt). — Frankenberg: ZD Morgenl Ges 1937, 577—604. — Rehm: Phil 1938, 218—47 (Bardesanes és a Ps.-Clem.); ZntW 1938, 77—184 (Ps.-Kl. keletkezése).

16. §. Antiochiai Szent Ignác. († 110 körül).[4]

Ignácot, Antiochia[5] püspökét, Trajanus császár idejében Szíriából Rómába hurcolták, s ott az arénában vadállatok elé vetették (Eus. Hist. 3, 22; Jeromos, Vir. ill. 16). Útjában Róma felé hét levelet írt, még pedig négyet Szmirnában és hármat Troasban. Szmirnában írta meg leveleit Ephesus *(Πρὸς Ἐφεσίους Ἰγνάτιος)*, Magnesia és Tralles kisázsiai egyházközségekhez, melyekben köszönetet mond nekik azért, hogy őt szenvedése útján küldötteik által üdvözölték, továbbá a rómaiakhoz, melyben azt kéri, ne tegyenek

[1] *ἀναγνωρισμός* = ismerősök, akik hosszú ideig távol élnek egymástól, ismét találkoznak és felismerik egymást (Ars Poëtica).

[2] Lásd 50. l. 2. jegyzet.

[3] Kivonat (Epitome, több. Epitomes; Epitoma, több. Epitomae,

[4] *Ἰγνάτιος, ὁ καὶ Θεοφόρος*, utóbbi is tulajdonnév.

[5] Szíriában.

esetleg lépéseket a császárnál megszabadítása ügyében (EA 18—21). Troasban vette a hírt, hogy Antiochiában megszűnt az üldözés ; ezzel kapcsolatban ír Philadelphia és Szmirna egyházközségének és Polikárpnak, Szmirna püspökének ; kéri őket, üdvözöljék követségek útján az antiochiai testvéreket, akik a békéhez eljutottak.

Szent Ignác hét levelét a IV. században átdolgozták és toldásokkal bővítették ; sőt a hét levélhez továbbiakat is csatoltak ; az interpolátorra vonatkozóan l. 7. § 4. A középkorban még további négy rövid latin levelet fűztek az előbbiekhez. A hosszabb recenziót 1498-ban latinul, 1557-ben görögül nyomtatták ki és általában hitelesnek tartották; 1646-ban hat levelet és 1689-ben a rómaiakhoz írt levelet is eredeti, rövidebb alakjukban jelentették meg s ezután csakhamar az az egységes felfogás alakult ki, hogy a hosszabb recenzió nem hiteles. Három levélnek szír recenziójáról, melyeket Cureton 1845-ben hozott nyilvánosságra, kiderült, hogy az eredeti leveleknek kivonata.

Protestáns részről az újabb időkig a levelek hitelességét elvetették, mivel a levelekben világosan monarchikus püspökségről,[1] és hármas tagozódású hierarchiáról van szó. Th. Zahn, F. X. Funk, J. B. Lightfoot és A. Harnack hatására, akik a leveleket fényesen megvédelmezték, ma csaknem kivétel nélkül mindenki elismeri e levelek hitelességét.

A *levelek hitelességéről* erős bizonyítékaink vannak ; már Szent Polikárp beszél írásában Ignác leveleiről és azt mondja : «Hitet és türelmet tartalmaznak és a mi Urunkra vonatkozó mindennemű lelki épülést». Ez a jellemzés teljesen illik a ránkmaradt levelekre. Létezésüket Irenaeus, Origenes és Eusebius is bizonyítják. Stílusuk utánozhatatlan sajátos, eredeti : az erőteljes és merész kötetlenség (formához nemkötöttség) és a művészi retorika jellegzetes találkozása. E levelekből szenvedélyes, misztikus Krisztus-szeretettől és a vértanuság utáni forró vágytól átitatott, mélyen vallásos egyéniség szól hozzánk.

Az Ignác-levelek tanításaiból.

1. Krisztus : *γεννητὸς καὶ ἀγέννητος, καὶ ἐκ Μαρίας καὶ ἐκ Θεοῦ* (Eph. 7, 2) és *ἄχρονος ἀόρατος* (ad Polyc. 3, 2).[2]

2. Amire a próféták vártak, az valóban beteljesedett : Krisztus részükre *παρών*[3] (esetleg a descensus ad inferos által? Philad. 5, 2 ; 9, 1 ; Magn. 9, 2).

3. Az *Eucharisztia σάρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ παθοῦσα* (Smyrn. 7, 1),[4] *φάρμακον ἀθανασίας* és *ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν* (Eph. 20, 2).[5]

4. Az *Egyház* szerinte *θυσιαστήριον*[6] (Eph. 5, 2 ; Trall. 7, 2 ; Phil. 4) ; ez emlékeztet, a Didachéban lévő *θυσία*[7] kifejezésre.

5. A levelek az egyházközségek élén *egy-egy* püspököt tételeznek fel és a monarchikus püspökségi intézményt magától értetődő berendezkedésnek tekintik.[8] — Eph. 3, 2-ben említést tesz Szent Ignác arról, hogy a «püspökök» per tractus terrae constituti.[9]

[1] Minden egyes egyházközség élén *egy* püspök áll.

[2] «Medicus autem unus est, et carnalis et spiritualis, genitus et ingenitus, in carne exsistens deus, in morte vita vera, et ex Maria et ex deo, primum passibilis et tunc impassibilis, Jesus Christus dominus noster.» Genitus ab Ignatio vocatur, quatenus ex Maria virgine per virtutem et voluntatem Dei carnem sumpsit ; ingenitus autem, quatenus Deus est et una cum patre ante saecula exsistit (Funk, Patr. ap. 219. l. jegyzet). *ἄχρονος* = intemporalis ; *ἀόρατος* = invisibilis.

[3] «Quomodo nos poterimus vivere sine ipso (Jesu Christo), quem etiam prophetae, cum essent spiritu discipuli eius, ut doctorem exspectabant? Et propter hoc is, quem iuste praestolabantur, *adveniens*, suscitavit ipsos ex mortuis» (Magn. 9. 2). Sensus : si prophetae nonnisi sperantes in Christum, qui nondum apparuerat, salvi facti sunt, quomodo nos, postquam advenit, sine eo vitam consequi poterimus. (Funk. i. m. 238. l. jegyzet).

[4] . . . eucharistiam carnem esse salvatoris nostri Jesu Christi, quae pro peccatis nostris passa est quamque pater benignitate sua resuscitavit.

[5] «. . . ut obediatis episcopo et presbyteris mente indivulsa, frangentes panem unum, qui pharmacum (minden mesterséges eszköz valaminek a kialakítására, létrehozására ; gyógyszer ; orvosság) immortalitatis est, antidotum (ellenszer), ne moriamur, sed vivamus semper in Jesu Christo.»

[6] Áldozati asztal, oltár.

[7] Áldozati cselekmény, áldozás, áldozat.

[8] Schütz, Dogm. II. 274.

[9] Per tractus terrae, i. e. in partibus extremis vel in orbe universo. «Etenim Jesus Christus, inseparabilis nostra vita, sententia patris est, ut et episcopi, per tractus terrae constituti, in sententia Jesu Christi sunt.» Sensus : episcopi, quamquam alii ab aliis valde remoti, omnes sententiam Christi habent. (Funk, i. m. 217. l.)

6. Minden levelében, kivéve a rómaiakhoz szólót, a szerző egységre int az egyházközségen belül, és ezt az egységet a hierarchiához való szoros csatlakozásban látja. A hierarchia hármas tagozódású : püspök, preszbiterek és diákonusok. Nála Krisztus, püspök és egyház szoros kapcsolatban vannak (Smyrn. 8).

7. Nála találkozunk először a hívek összességének megjelölésére a katolikus Egyház *(Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία)* kifejezéssel.

8. A római keresztény egyházközséget különösen ünnepélyes és szokatlanul sok epitheton ornanst tartalmazó címzés által az összes többi közül kiemeli (EH 25, EP 52). Többek között ezt mondja róla : *ἥτις καὶ προκάθηται ἐν τόπῳ χωρίου Ῥωμαίων* és a következő elnevezéssel illeti : *προκαθημένη τῆς ἀγάπης*. A rómaiakhoz írt levelében (3, 1), valószínűleg az 1. Kelemen-levélre történő célzással, a római egyházközségnek minden más egyházközséggel szemben való tanítótevékenységéről van szó *(ἄλλους ἐδιδάξατε)*. Már világosan érzékelhető a római egyházközségnek különleges tekintélye és tényleges elsőbbségi helyzete. A *προκαθημένη τῆς ἀγάπης* kifejezésnek «a szeretetszövetség (= az összegyház) elöljárója» értelemmel való elég gyakori fordítását azonban alig fogadhatjuk el, ha tekintetbe vesszük a szövegösszefüggést és Szent Ignácnak más helyekből megállapítható gondolatvilágát. Megfelelőbb a következő fordítás : «aki a szeretetben *(ἀγάπη)* is elsőbbséggel bír», és *ἀγάπη*-n értjük mindazt az újat, «ami Krisztus szeretetével a világba jött és ami a kereszténységnek lényegét alkotja» (J. Thiele). Az első helyen említett fordítás ellen szólnak a régi latin, szír és örmény változatok.[1] — V. ö. Thiele, Th Gl 1927, 701—9. F. Haase 1925, 178 skv. Funk—Diekamp 2^3, 259. A. Ehrhard 1932, 257 skv.

9. A rómaiakhoz írt levél (4, 3) Péter és Pál apostoloknak a rómaiakra vonatkozó tekintélyéről beszél és római tartózkodásukat bizonyítja.

10. A szűzességet a szentpáli értelemben ajánlja ; a házasságot *μετὰ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου* kössék (Polyc. 5, 2 ; Ep 67 ; EH 27).[2]

Kiad. és ford.: l. 14.§ és P. G. Crone : Mr 1936. — Pseudo-Ignatiana és Martyria : Funk-Diekamp, Patres apost. 2^3, 83—396. — *Ért.:* Th. Zahn 1873. — F. X. Funk : Die Echtheit der Ign.-Br. 1883. — M. Rackl : Die Christologie des hl. I. v. A. 1914. — Bareille : DThC 7, 685—713. — H. Schlier : Religionsgeschichtl. Unters. zu den Ign.-Br. 1929 ; v. ö. ThLBl 1932, 355—60. — Streeter 1929, App. Nr. 2 ; v. ö. Michell : CQR 1931, 219—32. — Loofs 1930, 194—205 (szellemi krisztológia). — J. Rivière 1931, 61—73. — J. Hoh 1932, 72—7. — E. Mersch 1, 234—44. — Roca-Puig : PC 1933, 36—45 (megváltás). — Dölger : AC 4, 1933, 73—80 (Christophorus-cím). — W. Bauer 1934, 65—73, 81—5, 112—4. — J. F. Montaña : S. Ig. mártir y sus cartas 1934. — C. C. Richardson : The Christianity of Ig. of A., NY 1935. — D'Alès : RSR 1935, 489—91 (Polyc 5, 2). — Bardy 1935, 19—33. — Moffat : HThR 1936, 1—38 (Trall). — Staerk : ZntW 1936, 83 skk (Eschatologia). — Dölger, AC 5, 218—23 (Fil. 7, 1). — Campenhausen (l. f. 3. §). 67—78. — Richardson : JR 1937, 428—43 (Egyház). Preiss : RHPh 1938, 197—241. (Krisztus követése). — G. Cloin : De Spiritualiteit van de Ignat. Bischofs—Idee, N 1938.

17. §. Szent Polikárp († 156).

Polikárp ifjú korában még látta és hallotta Szent János apostolt, aki őt Szmirna püspökévé tette (Tert-Praescr. 32, 2 ; Eus. Hist. 5, 20, 5 skv. ; EH 96, 100, 192) ; 155 körül Rómában Anicetus pápával megbeszélést folytatott a húsvét megülésének napjára vonatkozólag, megegyezni azonban nem tudtak ; Marcionnak — kit püspöke kiközösített — kérdésére, hogy ismeri-e őt, azt felelte : «Hogyne ismernélek, az ördög elsőszülötte vagy» (Iren. Haer. 3, 3, 4). Eusebius azt mondja (Hist. 5, 20, 8) Irenaeus alapján, hogy Polikárp több levelet írt egyházközségek és egyes testvérek címére, de csak a Filippiekhez

[1] «*Προκάθηται ἐν τόπῳ χωρίου Ῥωμαίων*» Funk fordítása : praesidet in loco regionis Romanorum. — Funk többek fordítását közli, majd megállapítja, hogy a görög kifejezésmód eléggé sajátos, egyszerűbb lett volna mondani : *ἐν Ῥώμῃ*, mert a fenti görög szöveg : «locum designat, ubi ecclesia praesidens habitat.» — A «*προκαθημένη τῆς ἀγάπης*» kifejezésben Funk szerint az *ἀγάπη* jelentése : *ἐκκλησία*, vagyis coetus Christianorum. Funk közli, hogy vannak, akik ezt máskép fordították ; pl. Pearson szerint : quae in caritate vel in operibus misericordiae et caritatis praeeminet. Majd Funk azt mondja : «Non est autem, quod in hac interpretatione perstamus. Si Ignatius ecclesiam Romanam hoc loco forte ob opera caritatis praedicat, non est dubium et Protestantes quoque plurimi agnoscunt, eum verbis *ἥτις προκάθηται* de ecclesiae primatu loqui». Funk, i. m. 252. l. — V. ö. még Schütz, Dogm. II. 308; Bard. I. 136.

[2] Decet vero, ut sponsi et sponsae de sententia episcopi coniugium faciant, ut nuptiae secundum Dominum sint, non secundum cupiditatem.

(l. alább 2. sz.) írt maradt fenn számunkra. Négy, nevéhez fűződő írást ismerünk, melyek életének és halálának tanui.

1. *Szent Ignác levele Polikárphoz.* Szent Ignác tanításokat ad Polikárpnak (EP 66—68) lelkipásztori kötelességeiről, buzdítja őt, legyen atléta, aki oly szilárdan áll, mint az üllő a pörölycsapások súlya alatt. Kéri, küldjön futárt (divinus cursor) Antiochiába és írjon a többi egyházközségeknek, hogy ők is ugyanezt tegyék (az egyházi szervezet működése küldöttek útján való érintkezés által).

2. *Πολύκαρπος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ πρεσβύτεροι τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ παροικούσῃ Φιλίππους,* Polycarpus et qui cum eo presbyteri ecclesiae Dei quae peregrinatur Philippis, *Polikárp írása a filippiekhez)* (EP 71—76).

A filippi egyházközség kérte Polikárpot, hogy küldjön másolatot azokról a levelekről, melyeket Szent Ignác hozzá és különböző kisázsiai egyházközségekhez intézett. Polikárp megküldi most ezeket a leveleket — «már amennyi nála volt» — és egy sajátmaga által írt kísérő levelet is csatol hozzájuk. Ez a levél hamarosan Szent Ignác halála után íródott, mert Polikárp kéri, ha netalán megbízható adataik volnának Ignácról, juttassák azokat hozzá. A levélen érezhető az *első Kelemen-levél hatása:* buzdít az igaz hitre, a keresztény életmódra és az egyházközség tagjainak lelkükre köti, hogy a preszbitereknek és diákonusoknak engedelmeskedjenek (5, 3); a levél nem emlékezik meg arról, hogy Filippiben püspök van, amiből egyesek azt következtették, hogy a filippi egyházközségnek preszbiteriális alkotmánya volt[1].

A levél teljes szövege csak latin kiadásban maradt ránk, — görög kéziratokban az 1—9, 2 rész található; Eusebiusnál (Hist. 3, 36, 14 skv.) még a 9. és 13. fejezetek.

3. *Szent Polikárp vértanusága.* A legrégibb fennmaradt, lényegében hiteles és megbízható tudósítás vértanu szenvedéséről és haláláról; külső alakjában a szmirnai egyházközségnek levele a Phrygiában lévő Philomelium egyházközséghez; csakhamar Polikárp halála után szerkesztette egy bizonyos *Marcion.* A levélhez később több hozzáadást csatoltak. Krisztus szenvedésére emlékeztetően mondja el a püspök vértanuságát. Statius Quadratus prokonzul parancsára, hogy káromolja Krisztust, Polikárp így felel: «Nyolcvanhat éven át szolgáltam Őt és sohasem bántott engem; hogyan gyalázhatnám az én Királyomat, aki engem megváltott?» A tudósító a máglyán megkötözve álló vértanu ajkára imát ad; ennek az imának az ókeresztény imádság történetében van nagy jelentősége. Amikor a máglya lángja mint boltozat vette körül, anélkül, hogy árthatott volna neki, a hóhér őre kioltotta életét. Ez valószínűleg 156 február 22-én történt; a latin egyházban kezdettől fogva január 26. napja volt Polikárp emléknapja. Társai «tetemeit, mik értékesebbek voltak a drágakőnél, becsesebbek az aranynál, összegyűjtötték és alkalmas helyen eltemették, hogy ott minden évben halála napján összegyűlhessenek» (Mart. 18).

4. *Vita Polycarpi Pioniustól* (Funk-Diekamp 2^3 402—50); jelentéktelen, teljesen legendaszerű tákolmány; valószínűleg 400 körül keletkezett, azzal a céllal, hogy a régi martyrium Polycarpi-t kiegészítse. Szmirnai Pionius preszbiter, aki Decius idejében (250) vértanuhalált halt, nem tekinthető szerzőjének. (Funk-Bihlmeyer, Die Apost. Väter 1924, S. XLI. Streeter 1929, 265—72.)

Kiad. és ford.: l. f. 14. §. — *Ért.:* Hoh 1932, 77—81. — Bardy 1935, 34—43. — Bover: EE 1935, 5—19 Polykárp tör. (n. 3) eredetisége Funk-Diekamp művében; 2 k. 3. kiad., 398 skv. — W. Bauer 1934, 73—8 és több helyen. — P. N. Harrison: Polycarp's two Epistles to the Philippians 1936. — W. Reuning: Zur Erklärung des Polykarpmartyriums 1917. — W. M. Ramsay: Jahresh. des Österr. Arch. Inst. 1932, 245—8 (halálának ideje). — H. W. Surkan: Martyrien in jüd. u. früchristl. Zeit 1938, 126—34.

18. §. Hierapoliszi Papias.

Papias a phrygiai Hierapolisznak volt püspöke (Eus. Hist. 3, 37, 2). Tanítványa volt János apostolnak és kortársa Polikárpnak (Iren. Haer. 5, 33, 4). Eusebius (Hist. 3, 39, 15) azt mondja róla: «*σφόδρα σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν*»,[2] valószínűleg azért, mert határozottan a chiliazmus híve volt és mert néhány mesébe illő *(μυθικώτερα)* nyilatkozatot tett.

Papias 130 körül megírta ötkötetes munkáját: *Λογίων Κυριακῶν ἐξηγήσεις* (Az Úr mondásainak magyarázatai), főképpen az apostolok tanítványainak szóbeli közlései nyomán,

[1] Ezt a feltevést F. X. Funk cáfolja. — Patres Apostolici, 302. l.; Schütz, Dogm. II. 275.
[2] «fuit enim mediocri admodum ingenio praeditus».

de más forrásai is voltak, pl. Fülöp «evangelista» leányai (Csel. 21, 8). E munkából csak kisebb töredékek maradtak fenn ; közöttük : a két első evangélium eredetéről és az ő tudósítóiról, forrásairól, amikor is Jánosról kétszer történik említés (Eus. Hist. 3, 39 ; EP 94 skv. ; EH 45/9).[1] Más töredékek legendákat tartalmaznak, pl. Barsabas Józsefről, (Csel. 1, 23), aki mérget ivott, anélkül, hogy az ártott volna neki, és az áruló Júdás élete végéről.

Tör.: Funk-Bihlmeyer 1924, 133—40. — *Ért.:* Bardy : DThC 11, 1944—7. — Bacon : HThR 1930, 305—7. — Lambot : RR 1931, 116—23. — De Ambroggi : SC 1930, 374—6 ; 1931, 301—14, 389—96. — Donovan : IER 1928, 337—50 ; 1931, 124—37, 483—500. — F. Loofs 1930, 328—38 (P. Irenaeusnál). — Frövig : NKZ 1931, 344—76. — Dix : Th 1932, 8—20. — P. Vannutelli : De Presbytero Joanne ap. Papiam, R 1933 ; SC 1935, 202—9 ; v. ö. ThQ 1933, 432 skv. — W. Bauer 1934, 187—91 és több helyen. — Bartlet : Amicitiae Corolla kiadta H. G. Wood, Lo 1933, 15, 44 (szerzési ideje kb. 110). — M. Buccelato : P. di H. Frammenti e testimonianze nel testo greco 1936. — P. Vannutelli : Synoptica 1936, 12 skk.

HARMADIK FEJEZET.

A II. század görög apologétái.

19. §. Általános ismertetés.

Gyüjteményes kiad.: MG 6. — J. C. Th. de Otto : Corpus apologetarum, 1—9, Jena 1847—72, 1—5 (Justinus), 1876—81[3]. — E. J. Goodspeed : Die ältesten Apologeten 1914 (Theophilus nélkül). — *Segédeszközök:* E. J. Goodspeed : Index apologeticus sive clavis Justini martyris operum et aliorum apologetarum christianorum 1912. — *Német ford.:* BKV[2] 12, 14, 33, 1913—17. — *Ért.:* J. Geffcken : Zwei christl. Apologeten 1907 (Aristides és Athenagoras). — A. Puech : Les apologistes grecs du 2e s. 1912. — A. Hauck : Apologetik in der alten Kirche 1918. — J. Giordani : La prima polemica crist., To 1930. — Rivière : BLE 1930, 5—20. — Mersch 1, 1933, 245—9. — Dölger : AC 4, 188—228 : «Sacramentum infanticidii». — W. van Es : De grond van het Schriftgeloof bij de Apologeten, GTT 1934, 113—42, 282—310. — V. A. S. Little : The Christology of the Apologists 1934. — Losacco : ArchStorFilosIt 1935, 85—108 (dialektika). — H. Roßbacher : Die Apologeten als politisch-wissenschaftl. Schriftsteller 1937. — Shepherd, IR 1938, 60—79 (keresztény kultusz).

A II. század folyamán a keresztény irodalom az új viszonyok következtében a tudományos megalapozás szolgálatába állott, még pedig apologétikai fejtegetések, vitatkozások alakjában ; a mintát Szent István beszédében (Csel. 7) találjuk megrajzolva. Tudományosan képzett férfiak léptek egyre nagyobb számban az Egyházba. Az újonnan megismert igazság természetszerüleg magával hozta a pogány filozófiával szemben való állásfoglalás tisztázásának szükségét. Az apologéták tudományos tevékenységével a kereszténység tudatosan felhagyott az eddigi szűkebb körre utaltsággal, a világ felé való elzárkózással és vállalta az első határozott kísérletet, hogy a korszak filozófiai áramlataihoz való ügyes alkalmazkodással új eszméit, mint a művelt világ legmagasabb kulturális törekvéseinek beteljesedését és betetőzését mutassa be.

Eddig csak a pogány nép között terjedtek el gonosz vádak (thyestesi lakomák és oedipusi vérfertőzés)[2] a keresztények ellen, a II. században azonban a pogány filozófusok is felléptek a kereszténység ellen. Ide tartozik pl. :

1. a híres rétornak, Cirtai Frontonak, Marcus Aurelius tanítójának beszéde a keresztények ellen (Min. Fel. Oct. 9, 6 ; 31, 2) ;

2. Samosatai Lucianus rétornak szatírája «De morte Peregrini» (170 körül) ; a keresztények testvéri szeretetét és halálmegvetését gúnyolja ki ;

J. Bernays, Lucian u. die Cyniker 1879. — Németül : W. Nestle 1925. — Leclercq : DAL 9, 2619—35. — E. Chernberg : L. de Samosate. Oeuvres complètes 1934. — Rießler : ThQ 1933, 64—72 (Sam. Lucián és a Szentírás).

3. a platonikus Celsus támadó írása : Ἀληθὴς λόγος (178 körül) ; a mű nagy része Origenes ellenirатában maradt fenn (l. 40. §).

[1] Quaestio de «utroque Johanne». Bard. I. 446. — Höpfl-Gut : Introd. spec. R 1938, 18—22.

[2] Atreus Thyestest darabokra aprított három fiával vendégelte meg ; Oedipus tévedésből saját anyját vette el és tőle gyermekei születtek. Bard. I. 174.

A filozófusok kereszténvellenes tradiciója folytatódott a következő századokban is, különösen az újplatonikusoknál; pl. Porphyrius (l. 48. § 4d; 70, 5), Hierokles és Julianus császár.

O. Glöckner: Celsus, *Ἀληθὴς λόγος* (KlT 151) 1924. — A. Miura-Stange: Celsus u. Origenes 1926. — W. Völker: Das Bild vom nichtgnostischen Christentum bei Celsus 1928. — Loofs 1930, 114—9. — Donovan: IER 1931, 571—88. — J. Koch: LThK 2, 806 skv. — J. Geffcken: Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums 1929². — P. de Labriolle: La réaction païenne. Étude sur la polémique antichrét. du 1ᵉʳ au 6ᵉ s. 1934. *Porphyrius*-ról v. ö. még A. Harnack: AbhB 1916, 1 és SbB 1921, 266—84, 834 skv. — Vaganay: DThC 12, 2555—90. — Moffat: ExT 1931, 72—8. — A. B. Hulen: Porphyry's Work against the Christians, Scottdale 1933. — A Nestoriusnak tulajdonított írásban (Liber Heraclidis) a 10—41. fejezetek I. Rucker (Das Dogma von der Persönlichkeit Christi 1934, 3) szerint Porphyrius ellen irányulnak. — R. Bader: Celsus, T 1937.

Az első két század császárai fáradoztak ugyan az irányban, hogy a felingerelt népharagot megfékezzék, mégis a szabályszerűen felterjesztett vádaknak helyt adtak és megerősítették a «nomen Christianum» vádja miatt hozott ítéleteket. Marcus Aurelius császár 176-ban rendeletet adott ki, mely eltiltja új vallásoknak bevezetését; ezt a rendeletet könnyen lehetett vonatkoztatni a keresztényekre. Számolni kellett a zsidóság ellenséges magatartásával is; hit- és erkölcstani felfogásuk ismételten behatolt egyes keresztény körökbe, s így e téren is szükséges volt a védekezés és felvilágosítás.

A II. század apologetikus művei túlnyomóan beszéd vagy párbeszéd alakjában jelennek meg és az a rendeltetésük, hogy a császárok kezéhez eljussanak. Visszautasítják a pogány rágalmakat, felfedik az istenekre vonatkozó mítoszok képtelenségeit és erkölcstelenségét, védelmükbe veszik a monotheismust és a feltámadás tanítását. Kimutatják, hogy a pogány filozófia, mely csupán a démonok üzelmei következtében elhomályosult emberi értelemre támaszkodik, az igazságnak csak egy részét, azt is tévedésekkel elegyítve, ismerte fel, a kereszténység azonban a teljes igazságot tartalmazza, mert Krisztusban a Logos, azaz maga a személyes isteni értelem jelent meg a földön.

Az apologéták a kereszténység igazságát főleg a következő bizonyítékokkal támasztják alá:

1. bizonyíték a kereszténység erkölcsi tanításából, elsősorban a felebaráti szeretetből,

2. bizonyíték Krisztusnak és a prófétáknak jövendöléseiből; a II. század íróinak valószínűleg már rendelkezésükre állott az ószövetségi jövendölések írásos összefoglalása;

3. bizonyíték a kereszténység fennállásának régiségéből: az ó- és újszövetség közötti benső egységnek és összefüggésnek hangsúlyozása; az ószövetségi prófétai könyvek tartalma az újszövetségben teljesedik be; a kereszténység nem akkor keletkezett új vallás, mert Mózes már a görög költők és bölcsek előtt élt;

4. bizonyíték Krisztus csodáiból; ezt csak ritkán alkalmazzák, mert Tertullianus (Marc. 3, 3), Origenes (Cels. 3, 26 skv.) és Lactantius (Inst. 5, 3) szerint az álkrisztusok és mágusok is bírhatnak csodás erővel.

A II. század görög apologétáinak legjobb és legrégibb kézírásos gyüjteménye a párizsi Arethas kódex; 914-ben írták Arethas caesareai érsek számára; eredetileg az első három század apologétáinak Corpus apologetarum-a (Eusebiusig bezárólag); a görög apologéták legtöbb kézírásos kiadása erre a kódexre vezethető vissza (kivéve: Justinus, Theophilus, a Diognetus-levél és Hermias).

20. §. Quadratus és Aristides.

1. **Quadratus, az apostolok tanítványa,** Kisázsiában élt. Jeromos őt (Vir. ill. 19; Ep. 70, 4) tévesen a később szereplő Quadratus athéni püspökkel azonosítja. Quadratus egyik kereszténvüldözés alkalmával (123—24, vagy 129-ben) Hadrianus császárnak — kisázsiai tartózkodása idején — egy apológiát nyujtott át (Eus. Hist. 4, 3, 1—2).

E munkából töredéket találhatunk Eusebiusnál, melyben Krisztus cselekedeteinek tanuiról van szó, főleg azokról, kiket meggyógyított és feltámasztott, s akik közül akkor még többen életben voltak (EP 109). R. Harris próbálkozása, hogy a pseudoklem. Homiliákban, «Barlaam és Joasaph» regényében (107. § 2), Szent Katalin védőbeszédében (MG 116, 267 skv.) és Joh. Malalas világkrónikájában Quadratus apológiájának további részleteit mutassa ki, nem tekinthető sikerültnek.

E. Klostermann és E. Seeberg: Die Apologie der hl. Katharina 1924. — Amann: DThC 13, 1429—31.

2. **Athéni Aristides filozófus**; Eusebius Quadratusszal együtt említi őt, és egy Hadrianushoz intézett apológia szerzőjének mondja.

Ez az apológia eltűnt; az amerikai Rendel Harris azonban 1889-ben a Sínai hegyen lévő Katalin-kolostor egy kéziratában szír fordításban megtalálta. Utána J. A. Robinson azt a meglepő felfedezést tette, hogy az apológia görög szövege már régebben ismeretes volt a «Vita Barlaam et Joasaph» c. regény 26. és 27. fejezeteiben; ez a regény Damaszkuszi Szent János iratai között szerepelt (107. § 2.). Végül az is kiderült, hogy a velencei S. Lazzaro-szigeten lakó mechitaristák már 1878-ban megtalálták ennek az apológiának egy örmény szövegű töredékét. Újabban a British Museum állományában lévő két nagyobb görög papyrus-töredéket (5. és 6. és 15, 6—16. 1 fejezetek) tettek közzé. A szír fordítás ugyan az apológiát Adrianus *Antoninus* címzéssel hozza, de a benső okok inkább Eusebius mellett szólnak (Ael. Hadrianus címzés).

Aristides tanításaiból. Aristides apológiájában az Istenről való helyes fogalmat akarja megadni (EP 110 skv.). Az egyes vallásokat a bennük képviselt istenfogalom szerint értékeli. Az embereket istentiszteletük szerint négy csoportba sorozza: barbárok, hellének, zsidók és keresztények. A barbárok a négy őselemet, meg a napot és szelet tisztelik istenekként. A hellének isteneiket emberi gyengeségekkel és szenvedélyekkel ruházták fel. A zsidók inkább az angyalokat tisztelték, mint az Istent és az újholdat, meg más külsőségeket ültek meg. A kereszténynyeknél van meg az Istenről alkotott helyes fogalom és kitűnnek erkölcseik tisztaságával is, melyet a szerző szent lelkesedéssel rajzol meg (15—17. f.) (EP 112). Hasonló fejtegetést találunk a *Diognetushoz címzett levélben* is, amelyet ezért egyesek szintén Aristidesnek szeretnének tulajdonítani.

Szír és görög szöv.: kiadta: R. Harris és J. A. Robinson, C 1893². — *Ford.:* K. Julius (BKV 12²) 1913. — Az új görög töredékekről v. ö. G. Krüger: ThLZ 1924, 47 skv.; I. de Zwaan: HThR 1925, 109—11. — Egy fennmaradt örmény homilia Lk 23, 42 skv.-ről biztosan nem hiteles, miként nem hiteles «ex epistula Aristidis» c. örmény töredék sem; v. ö. P. Pape: TU 12, 2, 1894. — M. Fermi: RR 1925, 541—5 (Diognetus-levélhez való vonatkozása). — I. P. Bock: BoS 1931, 1—16 (Aristides a Diognetus-levél szerzője). — Wolff, HThR 1937, 233—47. — Lazzati: SC 1938, 35—51 (első fejezet).

21. §. Pellai Ariston és Szent Jusztin vértanu.

1. **Pellai Ariston** a szerzője egy elveszett írásnak, melynek címe «Párbeszéd Krisztusról Jason és Papiscus között»; ő tekinthető a zsidóság elleni küzdelemben a kereszténység első irodalmi védelmezőjének; valószínűleg 140 körül írta meg munkáját, melyet Celsus már mindenesetre ismert (Origenes, Cels. 4, 52). A párbeszédnek latin fordítása is volt, amit bizonyít a fordításnak fennmaradt előszava,[1] melyet tévesen Cyprianus iratai közé soroztak. **Tartalma**: a zsidókeresztény Jasonnak az ószövetségi jövendölésekből felépített bizonyítása azt eredményezi, hogy a zsidó Papiscusban felkél a vágy a keresztség után.

2. **Jusztin** († 165 körül), «filozófus és vértanu»; először Tertullianus tünteti ki őt ezekkel a jelzőkkel (Val. 5); a II. századnak legjelentősebb apologétája. Pogány görög családból származott. Születési helye Flavia Neapolis (ma Nablus), a régi Sichem, Palesztinában.

Maga beszéli el (Dial 2/8), miként vitte őt tudományszomja ifjúkorában a sztoikusok, peripatetikusok és pythagoreusok iskoláiba; ezekben azonban mindenütt csalódott. Végül is Platon tanulmányozásába merült, mígnem egy alkalommal, mikor valószínűleg Ephesusban a tengerparton sétálgatott, egy aggastyán felhívta figyelmét a «prófétákra», s ezzel a kereszténységre. Életét ettől kezdve kizárólagosan a hitnek, az «egyedül megbízható és hasznavehető filozófiának» (Dial 8) szentelte. Palliumban, a görög filozófus köpenyében mint vándortanító járta a világot és Rómában iskolát alapított; itt tanítványa volt Tatianus, Crescens cinikus filozófusban pedig heves ellenfélre talált (Tatian, Or. 19, 4). Vértanuságáról hiteles értesítést ad a *Martyrium S. Justini et sociorum* (45. § 4); ennek tanusága szerint Jusztint és hat társát, mint keresztényeket, Rómában, Junius Rusticus városprefektus idejében (165 körül) lefejezték. XIII. Leó pápa az egyház tiszteletét Jusztin iránt azzal mutatta ki, hogy ünnepét a görög egyház példájára a breviáriumba és a misekönyvbe felvette.

Nyolc írása közül, melyeket Eusebius (Hist. 4, 18, 1 skv.) még ismert, kilenc más

[1] Címe: Ad Vigilium episcopum de iudaica incredulitate vagy Epistola nuncupatoria.

nem eredeti vagy kétes írással együtt egy rossz 1364-es kéziratban csak három maradt fenn, még pedig a pogányok elleni két apológia és a zsidó Tryphonnal való párbeszéd. Jusztin nem túlságosan otthonos az írás művészetében. A gondolatvezetésben nem egységes, gyakran enged meg magának másirányú kitéréseket ; szétdarabolás és ismétlések zavarják a gondolatkifejtés előhaladását. A mondatfelépítésben nem ügyes, a kifejezés módjában színtelen ; néha mégis felmelegszik és lendületbe jön ; írásának hangja mindig tiszteletreméltóan őszinte.

1. *Jusztin apológiái.*

Eusebiusnál (Hist. 4, 18) olvassuk, hogy Jusztin két apológiát szerkesztett ; az egyiket Antoninus Pius császárhoz, a másikat ennek utódaihoz, Marcus Aureliushoz és Lucius Verushoz intézte. Jusztintól valóban két apológia van birtokunkban ; ezek közül a nagyobb terjedelmű (68 fejezet) a kéziratban Antoninus Pius, a kisebb (15 fejezet) a római szenátus címére szól. A legújabb kritika azonban azt iparkodik kimutatni, hogy a valóságban mind a két apológia Antoninus Piushoz (138—61) van intézve.

a) Az első apológiában (155 körül), *Ἀπολογία δευτέρα ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ*, két részt különböztethetünk meg (EP 113—29) ; a kettő közül az első rész (1—12) inkább negatív beállítású, a keresztények ellen hangoztatott vádakat cáfolja meg ; a második pozitív, nagyobb terjedelmű, a keresztény vallás tartalmát vázolja és igazolja ; sok teret szentel Krisztus istenségének bizonyítására az ószövetségi jövendölések alapján (13—68). Az első apológiához csatolja Hadrianus császár leiratát Ázsia prokonzulához, Minucius Fundanushoz (EH 57) ; a leirat megköveteli, hogy a keresztények elleni eljárás szabályszerű legyen. (Az I. és II. apológia felcserélése : Bard. I. 215).

b) A második apológiát (EP 130 skv.) *Ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς τὴν Ῥωμαίων σύγκλητον* (Apológia a keresztények érdekében a rómaiak szenátusához), általában a terjedelmesebb első apológia függelékének vagy toldalékának tekintik. Schwartz E. nézete szerint a második eredetileg az elsőnek befejezését alkotta és valószínűleg azért, mert Eusebius többször Justinus két apológiájáról beszél, önkényesen tették meg egyes kéziratok önálló munkává. Hubik K. szerint a második apológia Fronto rétor támadására adott önálló válasz 164—65-ből. Hasonló a véleménye G. Bardynak is, aki a 161. utáni időből keltezi (RSR 1923, 491 skv. ; 1924, 33 skv.).

2. *Párbeszéd* (dialógus) *Tryphonnal.*

A terjedelmes, azonban némileg csonkán (hiányzik a bevezetés és a 74. fejezet) ránkmaradt párbeszéd Jusztinnak egy tudós zsidóval, valószínűen az ismert Tarphonnal — aki kortársa volt — folytatott, két napig tartó megbeszélését tartalmazza. A bevezetésben Jusztin saját lelki fejlődését mutatja be (2—8. fej.). Az I. részben (9—47) bizonyítja, hogy a zsidó szertartási törvény érvényessége csak átmeneti volt ; a II. részben (48—108) kifejezi, hogy Jézus imádása a monotheizmussal nincs ellentétben, a III. részben (109—142.), hogy a pogányok is hivatottak Krisztus egyházába (EP 132—46).

A párbeszéd keletkezése az első apológia utáni időből való, mert ezt a párbeszédben már (120. fej.) idézi. A párbeszéd (dialógus) tulajdonképen irodalmi műfaj ; mindazonáltal lehetséges, hogy Jusztin Dialógusának megírását csakugyan megtörtént vitatkozások előzték meg ; ha ezt elfogadjuk, akkor a vitatkozások helye Ephesus, ideje : a Bar-Kochba lázadás (132—35. év ; 1. és 9. fej.). Jusztin Dialógusának eredetiségét a multban és a jelenben is támadták, de átütő erejű bizonyítékok nélkül.

Kiad. és ford.: l. f. 19. §. — Apol. kiad. : G. Krüger 1915[4] ; G. Rauschen (FlP 2) 1911[2] ; J. M. Pfättisch, 2 kis k. 1912 (kommentárral). — Dial. kiad. : G. Archambault, 2 k. 1909. — Angolul : A. L. Williams, Lo (SPCK) 1930. — *Mg.:* K. Semisch, 2 k. 1840—42. — M. J. Lagrange : P 1914. — G. Bardy : DThC 8, 2228—77. — *Ért.:* Ganszyniec, Eos 1927, 26 skv. — R. Stahler : J. Martyr et l'apologétique, Genève 1935. — Hüntemann : ThGl 1933, 410—28 (szerkezeti technika). — Hulen : JBL 1932, 58—70 (Dial. mint a ker. ellenes zsidó polémiának forrása). — Burkitt : JTS 33, 1931—2, 371—3 (Dial. 72). — W. v. Loewenich 1932, 39—50. — Richardson : HThR 1936, 89—91 (Apol. 65, 1). — S. Frasca : S. Giust. : Apologie (szöv. és ford.). To 1938. — B. Seeberg : ZKG 1939, 1—81 (tört. teologia).

3. *Elveszett, kétes és nem eredeti iratok.* Jusztin többi írásából nagyobbrészt csak a címük vagy kisebb töredékek maradtak fenn.

a) Terjedelmesebb töredékek — melyeknek hitelessége azonban nem teljes bizonyosságú — csak *«a feltámadásról»* című műből maradtak fenn ; ezeket lényegükben

Damaskusi Szent Jánosnak Sacra Parallela c. munkája őrizte meg számunkra. (V. ö. F. Loofs 1930, 211—57, 281—99.)

b) «Marcion ellen» ; ezt az írást Irenaeus felhasználja, Eusebius tanusítja (Hist. 4, 11, 8 skv. ; v. ö. F. Loofs 1930, 225 skv. és több helyen ; Robinson, JTS 31, 1929—30, 374—8.).

c) A Jusztinnak tulajdonított, nem eredeti írások közül kitűnik három ; ezeknek címe azonos az eredeti, de elveszett munkákkal. A legterjedelmesebb (38 fej.) a Cohortatio ad gentiles ; rámutat a görög filozófusoknál található sok ellenmondásra ; tanításukban csak az igaz, amit Mózestől és a prófétáktól vesznek át. — Oratio ad Graecos (5 fej.), egy kereszténnyé lett görög önigazolásának tekinthető rövid írás. — A 3. írás De monarchia (Az Isten egységéről) ; a monotheizmus igazságát kívánja bizonyítani görög költőktől vett idézetekkel, melyek azonban részben hamisítottak.

Más ál-justinusi iratokra vonatkozólag l. 67. és 73. §. — Tévesen Jusztinnak tulajdonított írásműveket kiadta: De Otto 3 és 4 (19. §.). — Cohort ad gentes ford.: Ph. Haeuser (BKV² 33) 1917. — Hitchcock: Znt. 35—60 (De resurr.)

Jusztin teológiai nézeteiből.

1. *Isten* — Jusztin és más apologéták szerint — eredet- és névnélküli.[1] Isten szubsztanciális egyetemes jelenlétét a világban tagadja ; Isten az ég feletti tájakon lakik, helyét nem hagyhatja el és éppen ezért e világon nem jelenhetik meg (Dial. 60, 127). Istent főképen azért nevezzük atyának, mert *ő πατὴρ τῶν πάντων* (2. Ap. 6).

2. Jusztin *λόγος σπερματικός*[2] *elmélete* híddal akarja összekötni a régi filozófiát a kereszténységgel. Krisztusban az isteni Logos egész teljességében jelent meg ; de minden ember értelmi képességében jelen van a Logos csirája *(σπέρμα)*. A Logosban való részesedés és ennek eredményeképen a képesség az igazság befogadására egyes emberekben különösen nagy volt, így a zsidó prófétákban, a görögök közül pedig Heraklitosban és Sokratesben. Az igazság egyes elemeit, véli Jusztin, a görög költők és filozófusok a régi zsidó irodalomból merítették ; Mózes a legrégibb író. A filozófusok tehát, amennyiben az értelem szerint tanítottak és éltek, bizonyos értelmezésben Krisztus előtt már keresztények voltak ; a keresztények azonban Krisztus megjelenése után az igazság teljes és zavartalan birtoklásában vannak. Jusztint teológiai gondolkodásában erősen befolyásolja a plátói és a sztoikus filozófia.

3. A *Logosnak az Atyához való viszonyát* Jusztin szubordinacianizmus alakjában gondolja el. Csak a világ teremtése és kormányzása céljából lett a Logos-Fiú kifelé megnyilvánvalóan önállóvá, vagyis isteni, mindazonáltal az Atyának alárendelt személlyé (2. Ap. 6 ; Dial. 61 ; EP 130, 137).[3]

4. *Az angyaloknak* légies testük[4] van és valóságos étellel, a mannával táplálkoznak (Dial. 57). A gonosz szellemeknek csaknem durva — anyagi testük van; Sátán, a fejük, akkor bukott el, mikor kígyó alakjában Évát elcsábította (Dial. 100 ; 124) ; más angyalok földi nőkkel vétkeztek és tőlük születtek a démonok (2. Ap. 5). Az ördögök a pokol tüzére vannak ítélve, a tűz azonban csak az utolsó ítélet után lesz osztályrészük a gonosz emberekkel együtt (1. Ap. 28) ; addig az időig az ördögök az alsóbb légrétegekben tartózkodnak, s arra törekszenek, hogy az embereket elcsábítsák és a kereszténység terjedését minden áron megakadályozzák (1. Ap. 26 ; 54 ; 57 skv. 62).

5. *Az emberi lélek* él : azonban nem azért, mert maga az Élet (mint Isten), hanem mert részes az életben (Dial. 6 ; EP 133);[5] az emberi léleknek is van bizonyos testisége. A halál után a lelkek, a vértan k kivételével, a Hadesba kerülnek és ott maradnak a világ végéig ; a jók már a Hadesban el vannak különítve a gonoszoktól és jövendő sorsuk sejtése teszi őket boldogokká vagy boldogtalanokká (Dial. 5).[6] Jusztin szerint (Dial. 80) az az állítás,

[1] «Nomen autem universorum Parenti, eo quod ingenitus sit, nullum inditum est ; quocumque enim nomine appelletur, antiquiorem habet eum qui nomen imposuit. Haec autem, pater, deus, conditor, dominus, herus, non sunt nomina, sed ex beneficiis et operibus appellationes. (Ap. II, 6 ; E. P. 130.) — Schütz, Dogm. II. 25, 303, 337.

[2] Bard. I. 251 ; Schütz, II. 137, 160 ; Kecskés Pál, A bölcselet története főbb vonásaiban, 179.

[3] Schütz, I. 405.

[4] Schütz, I. 491.

[5] Justinus azt mondja, hogy a lélek élete Isten akaratától függ : Neque enim ut Dei, ita etiam animae propria vita est.

[6] Schütz, II. 655.

hogy a lelkek a halál után azonnal a mennyországba jutnak, olyan, mintha valaki a testek feltámadását tagadná. A Hadesba, még pedig az ószövetség meghalt igazaihoz szállott alá Jézus halála után (Dial. 45 ; 72, 4 ; 99). Jusztin, miként Papias, a kiliazmus[1] híve volt, de említi, hogy egyes ortodox keresztények nem fogadják el ezt a tételt ; ezeket azonban ő nem ismeri el «minden tekintetben tökéletes keresztényeknek» (Dial. 80 skv.). Jusztin írásaiban bizonyságot találunk az «Apostolok emlékiratai» *(ἀπομνημονεύματα)*, azaz a kánoni evangéliumok létezéséről (1. Ap. 66; Dial. 100; EP 128; 141). Az ókeresztény irodalomban Jusztinnál találjuk először Máriát és Évát egymással szembeállítva (Dial. 100).

7. Felbecsülhetetlen értékűek közlései a *keresztségről* (1. Ap. 61 ; EP 126) és az *istentiszteletről* (1. Ap. 65—67 ; EH 54 skv.), melyet «a kenyér és kehely eucharisztikus áldozatának» nevez (Dial. 117). Világosan tanítja Krisztus valóságos jelenlétét az oltáriszentségben (1. Ap. 66). Nem közönséges kenyér és nem közönséges ital az a táplálék, amely testünket és vérünket táplálja és átalakítja, hanem az emberré lett Jézusnak teste és vére ; és mi ezt a táplálékot a Logoshoz intézett imádságnak köszönhetjük.

8. Vitás az a kérdés, vajjon ismerte-e Jusztin *az Eucharisztiának áldozati jellegét.*[2] Egyik helyen (Dial. 117), Tryphon egyik kijelentését taglalva, azt mondja, hogy az imádságok és hálaadások az egyedüli és Istennek kedves áldozatok. Más helyen azonban (Dial. 41 ; EP 135 ; EH 58) kifejezetten szól arról, hogy a búzaliszt-áldozat[3] az eucharisztikus kenyérnek előképe ; idézi Malachiás 1, 10—12. verssorait,[4] ahol Isten maga elveti a zsidók akkori áldozatát, majd így folytatja : «Isten már előzetesen szól azokról az áldozatokról *(περὶ τῶν θυσιῶν)*, amelyeket mi pogány népek neki mindenütt bemutatunk, azaz az Eucharisztia kenyeréről és az Eucharisztia kelyhéről, miközben egyúttal azt mondja, hogy mi az ő nevét dicsőítjük, ti (zsidók) pedig megszentségtelenítitek».[5] Világosan közli az átváltoztatás szavait (1. Ap. 66.). Az étel megáldása «*δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ*» szavakkal történik. [6] Majd néhány sor után idézi ezt a «logos»-t : «Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre. Ez az én testem . . .»[7]

Mg.: L. Feder : J.' Lehre von Jesus Chr. 1906. — J. M. Pfättisch : Der Einfluß Platos auf die Theologie J.' 1910. — F. Andres : Die Engellehre der griech. Apologeten 1914, 1—35. — E. R. Goodenough : The Theology of J. Martyr, Jena 1923. — J. Lebreton : Hist. du dogme de la Trinité, 2, 1928. — Loofs 1930, 339—74 (hatás Irenaeusra). — Hoh 1932, 82—6. — Rivière 1931, 79—86. — Bardy 1935, 103—16. — Reynders : RTA 1933, 167—71 (Paradosis). — Greiff : ThQ 1932, 11—34 (Ap I 65 : keresztelési mise). — Beran : DThP 1936, 46—55 (Ap I 67). — Buckley : JTS 1935, 173—6 (nem kánoni evangéliumok). — Pantaleo : Rel 1935, 231—8 (dogma és disciplina Justinusnál és a Diogn.-levélben). — Antoniades : Arch. philosophias, At 1933, 207 skk (antropológia).

22. §. A II. század utolsó évtizedeinek apologétái.

1. **A szír Tatianus;** pogány szülők gyermeke ; filozófiát tanult és nagy utazásokat tett ; Rómába ment, itt kereszténnyé lett és Jusztinnak volt tanítványa. Valószínűleg 172-ben visszament Keletre és gnósztikus-enkratita szektát alapított, amely a házasságot (általában, nemcsak a másodikat), a hús és bor élvezetét elvetette és a szentmisénél bor helyett vizet használt (aquarii). Szíriában (Antiochia), Ciliciában és Pisidiában tevékenykedett.

a) *Λόγος πρὸς Ἕλληνας (Írás a hellénekhez):* megvan az Arethas-kódexben.

[1] Schütz,, II. 641, 645, 655, 672.

[2] Schütz, II. 489.

[3] Az ószövetségben a bélpoklosságból megtisztultnak volt kötelessége búzalisztáldozatot bemutatnia.

[4] Schütz, II. 484.

[5] «Similae quoque oblatio, o viri, aiebam, praescripta pro iis qui a lepra purgabantur, figura erat panis eucharistiae, quem Dominus noster Jesus Christus, in recordationem passionis quam subiit ad purificandas hominum animas ab omni iniquitate, fieri praecepit . . . De sacrificiis quidem quae a vobis offerebantur, sic Deus, ut iam dixi, per Malachiam, unum ex duodecim, loquitur: *Non est voluntas mea in vobis*, etc. De iis autem sacrificiis, quae in omni loco a nobis gentibus offeruntur ei, hoc est de pane eucharistiae et de calice similiter eucharistiae, iam tum praedicit, illud etiam addens, nomen suum a nobis glorificari, a vobis autem profanari.» (Dial 41 ; EP 135) ; Schütz, II. 484 ; Bard. I. 260.

[6] Az Őtőle magától (Jézustól) származó imádság szava által.

[7] Bard., I. 258 ; Schütz, II. 457.

Ez az írásmű (42 fej.) nem annyira a kereszténységnek apológiája, mint inkább szenvedélyes, minden helyes mértéket túllépő vitairat, amely az egész görög kultúrát visszautasítja, leértékeli, különösen pedig a mitológiát, filozófiát, költészetet, retorikát és a képzőművészetet támadja. Amit a görög kultúra javakban felmutat, azt a barbároknak köszönheti, nagyobb részében azonban értéktelen, balgaság és az erkölcstelenséget mozdítja elő. Ezt a munkát valószínűleg Jusztin halála után írta, de már nem Rómában; vajjon az Egyháztól való elpártolása előtt, vagy után, az kétséges; lehet, hogy egy iskola *(διδασκαλεῖον)* megnyitása alkalmával elmondott beszéd volt, de ebben az esetben is kezdettől fogva a nagy nyilvánosság részére szánta.

b) *Τὸ διὰ τεσσάρων εὐαγγέλιον* (a négyből — összeállított — evangélium), evangéliumharmonia, amely a négy evangéliumból — igaz, hogy a forrásoknak meglehetős önkényes felhasználásával — egységes művet alkotott; eredeti alakjában nem maradt ránk. E munkát Tatianus valószínűleg Keletre való visszatérése után írta, még pedig görög nyelven és ő maga készítette a szír fordítást is. A szír egyház a Diatessaront még az V. században is használta az istentiszteletnél. Úgy látszik, hogy más egyházak evangélium-szövegét is erősen befolyásolta (v. ö. Codex Bezae). A nem sokkal később készített latin fordításban (ólatin Diatessaron) jelentkezik valószínűleg az első kísérlet az evangéliumot római köntösbe öltöztetni.[1] Az egész mű lényegében rekonstruálható egy arab (XI. sz.), latin és középnémet-alföldi átdolgozásból, valamint Efrémnek a Diatessaronhoz szerkesztett szír kommentárjának a VI. században készült örmény fordításából. — Tatianus minden más írása elveszett; ötnek vagy hatnak a címe ismeretes.

Szöv. az a)-hoz l. 19. § és E. Schwartz kiad. 1888. — *Ért. a Diatess.-hoz:* Th. Zahn: T.' Diatess. 1881. — Leclercq: DAL 4, 747—70. — H. J. Vogels: Die altsyr Evv in ihrem Verhältnis zu T.' Diatess. 1911; Beitr. z. Gesch. des Diat. im Abendland 1919. — E. Preuschen-A. Pott: T.' Diat. aus dem Arab. übers. 1926. — A. Ciasca: T.i Evangeliorum harmoniae arabice, R 1934 (Manul-nyomás). — D. Plooij-C. A. Phillips-A. J. Barnouw: The Liège Diat., ed. with a textual apparatus and Engl. transl., A 1929—35. — Baumstark: OC 1930, 165—74; Islam 20, 1932, 308—13; OC 1933, 1—12; 1934, 165—88; 226—39, 278 skv. — Vaccari: Bi 1931, 326—54 (Diat. nyugaton). — A Rücker: BiZ 20, 1932, 342—54. — Dix: JTS 1933, 242—9 (Didache és Diat.); ehhez Connolly, u. o. 346 skv.; 1934, 351—7 (Mt 7, 12 a Diat.-ban). — Heffening-Peters: OC 1935, 225—38; 1936, 96 skv. — A Dura-Europos-i ásatásoknál találtak egy 14 sorból álló, 254 előtt megírt görögnyelvű Diatessaron-töredéket, amely megerősíteni látszik azt a véleményt, hogy az eredeti szöveg görög volt: C. H. Kraeling: Greek Fragm. of T. Diat. from Dura 1935. — Ehhez v. ö. Burkitt: JTS 1935, 255—9; Lagrange: Rb 1935, 321 skk. — Menoud: RevThéolPhilos, Lausanne 1935, 379—82; Cerfaux: EThL 1936, 98—100; Merk: Bi 1936, 234—41; Baumstark: OC 1935, 244—51; Plooij: ExT 1935, 471—6. — A. S. Marmardji: Diat. de Tatien. Texte arabe (francia fordítással), Beyrouth 1935; v. ö. RSR 1937, 91—7; Baumstark: OC 1936, 235—52. — P. Essabalian: Le Diat. de T. et la 1e trad. des évang. armén., W 1937. — Botti: StU 87—97 (a *Λόγος πρὸς Ἕλληνας* nem iskolamegnyitáskor mondott beszéd). — V. Todesco e A. Vaccari: Il Diat. in volgare ital. Testi ined. 1938. — Lyonnet: Bi 1938, 121—50 (örmény Diat.). — Casey: IBL 1938, 185—94 (Marcioniták és a Diat.). — Stegmüller: ZntW 1938, 223—9 (új görög tör.).

Legújabb irodalom. P. Paul Essabalian, Le Diatessaron de Tatien et la première traduction des Évangiles arméniens (Bi, 1938, 214). — Aug. Merk S. J., Tatian in italienischem Gewande (Bi, 1939, 294). — Curt Peters, Das Diatessaron Tatians, seine Überlieferung und sein Nachwirken im Morgen- und Abendland sowie der heutige Stand seiner Erforschung. Roma 1939 (ism.: Bi, 1941, 69). — Curt Peters, Neue Funde und Forschungen zum Diatessaronproblem (Bi, 1942, 68). — Curt Peters, Der Diatessarontext von Mt. 2, 9 und die westsächsische Evangelienversion (Bi, 1942, 323).

2. **Miltiades,** kisázsiai, rétor; Marcus Aurelius idejéből van egy írása a montanisták ellen (Eus. Hist. 5, 28, 4; Tert. Val. 5), egy másik a valentiniánusok ellen; három apológiája elveszett, Eusebius azonban (Hist. 5, 17, 5) megemlékezik róluk: *Πρὸς Ἕλληνας,* a hellének ellen (két könyv), *Πρὸς Ἰουδαίους,* a zsidók ellen (két könyv) és *Πρὸς τοὺς κοσμικοῦς ἄρχοντας ὑπὲρ ἧς μετήει φιλοσοφίας πεποίηται ἀπολογίαν,* a világi hatalmasságokhoz az általa (Miltiades által) elfogadott filozófiáról.

3. **Apollinaris; Hierapolisnak,** Papias városának *püspöke:* írt 4 apológiát *Λόγος ὑπὲρ τῆς πίστεως, Πρὸς Ἕλληνας, Περὶ ἀληθείας, Πρὸς Ἰουδαίους* (Eus., Hist. 4, 26, 1; 27, 1): a keresztény hit érdekében Marcus Aurelius címére (172), a hellének ellen (két könyv), az igazságról (két könyv) és a zsidók ellen (két könyv); ezeken kívül van egy több

[1] Curt Peters szerint Tatianus munkáját szír nyelven írta; Diatessaron helyett megfelelőbb a Diapente cím. — V. ö. Vaccari: Bi 1941, 69,

püspökkel együtt kiadott körlevele a montanisták ellen és egy irata a húsvét ünnepről. Minden írása elveszett. V. ö. Bauer 1934, 146 skv.

4. **Athenagoras**; «athéni keresztény filozófus»; talán ugyanaz, akinek az alexandriai Boethus «A Platonnál található nehéz kifejezésekről» c. írását ajánlotta (Photius, Cod. 154 skv.); a nyelvezetben, stílusban és ritmusban ügyesebbnek mutatkozik Jusztinnál, az anyag elrendezésében pedig világosabbnak; Tatianustól eltérően a görög filozófiával és kultúrával szemben barátságos magatartást tanusít.

a) *Πρεσβεία περὶ χριστιανῶν (Kérvény a keresztények érdekében).* Ezt az írást (37 fej.) 177 körül, Marcus Aureliushoz és ennek fiához, Commodushoz intézi; sorban egymásután megdönti a keresztények ellen hangoztatni szokott három vádat: az atheizmust, a thyestesi lakomákat és az oedipusi vérfertőzést (EP 161—7).

b) *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν (A halottak feltámadásáról).* Ez az írás (25 fejezet), melynek megjelenését már az Apológia kilátásba helyezi, a legjobb értekezés, mit a régiek a feltámadásról írtak. Először a feltámadás lehetőségét bizonyítja az Isten mindenhatóságából (1—10. fej.). Majd kimutatja, hogy illő, sőt szükséges a feltámadás, mert *α)* az ember értelmes lény, örök fennmaradásra hivatva, a test pedig az ember természetéhez tartozik, ezért nélküle a lélek rendeltetését nem érné el (11—17; EP 168 skv.); *β)* a túlvilági igazságszolgáltatás szempontjából, amelyben a testnek is részt kell vennie; *γ)* mert az ember rendeltetése a boldogság, ezt azonban itt a földön nem találjuk meg (24—25. fej.)

Kiad.: l. f. 19. §; ehhez E. Schwartz (TU 4, 2) 1891. — *Kiad. az* a)*-hoz:* J. Geffcken: Zwei griech Apologeten 120—54 és P. Ubaldi To 1920. — *Ford.:* A. Eberhard (BKV² 12) 1913. — Stählin 1924, 1291—3. — H. A. Lucks: The Philosophy of Athenagoras, Wa 1936.

Athenagoras tanításaiból.

1. Athenagoras értékes tan: a Szentháromságban való hitre vonatkozólag a niceai zsinatot megelőző korból. Hogy a keresztények nem atheisták azzal bizonyítja — miként Jusztin —, hogy tisztelik az Atyát, Fiút és a Szentlelket (Suppl. 10; EP 164 skv.; v. ö. Just. 1. Ap. 6). A Fiúról — Jusztinhoz és Theophilushoz, Tertullianushoz és Hippolytushoz hasonlóan — azt mondja, hogy öröktől fogva mint *νοῦς* és *λόγος* volt az Istenben és azután belőle a világ teremtése céljából lépett elő, anélkül azonban, hogy teremtmény lenne. Athenagoras az első, aki észokokkal törekszik bebizonyítani, hogy egy az Isten (8. fej.).

2. A keresztények közül sokan egész életüket szűzességben töltik el; a második házasságot «tisztességes házasságtörésnek» tekinti (33. fej.; EP 167).

3. A keresztény életnek gyönyörű képét rajzolja meg (31—33. fej.; EP 166 skv.; v. ö. Aristidest és a Diognetus-levelet, l. 20. és 23. §); az Isten jelenlétében való hitet kifejező szöveg csaknem szóról-szóra emlékeztet sok gyermekimádságra.

5. **Antiochiai Szent Theophilus**; az Eufrátesz vidékén született; hellén műveltségű; már férfikorban volt, mikor kereszténnyé, majd Antiochia püspökévé lett.

a) *Autolycushoz* címzett munkáját: *Πρὸς Αὐτόλυκον Ἕλληνα περὶ τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως λόγοι τρεῖς* (A hellén Autolycushoz a keresztény hitről; 3 könyv) röviddel 180 után írta; három egymással csak lazán összefüggő írás. Hogy barátjának támadásait megcáfolja, az 1. könyvben Isten lényéről, a gondviselésről, a keresztény név jelentőségéről, a feltámadásban való hitről és az istenekben való hit balgaságáról beszél. A 2. könyv — az első kiegészítése — a pogány mitológiát, a görög költők és filozófusok ellentétekkel teli tanítását szembeállítja a próféták tanításával és a Genesisnek a történelemelőtti időkről szóló közléseivel (EP 172—84). A 3. könyvben visszautasítja a pogányoknak a keresztény erkölcsiséget gyanusító vádjait és jellemzi az erkölcstelen pogány életfelfogást. A kereszténység és a Szentírás (ószövetségi) mellett további bizonyíték a régiségük; Mózes 900—1000 évvel a trójai háború előtt élt (3, 21).

b) *Elvesztek* a következő írások: «Hermogenes eretneksége ellen», «Beszéd Marcion ellen»; ezeken kívül kiadott egy történeti munkát *περὶ ἱστοριῶν* (Aut. 2, 30); katechetikai írásokat, kommentárokat a Proverbiumokhoz és az evangéliumokhoz (Eus. Hist. 4, 24; Hieron. Vir. ill. 25); végül még egy evangélium-harmoniát (Hieron. Ep. 121, 6, 15).

Szöv. l. f. 19. §. — *Ford.:* A. di Pauli (BKV² 14) 1913; E. Rapisarda, To 1937. — F. Loofs (1930, 10—100, 397—431) törekvését, bebizonyítani, hogy a Marcion elleni irat Irenaeusból (Haer) — amelyet ő állítólag használt — részben rekonstruálható, nem sikerültnek kell tekintenünk; v. ö. RSR 1931, 596—601; RHE 1930, 675—9; PWK II 5, 2149; l. még 27. § I. — J. Lebreton: Hist. du

dogme de la Trinité 2, 1928, 508—13. — E. Rapisarda: StU (élete és műve) 381—400. — Aguado: Estud. Bibl. 1932, 176 skk, 281 skk; 1933, 3 skk (újszöv. kánon). — S. Frasca: S. Giustino Mart., Apologie. S. Teofilo antiocheno, To 1938 (szöv. és ford.). — Richard: Rb 1938, 387—97 (exeg. tör.)

Theophilus tanításai, nézetei.

1. Theophilus az első, aki az istenségről a *τριάς (trinitas)* kifejezést használja. Az isteni személyeket állandóan *θεός, λόγος* és *σοφία* nevekkel jelöli (2, 15; EP 180).

2. Isten a *Logost*, akit önmagában bírt *(λόγος ἐνδιάθετος)*, a világ teremtése előtt szülte;[1] ez a Logos beszélt Ádámmal a paradicsomban[2] *(λόγος προφορικός;* 2, 22; EP 182).

3. Az *emberi lélek* nincs sem halandónak, sem halhatatlannak teremtve, hanem képes a halandóságra és halhatatlanságra, és hogy melyikben lesz része, az szabad akaratán dől el[3] (2, 27; EP 184: v. ö. Just. Dial. 5 és Iren. Haer. 4, 4, 3).

4. Jusztin az evangéliumokról csak mint az apostolok emlékiratairól beszél (l. 21. §); Theophilus azonban az evangélistákat, éppen úgy mint a prófétákat, a Szentlélek hordozóinak mondja, az evangéliumokat és Szent Pál leveleit «szent, isteni szónak»; ő az első, aki határozottan beszél az *újszövetség sugalmazott voltáról* (2, 22; 3, 13—14; EP 182).

• 6. **Melito, a lydiai Sardes püspöke;** prófétaként tisztelték; Polykrates efezusi püspök 190 körül már mint elhúnytról emlékezik meg és őt Kisázsia «nagy csillagai» közé sorolja (Eus. Hist. 5, 24, 5); sokoldalú irodalmi működést fejtett ki. Ma műveiből csak néhány töredék van meg; Eusebius (Hist. 4, 26, 1—14) és Anastasius Sinaita (Viae dux 12—13) nyomán írásainak pontos címeit is alig ismerjük. Marcus Auréliushoz intézett *Apológiájában* (172 körül) találjuk először azt a gondolatot, hogy az Egyház és állam közötti viszony akkor normális, ha békességben vannak egymással és ez mindkettőjükre áldásthozó (Eus. Hist. 5, 24, 7—11).

Melito többi írásainak címei: «A húsvéti ünnepről» (2 könyv; 166—7 körül); ebben védi a quartodecimán szokást; 1—1 könyv «A keresztségről»; «A helyes életmódról és a prófétákról» (antimontanista); «Az Egyházról», «A vasárnapról», «A teremtésről», «A lélekről és a testről», «A vendégszeretetről», «A gonosz lélekről», «Isten testi, anyagi mivolta», «Kivonatok a törvényből és a prófétákból» (6 könyv; ebben található az ószövetségi könyvek legrégibb jegyzéke), «Hitről és Krisztus születéséről», «Krisztus megtestesüléséről» (3 könyv; Marcion ellen) stb.

Tör.: Otto (l. f. 19. §) 9, 1872, 374—8, 494—512; Harnack: Marcion 1924², 422 skv.; szír tör.: I. Rucker 1933, 12—6, 55 skv., 67—73. — Amann: DThC 10, 540—7. — W. Bauer 1934, 155—7. — Bonner: AIPh 1936, 108—19 (Egy újabban felfedezett homilia «Az [Úr] szenvedéséről»); HThR 1938, 175—90 .(hom. a szenvedéstörténetről); u. e. 1939, 110 skv. (Kopt töredék).

Nem eredeti írások: 1. egy szír nyelven írt *Apológia*, valószínűleg Caracalla idejéből; v. ö. F. Haase 1925, 133 skv. 2. *Clavis scripturae*, latin kompiláció főleg Szent Ágostonból és Nagy Szent Gergelyből (Pitra, Anal. sacra 2, 1884). 3. *De transitu B. Mariae Virginis* címen maradt fenn egy apokríf értesítés Szűz Mária haláláról és mennybevételéről. Ez az írás a legkülönfélébb keleti és nyugati változatokban és átdolgozásokban terjedt el. Az egyik, talán V. századi *latin* szövegezés ezt az iratot tévesen *Melitónak* tulajdonítja.

Szöv.: C. Tischendorf: Apocal. apocr. 1866, 124—36. — A. Vitti (Libri apocr. de Assumpt B. M. V.), VD 1926, 225—34. — Janssens: DThP 1931, 516—23. — A. Wilmart: L'ancien récit lat. de l'Assomption (ST 59, 1933, 323—62); *ennek* a szövegnek óangol ford. R. Willard: Rev. of Engl. Studies 1936, 1—17. — J. Rivière: Le plus vieux «Transitus» lat. et son dérivé grec, RTA 1936, 5—23.

[1] Theophilusnál találjuk először Philo nyomán a *λόγος ἐνδιάθετος* és *προφορικός* megkülönböztetést. A *λόγος ἐνδιάθετος*-t öröknek mondja. Az ő felfogásában a Logos csak erőnek látszik: *ὁ δὲ Λόγος τοῦ Θεοῦ . . . δύναμις ὢν καὶ σοφία αὐτοῦ . . .* A Logost az Atya mint személyt csak a teremtéssel kapcsolatban szüli. Ezzel elhomályosul a Logos örök személyisége és így a Logosról alkotott felfogása szubordinációnus színezetű. V. ö. Schütz, I. 405; Bard. I. 304; II. 606.

[2] Nam et ipsa nos divina scriptura docet Adamum dixisse auditam a se esse vocem; vox autem illa quid aliud est nisi Verbum Dei, quod est quoque Filius eius . . . (Autol. 2, 22).

[3] Nam si immortalem ab initio fecisset, Deum eum fecisset. Rursus si mortalem, videretur Deus causa illius mortis esse. Nec immortalem igitur fecit nec mortalem, sed, ut supra diximus capacem utriusque ut si ad ea ferretur, quae ducunt ad immortalitatem, observandis Dei mandatis, mercedem ab eo acciperet immortalitatem, et deus fieret; si vero deflecteret ad ea, quae ducunt in mortem, non oboediens Deo, ipse sibi mortis auctor esset. Liberum enim Deus et sui iuris hominem fecit. — Tehát Theophilus felfogása szerint a halhatatlanság nem a lélek természetes velejárója, hanem Isten külön ajándéka. — V. ö. Schütz, I. 529.

23. §. Függelék: Levél Diognetushoz és Hermias gúnyirata.

1. *Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον* **(Levél Diognetushoz)**; a keresztény ókorban és középkorban sohasem említik; csak egyetlenegy, Strassburgban 1870-ben elégett kéziratban maradt ránk Jusztin vértanu munkái között; egy magasállású, különben ismeretlen pogány, Diognetus címére szól. Levélformában, lendületes előadásban és nagyszerű nyelven, a kereszténységnek — nem éppen a mélybe hatoló — apológiáját adja; tartalmilag érintkezik Aristides írásával (l. 20. §), mégsem úgy, hogy attól való közvetlen függést kellene felvennünk. Tekintettel arra, hogy a levél Irenaeusból merít és 7, 1—5 helye irodalmi vonatkozásban van Hippolytus Philosophumena c. munkájának 10, 33 helyéhez, R. H. Connolly római Hippolytusban véli a levél szerzőjét. A 11. és 12. fejezet nem tartozik a levélhez és ezeket már régen a Philosophumena befejező részének tekintették. Ez adatok és más megfontolások alapján a levél keletkezését a III. század elejére teszik.

Tartalma (EP 96—100): Diognetus egy keresztény barátjának három kérdést tett fel: 1. Milyen a keresztények istentisztelete és miért vetik el a zsidókét és pogányokét? 2. Miben is nyilvánul meg az a sokat magasztalt felebaráti szeretet? 3. Miért jelent meg oly későn itt e földön a keresztény vallás? E kérdésekre adja meg a levél szerzője a választ. Először is bírálat alá veszi a pogányságot és a zsidóságot; majd a közismerten híres leírás következik a keresztények földi életének földöntúli berendezéséről; «azok ők e világban, ami a lélek a testben». A 7. és 8. fejezetekben rámutat arra, hogy a keresztény vallás Istentől ered, aki saját Fiát küldte hozzánk, hogy bennünket lényével megismertessen. A 3. kérdésre a levél szerzője azt feleli (9. fej.), hogy Isten annak tudatára akar ébreszteni minket, hogy az ember saját erejéből nem tud magán segíteni. Befejezés (10. fej.): Ha Diognetus magáévá teszi a keresztény tanítást, akkor majd Isten jótéteményei benne is lángra lobbantják az igaz Isten- és emberszeretetet.

Kiad. és ford.: l. f. 14. §; Otto (l. f. 19. §) 3, 1879, 158—211; kiad. J. Geffcken 1928 és ford. Hennecke 1924², 619—23. — *Ért.:* Molland: ZntW 1934, 289—312 (Diognetus = Marcus Aurelius tanítója). — Connolly: JTS 1935, 347—53 és 1936, 2—15. — Bardy, 1935, 88—93. — P. Thomsen (PhWo 1930, 561—3; 1932, 111 skv.) azt akarja bebizonyítani, hogy a Diognetuslevél egy XII—XIII. századi bizánci tudós munkája. — Roasenda: Aevum 1936, 248 skk, 468 skk.

2. **Hermias gúnyirata** *(Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων)*;[1] ötletes, gyakran nyers humorral jellemzi a pogány filozófusok eltérő, egymásnak ellenmondó törekvéseit, hogy Istennek, a világnak és a léleknek lényegét megismerjék. Az ismeretlen szerző, kinek írásáról az ókeresztény irodalom seholsem emlékezik meg, filozófiai tudását nem a régi filozófusok elmélyedő tanulmányozásának köszönheti, hanem az akkoriban széltében-hosszában elterjedt filozófiai kompendiumoknak; valószínűleg a III. században élt.

Szöv.: H. Diels: Doxographi graeci 1929², 651 skk. — E. A. Rizzo: To 1930. — *Ford.:* A. di Pauli (BKV² 14) 1913. — A. di Pauli: Die Irrisio des Hermias 1907.

NEGYEDIK FEJEZET.

A II. század irodalma az eretnekek elleni küzdelemben.

24. §. Általános tájékoztató. A gnosztikus irodalom.

Az apológéták irodalmi tevékenysége a kereszténységnek a pogánysághoz és a zsidósághoz való ellentétéből fakadt. Az Egyháznak a II. században újabb veszedelmes ellenfelei támadtak: a montanizmus, a monarchianizmus és a gnoszticizmus.

A montanizmus ugyan állítólag a kereszténységet a gyermekség korából a Parakletos férfikorába akarta vezetni, voltaképen azonban próbálkozás volt, hogy a szabadon kifejlett világkereszténységet, — amely már elkezdett a világi tudomány eszközeivel dolgozni és az akkori kultúrával belső életében leszámolni — visszacsavarja a karizmatikus élet állapotára. A montanizmus ellen irodalmilag küzdők közül megnevezhetők: Hierapolisi *Apollinaris*, *Miltiades* (l. 22. § 2) és *Sardesi Melito* (l. 22. § 6) apológéták; a patri-

[1] A nemkeresztény filozófusok kigúnyolása.

passianus *Praxeas* (l. 30. § 13) ; azután egy névtelen kisázsiai püspök, aki három könyvet írt a montanizmus ellen és munkáit Avercius Marcellusnak (valószínűleg azonos Hieropolisi Aberciusszal : l. 13. § 4, 1) ajánlotta, s aki forrásul szolgált Eusebiusnak (Hist. 5, 16 töredékekkel) ; továbbá *Apollonius*, aki 196—7 körül írt (Eus. Hist. 5, 18) ; valamivel később *Gaius* római író, aki Zephyrinus pápa idejében (198—217) szerkesztette a «Párbeszéd a montanista Proclussal» c. írást. (Eus. Hist. 2, 25, 6 skv. ; 3, 28, 1 skv. ; 3, 13, 4 három töredékkel, köztük bizonyíték az apostolfejedelmeknek a Vatikánon és a Via Ostiensisen lévő síremlékeiről ; EH 138).[1]

Fenti antimontanisták egyike, *Praxeas* (EH 218bis), megakadályozta, hogy Montanus a római egyháztól egyházközségi ajánlólevelet kapjon és kieszközölte elítéltetését. Maga Praxeas azonban Itáliában és Afrikában a már szmirnai Noétustól képviselt *monarchiánus Logos-tant* terjesztette (Atya és Fiú csupán különböző szerepekkel kapcsolatos nevek, valóságban azonosak ; «pater passus est», patripassianismus). Ellene lépett fel Tertullianus (v. ö. 30. §), aki egyúttal erélyesen küzdött a gnoszticizmus ellen is.

P. de Labriolle : Les sources de l'hist. du Montanisme 1913 és La crise Montaniste 1913. — N. Bonwetsch (KlT 129) 1914. — Bardy : DThC 10, 2355—70. — A. Ehrhard 1932, 228—31, 256—65. — W. Bauer 1934, 136—40. — Peterson : RQ 1934, 173—6 és Grégoire : Byz 1935, 247—50 (2 montanista felirat?). — A. Hollard : Deux hérétiques : Marcion et Montan 1935.

A gnoszticizmus vallásbölcseleti megismerésre (tudásra) való törekvésében (*γνῶσις* ellentétbe állítva a *πίστις*-hez) a kinyilatkoztatást, amely minden teológiai ismeretnek alapja, feladta, tartalmát allegorikus magyarázatokkal elpárologtatta, ami még maradt, azt pogány bölcsészeti rendszerekkel, keleti kultuszok elemeivel vegyítette és így merész fantáziával változatos árnyalatú új világnézeti rendszereket állított fel. A hamis gnózist leginkább a világ és a rossz eredetének, meg a megváltás mikéntjének kérdése érdekelte ; a megoldást leginkább a dualizmusban látta, elgondolása szerint szétválasztó, kiegyenlíthetetlen ellentét van Isten és a világ, a jó Isten és a világot alkotó gonosz demiurgos, a lélek és az anyag, a megváltó Jézus és az égi eón Krisztus között.[2] A gnoszticizmus Keleten és Nyugaton egyaránt elterjedt, még pedig leginkább a művelt emberek között. Az első keresztény teológiai irodalom tulajdonkép gnosztikus irodalmi tevékenység volt, amely a II. században terjedelmesebb volt az ortodox irodalomnál. Történelmi adataink szerint a gnoszticizmus művelte először a keresztény költészetet, és széles körökben elterjedt vallásos népies irodalmat keltett életre, melynek termékei az apokríf Krisztus- és apostolok cselekedetei és apokalipszisek (v. ö. 9., 10., 12. §). A gnoszticizmus szellemi kultúrája, — melynek alkotásai az Egyházzal való küzdelemben csekély kivétellel mind elpusztultak — magas színvonalú és igen tevékeny volt ; hogy az Egyháznak és a mellette kitartó kevés számú küzdő csapatnak mégis sikerült győznie, azt az Egyház isteni eredetének fényes bizonyítékaként kell megörökítenünk.

W. Völker : Quellen zur Gesch. der christl. Gnosis 1932. — Bousset : PWK 7, 1503—47. — Bareille : DThC 6, 1434—67. — Leclercq : DAL 6, 1327—67. — A. Hilgenfeld : Die Ketzergesch. des Urchristentums 1884. — J. P. Steffes : Das Wesen des Gnostizismus 1922. — H. Leisegang : Die Gnosis 1936[2]. — E. de Faye : Gnostiques et Gnosticisme 1925[2]. — F. C. Burkitt : Church and Gnosis 1932. — A. Ehrhard 1932, 122—227. — H. Jonas : Gnosis u. spätantiker Geist 1934. — Casey : JTS 1935, 45—60 (a gnóziskutatás). — Loewenich 1932, 60—115. — Torm : ZntW 1936, 70—5 *(γνωστικός)*. — Cerfaux : DBSuppl 2, 659—701.

Az elveszett gnosztikus irodalom művelői közül említésre érdemesek :

1. **Basilides,** 120—145 Alexandriában ; írt egy «Evangéliumot», ehhez egy kommentárt (Exegetica ; 24 könyv), pszalmusokat és ódákat (EH 109—13; Mg. : P. Hendrix, A. 1926). 2. **Isidorus,** Basilidesnek «saját fia és tanítványa» (Hipp. Phil. 7, 20),írt «A hozzánőtt lélekről»,[3] azután Etikát és «Parchor[4] prófétának magyarázatát». (V. ö. P. Hendrix 1926, 85—92). 3. **Epiphanes,** a szektaalapító Karpokratesnek fia, írt «Az igazságosságról» (Kommunizmus és nőközösség). 4. Egyiptomi **Valentinus,** 135—60 Rómában, elméleti tehetség, írt leveleket, homiliákat és pszalmusokat. Tanítványai voltak Nyugaton : **Ptole-**

[1] A montanizmus és a bűnbánat: Poschmann, 261—270.

[2] Jézus közönséges ember, ki úgy született, mint mások, akire utóbb alászállt Krisztus az eón-világból.

[3] A hozzánőtt v. i. alsóbb lélekről.

[4] Költött nevű próféta.

maeus, akinek «Levél Flórához» c. írása Epiphaniusnál található (Epiph. Haer. 33, 3—7; A. Harnack, KlT 9, 1912); *Secundus* és *Herakleon;* Keleten *Theodotus* és *Markus.*

W. Foerster: Von Valentin zu Herakleon 1928. — R. P. Casey: The Excerpta ex Theodoto of Clement of Alex. 1934. — E. Benz: Marius Victorinus 1932, 319—26. — L. Cesarini: Boll. di studi stor.-religiosi I, 1922, 155—71 (Markus). — Loewenich 1932, 92—5, 141—4. — H. Liboron: Die karpokrat. Gnosis, 1938; v. ö. ThR 1939, 62.

5. **Bardesanes** (Bar Daisan), Edessában született († 222); fiával, Harmoniusszal tanítását 150 himnuszba foglalta. Újabban az a vélemény, hogy a tulajdonképeni gnosztikus dualizmust nem tanította. Eredeti, szír szövegben fennmaradt «Párbeszéd a sorsról vagy az országok törvényeinek könyve» c. írása; ebben utóbbi azt mutatja, hogy követője annak a hiedelemnek, hogy a sors csillagjóslásból tudható meg (L. 8. § 2. Salamon ódái; 10. § 6).

Szöv.: F. Nau: Bardesane. Le livre des lois des pays 1931. — Németül: H. Wiesmann: 75 Jahre Stella Matutina I, 1931, 553—72. — *Ért.:* Haase 1925, 327—40. — O. Weinrich: Genethliakon W. Schmid 1929, 398 skk (B. Achilles Tatios-nál). — Schaeder: ZKG 1932, 21—73. — Baumstark: OC 1933, 62—71. — Huby: Bi 1934, 365—8. — G. v. Wesendonk: B. u. Mani, Acta Orientalia 10, 1932, 336—63. — W. Bauer 1934, 33—8. — L. Tondelli: Mani. Rapporti con Bardesane . . ., Mi 1932. —Rehm: Phil. 1938, 218—47 (B. és Pseudo-clem.).

6. Külön utakon járó gnosztikus: **Marcion,** aki gyakorlatias vallásos célokat állított előtérbe és nem volt híve a fantasztikus eóntannak és az allegorizáló írásmagyarázatnak. Édesapja (Sinope püspöke) kiközösítette; 139-ben a római egyházközség először barátságosan fogadta, de már 144-ben az egyházi közösségből kizárták. Felfogására zsidóellenessége és az ószövetségnek radikális elvetése jellegzetes. A zsidók világot teremtő, haragvó, szigorú istenével (Demiurgos) szembeállítja a szeretetnek eddig ismeretlen Istenét, aki Krisztusban — kinek csak látszólagos teste volt — jelent meg. Marcion megszerkesztette *a saját újszövetségét* is (a Lukács-evangélium az 1. és 2. fejezetek nélkül; Szent Páltól 10 levél; a zsidókhoz írtat és a pasztorális leveleket elhagyta). Tanítását az Ἀντιθέσεις (ellentétek az ó- és újszövetség között) c. munkában kísérelte meg közelebbről meghatározni.[1] Az általa megalapított különegyház (szekta) igen jelentékeny és a katholikus Egyház részére nagyon veszedelmes ellenszervezet volt, mely évszázadokon át fennállott.

Marcion egyik tanítványa, **Apelles** «Szillogizmusokat» (az ószövetség bírálata) és «Kinyilatkoztatásokat» (egy állítólagos Philuména prófétanőtől) írt.

A. Harnack, Marcion 1924[2]. — E. Barnikol: Die Entstehung der Kirche im 2. Jh u. die Zeit Marcions 1933[2]; Philipper 2. Der marcionit. Ursprung des Mythos-Satzes Phil 2, 6 skv. 1932. — Lagrange: Rb 1932, 5—30. — R. S. Wilson: Marcion, Lo 1933. — W. Bauer 1934, 135 skv., 224—7. — A. Hollard: Deux hérétiques: Marcion et Montan 1935. — Couchoud: HJ 1936, 265—77; ehhez Loisy: HJ 1936, 378—87. — Kayser: ThSK 1938, 370—86 (Keresztelési szertartás).

A gnosztikus irodalomból egészen 1850-ig csak azok a töredékek voltak ismeretesek, amelyek egyes egyházíróknak, különösen Irenaeusnak, Hippolytusnak és Epiphaniusnak cáfoló írásaiban találhatók (mégis l. 9. §). Azóta két V—VI. századi kopt kéziratból néhány nagyobb gnosztikus munkát hoztak nyilvánosságra: *a)* A Codex Askewianus (Londonban) tartalmaz egy munkát (3 könyv), melynek címe: *Pistis Sophia:* a feltámadt Üdvözítőnek mindkét nembeli tanítványaival, különösen Jánossal és Mária Magdolnával való beszélgetéseit mondja el; a beszélgetések az eónvilág egy lényére vonatkoznak, kinek a neve: Pistis Sophia; ennek leszállásáról és megváltatásáról értesülünk.[2] A munka 250—300 között íródott. Ugyanennek a kódexnek 4. könyve önálló írás, mely Jézusnak a bűnbánatra vonatkozó kinyilatkoztatásait tartalmazza (III. század 1. fele). *b)* A Codex Brucianus (Oxford) tartalmazza a nagy misztériumtant *(λόγος κατὰ μυστήριον)* két könyvnyi terjedelemben; ezek a könyvek C. Schmidt szerint azonosak a Pistis Sophiában idézett Jeû könyvekkel.[3] Az *a)* és *b)* alatt említett írásművek az ophiták szektájától származnak. A Codex Brucianus *másik (csonka) írásműve* a sethianusok köreiből való (keletkezési ideje 170—200 között). *c)* Egy harmadik, még nem publikált berlini kézirat a következő

[1] Az ó- és újszövetség állítólagos ellentéteiből, különbségeiből két, egymástól különböző isten létére következtet.

[2] Pistis Sophia a 13. eónból az anyagi világba *(ὕλη)* szállt le és Jézus vezette vissza őt régi lakóhelyére. Bard., I. 354.

[3] A Jeû-könyvekben is Jézus beszélget tanítványaival.

műveket tartalmazza: 1. Mária evangéliuma; 2. János apokríf cselekedetei; 3. Sophia Jesu Christi; C. Schmidt szerint ez utóbbi valószínűleg azonos a *Valentinusnak* tulajdonított «Sophia»-val.[1]

Szöv.: C. Schmidt: Kopt.-gnostische Schriften 1905; Pistis Sophia, Kopenhagen 1925 (kopt szöv.) és L 1925 (német ford.). — A. Ch. Baynes: A Coptic Gnostic Treatise in the Cod. Brucianus 1933 (a Codex Brucianus második, sethianusoktól származó írásának kiad.); v. ö. Burkitt: JTS 1935, 74—6. — E. Amann, Ophites: DThC 11, 1063—75. — Scholen: ZntW 1931, 170—6. — F. Lexa: Egyptian Religion, NY 1, 1933, 106—16. — Puech: AIPh 1936, 935—62 (Allogenes apokalipszise).

A II. század *antignosztikus irodalma*, miként a gnosztikus is, csaknem teljesen elveszett; egyes fontos részletek mégis fennmaradtak, különösen Tertullianusnak és Irenaeusnak cáfoló írásaiban. A hamis gnózist cáfoló íróknak és műveiknek elsősorban az volt a feladatuk, hogy megőrizzék a hitet az egy Istenben, aki a világnak teremtője és az ószövetségnek törvényhozója; biztosítsák a keresztény kinyilatkoztatás megismerési forrásait (a szentírási könyvek kánonának megállapítása) és bizonyítsák az Egyház tanítótekintélyét. Már az apológéták irodalmi tevékenysége, de még inkább a hamis gnózis elleni küzdelem egyre jobban sürgette az Egyházat a tudomány bekapcsolására és művelésére (keresztény gnózis).

25. §. A II. század pápáinak és püspökeinek írásai a montanizmus, gnoszticizmus és más téves tanítások ellen.

1. **Soter** (kb. 166—74) szeretetadományt küldött Korinthusba egy levél kíséretében; ennek a levélnek tartalmát korinthusi Dionysius válaszlevelének töredékeiből ismerjük (Eus. Hist. 4, 23, 9—12; EH 61). Tertullianus szerint (Prax 1) Soter valószínűleg körlevelet is küldött szét a montanisták ellen. Soter és a 2. Kelemenlevélre vonatkozólag l. 15. § 2.

2. **Eleutherus** (kb. 174—89); miként Soter, úgylátszik ő is egy írásban állástfoglalt a montanizmus ellen; ebben az ügyben fogadta Irenaeus papot, a lyoni martyrok (ókeresztény jelentésben; v. ö. 27. §. 3. jegyzet) követét (177—78), akik a pápát enyhébb eljárásra figyelmeztették (Eus. Hist. 5, 3, 4—4, 2; EH 65).

3. **I. Viktor** (kb. 189—98) a pascha-vita folyamán több, a pápai primátus történetére fontos levelet írt. Jeromos (Vir. ill. 34) arról értesít, hogy a pápa «super quaestione paschae et alia quaedam opuscula» írt, de valószínűleg a pápa köriratairа gondol (Eus. Hist. 5, 23—25). I. Viktornak egy írása elítélte a monarchianista Theodotusnak, egy bizánci tímárnak tanítását (Eus. Hist. 5, 28, 6; 9). Vajjon Viktor pápa latin nyelven írt-e, kétséges marad.

4. **Zephyrinus** (kb. 189—217), kevésbbé hitelt érdemlő közlés szerint (Optatus, Contra Parm. 1, 9) a katolikus hitet eretnekek ellen írásaival védelmezte. Sokat vitatott kérdés, mi a jelentése a Sabelliusszal való küzdelemben Isten lényegének egységéről és Krisztus istenségéről szóló nyilatkozatának (Hippolyt, Ref. 9, 11, 3; ES 3036);[2] bizonyos, hogy nem modalista elgondolásnak értendő.

Szöv.: P. Constant-Schoenemann: Pontificum Rom. Epistolae 1796, 78 skk. — *Ford.:* S. Wenzlowsky: Die Briefe der Päpste 1 (BKV) 1875. — V. ö. 3. § 7. i.: E. Gaspar és Fr. X. Seppelt műveit. — E. Lacoste: Les Papes à travers les âges 2: De s. Pie I à s. Fabien 1929. — G. Bounocore: Da S. Pio I a S. Vittore I, Siena 1932. — C. Schmidt: Gespräche Jesu 1919, 577—725 (Passah-vita). — Zernov: CQR 116, 1933, 24—41 (húsvétvita). — *Zephyrinus* nyilatkozatához: Harnack: SbB 1923, 51—7. — La Piana: HThR 1925, 201—77. — Capelle: RB 1926, 321—30. — Koch: RR 1929, 50—9.

5. A felsorolt római püspökökön kívül meg kell emlékeznünk *Dionysius korinthusi püspökről.* Hét különböző körleveléről és egy magánleveléről egyetmást Eusebiustól tudunk meg (Hist. 4, 23); itt említi meg Pinytus knossusi püspöknek egy válaszát. Meg kell neveznünk még Serapion antiochiai püspököt (kb. 190—211); különösen fontos a Rhossusban lévő egyházközség címére küldött írása, amelyben megtiltja a Péter-evangélium (l. 9. § 5.) olvasását (Eus. Hist. 6, 12).

A. Harnack: Die Briefsammlung des Apostels Paulus... 1926, 36—40. — W. Bauer 1934, 128—31 (Korintusi Dionysius). — J. Hoh 1932, 87—9 (Dionysius).

[1] Bard., I. 354—7.

[2] Harnack szerint ez a nyilatkozat «római püspöknek legrégibb előttünk teljes szövegezésben ismeretes dogmatikai kijelentése». Lásd: Rauschen—Altaner (1931), 104. l. Artner: Óker. egyh.- és dogmatörténet. I. 305.

26. §. Hegesippus.

A gnózis ellen küzdő hitvédők közül többnek a nevét Eusebius őrizte meg számunkra ; műveik azonban teljesen elvesztek. Ezek : Agrippa Castor (Eus. Hist. 4, 7, 6—8), aki Basilides ellen írt ; gortynai Fülöp, Modestus (u. o. 4, 25) és kisázsiai Rhodon, akik Tatianus tanítványai voltak (u. o. 5, 13) és Marcion ellen írtak ; Musanus az enkratitákat cáfolta (u. o. 4, 28). Ugyancsak a gnosztikusok elleni küzdelemben tűnnek ki írásaikkal Candidus, Apion, Sextus és Heraklitus (u. o. 5, 27). Egyedül csak Hegesippus «Emlékiratok» c. munkájából, amely a XVI. és XVII. században a görög kolostorokban még kézírásos példányokban meglehetett, maradtak ránk nagyobb töredékek.

Hegesippus Keletről származott és mivel arám nyelven beszélt, valószínű a feltevés, hogy született zsidó volt. Anicetus pápa idején (kb. 154—66) Korinthuson át Rómába érkezett, hogy itt az elharapódzó gnosztikus szekták megtévesztésével szemben az igaz tanítást megismerhesse. Hazatérése után 180 körül megírta «Emlékiratok» *(Ὑπομνήματα)* c. munkáját (5 könyv), amely ugyan sok egyháztörténeti adatot tartalmaz, alapjában azonban mégis a gnózis elleni vitairat.

E munkájában akarta utazásának eredményeit : «az egészséges tanítást, úgy, amint az apostoloktól ránkmaradt» összegyűjteni. Számára az egyházi tanítás igazságára legnagyobbfokú kezesség — mint később Irenaeus részére is — a püspököknek az apostolok idejétől egészen a jelenig fennálló meg nem szakított hivatalbani egymásutánja. Eusebius (Hist. 4, 22, 3) e munkából több részletet közöl, többek között a következő sokat megvitatott helyet : *γενόμενος δὲ ἐν Ῥώμῃ διαδοχὴν ἐποιησάμην μέχρις Ἀνικήτου* (EP 188 ; EH 69 skv.). *Διαδοχή* szónak[1] jelentése az Eusebiust megelőző időben C. H. Turner és E. Caspar kutatásai szerint nem egyforma állású személyeknek egymásután való következése, hanem inkább a *παράδοσις* szó jelentésében használatos : továbbadás, vagy még inkább «továbbátvétel kézről-kézre». A *διαδοχή* tárgya, tartalma a tiszta tanítás. Szabadon megfogalmazva Hegesippus azt akarja mondani : Római tartózkodásom idején meggyőződtem arról, hogy az apostoloktól kezdve egészen a jelenig, Anicetusig a tiszta tanításban meg nem szakadt diadoché ment végbe, történt. A tiszta tanításnak hordozói és kezesei nyilvánvalóan a püspökök, akiknek egymásutáni sorát, katalógusát Hegesippus, bizonyára éppen úgy, mint később 160 körül Irenaeus (Haer. 3, 3, 3), Rómában készen találta, tehát nem kellett ezirányú saját kutatásokat végeznie.

Tör.: Th. Zahn : Forsch. zur Gesch. des ntl. Kanons 6, 228—73 és E. Preuschen : Antileg. 2. kiad. 107—13. — *Diadoche és Pápák névsora:* C. H. Turner bei H. B. Swete : Essays on the Early Hist. of the Church 1918, 207 skk. — E. Caspar : Die älteste röm. Bischofsliste 1926, 233 skk, 443 skk. — Leclercq : DAL 9, 1207—36. — Klauser : BoZ 1931, 193—213. — Kohlmeyer : ThSK 1931, 230—43. — J. Ranft : Der Ursprung des kath. Traditionsprinzips 1931. — W. Bauer 1934, 199 skv., 216 skv. — H. J. Bardsley 1935 (l. f. 9. §). — Buonaiuti : Rel 1936, 401—13 (Marcion és H.) (l. még a 27. §). — Hermann : RevUnivBrux 1937, 387—94 (La famille du Christ).

27. §. Szent Irenaeus, Lyon püspöke.

Irenaeus, a II. század teológusai között a legjelentősebb, bizonyos értelemben a «katolikus dogmatikának[2] atyja». Kisázsiából származott ; ifjúságában Szent Polikárpnak volt tanítványa (Eus. Hist. 5, 20, 4 skv.). Marcus Aurelius idejében pap volt Lyonban;[3] az ottani mártírok követeként[4] a montanizmussal kapcsolatban Rómába ment (l. 25. § 2.) ; a vértanuhalált halt Photinus lyoni püspöknek ő lett utóda.

[1] *διαδοχή* = átvétel, következés. «Romam vero cum venissem, catalogum *(διαδοχήν)* feci usque ad Anicetum, cuius tum diaconus erat Eleutherus. Post obitum deinde Aniceti successit *(διαδέχεται)* Soter, quem excepit Eleutherus. In singulis autem episcoporum successionibus et per singulas urbes eadem manent, quae per legem ac prophetas et a Domino ipso praedicata sunt.» (EP 188, 3).

[2] Irenaeus jelentőségére vonatkozólag lásd : Bangha-Ijjas I. 155 ; Bard. I. 420 ; Histoire de l'Église, II. J. Lebreton et J. Zeiller, 49 és 63 l. ; Die Religion in Geschichte und Gegenwart (protestáns lexikon, kiad. Hermann Gunkel és Leopold Zscharnack, Tübingen, 1927.) a következő szavaknál : Christentum, I. 1538, Irenaeus III. 387, Katholizismus, III. 679, Kirche, III. 794.

[3] Lyon, latinul Lugdunum ; Gallia három részének (Aquitania, Lugdunensis, Belgica) kormányzati székhelye volt.

[4] *μάρτυρ (μάρτυς)* = tanu ; még a III. században sem volt a confessor és mártír fogalma szétválasztva, hanem mind a kettő egyaránt jelentette azokat, akik csak szenvedtek Krisztusért és azokat is, akik szenvedtek és szenvedéseik következtében meg is haltak Érette.

Püspöksége idején különösen a hamis gnózis ellen küzdött.[1] Mikor I. Viktor pápa a pascha-vitával kapcsolatban a kisázsiaiakat kiközösítette, Irenaeus a pápát békülékenységre intette (EH 87 skv.). További sorsáról biztos értesüléseink nincsenek. Csak sokkal utóbb Toursi Szent Gergelynél (Hist. Franc. 1, 27 ; In glor. mart. 50) találjuk azt a közlést, hogy vértanuként halt meg (202 körül).

Irenaeus görög anyanyelvén több munkát írt, közülük azonban csak kettő maradt ránk.

1. *Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδονύμου γνώσεως* (A hamis gnózisnak tartalma és cáfolata),[2] általában Adversus haereses címmel ismeretes.

E munkának teljes szövege csak egy egészen szószerinti latin fordításban van meg, melynek biztos keltezése mindezideig még nem történt meg (Sanday : 200 körül ; H. Koch : 250 előtt ; Souter : 370—420). Az eredeti görög szövegből mégis későbbi egyházíróknál (Hippolytus, Eusebius, különösen Epiphanius és mások műveiben s a katénákban is) sok töredéket (pl. csaknem a teljes I. könyvet stb.) találunk.[3] Ehhez járul még egy hű, az eredetit követő örmény fordítás (4. és 5. könyv) és 23 szír nyelven fennmaradt töredék.

A munka megírására egyik barátjának kérése szolgált alkalmul, aki Valentinus gnosztikus rendszerét akarta megismerni (EP 191—262 ; EH 102—36). Az 1. könyvben Irenaeus kifejti ezt a rendszert, szembeállítja vele vázlatosan az Egyház tanítását ; azután áttekintést kapunk a gnoszticizmus történetéről Simon mágustól kezdődően. A gnosztikus tanításoknak ismertetése után a 2—5. könyvekben következik a cáfolat, még pedig a 2. könyvben az értelem világánál, a harmadikban a hagyományból, az apostolok tanításából és a 4. könyvben az Úr nyilatkozataiból (ószövetségi próféták is) ; az 5. könyv az ember végső dolgait (eschatologia) tárgyalja ; Irenaeus magáévá teszi a kiliazmust.[4]

Az öt könyv nem egységes szerkezetű, amint nem azok Jusztin apológiái sem ; a szerző az egyes részeket kibővítésekből és pótlékokból lassanként alakította ki. A gnosztikus teológiának ismeretére Irenaeus részint a gnózist hirdető írásoknak olvasásával tett szert, részint pedig alaposan tanulmányozta a régebbi keresztény irodalmat (Római Kelemen, Ignác, Polikárp, Papias, Pastor Hermae, Jusztin, Ps.-Justinus, De resurrectione, Hegesippus). Vajjon Antiochiai Theophilusnak «Marcion ellen» c. írása oly mélyreható jelentőségű-e Irenaeus tudására és teológiájára, mint azt F. Loofs szeretné bizonyítani, nagyon kér-

[1] A gnózis hitet szétmállasztó nézeteivel szemben Irenaeus kifejti az Egyház hitét : «Az Egyház, mely az egész világon a föld legvégső határáig terjed, az apostoloktól és ezek tanítványaitól vette át a hitet az egy Istenben . . .» (Adv. haer. I. X. 1). Tudomásunk szerint ez a szöveg a legrégibb teológiai írás, melyben a bizonyításnak azt a «kanonikus» formáját és a szimbolumnak oly felhasználását találjuk, melyre ezentúl, mint «regula fidei»-re történik hivatkozás az eretnekségek elbírálásánál és elítélésénél. Harminc vagy negyven év óta (Irenaeus előtt) megsokszorozódtak a doktrinális küzdelmek, az eretnekségek elburjánoztak ; a sok tévedéssel szemben az Egyház erőteljesen hivatkozik a hit egységére : «Ez a tanítás, amit az Egyház kapott, ez a hit, amint mondottuk ; és bár az Egyház az egész világon el van terjedve, ezt a hitet gondosan őrzi, mintha egyetlenegy házban laknék és oly egyértelműséggel hiszi, mintha egy szíve és lelke volna . . . (u. o. 2.) A hit tanításának egységét megtaláljuk a kereszténységre tért különféle népek hitében és ami még meglepőbb, a tudatlanok és bölcsek hitének egységében is. A gnózis azzal kérkedik, hogy ő az emberiség elitjének vallása ; a kereszténység az egész emberiség vallásaként jelenik meg ; . . . az összes emberek, bárkik legyenek, ugyanegy kinyilatkoztatással ugyanarra a hitre hivatalosak». Az így értelmezett vallásban azonban a teológiának is helye van és erről értekezik Irenaeus az Adv. haer. I. X. 3-ban. Ez egy hosszabb és igen érdekes szöveg, mert ebben szemlélhetjük egy nagy egyháztanítónak a fáradozását, hogy a teológiai spekulációt a hittől megkülönböztesse. Irenaeus több alkalommal a gnózis fantazmáival szemben erősen hangsúlyozza a keresztény hit egységét ; már most azonban felmerül a kérdés, vajjon a kereszténységnek tiltva van-e hitüket bölcselkedés, vizsgálódás tárgyává tenni? Ha ezzel a korlátozással sujtjuk őket, vajjon nem orientálódnak majd a gnózis felé? Ez a veszély nem volt csupán agyrém. Kelemen és Origenes tanítása azt bizonyítja nekünk, hogy a hívek tőlük a dogmának oly értelmezését óhajtották, mely kultúrájukkal összhangban legyen ; nemcsak intellektuális igényük, de «Jézus iránti szeretetük» sem volt kielégíthető az elemi katekizmus terjedelmével. Ezeknek a tudásra szomjas lelkeknek meg kellett adni a kutatás szabadságát, amelyet kívántak ; Iraenaeus felfogja ezt a kívánságot és feltárja előttük a teológia végnélküli terét, melynek termékeny bőségét az egyháztudósok sohasem fogják kimeríthetni. Akkor az érdeklődés főleg azokra a misztériumokra irányult, melyekkel a gnózis foglalkozott. (Fliche-Martin [Jules Lebreton] II. 48—50.)

[2] *ἔλεγχος* = meggyőzés, regiszter, tartalom, *ἀνατροπή* = cáfolat.

[3] Bard., 402.

[4] Schütz, Dogm. II. 472.

déses. A későbbi összes írók, akik az eretnekségek ellen küzdöttek, Tertullianustól elkezdve, a régebbi időkre vonatkozólag mind Irenaeusból merítettek.

Kiad.: R. Massuet, PG 7. — A. Stieren, 2 k. 1848—53. — W. Harvey, 2 k. C 1857. — Örmény szöv.: TU 35, 2, 1910; 36, 3, 1913. — *Ford.:* E. Klebba (BKV² 3—4) 1912. — *Mg. és ért.:* Vernet: DThC 7, 2394—533. — Leclercq: DAL 10, 127—43. — F. R. M. Hitchcock, C 1914. Nov. Test. S. Irenaei, kiadták: W. Sanday et C. H. Turner, O 1923. — F. Loofs: Theophilus von Antiochien u. die andern theol. Quellen bei Iren. 1930; v. ö. A. Ehrhard 1932, 217 skv.; Lebreton: RSR 1931, 596—601; Amann: RevSR 1932, 238—55; Hitchcock: JTS 1937, 130—9, 255—66; l. még 22. §. — Robinson: JTS 32, 1930—1, 370—93 (örmény ford.); 33, 1931—2, 151—66 (Philol. a 3. könyvhöz). — Froidevaux: ROC 1932, 441—3 (örmény szöv 4, 14); ehhez RTABull2, n. 463. — W. v. Loewenich 1932, 115—41. — Reynders: RTA 1935, 5—27 (a polémia módszere). — H. Koch: ThSK 1929, 462—9 (a latin fordítás kora). — Bayan-Froidevaux: ROC 29, 315—77 (Adv. Haer. 4—5. örmény szövegének fordítása). — Klostermann: ZntW 1937, 1—34 (Mss lat.).

2. *Εἰς ἐπίδειξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος* (Demonstratio praedicationis apostolicae; Az apostoli igehirdetés igazolására;[1] Eusebius említi Hist. 5, 26); először 1907-ben örmény fordításban tették közzé.

Ez a munka, mely régebbi írásművön épül fel, teológiai (monarchia, szentháromság, keresztség) és krisztológiai részre (Jézus, az Úr, Dávidnak fia, Krisztus, az Isten fia; a kereszt dicsősége és az Isten országa) osztható. Épülésül szolgáló katechézis, minden direkt vitatkozás nélkül;[2] az evangélium igazságát bizonyítja az ószövetség helyeiből (EP 263).

Kiad.: TU 31, 1, 1907. — PO 12, 1919, 655 skk (francia fordítással). — Ter-Mekerttschian és Wilson, Lo 1917 (angol fordítással). — Németül: S. Weber (BKV² 4) 1912; latinul 1917.

3. Irenaeus többi írásaiból jelentős töredékek ismeretesek, különösen leveleiből (v. ö. pl. Eus. Hist. 5, 20; 24; EP 264—6; EH 96). Az úgynevezett Pfaff-féle töredékek azonban, amelyeket Chr. M. Pfaff tübingeni professzor 1715-ben, állítólagos t rini (Torino) kéziratokból tett közzé, hamisítottaknak bizonyultak (A. Harnack in TU 20, 3, 1900).

Irenaeus tanításai írásai alapján.

1. Irenaeus az Adv. haereses 3. könyvében behatóan fejtegeti *a tradíció elvét*, amint azt már Hegesippus felállította. Hitforrás és hitszabály szerinte az apostolok tanításának az Egyházban tovább élő hagyománya.[3] Hogy mi a hitre vonatkozó igazi hagyomány, annak megállapítására elsősorban az apostoloktól alapított egyházak az irányadók; mert ezekben az egyházakban a püspököknek szakadatlan folytonossága, egymásutánja az apostoloktól kezdődően kezeskedik a tannak igazságáról. Mivel azonban igen messze vezetne mindezen püspökök hivatali elődjeinek sorozatát elsorolni, éppen ezért (3, 3, 1—2) csupán «a legnagyobb, a legrégibb, mindenkitől ismert, a dicső Péter és Pál apostoloktól alapított római Egyházra vonatkozólag» akar bizonyítékot szolgáltatni arra nézve, hogy püspökeinek sorozata visszanyúlik egészen az apostolokig és ezért tanításuk apostoli.[4]

Erre következik az ismert, sajnos, nem az eredeti szövegben,[5] ránkmaradt mondat: «Ad hanc enim ecclesiam propter potentiorem principalitatem necesse est omnem convenire ecclesiam, hoc est eos, qui sunt undique fideles, in qua semper ab his qui sunt undique, conservata est ea quae est ab apostolis traditio», majd pedig a római püspökök sorozatának jegyzéke (3, 3, 3; EH 124—6; EP 209—11). A vonatkozó mellékmondatot «in qua semper stb.» egyesek a római egyházra (ad hanc), mások az «omnem ecclesiam»-ra vonatkoztatják. Az első esetben, ami valószínűbb, A. Ehrhard szerint a szöveg fordítása a következő: «Ezzel az egyházzal ugyanis kiválóbb elsősége (eredete)[6] miatt minden más egyháznak mindenütt összhangban kell lennie,[7] mert ebben őrízték meg csorbítatlanul az apostoli hagyo-

[1] Az ószövetségi próféták jövendöléseiből bizonyítja, hogy az apostolok prédikálása, ami forrása és normája a keresztény hitnek, isteni eredetű. — *Κήρυγμα* = kikiáltás, prédikáció, nyilvánosan ismertté tett dolog; az egyházi hivatalos tan.

[2] Bardenhewer szerint: nem katechézis, hanem apológétikai értekezés. I. 111.

[3] A hagyomány mivolta: Schütz, I. 189.

[4] Schütz, II. 309.

[5] Hanem a latin fordításban. — Adv. haereses 3, 3, 2-höz bővebb felvilágosítást adnak: Schütz, II. 309; DThC 2430 stb. történeti (protestánsok, Bellarminus, Vatikáni zsinat stb.) és irodalmi tájékoztatót; Ehrhard: Die Kirche der Märtyrer; stb.

[6] Bardenhewernél (I. 424): potentior principalitas = höhere Autorität = nagyobb tekintély.

[7] Tekintettel a latin fordítás szószerinti szolgai voltára, a convenire megfelel a görög *συμβαίνειν πρός τινα* kifejezésnek, ami «valamivel egybehangzani» jelentéssel bír.

mányt az egész világ keresztényei». Amint az egész összefüggésből kiviláglik, Irenaeus itt a többi egyháznak nem *jogilag* lefektetett kötelezettségéről beszél, hogy a hitben a rómaival összhangban legyen ; inkább azt akarja mondani, hogy a római egyház hitének meghatározása egyúttal a többi egyházak ténylegesen meglévő hitének megállapítását is jelenti. Hogy az önkényesen kitalált gnosztikus spekulációknak tarthatatlanságát bebizonyítsa, Irenaeus szempontjából elegendő lett volna kimutatnia, hogy minden egyes *apostoli* egyháznak a hitre vonatkozó hagyománya eltér a gnosztikusokétól ; érvelésének átütő erejét azonban növeli, hogy nemcsak a római egyháznak «kiválóbb elsőségét (eredetét)» hangsúlyozza, ami szerinte nyilvánvalóan a Rómát kitüntető kettős apostoliságból (Péter és Pál) következik, hanem kiemeli a többi egyházak híveinek közreműködését is az apostoli hagyománynak Rómában történő csorbítatlan megőrzésében.

Ennek az idézetnek elsősorban és közvetlenül ugyan nem az a célja, hogy a római primátust tanusítsa és indokolja, már csak azért sem, mert Irenaeus gondolatait itt nem az Egyház alkotmányával kapcsolatos kérdésekre összpontosítja, hanem annak bebizonyítására, hogy az összes egyes egyházaknak közös hite teljesen eltér a hamis gnózistól, mégis kétségtelen az a tény, hogy itt Róma elsőségi helyzetének első, ha teológiailag nem is tökéletes megalapozásával van dolgunk. Mivel Irenaeus számára a tanításnak apostolisága a perdöntő, éppen ezért az érvelésnek ez a módja volt számára a legindokoltabb és a gnosztikusok ellen a leghatásosabb.[1] Tertullianus és Hippolytus már egy további lépést készítettek elő, amikor a jelenleg rendelkezésünkre álló ismereteink alapján mint elsők a római püspökök sorozatának forrás- és kiindulási pontját egyedül Péter apostolban jelölték meg (Tert. Praescr 32 ; Hippol. Eusebiusnál Hist. 5, 28, 3).

L. Spikowski : La doctrine de l'Église dans s. Ir., Str. 1926. — Adam : ThQ 1928, 196—203. — Streeter 1929, App. 4. — O'Boyle : CHR 16, 1930—1, 413—34. — A. Ehrhard 1932, 277 skv. — Reynders : RTA 1933, 174—91 *(παράδοσις)*. — D. van den Eynde 1933 (l. f. 3. §), 177 skk. — Wolff Schmidt : Die Kirche bei Ir., Helsingfors 1934 ; v. ö. H. Koch : ThLZ 1934, 452 skv. — Madoz : EE 1936, 360—6. — P. Batiffol : La Chiesa nascente, Fi 1915, 301.

2. *Istenre vonatkozó tanítás.* Irenaeus nem spekulatív teológus, aki új teológiai ismereteket akar kitermelni. Általában megelégszik azzal, hogy a Szentírás alapján az egyházi hithirdetésnek lélekemelő megalapozását adja. *Vallásosságának gyakorlatias felfogását* szépen jellemzi a következő híres megállapítása : «Jobb és hasznosabb keveset vagy akár semmit sem tudni, de a szeretet által Istenhez közelebb jutni, mint beképzelni, hogy sokat tudunk, vagy hogy sok tapasztalatra tettünk szert, de emellett Istent káromlóknak és az ő ellenségeinek találtatni». Erősen küzd a hamis gnózis egyik alaptétele ellen, mely szerint a világ teremtője nem azonos az Istennel. Világosan tanítja az isteni személyek circumincessió-ját (újskolasztikusoknál circuminsessio) : «a Fiú az Atyában van és bírja (hordozza, viseli) magában az Atyát» (3, 6, 2).[2]

3. A *krisztológia* területén Irenaeus elődeinek tanításait összegyüjti és elmélyíti. A *megváltásnak* valóságosnak kell lennie, nem merülhet ki csak abban, hogy gnózist közöljön. Valóságos megváltáshoz azonban *Istenember* szükséges. Krisztus emberré lett, hogy az emberiséget Istenhez hasonlóvá tegye[3] (átistenítse) ; ennek értelme : az emberiségnek és a Mindennek összefoglalása, helyreállítása és befejezése Krisztusban (recapitulatio, *ἀνακεφαλαίωσις*. V. ö. Eph. 1, 10 ; Ir. Haer. 3, 18, 7 ; 3, 19, 1).[4] Krisztus a gonosz lélek kísértésén aratott győzelmével ellentípusa lett Ádámnak (5, 21, 2) ; Szűz Mária pedig

[1] Bardenhewer (I. 425) hangsúlyozza, hogy a későbbi korok terminológiája szerint itt joghatósági — és nem csak tiszteletbeli primátusról van szó. — Ha nem is explicite, de implicite Irenaeus e helyen megállapítja, hogy a hitügyekben a legmagasabb és utolsó fórum a római Egyház. (U. o. 426.)

[2] Circumincessio *(περιχώρησις)* =a szentháromsági személyek a legteljesebben átjárják egymást és egymásban vannak. (Schütz, Dogm. I. 425.)

[3] «Az atyák kezdettől fogva vallják, hogy Jézus Krisztus által új, magasabb élet elve száll belénk, mely egyenest Isten életében való közvetlen részesedésre képesít, átistenít, Istenhez hasonlóvá tesz. Már Ignác szerint Krisztus-hordozók lettünk *(θεοφόροι, χριστοφόροι)*. Irén teológiája az átistenülés alapgondolatán sarkallik ... Utóbb a nesztorianizmussal szemben a megtestesülés titkának illőségét és egyben teológiai megokoltságát abban látják, hogy megszerzi az ember számára a természetfölötti életközösséget : «azért kellett Istennek emberré lennie, hogy az ember átistenülhessen». Ez Alexandriai Szent Cirill teológiájának alapgondolata». Schütz, Dogm. II. 104.

[4] Recapitulatio = a misztikai vagy reális megváltáselmélet, szerzője Irenaeus, aki a szentpáli szóra : «mindeneket megújítani *(ἀνακεφαλαιώσασθαι)* Krisztusban» építi föl a maga gondolatát : Krisztus mint második Ádám magában összefoglalja, mintegy összesűríti és mint fő magához emeli az egész emberiséget, mint a maga testét ; azzal, hogy az Ige testben megjelenik az emberek között, szent kovász-

engedelmességével a «szűzi» Évának engedetlenségét tette jóvá (l. 21. § 6.). Szűz Mária engedelmességével «advocata Evae»[1] és «causa salutis» lett az egész emberi nemre (5, 19, 1 ; 3, 22, 4).

F. Loofs 1930, 343—57 (Isten, Logos és Christologia). — G. N. Bonwetsch : Die Theologie des Ir. 1925. — Spikowski : CTh 1933, 38—91, 389—522 (Isten). — Simonin : Ang 1934, 3—22 (Ir. a teológus). — *Recapitulatio-elmélete:* Loofs 1930, 357—74, E. Mersch 1933, 1, 250—81 és Staerk : ZntW 1936, 90—5. — J. Rivière 1931, 95—145. — Verriele : RevSR 1934, 493—524 (Üdvrend). — J. N. Bakhuizen van den Brink : Incarnatie en Verlossing bij Ir 1934. — Gächter : ZkTh 1934, 503—32 (egyesülésünk Krisztussal). — H. Koch : Adhuc Virgo 1929 ; ehhez v. ö. még Bardenhewer : ZkTh 1931, 600—04 ; J. Garçon : La Mariologie de s. Ir., Lyon 1932 ; J. Jouassard : «Le Premierné de la Vierge» chez Ir. et s. Hippolyte, RevSR 1932, 509—32 ; 1933, 25—37 ; Mitzka : ZhTk 1931, 136—9 ; Casel : JL 9, 1930, 231. — Genevois : RTh 1936, 26—51 (Mária egyetemes anyasága). — Reynders : RTA 1936, 225—52 (optimismus és theocentrismus). — Przybylski : De Mariologia s. Irenaei, R 1937. — Prümm : Sch 1938, 206—24, 342—66 (Göttl. Planung u. menschl. Entwicklung). — Escuela : NRTh 1939, 385—400, 551—67 (Le Verbe Sauveur). — H. Koch : Virgo Eva-Virgo Maria, 1937, 17—60.

4. Világosan tanusítja Irenaeus az *áteredő bűnről* szóló katolikus tanítást. Az első emberek, akiket Isten képére és hasonlatosságára (imago et similitudo) teremtett, bűnük által a similitudót elvesztették és ezt Krisztus helyreállította (visszaszerezte, 5, 2, 1 ; 5, 6, 1 ; 5, 16, 3). Ő említi először a gyermekek megkeresztelését (2, 22, 4).

E. Klebba : Die Anthropologie des hl. Ir. 1894. — H. Koch : ThSK 1925, 183—214. — Gaudel : DThC 12, 322—9.

5. Az ószövetségnek γραφή elnevezését Irenaeus használja az *újszövetség irataira* is, amelyek már zárt gyüjteményt alkotnak és az ószövetségi könyvekhez hasonló sugalmazott jelleggel és bizonyító erővel rendelkeznek. A kánoni iratok közé tartozás kritériuma nemcsak az apostoliság, hanem az egyházi hagyomány is. Irenaeus az újszövetségi szent iratoknak két csoportját különbözteti meg : az evangéliumokat és az apostoli iratokat ; az utóbbiak közé látszik sorolni Hermas «Pásztorát», de nem Szent Pálnak a Zsidókhoz írt levelét.[2] Egyik helyen (Haer. 3, 11, 8) εὐαγγέλιον τετράμορφον-ról beszél ; az evangéliumok négyes számát abból is magyarázza, hogy négy a kerubok száma[3] (János evangelistát az oroszlán, Márkust a sas alakjával ruházza fel[4]), és hogy Isten négyszer kötött szövetséget az emberekkel : Ádámmal, Noéval, Mózessel és Krisztussal (EH 127—34).

6. Az *Eucharisztiát* Irenaeus Szent Pál nyomán az Úr testében és vérében való részvételnek mondja, aminek szerinte semmi értelme sem lenne, ha nem volna a halottak feltámadása (5, 2, 2) ; miképen tudják a gnosztikusok a kenyeret, amely felett a hálaadás mondatott, az Úr testének elismerni és a kelyhet az ő vére kelyhének, ha nem a világ teremtőjének Fiát látják benne? Az Eucharisztia «két dologból áll, egy földiből és egy égiből» (4, 18, 4 skv.). Az Eucharisztiában a Malachiástól (1, 10 skv.) előrejelzett *új áldozatot látja* (Haer. 4, 18) : Ez az új áldozat lényegében abban áll, hogy a teremtett világból, mint ennek képviselőjét, Jézus testévé átváltoztatott kenyeret és Jézus vérévé változott bort mutatunk be az Atyaistennek.

7. Miként Jusztin (l. 21. § 5.) és Tertullianus (l. 30. §. 12), úgy Irenaeus is a Hadest tartja a lelkek tartózkodási helyének és miként ezek, ő is a *kiliazmus híve*[5—6] (5, 32, 1 ; EP 259 skv.).

J. Hoh : Die Lehre des hl. Ir. über das NT 1919. — J. Brinktrine : Der Meßopferbegriff in den

ként átjárja, megszenteli és megeleveníti ezt az emberiséget és ezzel kiszabadítja a régi bűnből és a halálból. Eszerint a megváltás főként a megtestesülés ténye és az egész emberiségnek vele való misztikai egyesülése által valósul meg. Jézus Krisztus azonban cselekedetei által is üdvözít . . .» Schütz, Dogm. II. 14.

[1] Advocata Evae = Évának szószólója.

[2] V. ö. Bard. I. 427.

[3] Miként négy égtáj van stb., úgy az Egyháznak lelket, életet adó négy oszlopon, a négy evangéliumon kell nyugodnia. Az Ezekielnél leírt négy kerub, az apokalipszisben az Isten trónja körül álló négy titokzatos élőlény azt jelenti, hogy az ószövetség megjövendölte, az újszövetség pedig megerősítette, hogy az idők teljében az evangéliumok négyesfogatának kell az Urat a föld térségein át hordoznia. Bard. I. 426.

[4] Az Ezekielnél leírt 4 kerub és az apokalipszisi 4 élőlény oroszlán stb. alakjában való megjelenítésének átvitele a 4 evangelistára.

[5] Schütz, Dogm. II. 672.

[6] Irenaeus és a bűnbánati fegyelem. Poschmann 211—29.

ersten 2 Jh 1918, 127 skk. — Simonin: RSPhTh 1934, 281—92 (4, 18, 4-hez). — Koole: GTT 1936, 295—303 (Euch.). — J. Hoh 1932, 89—103. — G. Bardy 1935, 119—48. — V. Cremers: Het millenarisme van Ir.: Bijdr. van de Philos. en Theol. Faculteiten der Nederl. Jezuieten 1938, 28—50. — B. Poschmann: Paenit. secunda 1939, 211—28.

28. §. A Muratori-töredék. Az evangéliumokhoz és Szent Pál leveleihez írt előszavak (prológusok).

1. **A Muratori-töredék.** A Szentírás kánonának történetére vonatkozó ismereteink számára nagyjelentőségűek a gnosztikus-apokríf irodalom elleni küzdelemben keletkezett régi kánonjegyzékek. Az újszövetségi iratoknak ránk maradt legrégibb jegyzékét L. A. Muratori a milánói Ambrosiana-könyvtárnak egy VIII. századi kéziratából 1740-ben tette közzé. Ugyanennek a szövegnek több kisebb töredékét XI. és XII. századi Monte Casinói kéziratokban is megtalálták. A Muratori töredék nyelvezete barbár latin; nagyon rossz, eldurvult helyesírással; terjedelme 85 sor; elején és végén csonka (l. 24. § 6. Marcion kánonjáról).

A Muratori-töredék nemcsak egyszerű felsorolása a szent iratoknak, hanem ezek keletkezési körülményeire is kitér; a töredék első sora valószínűleg a Márkus-evangéliumról adott ismertetésnek befejezése, mert utána a Lukács- és János-evangéliumokról beszél, még pedig mint harmadik és negyedik evangéliumról. A töredék felsorolásából hiányoznak a Zsidókhoz írt levél, Jakabnak levele és Péternek 1. és 2. levele. Szent János apokalipszise mellett felemlíti a Sapientia Salomonist is, ezenkívül, mindenesetre csak fenntartással, a Péter-apokalipszist (l. 12. § 1) is. Mint marcionista hamisítványokat elutasítja Pálnak a laodiceaiakhoz[1] és az alexandriaiakhoz (l. 11. § 1) írt leveleit és több más eretnek írást. Hermas «Pásztorát» (l. 12. §. 4.) csak mint ajánlatos olvasmányt ismeri el. Valószínű feltevés szerint a Muratori-töredék eredetileg görög nyelven íródott; e vélemény ellen nem fogadható el átütő erejű bizonyítéknak a töredékben található következő szójáték: «fel enim cum melle misceri non congruit». A töredékben található megjegyzés, hogy Hermas Pásztorát «nuperrime temporibus nostris» Rómában I. Pius pápa testvére írta (a pápa uralkodása idejében, kb. 142—55), határozottan kizárja, hogy a töredék keletkezését a 200. év utáni időre tegyük. Ha a töredék szerzőjeként mindenáron határozott személyt akarunk javasolni, akkor még leginkább *Hippolytus* (fiatalabb éveiben) jöhet számításba (l. 31. § 7; így Lightfoot, Th. Robin, Th. Zahn, N. Bonwetsch, M. J. Lagrange). Harnack feltevése, hogy a töredék a római Egyház hivatalos okirata, H. Koch szerint nem igazolható.

Szöv.: FlP 3 1914[2]. — H. Lietzmann (KlT 1) 1933[1]. — *Ért.:* H. Koch: ZntW 1926, 154—60. — Leclercq: DAL 12, 543—60. — M. J. Lagrange: Rb 1933, 161—86; Hist. anc. du Canon du NT 1933, 66—84. — J. Schmid: LThK 7, 382 skv. — M. Meinertz: Einl. in das NT 1933[4], 336—8.

2. **Régi előszók az evangéliumokhoz és Szent Pál leveleihez.** A Vulgata számos kézírásos példányában a Szentírás egyes könyveihez írt előszavak (prológusok) maradtak ránk; ezek általában későbbi időkből származnak. A korábbi időkben keletkezett prológusoknak három csoportjával foglalkozik a legújabb kutatás: *a)* A marcionisták elleni prológusok Márkhoz, Lukácshoz, Jánoshoz (a Mátéhoz írt elveszett). Ezek De Bruyne és Harnack véleménye szerint a II. század 2. felében keletkeztek (160—180). *b)* Szent Pál leveleihez írt latin prológusok valószínűleg marcionita eredetűek. *c)* Az evangéliumokhoz írt úgynevezett monarchianista prológusok; ezek a legújabb kutatások szerint nem a III. század első évtizedeiből, hanem a IV. század végéről, illetőleg az V. elejéről keltezendők és priscillianista körök írásainak tekintendők.

a)-hoz: De Bruyne: RB 1928, 193—214 és Harnack: SbB 1928, 322—41; ezzel szemben Bacon: JBL 1930, 43—54 (Prológus Szent Jánoshoz a III. sz.-ból) és Eisler: RPh 1930, 350—71. — Howard: ExT 1936, 534—8. — *b)-hez:* De Bruyne: RB 1907, 1—16. — Harnack: ZntW 1925, 204—18; ezzel szemben Mundle: ZntW 1925, 56—77. — *c)-hez:* H. Lietzmann (KIT 1) 1933[4]. — F. Loofs 1930, 158[1], 161[2]. — Baumstark: JL 12, 1932, 194—7 (III. sz.; római eredetű). — Dold: Zentralbl. für Bibliotheksw. 1935, 125 skk (Luk. prol. kéi.). — Taeschner: OC 1935, 80—99 (Prol. Velásquez Izsáknál).

[1] Erről bővebben Bardenhewer I. 598.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A harmadik század keresztény irodalma.

(A niceai zsinatig.)

A) *A III. század nyugati írói.*

29. §. A latin keresztény irodalom megindulása. Minucius Felix.

1. Tudomásunk szerint a II. század 2. felében fogalmaztak először egyházi vonatkozású iratokat *latin nyelven*. A római egyház nyelve 200-ig, részben talán 250-ig a görög volt ; ezt tanusítják többek között az ez időkig Rómában írt munkák (Kelemen, Hermas, Jusztin, Gaius, Hippolytus) és a katakombákban található feliratok. A legrégibb keresztény tartalmú ügyirat Északafrikából származik : Passio martyrum Scilitanorum,[1] 180-ból (l. 45. §. 6.). A latinnyelvű keresztény irodalom és nyelv megteremtésének dicsősége az afrikaiakat illeti ; gondoljunk csak Tertullianus irataira, aki ugyan még indokoltnak látta görögül is írni, és Minucius Felixre. A latin, mint liturgikus nyelv, valószínűleg már előbb érvényesült, mint a Nyugat egyházi írói latinul kezdtek írni. Ezzel függ össze az a tény is, hogy legkésőbben a II. század vége óta volt latinnyelvű bibliafordítás (Tertull. Prax 5 ; Monog. 11).

P. Capelle : Le Psautier latin en Afrique, R 1913. — F. Stummer : Einführung in die lat. Bibel 1928. — A. Allgeier : Die altlat. Psalterien 1928. — D'Alès : Vetus romana, Bi 1923, 56—90 ; v. ö. RB 1924 Bull. n. 236. — A. Dold : Konstanzer altlat. Propheten- u. Evangelienbruchstücke mit Glossen 1923 ; v. ö. RB 1924 Bull. n. 243. — G. J. D. Aalders : Tertullianus' citaten uit de Evangeliën en de oudlatijnsche Bibelvertalingen, A 1932 ; v. ö. ThR 1933, 274—6 és Gn 1935, 552—7. — Bardy : Ir 1937, 3—20, 113—30. További irod. l. f. 6. § és l. a. 86. §. Továbbá : H. Schneider : Die altlat. bibl. Cantica, 1938. — A. Jülicher : Itala. Das NT in altlat. Ueberlieferung I : Mt-Ev. 1938.

2. **Minucius Felix.**

Az *Octavius* című *dialógust* (párbeszédet) csak egyetlenegy kézirat, a Codex Parisiensis (IX. század) őrizte meg számunkra, még pedig Arnobius «Adversus nationes» c. munkájának (l. 36. §) 8. könyve gyanánt. Ennek a latin apológiának formája filozófiai párbeszéd ; felépítésének, alakításának művészies ségével és előadásának bájával a II. és III. század minden apológiáját felülmúlja. A valószínűleg csak elképzelt, vallási tárgyú megbeszélésben résztvesznek a szerző, Marcus Minucius Felix[2] aki Rómában élő ügyvéd (2, 3) és két barátja, a keresztény Octavius és a pogány Caecilius. Octavius, Minuciusnak iskolatársa szintén ügyvéd volt, de valamelyik tengerentúli provinciában (talán Afrikában) és ekkor Rómában volt látogatóban. Caecilius Cirtai Frontót földijének mondja, tehát numidiai volt.

A könyvecske az időközben meghalt Octavius emlékét akarja megörökíteni és ezért Octavius keresztény rokonaihoz fordul, hogy azokat vigasztalja ; elsősorban azonban mégis művelt pogány olvasókra akar hatni ; ebből a körülményből magyarázható meg az, hogy semmit sem közöl a kereszténység hittartalmából és szentírási idézeteket sem hoz. A kereszténységet tisztán filozófiai szemszögből nézi : lényege monotheizmus, a halhatatlanságba vetett hit és az erkölcsi tökéletesség. A sztoikus világfelfogás, amint azt Poseidonios, Cicero és Seneca kialakították, számos helyen felismerhető.

A dialógus gondolatmenete. A három jó barát kirándul Rómából Ostiába. Útközben egy Serapis-szobor mellett mennek el, mire a pogány Caecilius tisztelete jeléül csókot hint felé. Caecilius tette vallási vitát indít meg, melyet a tengerpart egy töltésén ülve folytatnak le ; Minuciust, aki a dialógusban Marcus néven szerepel, kérik fel döntőbírónak (1—4).

Caecilius: A legnagyobb bölcsek sem tudtak az istenekre és a túlvilágra vonatkozólag valami biztosat kifürkészni ; Sokrates, a filozófusok fejedelme is úgy nyilatkozott : «Quod supra nos, nihil ad nos». Ebben a nagy bizonytalanságban legjobb, ha megmaradunk az istenek hagyományos tiszteleténél, ami Rómát hatalmassá tette. A keresztények látha-

[1] A Scili-beli vértanuk szenvedése (Scili Numidiában).
[2] Szent Jeromos insignis causidicusnak mondja.

tatlan Istene csak agyrém. A keresztények maguk műveletlen férfiak és hiszékeny asszonyok, akik összejöveteleik alkalmával szörnyűséges fajtalanságokat követnek el (5—13).

Octavius, aki pogányból lett kereszténnyé, ellenfelének gondolatmenetét lépésről-lépésre követi: Az ember az igazság megismerésére hivatott és emellett a célunk mellett nem lehet csak úgy érdektelenül tovább menni; az igaz, hogy Istent nem látjuk, de az emberi szem a napba sem tud beletekinteni. A pogányok istenei egyszerű emberek voltak, akiket később isteni tiszteletben részesítettek; Rómát nem vallási felfogása juttatta a világuralomhoz, hanem rablás és erőszak; a keresztények ellen felhozott vádak rágalmakra vezethetők vissza (EH 222 skv.), amelyeket a démonok hoztak forgalomba (14—38).

Caecilius végül is elismeri, hogy le van győzve és a szerző így fejezi be a vitát: «Ezek után boldogan mentünk onnan, Caecilius azért, mert hívővé vált, Octavius, mert győzött, én pedig azért, mert az egyik hitt, a másik pedig győzött».

A dialógus korának megállapítása. Az «Octavius» mind gondolataiban, mind kifejezéseiben annyira közel áll Tertullianus Apologeticum és részben Ad nationes c. munkáihoz, hogy egyiknek a másiktól való függése nagyon valószínű. Ha a Jeromostól képviselt kronológiának hitelt lehetne adni (Vir. ill. 53; Ep 70, 5), akkor Tertullianusnak kellene az elsőbbséget odaítélni. A sok évtized óta egészen a jelenig ismételten a legnagyobb igyekezettel és az éleselméjűségnek elképzelhető legnagyobb találékonyságával végzett kutatások, melyek a két szerzőnek, illetőleg munkáiknak kölcsönös viszonyát kívánnák eldönteni, mindezideig általánosan elismert eredményhez nem vezettek. A kérdés ilyen állását véve figyelembe, a határozott állásfoglalástól el kell tekintenünk.

A kutatás eddigi állása: v. ö. Krüger 1922, 268 skv. és 1933, 279 és RAl 87. — Ehhez még a) *Minucius Felix elsőbbsége* mellett: J. Schmidt: Min. Fel. od. Tertullian, L 1932; v. ö. H. Hoppe: Gn 1934, 382—4; G. Krüger: ThLZ 1933, 326. — U. Moricca kiadása, R 1933. — R. Beutler: Philos. u. Apologie bei Min. Fel. 1936, 48, 54. — b) *Tertullianus elsőbbsége mellett:* F. G. Glover: Tertullian Apology and De spectaculis = G. H. Rendall: Min. Felix, NY 1931, XX. l. — Diller: Phil 1935, 98—114, 216—39. — Opitz: PWK 15, 1816—20. — M. Schuster: WSt 1934, 163—7. — G. B. Bertoldi: M. F. e il suo dialogo, R 1906. — S. Colombo: l'Octavius di M. F. «Didascaleion», 1914. 2. — Vysoky: Listy Filol. 1938, 110—23 (M. Fel. és Tert.).

Kiad.: J. P. Waltzing, Lou 1903, Bruges 1909 (kommentárral), L 1926² és Lexicon Minucianum 1910. — A. Schöne, L 1913. — J. Martin (FlP 8) 1930; a Martin-től képviselt nézet ellen (amely szerint Minucius Felix függ a «Quod idola dii non sint» ciprianusi irattól) foglalt állást: H. Koch: DLZ 1930, 2458—64; D'Alès: RSR 1931, 212 skv. és Diller (l. f.); *Szövegkritika:* Vega: RC 1932, 411—6. — *Kiad.:* U. Moricca, R 1933. — C. Schneider, 2 rész, Pa 1934. — P. H. Damsté kiadása, A 1936. — *Ford.:* A. Müller (BKV² 14) 1913. — *Ért.:* Leclercq: DAL 11, 1388—412. — B. Berge: Exeget. Bemerkungen zur Dämonenauffassung des Min. Fel. 1929. — Sörbom et Englund: Er 1929, 146—8 (4, 1 és 5, 10-hez). — Delatte: Bibl. de la Fac. de Phil. et Lettres de l'Univ. de Liège 44, 1930, 103—8 (a Dial. nem történeti esemény). — Orth: PhWo 1931, 1135 skv. (26, 6-hoz). — Stelzenberger 1933, 85—7, 450—2 és még több helyen. — J. Schnitzer: Rel 1934, 32—44 (halottégetés (34, 10). — J. J. de Jong: Apologetiek en christendom in den Oct. van Min. F. 1935. — Van Haeringen: Mn 3, 1935—6, 29—32 (9, 6-hoz). — Wetke: WSt 1935, 110—28. — A. Simpson: NY 1938 (Text and Critical Notes).

A Dialógusban beígért (36, 2) értekezés De fato vagy meg sem jelent, vagy elveszett. Szent Jeromos ismert egy Minucius Felix nevével forgalomban lévő De fato vel contra mathematicos c. iratot, azonban ennek valódiságát mégis kétségbevonja (Vir. ill. 58).

30. §. Tertullianus. († 220 után).

Quintus Septimius Florens Tertullianus Karthágóban született 160 körül; egy pogány római centuriónak a fia. Alapos tudományos, különösen jogi kiképzésben és rétori iskolázottságban részesült (Eus. Hist. 2, 2, 4). Folyékonyan beszélte a görög nyelvet is. Valószínűleg azonos a Pandektákban idézett hasonló nevű jogásszal. Rómából, ahol ügyvéd volt, 195 körül már mint keresztény tér vissza szülővárosába, miután — amint ő maga mondja el (Res. carn. 59) — az élvezetek kelyhét fenékig kiürítette. Csakhamar az Egyház javára élénk irodalmi működést fejt ki. Szent Jeromos azt állítja róla (Vir. ill. 53), hogy pap volt, ez azonban nagyon valószínűtlen. Legkésőbben 207-ben már megtörtént az Egyháztól való elszakadása. Szigorú, komor, minden kiegyenlítéstől idegenkedő felfogása vitte őt a montanisták szektájába; itt is csakhamar megalapította saját pártját (tertullianisták), és ennek lett feje, vezetője. Magas kort ért meg; Karthágóban halt meg 220 után.

Tertullianus egyik legeredetibb és egészen Szent Ágostonig a legegyénibb jelenség

az összes egyházírók között. Benne a pún tűz párosult a római gyakorlatias érzékkel. Mikor vallásossága lelkesíti, éles értelmet, magával ragadó ékesszólást, mindig harcrakész elmésséget és minden téren kiváló ismereteket mutat fel. *A latin nyelvet* nálánál jobban senki sem ismerte ; önállóan teljesen új kifejezéseket alkot.[1] A Vulgata mellett az ő írásai voltak legnagyobb hatással az ókeresztény latin nyelvre. Mindig tömör, velős, éppen ezért néha nehezen érthető stílusban ír ; a valóságnak megfelelőleg állapítja meg róla Lerinumi Szent Vince : *Quot paene verba, tot sententiae* (c. 18) ; mikor azonban folytatólagosan azt mondja : *Quot sensus, tot victoriae*, akkor már téved ; Tertullianus dialektikája ugyanis inkább kápráztat, mintsem meggyőz, és ez lényével van összefüggésben. Könnyen hevülő, szélsőségekre hajló természete van és sajátmagának kell egyszer önmagáról megállapítania, hogy a türelem erénye — amelynek magasztalására pedig egy teljes írásművét szentelte (Pat. 1) — teljesen hiányzik belőle. *Retorikájában* szerepet kap a szenvedélyes harag minden változata, a gúnyos elmésség és az ügyvédi beszédügyesség. A küzdelemben kíméletlen ; írásai mind vitairatok. Ugyanazzal a keserűséggel, mellyel katolikus korában a pogány helytartókat megbélyegezte és általában a pogány vallást támadta és nevetségessé tette, fordult montanista korában a katolikus Egyház állítólagos laxizmusa ellen, és még attól sem riadt vissza, hogy magukat az agapé összejöveteleket is homályos célzásokkal meggyanúsítsa (Jeiun 17). Nehezen érthető nyelvezete, de talán méginkább a montanizmushoz való elszakadása következtében műveit csakhamar nem olvasták, vagy legalábbis, mint ezt Cipriánnál is látjuk, nevét nem említették.

Tertullianus írásait megjelenésük ideje szerint rendezni nehéz feladat volna ; nagyobb biztossággal és általában könnyebben lehet azt megállapítani, hogy a szerző katolikus vagy montanista felfogású korából valók-e. Az a körülmény, hogy az írások sűrűn utalnak egymásra, de meg benső indokok is lehetővé teszik sok munkájának viszonylagosan pontos egymásutánját megállapítani. *A szövegáthagyományozás* is meglehetősen hiányos. Több munkája elveszett ; más munkáinak pedig azok a későbbi kézírásos másolatai tűntek el (Pud, Jeiun), melyek alapján a legrégibb nyomtatott kiadások készültek ; ismét más írásai csak a Codex Agobardinusban (Párizs) vannak meg, amely Lyon érsekétől, Agobardtól (814—40) származik. Csak az Apologeticumot tartalmazza több, ma is meglévő kézirat. Összesen 31 írása maradt ránk. A Nagy Konstantint megelőző kornak Tertullianus volt a legtermékenyebb latin írója.

Gyüjteményes kiad.: ML 1—2. — F. Oehler 1—3, 1851—54 és ed. minor 1854. CSEL, eddig 2 k.: I. 20, 1890 A. Reifferscheid és G. Wissowa ; II. 47, 1906 E. Kroymann. — *Ford.:* H. Kellner, 2 k. 1882 és szemelvényekben H. Kellner és G. Esser (BKV² 7 és 24) 1912—5. — H. U. Meyboom, Leyden 1931 (holland). — *Mg.:* A. Hauck 1878. — E. Nöldechen 1890. — P. Monceaux (l. f. 3. §) 1, 1901. — Ch. Guignebert, P 1901. — F. Ramorino, Mi 1923. — H. Koch, PWK II 5, 822—44. — *Mg. egyes kérdésekről:* G. Esser : Die Seelenlehre T.' 1893. — H. Hoppe : Syntax u. Stil des T. 1903. Beiträge zu Sprache u. Kritik T.'s, Lund 1932. — A. d'Alès : La théol. de T. 1905. — K. Adam : Der Kirchenbegriff T.' 1907. — G. Thoernell : Studia Tertullianea 1—4 Up 1917—26. — H. Koch : Callist u. T. 1920. — E. Boßhart : Essai sur l'originalité et la probité de T. dans son traité contre Marcion, Lausanne 1921. — W. C. L. Schulte : Het heidendom bij T. 1923. — E. R. Roberts : The Theology of T. 1924. — P. Vitton : I concetti giuridici nelle opere di T. 1924. — A. Beck : Röm. Recht bei T. u. Cyprian 1930 ; v. ö. AKK 1932, 693—7. — St. W. J. Teeuwen : Sprachl. Bedeutungswandel bei T. 1926. — P. F. Preobrazensky : T. i Rim (T. és Róma), Moszkva 1926. — J. Lortz : T. als Apologet, 2 k., 1927—8. — J. Berton : T. le schismatique 1928. — J. Morgan : The Importance of T. in the Development of Christ. Dogma 1928. — Th. Brandt : T.' Ethik 1929. — L. Bayard :

[1] «Tertullianus, kinek műveit tőrölmetszett latinság jellemzi, ugyanilyen rátermettséggel kezelte a görög nyelvet is. Karthágói tanítványai, a hittanulók között nagy számban voltak olyanok, akik latinul nem tudtak, a görög nyelvet ellenben értették. Ezért T. néhány könyvét, melyet a hittanulóknak szánt, először görögül írta meg. Ezek a görög munkák elvesztek, de ékesszólóan tanuskodnak róluk a szerző önvallomásai. «De Baptismo» c. művében hasonló tárgyú és alaposabb görög munkájára hivatkozik : «de ipso plenius iam nobis in Graeco digestum est». (De Baptismo, c. 15. CSEL XX. pag. 214. s. 6—7.) Ugyanígy bizonyítja «De virginibus velandis» c. könyvének bevezetésében tárgyának görögnyelvű feldolgozását is : «Proprium iam negotium passus meae opinionis, Latine quoque ostendam virgines nostras velari oportere». «De Spectaculis» c. munkájának első, görögnyelvű kiadásáról pedig «De corona» c. iratában olvashatunk : «Sed et huic materiae propter suaviludios nostros Graeco quoque stylo satisfecimus». (Marra, Tertulliani De Corona, CSLP N. 49, c. 6, p. 7—9.) Szent Jeromos is megmentett egy címet Tertullianus görög alkotásaiból : «Tertullianus sex voluminibus adversus ecclesiam editis, quae scripsit *περὶ ἐκστάσεως*, septimum adversus Apollonium elaboravit». (Hieronymus, De viris illustribus c. 40.)» Nemes Vazul, O. S. B., Tertullianus görög műveltsége, Pannonhalma, 1935.

T. et Cyprien 1930 (Moralistes chrét.). — B. B. Warfield: Studies in T. and Augustine, O 1930 (Szentháromságtan). — M. Kriebel: Studien zur älteren Entwicklung der abendl. Trinitätslehre bei T. u. Novatian 1932; v. ö. ThLZ 1933, 228—30. — G. J. D. Aalders 1932 (l. f. 29. §). — J. Schümmer: Die altchristl. Fastenpraxis mit bes. Berücksichtigung der Schriften T.' 1933. — C. de L. Shortt: The Influence of Philosophy on the Mind of T. 1933. — R. Höslinger: Die alte afrik. Kirche im Lichte der Kirchenrechtsforschung nach der kulturhist. Methode, W 1935. — G. Krüger 1933, 261, 280 skv. — G. Zimmermann: Die hermeneut. Prinzipien T., 1937. — D'Alès, REG 1937, 329—62 (Tert. helléniste). — H. Janssen: Kultur u. Sprache, N 1938.

Ért.: Dölger: AC 4, 32—7, 37 skk, 44 skk (a még meg nem született gyermek joga az élethez); AC 4, 188—200 («Sacramentum infanticidii»). — Borleffs: Mn 1935, 299—308 (kéi.). — Hallock: CQR 1934, 61—78 (Egyház és állam). — H. Koch: ThSK 1931, 108—14 (T. nem pap). — Restrepo-Jaramillo: Gr 1934, 3—58 (hitvallás). — H. Koch: Gelasius (BAS 1935, 6) 1935, 77—82 (T. nyelve Gelasiusnál). — Waszink: Mn 3, 1935—6, 165—74. — D'Alès: RSR 1936, 468; 1937, 620. — Castiglioni: StU 255—61 (szövegkritika). — Aalders: Mn 1937, 241—82 (Lk-idézetek).

I. *Apologetikai (hitvédelmi)* munkái.

1. *Ad nationes,* (2 könyv; 197. évből); védekezés a pogány támadások ellen és támadás az erkölcsileg és vallásilag bomlófélben lévő pogányság ellen (EH 186 skv.).

2. *Apologeticum* (197. év végéről); a római birodalom provinciáinak helytartójaihoz intézi. A többi régebbi apológiáktól eltérőleg a keresztények ellen felhozott vádak közül csaknem kizárólag *a politikai vádakat* említi, t. i. az állami istenek megvetését és a felségsértést; az apologetika tárgyát a filozófia területéről a jogira viszi át (EH 164/75; EP 274/85).

Különös ügyességgel támadja a pogány államhatalom részéről a keresztények ellen alkalmazott sajátságos jogi eljárást: az egyedüli bűntény, amely az elítélésre okot szolgáltat, a «nomen christianum». Mindenkinek, aki bűntettet követ el, megengedik a védekezést, a keresztényeknek nem; másoknál a kínpad vallomást akar kicsikarni, a keresztényeknél megtagadást. A keresztényekre szórt aljas rágalmakat megdönti; közli a keresztény hitre és az egyházközség életére vonatkozó legfontosabb tudnivalókat. A kereszténység — mondja végül — filozófia; a pogány filozófusokat azonban nem kényszerítik, miként a keresztényeket, hogy az isteneknek áldozzanak, sőt büntetlenül tagadhatják az isteneket. Mindez a pogány kegyetlenség azonban nem lesz a keresztények ártalmára, ellenkezőleg: «Plures efficimur, quotiens metimur a vobis, semen est sanguis christianorum» (50).[1]

Az Apologeticum *szövege* sokat vitatott kérdés. A jelenleg már elveszett Codex Fuldensisben lévő szövegezés sokban eltér a többi kéziratok («Vulgata», vagy 30 kézirat) szövegétől. Az egyesektől (H. Schrörs, G. Thoernell) képviselt vélemény, hogy ezt a munkát Tertullianus két különböző kiadásban adta ki, ma már meghaladott álláspont. A fennmaradt két eltérő szövegezésben előforduló közös hibák azt mutatják, hogy mind a kettő egy és ugyanazon eredetire vezethető vissza, amely azonban nem hozzáértő másolók beavatkozása következtében két különböző szövegezést kapott. Az eredeti szöveg a Codex Fuldensisben kevésbbé romlott, mint a «Vulgatában» (J. P. Waltzing, J. Martin).

3. *De testimonio animae* c. írás tovább fejtegeti az Apologeticum (17) következő gondolatát: «O testimonium animae naturaliter christianae» (EP 286)! A pogányok önkénytelen felkiáltásaikban azt tanusítják, hogy lelkük mélyén hisznek az egy Istenben, a lélek halhatatlanságában, a gonosz szellemek létezésében, így például, mikor azt mondják: Isten látja; vagy: Az elhúnyt nyugodjék békességben.

4. *Ad Scapulam* (212-ben); nyilt levél Afrika prokonzulához, a keresztényeket kegyetlenül üldöző Scapulához, akit — utalással egy napfogyatkozásra — Isten büntető ítéletével fenyeget meg (EH 217 skv.; EP 369).

5. *Adversus Judaeos* (EH 207 skv.) a megtorlás régi törvénye adjon helyet a szeretet új törvényének. A pogányok is részesednek Isten kegyelmében (1—8). A 2. rész (9—14) nem Tertullianustól való, hanem rövid foglalata az «Adversus Marcionem» c. irat harmadik könyvének.[2]

Részlegkiad.: Ad nat. ed. J. G. P. Borleffs, Ley 1929; v. ö. BFC 37, 1930—1, 43—6. —*Apologeticum* ed. J. E. B. Mayor and A. Souter, C 1917 (fordítással). — A. Souter, Aberdeen 1926. — Ed.

[1] Szabadon fordítva: Ahányszor learattok bennünket, annyiszor több termést hozunk; mert a keresztények vére a mag, amelyből újra sarjadunk.

[2] Egy ismeretlen kompilátor akarta befejezni és kiegészíteni Tertullianus munkáját. Lásd a különböző véleményeket: Bard, II. 403.

J. P. Waltzing et A. Severyns, P 1929 (fordítással) és J. P. Waltzing, P 1931 (kommentárral). — Ed. F. G. Glover (l. f. 29. §). Ed. J. Martin 1933 (FIP 6) ; v. ö. PhWo 1935, 740—51. — *Egyes részletekhez:* Borleffs : PhWo 1932, 350—2 (Apol 8). — Dölger : AC 2, 241—51 (Apol. 30, 4). — Marra : Nuova Cultura dic. 1930 (Apol 5) ; v. ö. BFC 37, 1930—1, 273. — Carcopino : RHR 106, 1932, 592—9 (Apol 9). — Thoernell : Er 1934, 153—5 (Apol 12, 8). — Dölger AC 5, 188—200 (Apol 6, 4, 6). — *De test. animae* ed. W. A. J. C. Scholte, A 1934 (fordítással) ; v. ö. PhWo 1935, 1143—51. — H. Koch : ThSK 1929, 462—9 (Adv. Iud.). — G. Pasquali : Per la storia del testo dell'Apologetico di Tert. «Studio di Filol. clas.» 1929. — A. Mancini : Per la traduz. dell'Ap. di T. «Riv. di Fil. e Istr. cl.» 1926. — M. Balsamo : Paralleli non ancora osservati tra l'Ad nat. e l'Apol. di Tert. «Didaskaleion» 1930. Apolog. ed H. Hoppe (CSEL) 1939.

II. Dogmatikus vitairatok.

6. *De praescriptione haereticorum* (200. év körül). Praescriptio = jogi szakkifejezés, mely a per folyamán előterjesztett kifogást, rendesen az elévülésre való hivatkozást jelenti (longae possessionis vagy longi temporis praescriptio).[1] Munkájában kimutatja, hogy nem az eretnekek, hanem csak a katolikus Egyház veheti igénybe az elévülés jogvédelmét (EP 288—300 ; EH 188 ; 191—4), mert :

a) Az apostolok a kinyilatkoztatott igazságot az általuk alapított egyházakra bízták rá ; tehát csak ezek az igazságnak igazi tanui, és velük kell a hit tartalmában egyezni ;

b) ami eredettől, kezdettől van a kereszténységben, az az igaz tanítás, már pedig kezdettől fogva a katolikus tanítás van, minden eretnekség újítás ;

c) egyedül az Egyház van a Szentírás birtokában, mert ő kapta és vette ezt át az apostoloktól. Az eretnekeknek tehát nincs joguk a Szentírás eredetéről és értelmezéséről ítélkezniök. Kifejezetten mondja Tertullianus azt is, hogy a hit (a hagyomány szerint), nem pedig a Szentírás kutatása, eredményezi az üdvösséget.[2]

A De praescriptione c. irathoz csatolt fejezetek (46—53), melyek *32 hamis tanítást sorolnak fel*, E. Schwartz szerint Petta i Victorinustól fordított és Origenes-ellenesen átdolgozott görög értekezés, melynek szerzője Zephyrinus pápa, vagy valamelyik klerikusa (l. 97. § 2).

7. *Adversus Marcionem* (5 könyv) ; a harmadik átdolgozásban maradt fenn ; az 1. könyv 207-ben jelent meg.

1. és 2. könyv azt bizonyítja, hogy a világ teremtője és a jó Isten azonosak ; 3. könyv, hogy a megjelent Krisztus az ószövetségben megjövendölt Messiás, nem pedig látszattestben egy magasabb eón ; 4. és 5. könyvek bírálják Marcion bibliájának szövegét és bebizonyítják, hogy az ó- és újszövetség között nincsenek ellentétek (EP 331—45 ; EH 210 ; EA 64—6).

8. *Adversus Hermogenem* (EP 321—8), a világ teremtéséről szóló tannak védelme a gnosztikus Hermogenes karthágói festő ellen.

9. *Adversus Valentinianos*, a gnosztikus Valentinus és tanítványai ellen ; felhasználja Irenaeus munkáját (Haer. 1).

10. *Scorpiace*, «Gyógyszer a skorpiócsípés ellen», melyet a gnosztikus tévtanítás okoz ; védelmezi a vértanuság erkölcsi értékét (213. évből).

11. *De carne Christi* (EP 353—9 ; EH 209) cáfolja a gnosztikusok doketizmusát ; ebben az írásban (9. fej.) azt állítja, hogy Krisztus arca rút volt (kb. 210—12. évekből).

12. *De resurrectione carnis* (EP 360—5) védi a testnek feltámadását a gnosztikusok ellen.

13. *Adversus Praxean*, az Egyház Szentháromság-tanának legvilágosabb kifejezése a niceai zsinatot megelőző korból ; a patripassianus Praxeas ellen intézett irat ; ebben a munkában (3. fej.) találkozunk először a «trinitas» kifejezéssel.

14. *De baptismo*, ismerteti az Egyház tanítását a keresztségről, ennek szükségességéről és hatásairól. Az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvénytelen (15. fejezet).

[1] Tertullianusnál a praescriptio (elbirtoklás) és az exceptio (kifogás) jogi fogalmaknak egymással való felcserélését állapíthatjuk meg, ami az akkori nyelvhasználat szerint lehetséges volt. T. elképzelése szerint az Egyház és az eretnekség megjelennek a bíróság előtt, s kérik annak megállapítását, melyiküknek van a kinyilatkoztatott igazságok törvényes birtokában. A bíróság az eretnekséget keresetével «a limine» elutasítja, mert elismeri az Egyház által előterjesztett pergátló kifogásokat. Közülük legfontosabb a *praescriptio novitatis*, vagyis az a kifogás az eretnekség ellen, hogy a régi hagyománnyal szemben valami újszerűt hirdet és így eltér az apostoli tanítástól.

[2] V. ö. Schütz, II. 301 ; Bard, II. 405 ; Steidle, Patrologia, 66 ; Sipos, Enchiridion, 821, 877 Bangha-Ijjas, I. 193. Zubriczky 217.

15. *De anima* (210—11. évből); terjedelemre nézve Tertullianusnak második munkája (ennél csak a Marcion elleni terjedelmesebb); az első keresztény pszichológia; e munka Efezusi Soranus orvosnövendék «Lélekről szóló tanítás» c. rásán épül fel.

Részlegkiad.: *De praescript. haer.* ed. E. Preuschen 1910². — P. de Labriolle, P 1907 (francia fordítással). — J. Martin (FIP 4) 1930. — *Adv. Prax.* ed. E. Kroymann 1907. — Angol ford.: A. Souter, Lo 1920. — *De resurr. carn.* angol fordítása: A. Souter, Lo 1922. — *De bapt.* ed G. Rauschen (FiP 11) 1916. — J. G. P. Borleffs, Mn 1931, 1—102 u. és különny. v. ö. ThLZ 1932, 588—90; PhWo 1931, 251—5 és Did 1931, 2. H. 157—9. — Ed. A. d'Alès, R 1933 (B. és D'A. használták először az új Troyes-i-kéziratot). — *De anima* ed. J. H. Waszink (német fordítással és kommentárral), A. 1933; v. ö. ThLZ 1934, 157—9; PhW 1935, 636—41; Gn 1935, 250—4; ehhez Waszink: Index verborum et locutionum, Bonn 1934; v. ö. ThR 1935, 458 skv. — *Ért.:* A. Vellico: La rivelazione e le sue fonti nel De praescr. haer. di Tert., R. 1935. — D'Alès: RSR 1935, 593 skv. (Praescr 9, 1). — H. Koch: ThSK 1929, 471—4 (Praescr 36). — Cumont: RHR 103, 1931, 31 skk (Praescr 40). — V. Neumann: ZkTh 1934, 311—63, 533—51 (a rossz problémája Marc 2.-ben). — D'Alès: RSR 1936, 99 skk, 585 skv. (Marc 3, 18; 4, 21). — D'Alès: RSR 1935, 496 (Val 12); 1937, 97—9, 228—31. — Dölger: AC 3, 216—9 (bapt 16, 2); 4, 138—46 (bapt 2, 1); 5, 272—4 (Val 8). — Leeming: Gr 1933, 423—31 (bapt 2), Bickel, PhWo 1932, 961 skv. (an 1). — Krapp: ZntW 1934, 31—47 (De anima forrása: Soranus). — Allie: RevUnivOttawa 1937, 211—25; 1938, 16—28 (Nature de la prescription).

III. Gyakorlati aszketikus munkák.

a) A katolikus Tertullianustól:

16. *Ad martyres* (EA 40 skv.), a börtönben sínylődő kereszténveket kívánja vigasztalni és erősíteni (197 vagy 202—3-ból).

17. *De spectaculis* (197—200. év), tiltja az összes pogány színdarabok megtekintését, a bennük lévő erkölcstelenség és a pogány istentisztelettel való szoros összefüggésük miatt.

18. *De oratione* (EA 44—8) útmutatást tartalmaz az imádságra általában és magyarázza a Miatyánkot (198—200. év).

19. *De patientia* (EA 49—52). Tertullianus ez erényről, mely benne nem volt meg, olyanféleképen beszél, mint ahogy a beteg szívesen dícséri az egészség értékét; a türelemnek legnagyobb ellensége a bosszúvágy (200—203. év).

20. *De poenitentia* (EH 199/203; EP 311—7; valószínűleg 203. évből); tárgyalja a keresztség előtti bűnbánatnak érzületét és gyakorlását (1—6 fej.) és az egyszeri egyházi (szentségi) bűnbánati fegyelmet, melynek a megkereszteltnek magát alá kell vetnie, ha «súlyos bűnt» követett el (7—12 fej.).

21. *De cultu feminarum* (2 könyv; EA 57—62); a női cicoma különböző megnyilvánulásai ellen közd (197—201. év).

22. *Ad uxorem* (2 könyv; EH 204—6; EA 53—6): ha előbb halna meg, feleségét arra kéri, maradjon özvegy, ha pedig férjhez megy, csak keresztényhez menjen (kb. 203. évből.)

b) A montanista Tertullianustól:

23. *De exhortatione castitatis* (EP 366; EA 68 skv.); egy barátját, kinek felesége meghalt, óvja a második házasságtól, melyet egyenesen a fajtalanság egy neménck mond (9. fej.) (207. év előtt).

24. *De monogamia* (EP 380—2); heves kirohanás a második házasság megengedése ellen (kb. 217-ből).

25. *De virginibus velandis* (EP 329 skv.); követeli, hogy az összes hajadonok nemcsak a templomban, hanem egyébként is a nyilvánosság előtt fátyolt viseljenek[1] (207. év előtt).

26. *De corona* (211. évből); teljes egészében pogány szokásnak minősíti, hogy a katonák fejére koszorút tesznek és ezért elveti ezt; általában tiltja a katonáskodást, mert a keresztény hittel nem egyeztethető össze.

27. *De idololatria*; követeli a bálványimádástól és az ezzel csak valamiképen is összefüggő hivatásoktól (művészek, tanítók, állami és katonai hivatalnokok) a legszigorúbb tartózkodást.[2]

[1] Amikor a gyermekkort átlépték (Bard, II. 420).

[2] A pogányok között élő keresztények számára a követendő elv: Semmiféle közösség a bálványimádással. Bard, II. 421.

28. *De fuga in persecutione* (EP 370); az üldözések idején menekülni meg nem engedett cselekedet, mert Isten akaratával ellenkezik (kb. 212. év).

29. *De ieiunio adversus psychicos*, védelmezi a montanista böjti fegyelmet; heves kirohanásokat intéz az élvezeteknek hódoló pszychikusok, azaz a katolikusok ellen (16. skv. fej.); a böjti fegyelem történetére fontos.

30. *De pudicitia* (EP 383—7; EH 219—21), a korábban írt (l. 20. sz.) hasonló című iratában foglalt megállapítással szemben tagadja az Egyház hatalmát a bűnök megbocsátására. Ezt a teljhatalmat nem a jogilag szervezett «püspöki egyház» birtokolja, hanem csak a «homines spiritales», a lelki emberek («apostolok és próféták»). Tertullianus szenvedélyes harca egy közelebbről meg nem nevezett püspöknek (pontifex maximus quod est episcopus episcoporum) edictum peremptorium-a ellen irányul, aki kijelentette: «Ego et moechiae et fornicationis delicta poenitentia functis dimitto» (1. fej.).[1] Azt a többek által képviselt véleményt, hogy az ellenfélen Kallisztus pápa értendő, a munkának 21, 9 helye teljesen valószínűtlenné teszi. Tertullianus ellenfele a Szentírásból Mt. 16, 18 skv. sorokra hivatkozik, hogy neki hatalma van a bűnök megbocsátására; ezt azonban Tertullianus nem fogadja el döntő bizonyítéknak és ezt írja: «idcirco praesumis et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam.» A magyarázó hozzáadás (id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam) világosan mutatja, hogy a Tertullianustól megtámadott püspök nem lehet a római, mert különben a hozzáadás felesleges volna és egyáltalán nem adódnék elfogadható értelmezés. Tertullianus nyilvánvalóan Karthágó püspöke, Agrippinus ellen viaskodik (Cypr. Ep. 71, 4).[2]

31. *De pallio;* Tertullianus összes iratai közül a legrövidebb lélekzetű; személyes ügyben védelmezi magát; kesernyés, maró gúnnyal igazolja magát pályatársai előtt tettéért, hogy a tógát a bölcselők palliumával cserélte fel (kb. 210-ből).

Passio ss. Perpetuae et Felicitatis c. írásra vonatkozólag l. 45. § 8.

32. *Elveszett és nem hiteles írások.* Az elveszett, tekintélyes számú írás közül főképen a *De ecstasi* címűt említjük meg, amelyben védelmezi a montanista prófétáknak elragadtatás állapotában mondott beszédeit.[3] Tertullianus *De fato* c. művének valószínű felhasználását vélelmezhetjük az Ambrosiasternek tulajdonított Quaestiones Veteris et Novi Testamenti (318—49. ed. A. Souter 1908) c. munkának 115. quaestiójában.[4] Nem hiteles a *De exsecrandis gentium diis* c. munka.

Részlegkiad.: *De spect.* ed A. Boulenger, P 1933; v. ö. PhWo 1934, 377—84. — J. Büchner 1935 (kommentár). Ed. F. G. Glover (l. f. 29. §). P. de Labriolle, I (traduct.), II (commentaire) P 1936. — *De orat.* ed R. W. Muncey, Lo 1926. — *De paenit.* ed. J. G. P. Borleffs, Mn 1932, 41—106 és 254—316: — *De paenit. et De pud.* ed. P. de Labriolle, P 1906 (fordítással). — E. Preuschen 1910[2]. — G. Rauschen (FlP 10) 1915. — *De cultu fem.* ed J. Marra, To 1930; v. ö. PhWo 1934, 489—92. — Ed. W. Kok, Diss. A. 1934 (fordítással és kommentárral); v. ö. PhWo 1934, 1000—03. — *De cor.* ed. J. Marra, To 1927; v. ö. Gn 1933, 321—6. — *De fuga et De pallio* ed. J. Marra, To 1932. — *Ért. és egyes részletekhez:* Dölger: AC 5, 116—37 (Orat 16); AC 3, 192—203 (idolol 11). — H. Koch: ThSK 1929, 469—71 (cult. fem.). — Franchi de Cavalieri: ST 65, 1935, 357—86 (corona). — D'Alès: RSR 1936, 366 skv. (Pud 22, 9 skv.). — A következők vélik, hogy a De pud.-ban Kallisztus mint Tertullianus ellenfele szerepel: W. Köhler: ZntW 1932, 60—7; H. Koch: Cathedra Petri 1930, 5—32; ZntW 1932, 68—72; 1934, 317 skv.; J. Hoh 1932, 46 skv. — Mások szerint Agrippinus: A. Ehrhard 1932, 361—3; B. Poschmann, Ecclesia principalis 1933, 10 skv.; Van den Eynde 1933, 206 (l. f. 3. §). — Függőben hagyják a kérdést: E. Göller, RQ 39, 1931, 77 skk és Dölger: AC 3, 140 A. 20, 147 skv. — H. Stoeckius: AKK 1937, 24—121 («ecclesia Petri propinqua»). — A 32. számhoz: H. Koch: ThSK 1929, 458—62 (de fato). — Altaner: ThR 1939, 129—38 (Stoeckius és Köhler ellen). — G. Marra: De pallio (fordítás), To 1937.

Tertullianus tanításaiból, nézeteiből.

1. Tekintettel a pogány filozófusok önmaguknak ellentmondó eredményeire, *Tertullianus a filozófiával szemben, ha nem is teljesen elutasító, de mégis szkeptikus magatartást lanusít,* méltányolja azonban a természetes ész tevékenységét, bár ez csak nagy általá-

[1] «Én a házasságtörésnek és hittagadásnak (paráznaság?) bűntényei alól is feloldozom azokat, akik bűnbánatot tartottak.»

[2] Tertullianusnál a bűnbánati fegyelem: Poschmann, 283—348. Az őskeresztény bűnbánati fegyelem problematikája tetőpontját Tertulliánusnál éri el; u. o. 283. — «Ecclesia Petri propinqua», u. o. 335 és 359; «Edictum preaemptorium», u. o. 348. — Kallisztus és Hippolytus, u. o. 348.

[3] De anima c. munkája alapján úgy látszik, hogy az ekszтázis nála hitforrásul is szolgált.

[4] A Quaestiones Vet. et Novi Testamenti c. munka 127 kérdést dolgoz fel (l. 84. § 1.).

nosságban ad eligazodást.[1] A filozófiát annyiban igenli, amennyiben a keresztény igazsággal megegyezik (Idolol 1 ; Credo ut intelligam). Világosan állítja, hogy Isten létezése és a lélek halhatatlansága értelmi megfontolások alapján megismerhető (Resurr. 3); hasonlóképpen felismerhető, hogy mivel Istennek eredete nincs, ebből következőleg abszolút tökéletes: «Imperfectum non potest esse, nisi quod factum est (Herm. 28).

2. Minden, ami létezik, az «corpus», habár «corpus sui generis» (Carn. 11), és éppen ezért *Isten is «corpus*, etsi spiritus est» (Prax 7).[2] Nincs kizárva, hogy ebben az esetben «corpus» annyit jelent, mint substantia, vagyis Tertullianus csak azt állapítja meg, hogy Isten szubsztancialitás; de a szellemi substantiának is olyan tulajdonságokat tulajdonít, amilyenekkel a test is bír ; azt mondja a lélekről, hogy az «corpus» vagy «corporalitas»-szal bír ; beszél a lélek származásáról és színéről ; olyan színe van, mint a világító levegőnek (An 7 ; 9; EP 346 skv.). V. ö. Jusztin, l. 21. § 5 és 30. § 6.

A *Szentháromságra vonatkozó tan* Tertullianusnál (EP 371—9) Adv. Praxean c. iratában korát meghaladó, meglepően találó kifejezésformát talál : «Connexus Patris in Filio et Filii in Paracleto tres efficit cohaerentes, alterum ex altero. Qui tres unum sunt, non unus» (25. fej.) ; «tres unius substantiae et unius status et unius potestatis» (2. fej.). V. ö. Pud. 21 : «Trinitas unius Divinitatis, Pater et Filius et Spiritus Sanctus». A «*persona*» szakkifejezés az ő irataiban található először : «Alium . . . personae, non substantiae nomine, ad distinctionem, non ad divisionem» (Prax 12). A Logos már a világ teremtése előtt «res et persona» volt, még pedig «per substantiae proprietatem», de csak a világ teremtésekor lett az ő kijövetele az Atyából «nativitas perfecta» (Prax 7) és a «Bölcsesség» «Fiú» lett. A «Fiú» mint ilyen tehát nem örök (Herm. 3 ; EP 321) ; az Atyától való «diversitas»-át tagadja ugyan (Prax 9), de tőle «gradu» (eredés, származás rendje) megkülönbözteti. Az Atyában megvan az istenség telje (tota substantia est), a Fiúban csak egy része (derivatio totius et portio), aki éppen ezért kijelenti : Az Atya nagyobb, mint én (9. fej.). A Fiú úgy születik az Atyától, mint a napsugár a napból (13. fej.).[3]

4. Világosan beszél Tertullianus *Krisztus egy személyében a természet kettősségéről:* e tan kifejezésében útmutatója lett a Nyugatnak. A következő kifejezéseket találjuk nála : «proprietas utriusque substantiae» (in una persona), «duplicem statum, non confusum sed coniunctum in una persona, deum et hominem Jesum» (Prax 27 ; EP 379). Jézus csodái bizonyítják igaz Istenségét, érzelmei és szenvedései igaz emberségét (Carn. 5 ; EP 353).

5. *Tagadja Szűz Mária szűzességét in partu* (Carn. 23 ; EP 359) ; Mária szűzességét a szülésben is, a hagyományban először az apokrif Jakab-evangéliumban és Salamon ódáiban olvassuk (l. 8. § 2 ; 9. § 6.).[4]

6. A gyermeknek lelke : lelki bujtás (tradux, *traducianizmus)* a szülő lelkéből ; innen magyarázható meg a szülőkben és gyermekeikben a képességek hasonlósága (An. 36 ; 37) (l. e § 2. p.).[5]

7. Az *áteredő bűnről* — «vitium originis» — a De Anima 41. fej.-ben beszél. Ádám bűne következtében az emberi természetbe behatolt a gonosz kívánságok mérge, a «vitium originis», amely a gonosz lélek által «naturale quodammodo» lett.[6] *A kisdedek megkeresztelése* mindazonáltal a szükség esetén kívül nem tanácsos (Bapt. 18).[7]

[1] Tertullianus teológiáját, egész magatartását a gnózis elleni küzdelem határozza meg. A gnózis ellen küzd akkor is, amikor a görög filozófiát támadja, mert ez utóbbit tekinti az előbbi szülőanyjának. A kutatás, mely a hitből indul ki és arra törekszik, hogy a kinyilatkoztatás tartalmát értelmi működésünkkel ragadjuk meg, tetszésével találkozik. A fontos csak az, hogy a «regula fidei»-hez hűek maradjunk. «Quaeramus ergo in nostro et a nostris et de nostro idque dumtaxat quod salva regula fidei potest in quaestionem devenire». (De praescript. 12.) Bard. II. 386, 389.

[2] «Omne quod est corpus est sui generis ; nihil est incorporale nisi quod non est» (De carne Chr. 11) ; ezt a tételt (a stoa hatása) az Istenre is kiterjeszti. A gnózis idealizmusának (Isten csupán idea, abstrakció) leküzdésére állítja fel ezt a tételt, miközben nem gondol arra, hogy a materializmushoz közeledik. Bard., II. 387. — Schütz, I. 524, 529.

[3] V. ö. Schütz, I. 404, 405, 406, 487 ; Bard., II. 435.

[4] Tertullianus védi Szűz Mária szűzességét a foganásban ; hogy azonban Jézus testének valódiságát a doketizmus ellen védelmezze, tagadja zárt méhből való szülését (virgo in partu) és a megnyílt méhről beszél. Az Egyház tanítása: Mária szűz a szülés előtt, a szülésben és a szülés után. V. ö. Schütz, II. 65, 69.

[5] E tanítás a lélek anyagiságáról vallott tételének folyománya ; így az áteredő bűn magyarázatát is elfogadhatónak találta. V. ö. Schütz, I. 519 ; Bard., II. 424.

[6] A rossz eredete Tert. szerint : Bard. II. 437 ; v. ö. Schütz, I. 557, 564.

[7] Schütz, II. 417.

8. Az *Egyház fogalmának* meghatározása (Exh. 7, Fug. 14, Pud. 21, 27) nála teljesen montanista színezetű: «Ubi tres, ecclesia est, licet laici» (EP 366).

9. A *primátusról*, valamint a kötő- és feloldozási hatalomról montanista korában (Pud. 21, 9—11) az a véleménye, hogy azt Szent Péter csak a személyére kapta. *Péter és Pál Rómában haltak meg* (Scorp. 15; Marc. 4, 5; EH 215; EP 341. A «pontifex maximus» címre vonatkozólag l. e § III. 30. p.).

10. *Tanítása a bűnbánatról.* A montanista Tertullianus De pudicitia munkájában a «súlyos bűnök» egyházi megbocsátását tagadja.[1] Krisztusnak megbocsátó hatalma tisztán személyes és nem ment át teljes mértékben az Egyházra (Pud. 11). A bűnbocsánat hatalma csak a «spiritalis homo»-t illeti meg, nem pedig a püspöki hivatalt; a pneumatikusok azok, akik a Szentléleknek eszközei (Pud. 21; EP 387). Ezzel ellentétben De paenitentia c. korábbi, katolikus írásában az *összes bűnösöket* nyomatékosan felszólítja az egyszeri, nem ismételhető *egyházi bűnbánatra.* Azt a kérdést, vajjon ebben az írásban a bűnösöknek az egyházi *bűnbocsánatot* (reconciliatio) is kilátásba helyezi-e, igenlően oldhatjuk meg; v. ö. «an melius est damnatum latere quam palam absolvi? (10. fej.). A Paenitentia 9. és 10. fejezeteiben Tertullianus kimerítően tárgyalja a nyilvános bűnvallomást (exomolo esis).

11. Az *eucharisztikus istentisztelet* Tertullianusnál «gloriae relatio et benedictio et laus et hymni» és benne Mal. 1, 10 skv. soraiban található jövendölés beteljesülését látja (Marc. 3, 22; Jud. 5). Más helyeken az «orationes sacrificiorum», «munditiae sacrificiorum» kifejezések olvashatók; aki jelen van, «az Úrnak testét», «az Eucharisztia sacramentumát» veszi magához (Orat. 19; Marc. 3, 22; Pud. 9, 16; Cor. 3). A konszekrált kenyérre (Marc. 4, 40) a «figura corporis mei» kifejezést használja, aminek a jelentése: a test a kenyérnek szimboluma alatt.[2] Az Eucharisztiában jelenlévő testnek valóságában való hite oly erős, hogy ezzel akarja bizonyítani Marcion ellen a felfeszített testnek valóságát (3, 19; EP 337). «Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de Deo saginetur (táplálltassék)» (Resurr. 8).

12. Tertullianus tanítja, hogy van a *halál után* olyan állapot, amelyben *szenvedéssel lehet eleget tenni.* A martyrok kivételével az elhúnytak a feltámadás napjáig az alvilágban maradnak és ott suppliciumokat szenvednek, amelyekből az élők közbenjáró imádságára a refrigeriumba jutnak (An. 55; 58; Resurr. 43; Monog. 10; EP 352, 382). Tertullianus a *kiliazmusnak* volt híve (Marc. 3, 24; Spect. 30).[3]

Ért.: J. Rivière 1931, 146—64. — H. Koch: ThSK 1932, 127—59 (eredeti állapot és a megváltás Tertullianustól Ágostonig); 1933, 39—50 (Feigenblätter der Stammeltern b. Iren. u. T.). — E. Mersch 2, 1933, 11—5. — Rahner: ZkTh 1936, 491—507 (a bűn, mint a kegyelem elvesztése). — A töredelem tanához v. ö. Cavallera: BLE 1929, 19—36, 1930, 49—63. — J. Hoh 1932, 43—58 = ThGl 1931, 625—38. — Göller: RQ 39, 1931, 77—85. — A. Ehrhard, 1932, 359—67; Chartier: Ant 1935, 301—44, 499—536. — H. Koch: ThSK 1931, 35—108 (papság és a tanítási jogosultság). — E. Altendorf 1932 (l. f. 3. §) 11—43 (az Egyház fogalma). — J. Köhne: Die Ehen zwischen Christen u. Heiden in den ersten christl. Jh 1931; részben ThGl 1931, 3. és 5. — H. Delazer: Ant 1932, 441—64 (a házasság felbonthatatlansága). — Stelzenberger 1933, 172—5, 423—6, 460—7 és még több helyen. — H. v. Campenhausen (l. f. 3. §) 117—28. — Dölger: AC 5, 262—71 (misericordia). — Favre: BLE 1936, 130 skk (commun. idiom.). — Gonella: RivInternFilosDiz 1937, 23—37 (autorità delle leggi sec. T. e Lattanzio). — Simovic: France francisc. 1938, 193—222 (a Miatyánk). — H. Koch: Virgo Eva-Virgo Maria 1937, 8—17. — Morel: RHE 1939, 243—65 («disciplina»). — B. Poschmann, Paenit. secunda 1940, 261.

31. §. Római Szent Hippolytus (Szent Ipoly) († 235).

Hippolytust, a III. század eleje óta Rómában működő és görög nyelven író papot, nagyszámú, a teológiai irodalom minden ágát felölelő munkái alapján méltán állítjuk hatalmas kortársa, Origenes mellé. Az önálló teológiai gondolkodás területén természetesen nem ér fel az alexandriai tudóshoz, mert Hippolytus alapjában inkább szorgalmas gyüjtő,

[1] Schütz, II. 535. — Poschmann: Paenit. secunda.

[2] A test a kenyérnek színe (képe) alatt. V. ö. Bard., II. 438; Schütz, II. 458, 490, 505—6.

[3] A Tertullianusról itt kapott tömör leírást érdemes az olvasónak kiegészítenie. Pl. hogyan sodorta a gnózissal való küzdelem Tertullianust a stoa bölcselete felé; miként alakult a II. századi nagy küzdelem a fegyelmi kérdésekben stb. Szent Jeromos véleménye Tertullianusról: In Tertulliano laudamus ingenium, sed damnamus haeresim. Szent Ágoston T.-ról: «facetius (elmésebben) quam verius» tanított egyes kérdésekről.

akit nem annyira a tudományos problémák, mint inkább a praktikus kérdések érdekelnek. Csak mikor főmunkája, a Philosophumena ismeretessé lett. (1851-ben), akkor oldódtak meg személyére és működésére vonatkozóan azok a talányok, melyek addig oly sok munkát adtak a tudományos kutatásnak.

Még ma sem mondhatjuk meg biztosan, hogy Hippolytus születésére nézve római vagy latin volt-e; lehet, hogy a görög Keletről került Rómába. Az sem biztos, hogy tanítványa volt Irenaeusnak. Miközben szenvedélyesen küzdött a Szentháromságra vonatkozó tévtanokat hirdető modalisták és patripassianusok (Noetus, Kleomenes, Sabellius) ellen, ő maga a Logosról való tanításában szubordinacianista színezetű elveket vallott. Bűnbánati és egyházfegyelmi kérdésekben a becsvágyó és rigorista felfogású Hippolytus összeütközésbe került Kallisztus (217—22) pápával, akit sabellianizmussal és a bűnösök iránt való túlzó engedékenységgel vádolt meg.[1] Ellenpápává választották. Egy kisebb számú, születés és képzettség alapján befolyásos körre támaszkodva, a schismában megmaradt Urbanus és Pontianus pápák alatt is. A Maximinus Thrax idején kitört keresztényüldözés alkalmával Pontianust és Hippolytust is Szárdiniába száműzték. Még életében kibékült az Egyházzal és számkivetésben halt meg (235); Pontianus pápával egy napon (aug. 13) temették el Rómában a Via Tiburtinán és vértanuként tisztelték. V. ö. Damasus pápától «Hippolytus presbyternek» dedikált sírfeliratot; EH 590, meg EH 544, 7; 547, 19.

Hívei, valószínűleg sírboltjában, az 1551-ben megtalált híres márványszobrot állították emlékének (ma a Lateráni-múzeumban), melybe az általa megszerkesztett húsvéti táblázat[2] és (hiányosan) munkáinak jegyzéke van bevésve.[3] Hippolytus feltűnően hamar tűnt el az utókor emlékezetéből. Eusebius és Jeromos püspöknek mondják őt, de püspökségének helyét nem tudják. I. Damasus pápa, az említett sírfeliratban, a Novatianus-féle szakadással hozza őt összeköttetésbe.

1. *Philosophumena* (10 könyv); szerzője *Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος* címmel adta közre, a legtöbb kiadásban *Refutatio* omnium haeresium néven szerepel (EH 228—33; EP 397—9).

Különös módon ezt az iratot sem a szobor, sem a régi írók nem említik Hippolytus művei között. Az 1. könyv 1701 óta ismeretes, de Origenes munkái között; a 2. és 3. könyvet még ma sem sikerült megtalálni; a 4—10. könyvet 1842-ben fedezte fel Minoides Mynas az Athos-hegyi kolostor egyik kéziratában, de E. Miller csak 1851-ben publikálta, még pedig Origenes munkája gyanánt. A Dio netus-levél 11. és 12. fejezetéről egyeseknek már régóta az a véleménye, hogy az tulajdonké pen a Philosophumena befejező része (l. 23. § 1.).

Tartalma. Az 1. rész (1—4. könyv), melyre a munkából egyedül illik a Philosophumena elnevezés, azt akarja bebizonyítani, hogy az eretnekek tanításaikat nem a keresztény kinyilatkoztatásból, hanem «a pogányok bölcsességéből» merítették. Az 1. könyv kevésbbé értékes források nyomán a görög filozófia vázlatát adja; a 4. könyvben a csillagjóslásról és varázslatról van szó; ezek és a misztériumok lehettek tárgyai az elveszett 2. és 3. könyvnek.

A 2. rész (5—9. könyv) eretnekségek leírása; 33 gnosztikus rendszert ismertet. Irenaeus Adversus haereses c. munkáján kívül olyan munkákat, különösen eretnekeket, használ fel, amelyek ma már számunkra hozzáférhetetlenek.[4] A munka megjelenésének idejét 222 utánra kell tennünk, mert a 9, 11—13 közlése szerint Kallisztus pápa már meghalt.

2. *Syntagma* vagy *Πρὸς ἁπάσας τὰς αἱρέσεις*; e munkát Hippolytus jóval a Philosophumena előtt írta; eredetije elveszett, de más iratokból rekonstruálható (Pseudo-Tertullianus, De praescr. 46—53 (l. 30. § 6.), Epiphanius és Philastrius); 32 eretnekséget tárgyal, közöttük utolsó Noetus eretneksége.

3. Hippolytus *exegetikai* irataiból, melyek tudományosságának és magyarázó művészetének kiváló tanujelét adják, csak kevés maradt ránk, és ezek is, mint más iratainak töredékei, egymástól nagyon távoleső helyeken és a legkülönfélébb nyelveken (latin, szír, kopt, arab, etióp, örmény, georgiai, szláv).

[1] Kallisztus pápa volt-e szerzője az «Edictum peremptoriumnak»? V. ö. Poschmann, 348 skv.

[2] Hippolytusnál találkozunk először a húsvéti idő ismétlődésének ciklikus megállapítására való kísérlettel.

[3] A szobor Hippolytust ülő helyzetben ábrázolja; a szék oldalain vannak a bevésések.

[4] A 10. könyv összefoglalja az elmondottakat és közli a szerző hitvallását.

a) *Kommentár Dánielhez* (EP 390), 4 könyv; Hippolytus e munkát 204 körül írta és az éppen akkor átélt Septimius Severus-üldözés hatása alatt áll; ószláv nyelven és nagyobb részben görögül is fennmaradt. A szerző Dániel deuterokanonikus részeit is magyarázza. Hippolytusnak Dániel — kommentárja a keresztény Egyház *legrégibb ránkmaradt exegetikus írata*. A 4. könyvben jelenik meg először az az adat, hogy Krisztus december 25-én született (és márc. 25-én halt meg); ez az adat azonban kétségtelenül — bár nagyon régi — csak későbbi beiktatás.

b) *Kommentár az Énekek énekéhez* (csak 3, 7-ig); georgiai fordítás nyomán Bonwetsch adta ki.

c) Értekezés «*Jákob áldásáról*» (Gn 49), «*Mózes áldásáról*» (Dt 33) és homilia «*Dávid és Góliát*» (Sam. I. 17) bibliai történetéhez; mind a három örmény és georgiai, az első görög nyelven is megvan.

4. *Dogmatikai munkái* közül teljesen csak a *De antichristo* (EP 388 skv.) c. monográfia maradt az utókorra; megjelenési éve kb. 200; görögnyelvű kiadása van meg; e munkán, legalábbis részben, Irenaeus hatása érezhető; tárgyalja az antikrisztus személyét, ismertető jeleit és a világ végén bekövetkező eseményeket.[1]

5. *Krónika* c. munkája a világ teremtésével kezdődik és a Kr. u. 234. évvel végződik; kisebb részben görögül is megvan, teljesen három, egymástól független latin feldolgozás tartalmazza: ú. n. Excerpta latina Barbari[2] (l. 49. § II. 13) és két Liber generationis; megvan örmény fordításban is. Hippolytus annak igazolására írta, hogy a kiliazmusba vetett, még mindig széles rétegekben elterjedt reménység, balgaság.[3]

Ἀπόδειξις χρόνων τοῦ πάσχα c. munkájának a legfontosabb részlete a Hippolytus-szoborba vésett, a 222—233. évekre szóló húsvéti táblázat.

6. Nagyobb, görögnyelvű töredékek még a következő írásaiból maradtak fenn: a) *Contra gentes (Πρὸς Ἕλληνας καὶ πρὸς Πλάτωνα ἢ καὶ περὶ τοῦ παντός)* (ebből töredék Damaszkuszi Szent János Sacra Parallela c. munkájában); ebben többek között a Platonnál található ellentétekre mutat rá.

b) «*Artemon eretneksége ellen*»: Cyrusi Theodoretus ezt «Kis labirintus» címmel említi; cáfolja a monarchianusokat; töredék belőle Eusebiusnál (Hist. 5, 28).

c) *ὁμιλία εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου τινός* (EP 391—4) és *(ὁμιλία) πρὸς Ἰουδαίους ἀποδεικτική*. Ezek jórészben megmaradtak.

7. A jelenleg lényegében eredetinek elismert liturgikus és egyházjogi tartalmú *Ἀποστολικὴ παράδοσις* c. írásra vonatkozólag lásd 7. § 1., — A *Canones Hippolyti* c. műre vonatkozólag lásd 7. § 7. — A *Περὶ χαρισμάτων* (De donationibus) c. munka elveszett. — Hippolytus és a *Muratori töredék* vonatkozásairól lásd 28. § 1.

8. *Ὑπὲρ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου καὶ ἀποκαλύψεως* c. írásában Hippolytus védelmezi a negyedik evangéliumnak és az apokalipszisnek Szent János apostoltól való származását az alogosokkal, illetőleg az antimontanista Gaius római pappal szemben (l. 24. §); ez az elveszett írás valószínűleg azonos a *Κεφάλαια κατὰ Γαΐου* c. munkával, melyből szírnyelvű töredékek ismeretesek.

Kiad.: Mg 10 és 16, 3 (Philos.). — *Philosoph.* kiad. P. Wendland 1916. — *Ford.* K. Preysing (BKV² 40) 1922. — Kommentárral franciául: A. Siouville, 2 k. 1928. — *Exeg.* és *homilet.* műveit kiad. G. N. Bonwetsch és H. Achelis I 1897. — *Chron.* kiad. A. Bauer és R. Helm 1929. — P. de Lagarde: Hipp. Rom. quae feruntur omnia graece, L 1858. — G. N. Bonwetsch (TU 26, 1 a) 1904 (örmény nyelven fennmaradt írások). — *Mg.:* I. Döllinger: H. u. Kallistus 1853. — K. J. Neumann: H. in seiner Stellung zu Staat u. Welt 1902. — A. d'Alès: La théologie de S. H. 1929². — A. Donini: Ippolito di Roma 1925. — A. Hamel: Der Kirchenbegriff H. s 1929. — Amann: DThC 6, 2487—511. — L. Mariès: H. de Rome, Sur les bénédictions d'Isaac, de Jacob et de Moïse 1935. — P. M. da Leonissa: S. Ippolito della Via Tiburtina 1935; v. ö. RHE 1936, 519 skv. — *Ért.:* J. B. Thibaut: La liturgie rom. 1924, 57—80; v. ö. RSR 1925, 337 A. 100 (többek között De donat). — A. J. Festugière: L'idéal relig. des Grecs et l'Evangile 1932, 233—52 (Aristoteles Hippolytusnál). — Hoh 1932, 58—63. — Jouassard: RevSR 1933, 25—37 (Sz. Mária szűzessége); 1937, 290—305. — Rahner: ZkTh 1935, 73—81; 1936, 377—90 *(Θεοτόκος)*; v. ö. ezzel szemben Dölger: AC 5, 152 és RSR 1936,

[1] Photius (Cod. 121) Irenaeust Hippolytus mesterének mondja; ezt azonban valószínűleg csak irodalmi vonatkozásban kell érteni.

[2] Egy barbárnak latin kivonatai; rossz, «műveletlen», barbár nyelvezetétől kapta nevét.

[3] Kiliazmus vagy millenarizmus az a hiedelem, hogy az Üdvözítő második eljövetele után, a végítélet előtt, földi országot alapít, melyben (általában ezer esztendeig) az igazakat mindenféle (többnyire földi ízű) jóban részesíti. Schütz, Dogm. II. 672.

204, A 25. — G. Bardy 1935, 149—59. — I. Rucker 1933, 8—10, 64—67 (szír tör.). — E. Schwartz: Zwei Predigten H. s (BAS 1936, 3. füzet; a 6 c) alatt megnevezett tör. kiad.). — Mingana: WS 4, 1931 (tör. a Bírák könyvéhez írt komm.-ból; v. ö. ThLZ 1932, 85). — Ch. Martin: RHE 1937, 255—76 (húsvéti szentbeszéd); AIPh 1936, 321—63 (Ps.-Chrysost.-hom.]PG 59, 735—46] szerzője H.). — Capelle: RTA 1937, 109—24 (Logostan). — Josi: RAC 1936, 231—6 (Damasus H.-ról).

1) Hippolytus műveiben tanusítja az Egyház következő tanításait:

a) A *Szentírás könyveinek sugalmazott voltát* (Töredékek Eusebiusnál: Hist. 5, 28; EP 400);

b) a *test feltámadását* és a *pokol örökkétartó büntetéseit* (Fragm. Contra gentes; EP 395 skv.);

c) az *Eucharisztia áldozati jellegét:* Malachiás jövendölését az Eucharisztiára vonatkoztatja, amint ezt a Didachéban találjuk. (Dan. 4, 35, 3)

2) A *Logosnak az Atyához való viszonyát* Hippolytus szubordinacionista módon gondolja el, miként egyes korábbi apologéták is (Justinus, Athenagoras, Theophilus, Tertullianus); ő is, mint Theophilus, különbséget tesz a *λόγος ἐνδιάθετος* és *προφορικός* között l. 22. § 5) és úgy véli, hogy a Logos később nyert személyes létet, még pedig «abban az időben és oly módon, ahogy az Atya akarta»; sőt azt hiszi, hogy Isten, ha akarta volna, embert is Istenné tehetett volna (Philos 10, 33). Ellenfele, Kallisztus pápa tehát joggal mondta őt ditheistának (EP 398; EH 231).

3) A súlyos bűnökkel szemben való eljárásban Hippolytus *rigorista elveket* hirdet.[1] A Philos. 9, 12 szerint Kallisztus pápa fajtalanságot elkövető bűnösök részére is lehetővé tette, hogy őket az Egyházba visszavegyék. Hippolytus ebben szembeszáll a pápával; nagyobb szigorúságot követel a büntetendő püspökök elleni eljárásban is, valamint bigamusoknak[2] egyházi szolgálatra engedésében; tagadja a szabad nő és rabszolga közötti házasság jogérvényességét (EH 228 skv.).

32. §. Pápák levelei a III. századból.

1. **Kallisztus** pápának — ki rabszolgasorsból emelkedett fel — törvényhozó tevékenységéről, valamint Sabellius kiközösítéséről, csak ellenfele, Hippolytus egyoldalú tollharcából értesülünk (Philos 9, 12; EH 231). A bűnbánati fegyelemben állítólag kiadott rendeletére vonatkozólag lásd 30. § 30; EH 228—33; ES 43.

2. **Pontianus** (230—35) egy elveszett írásában valószínűleg a 231. vagy 232. évi római zsinatnak Origenes ellen hozott határozatait küldötte meg Demetrius alexandriai püspöknek. (Hier., Ep 33, 5).

3. **Cornelius** (251—53) Cyprianushoz, Karthágó püspökéhez hét levelet intézett, ezekből azonban csak kettő van meg a Cyprianus-levélgyüjteményben (Ep 49 skv.). További három levelet írt Fabius antiochiai püspökhöz; ezek közül a harmadikból töredékek találhatók Eusebiusnál (Hist. 6, 43, 5—22) (EH 254 skv.); a pápa a Novatianus-szakadásról és az egyházi hierarchiáról szól (ES 44 skv.).

4. **I. Lucius** (253—54) Cyprianushoz írt leveleket az üldözések alkalmával elesettek ügyében (Ep. 68, 5).

5. **I. István** (254—57) Szíria és Arábia egyházközségeihez (Eus. Hist 7, 5, 2), Kisázsia püspökeihez (Cypr. Ep 75, 25) és Cyprianushoz (EH 308—9) írt az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség ügyében. Az utóbbi levélben a tradíció tanára fontos hely található, amikor azt mondja, hogy az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség ügyében meg kell tartani a ránkmaradt gyakorlatot (Cypr. Ep. 74; ES 46).[3]

6. **II. Sixtus** (257—58) pápa valószínűleg az eretnekek keresztsége ügyében írt. — A Sixtus-mondásokra vonatkozólag l. 13. § 3.

7. **Dionysius** (259—68) vigasztaló levelet írt a kappadóciai Caesarea egyházközséghez[4] és két levelet Dionysius alexandriai püspökhöz a szabellianizmusról és a szubordina-

[1] Hippolytus rigorista felfogása a bűnbánati fegyelemben: Poschmann, 362 skv.

[2] A bigámiának különböző fajtái vannak. Itt nem arról van szó, mikor valaki fennálló érvényes házassági kötelék ellenére még egy házasságot kísérel meg. Sípos, Ench. 475 l.

[3] «Ha valaki bármilyen eretnekségből jön hozzánk, nem szabad semmi újat tenni, hanem ami hagyomány: kézrátételt kell alkalmazni vezeklésre». Schütz, Dogm. II. 399.

[4] A perzsa inváziő okozta szenvedések idején.

cionizmusról. Az első levélből a Szentháromságról és a megtestesülésről szóló hosszabb részlet található Szent Atanáznál (Ep. de decr. Nic. syn. 26 ; ES 48—51).

8. I. Felix (269—74). Arról a levélről, melyet az apollinaristák az V. század elején e pápának tulajdonítottak, v. ö. H. Lietzmann, Apollinaris von Laodicea und seine Schule 1904, 162, 318—21. — I. Rucker 1933, 3*.

Források és irod. (l. f. 25. §) : Turner : JTS 17, 1915—6, 338—53 (pápák kronológiája). — Styger : ZkTh 1932, 67—81 (Kallisztus-katakomba). — Corneliusról és I. Istvánról v. ö. 34. §. — G. Roethe : Zur Gesch. der röm. Synoden im 3. u. 4. Jh 1937.

33. §. Novatianus.

Novatianust, ámbár csak klinikus volt, vagyis súlyos betegségben részesült a keresztségben, a bérmálásban azonban nem, «az egész klérusnak és sok laikusnak tiltakozása ellenére» (Eus. Hist. 6, 43 ; EH 254—6) pappá szentelték.[1] Novatianus 250 körül Rómában igen tekintélyes hivatalt viselhetett a római klérusban, ami abból is kitűnik, hogy a széküresedés idején a római klérus nevében ő írt Szent Cyprianusnak (Cypr. Ep. 30, 36). Írásai alapján megállapítható, hogy kiváló rétori, filozófiai és teológiai képzettségű férfiú ; ő az első teológus Rómában, aki *latin nyelven* ír. Az «elesettekre» (lapsi) vonatkozó bánásmód kérdésében kezdetben Cyprianus álláspontját védte Felicissimus ellen (l. 34. §). Mikor azonban 251 márciusában Cornéliust római püspökké választották és ez az elesettekkel szemben szelídebb bánásmódot tanusított, Novatianus egy rigorista párt élén ellenpápaként lépett fel és három alsóitáliai püspökkel püspökké szenteltette magát ; schismája még Keleten is hívekre talált és századokon át fenntartotta magát. Életének további adatai és halálának körülményei nem ismeretesek ; Socrates szerint (Hist. 4, 28) Valerianus idejében állítólag vértanuhalált halt.

A novatianusok azokat, akik hitüket megtagadták, később pedig mindazokat, akik halálos bűnt követtek el, egyszer és mindenkorra kizárták az egyházból. Magukat tisztáknak *(καθαροί)* nevezték ; a katolikusok által kiszolgáltatott keresztséget érvénytelennek tartották, éppen ezért a hozzájuk átlépőket újrakeresztelték.[2]

Novatianus írásai:

1. Két levele Cyprianushoz ; ezeket már előbb említettük.

2. Négy értekezése, melyek mások neve alatt maradtak ránk : a) *De trinitate*, b) *De cibis Judaicis* (mind a kettő Tertullianus neve alatt), c) *De spectaculis*, d) *De bono pudicitiae* (ez utóbbi kettő Cyprianus iratai között).

a) De trinitate: a fenti négy értekezés közül a legjelentősebb és legterjedelmesebb ; már Szent Jeromos Novatianusnak tulajdonítja ; külső alakjában ritmikus próza ; stílusát tekintve kitűnő munka. A Szentháromságra vonatkozó tanítást Antiochiai Theophilus, Irenaeus, Hippolytus és Tertullianus felhasználásával összefoglalóan adja elő. Novatianus elgondolásában is a Logos az Atyának, a Szentlélek a Fiúnak van alárendelve (l. 31. § 4 ; EP 603—8). Novatianus e munkáját még schismája és a Decius-féle üldözés előtt írta.

b) De cibis iudaicis c. értekezésében a szerző azt bizonyítja, hogy a zsidó étkezési törvények a kereszténveket nem kötelezik és csak a bálványoknak feláldozott állatok húsától kell tartózkodniok. A szerző ezt az írást püspöki körlevélként küldötte meg a római novatianista egyházközségnek, amelytől ő ekkor távol tartózkodott ; a 6. fejezetben kifogásolja azt, hogy valaki éhgyomorra bort igyék ; ezt és néhány más gondolatát, úgy látszik Senecától (Ep. 122, 6) kölcsönözte.[3]

c) De spectaculis, egészen úgy, mint Tertullianus hasonló című irata, a pogány színjátékok látogatását teljesen megtiltja.

d) De bono pudicitiae kiváló értekezés a tisztaság különböző fokairól (szűzesség, önmegtartóztatás a házasságban, házassági hűség).

[1] A püspök személye, aki őt pappá szentelte, nem egészen bizonyos. Talán Fabianus pápa, vagy egyik elődje. Novatianus kiváló tulajdonságai magyarázzák meg a pápa eljárását. Bardenhewer, II. 627.

[2] V. ö. Poschmann 391.

[3] «Non videntur tibi contra naturam vivere ieiuni qui bibunt, qui vinum recipiunt inanibus venis et ad cibum ebrii transeunt?» «Nem gondolod-e, hogy természetellenesen élnek azok, akik éhgyomorral fogadnak be bort az üres erekbe és már részeg állapotban étkeznek ?

Kiad.: ML 3. — CSEL 3, 2, 549—56, 572—5 (levelei). — W. Y. Fausset: C 1909 (De trinit.) — Landgraf és Weymann: Arch. für Lexikographie 11, 1898—1900, 221—49 (De cib. iud.). — CSEL 3, 3, 3—25 (De spect.; De bono pud.). — A. Boulenger: Tertullien, De spect.; Pseudo-Cyprien, De spect., P. 1933. — *Mg.:* A. d'Alès: Novatien, P 1924. — Amann: DThC 11, 816—49. — H. Koch: PWK 17, 1138—56. — M. Kriebel 1932 (l. f. 30. §).

Ért.: Ganszyniec: Eos 25, 1922; 31, 1928; 32 1929 (szöv. krit.). — Dölger: AC 2, 258—67 (a keresztség és N.). — Baumstark: OC 27, 1930, 1—14 (N. és Tacianus). — Keilbach: BoS 1933, 193—244 (Logostan). — H. Koch: Rel 1935, 320—32 (N., Cyprianus és ifj. Plinius); Zntw 1935, 303—06 (N. levelének hitelessége [Cypr. ep 30]); Rel 1936, 245—65 (De spect. hitelessége); 1937, 278—34 (nyelve és stílusa). — Favre: BLE 1936, 139 skk (Communic. idiomat.). — Stelzenberger 1933, 262—4, 465—7 és több helyen. — Egy Novatianus martyr sírfeliratáról v. ö. Josi: RAC 1933, 21 skv.; J. P. Kirsch: Le catacombe rom. 1933, 132—5; P. Styger: Die röm. Katakomben 1933, 189 skv.; Van den Eynde: RHE 1937, 792—4. — H. Koch: Rel 1938, 192—8. — Mohlberg: EL 1937, 242—9.

34. §. Szent Cyprianus († 258).

Thascius Caecilius Cyprianus igen mozgalmas életéről egy *Vita* közöl velünk adatokat. Ez az életrajz azonban, melyet állítólag diákonusa, Pontius szerkesztett, történeti adataiban megbízhatatlan; lényegében panegirikus (dicsőítő beszéd) vagy «martyrium». Ellenben az ú. n. *Acta proconsularia Cypriani*, melyek a Cyprianus ellen megindított bírói eljárásról és vértanuhaláláról értesítenek, hiteles jegyzőkönyvi feljegyzéseken alapulnak. Cyprianus élettörténetéhez a legfontosabb forrásokat irodalmi munkái, különösen *levelei*, megtérésére nézve pedig *Ad Donatum* c. műve szolgáltatják.

Születésének évét egészen pontosan megállapítani nem tudjuk (200—210 között); születési helye valószínűleg Karthágó; először a rétori pályán működött; 246 körül Cecilianus karthágói pap megtérítette és megkeresztelte; 248—49-ben Karthágó püspöke lett.[1] Buzgó lelkipásztori működését csakhamar a Decius idejében kitört keresztényüldözés szakította meg; ebben az időben Karthágó közelében rejtőzött el, egyházközségével azonban állandó élénk összeköttetést tartott fenn. Az üldözés alkalmával sokan megtagadták hitüket; az, hogy ezek közül többet az Egyházba visszavettek, schismának elindítója lett.

Amikor ugyanis Cyprianus a confessorok követelését, hogy az elesettek (lapsi) azonnali reconciliációban részesüljenek,[2] elutasította, az elégedetlenek *Felicissimus* diákonus vezetésével külön pártot alakítottak. Öt pap is csatlakozott hozzájuk, akik Cyprianus megválasztásával nem voltak megelégedve; közülük az egyik, *Novatus* csakhamar Rómába ment, s ott *Novatianus* schismáját támogatta. Cyprianus 251 tavaszán térhetett vissza Karthágóba. Egy zsinaton az ellenpárt vezetőit kiközösítéssel sujtotta és úgy rendelkezett, hogy a sacrificati és thurificati, ha megtértek is, súlyos penitenciát végezzenek; esetleges újabb keresztényüldözés kitörése esetén azonban a kiszabott vezeklési idő lejárta előtt szentáldozáshoz járulhatnak, hogy a küzdelemre megerősödjenek.

A római birodalom területén 252—54-ben félelmetes erejű és méretű pestis lépett fel, ami az afrikai keresztényeknek újabb szenvedéseket és üldöztetéseket hozott. Cyprianus egyházközségét a felebaráti szeretet hősies gyakorlására szervezte meg; ennek jó hatása abban is megnyilvánult, hogy pogány polgártársainak hangulatát kedvezően befolyásolta a keresztény ügy iránt. Püspöki tevékenységének utolsó éveit (255-től kezdődően) az eretnekek által kiszolgáltatott keresztséggel kapcsolatos vita zavarta meg.

Cyprianusnak, miként Tertullianusnak és a kisázsiai püspököknek is, az volt az álláspontja, hogy az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvénytelen; elnöklete alatt a 255. és 256. években megtartott karthágói zsinatok ilyen értelmű határozatokat hoztak. Ámbár István pápa az afrikai egyház álláspontját nem fogadta el, Cyprianus mégis megmaradt nézete mellett (EH 257—307).

Cyprianust a Valerianus-féle üldözés alkalmával, 258 szeptember 14-én Karthágó közelében lefejezték. Később a történeti Cyprianus életébe beleszőtték a mondavilágban szereplő Antiochiai Cyprianus varázsló és vértanu alakját.

Kiad.: G. Hartel (CSEL 3, 1—3) 1868—71. — *Ford.:* J. Baer (BKV 34, 60) 1918 és 1928. — *Mg.:* J. Peters 1877. — B. Fechtrup 1878. — E. W. Benson, Lo 1897. — P. Monceaux (l. f. 3. §) 2,

[1] Egyúttal Africa proconsularis metropolitája és bizonyos értelemben az egész latinnyelvű Afrika prímása.

[2] A mártírok kiváltsága, Poschmann, 270—83.

1902 és rövidebben P 1914. — J. Boutet 1923. — S. Colombo: Did 1928, 1, 1—80 (C. mint ember és író). — A. Beck és L. Bayard (l. f. 30. §). — *Kutatások:* A. d'Alès: La théologie de S. Cyprien 1922. — H. Koch: Cyprianische Unters. 1926. — P. C. Knook: De overgang van metrisch tot rythmisch Proza bij C. en Hieronymus, A 1932. — D. D. Sullivan: The Life of the North Africans as Revealed in the Works of the St. C., Wa 1933. — R. Höslinger 1935 (l. f. 30. §). — H. Koch: Rel 1935, 321—32 (Novatianus, C. és ifj. Plinius). Eretnek-kereszt. vita: Zernov: CQR 1934, 304—36. — C. a későbbi óker. irod.-ban: H. Koch: RR 1929, 137—63, 525—37; 1930, 304—16, 492—501; 1931, 122—32, 313—35; 1932, 6—15 317—37 (v. ö. ThLZ 1934, 454 skv.), 505—23; 1933, 502—22; H. Koch: Gelasius ... 1935, 79—82. — Pontius által megírt Vita-ról és a proconsuli Acta-ról: Reitzenstein: SbHei 1913, 46—69 és GN 1919, 177—219. — Martin: HJB 1919, 674—712. — H. Delehaye: Les passions des martyrs 1921, 82—104. — Franchi de'Cavalieri (ST 49) 1928, 243 skv. — Karthágói Cyprianus és Antiochiai Cyprianus mágus (l. Bard. II. 446): F. Bilabel és A. Grohmann: Griech., kopt. u. arab. Texte zur Religion u. relig. Lit. in Ägyptens Spätzeit 1934. — H. Janssen: Kultur und Sprache, N 1938. — J. Merkse: Zur Syntax der Kasus und Tempora in den Traktaten des hl. Cypr., N 1939. — J. Grasmueller: Koordin., subord. u. fragende Partikel bei C., Erl. 1933. — S. Colombo: S. Cipr. Opuscoli, To 1935. (Szöv. és ford.)

Cyprianus irodalmi működése.

Cyprianus írói tevékenységében nem törekedett a gondolatok újdonságára vagy mélységére, sem a formának eredetiségére, mert elsősorban gyakorlati ember és ez a beállítottsága irányítja munkái megírásában. Gondolatait nem egyszer «mesterétől», Tertullianustól kölcsönzi (Hieron., Vir. ill. 53), de annak túlzásaitól és egyoldalúságától mindig ment marad. Mesterétől eltérőleg könnyen érthető, formailag mégis tökéletes nyelvezeten ír. Önállósága leginkább «De ecclesiae unitate» c. munkájában jelentkezik. Egészen Szent Ágostonig, aki benne — Rómával való összeütközése ellenére — a «catholicus episcopus»-t magasztalja, ő maradt az irányadó latin egyházíró. Irásai a keresztény ó- és középkorban igen kedvelt olvasmányok voltak és igen sok kéziratban maradtak ránk; levelezése pl. több mint 150 kéziratban (nem mind teljes) van meg. Három, a keresztény ókorból való jegyzékben találjuk meg munkáinak címeit.

A) *Értekezések.*

1. *Ad Donatum* (EP 548); kisterjedelmű írás, barátja és közte folytatott párbeszéd alakjában; leírja a rétor benső átalakulását az újjászületés szentsége által; Szent Ágoston «Vallomásainak» hangja csendül már meg mondataiban.

2. *Quod idola dii non sint:* ennek hitelességét gyakran kétségbevonják; ebben és az *Ad Demetrianum* c. értekezésében leszámol a pogányság vádjával, hogy a világra zúduló bajoknak, pestisnek, éhségnek és háborúnak a keresztények az okai.

3. *Testimoniorum libri III ad Quirinum* (249—250); szentírási helyek gyüjteménye (1. vita a zsidók ellen, 2. christologia, 3. a Szentírás alapján útmutatás a keresztény értelemben vett erényes életre). *Ad Fortunatum de exhortatione martyrii* (253-ban) c. értekezésében összegyüjti a bibliának azokat a helyeit, amelyek alkalmasak arra, hogy a kereszténveket az üldözések idején is erősítsék. Mind a két értekezés fontos adatokat szolgáltat a biblia ólatin szövegének megismeréséhez.

4. *De ecclesiae unitate* (EH 266; EP 557—7); ezt a művét 251-ben írta, mielőtt rejtekhelyéről hazatért volna; támadja a Felicissimus diákonustól vezetett schismát (l. e. § elején). Hangsúlyozza és bizonyítja, hogy minden keresztényre fennálló kötelezettség lelkének üdvössége céljából a katolikus Egyházban, azaz egy törvényes püspökkel való egyességben maradni: «habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem» (6. fej.). Cyprianus ezt az írást csakhamar Rómába is megküldötte, hogy az időközben ott keletkezett Novatianus-féle schismát leküzdeni segítsen.

A 4. fejezet kétféle szövegezésben maradt ránk. Az átdolgozott második szövegezés is valószínűleg magától Cyprianustól származik; ha a második szövegezést Cyprianus állandóan vallott felfogásából kiindulólag értelmezzük, az elsőtől lényeges dologban nem tér el (v. ö. alább).

5. *De lapsis* (EH 257—65; EP 551—4); Cyprianus ezt a munkáját a De ecclesiae unitate c. irattal együtt megküldötte a római confessoroknak; fájlalja oly sok testvérnek bukását az üldözés idején; egyúttal kijelenti, hogy a vétkeseket csak komoly, a vétek súlyosságának megfelelő elégtétel után lehet az Egyházba visszafogadni.

6. *De habitu virginum* (249. évből); az Istennek szentelt szűzeket, «az egyház kertjének virágait» óvja a cicoma szenvedélyétől és a világias gondolkodástól; minden sorából

a szűzesség iránt való lelkesedését érezzük. Cyprianusnak ez a munkája, valamint a *De dominica oratione* (EP 558 skv. ; EA 159—62) és a *De bono patientiae* (256-ból ; predikáció, melyre a kereszténységgel kapcsolatos vita folyamán saját helyzete adott alkalmat) c. írásai, mind a gondolatokat, mind a kifejezéseket tekintve, emlékeztetnek Tertullianus hasonló tárgyú munkáira. A «De bono patientiae» c. írásának kiegészítő párja a *De zelo et livore* predikációs hangnemben szerkesztett kis irat (az irígységről és a féltékenységről ; 251—252. évből).

7. *De mortalitate* (252-ből, vagy későbbi időből) ; pásztorlevél, amelyben a szörnyű pestisjárvány idején a kereszténveket vigasztalni és felemelni iparkodik (EA 163—7). Ebből az időből való a *De opere et eleemosynis*, meleghangú felhívás az adakozás jócselekedetének gyakorlására.

B) *Cyprianus levelezése.*

E *levélgyüjteményt* (EP 568—99 ; EH 267—300 ; EA 177—81) Jeromos és Ágoston nagyrabecsülték ; kortörténeti szempontból igen értékes ; 81 levelet tartalmaz, amelyek közül 65-öt Cyprianus írt, 16-ot pedig hozzá, illetőleg a karthágói klérus címére írtak ; ez utóbbiak között van a római klérusnak (Novatianus) és Cornelius pápának levele 250—53. évekből.

27 levelet küldött Cyprianus a Decius-féle üldözés idején rejtekhelyéről a klérusnak és a népnek. Ugyanebből az időből való a Rómával való leváltás 12 darab levele (250 jan.-tól 251 márc.-ig). — 12 levél (44—55) a Novatianus-féle schismával foglalkozik. — 9 levél (67—75) a keresztség kiszolgáltatásával kapcsolatos vitára vonatkozik. A 4. levél a syneisaktosok ellen szól.[1] A 63. levél egyes egyházközségekben lábrakapott helytelen szokást ítéli el, hogy a szentmisénél bor helyett vizet használtak.[2]

Részlegkiad.: De eccl. unit. kiad. E. H. Blakeney, Lo 1929. — *De lapsis* kiad. J. Martin (FlP 21) 1930. — *De hab. virg.* kiad. A. E. Keenan, Wa 1932 (fordítással és kommentárral) ; v. ö. PhWO 1936, 113—8. — *De mortal.* kiad. M. L. Hannan, Wa 1933 (fordítással és kommentárral) ; v. ö. Gn 1934, 501 skv. — L. Bayard : S. Cypr., Correspondance. Texte et trad., 2 Bde 1933[2]. — J. Vergés : S. Cebrià, Epistolari, 2 k (katalán ford.: M. T. Bellpuig), Barcelona 1931. — *Mg.:* L. Nelke : Die Chronologie der Korrespondenz C. 1902. — H. v. Soden : Die Cypr. Briefsammlung, 1904 ; Das lat. NT in Afrika zur Zeit C.' 1909. — J. Schrijnen és C. Mohrmann : Stud. zur Syntax der Briefe C.', N 1936. — *Ért.:* Diller : Phil. 1935, 98—114 216—39 (Quod idola). — Perler : ZSchwKG 1936, 49—57 (De eccl. un. kéi.). — v. d. Eynde : RHE 1933, 5—24 (eccl. un. 4) ; v. ö. ezzel szemben Lebreton : RSR 1934, 456—67 ; H. Koch : ThLZ 1934, 14 skv. ; B. Poschmann : Ecclesia principalis 1935, 83 skv. ; mellette Franses : StC 1934, 214—9 és Perler : RQ 1936, 1—44, 151—68. — Souter : JTS 1933, 45 skv. (Ad Quir.). — N. J. Hommes : Het Testimoniaboek, A 1935 (6. fej. az Ad Quir.-hoz). — Cerfaux : EThL 1937, 69—74. — Waszink : Mn 1934, 232 skv. (Pat 4). — Lebreton : RSR 1930, 160—2 (ep. 63, 11) ; v. ö. ThLZ 1930, 340 skv. — García de la Fuente : Rev Est Extremeños 1933 (ep. 67) és RC 1934, 123 skv. (ep. 67) ; v. ö. RHE 1934, 877—9. — Bévenot : RB 1937, 191—5 (kéi.). — St. Cypr.'s De Unit. Chap. 4. in the Light of the Mss, R 1937.

C) *Nem hiteles írások.*

1. *Ad Novatianum:* Novatianus elleni vitázó írás az elesettekkel kapcsolatban ; szerzője valószínűleg egy afrikai püspök, aki az eretnekek által kiszolgáltatott keresztségre vonatkozó vitában Cyprianus felfogását fogadja el. Keletkezése : 253—57.

2. *De rebaptismate:* valószínűleg még Cyprianus életében írták 256 után ; Cyprianusszal szemben meglehetősen ügyetlenül védi az eretnekek által kiszolgáltatott keresztséget ; a vízzel való keresztséget megkülönbözteti a püspök kézfeltétele által végbemenő «baptisma spiritus»-tól (EP 601).[3]

3. *De singularitate clericorum*, vagyis a papi celibátusról;[4] ezt az írást teljesen Cyprianus felfogása járja át ; szerzője valamelyik katolikus püspök még a III. században.

4. *Adversus aleatores:* vulgáris latinsággal írt prédikáció a kockajáték ellen, amely

[1] Lásd 68. l. 3. jegyzet.

[2] Cyprianus levelezését a jelenleg elfogadott sorrendben lásd Bard., II. 476.

[3] Cum salus nostra in baptismate spiritus, quod plerumque cum baptismate aquae coniunctum est, sit constituta . . . (10. fej). Baptisma Spiritus = bérmálás szentsége.

[4] Singularitas = aki egyedül, házastárs nélkül, nőtlen állapotban él = coelibatus.

alkalom a legvadabb szenvedélyek felkeltésére; aki ebben a játékban vesz részt, az tulajdonképen bálványimádást végez és többé nem keresztény, hanem pogány. A szerző valószínűleg egy afrikai püspök; a munka keletkezési ideje kb. 300.

5. *De pascha computus* (243. év); szentírási helyek segítségével Hippolytusnak hibás húsvéti táblázatát akarja kijavítani.

6. *De spectaculis* és *De bono pudicitiae* c. értekezéseknek szerzője Novatianus (l. 33. § 2.). Cyprianusnak tulajdonított, de nem tőle való iratok még: *De montibus Sina et Sion* (240 előtti időből), *De laude martyrii* (III. sz.), *Adversus Judaeos* (III. sz.), *Ad Vigilium episcopum de iudaica incredulitate* Pellai Aristontól való dialógus elveszett latin fordításához az előszó, l. 21. § 1 (valószínűleg a III. századból); azután még néhány *levél, vers* és *imádság*. — *De duodecim abusivis saeculi* a VII. században Irországban keletkezett.[1]

7. *Exhortatio de paenitentia* (IV—V. sz.), *Caena Cypriani* (V. sz.),[2] *De centesima, sexagesima, tricesima*, azaz «A vértanuk, aszkéták és igaz keresztények százszoros, hatvanszoros és harmincszoros jutalmáról», valószínűleg Észak-Afrikában íródott a IV. században; Cyprianus gondolatvilága és nyelvezete erősen érezhető rajta.

Kiad.: G. Hartel (CSEL 3, 3) 1871; e § 7. sz. alatt mondott írások nincsenek meg Hartel kiadásában. — *De rebapt.* kiad. G. Rauschen (FlP 11) 1916. — *De centesima* . . . kiad. R. Reitzenstein: ZntW 1914, 60—90. — *Ért.:* H. Koch: Cypr. Unters. 1926, 358—420 (ad Novat.) 426—72 (sing. cler.); IKZ 1924, 134—64 (De rebapt.); Festg. K. Müller 1922, 58—67 (Adv. aleat.); ZntW 1932, 248—72 (de centesima . . .). — S. Hellmann: TU 34, 1, 1909 (de duod. abus. saec.). — Esposito, Ha 1933, 221—49 (kéi.: de duod. abus. saec.). — Leclercq: DAL 12, 2324—45 (Oratio Cypriani). — Huby: Bi 1933, 96 (Lib. de card. operibus Christi). — Bulhart: WSt 1930, 70 skk sz. 7 (De mont. Sion).

Cyprianus tanításából.

Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely koráig a teológia területén Cyprianus a nyugati egyház tekintélye. Miként Szent Ambrus, ő is inkább a tettnek, nem annyira az elméletnek embere; annak ellenére, hogy teológiai képzettségét gyorsan és némileg hiányosan szerezte meg, mégis az Egyház tanításának különösen nagyértékű tanuja. Cyprianus, önálló megindokolásban, főleg a katolikus Egyház egységének ősrégi gondolatáról tanúskodik a fejlődés akkori állapotában; általában az Egyházról szóló tanítást tartósan befolyásolta. Egyházfegyelmi ügyek intézésében irányító elve a laxizmus és rigorizmus közötti aranyközépút volt és ezt erős kézzel iparkodott megvalósítani.

1. *Az Egyház egységét* Cyprianus szerint az biztosítja, ha mindenki csatlakozik püspökéhez; aki nincs a püspökkel, az nincs az Egyházban sem (ep. 43, 5; 69, 3). Maguk a püspökök egymással egybe vannak kötve a közös eredet kapcsa (l. alább 2. p.) és a «lex individuae caritatis et concordiae» által (ep. 54, 1; 68, 5). Mivel Krisztus *egynek*, először Péternek és először *egyedül* csak Péternek adta át a megkötés és feloldozás hatalmát, ezzel a tettével örök időkre kinyilvánította azt az akaratát, hogy az Egyház *egy és egynek kell maradnia*. Cyprianus az Egyházat Krisztus varratlan köntösével hasonlítja össze (eccl. un. 7). Meggyőződése szerint az Egyház szerepe szükségképeni az üdvösség elnyeréséhez és ezt a gondolatot klasszikus fogalmazásba önti: «Salus extra ecclesiam non est» (ep. 73, 21); v. ö. még 34. § 4.

2. *Cyprianus és a római püspökök primátusa.* Krisztusnak azzal a tényével, hogy először Péternek adományozta a kormányzó hatalmat az Egyházban (Mt. 16, 18), az apostol az egységnek nem csupán szimboluma vagy típusa, hanem elsősorban az egységnek reális alapja, ami általa és tőle nyer belső megalapozást. A Péternek adott felhatalmazás, kinevezés ugyanis a jogi alap minden püspöki hatalomra vonatkozólag is, vagyis minden egyes püspök reális, közvetlen kapcsolatban van Péterrel. Cyprianus tanítása szerint az a körülmény, hogy a többi apostol Krisztustól később kapta a felhatalmazást, azt jelenti (Jo. 20, 21 skv.; eccl. un. 4), hogy Krisztus akarata szerint a többi apostol a már fennálló, a Péterben már megalapított «unus episcopatus»-ban részesedett (episcopatus unus est, cuius a singulis in solidum pars tenetur; eccl. un. 5). Péternek ebből a jelentős helyzetéből Cyprianus a további következtetéseket még nem vonta le, vagyis Péternek a többi apostol fölött való aktív joghatósági hatalmát nem ismerte el: «hoc erant utique et ceteri apostoli quod fuit Petrus, pari consortio praediti et honoris et potestatis» (eccl.

[1] E világnak tizenkét visszaélése, rosszasága.
[2] Lásd 221. l. 5. és 225. l. 2. jegyzeteket.

un. 4) ; a Pétert megillető primátus (ep. 71, 3) szerinte tiszteletbeli elsőség a «primus inter pares» jelentésében.[1]

Péterben (Péterrel) az «ős-egyház» (ecclesia principalis) Rómában talált otthonra és innen, abban az időben, mikor Péter Rómában püspök volt, indult ki (exorta est ! keletkezett, ep. 59, 14) az unitas sacerdotalis (papi egység) is.[2] Hogy azonban Cyprianus mindezek után abban az időben még nem látja azt, hogy éppen az egység fenntartása szempontjából milyen nagy jelentősége van a joghatósági primátusnak, kitűnik közvetlenül csatlakozó nézeteiből, amikor pl. többek között Rómára való vonatkozásban a következő mondatot írja le : «cum singulis pastoribus portio gregis sit adscripta,[3] quam regat unusquisque et gubernet rationem sui actus Domino redditurus» ; éppen ezért elvárja, hogy az ő egyházmegyéjének vitás ügyeibe Róma nem avatkozik bele. E felfogásának teljesen megfelel az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség vitájában való állásfoglalása.

Az ő elnöklésével ülésező afrikai zsinat 256 szeptember 1-én Cyprianus tanításának megfelelően *az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvénytelenségét mondotta ki* István pápának már előzetesen kiadott döntése ellenére. Róma[4] ellen való nyilt állásfoglalás adta ezen a gyűlésen Cyprianus ajkára a következő szavakat : «neque enim quisquam nostrum episcopum se episcoporum constituit aut tyrannico terrore ad obsequendi necessitatem collegas suos adigit . . . sed expectemus universi iudicium Domini nostri Jesu Christi, qui unus et solus habet potestatem et praeponendi nos in ecclesiae suae gubernatione et de actu nostro iudicandi» (Hartel 1, 436).[5]

Minél inkább nyilvánvalóvá lett azonban a mindennapi élet nyers valóságában, hogy Cyprianus elmélete az egységről — melyet elsősorban a Szentlélek által működő szeretetnek és a püspökök egymással való egyetértésének kellett volna megvédenie[6] — nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy az Egyházat a benső szakadástól megőrizze, annál céltudatosabban küzdött István pápa primátusságának tudatában a római követelményeknek elismertetéséért ; v. ö. az egyházi közösségnek megszakítását Cyprianussal[7] és az afrikai egyházzal, valamint Kappadócia, Galatia és Ázsia püspökeihez intézett erélyes felszólítását, hogy vessék alá magukat Róma döntésének (ep. 75, 25).

3. A *hagyomány* isteni mivoltát csak akkor fogadja el Cyprianus, ha nem megy túl a Szentíráson (ep. 71, 3 ; 74, 2). A magánkinyilatkoztatásokat és látomásokat viszont nagyrabecsüli (ep. 11, 3 skv.; 16, 4).

4. Egy karthágói zsinat határozatára hivatkozva elrendeli, hogy a születés után harmad-

[1] A De ecclesiae unitate 4. fejezete, mint említettük, két szövegezésben maradt reánk. Egyesek szerint az első 251-ből való és inkább kedvez a primátusnak, a második 255-ből, a kereszténységgel kapcsolatos vita idejéből és ez már kevésbbé kedvezőleg nyilatkozik.

[2] Schütz, II. 309. — Altaner : ecclesia principalis = Urkirche.

[3] Mivel mindenegyes pásztornak a nyáj egy része van rendelve . . .

[4] Schütz, II. 399 és I. 192 (Poschmann : Ecclesia principalis 1933).

[5] Lásd Schütz, Dogm. II. 276 és 309—11.

[6] Cyprianus, aki lojális és cselekedeteit megfontoló egyéniség volt, úgy cselekedett (a keresztelés vitájában), amint azt meggyőződése diktálta ; nem szenvedély vitte tévedésbe ; az Egyház egységéről és kormányzásáról való elgondolása volt hiányos és ennek lett áldozata. Szerinte az auktoritás az egész püspöki kollégiumot illeti (Episcopatus unus est, cuius a singulis in solidum pars tenetur) ; minden püspök részesedik az auktoritásban és az egyesek gyengeségeit (tévedéseit) helyrehozzák a tagok, akik a kollégiumot alkotják. Élén van Róma püspöke ; az ő széke, Péter széke, ez az *ecclesia principalis*, a katolikus egység forrása és központja. Mindazonáltal — és itt nyilvánul meg ennek a teológiai elgondolásnak hibája — nem tapasztaljuk, hogy Cyprianus elismerte volna Róma püspökének a jogát, hogy az Egyház tanának és fegyelmének terén végleges és megváltoztathatlan (définitives et irréformables) döntéseket hozhasson. Ha téved, akkor sajátmagát zárja ki a katolikus közösségből és a többi püspöknek kell figyelmeztetéssel, intéssel odahatnia, hogy tévedését beismerje. A legfőbb bíró nem ő, hanem a Szentlélek, aki az Egyházban működik és azt vezeti. Ennek az elgondolásnak veszélyes volta nyilvánvaló és sajnálatosan tapasztalható volt a keresztelési vitában . . . Cyprianus e tévedése — melynek következményei oly sajnálatosak voltak személyére vonatkozólag és gyászosakká lehettek volna az Egyházra nézve — megmagyarázható az igen gyors ütemben végzett kiképzéséből (neofita volt és mindjárt a legmagasabb egyházi méltóságokra emelkedett) ; Tertullianus hatásából, s néha túlzott hitéből, hogy magáninspiráció vezeti őt. Ha hibázott, hibáját — mint Szent Ágoston mondja — dicsőségesen jóvátette vértanuhalálával. (Fliche-Martin, II. 204—208 ; v. ö. még Cayré, I. 249—55. és Bihlmeyer I. 192, 111, 151.)

RGG, protestáns lexikon Cyprianusról : I. 1756.

[7] Kiközösítette-e István pápa Cyprianust? Lásd Fliche-Martin (Lebreton-Zeiller) I. 203—4 ; Cayré I. 251.

napra meg kell keresztelni a kisdedeket. Semmi értelme sincs annak, hogy a kisdedek, akik Ádámtól örökségként a «contagium mortis antiquae» alatt vannak, nyolc napig az isteni kegyelem nélkül legyenek (ep. 64, 2, 5 ; EH 296) (Schütz, II. 427).

5. A pap *áldozata* megismétlése Krisztus áldozatának az utolsó vacsorán, mind a kettő megjelenítése a keresztfán egyszer bemutatott áldozatnak. A szentmise «oblatio et sacrificium» (ep. 37, 1 ; 63, 9 ; 66, 2) ; az oblatio kenyér és bor ; «sacrificium Christi»-vé lesz a Szentlélek által (eccl. un. 17). Cyprianus az első, aki az eddig implicite vallott nézetet, hogy Krisztus teste és vére az áldozati tárgyak, világosan kimondja (ep. 63, 14). Az áldozatot martyrokért is bemutatják (ep. 39, 3). A szentmise a katolikus Egyházon kívül érvénytelen (ep. 72, 2).

6. A *töredelem* az exomolegesisben megy végbe,[1] vagyis a bűnök megvallásában, a nyilvános bűnbánati ritusban, a bűn nagyságának megfelelő elégtételben és a vezeklés idejének lejárta után a feloldozásban (ep. 16, 2). A tulajdonképeni bűnteltörlő mozzanat a vezeklés teljesítésében van (Laps 17 ; ep 59, 13 és más helyeken) ; a feloldozás azonban a «pignus vitae» (ep. 55, 13), mert a földön történő feloldozás feltétele a feloldozásnak a mennyben (ep. 57, 1 ; Laps 28—30, 36 ; EH 262—65).[2]

7. Miként az ősegyház általában, úgy Cyprianus is azt a nézetet vallotta, hogy a *vértanuk azonnal* Isten színről-színre látását élvezik ; a többieknek azonban haláluk után szerinte «az utolsó ítélet napjáig kell várniok az Úr ítéletére» (eccl. un. 14 ; ep. 55, 17, 20 ; 58, 3.).

Egyházfogalom és primátuskérdés: Caspar : ZSK 1927, 253—331. — Adam : ThQ 1928, 203—56. — H. Koch. : Cathedra Petri 1930 ; v. ö. Adam : ThR 1931, 193—200 és B. Poschmann : Ecclesia principalis 1933 ; v. ö. ThQ 1933, 439—42 ; ThR 1933, 425—32 ; OCh 35, 1934, 225—50 ; ThLZ 1934, 10—5 ; RTABull 2, 962. sz. ; StC 1934, 214—9. — Zapelena : Gr 1934, 500—23 ; 1935, 196—224. — E. Altendorf : 1932, 44—116 (l. f. 3. § 7. h.). — J. H. Bernard in Essays on the Early Hist. of the Church (l. f. 3. § 7. h.), 215—62. — J. C. Navickas : The Doctrine of St. C. on the Sacraments, Würzb. 1924. — De la Taille : RSR 1931, 576—81 («passio» in ep. 63) ; ehhez ThLZ 1932, 340. — Capelle : RTA 1935, 221—34 (papi feloldozás). — E. Mersch 2, 1933, 15—33. — Bardy 1935, 275—300. — H. Koch : IKZ 1922, 44—71 (Eschatologia). — H. Lewy : Sobria ebrietas 1929, 138—46 (ep. 63). — Köhne : ThGl 1937, 245—56 (penitencia időtartama). — B. Poschmann, Paenit. secunda 1940.

35. §. Pettaui Victorinus († 304).

Az első latin nyelven író exegéta Victorinus, Poetovium (Ptuj, Pettau, Jugoszlávia) püspöke volt. Születésére nézve valószínűleg görög ; a Diocletianus-féle üldözésben vértanú-halált halt († 304).

Munkái főképen latin nyelven (amelyben azonban nem egészen járatos) írt *kommentárok a bibliához* (Gn, Ex, Lv, Is, Ez, Hab, Eccl, Cant, Mt, Apk) ; ezek közül csak az *Apokalipszishez* írt maradt meg ; benne a kiliazmus hangulata határozottan érezhető. Eredeti szövegét először 1916-ban adták ki, régebben csak a Jeromos-féle feldolgozásban volt ismeretes. Victorinusnak még egy kisebb, szintén kiliaszta felfogású írása maradt ránk : *De fabrica mundi* («a világ teremtésének hete»). Talán Victorinus a fordítója és feldolgozója az eredetileg görögül írt Adversus omnes haereses c. munkának, amely Tertullianus De praescriptione c. művének (46—53. f.) függelékeként szerepel (l. 30. § II. 6.). Exegétikai írásaira Papias, Irenaeus, Hippolytus és különösen Origenes voltak hatással.

Kiad.: ML 5, 281—344 (nem teljes). — J. Haußleiter (CSEL 49) 1916. — *Ért.:* Haußleiter : RE 20, 614—19. — F. Loofs 1930, 126—30 232 skv. — E. Schwartz 1936 (l. f. 30. § 6. sz.).

36. §. Az idősebb Arnobius.

Arnobius, mint a latin egyház többi jelentősebb írója, kik a níceai zsinat előtt működtek, Afrikából származott. A retorikának volt neves tanára szülővárosában, a numídiai Siccában. Egy álomlátása arra indította, hogy ő, aki eddig a kereszténységet

[1] A hét szentség közül a negyedik nevét rendesen a szentségi cselekménynek egy mozzanatától veszi szinekdoché útján : bűnbánat, bűnbocsánat szentsége, *μετάνοια* ; töredelem, poenitentia (poenam tenere), szentgyónás, confessio, *ἐξομολόγησις* (vallomás) ; baptismus laboriosus (fáradságos keresztség), secunda post naufragium tabula (hajótöröttek mentődeszkája) (Schütz, II. 528, 535, 552).

[2] Cyprianus és a bűnbánati fegyelem, Poschmann, 368—424.

támadta, a pogányságnak búcsút mondjon és Jézus vallásához csatlakozzék. Sicca püspökének azonban némi kétségei voltak Arnobius vallásváltoztatásának őszinteségére vonatkozólag; Arnobius, hogy ezeket eloszlassa, a Diocletianus-féle üldözés idején vagy röviddel ez után (304—10) megírta *Adversus nationes* (Jeromos Krónikája, 2343) c. hét könyvből álló munkáját.

Ezt a munkát, amely csak egyetlenegy kéziratból (Paris, 1661, saec. 9) ismeretes, és amelyhez 8. könyvként függelékül Minucius Felixnek Octavius c. műve van csatolva, Arnobius tisztán csak rétori felépítéssel és elgondolással írta meg; a bizonyításban sehol sem árul el alaposságot, kifejezéseiben mesterkélt és terjengő. Mivel énjét és gondolatvilágát még nem járta át a keresztény világnézet, hiányzik nála az érzelem melegsége és ezt szónoki pátosszal iparkodik pótolni. Az ú. n. Decretum Gelasianum az apokrífek közé sorolja.

Az 1. könyvben a szerző védi a kereszténységet ama szemrehányás ellen, hogy a kereszténység oka a jelen nyomorúságának; a valóság az, hogy az új vallás a nyomor csökkentésére törekszik, mert ha a keresztény elvek megvalósulnának, akkor pl. háború nem volna lehetséges (1, 6). A 2. könyvben arra mutat rá, hogy egyes keresztény tanításokat, amelyeket a pogányok gúny tárgyává tesznek, a nagy filozófusoknál is megtalálunk, pl. a lélek halhatatlanságát Platonnál (2, 13 skv.). A 2—5. könyve feltárja a pogány mitológiának képtelenségét és erkölcstelenségét, és megállapítja, hogy hiábavaló mesterkedés a mítoszok allegorikus magyarázata; e két könyv a mitológiára vonatkozó ismereteinknek gazdag forrása. A 6. könyv elveti az istenek tiszteletének azt a módját, mely pogány templomok és bálványok felállításában nyilvánul meg. A 7. nem egészen kidolgozott könyvben a pogány áldozati szokásokat támadja.

Arnobius elgondolásaiból:

1. A szerző, aki törekszik a kereszténység megismerésére, írásával azt árulja el, hogy a keresztény tanításnak még alaptételeivel sincs tisztában. Szerinte az *Atyaisten* a tulajdonképeni Isten (Deus princeps); azt nem látja bebizonyítottnak, hogy a pogányság istenei nem léteznek, mert lehetséges, hogy vannak, de csak mint alsóbbrendű istenek, akik létezésüket és hatalmukat a keresztények Istenétől kapják. *Krisztus* is csak másodrendű Isten (1, 28; 3, 2).

2. *Az emberi lélek* nem Istentől származik, hanem valami más, magasabb lénytől (2, 36); Jusztintól és Antiochiai Theophilustól átveszi azt a nézetet, hogy a lélek nem természeténél fogva halhatatlan, de lehetséges, hogy a keresztények Istenének kegyelme által halhatatlanná legyen (2, 32. 61). Éppen ez az elgondolás volt reá nézve döntő, hogy a kereszténységhez csatlakozzék.

Kiad.: ML 5. — A. Reifferscheid (CSEL 4) 1875. — G. Marchesi, To 1934; ehhez RPC 1932, 485—96 és PhWo 1935, 1082—4. — *Ford.:* Fr. A. v. Besnard 1842 és J. Alleker 1858. — *Mg.:* P. Monceaux (l. f. 3. §) 3, 1905, 241—86. — F. Gabarrou: Arn., son oeuvre 1921; Le Latin d'Arn. 1921. — P. de Labriolle: DHGE 4, 542—7. — S. Colombo: Did 1930, 3, 1—124. — F. Tullius: Die Quellen des A. im 4., 5. u. 6. Buch seiner Schrift Adv. nat. 1934. —*Ért.:* Marchesi, Atti IstVenetoScLettArti 88, 2, 1928—9, 1009—32. — Armini: Er 1930, 35 skk 7. sz. (2, 43). — G. Wiman: Textkritiska Studier till Ar., Göteborg 1931. — G. Brunner: JL 13, 1936, 172—81 (7, 32: A. nem tanu a karácsony ünnepe ellen). — H. Hagendahl: Er 1937, 36—40 (Ovid.); La prose métrique d'A., Göteborg 1937.

37. §. Lucius Caecilius Firmianus Lactantius.

A két afrikai rétorhoz, Cyprianushoz és Arnobiushoz, csakhamar csatlakozott egy harmadik is, Lucius Caecilius (v. ö. Bard. II. 526) Firmianus Lactantius, aki Szent Jeromos szerint (Vir. ill. 80) Arnobiusnak volt a tanítványa. Diocletianus császár új fővárosába, Nikomédiába hívta, hogy ott a latin ékesszólást tanítsa. Mikor az üldözés kitört, Lactantiusnak, mivel kereszténnyé lett, meg kellett válnia tanítói hivatalától. Szűkös viszonyok között élt Nikomédiában és már igen magas korú volt, mikor Konstantinus császár 317 körül udvarába, Trierbe hívta fia, Krispus mellé nevelőnek. Élete további története ismeretlen.

Lactantius a formának mestere. Nyelvezete könnyed, tetszetősen folyékony és megközelíti Ciceróét, akit nagyon szorgalmasan olvasott és akihez jellemének lágyságában is hasonlított; a humanisták a «keresztény Cicero» nevet adták neki. A görög irodalomban

kevésbbé volt járatos. Arnobiushoz hasonlóan a keresztény tant és irodalmat csak hiányosan ismerte. Róla mondja Szent Jeromos (ep. 58, 10) : «Utinam tam nostra adfirmare potuisset, quam facile aliena destruxit !»

1. *Divinae institutiones* (7 könyv); Lactantiusnak fő műve (EP 624—47); 304—13. vekben írta.

A munka a kereszténység apológiája és egyúttal bevezetés annak legfontosabb tanításaiba ; megírására az egykorú pogány írók (közöttük Bithyniai Hierokles) támadása szolgáltatott alkalmat ; ez az írásmű az egész keresztény tan rendszeres, *latinnyelvű* feldolgozásának első, de kétségtelenül nem kevéssé hiányos kísérlete.[1]

Az 1—2. könyv a pogány vallás értelmetlenségét tárja fel. A többistenhit elhúnyt emberek istenítése által (euhemerismus) keletkezett ; az istenek tulajdonképpen azonosak az ördögtől irányított démonokkal. A 3. könyv rámutat a pogány bölcselet ellenmondásaira. A 4. könyv a kereszténységgel foglalkozik és bizonyítja, hogy Krisztus az, aki először hozta le az égből az igazi bölcseséget. Az 5. könyv fájlalja, hogy az igazságosság eltűnt e világból ; ez csak akkor tér majd vissza, amikor minden ember elismeri az igaz Istent és annak a tudatnak köteléke fűzi őket össze, hogy mindnyájan Istennek gyermekei. (5, 8, 6). Az istentisztelet helyes módját a keresztények gyakorolják ; erről szól a 6. könyv. A két utolsó könyvet a szerző nagy szeretettel írta meg, s ez az egész műnek legjobb része. A 7. könyv az ember végső dolgait tárgyalja. Egyes kéziratok e munkát dualisztikus és dicsőítő tartalmú *betoldásokkal* hozzák ; az előbbiekben az a tanítás van, hogy a rosszat Isten akarta és teremtette, az utóbbiak pedig Konstantin császárhoz intézett beszédek. Az összes betoldások magától Lactantiustól valók és valószínűleg mint fölöslegeseket és botránkoztatókat, később törölték őket.

2. *Epitome:* Lactantiustól magától készített kivonat főművéből ;[2] mivel több javítás és változtatás van benne, a főműtől különböző, önálló értékkel bír (314 utáni időből).

3. *De opificio Dei* (303—4 körüli időből) c. munkájában azt bizonyítja, hogy az ember «Isten alkotása» és ezért ismerteti az emberi szervezet szépségét, célszerűségét, az emberi értelem kiválóságait ; a bizonyítás teljesen nélkülözi a sajátos keresztény gondolatokat.[3]

4. *De ira Dei* (313 után), az epikureusokkal és sztoikusokkal szemben bizonyítja, hogy Isten nem apathikus[4] és nem is csak jóság, hanem haragját is tudja éreztetni.

5. *De mortibus persecutorum*, csak egy párizsi kézirat (XI. sz.) őrizte meg számunkra.

Ez a kisterjedelmű irás több keresztényüldöző szomorú végét mondja el ; különös részletességgel időzik a jelenben, tehát a Diocletianus-féle üldözésnél és ennek folytatásainál ; közli Maximinus Daza (313) és Diocletianus (313 vagy 316) halálát ; nem említi már a Licinius-féle üldözést, mely legkésőbben 321-ben kezdődött ; e munka tehát 321 előtt, valószínűleg 314 és 317 között jelent meg. Eltérőleg többi írásától, ebben Lactantius ingerült hangot használ ; szenvedélyes felindulásában a szerző túloz és szinte kéjeleg iszonyú kínzási eljárások kiszínezésében.

Ennek a műnek eredetiségét a multban többen kétségbevonták ; annak ellenére, hogy újabban is merülnek fel kétségek ellene (v. ö. Borleffs), a munka eredetisége mellett kitartunk.

6. *De ave Phoenice:* költemény, amely a csodálatos főnixmadár mondáját beszéli el ; ennek a mondának alkalmazását már a Kelemen-levélben (25. fej.) megtaláljuk. A madár[5], mikor életének ezredik évét betöltötte, a távoli Keletről Föníciába jön, itt egy pálmafán (*φοίνιξ*) fészket rak és ebben kiadja páráját. Teteme magától meggyullad és elég ; hamvaiból féreg fejlődik ki, ez magát begubózza és a gubóból, mint a pillangó, új főnixmadár jön elő ; ez a hamunak, illetőleg tetemnek maradványait elviszi az egyiptomi Heliopolisban levő naptemplomba és azután visszatér Keletre. Már Toursi Szent Gergely (De cursu stell. 12) Lactantiust nevezi meg e költemény szerzőjének és a mondának keresztény értelmezést ad.[6] De még ma sem ért véget a régi vita, vajjon a költemény

[1] Éppen ezért a szerző a munkát nem apológiának címezi, hanem annak az Institutiones iuris civilis mintájára Institutiones divinae (teológiai tanítások, oktatások) címet adja.

[2] Nem is annyira kivonat, mint inkább rövid átdolgozás.

[3] Bard. I. 530.

[4] *ἀπάθεια* (sztoikus fogalom) = a gnózis eredménye a nyugodt kedélyállapot, indulatoktól való mentesség, ami által az ember a feltétlen nyugalomban lévő Istenhez lesz hasonlóvá.

[5] A főnix udvari katonája, testőre és papja Phoebus napistennek a Távolkelet egy örökzöld berkében.

[6] A mondának értelmezését lásd Bard. II. 540.

pogány vagy keresztény jellegű-e, vajjon Lactantiustól magától való-e, vagy pedig egy pogány, illetőleg egy későbbi keresztény írótól.

7. Szent Jeromos (Vir. ill. 80) Lactantiusnak még több írását említi, pl. több levélgyüjteményt és De motibus animi c. könyvet; ezek azonban elvesztek. A De Pascha és De passione Domini c. költemények nem Lactantiustól valók.

Lactantius tanításai.

1. Lactantius a Fiúistentől különböző *Szentlelket* nem ismer; Isten ugyan kezdettől fogva nemzett a Fiú mellett egy Harmadikat, ez azonban irígykedett a Fiúra, vétkezett és ettől kezdve ördög a neve (Inst. 2, 8). Dualizmusára vonatkozólag l. e § 1.

2. A Divinae institutiones 7. könyvében Lactantius a *kiliazmust* tanítja. A világ összesen 6000 évig áll fenn és ebből már csak kb. 200 év van hátra; akkor — az *antikrisztus* rövid uralma után — megkezdődik az ezeréves birodalom boldogsága, amelyben Krisztus és a feltámadt igazak uralkodnak. Az ezer év eltelte előtt az istentelenek még egyszer hatalomhoz jutnak, de a bekövetkező utolsó ítélet véglegesen szétválasztja az eget és a poklot.

3. A *lélek eredetére* vonatkozólag Lactantius a creatianismust tanítja (Opif 19).

Kiad.: ML 6—7. — S. Brandt és G. Laubmann (CSEL 19, 27) 1890—97. — *Ford.:* A. Hartl (BKV 36²) 1919. — *Mg.:* R. Pichon: Lactance 1901. — P. Monceaux (l. f. 3. §) 3, 287—359. — Amann: DThC 8, 2425—44. — Leclercq: DAL 8, 1018—41. — Lietzmann: PWK 12, 351—6. — H. Jagielski: De F. Lactantii fontibus quaestiones sel. 1912. — K. Roller: Die Kaisergesch. in L.' De mort. pers. 1927. — B. Bianov: Il carme «De ave Phoenice» di Lattanzio 1931. — G. Kutsch: In L.i De ira Dei librum quaest. philol., L 1933; v. ö. Gn 1934, 106 skv. — *Részlegkiad.: De mort.* kiad. S. Brandt, W 1897. — I. B. Pesenti: To 1922. — G. Mazzoni: Siena 1936. — L. de Regibus, To 1931. — *De ave Phoen* kiad. M. C. Fitz-Patrick (kommentárral és fordítással), Philadelphia 1933. — *Ért.:* Borleffs: Mn 1930, 223—92 (a De mort. hitelessége nagyon kétséges). — Fabbri: BFC 36, 1929—30, 274 (Inst 1, 5, 11 skv.). — Cumont: RHR 103, 1931, 68 skk (Hystaspes in Inst 7). — Piganiol: RHPh 1932, 366—9 (322—4: a Div. Inst. 2. kiad.). — Leroy: ACl 1932, 214—32 (Phoen.). — Guinach: CJ 1933, 449 skv. (mort. 17, 30, 31). — Colombo: Did 1931, 2—3, 1—22 (L. a római birodalomról). — Stelzenberger 1933, 83—6, 125—8 és még több helyen. — M. Schuster: WSt 55, 1936, 55 skk, 118—28 (a De ave Phoen. hitelessége mellett; 303—4). — A. Maddalena: Atti Ist. Veneto 94, 1934—35, 557—88 (a De mort. hitelessége mellett). — Blochet: Mn 1937, 123—44 (Phoen.). — Inst. lib. VI. kiad. Th. Simenschy, Kisenev 1938. — G. Molignoni: L. Apologista «Didascaleion» 1927, fasc. 3, 117—54. — J. Martin: Würzb. Festschrift f. H. Bulle 1938, 151—68 (De pass. D.ni. — Gonella (l. 30. §).

Függelék.

1. A Nagy Konstantin korában szereplő püspökök közül kiemelkedik *Autun püspöke, Reticius.* Szent Jeromos szerint (Vir. ill. 82) két munkát írt, az egyik: *Kommentár az Énekek énekéhez* (ep. 37, 3), erről Jeromos igen kedvezőtlen bírálatot mond; a másik: *Adversus Novatianum.* V. ö. 87. § 1. Mindkét mű elveszett.

2. A IV. század 1. negyedéből való a *Prophetiae ex omnibus libris collectae* címmel A. M. Amellitől kiadott (Miscellanea Cassin. 1897), bibliai jövendöléseket tartalmazó névtelen gyüjtemény; Afrikából származik és az ólatin afrikai szentírásszöveg ismeretére vonatkozólag igen fontos.

Th. Zahn, A. Hauck-emlékkönyvben, 1916, 52—63; ehhez Wohlenberg: ThLBl 1916, 65—9. — Bardy: DThC 13, 2571 (Reticius).

B) *A görög Kelet írói.*

38. §. Az ókeresztény teológiai iskolák.[1]

A teológiai tudomány kialakulásában az első állomást a II. század apologetikai és eretnekek elleni irodalma jelentette. A szellemi életnek és fejlődésnek törvénye a teológia *rendszeres* és lehetőleg teljes kiépítésére sürgetett, hogy így a teológia a tudományok sorába emelkedjék. Ennek a fejlődésnek keretében keletkeztek lassankint

[1] Le désaccord entre la foi populaire et la théologie savante. Fliche—Martin, II. 361—74 (v. ö. Schütz, Dogm. I 234, 250; Bölcs. 210).

azok a tudósoktól vezetett iskolák, amelyeket a teológiai tudomány szülőhelyeiként jelölhetünk meg. Ezek közül a legrégibb és a leghíresebb az **alexandriai katechéta iskola.**[1]

Alexandria már megalapítása óta (Kr. e. 331) találkozóhelye volt az egyiptomi, keleti, görög és csakhamar a zsidó szellemnek; ezeknek a keveredéséből állott elő a hellenizmus kultúrája. A városban az első Ptolemeusok óta a Museionban és a Serapeionban két hatalmas tudományos könyvtár volt. A zsidóság a görög nyelvet és műveltséget magáévá tette; v. ö. a Szentírásnak Bölcseség és Jézus, Sirák fia könyveit és Philo írásait. Az alexandriai iskoláról az első történeti adataink a 180 körüli évekből vannak, amikor a szicíliai Pantaenus volt a vezetője (Eus. Hist. 5, 10). Tanítványa és utóda Alexandriai Kelemen aki elsőnek kísérelte meg a teológia rendszerét felépíteni.

Amikor Demetrius püspök a fiatal Origenest bízta meg az iskola vezetésével, az iskola hivatalos egyházi elismerést nyert és Origenes idejében nagy tekintélyre tett szert. Kiváló férfiak: Dionysius, Pierius, Petrus, Athanasius, Didymus és Cirill kerültek ki ebből az iskolából vagy állottak annak élén.

Mikor Origenes kénytelen volt Alexandriát elhagyni, a palesztinai **Caesareában** alapított **új iskolát**; itt csakhamar tekintélyes könyvtár alakult, amely különösen az iskola későbbi vezetője, Pamphilus pap fáradozása következtében gyarapodott. Csodatevő Gergely és Caesareai Eusebius ebben az iskolában nyerték tudományos kiképzésüket. Az alexandriai hagyomány Caesareán keresztül gyakorolt hatást Kappadócia vezető férfiaira, különösen Nagy Szent Vazulra és a két Gergelyre, akik Alexandriának és Antiochiának felfogását iparkodtak összhangba hozni **(újalexandriai iskola)** (l. 51. §).

A Szentírás magyarázatában az alexandriai iskola Alexandriai Kelemen és Origenes hatására az allegorizáló irányt követte; ezt a módszert alkalmazták már régóta a görög filozófusok a mítoszok és költők magyarázatánál, valamint a zsidó vallásbölcselő Philo már a bibliai könyvek értelmének kutatásánál is. Abban a meggyőződésben, hogy a Szentírásnak szószerinti vagy történeti-nyelvtani magyarázata Istenhez nem méltót vagy hitellenes nézetet eredményez, az alexandriai teológusok az egyes bibliai kijelentéseknek, cselekményeknek és tényeknek ú. n. mélyebb, titokzatos értelmét kutatták; így a Szentírást rejtvények könyvévé, az exegézist pedig rejtvényfejtéssé alakították át. Ennek az egyoldalú és lehetetlen módszernek alkalmazását az váltotta ki, hogy a sugalmazást erősen megszorító fogalmazásban fogadták el.

Az alexandriai iskola allegorizáló és spekulatív-bölcseleti irányzatával határozott ellentétben lépett fel még a III. században **az antiochiai vagy exegéta iskola**;[2] utóbbi elnevezését azért kapta, mert főképen a szentírásmagyarázat terén fejtett ki működést. Kitűnt józan értelmi működésével, bölcs kritikájával, szigorúan tudományos jellegével; a Szentírást leginkább történet-nyelvtani értelmezésben magyarázta.

Ennek az iskolának alapítója Samosatai Lucianus pap, aki a III. század hatvanas évei táján Antiochiában fejtett ki tudományos tanítói működést († 312). Antiochia a görög Keletnek második nagyvárosa, kiváló pogány iskolái révén tűnt ki. Az antiochiai iskolának fénykora Tarsusi Diodorusszal indult meg, aki már a patrológia következő korszakába tartozik (l. 51. §). Antiochia hatása érezhető az **edessai iskolán,** amely már a III. század első felében alakult meg. Legkiválóbb mestere a szír Efrém volt († 373).

L. Dennefeld: Der alttest. Kanon der antioch. Schule 1909. — H. R. Nelz: Die theol. Schulen der morgenländ. Kirchen 1916. Alex. isk.-ról: J. Munck: Unters. über Klemens von Alex. 1933, 180—5, 224—9. — Salaverri: Gr 1934, 485—99 (Philos.). — Leturia RF 1934, 297—314. — L. Allevi: Ellenismo e Cristianesimo, Mi 1934 (2. fej.). — Schemmel: PhWo 1925, 1277—80(Caesarea). — Bardy: RHE 1932, 501—32 (római iskolák a II. sz.-ban); RevSR 1932, 1—28 (Az Egyház és oktatás az első három sz.-ban); RSR 1934, 525—49 (IV. sz.). — Vaccari: Bi 1934, 93—101 (az antiochiai isk. exeg. elmélete). — Bardy: RSR 1937, 65—90 (Alex.). — R. Cadiou: La jeunesse d'Origène 1936; RevSR 1936, 474—83 (Caesarea).

[1] *τὸ τῆς κατηχήσεως διδασκαλεῖον.*

[2] Az antiochiai exegéta-iskola jellemzője a «történeti-nyelvtani értelem», a pozitív, észszerű exegézis, amelynek alapja a nyelvtani szövegmagyarázat és a kinyilatkoztatás történeti fejlődése. A dogmákban is mindenekelőtt az észszerűséget domborította ki, tiszteletben tartva e mellett az Egyház tanításának természetfölötti jellegét.

39. §. Alexandriai Kelemen († 215 előtt).

Titus Flavius Clemens pogány szülőktől született, valószínűleg Athénben; már keresztény volt, amikor nagy utazásokat tett és eljutott Alsó-Olaszországba, Szíriába és Palesztinába. Alexandriában Pantaenushoz csatlakozott, kinek halála után (200 körül) ennek utóda lett a katechéta iskola vezetésében. Hogy felszentelt pap volt-e, azt sem a Paed. 1, 6, 37 interpolált részletéből, sem Jeruzsálemi Alexander leveléből (Eus. Hist. 6, 11, 6) biztosan megállapítani nem lehet. Már 202-ben vagy 203-ban, a Septimius Severus-féle üldözés idején, kénytelen volt Alexandriát elhagyni; Kis-Ázsiába ment s ott halt meg 215 előtt.

Kelement kell az első *keresztény tudósnak* tekintenünk. Nemcsak a Szentírást ismerte alaposan és csaknem az egész, akkor rendelkezésére álló keresztény irodalmat, hanem a görög bölcseleti és klasszikus irodalom terén is széleskörű, önálló elmélyülésen alapuló ismeretei voltak. Ezt igazolja az is, hogy műveiben 360 különböző profán írótól találunk idézeteket; sokat merített tudományos kézikönyvekből és florilégiumokból is. Kelemen tanítása szerint a kinyilatkoztatást minden más igaz ismerettel, különösen a kereszténység előtti filozófiával való összefüggésben kell tekintenünk; összegyüjtötte az igazságnak a filozófiában található elemeit, hogy kimutassa ezeknek a kereszténységgel való egyöntetűségét, megegyezését és azt is, hogy ezeknek megdicsőülése és teljessége a kereszténység. Ezt a nézetét oly szent lelkesedéssel adja elő, hogy még a nyelvezete is költői magaslatra emelkedik. Abban a törekvésében azonban, hogy a keresztény hit tartalmát az uralkodó bölcselettel összhangba hozza, nem sikerült tanítását a tévedésektől teljesen megőriznie. Az életnek kiváló megfigyelője és bírálója.

A tudós alexandriai gazdag irodalmi működéséből, eltekintve egy homiliától, teljes egészében csak három, egymással tárgyi összefüggésben álló műve maradt ránk.

1. *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας (buzdító beszéd a hellénekhez);* a munka előszavában Krisztust, az új világ dalnokát és tanítóját ünnepli; az ókeresztény apologéták előadásának módját követve, elrettentő képet rajzol arról, hogy milyen balga volt a pogányoknak az istenekről alkotott fogalma, milyen erkölcstelenek a pogány misztériumkultuszok; cáfolja a görög bölcseletnek az Isten lényéről való tanítását; a beszéd 2. részében ismerteti az új, az örök üdvösséget jelentő tanítás igazságát és hathatósan buzdít annak elfogadására (EP—401/5).

2. *Παιδαγωγός (a pedagógus, a nevelő):* 3 könyv; az előbbi munkának folytatása; a kereszténnyé lett pogányt akarja megnevelni, hogy miként kell a mindennapi élet sokféle megnyilvánulásában viselkednie. A megváltottaknak nevelője maga Krisztus. A 2. és 3. könyv tarka egymásutánban előírásokat ad a mindennapi élet számára: étkezés (étel, ital), pihenés és szórakozás, lakás, ruházkodás, embertársainkkal való érintkezés, házasélet stb. A munka egy *Krisztusról szóló* gyönyörű *himnusszal* fejeződik be.[1] (EH 141—9; EP 406—14; EA 73—81).

3. *Στρωματεῖς (Stromata, szőnyeg)*, 8 könyv. A munka címe az antik irodalomban gyakran használt irodalmi műfajt jelent, amely a szerzőnek lehetővé teszi a legkülönbözőbb kérdéseknek tarka egymásutánban való tárgyalását szigorúan vett tagozódás és előre megállapított terv nélkül. Mivel Kelemen a Paed. 1, 1 skv.-ben azt a tervet állítja fel, hogy trilógiát ír, amelyben a 2. részre (ez a «pedagógus»), mint az egésznek befejezése és betetőzése a *Διδάσκαλος*[2] következnék, sokan abban a téves hiedelemben voltak, hogy a Stromata a kilátásba helyezett «Didaskalos». A valóság azonban az, hogy amikor Kelemen a «Szőnyeget» megírta, amely több mindent tartalmaz abból, amit a «Tanítónak» kellett volna elmondania, eredeti tervének megvalósításáról lemondott.

A «Szőnyegben» elsősorban azt a problémát fejtegeti, hogy milyen viszonyban is van a kereszténység a világi kultúrához, különösen pedig a görög filozófiához. Ezzel összefüggésben részletes történeti fejtegetésekkel bizonyítja, hogy a görög bölcselet sokat kölcsönzött az ószövetségi próféták által hirdetett «barbár filozófiából».[3] A munka más részei a hamis gnózisnak vallási és erkölcsi tanításait támadják és velük szemben megrajzolják a keresztény gnosztikusnak eszményi képét (EP 415—35; EA 82—94).

[1] Német fordításban lásd Bard. II. 58. Altaner szerint ez a himnusz: «enthält vielleicht da Lobgebet der alexandrinischen Schule».

[2] *Διδάσκαλος* = tanító.

[3] Barbár filozófia = a zsidó és keresztény filozófia.

Ezt a munkát a szerző nem fejezte be. A 8. könyv csak vázlatokat és előmunkálatokat tartalmaz, amelyek már korábbi könyvei kidolgozásánál feldolgozásra kerültek.[1]

4. *Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος* (Quis dives salvetur? Ki az a gazdag, aki üdvözül?); homilia Mk 10, 17—31-hez; benne azt fejtegeti a szerző, hogy a gazdag is üdvözülhet, ha vagyonát felebarátainak javára használja fel; befejezésül közli János apostol és a rablók közé keveredett tanítványának legendáját (EP 436—8; EA 95—7).

5. *Excerpta ex Theodoto* (Valentinianus árnyalatú gnosztikus) és *Eclogae propheticae* c. művei a Stromata 8. könyvéhez hasonlóan vagy más szerzők iratainak kivonatai vagy előmunkálatok saját műveihez.

6. Elveszett munkák és töredékek:

a) *Ὑποτυπώσεις*[2] *(Adumbrationes, «Vázlatok»)* (8 könyv); az egész Szentírás válogatott helyeihez magyarázatok (kommentárok) (EP 439—42). E munkából idéznek későbbi írók, pl. Eus. Hist. 6, 14; a Péter I., Jud. és János I. és II.-höz írt kommentárok («Adumbrationes») latinnyelvű fordításban is megvannak, Cassiodorus idejéből (kb. 540) valók.[3]

b) Jelentéktelen töredékek a következő írásaiból ismeretesek: *Περὶ τοῦ πάσχα; Egyházi kánon, vagy a zsidózók ellen; A gondviselésről; Buzdítás a türelemre, vagy az újonnan megkereszteltekhez; Levelek.*

Kiad.: MG 8—9. — O. Stählin, 3 k. 1905—9. I. k. 2 kiad. 1936, 4. k. Reg. 1934—36; v. ö. PhWo 1935, 1189—92 (59 tör.). — *Részlegkiad.:* Strom. 7. kiad. J. A. Hort and J. B. Mayor, Lo 1902 (fordítással és kommentárral). — Quis div. kiad. O. Stählin 1908. — Protr., Quis div. és a türelemről szóló művének töredékét kiad. G. W. Butterworth, Lo 1919 (fordítással). Exc. kiad. R. P. Casey, Lo 1934 (fordítással és kommentárral); v. ö. ThR 1935, 277 skv. és ThLZ 1935, 414—6. — *Ford.:* O. Stählin (BKV[2] II. 7, 17, 19) 1934—37. — F. Overbeck: Die Teppiche, kiad. C. A. Bernoulli és L. Früchtel 1936; ehhez JTS 1936, 418—22. — *Mg.:* E. de Faye 1926[2]. — J. Patrick, Lo 1914. — R. B. Tollinton, 2 k. Lo 1914. — G. Bardy P 1926. — O. Stählin: BKV[2] II. 7, 7—67. — De la Barre: DThC 3, 137—99. — H. Moßbacher: Präpositionen u. Präpositionsadverbien . . . bei Kl. v. A. 1931; v. ö. PhWo 1932, 673—9. — E. Tengblad: Syntaktisch-stilist. Beiträge zur Kritik u. Exegese des Kl. v. A. 1932; v. ö. PhWo 1933, 1078—88 és Gn 1934, 282. — J. Munck: Unters. über Kl. v. A., 1933; v. ö. ThR 1934, 369—73; ThLZ 1934, 248—51; ZKG 1934, 636—8 (Heussi szerint Strom = Didask.). — J. Tsermoulas: Die Bildersprache des Kl. v. A. (Diss. Würzb. 1933), Kairo 1934. — *Ért.:* Thackeray: JTS 30, 1928—9, 179—89 (elveszett írások). — Camelot: RSR 1931, 38—66, 541—69 (antik tud. és bölcs.). — Jackson: JTS 32, 1930—31, 257—70, 394—407 (szövegkrit. a Protr.-hoz). — Festugière: RSPhTh 1931, 476—82 (Protr 9, 186, 2). — Peterson: ThLZ 1931, 69 skv. (Strom 1, 28). — Stroux: Phil 1933, 222—40 (Paed. 1, 7). — Lewy: RevEA 1935, 5—8 (Strom 1, 21, 105). — Marsch: JTS 1936, 64—80 *(μυστήριον)*. — Seesemann: ThSK 1936, 312—46 (Paulusverständnis). — Munck: ZKG 1937, 343—8 (Reg.-Bd. Stählin-kiad.-hoz). — Molland: Symb. Osloenses 1936, 57 skk (a görög filozófia eredete). — A. Boatti: Cl. Al. Il pedagogo (szöveg), To 1937. — G. Lazzati: Introd. allo studio di Clem. Al. 1939; v. ö. ThR 1939, 266—8. — Seesemann: ZntW 1937, 90—7 (Szent Pál szövege). — Früchtel: u. o. 1937, 81—90.

Alexandriai Kelemen tanításaiból.

a) Kelemen a *görög bölcseletet* — melynek tartalma szerinte az ószövetségi kinyilatkoztatásból «van eltulajdonítva» — bizonyos értelemben természetfölötti jelleggel ruházza fel. Amiként a törvény a zsidókat, úgy a filozófia a pogányokat Krisztus számára nevelte, sőt a pogány filozófia a törvényhez hasonlóan némileg megigazulást is biztosított (Strom. 1, 5 28; 1, 20 99).

b) A gnosztikusokkal szemben, akiknek az volt a véleményük, hogy *hit és tudás* egymással teljes ellentétben vannak, Kelemen a hitet és tudást helyes, harmonikus összhangban látja. Szerinte minden bölcselkedésnek alapja *(θεμέλιος)* és kiindulópontja a hit. Mégis annak a keresztténynek, aki a hit tartalmát az értelem segítségével akarja felismerni, a filozófia fontos szolgálatot tehet. A bölcselkedés ugyan nem eredményezheti azt, hogy a keresztény igazság igazabb legyen, de ellenséges támadásoknak tarthatatlanságát nyilvánvalóvá teszi; a bölcselet által minden hivő egyszersmind tud is, és így «keresztény gnosztikus» lesz. Ez a keresztény a tökéletes keresztény, aki halála után azonnal a

[1] Alexandriai Kelemen e trilogiájában: «Ainsi le Logos, voulant achever, étape par étape, notre salut, suit une méthode excellente: il convertit (átalakít, megtérít) d'abord, puis il discipline (fegyelmez) et finalement il instruit (oktat)». *(Παιδαγωγός,* I. 1). (Histoire de l'Église, J. Lebreton et J. Zeiller, I. 232.)

[2] *ὑποτύπωσις* = lerajzolás, képben ábrázolás, vázlat.

[3] Cassiodorus megbízásából ismeretlen fordítótól. Bard. II. 73.

mennyországba megy be, míg annak a kereszténynek, akiben csak a hit van meg, halála után egy közbeeső helyen kell megtisztulnia (Strom. 1, 20, 99 ; 2, 2, 8 skv. ; 5, 1, 1 skv. ; 7, 12, 78).

c) Igaz ugyan, hogy Kelemen a Hypotyposeis c. munkájában, Photius tanusága szerint, a görög filozófia képviselőivel a világ anyagának örökkévalóságáról beszél, mégis későbbi tanításában *Istent minden létező létesítő okának mondja.* (Paed I. 8, 62 ; EP 409).

d) A gnoszticizmus elleni harc alakítja ki Kelemennek a *bűnről alkotott fogalmát,* mely szerint csak a személyes cselekedet szennyezheti be az embert ; a bűnnek ezzel a meghatározásával vélte kiküszöbölhetőnek a gnózisnak azt a tanítását, amely a bűnt az anyaghoz köti, vagyis ami anyag, azt rossznak mondja (Strom. 2, 15, 66 ; 4, 13, 93). Ádám bűne abban állott, hogy Isten neveléséből kivonta magát. Ez a bűn, amely az emberekre súlyos következményekkel jár, nem nemzés által öröklődik, hanem a rossz példaadás által (Adumbr. in Jud. 11 ; Strom. 3, 16, 100 ; Protr. 11, 111).[1]

e) Paed. 2, 2, 20 szerint az Eucharisztában jelen van a Logos ;[2] más helyen (Strom. 1, 19, 96) az Eucharisztia az Istennek bemutatott προσφορά.[3]

f) «Egyetlenegy szűzi anya van ; helyesnek találom annak nevezni az *Egyházat*».[4] (Paed. 7, 6, 42 ; EP 408). A háromtagozatú egyházi *hierarchia* (püspökök, áldozópapok, diákonusok) az angyalok hierarchiájának mintájára van alkotva (Strom. 6, 13, 107 ; EP 427).

g) Kelemen magáévá teszi Platon tanítását, hogy *Isten büntetései* csak a megtisztulást célozzák. Platon mondja : «Aki büntetésben részesül, az jótéteményben részesül» (Paed. 1, 8, 67). Ezt a tanítást azonban nem alkalmazza Kelemen kimondottan a pokol büntetésére. Alexandriai Kelemen elfogadja a plátói *trichotomiát (σῶμα, ψυχή, νοῦς).*[5]

Mg.: W. Scherer : Kl. v. A. u. seine Erkenntnisprinzipien 1907. — Th. Rüther : Die Lehre von der Erbsünde bei Kl. v. A. 1927. — J. Héring : Étude sur la doctrine de la chute et de la préexistence des âmes chez Cl. d'A. 1923. — J. Meifort : Der Platonismus bei Kl. v. A. 1928. — R. B. Tollinton : Alexandrine Teaching on the Universe, NY 1932. — N. St. Georgescu : Doctrina morală dupa Cl. A., Bukarest 1933. — J. Frangoulis : Begriff des Geistes bei Kl. v. A. 1936. — A. Decker : Kenntnis u. Pflege des Körpers bei Kl. v. A., I 1936. — *Ért.:* Gaudel : DThC 12, 329—32 (eredeti bűn). — Witt : CQ 1931, 103—11, 195—204 (hellénizmus). — J. Rivière 1931, 86—93. — J. Hoh 1932, 115—29. — A. Koch : ZAM 1932, 363 skv. (tökéletesség). — Stelzenberger 1933, 166—70, 226—31 s még több helyen. — Bardy 1935, 183—214. — Dölger : AC 5, 87—94 (keresztségi szimb.). — Mondésert : RSR 1936, 158—80 (Symbolisme). — J. Ziegler : Dulcedo Dei 1937, 62 skv., 702. — Prümm, Sch 1937, 17—57 (hit és ismeret a Strom 2-ben). — Rahner : Gr 1937, 426—31 («Übernatur»). — E. Molland : The Conception of the Gospel in the Alex. Theology, Oslo 1938. — Pire : RSPhTh 1938, 427—31 (Apatheia). — F. Buri : Cl. Al. und der Paulinische Freiheitsbegriff 1939. — B. Poschmann : Paenit. secunda, 1940, 229—60.

40. §. Origenes († 253 vagy 254).

Origenes,[6] a keresztény ókornak legnagyobb tudósa, az első egyházíró, akinek élettörténetéről pontosabb ismereteink vannak ; életére, munkásságára vonatkozó adatokat közölnek : Eusebius (Hist. 6) ; Pamphilus pap apológiájának (latin ford.) 1. könyve (41. § 8) ; Csodatévő Gergely Origenesre mondott köszöntő és dicsőítő beszéde (41. § 4) ; Szent Jeromos (Vir. ill. 54, 62 ; ep. 33) és Photius (Bibl. cod. 118).

Origenes 185 körül született,[7] valószínűleg Alexandriában ; édesapjának, Leonidasnak vértanuhalála után a család nagy nyomorba jutott, ezt tanítás vállalásával iparkodott enyhíteni. Alexandriai Kelemen eltávozása után 202 vagy 203-ban, bár Origenes még csak 18 éves volt, Demetrius püspöke őt tette a *katechéta iskola vezetőjévé;* az iskola Origenes működése következtében nagy hírnévre tett szert.

A grammatika tanítására segítségül vette maga mellé barátját, *Heraklast,* ő maga

[1] Alex. Kelemen és a bűnbánati fegyelem : Poschmann, 229—60.

[2] . . . *κρᾶσις ποτοῦ τε καὶ Λόγου εὐχαριστία κέκληται,* . . .

[3] *προσφορά* = ajándék, felajánlás, áldozat.

[4] Una autem sola est mater virgo : mihi autem placet eam vocare Ecclesiam . . . Virgo est autem simul et mater, integra quidem et inviolata ut virgo, amans autem ut mater, quae suos accersens infantulos sancto lacte, nempe Verbo infantili, enutrit . . .

[5] Homo constat corpore, anima et spiritu.

[6] *Ὠριγένης,* helyesebben *Ὡριγένης* = Horus ivadéka ; inkább Egyiptomban használatos név. Bard. II. 106. Origenesről : Bard. II. 96—194 ; Schütz, I. 269.

[7] Keresztény szülőktől.

pedig a haladottabbakat a bölcseletre, elméleti teológiára és végül a Szentírásra oktatta. Még arra is szakított magának időt, hogy a híres újplatonikus, Ammonius Sakkas előadásait hallgassa; ennek módszere és bölcselete Origenes teológiájára nagy hatással lehetett. A héber nyelvből is szerzett némi ismeretet. Önmegtagadó életet élt és nyilvánvalólag tévesen értelmezve Mt. 19, 12. sorait,[1] önmagát kasztrálta (202—3 körül). 212 körül Rómába utazott, «hogy lássa a rómaiak ősrégi egyházát» (Eus., Hist. 6, 14, 10.). Valószínűleg akkor ismerkedett meg Hippolytus presbiterrel. Görögországi útja alkalmával (230) a palesztinai Caesareában jóbarátai, Alexander jeruzsálemi és Theoktistus caesareai püspök, őt — önmegcsonkítása ellenére — áldozópappá szentelték. Ez felingerelte püspökét, Demetriust, s ez két alexandriai zsinaton (230 és 231) Origenest törvénytelen szentelése[2] és valószínűleg egyes, az egyház tanításától eltérő tanai miatt papi hivatalától és katedrájától megfosztotta és az ottani egyházközségből kizárta. Origenes most Caesareába[3] ment és ottmaradt egészen Decius uralkodásáig. Caesareában az alexandriaihoz hasonló iskolát alapított. *Csodatévő Gergely* ekkor volt tanítványa. Tudományos tevékenysége már régen pogány körökben is ismertté tették nevét. Julia Mammaea, Alexander Severus császár édesanyja 232 körül Antiochiába hivatta, hogy előadásait hallgathassa. 244 körül Arábiába utazott és Bostra püspökét, Beryllust patripassianus tévedésétől eltérítette. Decius idejében valószínűleg Caesareában börtönbe vetették és kegyetlenül megkínozták. A kínzások okozta betegségben halt meg 70. életévében, valószínűleg 253 vagy 254-ben Tyrusban, ahol sírját sokáig mutogatták (EH 439 skv.).

Origenest már életében a görög egyház legjelentősebb teológusának tekintették. Hatása alól senki sem vonhatta ki magát, mert vagy követője volt valaki, vagy ellenfele. A keresztény ókorban az ő munkássága, nézetei körül volt a legtöbb vita; egyesek nagy lelkesedéssel beszéltek róla, mások felháborodással. Nemes gondolkodású és nagytudományú férfiak csatlakoztak hozzá. Egyes tévtanítók is reá hivatkoztak, de az ortodoxok is tanultak tőle. Az bizonyos, hogy Origenes ortodox felfogású keresztény akart lenni, ami már abból is kiviláglik, hogy az Egyház tanításának hirdetését nagyra értékeli és szerinte sokkal rosszabb a tanításban való tévedés, mint az esetleges erkölcsi eltévelyedés.

A Szentírásnak túlzó mértékben való allegorikus értelmezése és a plátói bölcselet hatása alatt azonban Origenes néhány állításában ellentétbe került az Egyház tanításával. Mindjárt halála után megindult a vita, vajjon tanításai összhangban vannak-e az Egyház hittételeivel; ez a vita különösen abban az időben nyugtalanította a kedélyeket, amikor Epiphanius és Theophilus alexandriai pátriárka voltak az Origenes elleni megmozdulásnak vezetői; ezek a viták a VI. században akként zárultak, hogy Justinianus császár egy rendeletében 543-ban Origenes 9 tételét elítélte;[4] ezt a császári döntést csakhamar a birodalom összes püspökei jóváhagyták, elsősorban Mennas konstantinápolyi pátriárka és az akkori pápa, Vigilius (537—55) (ES 203—11).[5]

Origenes az ókeresztény kor összes írói közül a legtermékenyebb. Szent Jeromos szerint az Eusebius által készített — sajnos elveszett — jegyzék Origenesnek ezernél több írását sorolja fel. A Szent Jeromos 33. lev.-ben található nem teljes összeállítás csak 800 munka címét tartalmazza. Eusebius (Hist. 6; 23, 2) az Ἀδαμάντιος (acél ember) jelzővel tünteti ki és elbeszéli, hogy Origenesnek hét gyorsíró, ugyanannyi tisztázó és néhány a szépírásban járatos nő segédkezett; ezeknek fizetését egy gazdag tanítványa, Ambrosius vállalta, kit Origenes a gnózisból vezetett a katolikus kereszténységhez.

Origenes irásai közül azonban több csak a pillanatnak szüleménye, vagyis prédikációk és előadások, amelyeket gyorsírók írtak le: csak így magyarázható meg irodalmi működésének óriási terjedelme, s egyszersmind nyelvezetének és stílusának némely különössége is. Az írás művészetéhez Origenesnek nem volt tehetsége.

Nagyszámú szentírástudományi (szövegkritikai és exegetikai) művéből csak kevés maradt reánk, ezek is jobbára nem az eredeti görög szövegben, hanem latin fordításban. Megemlítjük itt a *Philocalia* c. gyüjteményt, amely Origenes műveiből összeválogatott kiválóbb részleteket tartalmaz, s amelyet Nagy Szent Vazul és Nazianzi Szent Gergely együttesen állítottak össze.

[1] és vannak férfiatlanítottak, kik önmagukat tették azokká mennyeknek országáért.
[2] szentelése két egyházi törvény ellenére történt: nem volt püspökétől engedélye és kasztrált volt.
[3] a palesztinai Caesareába (Caesarea van Kappadóciában is).
[4] Bard. II. 189.
[5] Szent Jeromos Origenesről: Non imitemur eius vitia, cuius virtutes assequi non possumus (ep. 41).

1. *Ἑξαπλᾶ (βιβλία), A Hexapla.*

Ez a nagyszabású vállalkozás az akkor szósugalmazottnak tartott LXX-fordítás szövegét (Radó P.: A kereszténység szent könyvei I. 58; Schütz, I. 178) törekedett helyreállítani és viszonyát az eredeti héber szöveghez szemléltetni.

Ennek a célnak megvalósítása végett egymás melletti 6 oszlopba állította: a héber szöveget héber betűkkel; a héber szöveget görögbetűs átírásban; Aquila, Symmachus, a LXX és Theodotion görög fordításait. A LXX-szöveg olyan szavait és részleteit, melyek a héber szövegben hiányoznak, obeliskussal (÷) látta el, a hiányokat pedig a többi fordítás valamelyikéből, főleg Theodotion fordításából töltötte ki és asteriscusszal (※) jelölte meg. Ha a LXX-ban valami helytelen fordításban volt, úgy a helyes szöveget vagy egymagában, vagy az obeliscusszal megjelölt hamis részlet mögé illesztette be.

Origenesnek ezt a hatalmas művét — úgylátszik — sohasem másolták le; csak a LXX-szöveget másolták le többször. A hexaplát több századon keresztül Caesareában őrizték; akiket tudományos szempontból érdekelt, ott (pl. Jeromosnak) rendelkezésükre állott.

2. *Scholionok, homiliák és kommentárok.*

Origenes csaknem az egész Szentíráshoz írt magyarázatokat, a legtöbbhöz három különböző irodalmi formában: részint *scholionokat (σχόλια)*, vagyis a nehezebb helyekhez vagy szavakhoz az alexandriai grammatikusok mintájára rövid megjegyzéseket; részint *homiliákat (ὁμιλίαι*, tractatus), vagyis gyakran készület nélkül elmondott népies és épületes oktató előadásokat vagy prédikációkat, melyeket gyorsírók leírtak és később, miután átnézték őket, részben csak Origenes halála után, megjelentették; részint tudományos *kommentárokat* a mai értelemben *(τόμοι*, volumina), melyeknek fejtegetései néha hosszú teológiai értekezések.

a) Teljes *scholionok és kommentárok* egyáltalában nem maradtak ránk. Egyes mondatok a Philocaliában és a katenákban vannak elrejtve. A Harnacktól (TU 38, 3) 1911-ben (jobb szöveg Turnertől, JTS 13, 1911—12, 386—97) közzétett «Scholionkommentár János Apokalipsziséhez» valószínűleg egy olyan katénának része, melynek szerzője Origenes munkáiból merített.[1]

b) A homiliák közül eredeti *görög* szövegben maradtak fenn: 20 homilia Jeremiáshoz, 1 Sam. I, 28, 3—25 (endori pythonissa); *Rufinus* latin fordításában (85. §): 16 homilia Genesishez, 13 Exodushoz, 16 Leviticushoz, 28 a Numerihoz, 26 Józsuéhoz, 9 a Bírákhoz, 9 a Zsoltárokhoz; *Jeromos* fordításában: 2 homilia az Énekek énekéhez, 8 (9?) Izaiáshoz, 14 Jeremiáshoz, 14 Ezekielhez és 39 Lukácshoz; *Poitiersi Hilarius* fordításában: 22 homilia Jóbhoz (töredékek); egy latinnyelvű *Anonymus* fordításában: 1 homilia Sam. I, 1—2-höz. Ezeken kívül töredékek jelentek meg még a következő homiliákból: Jeremiáshoz; Sam. 1—2-höz; Kir. 1—2-höz; Kor. I-höz; Zsid.-hoz stb.; (EP 474—7, 486—97; EA 111—27; v. ö. még 85. § 3.).

c) Origenes többnyire nagyterjedelmű *kommentárjaiból* teljesen egyetlenegy sem áll rendelkezésünkre. A Mátéhoz írt 25 könyvből álló kommentárból 8 könyv van meg eredetiben, még nagyobb rész egy névtelen latin fordításban (idézve: Commentariorum in Mt series) Mt. 16, 13—27, 63. részlethez; a Szent Jánoshoz írt görögnyelvű kommentár 32 könyvéből 8 ismeretes; *Rufinus* fordításában latinul az Énekek énekéhez írt kommentár 1—4. könyve és a Rómaiakhoz írt levél kommentárjának átdolgozása van meg (az eredetileg 15 könyv helyett 10). Nagy a száma azoknak a töredékeknek, amelyeket a Philocalia és a katénák őriztek meg (EP 498—509).

3. *Κατὰ Κέλσου*[2] *Contra Celsum;* 8 könyv; a niceai zsinat előtt írt apológiák közül ez a legterjedelmesebb, de nem minden részében alapos (EP 510—36; EA 146—8). Origenes már elmúlt 60 éves, amikor barátjának, Ambrosiusnak kérésére Celsus platonikus bölcselő *Ἀληθὴς λόγος* c.[3] írásának cáfolatául ezt a munkát megírta (l. 19. § 3.). Celsus szerint Krisztus közönséges csaló; az életében történt állítólagos rendkívüli események első tanítványainak kitalálásai; a kereszténység gyors elterjedését meg lehet magyarázni abból a hatásból, amelyet az utolsó ítélet és a pokol tüzének rémképei a műveletlen emberekből kiváltottak.

[1] Bard. II. 122.

[2] *Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμος ...*

[3] «Igaz beszéd».

Celsus írásának ismertetése után következik ennek cáfolata mondatról-mondatra. Origenes bizonyítási módja egyik-másik helyen kívánnivalót hagy ugyan hátra, mégis nyugodt, méltóságteljes hangjával és ellenfelét messze túlszárnyaló tudásával igen jó hatást ért el. A kereszténység igazának bizonyítására hivatkozik Origenes a megszállottak és betegek gyógyításaira, amelyeket a keresztények Jézus nevében még mindig véghezvisznek és a hivők erkölcsi tisztaságára, akik mint égi fények *(φωστῆρες)* ragyognak ebben a világban.

4. *Περὶ ἀρχῶν* (a kereszténység alapigazságairól ; De principiis) ; az első dogmatikai kézikönyv ; a nagy alexandriainak tévedései ebben a munkában jelentkeznek a legfeltűnőbben ; megírásának ideje 220—30.

Az 1. könyv tárgyal a háromszemélyű egy Istenről, az angyalokról, ezeknek bűnbeeséséről ; a 2. könyv a világ teremtéséről ; az emberről, mint testbe zárt bukott szellemről, az embernek Jézus Krisztus által történt megváltásáról és a végső dolgokról. A 3. könyv a keresztény erkölcstannak alapelveit tartalmazza : szól az akarat szabadságáról, a bűnről és az eredeti állapotnak helyreállításáról Istenben. A 4. könyv beszél a Szentírásról mint kútforrásról és a szentírási szövegnek hármas értelméről.

Origenesnek ez a munkája csak Rufinusnak átdolgozott, a tévedéseket lehetőleg kiküszöbölő fordításában van meg ; görögnyelvű töredékek vannak a Philocaliában és I. Justinianus császár Origenest elítélő rendeletében.

5. *Περὶ εὐχῆς* (De oratione, az imádságról): értekezik az imádságról általában, majd magyarázza a Miatyánk kéréseit ; Origenes ebben az írásában mélységes jámborságának adja szép tanujelét (EH 243—6 ; EA 103—7).

6. *Εἰς μαρτύριον προτρεπτικός* (Buzdítás a vértanuságra) ; a Maximinus Thrax-féle keresztényüldözés kitörésekor 235-ben Caesareában írta Origenes buzdító sorait két barátjához (közülük egyik a már említett Ambrosius), kik már eddig is sokat szenvedtek ; buzdít az állhatatos kitartásra.

7. Origenes *sok leveléből*, melyeket négy különböző gyüjteményben egyesítettek — csak az egyik száznál több levelet foglalt magában —, csupán kettő maradt meg : az elsőt Csodatévő Gergelyhez, a másodikat Julius Africanushoz intézte (l. 41. § 1.).

Gyüjteményes kiad.: Ch. de la Rue, 4 k. 1733—59 = MG 11—17. — C. H. E. Lommatzsch, 25 k. 1831—48. A GCS-ben idáig 11 k. 1899—1937 ; kiad. P. Koetschau (3 k.), E. Klostermann (3 k.), E. Preuschen (1 k.), W. A. Baehrens (3 k.), M. Rauer (1 k.). — Hexapla-tör. F. Field, 2 k. 1867—75. — G. Mercati (ST 5). — *Részlegkiad.:* C. Cels. 1899, De orat. és Exhort. 1899, De princ. 1913 P. Koetschau-tól. Philocalia : J. A. Robinson 1893. — E. Klostermann (KlT 4), 1914[3] (3 hom.) ; (KlT 83) 1912 (Endori jósnő). — R. Cadiou : Commentaires inédits des Psaumes 1935 ; ehhez RevSR 1936, 474—83. — *Ford.:* Válogatott írásai P. Koetschau-tól (BKV[2] 48, 52, 53) 1926 skv. — G. Bardy 1932 (Orat., Exhort.). — *Mg.:* E. R. Redepenning, 2 k. 1841—6. — E. de Faye, 3 k 1923—8 (v. ö. D'Alès : RSR 1930, 224—68) ; Esquisse de la pensée d'O. 1925. — G. Bardy, P 1931 ; DThC 11, 1489—1565. — A. d'Alès : Origénisme, DAp 3, 1228—58. — G. Fritz : Origénisme, DThC 11, 1565—88. — DB 4, 1870—89 és DBSuppl 2, 80—94. — R. Cadiou : La jeunesse d'Origène 1936. — Krüger 1933, 217, 241 skv. — A. Harnack : Der kirchengeschichtl. Ertrag der exeget. Arbeiten des O. (TU 42, 3—4, 1918 skv.). — E. Klostermann és E. Benz (TU 47, 2, 1931 ; 47, 4, 1932 ; a Mt-magyarázat kéziratállománya) ; ehhez ThLZ 1932, 323—8 és Rb 1932, 261—3. — M. Rauer : TU 47, 3, 1932 (a Lk.-hom. kéziratállománya) ; ehhez ThLZ 1934, 8—10. — *Ért.:* Devreese : DBSuppl 2, 1106 skv. 1120—2, 1215—7 és még több helyen. Rb 1928, 118—22 (Zsolt.-magyarázat) ; 1935, 170—9 (Oktateuchus). — H. Lewy : Sobria ebrietas 1929, 119—28 (O. és Philo). — Hopfner : Charisteria A. Rzach 1930, 86—98 (Cels. 6, 21—34, 38). — W. Schubert : Mitteil. deutsch. Inst. für ägypt. Altertumskunde 1, 1930, 93 skk (Orig., Gen. 1, 28). — Martinelli : MC 1931, 49—54 (öncsonkítása). — Klostermann : ZntW 1932, 312 skv. (in Mt ser. 89). — Cadiou : REG 1932, 271—85 (antik lexikonok). — Dölger : AC 4, 284—7 (c. Cels. 7, 63). — P. de Labriolle : RH 1932, 1—44 (Celse et O.) és l. f. 19. § ; P 1934, 111—69. — Souter : JTS 1934, 63—6 (Mt-magyarázat). — Streeter : JTS 1935, 178—80 (szentírási szöv.). — Tasker : JTS 1935, 60—5 (synoptikus idézetek az Exhort.-ban) ; 1936, 146—55 (Jn. szöv.) ; 1937, 60—4 (Mt. szöv.). — Richard : RHE 1937, 44—6 (Scholion). — Orlinsky : JQR 1936, 137—50 (Hexapla). — Procksch : ZatW 1935, 240 skk ; 1936, 66 skk (tanulmányok a Tetrapla-hoz). — G. W-Butterworth : On First Principles 1936 (ang. ford.). — Richard : RHE 1937, 794—6 (Florilegium — idézetek a Princ 2, 6, 2 és 3-ból). — Skard : Symb. Osl. fasc. 16—7, 204—8 (Scholion-komment. az Apok.-hez). — G. Krüger : Die Rechtstellung der vorkonstant. Kirche 1935, 69—83 (c. Cels. 1, 1). — H. U. Balthasar : Orig. 1938 (válogatott szöv.).

Origenes tanításai, nézetei.

1. Origenes a plátói trichotomia elvét átviszi a Szentírás-értelmezésre is és ennek megfelelően azt állítja, hogy a Szentírás szövegének magyarázatában hármas értelmet kell megkülönböztetnünk : a szomatikus (testi, betűszerinti, történeti-nyelvtani), a psychi-

kus (lelki, erkölcsi), és a pneumatikus (szellemi, allegorikus-misztikus) értelmet. *A sugalmazásról alkotott fogalma* — a legszigorúbb szósugalmazást képviseli (EP 483—488) — arra kényszeríti, hogy az allegorikus módszer segítségével a Szentírásnak főleg «magasabb és szellemi értelmét» kutassa, mert szerinte a szövegnek betűszerinti értelemben vett magyarázata sokszor megbotránkoztatót, lehetetlent, sőt istenkáromlást eredményez (Princ. 4, 16 skk.; l. 38. §).[1]

2. A *teremtés* Origenes felfogása szerint *örök tevékenység.* Isten mindenhatósága és jósága sohasem lehetnek a megnyilatkozásnak valamely tárgya nélkül.[2] Örök kisugárzásban jön elő Istenből a Fiú és ebből a Szentlélek (EP 454; in Jo 2, 6). A jelenlegi látható világot megelőzte az egyformán tökéletes szellemeknek világa. Ezek közül a szellemek közül egyesek — közéjük tartoztak az emberi lelkek is, kik már az emberek születése előtt léteztek — elpártoltak Istentől és ezért az ekkor teremtett anyagba száműzettek. Az ember és ember közötti különbségek itt a földön és a kegyelem mértéke, amint azt Isten kinek-kinek adja, földi életünket megelőző létünk vétkessége szerint igazodnak (Cels. 1, 32, 33; Princ 2, 8 skv.[3]).

3. Istenben a három személy viszonyában Origenes a szubordinacianizmus elvét vallja. Jóllehet a Fiúistennek örökkévalóságát hangsúlyozza és azt mondja róla, hogy *ὁμοούσιος* (EP 450), mégis csak az Atya *αὐτόθεος,*[4] a Logos pedig *δεύτερος θεός,*[5] aki nem mint az Atya *ἁπλῶς*[6] *ἀγαθός*, hanem *εἰκὼν ἀγαθότητος*[7] (Cels. 5, 39; Princ 1, 2, 13). A Szentlélek alacsonyabb rangú a Fiúnál (Princ, praef. 4).[8]

4. A Logos valóságos testet vett fel és Istenember *(θεάνθρωπος).*[9] Ezt a kifejezést Origenes használta először (Hom. Ez. 3, 3). Krisztusban a két természetnek kapcsolatát mindenekfölött bensőnek (Cels. 2, 9) mondja és ezért tanítja a communicatio idiomatum-ot (Princ 2, 6, 3; EP 460).[10] Sokrates szerint (Hist. 7, 32, 17; EH 866) Origenes Szűz Máriát Isten szülőjének mondja. A *θεοτόκος* kifejezés mindenesetre az alexandriai iskolából származik és pl. Szent Athanáz jól ismeri.[11]

5. Origenes tanuságot tesz az *áteredő bűnről:* minden lelket, aki testben jön e világra, a bűn szennye terhel (EP 496, 501); éppen ezért az apostoloktól ránkmaradt hagyomány, megkeresztelni a kisdedeket (EH 249).

6. Origenes elgondolása szerint *az eucharisztiás test* és *vér* a természet elemeire az isteni Logos által történő ráhatás és emberi epiklézis útján jön létre.[12] Az eucharisztiás testet «munus consecratum»-nak[13] nevezi, amiből semminek sem szabad veszendőbe mennie.[14] Munkáinak néhány helyén a «Krisztus teste és vére» szavakat allegorikusan értelmezi. Igy pl. egyik helyen (Hom. Num. 16, 9) azt mondja, hogy Krisztus vérét kétféle módon ihatjuk; vagy «szentségi módon» (sacramentorum ritu), vagy «ha az ő igéit, melyekben az élet van, fogadjuk be». *Krisztus valóságos jelenlétében* való hitet mint az Egyház egyetemes hitét *(κοινοτέρα)* állapítja meg, mégis ez a kisdedek (parvuli) hite, míg a prudentiores a szimbolikus felfogást vallják (in Mt. ser 86; in Mt 11, 14)[15]. Világ-

[1] Schütz, I. 179, 183.

[2] «Quemadmodum pater non potest esse quis, si filius non sit, neque dominus esse quis potest sine possessione vel servo: ita ne omnipotens quidem Deus dici potest, si non sint in quos exerceat potentatum . . .» EP 454. V. ö. Schütz, Dogm. I. 457.

[3] Schütz, I. 457—9, 518—9.

[4] *αὐτός* összetételnél: magától; *αὐτόθεος* = az Isten, aki magától van; magától Isten

[5] második Isten.

[6] *ἁπλῶς* = an und für sich; általában; minden további nélkül, egyszerűen

[7] *εἰκών* = képmás, másolat; *ἀγαθότης* = jóság; tehát a jóság képmása.

[8] V. ö. Schütz, Dogm. I. 406.

[9] Schütz, I. 592.

[10] Schütz, I. 624.

[11] V. ö. Schütz, Dogm. I. 63. — Itt említem meg, hogy Origenes a szerzője a *kiváltási* megváltáselméletnek; ezt módosítással *Szent Ágoston* is követi; Schütz, II. 14—17.

[12] Az epiklézis itt valószínűleg még nem egyes keletiek által a konszekrálás lényegéhez tartozó imádságot jelenti (a Szentlelket kéri a kenyér és bor átváltoztatására), mert ez Schütz szerint csak a IV. században jelenik meg (Schütz, Dogm. II. 513); tehát véleményem szerint a szó általában használatos jelentését kell vennünk: *ἐπίκλησις* = a vezetéknév, meghívás; a szó *ἐπικαλέω*-ból származik = előhívni, szólítani, könyörögni, megidézni.

[13] «megszentelt áldozati tárgy».

[14] — cum suscipitis corpus Domini, cum omni cautela et veneratione servatis, ne ex eo parum quid decidat, ne consecrati muneris aliquid dilabatur; . . . (EP 490).

[15] Schütz, II. 458—61.

gosan tanusítja Origenes a szentmise *áldozati és elégtételi jellegét* (in Jes Nave 2, 1 ; Lev 13, 3).

7. Origenes ugyan a nagyobb vagy «halálos bűnöket» «gyógyíthatatlanoknak» mondja (Or. 28, 8, 10), de szerinte mégsem teljesen gyógyíthatatlanok. Az Egyház feloldozó hatalmából nincsenek egészen kivéve ezek sem ; csak ezeket nem lehet egyszerűen csupán kegyelmi ténnyel megbocsátani, hanem ezekért kiközösítéssel járó hosszantartó, nyilvános vezekléssel elégtételt kell adni (Cels 3, 51 ; EH 253). Az egyházi magántöredelmet[1] Origenes írásaiban nem említi.[2–3]

8. Origenes tanításának egyik főpontja az *ἀποκατάστασις πάντων*:[4] azoknak lelkei, akik itt e földi életben vétkeztek, a halál után a tisztítótűzbe kerülnek ; lassankint azonban ezek mindnyájan, sőt még az ördögök is, fokról-fokra magasabbra emelkednek és végül is teljesen megtisztulva éteri testekben feltámadnak, és ekkor Isten megint minden mindenben. Ez a «helyreállítás» *(ἀποκατάστασις)* mindazáltal mégsem jelenti a világ végét, hanem csak egy végnélküli fejlődésnek átmeneti lezárását. A mostani világ előtt más világok voltak és a mostani után ismét mások jönnek. Platonnal[5] azt tanította, hogy véget nem érő váltakozásban egyik világ követi a másikat. Origenes tehát *tagadta a pokol örökkévalóságát*[6–7] (EP 456 skv. és 468).

Mg.: A. Zöllig : Die Inspirationslehre des O. 1902. — F. Prat : O., le théologien et l'exégète 1907. — Kyrillos II : Reconstitution de la synthèse scientifique d'O, 2 k., Alexandrie 1907—9. — B. Poschmann : Die Sündenvergebung bei O. 1912. — A. Miura-Stange : Celsus és O. 1926. — C. Verfaillie : La doctrine de la justification dans O. 1926. — G. Rossi : Saggi sulla metafisica di O., Mi 1929. — W. Völker : Das Vollkommenheitsideal des O. 1931 ; v. ö. ThLZ 1932, 489—94. — R. B. Tollinton : Alexandrine Teaching on the Universe, NY 1932. — E. Benz : Marius Victorinus 1932, 329—40 (az akaratra vonatkozó problémák). — Hal Koch : Pronoia und Paideusis. Studien über O. und sein Verhältnis zum Platonismus 1932 ; v. ö. ZKG 1934, 352—5. — G. Massart : Società e Stato nel cristianesimo primitivo. La concezione di O., Padova 1932 und Riv. internaz. di filos. del diritto 1931, 1—17 (O. az állam büntető hatalmáról) ; v. ö. Cavallera : BLE 1937, 30—9 (Société civile). — R. Cadiou : Introduction au système d'O, 1932 ; v. ö. RevSR 1933, 235—41.

Ért.: Lebreton : RHE 1923, 501—6 ; 1924, 16—33 (Szentháromságtan). — Xiberta : Reseña eclesiást. 1926, 237—46, 309—18 (töredelem) ; v. ö. JL 7, 1927, 269 skv. — J. Rivière 1931, 165—212. — Völker : ThSK 1931, 203—5 (Abrahamsbild). — Klostermann : ThSK 1931, 195—9 (Eucharistia-tan). — Bardy : Mél. Glotz, P 1932, 75—83 (aristotelizmus). — Rahner : RAM 1932, 113—45 (5 geist. Sinne) ; ZAM 1932, 205—23 (keresztség és lelkiélet) ; RAM 1934, 171—4 (Jézus Szíve). — Agius : DownsRev 1932, 126—37 (Szűz Mária O.-nél és Szent Ambrusnál). — Arnou : Gr 1932, 124—36 (a teremtéstan O.-nél és Szent Ágostonnál). — Simonin : DThC 12, 2822—8 (praedestinatio). — Gaudel : DThC 12, 332—9 (eredeti bűn). — Mersch 1, 1933, 282—305. — F. Rüsche : Das Seelenpneuma. Seine Entwicklung von der Hauchseele zur Geistseele 1933. — Seston : RHR 108, 1933, 197—213 (O. és a szerzetesség keletkezése). — Puech : RHPh 1933, 508—36 (misztika). — Cadiou : RSR 1933, 411—29 (teológiájának fejlődése). — Stelzenberger 1933, 78 skv., 89—91 és még több helyen. — Maydieu : BLE 1934, 3—16, 49—70 (Logos-tan a Jn.-kommentárban). — Dölger : AC 4, 95—109 (epilepsia). — F. Billicsich : Das Problem der Theodizee im philos. Denken des Abendlandes 1, 1935. — G. Bardy 1935, 215—71. — Lowry : JTS 1936, 225—40 (Szentháromságtan). — H. v. Balthasar : RSR 1936, 513—62 ; 1937, 38—64 (Mysterion). — Hodžega : ThGl 1937, 431—40 (Szent Péter primátusa és az ortodoxia). — A. Lieske : Die Theologie der Logosmystik bei O. 1938. — E. Molland : The Conception of the Gospel in the Alex. Theology 1938, 85—164.

[1] A *szentségi jellegű* magántöredelmet . . .

[2] V. ö. Schütz, II. 536, 571.

[3] V. ö. Origenes és a bűnbánati fegyelem, Poschmann, 425—480.

[4] Az eredeti állapotnak *tökéletes visszaállítása.* V. ö. Schütz, II. 649—653, 680—684.

[5] V. ö. Schütz, II. 687.

[6] Még néhány gondolat Origeneshez: Egyesek őt is az egyházatyák közé számítják: Cayré, I. 3 és Steidle, 9. Cayré szerint Origenesnek tévedései vannak, de nem volt makacs ; műveiből szerénység, egyéni nézpeteihez nem túlzó ragaszkodás és őszinteség sugároznak felénk. — Origenes misztikus. Számára nem a gnózis jelenti a magasabb tudást, hanem az Istentől jövő megvilágítás ; csak az érheti fel értelmével Szent János apostol evangéliumának jelentését, aki maga is az Úr Jézus keblén nyugodott és ajándékba kapta Jézustól Máriát és így neki is Mária lett az édesanyja (Mária lelki anyasága). Cayré, I. 194 skv. Az *ἀποκατάστασις πάντων*-ról Origenes többször csak mint egyéni véleményről emlékezik meg. Cayré, I. 204.

[7] Origenes tanításaihoz v. ö. még Harnack, Dogmengeschichte, I. 681—697.

41. §. Az alexandriaiak és Origenes barátai.

1. **Sextus Julius Africanus** († 240 után); Jeruzsálemben született; később Emmaus-Nikopolisban élt (de nem mint püspök).[1] Alexandriában Heraklast hallgatta (l. 40. §), Origenesszel baráti viszonyban volt; összeköttetésben állott az edessai fejedelmi házzal és Alexander Severus császárral, kinek szolgálatában Rómában, a Pantheonban elhelyezett nyilvános könyvtárt rendezte. Munkái:

a) Χρονογραφίαι; 221-ig; az első keresztény világkrónika (5 könyv); csak töredékek vannak belőle. A munka világtörténet, még pedig a profán, ószövetségi és keresztény történelem által hagyományozott adatok szinkronisztikus összeállításának formájában. A világ 6000 évig áll fenn. Krisztus az 5500. évben született. A 7. évezred egybeesik Krisztus ezeréves földi országával. Ez a mű sokáig mintaképül szolgált hasonló tárgyú munkákhoz.

b) Κεστοί (Hímzések): a cím, miként a *Στρωματεῖς* (l. 39. § 3), a műben feldolgozott anyag sokféleségét akarja hangsúlyozni; 24 könyvből áll, nagyobb töredékek vannak meg belőlük; a munka, melyet a szerző Alexander Severus császárnak ajánlott, a természettudományok, orvos-tudomány, mágia, mezőgazdaság és hadügy kérdéseit kivonatosan tárgyaló ismerettár (enciklopédia). A szerző kereszténysége, aki a mágiában és bűbájosságban hisz, e munkában különös megvilágításban jelenik meg (Synkretismus!).

c) Két levél: az egyiket Origeneshez intézte (kétségbevonja a Zsuzsánna-történet hitelességét); a másikat, mely csak töredékben ismeretes, egy különben ismeretlen Aristides címére (Krisztusnak Máténál és Lukácsnál lévő nemzetségtábláival kapcsolatos ellentétekről).

Töredékek: Mg 10, 63—94. — Routh: Reliquiae Sacrae 2², 238—309. — Grenfell and Hunt The Oxyrhynchus Papyri 3, 1903 n. 412. — Leveleit kiad. W. Reichardt (TU 34, 3) 1909. — J. R Vieillefond: Jules Africain, Fragm. des Cestes 1932; v. ö. BZ 1935, 145—9. — *Ért.:* H. Gelzer S. J.: A. und die byzantin. Chronographie, 2 k. 1880—98. — Amann: DThC 8, 1921—5. — W. Kroll-J. Sickenberger: PWK 10, 116—25. — K. Bihlmeyer: Die «syr.» Kaiser zu Rom 1916, 152—7. — Vieillefond: REG 1933, 197—203 (új tör.). — Granger: JTS 1933, 157—62 (Pantheon-Bibl.); JTS 1934, 361—8 (Western Text). — Bardy: RAp 56, 1933, 257—71 (összkép). — Blakeney: Th 1934, 164—9 (levél O.-hez). — W. Bauer 1934, 11 skv., 162—7 (kritikátlanság). — Kotsones: Θ 1937, 227—38.

2. **Ammonius**, valószínűleg Origenes kortársa; van egy értekezése, melynek címe: «*Mózesnek Jézussal való szimfóniája*»[2]; Eusebius (Hist. 6, 19, 10) összetéveszti őt az újplatonikus Ammonius Sakkassal. Valószínűleg ő a szerzője annak a munkának, amely a négy evangéliumot párhuzamba állítja, még pedig úgy, hogy Mátét veszi alapul. V. ö.: Th. Zahn, ZKG 1920, 1 skk.

3. **Alexandriai Nagy Dionysius** († 264 vagy 265-ben); Origenes tanítványa; 231 vagy 232-ben Heraklas után a katechéta-iskola vezetője; 247 vagy 48-ban Alexandria püspöke. Sok küzdelemben és bajban tanusított bátor és jellemes viselkedése szerezte meg számára a «nagy» jelzőt. A Decius-féle üldözés elől elmenekült, Valerianus idejében Libiába száműzték. Az Egyházon belül támadt küzdelmekben (Novatianus, az eretnekek által kiszolgáltatott keresztségek ügye, kiliaszta zavarok, a Szentháromságra vonatkozó viták) vezetőszerepet töltött be (EH 311—22).

Nagyszámú irata közül csak kevés töredék maradt fenn; v. ö. Eus. Hist. 7. Megemlítjük a következőket: *Οἱ περὶ φύσεως «a természetről»*, ezt fiának, Timotheusnak ajánlja, az epikureisták atomisztikus elméleteit cáfolja benne (töredék: Eus. Praep. ev. 14, 23—27); «*Cáfolat és védekezés*» c. négy könyvből álló munka, melyet Dionysiusnak, Róma püspökének (259—68) küldött meg, hogy benne a Szentháromságra vonatkozó tanításának ortodox voltát igazolja (Töredék Eus. Praep. ev. 7, 19 és Athanasius, De sententia Dionysii episc. Alex.); *Περὶ ἐπαγγελιῶν δύο συγγράμματα* (A jövendölésekről két értekezés) c. két könyvben Arsinoë kiliaszta felfogású püspöke, Nepos elleni vitájában kétségbevonja, hogy az apokalipszisnek János apostol a szerzője (Eus. Hist. 7, 24 skv.). Kiterjedt levelezéséből teljesen csak két levél van meg; az egyik Novatianushoz (Eus. Hist. 6, 45), a másik Basilides püspökhöz a húsvéti böjt tartamáról. Húsvéti körleveleiből csak töredékek ismeretesek.

[1] Bard., II. 264.

[2] Az ó- és újszövetségnek egységét és összetartozását bizonyítja; esetleg Marcion ellen.

Kiad.: MG 10. — Legjobb kiadás: Ch. L. Feltoe, C 1904. — Fordítás: u. e. a szerzőtől. Lo 1918. — *Mg.:* F. Dittrich 1867. — J. Burel, P 1910. — Ph. Sh. Miller: Studies in D. the Great of A., Erlangen Diss. 1933. — *Ért.:* E. Schwartz: BAS 1927, 3. H. (2 nem hiteles levél). — H. Strathmann: Was soll die «Offenbarung» des Johannes im NT? 1934 (D. és az Apok.). — Richard: RHE 1937, 44—6 (Scholion). V. ö. 100. §: Athenagoras munkái. — W. Till: Osterbrief und Predigt in achmim. Dialekt 1931 (III. sz.-i ismeretlen szerző). — H. G. Opitz: Dionysius von A. u. die Libyer in: Quantulacunque. Stud. pres. to K. Lake 1937, 41—53. — Ch. Papadopulos: *Ὁ ἅγιος Διων. ὁ Μ.*, Aless. 1918.

4. **Csodatévő Gergely** *(Θαυματουργός;* † 270 körül). Kappadócia apostola, melynek hagyományai még Nagy Szent Vazul idejében is őrizték emlékét; előkelő pogány családból született a pontusi Neocaesareában és testvérével, Athenodorusszal 5 éven keresztül volt Origenes tanítványa Caesareában. Itt a két testvér kereszténnyé lett. Gergely, mielőtt Caesareából távozott, tanítójától egy nyilvánosan elmondott dicsőítő és köszönőbeszédben búcsúzott el, *(Εἰς Ὠριγένην προσφωνητικὸς καὶ πανηγυρικὸς λόγος)*, amelyben Origenes tanítási módszeréről kielégítő felvilágosítást kapunk. Csakhamar szülővárosának püspöke lett és kiváló eredménnyel működött a kereszténység elterjesztésében Pontusban.

Írásai: a) A már említett köszönőbeszédben (4, 40 skv.) tanuskodik az őrangyalok létezésébe vetett hitről. *b)* A *Szentháromságra vonatkozó hitvallás (ἔκθεσις τῆς πίστεως)*, melyet Nyssai Szent Gergely belevett az általa megírt Thaumaturgos-életrajzba (Vita; EP 611). *c)* Az ú. n. *Ἐπιστολὴ κανονική, Kánoni levél:* egy ismeretlen püspök címére; fontos az akkori egyházi bűnbánati fegyelem megismerésére. *d) Μετάφρασις εἰς τὸν ἐκκλησιαστὴν Σολομῶντος, Metaphrasis*[1] a «*Prédikátor*»-hoz; ennek az ószövetségi könyvnek röviden körülírt elmondása; a kéziratok rendesen Naziánzi Szent Gergely nevével közlik. *e) Ad Theopompum de passibilitate et impassibilitate Dei:* csak szír nyelven ismeretes filozófiai-apologetikai beszélgetés. *f) Philagriushoz a lényeg egységéről*, a Szentháromság tanának rövid kifejtése; e mű hitelessége nem biztos; szír nyelven az ő nevével, görög nyelven Naziánzi Szent Gergely és Nyssai Szent Gergely nevével maradt ránk. *g)* Kétes hitelességűek: *Rövid értekezés a lélekről, Tatianus címére:* ezt egyesek Maximus konfesszornak tulajdonítják; ugyancsak kétes hitelességű *hat homilia*, melyek örmény nyelven vannak meg.

Életét négy legendaszerű életrajz ismerteti, közöttük a *Nyssai Szent Gergelytől* megírt Vita.

Kiad.: MG 10, 963—1232. — Köszönőbeszédét kiad. P. Koetschau 1894. — *Ford.:* H. Bourier (BKV²) 1911. — *Mg.:* V. Ryssel 1880 (73—99: Theopompusnak címzett írás fordítása). — Telfer: JTS 31, 1929—30, 142—55, 354—63 (Cs. Gergelyről szóló Vita függ a Nyssai Szent Gergely Vita-tól); v. ö. RBBull 2 n. 274. — Peradze: OC 1930, 90 skv. (georg. ford.). — Einarson: ClPh 1933, 129 skv. (szír kéi. «A lélek»-ről). — Telfer: HThR 1936, 225—344 (a kultusz története).

5. **Firmilianus**, a kappadóciai Caesarea püspöke († 268 körül); miként Csodatévő Gergely, ő is Origenesnek volt a tanítványa; csak egy Cyprianushoz küldött, latin fordítású írása ismeretes (Cypr. ep. 75); az eretnekkeresztelés-vitában élesen állást foglal I. István pápa ellen.

6. Az alexandriai iskola elöljárói közül a III. században még kettőnek ismeretes az irodalmi működése. Ezek: **Theognostus** és **Pierius**. Az előbbi 250—280 között egy hét könyvből álló dogmatikát adott ki *Ὑποτυπώσεις*[2] címmel. A munka, mely elveszett, erősen Origenes hatása alatt áll. *Pierius* (281 v. 282—300) mint exegéta és szónok volt kiváló; 309 után halt meg, valószínűleg Rómában. Photius még olvasott tőle 12 *λόγοι*-t (bizonyára prédikációt).

Tör.: MG 10, 235—46. — Routh: Rel. sacrae² 3, 405—35. — C. de Boor (TU 5, 2) 1888, 165—84. — L. B. Radford: Three Teachers of Alex.: Th., P. and Peter 1908. — G. Fritz: DThC 12, 1744—6 (Pierius).

7. **Alexandriai Péter**; 300 óta Alexandria püspöke; előzőleg valószínűleg a katechéta iskola elöljárója; a Diocletianus-féle üldözés idején elmenekült. Távollétében *Melitius, Lykopolis püspöke* jogtalanul egyházkormányzati jogokat tulajdonított magának (szentelések). Mikor őt ezért Péter letette és mert Péter az elesettekkel enyhén bánt, Melitius

[1] *μετάφρασις* = körülírás, fordítás, átírás. — A szerzőnek célja a Prédikátor könyvét olyan könnyebben érthető és tetszetős köntösbe öltöztetni, hogy utat találjon a nagyközönséghez. Bard. II. 324.

[2] Vázlatok.

követőivel szakadásba ment át, ami kb. egy századon át tartott. Péter 311-ben vértanuhalált halt. Vértanuságának aktái latin, görög, szír és kopt nyelven ismeretesek, de lényegesen későbbi időből származnak és legendaszerűek.

Irásaiból *(levelek és értekezések)* csak töredékek vannak. Legfontosabb *14 bűnbánati kánona*, amelyek egy a *bűnbánattal* foglalkozó húsvéti körleveléből (306) származnak és később bekerültek a kánongyüjteményekbe. Más művei: *A húsvétról;* Az *istenségről* (Jézus Krisztus istenségéről); ez utóbbi alkalmasint azonos az «*Üdvözítőnk tartózkodása nálunk*»[1] c. irással; *A feltámadásról; A lélekről;* az utóbbi három irat Origenes tévedései ellen irányul; *Levél az alexandriaiakhoz Melitiusról.*

Tör.: Routh: Rel. sacrae 4², 21—82. — J. B. Pitra: Anal. sacra 4, 187 skk., 425 skk. — MG 18, 467—512. — PO 1, 383—400; 3, 353—61 (életrajz). — *Ért.:* Radford (l. f. 6. sz.) 1908. — Fritz: DThC 12, 1802—4. — A. Zikri: Annales du service des antiquités d'Égypte 29, 1930, 71—5 (kopt. tör.). — A melit. szakadásról Amann: DThC 10, 531—6. — E. Schwartz: GN 1905, 164—87. — H. I. Bell: Jews and Christians in Egypt 1924, 38—99. — Crum: JournAegyptianArcheol 13, 1—6. — Dölger: AC 4, 245—65 (a melit. istentisztelete). — Kettler: ZntW 1936, 155—93. — E. Schwartz: Cod. Vat. graecus 1431, 1927, 98 n. 4 (új tör.).

8. **Pamphilus,** a tudós pap, Pierius tanítványa (l. e § 6. szám) a caesareai teológiai iskolában és a könyvtár fejlesztésében szerzett érdemeket (l. 38. §); Maximinus Daza idejében börtönbe vetették (307); a fogságban írta meg *Origenes védelmére* munkáját (5 könyv, a 6. könyvnek tanítványa, Eusebius a szerzője); csak az 1. könyv maradt meg számunkra, még pedig Rufinus latin fordításában. Fontos munkásságot fejtett ki a biblia helyes szövegének megállapításában. Életrajzát Eusebius írta meg (3 könyv); ez a munka azonban elveszett. 309-ben (vagy 310-ben) vértanuhalált halt.

Apol. I. könyve l. Lommatzsch: Orig. Opera 24, 293—412 és MG 17, 521—616. — Bardy: DThC 11, 1839—41.

9. **Hesychius,** a biblia szövegének kritikusa, valószínűleg alexandriai. Szent Jeromos szerint 300 körül átjavította a LXX és az újszövetség szövegét; munkáját azonban Jeromos kifogásolja, az ú. n. Decretum Gelasianum pedig Hesychius evangéliumszövegét apokrifnak mondja. Hogy személye azonos-e a Diocletianus-féle üldözés alkalmával meghalt püspökkel és vértanuval, mindezideig kétséges.

H. v. Soden: Die Schriften des NT 1902 skk. — Lietzmann: PWK 8, 1327 skv. — H. J. Vogels: Handbuch der ntl Textkritik 1923. — J. Göttsberger: Einleitung in das AT 1928.

42. §. Az antiochiaiak és Origenes ellenfelei.

1. **Samosatai[2] Pál;** nevét szülőhelyétől kapta; Zenobiának, Palmyra királynőjének helytartója, kb. 260 óta Antiochia püspöke is; a 268. évben tartott antiochiai zsinat szentháromságtani (dinamikus monarchianismus) és krisztustani (megelőzte Nestoriust) tévedések miatt elítélte. Életéről és tanításáról főképen a következő töredékekből értesülünk: *a) Vitalkozás közötte és Malchion pap között:* gyorsírói feljegyzésben van meg; *b)* az az enciklika, melyet a zsinat fogalmazott meg és küldött szét (Eus. Hist. 7, 30); *c)* az úgynevezett *Hymenaeus levél.*[3] *Pál értekezései, írásai Sabinushoz,* melyekből 5 töredék ismeretes, nem hitelesek, vagy legalább is meghamisítottak.

Tör.: Routh 3², 287—367, F. Diekamp: Doctrina patrum 1907, 303 skv. — Lawlor: JTS 19, 1917—18, 20—45, 115—20. — *Mg.:* F. Loofs 1924. — G. Bardy 1929²; DThC 12, 46—51. — A. Harnack: SbB 1924, 129—51. — E. Schwartz: BAS 1927, 3. — H. Dumoutet: RAp 1930, 192—200 (P. de S.).

2. **Antiochiai Lucianus,** az antiochiai exegéta-iskola megalapítója (l. 38. §); Logostanításában erősen szubordinacianista színezetű és így — Arius a tanítványa volt — az arianizmus atyja. Hosszú időn keresztül az ortodox közösségen kívül állott; halála előtt (vértanu lett 312-ben), úgylátszik, mégis visszavették őt az Egyházba. Nagy érdemei vannak a *LXX és az újszövetség szövegkritikájában.* Annak a *védőbeszédnek* valódisága, melyet Rufinus Hist. 9, 6 szerint a pogány bíró előtt tartott, nagyon kétséges.

[1] *Ἐκ τοῦ περὶ τῆς σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίας; ἐπιδημία* = tartózkodás egy helyen, megérkezés egy helyre; elterjedés (betegség).

[2] Samosata = az Eufrát mellett fekvő Commagene szír tartomány fővárosa. Bard., II. 275.

[3] Lásd Bard. III. 277.

G. Bardy: DThC 9, 1024—31; RSR 1932, 437—62; Recherches sur L. d'A. et son école 1936. — D. S. Balanos: Actes de l'Acad. d'Athènes 7, 1932, 306—11 (2 különböző Lucianus!). — A. Ehrhard 1932, 304 skv. (az azonosság mellett). — D'Alès, Mél. Univ. Beyrouth 21, 1937—8, 185—202.

3. **Methodius**; élete történetéről csak annyit tudunk, hogy hoszabb ideig működött Lyciában, ahol Olympus város van, amelyről őt általában nevezni szokták. Utóbb (Diekamp szerint) talán a macedóniai Philippi püspöke volt. 311 körül vértanuhalált halt, állítólag Euboea szigetén, Kalkiszban.

Jelentősége az *origenizmus elleni eredményes küzdelemben* van. Számtalan, általában a plátói párbeszéd formájában, aránylag nagy ügyességgel szerkesztett írásából teljes egészében, görög eredetiben, csak egyetlen egy maradt ránk:

a) *Συμπόσιον ἢ περὶ ἁγνείας (Vendégség vagy a szűzességről);* felépítéséhez és egyes részleteihez is mintául Platon Symposionja szolgált. Tíz szűz egymásután dicsőíti a szűzi életet; végezetül közülük egyik, Tekla, lelkes (24 versszakos) himnuszt énekel Krisztusról a vőlegényről és jegyeséről, az Egyházról (EP 612 skv.).

Methodius más írásainak többé-kevésbbé teljes szövege csak ószláv fordításban van meg.

b) *Aglaophon*[1] *vagy a feltámadásról* (görög nyelven csak töredékekben maradt fenn) c. írása támadja Origenes tanításában a praeexsistentia animarum gondolatát és az alexandriainak spiritualizmusával szemben a feltámadt testnek a földi testtel való azonosságát védelmezi (EP 616).[2]

c) *Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου*[3] (Az akarat szabadságáról); a Valentinianus színezetű gnózis dualizmusa és determinizmusa ellen (EP 614 skv.); ebből a munkából nagyobb görögnyelvű töredékek vannak meg.

d) *Az életről és az okos cselekvésről:* buzdítás a mértékletességre; csak ószláv nyelven ismeretes.

Fennmaradt még Methodiusnak több rövid allegorikus magyarázata a Szentírás következő helyeihez: Nm 19, 2 és 3; Lev. 13; Prov. 30, 15 skk.; Ps 18, 2 és 5. Az újplatonikus *Porphyrius* vitairata ellen szerkesztett válasza elveszett.

Kiad.: MG 18. — N. Bonwetsch (GCS 27; a szláv szöv. németül) 1917. — De Autexusio kiad. A. W. Vaillant (PO 22, 5; visszaford. görögre és francia ford.) 1930 (636. l. Diekamp ellen, ThQ 1928, 285 skk). — *Ford.:* L. Fendt (BKV² 2; Symposion) 1911. — Francia ford. J. Farges (Autex.) 1929 és (Symposion) 1932. — *Mg.:* N. Bonwetsch: Die Theol. des M. 1903. — J. Farges: Les idées moral. et relig. de M. 1929; v. ö. RevSR 1931, 103—8. — F. Boström: Studier till den grekiska theologins frälsinslära med särskild hänsyn till Meth. av O. och Athanasius av Alex., Lund 1932; v. ö. RHE 1933, 991—3. — Amann: DThC 10, 1606—14. — *Ért.:* Heseler: BNJ 6, 1928, 95—118; 10, 1932—4, 325—40 (Sympos.-hoz szöv. krit.). — J. Martin: Symposion, Die Gesch. einer literar. Form 1931, 285 skk. — Kmosko: Byz 6, 1931, 273—96 (Pseudometh. revelationes). — E. Mersch I, 1933, 276 skv. — G. Bardy 1935, 301—16. — Lazatti: StU 117—24 (Sympos. párbeszéd technikája). — Margheritis: StU 401—12 (Platon hatása).

4. **De recta in Deum fide,** párbeszédes alakban megírt értekezés, mely görög és latin nyelven, Origenes neve alatt maradt ránk. A névtelen szerző Szent Methodius kortársa és ehhez hasonlóan Origenes ellenfele; a szerző 300 körül Szíriában írt és már felhasználta Methodius írásait (A feltámadásról és A szabad akaratról). A szerző személyében való tévedés azzal magyarázható, hogy a párbeszéd főszereplőjének neve Adamantius, s ezt a nevet Origenes is viselte (l. 40. §). Adamantius az ortodoxiának képviselője és a vitában legyőzi azokat, akik Marcion, Bardesanes és Valentinus tanait követik (EP 541—4).

Kiad. MG. 11.—W. H. van de Sande Bakhuyzen (GCS 4) 1911. — A. Harnack: Marcion 1924², 56*/67 181* 344*/8.

[1] Párbeszéd Aglaophon orvos patarai házában.
[2] Schütz, II. 661 skv.
[3] *ἐξουσία* = képesség, tudás, erő, önkény; *αὐτεξούσιος* = önhatalmú.

HATODIK FEJEZET.

Az ókeresztény kor szentírói (hagiografusai),[1] történetírói és krónikásai.

Az a történeti érzék és érdeklődés, amely viszonylag élénk volt akkor, amikor az evangéliumok és az Apostolok cselekedetei Krisztusnak és az apostoloknak művét mint önálló, lezárt történeti egészet örökítik meg, az életnek úgyszólván semmi jelét sem adta abban az időben, amelyben az Egyház a földön élő Krisztus kinyilatkoztatásának vétele után, a megindulás állapotából kinőtt, és sok harc és üldözés között a történelemnek lett nagyszabású tényezőjévé. Az apokríf irodalomnak Krisztusról és az apostolokról szóló legendaszerű elbeszéléseiben, valamint a vértanuk aktáiban merül ki csaknem teljesen az Egyház e kifejlődési korában a történetírói tevékenység. Legfeljebb az apologéták és polemikusok, pl. Hegesippus és Irenaeus néhány történeti és legendaszerű közlését, továbbá Julius Africanus és Hippolytus világkrónikáit említhetjük itt meg. Mikor azonban a IV. század elején az ifjú Egyház kifejlődési szakasza végetér, a történelmi érdeklődés és tevékenység is életre kap ; igaz, hogy kezdetben még apologetikai színezetű, de már nagy célokat tűz ki maga elé és szert tesz használható módszerre is. Az Egyház szervezeti kifejlődését akarja elmondani, mivel azonban erre a feladatra még nincs felkészülve, legalább értékes adatgyüjteményt szolgáltat. A levéltárak titkaihoz hozzá lehet férni ; megindul az akták tanulmányozása, még pedig józan, egészséges kritikával és örvendetes becsületességgel. Jogilag képzett férfiak azokat a tapasztalatokat, amelyeket a törvényszéki tárgyalótermek tanukihallgatásaiból merítettek, az egyháztörténelem rendelkezésére bocsátják. Még a VI. konstantinápolyi egyetemes zsinat (680—81) tárgyalásai is igazolják, hogy a zsinati atyák a paleográfia figyelemreméltó ismeretével rendelkeztek, s ennek segítségével a történeti igazságot a hamisítástól meg tudták különböztetni. A történelmi egészet tekintve, mégis azt kell megállapítanunk, hogy az egyházi történetírás nem tudott megmaradni azon a magaslaton, ahol Caesareai Eusebius tevékenysége idején állott. Egyre jobban előtérbe került a legendaszerű anyag kedvelése, ami erősen elhomályosította a helyes történelmi érzéket és meglátást.

43. §. Martyr-akták és -legendák a keresztény ókorban.

Általános ismertetés.

A keresztény ókor mártírjaival foglalkozó irodalmi termékeket három csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba tartoznak a szó szoros értelmében vett vértanuakták. Ezekben lelki épülést szolgáló olvasmány keretében az *Acta* vagy *Gesta*, vagyis a vértanu kihallgatására és elítélésére vonatkozó hivatalos törvényszéki jegyzőkönyvek foglaltatnak (v. ö. 45. § 4. és 6. számot). A második csoportba tartoznak a többnyire *Passiones* vagy *Martyria* nevet viselő leírások, amelyeket szemtanuk vagy szavahihető kortársak szerkesztettek (v. ö. 45. § 1, 5 és 8. számok). A harmadik csoportba sorolhatók a vértanu-legendák, melyek az események utáni, későbbi, nem egyszer sokkal későbbi kor gyártmányai, és történelmileg csaknem kivétel nélkül értéktelenek. Az aktákat a vértanu halála napjának évfordulóján (natalicia) fel szokták olvasni a temetkezési helyen megtartott istentisztelet keretében (a «martyr» szó jelentésváltozását l. Steidle, 258).[2]

Kiad.: J. Bollandus et socii, Acta Sanctorum 1643 skk. (a szentek egymásutánja a római kalendárium szerint) ; a legújabb 65. k.-ben (1925) azokról a szentekről emlékezik meg, akiknek ünnepe nov. 9—10-én van. — Kiegészítéseket tartalmaz : Analecta Bollandiana 1882 skk. — Th. Ruinart : Acta primorum Martyrum sincera, P 1689, Rb 1859. — St. E. Assemani : Acta Sanct. Mart. orient. et occid., 2 vol. R 1748. — P. Bedjan : Acta martyrum et sanctorum, 7 k., P 1890—97 (szír). — J. Balestri et H. Hyvernat : Acta martyrum (CSCO, SS copt.) 1907 skk. (kopt). — Válogatott mártíraktákat kiad. O. v. Gebhardt 1902 és R. Knopf (1929[3] kiad. G. Krüger, legjobb kiad.). — F. Rütten : Lat. M.-Akt. u. M.-Briefe 1931. — F. K. Lukman : Martyres Christi, Celje 1934 ; v. ö. Ant 1935,

[1] Hagiografus = szentíró ; a Szentírás könyveinek minden, Istentől sugalmazott írója. Tágabb értelemben : a szentek élettörténetének kutatója és írója.

[2] «Confessor» et «martyr» (tanú) adhuc tertio saeculo promiscue adhibebantur. L. 86. I. 4. jegyzet.

382 skv. — E. Le Blant: Les actes des martyrs. Supplément aux «acta sincera» de D. Ruinart, P 1923. — *Ford.:* G. Rauschen (BKV² 14) 1913. — O. Braun (BKV² 22) 1915. — P. Hanozin: La geste des martyres 1936. — *Mg.:* H. Leclercq: DAL 1, 373—446. — H. Delehaye: Les légendes hagiographiques 1927³ (németül: E. A. Stückelberg 1907); Les origines du culte de martyrs 1933²; Les légendes grecques des saints militaires 1909; Les passions des martyrs et les genres littéraires 1921; Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité 1927; Cinq leçons sur la méthode hagiographique 1934. — H. v. Campenhausen: Die Idee des Martyriums in der Alten Kirche 1936. — Krüger 1933, 191. — H. W. Surkau: Martyrien in. jüd. und frühchrist. Zeit 1938.

44. §. Martyrologiumok (Kalendáriumok).[1]

A vértanuk (illetőleg: haláluk napjának) legrégibb jegyzéke a *Depositio episcoporum* és a *Depositio martyrum*, a 354. évről szóló római évkönyvben (49. § II. 1.; 50. § 5.; EH 543. skv.).[2] A Mabillon által Clugnyben felfedezett *Martyrologium Carthaginiense* is kb. ebből az időből való. Harmadik, sokkal terjedelmesebb vértanu-jegyzék az ú. n. Martyrologium syriacum, melyet ariánus szerző 400 előtt Nikomédiában állított össze görög nyelven, de csak egy szírnyelvű kéziratban van meg 411—12. évből. A legismertebb és legbővebb «szentek kalendáriuma», a *Martyrologium Hieronymianum*, mely semmiféle vonatkozásban sincs Szent Jeromossal.[3] Legrégibb kiadása, mely nem maradt ránk, valószínűleg az V. század közepén, Felsőitáliában készült, az előbb említett két kalendárium (martyrologium), továbbá a már bővített rómavárosi évkönyv jegyzéke és itáliai városok több más kalendáriumának összeállításából. Jelenlegi alakját Duchesne és Quentin szerint (592—600-ban), Auxerreben, Krusch szerint 627—28-ban Luxeuilben kapta. A latin martyrologiumokhoz hasonló munkák a görög egyházban a *synaxariumok* és a *menologiák*, liturgikus könyvek, melyek vértanusággal és szentekkel kapcsolatos szövegeket, illetőleg olvasmányokat tartalmaznak rövidített közlésben; legismertebb a *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae.*

Kiad.: H. Lietzmann (KlT 2) 1911² (a három legrégibb Mart.). — Mart. Hieron. kiad. G. B. de Rossi et L. Duchesne, Acta SS Nov 2, 1, 1894; új kiad.: H. Quentin: Acta SS Nov 2, 2, 1931 (kommentárral: H. Delehaye). — H. Delehaye: Synax. eccles. Constant. in: Propylaeum ad Acta SS Nov 1902. — H. Achelis: Der Marmorkalender in Neapel 1929; ehhez A. Ehrhard: RAC 1934, 119—50; v. ö. AB 1935, 392 skv. — F. Nau: PO 10, 2 (szír Menol.). — R. Basset PO 17, 3 (jakob. Mart.). — G. Bayan, PO 19, 1; 21, 1—6 (Ter Israel örm. Synax.). — N. Marr: PO 19, 5 (georgiai Synaxar.). — I. Guidi: PO 1, 5; 7, 3; 9, 4 (etióp Synaxar.) és C. A. W. Budge: The Book of the Saints of the Ethiopian Church, 4 k., 1928. — *Ért.:* H. Achelis: Die Martyrologien, ihre Gesch. u. ihr Wert 1900. — H. Leclercq: DAL 8, 627—67 (Kalendaria); 10, 252—2619 (Martyrol.); 11, 419—30 (Ménologe). — J. P. Kirsch: Der stadtröm. christl. Festkalender im Altertum 1924. — Delehaye: Mél. P. Thomas 1930, 201—7 (Depos. mart.). — H. Lietzmann: Petrus u. Paulus in Rom 1927². — *Mart. Hieron.-hoz* v. ö. Klauser: JL 12, 1932, 382—6; Delehaye: AB 1931, 22—50; Proceed. of the British Acad. 17, 1932; Ambrosius 9, 1933, 29—34; Mohlberg: OC 1932, 147—52. — Morin: RevSR 1936, 183 skv. — H. Delehaye: Étude sur le légendrier romain. Les Saints de novembre et de décembre 1936. — A. Ehrhard: TU 50, 1936 skk. — Laporte: RevMabillon 1939, 1—16 (Mart. Hieron). — Eltester: ZntW 1938 (szír. kalend.). — Delehaye: AB 1939, 5—64 (Nápolyi márványkalendárium).

45. §. A legrégibb vértanu-akták.

1. *Martyrium Polycarpi* (17. §. 3). 2. *Ptolomaeus és Lucius* vértanusága, megtalálható Jusztin 2. apológiájában (21. § 2.). 3. *Szent Carpus, Papylus és Agathonice* aktái (EH 78—90). Ezeknek a szenteknek vértanuhalálát nagyobb valószínűséggel Marcus Aurelius idejére nem pedig a Decius-féle üldözés idejére tesszük. A három szent közül a két elsőt tűzhalálra ítélték, Agathonice önszántából vetette magát a lángokba. Ennek a megindító eseménynek leírása pergamoni szemtanuktól származik. 4. *Jusztin és hét társának aktái* (21. § 2.).

5. *A lioni és vienne-i egyházközségek levele* Ázsia és Phrygia egyházközségeihez a lioni keresztényüldözésről (177—78); olvasható Eusebiusnál (Hist. 5, 1, 1—2, 8.). A levél beszél a hitközségekben uralkodó szeretetről és testvériességről, örömükről, ha a vértanuk bátorságot tanusítanak; fájdalmukról, ha egyesek elesnek; az Egyháznak és mártíroknak gondoskodásáról az elesettek iránt.

[1] Vértanu-jegyzékek, melyek csupán a név, hely, idő és halálnem megjelölésére szorítkoznak.
[2] A «354. év krónikásának» munkája.
[3] Lásd Bardenhewer III. 636.

6. A *Sciliből való vértanuk aktái.* Afrikában a vértanuk sorát a numídiai Sciliből való hat keresztény nyitotta meg, akiket 180-ban Karthágóban Saturninus prokonzul kard általi halálra ítélt és ki is végeztetett. Az egyszerű tudósítás megindítóan juttatja kifejezésre a hitben való hűséget. Ennek az írásnak latin szövege a legrégibb meglévő latinnyelvű keresztény akta.

7. *Apollonius aktái:* ezeket már Eusebius felvette az ő régi, vértanuakta gyüjteményébe (Hist. 5, 21, 2—5); az előkelő és művelt római, Apollonius (183—85) ellen Perennis praefectus praetorio elnöklete alatt lefolytatott bírósági tárgyalásról tudósítanak.

Ennek az ügyiratnak 1893-ban örmény, 1895-ben pedig görögnyelvű recenzióját találták meg. Ezekben Apollonius a bíró előtt ékesszóló beszédekben védi keresztény hitét; ezek a beszédek igen hasonlítanak az apológéták irodalmában olvasható fejtegetésekhez. Nyilván az eredeti bírósági jegyzőkönyv irodalmi feldolgozásával van bennük dolgunk.

8. *Passio ss. Perpetuae et Felicitatis* (202—203); szerzője valószínűleg Tertullianus, aki görögre is lefordította; felhasználja Perpetua feljegyzéseit látomásairól és élményeiről.

Az előkelő Vibia Perpetua, rabszolganője Felicitas — mind a kettő fiatal anya — és három katechumen végső napjairól szóló, megható, egyszerű értesítés fontos adatokat tartalmaz a keresztény ókor hitéről a másvilágra vonatkozólag.

9. *Potamiaena szűz és Basilides* katona vértanusága (202—03) Alexandriában. Szövege Eusebiusnál (Hist. 6, 5. 10). 10. *Pionius* vértanusága; mostani alakjában nem hiteles, feldolgozása azonban hiteles akták alapján történt; görög szövege csak 1896 óta ismeretes. A művelt, világot látott *Pionius* pap Decius idejében Szmirnában szenvedett vértanuhalált, nem pedig Marcus Aurelius idejében, amint ezt Eus. Hist. 4, 15, 46 skv. állítja. 11. *Cyprianus* prokonzuli aktái (34. §.). A *Diokletianus-féle üldözés* idejéből megemlítjük a következő írásokat: 12. *Acta S. Maximiliani:* keresztény ifjú Numidiában, aki vonakodott katona lenni (295.). 13. *Acta S. Marcelli:* tangeri centurio, aki nem akart résztvenni a császár születésnapja alkalmával rendezett ünnepi lakomán és áldozaton. 14. *Acta S. Felicis:* afrikai püspök, akit azért ítéltek el, mert nem volt hajlandó átadni a szentkönyveket (303). 15. *Acta S. Dasii,* aki katona volt; vallástörténetileg fontos, mert leírja, miként ülte meg Saturnus ünnepét a hadsereg (303 v. 304). 16. *Negyven vértanunak aktái és végrendelete;* Licinius idejében 320 körül az arméniai Sebastéban együttesen haltak vértanuhalált. Ezek az akták jelenlegi alakjukban nem hitelesek és nem szavahihetők. A «*Végrendelet*» azonban, amelyben a vértanuk meghagyják, hogy őket közösen temessék el, valódi. 17. *De martyribus Palaestinae:* Caesareai Eusebius munkája a 303—11. évek mártírjairól. A *régi vértanuakták gyüjteménye,* melyet Eusebius állított össze, elveszett, az adatok azonban nagyobbára megtalálhatók Egyháztörténetében (Hist. 4, 15, 47; 5 pr. 2; l. 48. § I. c.). 18. *Perzsa vértanuk aktái,* a II. Sapor (339—79)-féle üldözés idejéből; szír nyelven készült; ismeretlenek gyüjtötték. 19. *Edessai vértanuk aktái:* szír nyelven; a római keresztényüldözések vértanuiról; a vértanu-legendák közé sorolandók.

Kiad.: l. 43. §. Az 1—16. szám alattiak leghozzáférhetőbben: Knopf-Krüger 1929. — *Ford.* részben: BKV² 14, 1913, 291—369. A 17. sz.-ról szöveg: E. Schwartz (GCS 9, 2), 907—50. Németül: BKV² 9, 273—313. A 18. sz.-ról szöveg: Bedjan 2, 57—396, a 19. sz.-ról: F. C. Burkitt, Euphemia and the Goth with the Acts of Martyrdom of the Confessors of Edessa 1913. — *Ért.:* A 3. sz.-hoz: Leclercq, DAL 8, 680—5. — A. M. Schneider, JDAI 1934, 416—8. Az 5. sz.-hoz: Leclercq, DAL 10, 72—115; Bardy 1935, 160—73. A. Chagny, Les Martyrs de Lyon de 177, Lyon 1936. A 8. sz.-hoz: Gatti, Did 1923, fasc. 1, 31—43. — W. H. Shewring, The Passion of ss. Perp. and Fel., Lo 1931. (A latin szövegnek és még négy ágostoni Sermo-nak fordítása.) — Dölger, AC 2, 1—40 (Dinokratesvision c. 7), ehhez JL 10, 1930, 289 skv. — Dölger, AC 3, 177—91 (A vértanuság, mint a sátánnal való harc, 10. fej.). Bardy 1935, 173—80. J. van Beek, Passio ss. Perp. et Fel. I, N 1936 (lat. és görög szöv. kiad.). — A 12. sz.-hoz: Dölger AC 2, 268—80 (Sacram. militiae). — A 13. sz.-hoz: G. de Sanctis, RFC 1924, 64—79. G. Villada I 1, 1929, 377—9 (szöv. kritika); v. ö. JL 10, 1930, 307. — A 16. sz.-hoz: P. Franchi de' Cavalieri, ST 49, 1928, 155—84; J. Simon, Orientalia 1934, 174—6 (Egyiptomi kultusz). — Az itt nem említett aktákról: *Phileas és Philoromus:* Knipfing, HThR 1923, 198—203 (307-ben). Akt. des *Euplus:* P. Franchi de' Cavalieri, ST 49, 1928, 1—54 (görög szöveg). C. Jullian, RevEA 1921, 305—23 (Passio Victoris); u. o. 1923, 367—78 (Präfekt Rictiovar). J. Keil, Jahresh. Österr. Arch. Inst. 29, 1934, 82—92 (Acta Timothei). P. Franchi de' Cavalieri, ST 27, 1915; 33, 1920; 49, 1928; 65, 1935, 307—32. Pass. Marcelli trib. et Petri militis (görögül) és még több Passio. — Vergote: ZntW 1938 (ägypt. Märtyrerakten). — Pass. Ss. Perp. et Fel. (FlP 43) kiad. J. von Buk, 1938. — B. Poschmann: Paenit. secunda 1940, 270 skv.

46. §. Martyr-legendák. Szentek élete.

A kánoni evangéliumok és az apostolok írásai nyomában megjelent az apokríf irodalom; a legrégibb, általánosságban történetileg megbízható martyr-akták nyomában pedig felsorakoztak a martyr-legendák. Később a történeti értékkel bíró szerzetes-életrajzok mellett a szerzetes-legendák születtek meg. Mindezek azt eredményezték, hogy az első századok lelki épülést szolgáló és szórakoztató népies irodalma hatalmas gyarapodást ért el, de ez az irodalmi tevékenység szoros értelemben már nem a patrológiához, hanem a hagiográfiához tartozik.

A hiteles történelmi adatok rovására az irodalmi tevékenység jut egyre inkább szóhoz. A bíró előtt történt rövid kihallgatás feljegyzett mondataiból terjedelmes vallási vita kerekedik ki, melynek keretében a martyr költött, a retorika minden mesterkélt fogásával szerkesztett beszédekben ismerteti és védelmezi hitét; az istenekben való hitet támadja és gúnyolja; megvetéssel beszél a számára kilátásba helyezett kínokról, Isten büntetéseit hirdeti, sőt ellenfeleit megtéríteni is szeretné. Ezekben a legendákban nagy szerephez jutnak továbbá álmok és látomások, valamint sokszor esetlen, némelykor naiv, csodálatot kelteni akaró jelenetekről szóló tudósítások. Különös figyelmet szentelnek a szerzők a legszörnyűbb kínzások és az ezek közben a szenvedők részéről mutatkozó csodálatos erők kiszínezésére. Az eredeti szándékot, hogy a «Passiones» megírásával épülésre szolgáló olvasmányt adjanak, nem ritkán kiszorította a beteges vágy, hogy szenzációéhes olvasókat szórakoztassanak.

Nem feladatunk az, hogy a vértanulegendák mindegyikével külön-külön foglalkozzunk, azért csak röviden arra mutatunk rá, hogy még a legismertebb római vértanuk aktái is (Szent Jusztin aktái kivételével) csak kiszínezett feldolgozásokban (v. ö. 45. § 7. Apollonius) maradtak ránk, s ezeket csakhamar teljesen önkényes, költői kitalálások váltották fel. Példaképen felemlítjük a Szent Hippolytus, Szent Lőrinc és Szent Szixtus, Szent Cecilia, Ágnes és Felicitas, Szent Sebestyén, a «négy megkoszorúzott Szent (Ss. Quattuor Coronati)», Szent Kozma és Damján, Szent János és Pál vértanukra vonatkozó tudósításokat. Több hasonló «martyriumról» (Szent Kelemen, Szent Ignác, Szent Irenaeus, Szent Cyprianus) már az előzőkben szólottunk.

Kezdetben a keresztények a szentség eszményképét a martyrokban látták; majd amikor egyes szerzetesek és püspökök életszentsége is buzdítólag hatott, megszületett az ókeresztény *hagiografia*, amely a martyr-legendákhoz hasonlóan csaknem végeláthatatlan irodalmi termelést indított meg. Az előbb felsorolt összes motívumokat és mesterkélt eszközöket átvette a szentek és szerzetesek életét, történetét legendaszerűen megörökítő irodalom. Ezeknek az irodalmi termékeknek nagy tömegéből egyes hagiografikus munkák megérdemlik, hogy az átlagból kiemeljük és fontos történeti-életrajzi forrásokul fogadjuk el őket.

Forrásul és mintául szolgált *Szent Atanáz: Vita s. Antonii* c. munkája, amely csakhamar az egész keresztény világot bejárta; Nyugaton Antiochiai *Evagrius* fordításában vált ismeretessé. Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János, Szent Ambrus és még többen az atyák közül növelték ezt az irodalmi munkásságot a vértanukról írt, széles körben elterjedt homiliáikkal. Szent Jeromos a szerzetesek egész sorának élettörténetét írta meg. A hagiográfia terén tevékenykedtek történetírással foglalkozó egyházírók is (l. 49. §) részint általuk megírt vagy összegyűjtött életrajzok megjelentetésével, részint életrajzoknak egyháztörténeti munkáikba való beillesztésével. Ebben a vonatkozásban említhetők a Historia Lausiaca (és Historia monachorum) és a Chrysostomus-Vita, mind a kettő Palladiustól; Sulpicius Severustól: Szent Márton élete; Arbela krónikája;[1] Sozomenus és Theodoretus egyháztörténeti munkáiban a szerzetesekről és csodákról szóló legendák.

A 43. §-ban adott irodalmon kívül még a következő fontosabb munkákat említjük meg: E. Lucius: Die Anfänge des Heiligenkults in der christl. Kirche 1904. — H. Günter: Legendenstudien 1906; Die christl. Legende des Abendlandes 1910. — A. Dufourcq: Étude sur les Gesta martyrum romains, 4 k. 1900—10. — P. Dörfler: Die Anfänge der Heiligenverehrung nach den röm. Inschriften u. Bildwerken 1913. — J. P. Kirsch: Die röm. Titelkirchen im Altertum 1918. — H. Prießnig: Die biograph. Formen der griech. Heiligenlegenden, Mn Diss. 1924. — F. Lanzoni: Genesi, svolgimento e tramonto delle legende storiche (ST 43) 1925. — K. Künstle: Ikonographie der christl. Kunst, 2 k. 1926—8. — Bardy: DSp 1, 1624—34. — A megjelent összes hagiographiai munkákról hiány nélküli áttekintést ad: Analecta Bollandiana 1882 skk. — Zilliacus: BZ 1937, 302—44 (latin kölcsönszó a görög hagiographiában).

[1] Lásd 49. §. II. 17. és előző kiadás 188. l.

A) *A Kelet hagiográfusai.*

1. **Palladius**, Evagrius Pontikus tanítványa, kb. 388—99. években szerzetes volt Egyiptomban és Palesztinában; később a bithyniai Helenopolis püspöke lett; † 431 előtt. Kb. 420-ban adta ki *Λαυσιακὴ ἱστορία* vagy *Τὸ Λαυσιακόν (Historia Lausiaca)* c. munkáját, amely a szerzetesség történetére igen fontos forrásmunka; a könyv címét Lausus kamarástól kapta, akinek a szerző a munkát ajánlotta (EH 784—88; EA 769—74). Vajjon Palladius használt-e írásos forrásokat is, még nincs eldöntve. Szent Atanáz Vita s. Antonii c. írása volt a régebbi irodalomból mintaképe. Palladius munkáját hamarosan lefordították latinra és több keleti nyelvre, majd pedig egybeolvasztották a hasonló tartalmú *Historia monachorum in Aegypto* c. írással, melyet 400 körül valószínűleg Alexandriai Timotheus archidiákonus szerkesztett. Ez utóbbi írást *Rufinus* (85. §) latinra fordította (ML 21, 387—462; EA 710—25). (F. Diekamp: Anal. Patristica 1938, 27—7).

Aranyszáju Szent Jánoshoz fűződő baráti kapcsolata iratta meg Palladiusszal (425 előtt) *Dialogus de vita S. Joannis* c. művét; a formája költött beszélgetés; mintául Platon Phaidonját használta fel. A «Dialogus» igen fontos történelmi forrásmunka. A Palladius neve alatt szereplő *Περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἐθνῶν καὶ τῶν Βραχμάνων* c. írás csak az első részében származik tőle.

Kiad.: C. Butler: The Lausiac Hist. of P., 2 k. 1898—1904. — A. Lucot, P 1912 (francia fordítással). Német ford.: St. Krottenthaler (BKV² 5) 1912. — Az interpol. szöv.: MG 34, 997—1262. — *Dialogus:* MG 47, 5—82 és kiad. P. R. C. Norton, C 1928. — *Ind.* kiad. F. Dübner: Op. Arriani, P 1846, 102 skk. — *Hist.* monach. ford.: T. Rufinus: Mönchsgesch., W 1927, 1930. — *Ért.:* Amann: DThC 11, 1823—30. — W. Bousset: Apophthegmata-Studien 1923. — Tabachovitz: Er 1932, 97—109 (szótört.). — OC 1933, 187 (georgiai ford.). — Hergt: Bayer. Bl. Gymn. Schulw. 1935, 64—71 (H. Laus 29). — Ehrhard: BZ 1933, 432 (a Dial. kéi.). — Wilmart: RB 1933, 29—42 (az Ind. latin szöv.). — L. Früchtel: DissErl 1920 (Ind.). — Peeters: AB 1936, 366 skk (H. Laus 35). — Telfer: JTS 1937, 379—83 (HLaus 35). — Leclercq: DAL 13, 912—30. — Schwartz: ZntW 1937, 161—204.

2. *Vita s. Melaniae Junioris* († 430); művelődéstörténetileg fontos életrajz, valószínűleg **Gerontius** nevű paptól, aki az Olajfák hegyén lévő Melánia-kolostorok gondnoka volt († 485); latin és görög szövegezésben van meg; valószínűleg a görög változat az eredeti.

Kiad.: Card. Rampolla, R 1905. — Németül: St. Krottenthaler (BKV² 5) 1912. — *Mg.:* E. da Persico, németül: R. Bang 1912. — Leclercq: DAL 11, 209—30.

3. Egyháztörténeti szempontból jelentős forrásmunka: *Vita S. Hypatii* († 446); Hypatius Chalcedon közelében lévő kolostornak volt az apátja; az életrajz szerzője **Kallinikus** nevű tanítványa.

Kiad.: Seminarii philologorum Bonnensis sodales, L. 1895.

4. **Kappadóciai Chrysippus**, pap, kb. 428-tól Jeruzsálemben († 479); rétorilag iskolázott szónok; csak négy dicsőítő beszédét (Enkomium) ismerjük: Szent Teron Theodorusról, Szent Mihály arkangyalról, Isten Anyjáról és Keresztelő Szent Jánosról.

Kiad.: Enk. Th. Teron-ról, kiad. A. Sigalas: ByzArch 7, 1921 és L 1927. — ASSNov 4, 55—72. — Enk. Szent Mihályról, kiad. Sigalas: EEBS 1926, 85—93. — Enk. az Istenanyáról, kiad. Jugie: PO 9, 1926, 336—43; ehhez Sigalas BNJ 11, 1934—5, 145—50. — Enk. Ker. Szent Jánosról, kiad. Sigalas, At 1937. — Sigalas: LThK 2, 949. — Ehrhard: TU 50, 74 skv.

5. Palladius Historia Lausiaca c. írásával tartalmilag érintkezik az **Apophthegmata**[1] **patrum** c. munka; híres szerzetesek életéből vett aranymondásoknak és példát mutató erényeknek gyüjteménye; összeállítója ismeretlen; művelődéstörténeti szempontból igen sok fontos adatot tartalmaz (MG 65, 71—440); alighanem az V. század végén keletkezett; különféle feldolgozásokban és fordításokban ismeretes. Ezzel a gyüjteménnyel közeli rokonságban van az a görögnyelvű munka, amit *Verba seniorum* címmel valószínűleg egy római diákonus, a későbbi I. Pelagius pápa (556—561), egy szubdiákonus, a későbbi III. János pápa (561—74) (= ML 73, 855—1024) és Dumioi Paschasius szerzetes (= ML 73, 1025—1062) latin nyelvre fordították. A «*Vitae patrum*» c. hatalmas, tíz könyvből álló munkának, amely a VI. század latinnyelvű szentek-legendáit foglalja össze, az 5—7. könyveit a «Verba seniorum» alkotják.

[1] *ἀπόφθεγμα* = jóslás (oraculum), okos, elmés beszéd, aranymondás (jeles mondás).

Ért.: W. Bousset: Apophthegmata-Studien 1923. — G. Gemoll: Das Apophthegma. Literarhist. Studien 1924. — Krüger 1933, 211. — A. H. Salonius: Vitae patrum, L 1920 (nyelvészeti kutatás). — Gorce: RLM 1929, 338—399 (hatás Szent Benedek Regulájára). — E. A. W. Budge: The Wit and Wisdom of the Christ. Fathers of Egypt, O 1934 (szír Apophth.); Stories of the holy Fathers, O 1934 (angol ford.); v. ö. RHE 1935, 433. — Cavallera: DSp 1, 765—70. — Morin: SM 1937, 15—8 (a Vitae patr. kéi.). — K. Heussi: Der Ursprung des Mönchtums 1936, 132—280.

6. *Vita Porphyrii*, Gaza püspökéről, Porphyriusról szóló (395—420) életrajz, állítólag diákonusa, **Marcus** írta; de valójában Marcus diákonus hiteles feljegyzései alapján készült, erősen rétori színezetű átdolgozás, valószínűleg a VI. századból. A művelődés- és vallástörténetileg igen értékes írásmű főtárgya a Gaza pogánysága ellen — részben katonai eszközökkel — folytatott küzdelem.

Kiad.: L (Teubner) 1895. — H. Grégoire et M. A. Kugener (fordítással és kommentárral), P 1930; v. ö. OCh 22, 3, 1931, 170—9; AB 1931, 155—60; BZ 1931, 73—5; OC 1934, 123—5. — Németül: G. Rohde 1927. — *Ért.:* Engberding: LThK 8, 377. Prießnig (l. f.), 50—53. — OC 1933, 180 skv. (georgiai ford.).

7. **Scythopolisi Cirill**; szül. 523-ban; 544-ben szerzetes az Enthymius-kolostorban; 555-től remeteéletet élt Szent Sabas «Új laurájában»; itt halt meg kb. 558-ban. Több szerzetes-életrajzot írt, amelyek annak ellenére, hogy sok bennük a legendaszerű, mégis történeti értékkel bírnak; munkái a következők: *Vita Euthymii* († 473; kiadta Montfaucon, Anal. Graeca, 1688, 1—99), *Vita Sabae* († 532; kiadta Cotelier, Eccles. graec. monum. 3, 1686, 220—376), *Vita Joannis Silentiarii* († 558; ASS Maii, 3, 16*—21*), *Vita Cyriaci* († 556; ASS Sept. 8, 147—59), *Vita Theodosii* († 529; kiadta H. Usener 1890), *Vita Theognii* († 522; kiadta J. van den Gheyn, AB 1891, 73—118) és *Vita Abramii* († 557; kiadta H. Grégoire, Rev. Instruct. publ. en Belgique 1906, 281—96).

Th. Hermann: ZKG 1926, 318—39 (kronológia). — Ehrhard: TU 50, 79 skv. — BNJ 12, 1936, 209. — E. Schwartz: K. n. Skyth., TU 49, 2, 1940.

8. **Efezusi János,** szül. 507, † 586, lelkes monofizita, majd Justinianus idejében Konstantinápoly monofizita püspöke; 572-ben II. Justinus bebörtönöztette; kiszabadulása után nyugtalan vándoréletet élt. Irt egy szírnyelvű egyháztörténetet (49. § 14); számkivetésében pedig összeállította «*Kelet szentjeinek története*» c. munkáját, amely a mezopotámiai szerzeteséletből értékes művelődéstörténeti mozzanatokat őriz meg.

Kiad.: E. W. Brooks: PO 17, 1; 19, 2, 1923—5. — Tisserant: DThC 8, 752 skv. — F. Haase 1925 11 skv.

9. **Johannes Moschus,**[1] szül. a VI. század közepe táján; mint szerzetes megfordult Jeruzsálemben, Egyiptomban, a Sinai hegyen és Antiochiában; amikor 614-ben a perzsák Jeruzsálemet elfoglalták, barátjával, *Sophroniusszal* (l. a következő 10. számot) Rómába ment; ott halt meg 619-ben. Főműve: *Pratum spirituale*[2] (*Λειμών*) (MG 83, 3, 2851—3112; lat. ML 74, 119—240); a korabeli aszkéták életéből háromszáznál több történetet és csodát tartalmaz (EA 1286—95). Sophroniusszal együtt írta meg Alamizsnás János alexandriai pátriárkának († 619) életrajzát; meglévő töredék l. *Gelzer H.*, Leontios v. Neapolis 1893, 108—12.

Leclercq: DAL 7, 2190—96; Amann: DThC 10, 2510—13; Szemelvények: H. Lietzmann: Byzant. Legenden 1911, 82—99. — Franciául: D. C. Hesseling, P 1931. — N. van Wijk: Das gegenseit. Verhältnis einiger Redaktionen der *Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος* u. der Entwickl.-Gesch. des *Μέγα Λειμωνάριον*, A 1933; ZSlavPhil 1933, 60—66 (szláv ford.). — S. G. Mercati: BZ 1933, 32 (költemény). — Delehaye: AB 1927, 5—74 (kiadatlan Alamizsnás Szent János-Vita). — Smirnov orosz munkájáról v. ö. BNJ 9, 1932, 451. — Nissen: BZ 1938, 371—76 (új szöv.). — Wijk: ZSlavPhil 1938, 1—17; Byz. 13, 1938, 233—41.

10. **Sophronius,** jeruzsálemi pátriárka (l. 106. § 1.); Cyrus és Johannes, Diokletianus idejében szenvedett alexandriai vértanukról is írt egy formailag tökéletes életrajzot (Vita); (MG 87, 3, 3379—676). Nem tőle való: Vita Mariae Aegyptiacae (u. o. 3697—726; lat. ML 73—671—90). Nissen, BZ 1937, 66—85 (Szöv. krit. Anastasius mártírról szóló enkomiumhoz). — AB 1939, 65—71 (Cyrus és Johannes).

[1] Johannes *ὁ Μόσχος;* lásd Bard. V. 131.

[2] Lelki rét. Az író illatos virágokkal borított rétre gondol; a virágok a szentek erényei. — *Λειμών* = nedves hely, liget, rét.

11. Neapolisi Leontius[1] († kb. 650); ő is megírta *Alamizsnás János életrajzát*, még pedig, mint mondja, azért, hogy a két barátjától (Moschus és Sophronius) szerkesztett életrajzot kiegészítse (kiadta Gelzer H., 1893); tőle való még: *Vita s. Simeonis Sali*, Justinianus († 565) idejében a szír pusztaságban élő «mirabilis»[2] szent szerzetes életrajza (MG 93, 1669—1748; németül részben: Lietzmann H. (l. fent a 9. számnál), 63—81). «Trimithusi Spyridon[3] életrajza (Vita)» c. irata elveszett; v. ö. Heseler, BNJ 9, 1933, 113 skk.

12. Szentek életrajzai **ismeretlen szerzőktől.** a) *Eusebiusnak, Samosata püspökének életrajza;* szír nyelven; a niceai zsinat határozatainak védelmezője († 380); lehet, hogy ez a munka egy kortársnak görög eredetije után készült. Szövegét l. Bedjan 6, 335—77. b) *Rabulas életrajza* (412—36-ig Edessa püspöke; egy edessai klerikus írta szír nyelven 450 körül. Szöveg: Bedjan 4, 396—450. Németül: Bickell G. BKV 1874, 166—211; svédül: v. Zettersteen K., KA 1915, 1—41. *Értekezések:* Peeters, RSR 1928, 170—204; ehhez Rb 1931, 120—9. c) *Szent Simeon Stylites* († 459) *életrajza;* egyik tanítványa, *Antonius* írta görög nyelven, felhasználta Theodoretus (Hist. relig. c. 26) idevonatkozó adatait (l. 49. § I. 7.). Simeon Stylites életrajza ismeretes szír nyelven is; a két szerzőt: — Simeon Bar Apollon és Bar Chatar — közelebbről nem ismerjük. Ez a munka tartalmasabb és megbízhatóbb, mint a görög nyelvű Vita.

Görög szöv.: H. Lietzmann: TU 32, 4, 1908. — *Szírül:* Bedjan 4, 507—648; németül: Lietzmann 79—188. — H. Delehaye: Les Saints Stylites 1923. — De Jerphanion: RSR 1931, 340—60; 1932, 71 skv. (Anton.-Vita szövegtörténete); v. ö. Byz 7, 1932, 621—4. — Benz: Kyrios 3, 1938, 1—55 (Simeon és Andreas Salos).

d) *Az ibériai*[4] *Petrus életét* (monofizita érzelmű; a Gaza melletti Majuma püspöke) 500 körül, ismeretlen szerző görög nyelven írta meg; szír fordításban és rövidebb görög recenzióban ismeretes.[5] Kiadás: Raabe R., L 1895. e) *Szent Alexius élete;* ennek a legendának legrégibb szír fogalmazásában (V. sz.) Alexius név nélkül, mint «Isten embere» szerepel;[6] meghalt Edessában. — Kiadás: Amiaud A. P 1889. Lat. in ASS Jul. 4, 251—3.

B) *A Nyugat hagiografusai.*

Kelet irodalmi tevékenységével összehasonlítva, Nyugat sokkal kevesebb *történelmileg használható* szentek-életrajzát mutat fel. Azok a latin írók, akik hagiografikus műveket hagytak ránk, az irodalom más területein sokkal fontosabb munkásságot fejtettek ki, éppen ezért hagiografikus írásaiknak külön összeállítását és méltatását e helyen mellőzhetőnek véljük. Itt csak megemlítjük, hogy mint hagiografikus írók is kitűntek: Nolai Paulinus, Jeromos, Lioni Eucherius, Eugippius, Toursi Gergely, Venantius Fortunatus és Nagy Szent Gergely.

47. §. Zarándokok elbeszélései Palesztináról.

Mivel a keresztény ókornak azok a könyvei, amelyek a zarándoklatokon tapasztaltakat mondják el, a szentek tiszteletének ókeresztény sajátosságairól is felvilágosítanak, meg kell emlékeznünk ezekről az írásokról is.

A keresztény vallásos tisztelet tárgyai nemcsak a szent személyek, hanem elég korán felkeresték a szent helyeket is. Már Sardesi Melitóról (Eus. Hist. 4, 26, 14) és Origenesről tudjuk, hogy Palesztinában jártak, s őket tekinthetjük az előttünk ismeretes legrégibb zarándokoknak. Az ősrégi keresztény gondolat ugyanis, hogy a keresztény ember élete csak zarándoklás e földön, ahol nincs állandó hazánk, csakhamar zarándoklatokban nyilvánult meg. Ezek a IV. század óta egyre gyakoriabbakká lesznek. A zarándokok útjairól több leírás (Itineraria) maradt fenn.

1. *Itinerarium a Burdigala*[7] *Hierusalem usque*, a 333. évből; Bordeauxtól Jeruzsálemig és innen vissza Rómán át Milánóig megtett zarándokút állomásainak száraz felsorolása.

[1] Neapolis, Ciprus szigetén; ma: Nemosia.

[2] Szent Simeon Krisztusért magát bolondnak *(σαλός)* tetette, hogy így magát megvetésnek tegye ki és ez által is hasonlóvá legyen az Üdvözítőhöz. Bard. V. 137.

[3] Spyridon a Ciprus szigetén lévő Trimithus püspöke volt.

[4] Iberia, ma: Georgia vagy Grusinia, a Kaukázus déli oldalán.

[5] Bard. IV. 316.

[6] Bard. IV. 394.

[7] Burdigala = Bordeaux. Zarándoklat Bordeauxtól egészen Jeruzsálemig.

Kiad.: P. Geyer (CSEL 39) 1898, 1—33. O. Cuntz, Itineraria Romana I, 1929. Kubitschek, PWK 9, 2352—9.

2. *Peregrinatio ad loca sancta;* szerzője: Aetheria (Eucheria vagy Egeria), valószínűleg délfranciaországi szerzetesnő, a IV. század végefelé; munkája csak 1887 óta ismeretes, zarándokútja valószínűleg 393—94-re tehető. A beszámoló páratlanul értékes liturgiatörténeti forrás. Különösen a jeruzsálemi nagyhétnek és húsvét hetének liturgiáját írja le és igen sok adatot tartalmaz a Keleten található vértanusírokra és templomokra vonatkozólag.

Kiad.: P. Geyer (CSEL 39), 35—101. — W. Heraeus Hei 1929[3]. — Németül: H. Richte 1919 és H. Dausend 1933. — Spanyolul: B. Ávila, Ma 1935. — *Mg. és ért.:* E. Löfstedt: Philol. Kommentar z. Peregr. Aeth. (új lenyomat), Up 1936. — W. van Oorde: Lexicon Aetherianum, P 1929. — Leclercq-Férotin: DAL 5, 552—84. — Leclercq: DAL 7, 2374—92. — J.-B. Thibaut: Ordre des Offices de la Semaine Sainte à Jerusalem du 4e au 10e siècle 1926. — A. Bludau: Die Pilgerreise der Aeth. 1927; v. ö. OC 1934, 116—22. — Heiming: JL 6, 1926, 236 skv. (pünkösdböjtje). — Jarecki: Eos 31, 1928, 453—73; 32, 1929, 43—70; 33, 1930—1, 241—88 (Silvaniae It.; utaz. 393—4). Ziegler: Bi 1931, 70—84, 162—98 (Eus. Onomast.-t Szent Jeromos fordításában használta, tehát 390 után). — Burger: Palästina-Jahrb. 1931, 85—111 (zarándoklatok kezdete). — Svennung: Er 1934, 93—7 (szövegkritika). — A. Lambert: RevMabillon 1936, 71—94 (szerző neve); 1937, 1—42 (Eg., soeur de Galla). — A. Lambert: RevMabillon 1938, 49—69 (a zarándokút időpontja: 414—16. — D. Brocke: Pillgrims were they all 1937 (cap. 2).

3. *De situ terrae sanctae;* szerzője Theodosius archidicaonus, akiről más közelebbi adatot nem tudunk; valószínűleg Észak-Afrikában, 520—30 körül jelent meg. Szöveg: Geyer P. (CSEL 39) 135—50.

4. *Breviarius de Hierosolyma;* a város szentélyeinek felsorolása, az V. vagy VI. századból. — Szöveg: Geyer 151—5. — RB 1928, 101—6.

5. *Itinerarium Antonini Placentini;* kb. 560—70 között jelenhetett meg; Piacenzar város több polgárának palesztinai zarándokútját beszéli el. Szöveg: Geyer P. 157—218.

48. §. Caesareai Eusebius († 339).

Eusebius két korszak fordulópontján élt. Képzettségével, érdeklődésével, a mult eredményeit összefogó műveivel még a niceai zsinatot megelőző időhöz tartozik; püspöki és egyházpolitikai működése azonban a harci zajtól állandóan forrongó új konstantini korszak kellős közepébe állítja. Palesztinában, valószínűleg Caesareában született 263 körül; itt az Origenestől alapított iskola és híres könyvtár székhelyén Pamphilustól, kinek talán rabszolgája volt, kapta tudományos kiképzését. Korán meginduló irodalmi tevékenységét a 303-ban kitört nagy keresztényüldözés szakította meg. Tanítómesterének halála után, kinek életrajza megírásával állított emléket (41. § 8.), Tyrusba, majd Egyiptomba menekült, s ott börtönbe vetették. Talán már 313-ban Caesarea püspöke lett; nagy befolyása volt Konstantin császárra, részint kitűnő képzettsége, részint közvetítő szerepe következtében, melyet az origenesi szubordinacianizmus híveként az ariánus vitában játszott.

Az antiochiai zsinat 325-ben kiközösítette, mert az Arius ellen irányuló hitvallási szöveget nem fogadta el. A 325. évi niceai egyetemes zsinaton közvetítő szövegezésű hitvallást terjesztett elő; a zsinati határozatokat csak benső fenntartással írta alá; résztvett azonban a «niceai párt» ellen meginduló eljárasban, tehát a Tyrusban 335-ben tartott zsinaton is, amely Atanázt letette. A császártól épített jeruzsálemi szentsírtemplom felszentelése alkalmával (335) Konstantinnak ajánlotta «Bevezetés a kereszténységbe» című apologetikai színezetű értekezését[1] (l. alább: Laus Constantini); ugyanebben az évben, a császár uralkodásának 30 éves jubileuma alkalmából Konstantinápolyban a hivatalos ünnepi beszédet ő mondotta. A császári udvar légkörében élő püspök prototípusa a jellemileg gyenge, az uralkodó kegyét kereső hivatalnok-püspöknek.

Eusebius — ámbár nagy tanultsággal rendelkezett — mégsem sorolható a nagy teológusok közé; emlékét azonban mindenkorra megörökíti, hogy ő a keresztény ókor első nagy történetírója; apologetikai működése is jelentős. Szentírást-magyarázó munkáiban az origenesi allegórikus irányt követi.

[1] Bard. III. 260.

1. *Eusebius történeti munkái.*

a) *Χρονικοὶ κανόνες καὶ ἐπιτομὴ παντοδαπῆς ἱστορίας Ἑλλήνων τε καὶ*[1] *βαρβάρων. Krónika.* A bevezetésben, illetőleg az 1. részben Eusebius a régi népek (kaldok asszíriaiak, zsidók, egyiptomiak, görögök, rómaiak) történetéről — a számára hozzáférhető legrégibb írások kivonatai alapján — ad rövid áttekintést. A 2., illetőleg főrész szinkronisztikus, oszlopokban egymásmellé helyezett táblázatokból áll, amelyek Ábrahám születési évétől (Kr. e. 2016—15) kezdődőleg a legfontosabb történeti eseményekről közölnek adatokat.[2]

A mű, mely kb. 303-ban jelent meg, görögül csak töredékekben, örmény fordításban azonban teljesen fenmaradt; ezenkívül a 2. rész, továbbfolytatva egészen 378-ig, megvan még Jeromosnak latin nyelvű szabad átdolgozásában. A munka ebben az alakjában befolyásolta a középkor időszámítását és sok értékes történeti anyagot mentett meg a pusztulástól. Eusebius, Julius Africanushoz (41. § 1.) hasonlóan, azt akarja bebizonyítani, hogy a zsidó-keresztény hagyomány minden más népénél távolabbi korba nyúlik vissza.

b) *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία:* Egyháztörténelem 10 könyvben, az Egyház megalapításától egészen Konstantinnak Licinius fölött kivívott győzelméig (324).

A művön a következő apologetikai alapgondolat vonul végig: A kereszténység története, különösen az ellenséges államhatalom fölött aratott végleges győzelme a legnagyobb bizonyítéka isteni alapításának és igazvoltának. Eusebiusnak még nincs módjában genetikus módszerrel kifejtett történelmi képet megrajzolnia; amit ő ad, az főképen anyaghalmaz, amelyben tények, az ókeresztény irodalomból szemelvények és ügyiratok tarka változatban, leginkább mégis időrendi sorrendben következnek egymásután.

Eusebius a Diocletianus-féle üldözés (303) előtt hét könyvben adta ki ezt a munkáját. A gyorsan váltakozó, új, világtörténetileg döntő események arra késztették, hogy bővítse és az újabban történteket hozzá fűzze; az utolsó kiegészítést hamarosan 324 után, Licinius bukása után végezte munkáján. Az «Egyháztörténetet» már a IV. században szír nyelvre, utána pedig később örmény nyelvre fordították; Rufinus 403-ban latin fordítását készítette el, az események leírását pedig egészen 395-ig folytatta.

c) «*Palesztina vértanuiról*» c. írás két kiadásban ismeretes; csak a régebbi, rövidebb kiadás, mint az «Egyháztörténet» 8. könyvének melléklete, maradt ránk görögül (l. 45. § 17.; EH 468—70).

2. A *Konstantinról szóló dicsőítő iratok* nem tartoznak a tulajdonképeni történeti munkák közé. *a)* Az ú. n. *Vita Constantini* (négy könyv; EH 456—67) erősen túlzott dicsőítő beszéd a császárról, aki «a mindenható Istennek barátja» és «új Mózes». A Vita-ban közzétett okmányok hitelessége bizonyítottnak tekinthető. *b)* A megtévesztésre alkalmas című «*Laus Constantini*» két írásműből van összetéve: az 1—10. fejezet ünnepi beszéd, melyet Eusebius a császár uralkodásának 30 éves jubileuma (335) alkalmából mondott; a 11—18. fejezet a császárnak ajánlott, pogány olvasóközönségnek szánt, apologetikai Bevezetés a keresztségbe» (l. az előző oldalon). *c)* A Vita Constantini függeléke a csá-«zárnak egy nagypénteki beszéde: *Ad coetum sanctorum* (A szentek gyülekezetéhez),[3] melyet Eusebius a császár ékesszólásának bemutatására közöl. A valószínűleg 313-ban, a császári kancellárián eredetileg latinul (Lactantiustól?) szerkesztett beszéd hitelességét kétségbevonni nincs okunk.

Kiad.: PG 19—24. — Chronicon kiad. A. Schoene, 2 k. 1866—75. — Örményből ford. J. Karst (GCS 20) 1911. — Eusebius-Hieronymus Chronicon kiad. R. Helm, 2 k. (GCS 24, 34) 1913—26. Kiad. J. K. Fotheringham, O 1905, L 1923; v. ö. R. Helm, SbB 1929, 371—408 és Phil. Suppl. 21, 2, 1929. — Egyháztörténetét kiadta E. Schwartz, 3 k. (GCS 9; Rufinus latin feldolgozását is tartalmazza, ezt Th. Mommsen adta ki) 1903—9. Kisebb kiad. 1922[3]. — Franciára ford. E. Grapin, 3 k. P 1905—13. — Németül Ph. Häuser (BKV[2] II 1) 1932. — Angolul: Lawlor and Oulton, 2 k. 1927—8. — Olaszul: G. del Ton, Siena 1931 skk. — Panegyr. írásait kiad. I. A. Heikel (GCS 7) 1902; ehhez Heikel (TU 36, 4) 1911. — Németül BKV[2] 9, 1913. — *Mg.:* A. Bigelmair: BKV[2] 9, 1913, V—LXI. — E.

[1] Időszámítási (korszakok) és a hellének és barbárok mindenféle történetének kivonata. *χρονικοὶ κανόνες* = azok az időszámítási időpontok, amelyekhez, illetőleg amelyek szerint «mérjük *(κάνων)*» a közbeeső többi eseményt. Pl. egy uralkodó uralkodásának éveivel határozzuk meg az akkor történt eseményeket.

[2] Bővebben Bard. III. 248.

[3] Coetus sanctorum = a birodalom keresztény alattvalói. Bard. III. 260.

Schwartz: PWK 6, 1370—1439. — Leclercq: DAL 5, 747—75. — *Ért. történeti műveihez:* R. Laqueur, E. als Historiker seiner Zeit 1929. — E. Caspar, Die älteste röm. Bischofsliste 1926. — Salaverri, EE 1932, 114—23 (Chronol.). — Delehaye, AB 1932, 241—83 (Mart. Pal.). — Zernov, CQR 116, 1933, 24—41 (az 5, 23 skv.-hez, Passah-vita). — M. Müller, ThSK 1933, 425—55 (NT). — F. J. Foakes-Jackson, E., Bishop of C. and first Christ. Historian, C 1933. — W. Nigg, Die Kirchengeschichtsschreibung 1934. — W. Bauer 1934, 13—6, 151—61, 193—5 és még több helyen (megbízhatósága ellen). — A. Ehrhard: TU 50, 1936, 1—18 (mart. akták). — *Ért. a panegyr. írásokhoz:* J. M. Pfättisch: Die Rede Konstantins d. Gr. an die Versammlung der Heiligen 1908; Die 4. Ekloge Vergils in der Rede Konstantins..., Programm des Kgl. Gymnasiums im Benediktinerkloster Ettal 1912—3. — N. H. Baynes: Constantine the Great and the Christ. Church 1930, 50 skk. (Ad coet.); v. ö. ThLZ 1934, 159—62. — E. Schwartz: Kaiser Konstantin und die christl. Kirche 1936[2]. — A. Piganiol: L'empereur Const., 1932; v. ö. Byz 7, 1932, 645—52. — L. Broel-Plater: Konst. Wielki i Kościoł kat., Wilno 1933. — *Or. ad. coet.-hoz:* A. Kurfeß: Pastor bonus 1930, 115—24; Festg. für Peter Meyer, Münstereifel 1933, 26—30; ThQ 1936, 11—26; ZntW 1936, 97—100; PhWo 1936, 364—7; Glotta 25, 1936, 274—6 (hitelessége mellett; 313!). — Piganiol: RHPh 1932, 370—2 (eredeti; 323!). — Baynes: Mél. Bidez 1, 1934, 13—8 (Laus Const. 1—10). — E. Peterson: Der Monotheismus als polit. Problem 1935. 71—82. — J. Daniele: I Documenti Constant. della «Vita Constantini di Eus. di C.» 1938. — Grégoire: Byz 1938, 561—83. — Kurfess: Mn 1937, 282—8 (coet. sanct.).

3. Eusebius *apologetikai munkái* a tudós szerző széleskörű olvasottságának tanui és azért fontosak, mert az antik irodalom elveszett írásaiból nagyszámú szemelvényt őriztek meg.

a) *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*[1] *(Praeparatio evangelica)* 15 könyvben; azt bizonyítja, hogy a keresztények helyesen jártak el, hogy a zsidóságot többre becsülték a pogányságnál. A «zsidók bölcselete» felette áll a pogányok kosmogoniájának és mitológiájának. A pogány bölcsek, elsősorban Platon, az ószövetségből merítettek (EP 661—3).

b) *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*[2] *(Demonstratio evangelica);* 20 könyv, de csak az 1—10 könyv van meg és a 15. könyv egy részlete; az előző műnek folytatása; bizonyítja, hogy a mózesi törvénynek csak előkészítő jellege volt, és hogy az ószövetségi jövendölések Krisztusban teljesedtek be (EP 664—73).

c) A csak szír nyelven ismeretes írásmű «*A theophaniáról*», — vagyis Istennek testben történő megjelenéséről, — népies, erősen apologetikai színezetű öt könyv, amely a «Praeparatio» és «Demonstratio» c. munkákból merít.

d) Eusebius első apologetikai munkájából: «*Általános elemi bevezetés*» (legalább 10 könyv), csak a 6—9 könyv van meg; *Περὶ τοῦ Χριστοῦ προφητικαὶ ἐκλογαί* címen a Messiásra vonatkozó ószövetségi jövendölések magyarázatait tartalmazza.

e) *Az újplatonikus Porphyrius ellen* írt, 25 könyvből álló vitairatából csak jelentéktelen töredékek ismeretesek; «*Cáfolat és ellenvetés*» c. írása (2 könyv), amely a pogányok ellenvetéseire válaszol, elveszett.

f) *Hierokles, Bithynia helytartója ellen* azért támadt, mert ez egy vitairatában tyanai Apolloniust Krisztus fölé helyezte.

Praep. ev. kiad. E. H. Gifford, 4 k., O 1903 (fordítással). — Demonstr. ev. kiad. I. A. Heikel (GCS 23) 1913. — Theoph. kiad. H. Greßmann (GCS 11, 2) 1904. — Eclogae proph. kiad. Th. Gaisford, O 1842. — Hierokles elleni művét a Contra Marc. és a De eccl. teol. című írásaival együtt kiadta: Th. Gaisford, O 1852. — *Ért.:* H. Doergens: Eusebius von C. als Darsteller der phöniz. Religion 1915; Eusebius von C. als Darsteller der griech. Religion 1922. — J. Wieneke: Ezechielis Iudaei poetae Alexandrini fabulae quae inscribitur *Ἐξαγωγή* fragmenta rec., Mr 1931 (Praep. ev. 9, 28 skv.). — P. Henry: Rech. sur la Prép. év. d'Eusèbe et l'éd. perdue des oeuvres de Plotin publ. par Eustochius 1935; v. ö. ThR 1936, 94—6; P. Kraus: RHR 113, 1936, 207—18. — Tasker: HThR 1935, 61—7 (Ev. szöveg a Demonstr.-ben). — Peters: OC 33, 1936, 1—25 (Máté-idézetek Theoph. szír szövegében). — P. Henry: Les Etats du texte de Plotin 1938, 77—124 (Szöv. krit.; Praep. ev. 15, 12).

4. *Eusebius biblikus munkái.*

a) *A zsoltárokhoz írt tudományos kommentárból,* melyet Poitiersi Hilarius és Vercelli Eusebius latinra fordítottak, terjedelmesebb töredékek maradtak meg. Remélhetjük, hogy a rendelkezésünkre álló katénák segítségével sikerül ennek a munkának teljes rekonstrukciója (MG 23, 24, 9—76). b) A katénák kutatása és egy szerencsés kéziratlelet Eusebius egy másik művével, csaknem teljes *Izaiás kommentárral* ajándékozott meg bennünket (MG 24, 89—526). c) *Περὶ τῶν ἐν εὐαγγελίοις ζητημάτων καὶ λύσεων (Az evangéliumok-*

[1] *προπαρασκευή* = előkészület.
[2] *ἀπόδειξις* = előadás, az előzményből folyó ítélet: a conclusio. Itt: bizonyítás.

ban található problémákról és megoldásokról) c. munkájából csak egy későbbi időben készített kivonat maradt meg (MG 22, 879—1006). d) «*A Pascha ünnepről*» c. írásából csak egy nagyobb töredék ismeretes (MG 24, 693—706); a szentmiseáldozatról értékes tanubizonyságot találunk benne. e) Az «*Evangéliumi kánonok*» (MG 22, 1275—92) c. művét bizonyos Carpianusnak ajánlja; tíz táblázatban a négy evangélium párhuzamos helyeinek gyors áttekintését akarja lehetővé tenni. f) Négy részből álló bibliai-földrajzi munkájából csak a 4. rész, amely a legfontosabb, maradt ránk: *Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων* (Onomasticon) címmel. A Szentírásban előforduló helységnevek ábécé sorrendben közölt jegyzéke, a helységek fekvésére és történetére vonatkozó jegyzetekkel. Jeromos ezt a munkát javított, latin feldolgozásban adta ki.

Onomasticon kiad. E. Klostermann (GCS 11, 1) 1904 (és latin szöv.). — *Ért.:* Devreesse: DBSuppl. 1, 1928, 1122—4 (zsolt.-komm.); Rb 1933, 540—55 (Iz.-komm.). — Möhle: ZntW 1934, 87—9 (Iz.-komm.). — Bardy: Rb 1932, 228—36 (a c.-hez!). — Hebbelynck: Mu 1928, 81—120 (kopt levél Carp.-hoz). — Onom.-hoz v. ö. F. Wutz: TU 41, 1—2, 1914 skv. — Melamed: Tarbiz 4, 1933, 1. — H. Burrows: JourPalestOrSoc 12, 1932, 142—8. — G. Beyer: ZDtschPalVer 1933, 218—53.

5. Két *dogmatikai írásában* (Contra Marcellum és De ecclesiastica theologia) cáfolja (336-ban és később) Ancyrai Marcell püspököt, aki a niceai hitvallás híve volt, és azt iparkodik bizonyítani, hogy a Logos-tanban vallott origenista felfogása az «egyházi teológia». (Kiadás: E. Klostermann, GCS 14, 1906).

6. Eusebius *levelezéséből és prédikációiból* csak kevés maradt meg. Megemlítjük a következőket: Levele egyházközségéhez (325-ben); ebben a *ὁμοούσιος*-ra vonatkozó felfogását mondja el (Atanáznál, De decr. Nic. syn.); egy levelének töredékei a II. niceai zsinat aktái között, Act. 5, 6 (Arius hitvallása); Konstanciához, a császár nővéréhez intézett leveléből töredékek (a képtisztelet ellen; Concil. Nicaen. 2.). A tyrusi bazilika szentelése (314—15-ben) alkalmával elmondott beszéde a Hist 10, 4-ben található.

Eusebius tanításai, nézetei.

1. *Szentháromságtana* lényegében origenista. A Fiú istenségére vonatkozólag Eusebius a szentírási kifejezéseknél akart megállapodni, ezért egész életében nem fogadta el a *ὁμοούσιος* kifejezést. Atanáz tanítását ő szabellianizmusnak minősítette. Szerinte az Atya a legfőbb Isten, aki increatus. A Fiú csak az Atya akaratából lett; ő a második Isten és az Atyának alá van rendelve. Az arianusok *ἐξ οὐκ ὄντων*[1] tanítását visszautasította. A Szentlélek szerinte az Atyának teremtménye, aki csak a szentekben működött.

2. *Eucharisztia.* «Mi az Újszövetség fiai, minden vasárnap megünnepeljük a mi Passah-unkat (húsvétunkat), mindenkor táplálkozunk az Üdvözítő testével, mindenkor résztveszünk a Bárány vérében ... Minden vasárnap föléledünk ugyanennek a megváltó Passah-báránynak megszentelt teste által, lelkünket megpecsételi az ő drága vére» (De sollemn. pasch. 7, 12). Isten «füst nélküli, vér nélküli áldozatot kíván, melynek az egész világon történő bemutatását rendelte el bizonyos misztikus szavak erejével a mindenség Megváltója az ő emlékezetére (Theoph 3, 71).

3. *Képtisztelet.* Konstanciához intézett levelében az origenista spiritualizmus értelmezéséhez híven Eusebius elutasító magatartást tanusít a képek minden tisztelete ellen; nem engedi meg Krisztusról képek készítését, «nehogy mi, mint a pogányok Istenünket képben hordozzuk körül» (EH 471—5; v. ö. Hist 7, 18).[2]

M. Weis: Die Stellung des Eusebius von C. im arian. Streit 1920. — J. Stevenson: Studies in E., C. 1929. — Salaverri: Gr 1932, 211—40; 1933, 219—47; 1935, 349—73 (tanítás a traditio-ról és az apostoli successio-ról). — Opitz: ZntW 1935, 1—19 (E. mint teológus). — Balanos: ThQ 1935, 309—22 (Logostan); S. Lambros-emlékkönyv, At 1934, 515—22.

Eusebius tanítványai és utódai.

1. **Caesareai Akacius,** Eusebius tanítványa, a püspöki székben pedig utóda († 366). Keleten a homoios-párt feje.[3] Írásaiból csak kevés töredék maradt. Írásait említik: Jeromos, Vir. ill 98 és Socrates, Hist 2, 4; Ancyrai Marcell elleni vitairatából egy töredék talál-

[1] A Fiú a nemlétezőkből lett. Schütz, I. 391; 406—8.
[2] Schütz, Dogm. II. 345.
[3] A seleuciai zsinaton (Bangha-Ijjas II. 59) indul el az ariánizmusnak ez az új pártja.

ható Epiphaniusnál Haer 72, 6—10 ; katéna-töredékek : Staab K.-nál 1933, 53—6. V. ö. még Bardy, Rb 1932, 341 skv, Devreese, Rb 1935, 186—9 (Oktateuchus).[1]

2. **Eusebius,** Emesa[2] püspöke, szintén Caesareai Eusebius tanítványa ; szemiarianus († 359 körül) ; nagy irodalmi munkásságából csak kevés töredék ismeretes.

Tör.: MG 86, 1, 535—62. — Az újabban felfedezett 17 beszéd latin fordításáról v. ö. Wilmart : AB 1920, 241—85 ; ROC 22, 1920—21, 72—94. — Esposito : Ha 1932, 253 skk. — A Lib. de trib. habit. szerzője esetleg E. ; PL 40, 991—8 ; Delius : ThSK 1937, 28—39 (12. sz.). — Bardy : Rb 1932, 344 skv. — K. Staab 1933, 46—52. — Zanolli : Baz 1934, 186—92 (E. és Ps.-Cyrill). — Devreesse : Rb 1936, 200—11 (ószöv. kommentár). — Godet : DThC 5, 1537—9. — Morin : ZntW 1935, 92—115 ; l. 95. § 1. — Baz 93, 1936, 345—52 (Gn-komm.).

3. **Emesai Nemesius** Eusebiusnak egyik utóda a püspöki széken 400 körül írta *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* c., lényegében újplatonikus irányú, a középkorban sokat használt munkáját.

Amann : DThC 11, 60—7. — W. Jaeger : Nemesius von E. 1914. — H. A. Koch : Quellenunters. zu Nemesius von E. 1921. — Valdenberg : Byz 4, 1927—8, 255—68 (Aristoteles hatása). — Arnou : Gr 1936, 116 skk (nestorianismus és az újplatonismus). — Skard : Symb. Osl. 1936, 23—43 (N. és Origenes) ; 1937, 9—25 (N. és Galenus) és 1938, 31—41.

49. §. Egyháztörténetek és krónikák (Eusebius utáni időben).

A történelmi irodalom egyrészét, nevezetesen az irodalomtörténetit már tárgyaltuk, a hátralévő történeti irodalmat egészen a patrológiai idő végéig az «első egyháztörténelemhez» kapcsoljuk és ezért itt ismertetjük.

A görög egyháztörténetírók gyüjteményes kiadása Eusebiustól Evagriusig : H. Valesius (de Valois), 3 fol. P 1659—73, kijavította : W. Reading, 3 fol. C 1720. Az egyháztörténetírás történetéhez : F. Chr. Baur : Die Epochen der kirchl. Geschichtsschreibung 1852. — F. Overbeck : Über die Anfänge der Kirchengeschichtsschreibung 1892. — G. Loeschcke : Zwei kirchengeschichtl. Entwürfe 1913. — Leclercq : DAL 6, 2533—735. — W. Nigg : Die Kirchengeschichtsschreibung 1934.

I. Egyháztörténelmi munkák.

1. **Caesareai Gelasius** († 395), Eusebiusnak második utóda a püspöki széken, megírta többek között Eusebius Egyháztörténetének *folytatását,* melyet Rufinus Egyháztörténelmének utolsó két kötetében használt fel. Remélni lehet, hogy az elveszett munka egyes részleteit Heseler P. rekonstruálja.

A. Glas : Die KG des Gel. v. Kais. 1914. — P. Heseler : Hagiographica, BNJ 9, 1932—3 113—28, 320—37 (újabb adatokkal bizonyítja Rufinus függését Gelasiustól) ; v. ö. ThR 1935, 235 ; Heseler : BNJ 12, 1936, 201 ; Heseler és Bidez : Byz 10, 1935, 438—42 ; BNJ 12, 1936, 347—51. — Glas ellen : P. van den Veen : Mu 1915, 92—115 ; P Peeters : AB 1932, 30—32 ; H. Grégoire : Byz 7, 1932, 635 skk. — Van den Veen ellen v. ö. Heseler : BNJ 9, 1932—3, 125—9. — F. Diekamp : Anal. Patristica R 1938, 16—49 (Glas és mások ellen).

2. Nyugat legrégibb egyháztörténelmi munkájának szerzője **Aquilejai Rufinus** (l. 85. §). Eusebius Egyháztörténetét 403-ban rövidítve és rétori hozzáadásokkal (9 könyvben) latinra fordította ; ehhez további két könyvet írt (395-ig), amelyek lényegükben az előbb említett Gelasius Egyháztörténelmének, illetőleg a Gelasius által írt «folytatásnak» fordításai és feldolgozásai. (Glas és Heseler szerint).

Kiad.: Th. Mommsen Eusebius egyháztörténetének kiadásában (GCS 9) 1903—9. — P. Peeters: Acad. roy. de Belge Bull. de classe des lettres 17, 1931, 10—45 (10, 11-hez) ; v. ö. Byz 7, 1932, 635—9. — De Bruyne : RB 1924, 125 n. 11, 127 n. 16 (kéi. tör.).

3. **Sidei** (Pamphylia) **Philippus,** konstantinápolyi pap, Aranyszájú Szent János barátja, 430 körül kiadta *Χριστιανικὴ ἱστορία* c. munkáját (36 könyv) ; csak töredékei ismeretesek.

Tör.: C. de Boor : TU 5, 2, 1888, 165—84. — E. Bratke : TU 19, 3, 1899, 153 skk. — Heseler : Byz 10, 1935, 440.

[1] *ὀκτάτευχος βίβλος* = a keleti egyházban a pentateuchus + Bírák + Józsue + Ruth együttes elnevezése.

[2] Kicsiny egyházmegye volt Föniciában.

4. **Philostorgius**, aki Konstantinápolyban élt és eunomianus-színezetű arianus volt, 425—433 között fejezte be Egyháztörténetét, amely 12 könyvből áll és 425-ig tárgyalja az eseményeket; elsősorban Photius kivonataiból ismerjük. Különös figyelemre méltatja a világi történelmet; ariánus felfogása erősen érezhető (EH 789).

Kiadta: J. Bidez (GCS 21) 1913. — G. Fritz: DThC 12, 1495—8. — Opitz: Byz 9, 1934, 535—93 (a Cod. Ang. vita Constantini kiad. 22 Philostorgius töredékkel). — További töredékekről v. ö. Heseler: Byz 10, 1935, 399—402 és Bidez u. o. 403—37.

5. Eusebius történeti munkájának folytatásai közül legjobb **Sokrates** konstantinápolyi ügyvéd (scholasticus, *kb. 380, † 439 után) hét könyvből álló *Egyháztörténete*, mely 305—439-ig terjedő időt tárgyalja. A munkába sok eredeti okiratot is felvett, pl. zsinati határozatokat, császárok és püspökök leveleit, még pedig szószerinti szövegezésben. Tárgyilagosságra törekszik és az általa használt forrásokat kifejezetten megnevezi. A novatianusok iránt nagy rokonszenvet tanusít (EH 843—67).

Kiad.: MG 67, 29—872. — R. Hussey, 3 k., O 1853. — *Ért.:* Eltester: PWK II 3, 893—1901. — F. Geppert: Die Quellen des K.-Historikers S. 1898. — Peeters: Mél. Bidez 2, 647—75 (örmény ford.). — H. G. Opitz: Unters. 1935, 155—7 (szövegkritika). — Heseler: Byz 10, 1935, 438 skk. (Sokr. közvetlenül Caes. Gelasiusból merített).

6. **Sozomenus** szintén konstantinápolyi ügyvéd *Egyháztörténete* (9 könyv) a 324—425 évekről értesít. 439 és 450 között készült, erősen Sokrates hatása alatt áll, de bőséges új irattári anyagot is ölel fel. Irodalmi és stilisztikai értéke felülmúlja Sokratest, kritikai érzéke azonban csökkentebb; sok kétségtelenül legendaszerű adatot is közöl.

Kiad.: MG 67, 844—1630. — R. Hussey, 3 k., O 1860. — *Ért.:* Eltester: PWK II 3, 1240—8. — G. Schoo: Die Quellen des K.-Hist. Soz. 1911. — Bidez: SbB 1935, Nr. 18 (Prologus és VI 28—34).

7. **Cyrusi Theodoretus** *Egyháztörténete* (v. ö. 73. §) öt könyvben a 325—428-ig terjedő időt tárgyalja; megjelenésének éve: 449—50; apologetikus, eretnekellenes irányzatú. Sokratesszel és Sozomenusszal gyakran egyező szövegezése Parmentier szerint abból magyarázható, hogy közös forrásokat használtak. Előadása felületes; kronológiai adataiban nem pontos (EH 930—9).

Theodoretusnak még két történeti írását ismerjük: *Szerzetesek története* (historia religiosa), hasonlít Palladius Historia Lausiaca c. munkájához (l. 46. §. A. 1.; MG 82, 1283—1496), és *Eretnekek története* (Eutychesig, 5 könyv, MG 83, 335—556); az 5. könyv a hittannak dogmatörténetileg értékes, rendszeres előadása.

Az egyháztörténelem *kiad.:* L. Parmentier (GCS 19) 1911. — Németül: A. Seider (BKV² 51) 1926. — K. Gutberlet (BKV² 50) 1926 (szerzetestört.). — Opitz: PWK II 5, 1800, n. 30 (a Chalcedoni zsinatról).

8. **Jeruzsálemi Hesychius** († 450 után) *Egyháztörténetéből* csak a Mopsvestiai Theodorusról szóló fejezet ismeretes, amelyet az 553. évi zsinaton felolvastak (MG 92, 948; 86, 1031; l. 71. § 3.).

9. **Cyzikusi Gelasius** *Egyháztörténetét* (3 könyv) hamarosan 475 után szerkesztette Bithyniában. A munka a keleti egyház Nagy Konstantin alatti történetével ismertet meg, s jórészt más, ismert források alapján készült összeállítás. A csak tőle közölt ügyiratok valódisága vitás.

Kiad.: G. Loeschcke és M. Heinemann (GCS 28) 1918. — BNJ 10, 1933—4, 137. — Opitz: Unters. 1935, 74.

10. **Johannes Diakrinomenus** szír monofizita (?) 500 körül írta meg *Egyháztörténetét* (10 könyv) a 429-től egészen I. Anastasius császár (491—518) uralkodásáig terjedő időről. Munkájából töredékek bizánci történetíróknál találhatók (v. ö. PWK 9, 1806.).

11. A monofizita **Basilius Cilix** (ciliciai) többek között egyháztörténetet is írt (3 könyv) a kb. 450—540-ig terjedő időről; a munka elveszett (v. ö. PWK 3, 54 skv.).

12. A monofizita **Zacharias** (rétor) († 553 előtt), Mitylene püspöke, *Egyháztörténelmében* a 450—91. évek történetét írja meg. A munkát, melynek görög eredetije elveszett, egy névtelen szerzőnek szír nyelvű világkrónikája, mely 12 könyvben 569-ig tárgyalja az eseményeket, 3—6 könyveiben megőrizte számunkra. A manicheusokat támadó írásokon kívül Zacharias több életrajzot is írt (Antiochiai Severusról, Iberiai Péterről, Izaiás aszkétáról).

Kiad.: E. W. Brooks (CSCO, SS Syri 5 és 6) 1919—21; francia fordítás u. o. Versiones 5 és 6 1924. — Németül: K. Ahrens és G. Krüger, L 1899. — «Rétor»: Bard. V. 112.

13. **Theodorus Lector** 530 körül Sokrates, Sozomenus és Theodoretus egyháztörténelmeit *Historia tripartita*[1] c. munkába olvasztotta össze (4 könyv); e munkából a két első könyvet a Cod. Marc. 344 őrizte meg számunkra. Ennél a munkánál fontosabb az önállóan megírt, de csak töredékekben fennmaradt *Egyháztörténet* (4 könyv), amely a His'. tripartität 527. évig folytatja. Theodorus elveszett egyháztörténelméért némi kárpótlást ad a VII. vagy VIII. században készült *Egyháztörténeti Epitome:* teljes egészében ez sincs meg, de a bizánci kronografusoknál nagyobb szemelvényeket találunk belőle.

J. V. Sarrazin: Commentat. philol. Jenenses 1, 1881, 163—238. — De Boor: ZKG 6, 1883—4, 487—91, 573—7. — Opitz, PWK II 5, 1869—81 (alapvető). — Az összes töredékek első kritikai kiadása Opitz-tól várható.

14. **Efezusi János** († 586); már fentebb is (46. A 8.) megemlékeztünk róla; *Egyháztörténelme* 3 részből, mindegyik rész 6 könyvből áll; a tárgyalt anyag: Julius Cézártól 585-ig. Csak a 3. rész (575—85-ig) maradt meg közvetlen áthagyományozásban. (V. ö. Steidle 256.)

Kiad.: E. W. Brooks: CSCO, SS Syri 3, 1935. — Németül: J. M. Schönfelder 1862. — Baz 1934, 52—9 (örmény tör.).

15. **Evagrius Scholasticus**, ügyvéd Konstantinápolyban, később quaestor és tiszteletbeli prefektus («ex praefectis»); † 600 körül; szigorú ortodox szellemben írta meg Egyháztörténetét (6 könyv) a 431—594. évekről; munkája fontos a nestorianus és monofizita viták történetére. A történeti események és adatok közlésében a valóságra törekszik, pártatlan, azonban könnyenhívő és nem mentes a mindenben csodátlátás vágyától.

MG 86, 2, 2415—2886. Kiad.: J. Bidez és L. Parmentier, Lo 1898. — DThC 5, 1612 skv.

16. Nyugaton Rufinus (l. 49. § I. 2) munkásságát **Cassiodorus** († 583; l. 96. § 6) vette fel újra, aki *Világkrónikát* írt és szerzője a csak Jordanes szemelvényeiből ismeretes *Gótok történetének.* **Epiphanius** szerzetes által Sokrates, Sozomenus és Theodoretus egyháztörténeteit latinra fordíttatta, maga pedig Theodorus Lector (l. 49. § I. 13) munkájának mintájára ezt a három egyháztörténetet *Historia tripartita* címmel 12 könyvben egybefoglalta. Ez a mű a latin középkornak egyik legjelentősebb egyháztörténeti segédeszköze volt.— F. A. Bieter: The syntax of the cases and proposit. in Cass.' Hist. eccl. trip., Wa 1938.

II. Krónikák.

A krónikások, a történetíróktól eltérően, nem törekszenek a legfontosabb események összefüggő előadására; éppen ezért nem iparkodnak a történés benső összefüggéseit megérteni és másokkal megértetni. Az ő törekvésük kizárólag arra irányul, hogy minél nagyobb számú olyan egyes történeti adatot, melynek közlése szélesebb rétegű olvasóközönség érdeklődésére számíthat, minden benső összefüggés nélkül egymás mellé sorakoztassanak és időrendben egymásután elősoroljanak. Julius Africanus, Hippolytus és Eusebius világkrónikái az emberiség fejlődésének megismerésére irányuló érdeklődést — természetesen az akkori ismeretek mértéke szerint — keresztény szellemben és értelmezésben táplálták.

Kiad.: Th. Mommsen: Chronica minora saec. IV—VII, 2 k. (MG Auct. ant. 9, 11) 1891—4. — C. Frick: Chronica minora, L 1892. — *Ért.:* H. Gelzer: S. Jul. Africanus u. die byzant. Chronographie, 2 k. 1880—98. — A. Bauer: Beitr. zu Euseb. u. den byzantin. Chronographen 1909.

1. **A 354. év krónikása**[2] (l. 50. § 5) gyűjteményébe felvette a *Chronica Horosii* c. világkrónikát, ami tulajdonképen Hippolytus Krónikájának latin feldolgozása és 334. évig megírt folytatása.

2. **Szent Jeromos** feldolgozta és tovább folytatta Eusebius Krónikáját; l. 48. § 1. a.

3. **Quintus Julius Hilarianus** kiliaszta felfogású afrikai (?) püspök 397-ben szerkesztette *De cursu temporum* c. rövid, vázlatos krónikáját, mely egyszersmind eredeti próbálkozás a világtörténelem folyamatának bemutatására.

Kiad.: C. Frick (l. f.) 153—74. — H. Gelzer (l. f.) 2, 1, 1885, 121—9. — P. Monceaux (l. f. 3. §) 6, 249 skk.

[1] A kézírásos példányokon *ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* cím alatt szerepel, majd érthető okokból e három munkából készült kivonatnak a «Historia tripertita (tripartita)» «Hármas (három részre osztott) történet» címet adják. Bard. V. 117.

[2] Bard. III. 558.

4. **Sulpicius Severus**, † 420 körül ; előkelő aquitániai nemzetségből származott. Feleségének korai halála, és barátjának, Toursi Szent Mártonnak tanácsa arra indították, hogy ügyvédi pályájának búcsút mondjon és a magányba vonuljon. Valószínűleg a papi rendet is felvette.

Nem terjedelmes *Világkrónikája* (2 könyv) az eseményeket a világ teremtésétől kezdve egészen a Kr. u. 400. évig írja le ; munkájának önálló értéke csak azokra az évtizedekre van, amelyekben a szerző maga is élt. Főleg a priscillianismusszal foglalkozik, amely korát és hazáját izgalomban tartotta. A munka kritikai érzékről tanuskodik ; Sallustiustól és Tacitustól ellesett tömör, klasszikus stílusban ír (EH 717 skv.) ; 403 után jelent meg.

Szent Mártonról szóló két írását — *Vita S. Martini* († 397) három levéllel együtt, és ennek kiegészítése, a Dialogi c. két könyv —, amelyek Gallia nagy apostolával, Nyugat szerzeteseinek atyjával foglalkoznak, a középkorban igen sokat olvasták ; nem mondhatjuk ugyanezt Világkrónikájáról. Készsége, megindítóan és népiesen csevegni, előnyösen nyilatkozik meg. Történeti érzéke, ami a Krónika szerzőjét előnyösen jellemzi, ezekben sem hiányzik teljesen, bár Severus legendaszerű elbeszélésével azt akarja bebizonyítani, hogy az ő szentje (Szent Márton) még az egyiptomi aszkétákat is felülmúlja életszentségben és csodatévő erőben.

Kiad.: C. Halm (CSEL 1) 1866. — A. Lavertujon, 2 k. 1896—9 (Világkrónika kommentárral). — Németül : P. Bihlmeyer (BKV² 20) 1914 (Szent Mártonról szóló munkái). — *Ért.:* J. Bernays, Ges. Abh. kiad. H. Usener 2, 1885, 81—200. — E. Ch. Babut : St. Martin de T. 1912 ; ezzel szemben Delehaye : AB 1920, 5—136 és Jullian : RevEA 1922—23. — Biamonti : Boll. Studi storicorelig. 1, 1921, 55—68 (Eschatologia). — Manitius : RhM 1931, 303 skk. n. 42. (kéi.). — Chase : HarvStudClassPhil 1932, 51—76 (Paulinus, Fortunatus és Sulp. Sev. Szent Mártonról). — Peebles : RB 1934, 393—7 (Verona-i kéi.) ; Memoirs of the American Acad. in Rome 1936 (Girol. da Prato kéi. Sulp. Sev.-ról). — Delehaye : AB 1937, 29—48 (későbbi Szent Márton-csodák). — Class. and mediev. Stud. in Honor of E. K. Rad, NY 1938, 231—44.

5. Ebben az időben készült **Szent Ágoston** *De civitate Dei* c. munkája (l. 88. § 2, c.), amely az emberiség történetében lejátszódó események értelmét abban a keresztény felfogásból sohasem hiányzó gondolatban foglalja össze, hogy az «Isten országa» küzd a Civitas terrena ellen és hogy ez a küzdelem «Isten országának» diadalával fog végződni. Ezt az elgondolást Ágoston klasszikus formában tárja elénk. Ágoston a világtörténet hat korszakát különbözteti meg.

6. **Paulus Orosius**, spanyol pap a vandálok elől Afrikába menekült és Hippoban átadta Szent Ágostonnak *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum* c. értekezését, majd pedig palesztinai tartózkodása idején (415-ben Jeromost meglátogatta Betlehemben) megírta *Liber apologeticus contra Pelagianos* c. munkáját. Ágoston indítására Afrikában adja ki *Historiae adversus paganos* (7 könyv) c. művét.

Orosius utóbbi műve mintegy kiegészítés Ágoston De civitate Dei munkájához ; részletesen bizonyítja ugyanis, hogy a kereszténység előtti világ még többet szenvedett a háborúktól és nyomorúságtól, mint az ő idejében élő emberiség, tehát a kereszténység nem okozója az akkori idők sanyarú helyzetének. Orosius, hogy ennek a tételének igazságát szemléltesse, vázolja az emberiség történetét Ádámtól egészen Kr. u. 417-ig. A világtörténelmet Dan. 7 alapján négy korszakra osztja ; ez a felosztás még a XVIII. században is elfogadásra talált.

Önálló értéke a munkának az utolsó 40 évre van ; bár kissé felületes, a megadott szempontok egyoldalúak és nyelvezete rétori túlzástól nem ment, mégis elismerésreméltó teljesítmény. A középkorban az egyetemes történetnek volt a tankönyve.

Kiad.: C. Zangemeister (CSEL 5) 1882 (Hist. és Lib. apol.), a Hist. kis kiad. 1889. — Angolul : I.-W. Raymond 1936. — Commonit kiad. G. Schepss (CSEL 18) 1889, 149—57. — *Ért.:* Amann : DThC 11, 1602—11. — J. Svennung : Orosiana 1922. — Z. G. Villada : RFE 1928, 113—30 (a Hist. kézirata). — J. A. Davids : De Orosio et s. Augustino Priscill. adversariis comment. hist. et phil. Haag 1930. — Klotz : Charisteria gew. A. Rzach, 1930, 120—30 (Hist. 1, 2). — R. García de Castro : Bol. Univ. Granada 3, 1931, 3—28 (O. mint történész). — Schnitzer : Rel 1937, 336—43 (O. és Pelagius).

7. **Aquitániai Tiro Prosper** (89. § 4.) világkrónikája a világ teremtésétől a Kr. u. 455-ig terjed. A 412. évig Jeromos és más ismert történeti írók felületes kivonata ; csak ettől az időtől kezdve, mikor az általa átélt eseményeket írja le, kapunk tőle értékes, új adatokat (EH 945 skv.). Kiad. : Mommsen (l. 49. § IV.) 1, 341—485.

8. **Hydatius** (Idacius) spanyol püspök *Chronicon* c. munkája Jeromos világkrónikájá-

nak folytatása egészen 468-ig; 428-tól önálló alkotás. Kiad.: Mommsen (l. 49. § II.) 2, 13—36. Seeck, PWK 9, 40—3.

9. Az illyriai **Marcellinus Comes** Konstantinápolyban, latin nyelven szerkesztett *Krónikája* a 379—534. terjedő időközt tárgyalja; érdeklődésének köre csaknem kizárólagosan a keletrómai birodalom. Kiad.: Mommsen 2, 37—108.

10. **Cassiodorusnak** már említett *Világkrónikája* (49. § I. 16. és 96. § 6.) 519-ig terjed. **Toursi Gergely** († 594) *Historia Francorum* 1. könyvében világtörténelmi vázlatot ad (95. § 7.)

11. **Viktor,** Tunnuna (Afrika) püspöke († 566 után) írt *Világkrónikát,* melynek csak a 2. része (444—566-ig évekről) ismeretes, kiadta Mommsen 2, 183—205. Összefüggésnélküli adatoknak hasonló száraz egymásmellé sorakoztatását találjuk azokban a folytatásokban is, amelyeket a spanyolországi Biclaro apátság apátja, **János** († 621) az 567—90. évekről és Avenches, illetve Lausanne püspöke[1] **Marius** († 594), Prosper krónikáját folytatva, a 455—81. évekről írtak. Kiadta Mommsen 2, 207—20; 225—39. Lambert, Rev Zurita 1933, 65—80 (Mönchsreg. des Joh. v. B.); AB 1933, 416. Kirwan, Journ Egypt Arch 1934, 201—3; BZ 1935, 222. Eltester, PWK 14, 1822 skv. (Marius von Avenches).

12. A patrológiai kornak időrendben utolsó latin történetírója **Szevillai Izidor** (98. § 3). Irt egy rövid *Világkrónikát* (Chronicon), amely 615-ig jut el (kiad.: Mommsen 2, 391—488) és megírta a *Historia Gothorum* c. munkát, amely a gótok történetét adja elő 625-ig, két rövid függelékében pedig a vandálokról és suevekről beszél. A szerző, bár római, nagy rokonszenvet tanusít a nyugati gótok iránt. Kiad.: Mommsen 2, 241—303. Németül: v. D. Coste, L 1909. Steidle, BM 1936, 425—34 (Westgoten). *De viris illustribus* (l. 2. § 2.) c. művében Jeromos munkáját folytatta Szevillai Izidor.

Kelet krónikásai közül megemlítjük a következőket:

13. **Panodorus** (395—408 között) és **Anianus** (412-ben), mind a kettő alexandriai szerzetes, az V. század elején írtak világkrónikákat: róluk csak későbbi bizánci krónikások révén van tudomásunk. Kb. ebben az időben, — szintén Alexandriában — készült egy névtelennek, csak VII. vagy VIII. századi latinságú fordításban ismeretes, egészen 387-ig terjedő krónikája, az ú. n. **Excerpta latina Barbari**[2] (l. 31. § 5). Kiad.: Frick (l. 49. § II. 1. és 2. 183—371. Jacoby, PWK 6, 1566, 76.

14. **Miletusi Hesychius** világtörténetéből (550 körül) és **Antiochiai János** krónikájából (610—631 között) csak töredékek ismeretesek. H. Schulcz, PWK 8, 1322—7.

15. **Johannes Malalas**[3] (rétor vagy scholasticus), aki valószínűleg azonos az 565-ben konstantinápolyi patriarchává kinevezett Johannes Scholasticusszal († 577), 17 könyvből álló *Χρονογραφία* c. monofizita felfogású munkát írt; e munkának általa később írt 18. könyve ortodox. A ma meglévő szöveg csak 563-ig terjed (eredetileg 574-ig). E népies görög nyelven szerkesztett krónika, amely tartalmilag is a nagyközönség igényeihez alkalmazkodik, a keleti és nyugati évkönyv-irodalomra (annalisztika) nagy hatással volt.

Kiad.: L. Dindorf 1831. — MG 97, 9—790. — A. Schenk Graf v. Stauffenberg: Die röm. Kaisergesch. bei Mal. 1931 (a 9—12 könyv kiad.); v. ö. PhWo 1933, 769—89. — *Ért.:* K. Wolf: PWK 9, 1795—9. — M. Weingart: Byzant. Chroniken i. d. kirchenslav. Lit., 1. Teil, Schr. d. philos. Fak. Univ. Preßburg Nr. 2, 1922. — Krappe: RevEA 1933, 146—52. — Downey: TP 1935, 55—72 (Feliratok M.-nál). — Downey: Am. Jour. Arch. 1938, 106—60 (szeleucida időszámítás). — BZ 1938, 1—15 (császári építkezés).

16. **Az Edesszai krónika** hamarosan 540 után jelent meg szír nyelven, a szerző megnevezése nélkül; a szerző ortodox felfogású ugyan, mégis rokonszenvet tanusít a nesztoriánizmus iránt. Szülővárosa levéltári okiratait is felhasználja; a Kr. e. 133—32-től Kr. u. 540-ig terjedő kort tárgyalja.

Kiadták: I. Guidi (CSCO, 3. S. 4) 1903 és L. Hallier (TU 9, 1) 1893 (német fordítással). — Baumstark 1922, 99.

17. **Arbela**[4] **krónikáját** a szír Měšihazěk[h]ā szerkesztette 540 (vagy 551)—569 között;

[1] Avenches, Svájc nyugati részén; valószínűleg Marius püspöksége idején helyezték át a püspöki széket Avenchesből Lausanneba. Bard. IV. 378.

[2] Fordítása: egy barbárnak latin szemelvényei; rossz, «műveletlen», barbár latin nyelvezetétől kapta ez a krónika nevét.

[3] Mallala = szír szó; jelentése: rétor. Bard. V. 121.

[4] Arbela = Adiabene fővárosa.

a vértanu-akták mintájára egész sor életrajzot közöl; az életrajzok szereplői a 100—550 közötti években éltek. Régebbi időkre vonatkozó adatainak történeti értékéhez kétség fér.

Kiad.: A. Mingana: Sources syriaques L 1, 1908. — E. Sachau: Abh B 1915 Nr. 6 (ford.). — F. Zorell: OCh 8, 4, 1927, 142—204 (latin ford.). — G. Messina: CC 83, 3, 1932, 562—76. — I. Ortiz de Urbina: Die Gotth. Christi b. Afrahat, R 1933, 28—30; OCP 1936, 5—32 (történelmi ért.).

18. **Tell-Mahre-i Pseudo-Dionysius krónikája** egyetemes történet, mely adatokat 754—5-ig közöl; megjelenési ideje 775 körül; összeállítója talán az Amida melletti Zuqnin-kolostor tagja: *Josua Stylites*. Ebbe a gyűjteménybe való felvétel őrizte meg számunkra: az *Edesszai krónikát részben* (fent 16); egy kiváló *monofizita Krónikát* a 495—507. évekről és kivonatokat *Efezusi János* egyháztörténetének 2. részéből (49. § I. 14).

Kiad.: J. B. Chabot (CSCO, Scr. 3, 1) 1927. — Baumstark 1922, 274. — Haase 1925, 18 skv.

19. Az ú. n. **Chronicon Paschale** a VII. század 1. felében Konstantinápolyban keletkezett terjedelmes időszámítási-történeti munka; adatokat közöl Ádámtól 629-ig; önálló értéke csak az utolsó évtizedekre van. A «Chronicon Paschale» nevet Ducange azért adta ennek a munkának, mert a szerző érdeklődésének főtárgya a húsvét napjának kiszámítása.[1]

Kiad.: L. Dindorf, 2 k. 1832. — MG 92, 67—1028. — Schwartz: PWK 3, 2460—77. — Schissel: Byz 9, 1934, 269—95 (kéziratok).

20. **Johannes**, a Nílus egyik szigetén épült Nikiu városnak monofizita érzelmű püspöke 700 körül görög vagy kopt nyelven írt egy világkrónikát; a munka csak etióp fordításban maradt ránk; fontos a VII. század történetére.

Kiad.: H. Zotenberg, P 1935[2]. — R. H. Charles, Lo 1916 (angol fordítás).

50. §. Egyháztörténeti és egyházjogi gyüjtemények.

1. Már az első három században több **levélgyüjtemény** került forgalomba, ezek, más forrásanyag gyér volta miatt, mint források nagyon értékesek. Ilyenek az Antiochiai Ignác, Korintusi Dionysius, Origenes, Szent Cyprianus és Alexandriai Dionysius leveleinek gyüjteményei. Későbbi időkből is ismeretesek levélgyüjtemények, ezeket azonban itt nem soroljuk fel. — Harnack A.: Die Briefsammlung des Apostels Paulus und die andern vorkonstantinischen christlichen Briefsammlungen 1926.

2. *A niceai zsinat okmánygyüjteményének* hitelessége kétséges; összeállítója ismeretlen; ezt a gyüjteményt **«Dalmatiusnak, Cyzikus érsekének könyve»** néven is említik;[2] Cyzikusi Gelasius használta.

A csak kopt nyelven ismeretes, a IV. század végéről származó, a niceai zsinat történetére vonatkozó *okmánygyüjtemény* nagyobb részben nem eredeti anyagot tartalmaz.

F. Haase: Die kopt. Quellen zum Konz. von N. 1920. — Heseler: BNJ 10, 1933—4, 137. — OC 1930, 149 (v. ö. G. Filataus).

3. **Sabinus**, a thráciai Heraklea püspöke (373—78 között) kiadott gyüjteménye zsinati ügyiratokat és beszédeket (melyekhez összekötő szöveget ő írt) tartalmazott a niceai zsinattól kezdődőleg; a mű azonban elveszett és csak Sokrates és Sozomenus idézeteiből ismeretes.

Batiffol: BZ 1898, 265—84. — G. Schoo: Die Quellen des Kirchenhistor. Sozomenus 1911, 95 skk.

4. **Historia Athanasii**, általában Historia acephala[3] néven szerepel; hivatalos, Alexandriából származó okmányanyagot tartalmaz; az összeállítás 367—68 (Schwartz, GN 1904, 357 skv.) vagy 385 körül (Batiffol, BZ, 1901, 143) történt. *Theodosius Diaconus* (Cod. Veron. LX) gyüjteményében maradt ránk. — Fromen H., Athanasii hist. acephala, 1915.; Schwartz, Znt W 1936, 1—23. — V. ö. Atanáz munkáit is: *Apologia contra Arianos*

[1] Szerinte a teremtés első napja: Kr. e. 5500 márc. 18; az első Pascha ünnep Kr. e. 1672 ápr. 13; lásd Bard. V. 123.

[2] Állítólag Dalmatius érsek tulajdonában volt és tőle került Cyzikusi Gelasius édesatyjához.

[3] Historia acephala, mert a munka eleje valószínűleg hiányzik. Bard. III. 48.

(MG 25, 247—410); *Epistola de decretis Nicaenae synodi* (Opitz, AW II. 1935) és *Epistola de synodis* (MG 26, 681—794), amelyek főképen ügyiratokat tartalmaznak.

5. **«A 354. évnek krónikása»**[1] valószínűleg *Dionysius Philocalus*, I. Damasus pápa szépírója; a 354 körül szerkesztett évkönyv Rómára vonatkozó, elsősorban Róma polgárait érdekló, vegyes tartalmú, értékes adatokat közöl. Tartalma: hivatalos naptár (képekkel), a konzulok jegyzéke, húsvéti táblázatok, a városi prefektusok névsora és Róma 14 kerületének leírása; világkrónika (l. 49. § II. 1), Róma városának krónikája; római püspökök és vértanuk elhalálozásának napjai (l. 44. §), végül a római pápák névjegyzéke egészen Liberius pápáig (352—66), uralkodásuk tartamának pontos megjelölésével *(Catalogus Liberianus)*.[2]

Kiad.: Mommsen (l. f. 49. § II.), 1, 13—196. — Seeck: PKW 3, 2477—81. — C. Nordenfalk: Der Kalender vom Jahre 354 u. die lat. Buchmalerei des 4. Jh, Göteborg, 1936; v. ö. BZ 1936, 262 skv. — Leclercq: DAL 9, 527—30 (Cat. Liber) — F. Winkler: JbPreußKunsts. 1936, 141—55. — Ferrua: CC 1939, genn. 7, 35—47.

6. A numidiai *Mileve püspöke*, **Optatus**, a donatisták ellen írt munkájához függelékként **ügyirat-gyűjteményt** csatolt (330—347 között), hogy a donatistákkal való harcról adott történeti leírását igazolja (l. 82. § 13). V. ö. Baynes, JTS 26, 1925—6, 37—44; 404—6. Turner, JTS 27, 1925—6, 283—96.

7. **Breviculus collationis cum Donatistis**; a 411-ben Karthágóban lefolyt hitvita aktáiból 413-ban magától Ágostontól készített kivonat. (EP 1714). ML 43, 613—50 (l. 88. § 2.).

8. **De gestis Pelagii**; Szent Ágoston tudósítása akták alapján (417-ben) a pelagianizmus kezdetéről (ML 44, 319—60).

9. **Collectio Avellana**; 243 darab pápai és császári iratból álló gyüjtemény (a 367—553. évekből); közöttük több Hormisdas pápától (514—23) való; a gyüjtemény nevét azért kapta, mert a kézirat, amely számunkra megőrizte, valamikor a S. Croce di Fonte Avellana umbriai kolostor tulajdonában volt, jelenleg a Vatikánban található (Vat. lat. 4616); a gyüjteményt Rómában a VI. század 2. felében magánhasználatra állították össze.

Kiad.: O. Günther (CSEL 35) 1895—8. — W. M. Peitz: Das Register Gregors I 1917, 110 skk.

A köv. 10—13 számok Altaner-Mattei (1940) szerint.

10. *A görög Kelet* zsinatain a IV. század kezdete óta hozott törvényeket, *zsinati kánonokat* 378 előtt, valószínűleg Antiochiában egy *Codexbe* gyüjtötték össze, s ezt még 400 előtt néhány kánonnal kibővítették. A chalcedoni zsinaton már szerepel egy folytatólagos számozással megjelölt kánonokból álló gyüjtemény. Az elveszett görög *Corpus canonum*-ot rekonstruálhatjuk a kb. 500-ból származó szír fordítás (193 kánont tartalmaz) és a legrégibb latin fordítás alapján, mely utóbbi az ú. n. *Collectio Isidorianában* található (Cod. Monacensis 6243 és Cod. Würzburg. Mp. theol. fol. 146). A legrégibb, közvetlen áthagyományozásban ismeretes görög nyelvű gyüjtemény az 550 körül megjelent *συναγωγὴ*[3] *κανόνων*, amely *Johannes Scholasticus* (l. 49. § II. 15) munkája; ebben a kánonok 50 cím (titulus) alatt rendszeres elrendezésben találhatók; függelékül Justinianus novelláiból egy *Collectio 87 capitulorum* van csatolva (MG 104).

F. Schultess: Die syrischen Kanones der Synoden von Nizäa bis Chalcedon, GAb 10, 2, 1908. — V. N. Beneševič: Ioannis Schol. Synagoga 50 titulorum ... Mn 1937. — BNJ 8, 1931, 467. — E. Schwartz, BAS 1933, Qu. 3. (Joh. Schol.); ZSK 1936, 1—43. — Lebon: Mu 1938, 89—132 (Can. di Caesarea).

11. Talán I. Gyula pápa (337—52) korában a latinra fordított niceai és az eredetileg is latin nyelven szerkesztett Sardica-i kánonokat egységes egészbe foglalták össze, s ez a tény hozzájárult a legrégibb latin kánongyüjtemény kialakulásához. A görög Corpus-ban foglalt valamennyi kánon elé írt előszóból (introductio) és e kánonok (381-ig) latin fordításából alakult ki valamivel 430 előtt, Rómában (így Turner; előtte már Schwartz) vagy Észak-Afrikában (Róma és Afrika közötti joghatósági vitára vonatkozó akták — 419 —) az első latin *Collectio canonum maior* (Schwartz, ZSK 1936, 48—83).

[1] Mommsen kezdeményezésére nevezik így ennek a kalendáriomszerű kézikönyvnek névtelen összeállítóját. Bard. III. 558.

[2] Bard. III. 558.

[3] *συναγωγή* = összevezetés, összegyüjtés, gyülekezet.

12. Valószínűleg I. Gelasius (492—96) uralkodása alatt jelent meg Rómában a *Prisca canonum editio latina* (kiad.: Voellus és Iustellus 1661; l. a második kiadást: ML 56, 747—816). 500 körül jelenik meg egy délfranciaországi (Arles) egyházjogász gyüjteménye: *Collectio Quesnelliana;* nevét első kiadójától (P. Quesnel, † 1719) kapta (ML 56, 359—746). — V. ö. Schwartz, ZSK 1936, 96—108 (Prisca).

13. Nyugaton a jogfejlődés terén legnagyobb jelentőségű *Dionysius Exiguus* 500 körül Rómában szerkesztett gyüjteménye, amely egymástkövető (egymástól nem sokban eltérő) két kiadásban jelent meg (a harmadik elveszett). Ebben a gyüjteményben szerepelnek az ú. n. Apostoli kánonok is (azonban csak 50; v. ö. 7. § 5).[1] E munka második része pápai rendeleteket tartalmazó ügyiratok (dekretálék) gyüjteményét közli (Siriciustól [384—99] egészen II. Anastasius pápáig [496—98]). Későbbi korra, főleg a spanyol zsinatokra fontos a *Collectio Isidoriana* (Hispana); keletkezési ideje és helye valószínűleg 600 körül Dél-Franciaország (Arles). (ML 84, 25—848.)

ML 67, 139—316, D. E. gyüjteményének 2. kiadása; az első kiadását: A. Strewe, B 1931. Kivonat: C. H. Turner: Ecclesiae occident. Monum. iuris antiquissimi Canones et conciliorum graec. Interpretationes latinae, 2 köt. 1899—1930; v. ö. ZSK 1931, 590—607; BZ 1932, 107—13. — K. Christ: Scritti in onore di G. Leidinger 1930, 25—36 (az első fogalmazás 2. kiadása). — H. Wurm: Studien und Texte zur Dekretalensammlung des Dion. Ex. 1939. — Schwartz ZSK 1936, 108—14. — P. Séjourné: Le dernier Père de l'Église, S. Isidore de Séville, 1929 és E. Anspach: Taionis et Isidori nova fragmenta et opera, Ma 1930, 108—17, a Coll. Hisp. összeállításában legnagyobb szerepet Izidornak tulajdonítanak; ellenkező véleményen vannak: Le Bras, RevSR 1930, 230—42 és J. Tarré; Mél. P. Fournier 1929, 705—24; v. ö. EE 1936, 119—36. — Leclercq: DAL 9, 85—159 (Libri canonum); 159—78 (Lib. can. Africae). — Le Picard: RSR 1932, 469—77 (Arelat. I can 10). — Schwartz: ZSK 1936, 1—114 (IV—V. századi kánongyüjtemények).

14. Nagyszámú, latin nyelvű, egyházjogi gyüjteményről felvilágosítást adnak: Maassen F., Gesch. der Quellen und der Literatur des kanon. Rechts im Abendlande I, 1870; Fournier P. et Le Bras G., Hist. des collections can. en Occident, 2 kötet, 1931—2. — Kiad.: Pitra J. B. F., Iur. eccles. Graecorum historia et monumenta 1864 skv.; Bruns H. Th. Canones Apostolorum et conciliorum, 2 kötet 1839. — Lauchert F., Die Kanones der wichtigsten altkirchl. Konzilien 1896; Turner (l. 50. § 11.); Schulthess F., Die syr. Kanones der Synoden von Nizäa bis Chalcedon, GAb. 10, 2, 1908.; Lietzmann, PWK 11, 488—501., DAL 9, 85—159 (Lib. canonum). Továbbiakat l. a következő 16. szám alatt.

15. **Az ókeresztény kor zsinati aktáinak** csaknem összes kiadásaiban az egyes gyüjtemények csak kivételesen találhatók a maguk eredeti alakjában, elrendezésében; általában a kéziratok sorrendje meg van bontva és olyan módon elrendezve, hogy a történelmi lefolyást mennél szemléltetőbben mutattassák be.

Kiad.: 4 k., R 1608—12. — Ph. Labbe et G. Cossart, 17 k 1674. — N. Coleti, 23 k. 1728—34. — J. Hardouin, 12 k. 1715. — J. D. Mansi, 31 k. 1757—98; új lenyomata és folytatása: L. Petit és J. B. Martin, 53 kötetben 1901—27.

Először az *Acta Conciliorum oecumenicorum* új kiadása (1914 óta Schwartz E. vállalkozásában) teszi lehetővé számunkra, hogy külön-külön mindenegyes aktagyüjtemény tartalmáról, terjedelméről, történetéről és irányzatáról világos áttekintést kaphassunk.

16. **Az efezusi zsinat** (431) aktáit a következő gyüjtemények őrizték meg: Eredeti görög szövegeket tartalmaznak (két kisebb gyüjteményt itt nem nevezünk meg): 1. **Collectio Vaticana** (cod. 830), 172 akta (SchAC I, vol. I, pars 1—6), 2. **Collectio Seguieriana**, 146 akta, valamennyi megvan a Coll. Vat.-ban, 3. **Collectio Atheniensis, 177** akta; ezekből 58 akta nincs meg az előző két gyüjteményben (SchAC I, vol. I. pars 7). Az ezeket a gyüjteményeket megelőző gyüjteményt Alexandriai Cirill egyik híve szerkesztette, ezt később (VII. sz.) különböző módon bővítették és átdolgozták. A Coll. Vat. 140—164. szám alatti aktái nagyobbára a nestoriusbarát *Comes Irenaeus*[2] († 450 körül, mint Tyrus érseke) *gyüjteményéből* vannak átvéve (DThC 7, 2533—6).

A *latin fordításban* meglévő gyüjtemények, amennyire megállapítható, mind a Háromfejezetvita folyamán (553. évi egyetemes zsinat) keletkeztek. A legterjedelmesebb

[1] Bard. V. 226.
[2] Bard. IV. 252.

és legfontosabb a **Collectio Casinensis** (1. rész: SchAC I, 3. köt.; 2. rész: u. i. 4. köt.). Az ebben található okmányokat gyüjtötte és fordította Rusticus római diákonus 564—65. évben Konstantinápolyban azzal a céllal, hogy a Háromfejezet 553-ban történt elítélésének jogtalanságát bebizonyítsa. Főforrása: *Irenaeusnak* okmányokban nagyon gazdag «*Tragoedia*»[1] *c. munkája;* a Rusticusnál felsorakoztatott 236 okmány közül 216 ebből a munkából származik. A gyüjtemény 1. része lényegében az efezusi aktákról nem sokkal előbb Konstantinápolyban készült latin fordításnak megismétlése (= Coll. Turonensis).

A **Collectio Veronensis** (SchAC I. 2. köt.) összeállítóját valószínűleg Rómában kell keresnünk. Főleg I. Celesztinusz pápa ügyiratainak erősebb felhasználásából a pápa közreműködésére lehet következtetni. **A Collectio Palatina** (Vat. Pal. 234; SchAC I. 5. köt. 1. rész) *Marius Mercator* írásait és sok más okmányt tartalmaz (pl. Cyrillus iratai; szemelvények Diodorus, Theodorus, Theodoretus munkáiból); szerzője egy thráciai szkita szerzetes (550 előtt; l. *Nisters:* Th Qu. 1932, 119—37, 500—519. év között). A **Collectio Sicharduna** (553 után) kevésbbé terjedelmes (SchAC. I. 5. köt., 245—318). Ugyancsak kisebb gyüjtemény a **Collectio Winteriana:** keletkezése pontos idejét nem ismerjük (SchAC I. 5. köt., 341—81).

I. Rucker: Ephes. Konzilsakten in armen.-georg. Überl. (BAS 1930, 3. füzet) 1930; Ephes. Konzilsakten in lat. Überl., a szerző saját kiadása, Oxenbronn 1931. — E. Gerland et V. Laurent: Les listes conciliaires (Corp. notitiarum episc. Eccl. Orient. graecae 1) 1936. — *Az efezusi zsinat tört. és dogmatört.-hez:* AST 7, 1931, 3—55 (Quera: a zsinat tört.). 57—59 (Segarra: pápa és zsinat); 81—93 (Puig de la Bellacasa: Menschh. Christi ohne Personalität); 139—69 (Bover: Isten-anya); 215—53 (Vives: Cod. Barcinon; kiegészítést közöl a Coll. Veron.-hoz). — Neveut: DThP 1931, 531—40 (pelagianism.). — Disdier: EO 1931, 314—33 (pelagianism.). — StC 7, 1931, 369—98 (Franses: Cyrill); 399—419 (Féron: Nestorius); 420—45 (Cremers: Das Dogma von E.); 446—56 (Smits: Pelagianism.). — Jugie: EO 1931, 257—70 (decretum a hitvallási formuláról). — Gerland: EO 1931, 334—8 (a zsinati atyák száma). — Lebon: EThL 1931, 393—412 (definitio fidei). — A. d'Alès: Le dogme d'Ephèse 1931. — Madoz: RF 1932, 168—78 (szimbolum). — Heredia: CTh 1932, 160—76 (Istenanya). — *A pápai primátusról:* Galtier: RSR 1931, 186—99, 269—98; Segarra, RSR 1932, 477 skv. (SchAC I 3 p. 58-hoz). — M. de Mieres: Est. franciscans 1932, 257—320; Chr. Papadopulos At 1932 és Lo 1933; ezzel szemben Stephanou: EO 1933, 57—78, 203—17. — Diamantopulos: Θ 9—11, 1931—33. — Phokylydes: NS 1933—4. — Papadopulos: Θ 1932, 267—82 (irod. szemle). — G. del Monte: Il concilio di Efeso, Parma 1932. — J. Flemming-G. Hoffmann: Akten der ephes. Synode vom Jahr 449 (szír és német): GAb N. S. 15, 1917. — Paciorkowski: Prymat papieza na soboru efeskiego, War 1931. — További irodalom 56. §, 72. § I. — Corp. notit. episcopat. Eccl. Or. graecae I 2, 1936.

17. A **chalcedoni zsinat** (451-ben) **aktái.** Eredeti görög szövegezésben ismeretesek: *a)* **Három,** egymást kiegészítő, 451 körül keletkezett **iratgyüjtemény;** ezekből a két első a zsinat előkészítésére vonatkozó aktáknak tekinthető (SchAC II. 1. köt., 1—2. rész). Az 1. gyüjteményt Anatolius konstantinápolyi pátriárka érdekében készítették. A 2. gyüjteménybe tartozik a Tomus Leonis (ep 28)[2] fordítása. *b)* **a chalcedoni zsinat 17 üléséről** (actiones) tudósítás; függeléke további 14 okmány (SchAC II. 1. köt., 1—3. rész), melyek hamarosan a zsinat után jelentek meg.

Latin fordításban, illetőleg eredeti latin szövegezésben meglévő akták: *a)* **Collectio Novariensis de re Eutychis;** 12 darab ügyiratot tartalmaz, melyeket valószínűleg Nagy Szent Leó pápa utasítására hoztak nyilvánosságra 450-ben (SchAC II, 2. köt., 1. rész; itt és az 5. szám alatt található a «Tomus Leonis» kritikai kiadása; v. ö. RB Bull II, n. 596; BZ 1935, 421—3.) *b)* **Collectio Vaticana;** végleges alakját Rómában Hormisdas pápa (514—23) alatt kapta, Canones et symbolum (SchAC II, 2. köt., 2. rész). *c)* Az előbb említett három levélgyüjteménynek és a 17 zsinati gyűlésről szóló tudósításnak latin fordítása, amely a Háromfejezetvita idejében keletkezett három különféle recenzióban maradt ránk; legfontosabb **Rusticus diákonus** fordítása (50. § 16. SchAC II, 3. köt., 1—3. rész). *d)* **Leonis papae I epistularum collectiones** (összesen 15); 114 idevonatkozó levelet tartalmaz; részben magától Leó pápától rendezett (458-ban) gyüjteményre vezethetők vissza. A *Collectio Grimanica* (553-ban készült) 104 számozott ügyiratot tartalmaz. *e)* Codex encyclicus.[3] Collectiones epistularum et libellorum de schismate Acaciano (Col-

[1] Irenaeus császári comes történetéhez: Bard. IV. 252.

[2] I. Leó pápa: Epistola (28.) dogmatica ad Flavianum c. értekezésének a keletiek a τόμος (kötet) nevet adták.

[3] A birodalom püspökeinek válaszai I. Leó császár kérdéseire.

lectio Sangermanensis) (SchAC II, 5. köt.); a gyüjtemény 2. részében Liberatus Breviariumát találjuk (l. 97. § 6.).

Ért.: Hatch: HThR 1926, 377—81 (egy Dioskurus-Vita töredéke). — E. Schwartz: Der Prozeß des Eutyches (BAS 1929, 7. H.) 1929; ehhez Draguet: Byz 6, 1931, 441—57. — I. Rucker: Florilegium Edessenum anonymum (szírül 562 előtt) (BAS 1933, 5. H.) 1933; v. ö. OC 1933, 232—5. — E. Schwartz: Publizist. Samml. zum acacian. Schisma 1934. — A. Steinwenter: *Μνημόσυνα Παππούλια* 1934, 245—51 (zsinati akták, mint a világi jog forrása). — Papadopulos: Θ 1934, 193—217 (Flavianus I. Leo-hoz). — Segarra: EE 1936, 407—13 (SchAC II 1, pars 2, 61, lin. 20—4: primátus). — E. Schwartz: BAA 1937, 1 (püspökök sorrendje). — Diamantopulos: Θ 1936, 208—24 és folyt. (a zsinat története). — Th. Schniteler: Im Kampf um Chalcedon (Cod. encyclicus), R 1938. — Schwartz: AC II vol. 6. Prosopographia et topographia actorum Chalced. et encyclicorum. Indices 1938.

18. **Akták a konstantinápolyi** (V. egyetemes zsinat, 553-ban) **zsinat történetéhez:** Johannis Maxentii libelli. Collectio cod. Novariensis 30. Coll. cod. Parisini 1682. Procli tomus ad Armenos. Johannis papae II. ep. ad vires ill. (SchAC IV. 2. köt.).

19. **Állami törvénygyüjtemények,** amelyek sok vonatkozásban az egyházi ügyeket is érintik: a) *Codex Theodosianus;* II. Theodosius császár tette közzé 483-ban; ezt III. Valentinianus nyugatrómai császár is magáévá tette; Nagy Konstantin császárnak és utódainak törvényeit tartalmazza 438-ig (EH 820—42).

Kiad.: Th. Mommsen és P. M. Meyer, 2 k. 1905. — P. Krüger 1923—6. — O. Gradenwitz: Heidelberger Index zum Theodosianus, kieg. k. 1929.

b) *Codex Justinianus;* I. Justinianus császár 534-ben törvénykönyvnek nyilvánította; a Nagy Konstantin előtti császárok törvényeit is magában foglalja; egészen 534-ig terjed (EH 1011—36).

Kiad.: Corpus iuris civilis kiad. P. Krüger 1928[15]. — M. Roberti, E. Bussi e G. Vismara: Cristianesimo e diritto romano, Mi 1935. — B. Biondi: Giustiniano I principe e legislatore cattolico, Mi 1936. — Leclercq: DAL 9, 2229—73 (Lois Romaines). — C. Hohenlohe: Einfluß des Christentums auf das Corpus iuris civilis, W 1937. — G. Vismara: Episcopalis audientia, Mi 1937. — Ensslin: ZSR 1937, 367—78 (Novellae 17 e 18 dal 445). — Renard: RZPhTh 1938, 53—62 (római jog és keresztény felfogás). — V. Bandini: Etica e diritto nel mondo lat., Parma 1937. — J. E. Jonkers: Invloed van het christendom op de rom. wetgeving betreff het concubinaat en de echtscheiding, A 1938.

MÁSODIK RÉSZ.

A PATRISZTIKAI IRODALOM VIRÁGKORA.

A niceai zsinattól (325) a chalcedoni zsinatig (451).

51. §. Általános jellemzés.

A kereszténységnek a pogány római állam felett kivívott diadala, amelynek érzékelhető megnyilvánulása a Milánóban kibocsátott türelmi rendelet (313) volt, csakhamar az egyházi irodalom és tudomány felvirágozásához kedvező feltételeket teremtett meg. Megindul a nagy egyházatyák korszaka.

Az államhatalom hivatalos magatartása három változatból álló fejlődést mutat: kezdetben türelmet tanúsít a kereszténységgel szemben, majd még Nagy Konstantin alatt nyilvánosan kedvezményben részesíti, végül pedig Konstantius, Gratianus és I. Theodosius császárok törvényes intézkedéseinek egész sora nyomán a birodalomban az egyedüli, törvényesen elismert vallássá lépteti elő. Licinius (324) és Julianus († 363) vállalkozásai, hogy a pogányságot visszaállítsák, minden komoly eredmény nélkül múltak el. Az ekkép kialakult birodalmi egyházban már Konstantintól kezdve a császárok vállalták a legfőbb védnöki tisztet, ami tulajdonképen az államegyház (cezaropapizmus) kiindulását jelentette.[1]

Az Egyház megszabadult az elnyomatás terhétől, megkezdhette az egész világra szóló áldásos munkáját a keresztény gondolat jegyében, a törvényeknek keresztény irányú átalakításával, a szegények és szenvedők gondozásával. Díszes templomok emelkedtek, az istentiszteletnél nagyobb fényt fejtettek ki. A római birodalom határain túl fekvő országokban is megindult a hitterjesztés.

A tömegmegtérésekkel azonban, különösen a vallásilag közömbös elemeknek az állami kiváltságokkal elhalmozott Egyházba való belépésével, együttjárt a fegyelem meglazulása, a vallásos élet elsekélyesedése; mikor pedig megindult az a törekvés, hogy a hittételeket az emberi értelem számára minél inkább hozzáférhetővé tegyék, esetleg a hit tartalmának megcsorbítása árán is, a tévtanításokkal szemben elkeseredett harcok indultak meg, amelyek azáltal, hogy közben az államhatalom az Egyház benső, hittani területére beavatkozott, csak még erősebben kiélesedtek és gyakran a végtelenségig nyúltak. Annak, hogy az Egyház már szabadon fejthette ki tevékenységét, valamint a sok teológiai küzdelemnek lett az eredménye, hogy az egyházi tudomány és az irodalmi tevékenység hatalmas lendületet kapott. Sok helyen, amely addig az ismeretlenség homályában élt, kiváló, az akkori idők szellemi készültségével felvértezett férfiak lépnek fel, hogy a legfontosabb teológiai kérdésekkel kapcsolatos vitákban állást foglaljanak. Mivel pedig többnyire rétori iskolákban szerzett felkészültségük volt, nemcsak ahhoz értettek, hogy szónoki készségüket értékesítsék és az irodalmi formákat gyakran mesteri módon szolgálatukba állítsák, hanem az antik irodalom, történelem és bölcselet területén is kitűnő ismeretekkel rendelkeztek. Fáradozásuk arra irányult, hogy az áthagyományozott (ortodox) hittartalmat a biblia talaján megalapozzák és elméletileg, bölcseletileg is magyarázzák; ők lettek az ortodoxia védői az eretnekség sokféle megnyilvánulása ellen. A császár és az Egyház pedig, hogy az Egyház veszélyeztetett

[1] La législation chrétienne de Constantin; Constantin et l'Église, véritable caractère de sa politique chrétienne; facheuses (terhes) conséquences pour l'Église. (J. R. Palanque, Fliche-Martin, III. 62—65).

egységét megmentsék, ebben az időben az egyetemes zsinatok eszközéhez nyúltak, amit az előző korszak nem ismert; az egyetemes zsinatok határozatai, döntései a későbbi teológia megingathatatlan, szilárd alapjaivá lettek.

Több irodalmi műfaj szorgos felhasználásával találkozunk. Apológetikai fejtegetések leszámoltak a pogányokkal és más (Porphyrius, Julianus, manicheizmus) támadókkal is. Polemikus dogmatikai értekezések törekszenek megoldást keresni azokra a problémákra, melyeket Keleten az arianizmus, macedonianizmus, apollinarizmus, nestorianizmus és a monofizitizmus, Nyugaton pedig a donatizmus, pelagianizmus és szemipelagianizmus vetnek fel. Caesareai Eusebius munkáiban kibontakozott egyháztörténelmi írásmód a későbbi történetírók számára az el nem ért, állandóan további kutatásokra sarkalló mintakép marad. Egyháztörténeti írásműveken és krónikákon kívül találunk ebben a korszakban egész sor életrajzi leírást is, amelyek csaknem mind kiváló szerzetesekkel foglalkoznak (l. 47—51. fejezeteket). Nevezetes személyiségek megismeréséhez fontos forrás az egyre erősebben jelentkező levélirodalom, melynek termékei, mivel már eleve a nagy nyilvánosságnak voltak szánva, szorosan az irodalmi forma szabályai szerint készültek. A költészet, főkép a latin kultúra körén belül, szintén örvendetes fellendülést mutat. Különösen jelentős tényező ebben a korszakban a szentbeszéd és arról tanuskodik, hogy ennek az időnek legkiválóbb szónokai a szónoklásban is az antik retorika szabályait tudták alkalmazni.

A dogmatörténetre és a teológia történetére legmélyebbek azok a kihatások voltak, melyek az abban az időben igen élénken művelt szentírástudományból indultak el. Főképen az alexandriai és antiochiai iskolák, melyeknek különböző felfogását különösen a Szentírás magyarázatára vonatkozólag már ismertettük (l. 38. §), voltak ebben az időben a teológiai feszültségek és nagy hitviták kiinduló pontjai. Az alexandriai katechéta iskola, melyet Origenes alatt fénykorában láthattunk, a negyedik században utóvirágzását élte. Caesareai Eusebius, Atanáz, a három Kappadóciai, a Vak Didymus, Alexandriai Cirill és Jeruzsálemi Hesychius voltak ebben az időben főékességei. Az antiochiai exegéta iskola hatására az alexandriai iskola fiatalabb gárdája eltért a régebbitől abban, hogy a Szentírás szövegének allegórikus magyarázatát már csak épülésül szolgáló írásaikban alkalmazták, míg a tudományos és polemikus fejtegetésekben a történeti-nyelvtani szövegmagyarázatot részesítették előnyben (újalexandriai iskola).

Az ókeresztény irodalomban különösen termékeny antiochiai exegéta iskola Tarsusi Diodorus működése óta virágkorát élte. E nagyműveltségű tudósnak kiváló tanítványai voltak: Antiochiai Meletius, Aranyszájú Szent János és Mopsuestiai Theodorus. Nestorius és Cyrusi Theodoretus is ehhez a teológiai iskolához tartoztak. A történeti-nyelvtani szövegmagyarázatnak egyoldalú alkalmazása ennek az iskolának egyes képviselőit különböző racionalista tévtanokhoz vezette (a vezető gondolat az volt náluk, hogy a keresztény tanításból a misztériumokat[1] lehetőleg kiküszöböljék): az ariánizmushoz, a macedoniánizmushoz, apollinárizmushoz, pelagianizmushoz és a nestorianizmushoz; viszont a monofizitizmus és monotheletizmus, amelyek miszticizmusra hajló eretnekségek, az alexandriaiak túlzottan alkalmazott allegorikus szentírásmagyarázatával vannak összefüggésben.

Mezopotámiában az *edesszai* szír nemzeti iskola a IV. században érte el fejlődése tetőpontját legkiválóbb mestere, a szír Efrém alatt; a Barsumas püspöktől (kb. 450—95) *Nisibisben* alapított nesztorianus iskolának első híres tanítója Narses (l. 76. § 6) volt.

Th. Hermann: ZntW 1926, 89—122 (Nisibis). — E. R. Hayes: L'école, d'Édesse 1930. — D'Alès: ASR 1931, 257—68 és l. még 38. §.

A régebbi szerzetesség, amelyből a kereszténnyé lett világnak a profán kultúrával való kibékülése és eljegyzése megmagyarázható ellenhatást, sőt részben elutasító magatartást váltott ki, kiváló püspökök hatására és példájára maga is a megértés útját kezdte egyengetni az irodalom és tudomány iránt. Idővel a remeték és szerzetesek közül többen maguk is az őskeresztény kor írói sorába lépnek; irodalmi működésük eredménye nemcsak szerzetes regulák, levelek, szentbeszédek, aszketikus értekezések, épülésül szolgáló hagiografiai iratok, hanem tudományos teológiai és történeti munkák is. Több kolostor a teológiai tudomány iskolájává lesz és az atyák közül is nem egy a kolostorokban kap nemcsak aszketikus eligazítást és útmutatást, hanem indítást is tudományos működésük továbbfejlesztésére.

[1] Különösen a Szentháromságra és a christologiára vonatkozó misztériumokat.

Ch. de Montalembert: Précis d'hist. monastique, nouv. éd. 1934. — St. Schiwietz: Das morgenl. Mönchtum, 2 k. 1904—13. — M. Heimbucher: Die Orden und Kongregationen der kath. Kirche I 1932³. — P. Pourrat: La spiritualité chrét. I, 1926⁹. — U. Berlière: L'ordre monastique des origines au 12ᵉ s. 1924³. — Leclercq: DAL 2, 3047—248 (Cénobitisme); 11, 1774—947 (Monachisme). — J. Bremond: Les pères du désert, 2 k. 1926. — A. L. Schmitz: RQ 1929, 189—243 (remeték világa, topográfia). — H. G. E. White: The Monasteries of the Wadi 'n Natrûn, 3 k. NY 1926—33. — P. Schindler: Vesterledes Munkevaesen med saerligt Henblik paa Benedikt af Nurcia, 1. Bd Kopenh. 1931. — P. Resch: La doctrine ascét. des premiers maîtres égypt. du 4ᵉ s. 1931. — H. Koch: Quellen zur Gesch. der Askese und des Mönchtums in der alten Kirche 1933. — F. Kozman: Textes législatifs touchants le cénobitisme égypt., R 1935. — K. Heussi: Der Ursprung des Mönchtums 1936; v. ö. RHE 1937, 341—8. V. ö. 46. § A.

ELSŐ FEJEZET.

Keletiek.

A) *Alexandriaiak és egyiptomiak.*

52. §. Egyiptomi szerzetesek.

1. **Antonius** († 356-ban 105 éves korában); élete végén nem messze a Vörös tengertől, a Kolzim hegyén élt, amelynek lábánál népes remete telep fejlődött ki. Különösebb iskolai műveltsége nem volt, de mélységes vallásos és aszketikus bölcsességgel dolgozott; kopt nyelven írt, vagy diktált leveleket, amelyeket azután görögre fordítottak. Teljes bizonyossággal csak egy kis levele hiteles, amelyet az *őszinte bánatról* Theodorus apáthoz és szerzeteseihez intézett (MG 40, 1065). Egy 7 és egy 20 levélből (ezek között van az előbbi 7 is) álló gyüjtemény, mindakettő latin fordításban (MG 40, 977—1066), nem tekinthetők eredetieknek; nem eredetiek a «Szent Antal regulája» (u. o. 1065—74) és azok az írások sem, melyeket MG 40, 961 skv., 1074 skv. sorol fel.

David: DHG 3, 726—34. — Bardy: DSp 1, 702—8. — L. v. Hertling: A. der Einsiedler 1929. — Szent Athanasius: Vita s. Antonii l. a. 54. § III. — I. Hausherr: OCh 30, 3, 1933 (egy apokrif írásról). — Heussi 1936, 78—108. — Klejna: ZkTh 1938, 309—48 (A. és Ammonas: 7 aut. lev.).

2. **Pachomius**, a coenobita (*κοινὸς βίος*) szerzetesség megalapítója; 320 körül Tabennisiben (Thebais) alapított kolostort, később még nyolcat férfiak és kettőt nők számára; ezeket a kolostorokat Pachomius, mint abbas generalis vezette; ő írta az első szerzetes regulát, kopt nyelven († 346). Ez a regula egész terjedelmében csak a Jeromos által 404-ben görög szöveg alapján készült latin fordításban maradt ránk; nagyobb töredékei azonban kopt és görög szövegezésben is ismeretesek. A regula függelékében találjuk Szent Pachomius mondásait és szerzetestestvéreihez intézett intő szavait, valamint 11 levelet, közülük kettőt titkos nyelven.

Kiad.: ML 23, 61—88. — P. Br. Albers (FlP 16) 1923. — Legjobb kiad.: A. Boon: Pachomiana latina, Lou 1932 (kopt és görög tör., kiad.: L. Th. Lefort); v. ö. ThLZ 1932, 391—4; Lefort: Mu 1935, 76—80 (új kopt tör.). — A hosszabb Regula-recensio az eredeti. — P. életéről több, különböző nyelven megírt életrajz maradt ránk, melyek egymáshoz való viszonyát eddig még nem derítették fel. — *Kiad.:* F. Halkin: S. Pachomii vitae graecae, Bru 1932; v. ö. ThLZ 1933, 375—8. — Halkin: AB 1930, 257—301; v. ö. BZ 1932, 94—9. — *Kopt szöv.:* L. Th. Lefort (CSCO, SS copt. 7—8) 1925—34 és Lou 1936 (ford.); ehhez Mu 1931, 115—35; 1936, 219—30 és AB 1934, 286—320. Lefort: Mu 1933, 1—33 (P. Athan.-tól függ.). — Németül: H. Mertel (BKV² 31) 1917. —*Ért.:* O. Grützmacher: P. und das älteste Klosterleben 1896. — P. Ladeuze: Ét. sur le cénobitisme pakhômien 1898. — V. ö. 51. § és Leclercq, DAL 13, 499—510. — Heussi 1936, 115—31.

3. **Horsiesi** († 380 körül), Pachomius 2. utóda; munkája, *Doctrina de institutione monachorum*, Szent Jeromos fordításában maradt ránk (PL 103, 453—76 = PG 40, 869—94; l.: Albers és Boon a Pachomiusnál közölt irodalomnál). Horsiesi koadjutora **Theodorus** († 368) a húsvét ünnepéről írt egy levelet, melyet Jeromos őrizett meg számunkra (ML 23, 99 skv. és Boon). A «Beszélgetés két alexandriai diákonussal» kopt nyelven van meg (lásd: Crum W. E.: Der Papyruskodex saec. VI—VII. der Philippsbibliothek in Cheltenham 1915, 59 skv. 132 skv. és Hengstenberg W.: Festschrift für A. Ehrhard 1922, 228—52.)

4. **Egyiptomi Makarius** († 390 körül); «idősebb» vagy «nagy» Makarius néven is

említik ; 60 évet töltött a sketisi[1] pusztában. Irodalmi munkásságáról Palladius sem (Hist. Laus. 17), Rufinus sem (Hist. monach. 28) tesznek említést. Későbbi kéziratok tanusága alapján apophthegmákat,[2] 4 levelet, 2 kis imádságot és két homilia gyüjteményt (egyik 50, a másik 7 homiliát tartalmaz) tulajdonítanak neki. Egész bizonyossággal azonban csak «Ad filios Dei»[3] levél való tőle, melyet latin és szír szövegezésben ismerünk (MG 34.)

A XVI. század óta ismeretes 50 *ὁμιλίαι πνευματικαί* (lelki beszéd, előadás a lelki életről) szerzőjét Makariusban látták és ezért őt az első őskeresztény misztikusok sorába iktatták ; az újabb kutatások azonban nem Makariusnak tulajdonítják ezeket a homiliákat. Ezekben a homiliákban mélyértelmű, szerzeteseknek szánt fejtegetések szólnak azokról az eszközökről, melyek a lelket a Szentlélek által a Krisztussal való egyesüléshez vezetik. A szerzőnek teológiai nézetei nem mindig ortodox felfogásúak. Villecourt P. és Wilmart A. kimutatják, hogy sok vonatkozás található bennük a IV. század közepén fellépő messzalianusok[4] misztikájához. A munka talán ennek az eretnek mozgalomnak kezdeti idejéből származik, amikor az Egyháztól való elszakadása általánosan még nem történt meg. Az azonban nem valószínű, hogy ez a munka azonos az efezusi zsinaton (431-ben) elítélt «*βιβλίον ἀσκητικόν*» c. messzaliánus irattal.

Kiad.: MG 34, 235—62, 405—822. — G. L. Marriott : Macarii anecdota, C (Mass) 1918 (7 Hom.) — Németül : D. Stiefenhofer (BKV[2] 10) 1913. — *Ért.:* J. Stoffels : Die myst. Theologie Mak. des Ägypters 1908. — C. Flemming : De Macarii Aeg. scriptis quaest. 1911. — J. Stiglmayr : Sachliches und Sprachliches bei M. v. Äg. 1912. — L. Villecourt : Comptes rendus de l'Acad. d. Inscript. 1920, 250—8 és Wilmart : RAM 1920, 361—77 ; ezzel szemben : Stiglmayr : ZkTh 1925, 244—60. — Amann : DThC 9, 1452—5 ; 10, 792—5. — Hatzuni : Baz 1931, 61—73. — H. G. E. White (l. f. 51. §), 2 k. 1932. — J. Rivière 1931, 228—30. —Mersch 2, 1933, 362—8. — Peterson : ZkTh 1933, 271—3 (25. Hom.). — W. Strothmann : Die arab. Makariustradition 1934. BJ 230, 1931, 175—80. — *Messalianusokra vonatkozó irod.:* Liber graduum ed. M. Kmosko (Patrol. Syriaca 3) 1926 ; ehhez A. Rücker : BiZ 20, 1932, 342—54 (idézetek Mt.-ból) und Hausherr : OCP 1935, 495—502 (szerzési ideje), 328—60 (a mess. főtévedése). — V. ö. 11. § 8. : Fülöp-cselekedetek és ZntW 1932, 273—88. — J. Ziegler : Dulcedo Dei 1937, 85—8. — Rahner : ZkTh 1937, 258—71 (MG 40, 847 skk). — Peterson : ZntW 1932, 273—88 (Marcus Erem. és a messal.). — F. Dörr : Diadochus von Photike u. d. Messal. 1938.

5. Az **ifjabb** vagy az alexandriai **Makarius** kb. 394-ben halt meg, százéves korában. Ő is, miként az egyiptomi Makarius, a sketisi és nitriai pusztaságban remetéskedett. A neve alatt közölt írások (MG 34, 261—3, 385—92, 967—78) nem eredetiek. Lásd : Amann, DThC 9, 1440 skv.

6. **Evagrius Ponticus** (346—99), pontusi[5] születésű ; Nazianzi Gergely diákonussá szentelte ; Konstantinápolyban, mint szónok nagy sikert aratott ; lelke üdvössége érdekében 382-ben mégis elhagyta a fővárost és ettől kezdve a nitriai hegység szerzetesei között élt. Itt lett egyiptomi Makarius tanítványa és barátja. A megélhetéséhez szükségeseket könyvmásolással szerezte meg.

Mivel 553-ban és a következő zsinatokon Origenesszel és Vak Didymusszal együtt őt is elítélték, eredeti görög írásai nagyrészt elvesztek ; munkái közül néhány, latin (Rufinustól és Gennadiustól [l. 85. és 95. §]), szír és örmény fordításban, vagy idegen nevek alatt maradt fenn. A keleti kéziratok további kutatása még néhány írásával megajándékozhat bennünket. Origenes gondolatvilágában élt és a szerzeteseket a nagy alexandriainak munkáiban gyökerező aszkétikába és misztikába iparkodott bevezetni. Hogy az origenista tévedéseket mennyiben tette magáévá, eddig rendelkezésünkre álló írásaiból pontosan nem állapítható meg. Bizonyítható, hogy Evagrius az első szerzetes, aki széleskörű, átfogó irodalmi működést fejtett ki, és különösen jeleset alkotott a keresztény szentenciairodalom terén.[6] Hatása az aszketikus vallásosság történetében jelentős, de idevonatkozó írásait kimerítően még nem tanulmányozták.

1) *Ἀντιρρητικός* szentírási helyek gyüjteménye «a kísértő démonok ellen»;[8] a munka

[1] Az elnevezés Skete helységtől származik ; a sketisi pusztaság Alexandriától délre, egészen a Nílusig terjed.

[2] *ἀπόφθεγμα* = orákulum, jeles, bölcs mondás, szentencia.

[3] Gennadius szerint : unam tantum ad iuniores professionis suae scripsit epistolam. (406—10).

[4] Messzaliánusok : fanatikus, misztikus szekta a IV. század közepén Szíriában és Arméniában.

[5] Pontus = kisázsiai tartomány a Fekete-tenger partján.

[6] Keresztény életbölcseséget sugárzó elmés mondások.

[7] Ellentmondásra, elutasításra alkalmas.

[8] Alkalmasak arra, hogy a kísértő hangjára megfelelő választ adjunk ; a démonok legyőzésének művészete.

8 főbűn ellen 8 könyvből áll; szír és örmény nyelven van meg és ismeretes még egy görög kivonata is (MG 40, 1271—6). Egyik korai tanusítója a 8 gonoszság elméletének, amely később a 7 főbűnről szóló tanítássá alakult át.

2) *Μοναχικός*;[1] szentencia gyüjtemény; 1. része (*πρακτικός*, olyan remeték részére, akik tudománnyal nem foglalkoznak) két, görög nyelvű kiadásban, az egyikben 71, a másikban 100 szentenciát, 2. része (*γνωστικός*, vagyis tudományban járatos szerzetes részére) szír nyelvű kiadásban ismeretes és 50 szentenciát tartalmaz.

3) 600 *προβλήματα γνωστικά*,[2] 6 csoportra osztva, minden csoportban 100 szentencia (centuria); szír és örmény szövegű kiadása ismeretes; dogmatikai és aszketikus tanításokat tartalmaz minden felismerhető elrendezés nélkül.

4) *Szerzetesek tükre és szerzetesnők tükre*, görög nyelven írt szenteciakönyvek; Rufinus latinra fordította.

5) Evagrius hagyatékához tartozik 67 szír nyelven írt levél is. Nagy Szent Vazul levélgyüjteménynek 8. levele is Evagriustól való.

6) Újabban Evagriusnak tulajdonítják az eddig Ancyrai Nilus neve alatt ismert következő két írást: De oratione (MG 79, 1165—1200) és De malignis cogitationibus (u. o. 1199—1228).

Kiad.: MG 40, 1213—86. — Wilmart: RB 1911, 143—54 (szerzetesnők latin szabályzata). — W. Frankenberg: GAb 1912 (szírül, görögre visszafordítással: Probl. gnost., Antirr., Gnost., Levelek). — P. B. Sarghisean: Venezia 1907 (örmény iratok). — H. Greßmann: TU 39, 4 b, 1913 (a szerzetestükör és szerzetesnőtükör, görögül). — *Ért.:* O. Zöckler: Ev. P 1893. — W. Bousset: Apophthegmata 1923, 281—341. — R. Melcher: Der 8. Brief des hl. Basilius ein Werk des Ev. P. 1923. BJ 230, 1931, 180—2. — Muyldermans: Mu 1929, 74—89 (Practicus); 1931, 37—68, 369—83 (a Cap. cognos. görög és szír töredéke); A travers la tradition manuscrite d'Ev. la P. 1932 (többek között a De mal. cogn. teljes szövege) (v. ö. ThR 1933, 230—2, 242 skv.; ZkTh 1933, 271—3); 1934, 73—106 (szír Cap. cogn. kiad.); 293—6 (örmény kéziratok). — Spies: OC 1932, 203—28 (a *περὶ τῶν ὀκτὼ λογισμῶν* etióp szövege); v. ö. BZ 1936, 164. — I. Hausherr: OCh 22, 2, 1931, 75—118 (a szír és örmény fordítás értéke); RAM 1932, 184—8 (tanítás az imádságról; a Cent. suppl. 30-hoz); RSR 1933, 321—5 (Cent. 2, 50); RAM 1933, 196—8 (De orat.); OCh 30, 3, 1933, 147 skk. (I. sz.: De orat. szír szövege; III. sz.: a nyolcgonoszság-elmélet); RAM 1934, 34—93, 113—70 (De orat. ford.); OCP 1936, 351—62 (*ἀπέραντος ἀγνωσία*). — Peterson: ThLZ 1931, 70 (szövegkritika); BNJ 9, 1932—3, 51—4 (halál utáni lét); ZkTh 1933, 271—4. — Rahner: ZAM 1933, 21—83 (lelkiélet). — S. Marsili: G. Cassiano ed. Ev. P. Dottrina sulla carità e contemplazione, R 1936. — Muyldermans: Mu 1938, 191—226 (Vat. Barb. gr. 115). — J. Moisescu: Ev. P. in: Biserica ort. rom. 56, 1938, 230—74. — H. v. Balthasar: ZkTh 1939, 86—106 («Hiera»); ZAM 1939, 31—47 (Metafizika és misztika).

7. **Pelusiumi Izidor**[3] († kb. 435), klasszikus műveltségű és teológiai képzettségű apát, a csiszolt levélstílus mestere; leveleiben, amelyek főképen aszketikus-erkölcstani és exegetikai kérdéseket tárgyalnak, állást foglal a világ és az Egyház sokféle eseményében is. Kb. 2000 rövid levele maradt reánk.

MG 78. — 49 latin ford. levelét kiad.: R. Aigrain 1911 és SchAC I vol. 4, 9—25. — *Ért.:* Bareille: DThC 8, 84—98. — D. S. Balanos: At 1922. — L. Bayer: I.' v. P. klass. Bildung 1915. — Diamantopulos: NS 1925—6. — BNJ 8, 1931, 424 (Joasaph). — Grégoire: Byz 5, 1929—30, 109—28 (ep 1, 132). — La Cava: DThP 1936, 529—33. — Phytrakes 1936; v. ö. BZ 1937, 522. — Früchtel: Ph Wo 193, 61—4, 764—8 (Is. és Clem. Alex.).

8. **Atripei Schenute**[4] († 466), 385 óta apát és az egyiptomi szerzetesség szervezője; a kopt nemzeti kereszténységnek és irodalmának megalapítója; sok aszketikus tartalmú levelet, szentbeszédet és több *apokalipszist* vagy látomást hagyott hátra kopt nyelven. A neve alatt forgalomban lévő írásművek szír, etióp és arab fordításban is ismeretesek, de hitelességüket gyakran nagyon nehéz megállapítani.

Kiad.: J. Leitpoldt (CSCO, SSCopt 2, 1; 4, 3; 5, 4) 1906 skk. — H. Wiesmann (u. o. 4) 1931. — E. Amélineau: P. 1907. — Burmester: Mu 1932, 24—34 53 skk. (10 pred.). — *Ért.:* J. Leipoldt (TU 25, 1) 1903. — Lefort: Mu 1935, 55—73 (függ Athanasiustól); Orientalia, R 4, 1935, 411—5. — Buckle: BJR 1936, 383 skv. — H. Wiesmann (SS Copt 5) 1936.

[1] *μοναχικός* = *μοναστικός* = magányosan élő, monachus.
[2] A gnózishoz tartozó 600 probléma.
[3] A Nílus keleti főtorkolatánál fekvő Pelusium mellett, egy hegyen lévő kolostor apátja.
[4] A Nílus nyugati partján, Thebaisban, az Atripe melletti ú. n. fehér kolostor apátja.

53. §. Sándor, Alexandria pátriárkája. Arius és barátai.

1. **Alexander** (Sándor) pátriárka idején (313—28) indult meg a nagy küzdelem az ariánizmus ellen. Az Alexandriában 318-ban általa összehívott zsinaton Ariust és követőit kiközösítette. A 325. évi antiochiai zsinat csatlakozott ehhez az ítélethez. Az ugyanebben az évben Niceában gyűlésező birodalmi zsinaton ő és Atanáz kieszközölték Arius újabb elítélését.

a) Hetven írását tartalmazó levélgyüjteményéből *három körlevele (ἐπιστολαὶ ἐγκύκλιοι)* igen fontos az ariánizmussal való küzdelem megindulásának történetéhez; l. Theodoretus, Hist 1, 4; Sokrates, Hist 1, 6 és Gelasius Cyc., Hist 2, 3.

b) Szentbeszédeiből csak töredékek maradtak ránk; egyik beszédje: De anima et corpore deque passione Domini (MG 18, 585—604) teljesen megvan szír és kopt fordításban. Elődjéről, Péterről szóló (kopt) dicsőítő beszédje (41. § 7) nem eredeti.

Kiad.: Opitz: AW 3, 1 (5 levél). — Rucker 1933, 74—8. — E. A. W. Budge: Coptic Homilies in the Dialect of Upper Egypt 1910, 407—24. — H. Hyvernat: Les actes des martyrs de l'Égypte 1, 1886, 247—62. — *Ért.:* Bardy: RevSR 1926, 527—32 (A. és Arius Thaliája). — Opitz: ZntW 1934, 131—59 (az arianusok elleni küzdelem kronológiája). — Bardy: RSR 1933, 430—50 (nem volt II. Niceai zs. 327). BNJ 1934, 138.

2. **Arius** († 336), a híres Antiochiai Lucianusnak (l. 42. § 2) tanítványa, alexandriai pap, irodalmilag különösebben nem emelkedik ki. Következő írásai ismeretesek: *egy levél*, melyben Nikomédiai Eusebiustól segítséget kér (Epiphanius Haer 69, 7 és Theodoretus Hist 1, 4); *hitvallás*, melyet levél alakjában küldött Alexandriai Sándorhoz (Athan., De syn. 16; Epiph. Haer 69, 7; Hilar. Trin 4, 12 skv.; 6, 5 skv.; EH 400 skv.); Konstantin császárnak (330—31-ben) személyesen átadott *hitvallása*, melynek alapján a császár 336-ban elrendelte Arius visszavételét az Egyház közösségébe, Arius azonban a tervezett visszavétel előnapján meghalt (Sokr. I, 26; Sozom. 2, 27. — V. ö. Bangha — Ijjas II. 41.). Θάλεια (lakoma, vendégség) c. részben versben szerkesztett munkájából csak töredékek vannak.

Kiad.: Opitz: AW 3, 1. — *Ért.:* Bardy: RPh 1927, 211—33 (Thalia); RHE 1930, 253—68 (tör.); Recherches sur s. Lucien d'Antioche et son école 1936. — Elliger: ThSK 1931, 244—51 (A. teológiája). — Arnou: Gr 1933, 269—72 (szenthár. relatiók). — Barnes: ExT 1934, 18—24 (A. és az arianizmus). — Telfer: JTS 1936, 60—3 (A. Nikomédiában).

3. **Nikomédiai Eusebius**[1] († 341 v. 42-ben); Ariusnak befolyásos barátja a császári udvarban; az arianizmussal kapcsolatban sok *levelet* írt: egyet Tyrusi Paulinus püspöknek küldött (Theodoret Hist 1, 5 és Marius Victor. Adv. Arium, prol.). Az a levél (Socr. 1, 14 és Sozom. 2, 16), amelyet ő és **Niceai Theognis püspök** († kb. 342) küldöttek a niceai zsinat atyáihoz, valószínűleg hiteles.[2] — (Altaner-Mattei (1940) szerint (181. l.) valószínűleg apokrif.)

Opitz: AW 3, 1 (3 levél). — A. Lichtenstein: Eus. v. Nik. 1903. — K. Müller: ZntW 1925, 290 skk. (kérőlevél). — De Bruyne: ZntW 1928, 106—10 (Theognis 2 levele). — Enßlin: PKW II 5, 1984 skv. (Theog.). — G. Bardy: Recherches sur s. Lucien (l. f.) 1936; itt van megemlítve Lucianus tanítványának, **Asterius szofistának** († 341 után) irodalmi hagyatéka; v. ö. RHE 1936, 1029; Antioch. Severus Asteriusról; Asterius Ps-hom.-ról v. ö. M. Richard: Rb 1935, 548—58.

54. §. Szent Atanáz (295—373).

Atanáz, az alexandriai püspökök között a leghírnevesebb, a keresztény ókor legjellegzetesebb személyisége. A niceai hitvallásnak kiváló védője, sok szenvedésen és megpróbáltatáson keresztül is. Sziklaszilárd volt a meggyőződése, hogy azt a nehéz harcot, amelyet ariánus ellenfelei és a mögöttük álló, sokszor kíméletlenül eljáró államhatalom ellen folytatott, az igazság szolgálatában végig kell küzdenie. Ötször kellett püspöki székhelyéről elmenekülnie és több mint 17 éven át ette a számkivetés keserű kenyerét. Nem szabad csodálkoznunk, ha ő is eréllyel és néha a rendelkezésére álló hatalmi eszközök felhasználásával iparkodott sok és hatalmas ellenfele ellen védekezni.

[1] Nikomedia püspöke, a császár távoli rokona; tanulmányait Ariusszal végezte.

[2] Ezt a levelet számkivetésük helyéről írták, s benne azt a kérésüket terjesztik elő, hogy ortodox hitükről tanuságot tehessenek.

Született Alexandriában, 295-ben; kora ifjúságában klasszikus képzésben részesült. Még diákonus volt, mikor Sándor alexandriai pátriárka titkáraként a niceai zsinaton (325) nagy sikerrel vitatkozott az ariánusokkal (Socr. 1, 8). Már 328-ban Sándor pátriárka utóda lett.

Amikor Ariust az Egyház közösségébe visszavenni nem volt hajlandó, a melitianusok hamis vádjai alapján a tyrusi zsinat (335) letette és Konstantin császár Trierbe száműzte (1. száműzetés). A császár halála után 337-ben visszatérhetett Alexandriába, de a 339-i antiochiai zsinat újból letette. 340-ben Rómába menekült, I. Gyula pápához (2. száműzetés). Csak 346-ban engedte meg neki a 343-i sardikai zsinat ajánlatára Konstantius császár a visszatérést Alexandriába, miután 345-ben Gergely ellenpüspök meghalt.

Mikor a 355-i milánói zsinat a személyesen jelenlévő Konstantius császár nyomása alatt ismét letételét mondta ki, az egyiptomi pusztaságba menekült (356) az ottani szerzetesekhez (3. száműzetés); utóda Kappadóciai György lett (361-ben meggyilkolták). Julianus császár Atanáznak is, meg a többi száműzetésben lévő püspöknek is megengedte a visszatérést. Ekkor, különösen a 362-i alexandriai zsinat határozatai nyomán, erősen dolgozott a szemiariánusok és a niceai zsinat híveinek kibékítésén. Ezért a tevékenységeért még ebben az évben mint «békebontót és az istenek ellenségét» száműzték (4. száműzetés), Julianus halála (363) után azonban hazatérhetett. Az 5. számkivetéssel Valens (365) császár alatt sujtották, de a nép fenyegető magatartásának hatására már 4 hónap mulva hazatérhetett (366). Ettől kezdve nyugodtan kormányozhatta egyházmegyéjét egészen haláláig († 373).

Hatalmas irodalmi munkássága azoknak a teológiai meggyőződéseknek szolgálatában áll, amelyekért hosszú életében annyit szenvedett. Irásaiban a külső alakra Atanáz nem sokat adott; munkáit a gondolat világossága, az elmélyülés, a fogalmak éles meghatározása jellemzik; viszont hiányzik nála az anyag elrendezése, aminek következménye a tárgyalt anyag többszörös megismétlése és a terjengősség.

Gyüjteményes kiad.: MG 25—8. — Kritikai kiad.: H. G. Opitz és R. Casey, 3 k., B 1934 skk; v. ö. DLZ 1935, 1—4, 715—20; PhWo 1935, 257—62, 1330—5. — Szemelvények németül: J. Fisch (BKV) 1875. — A. Stegmann, J. Lippl és H. Mertel (BKV² 13, 31) 1913—17. — *Mg.:* J. A. Möhler 1844². — F. Lauchert: Köln 1911. — G. Bardy: P 1925³; DHG 4, 1313—40. — Le Bachelet: DThC 1, 2143—78.

Életrajzok: E. Schwartz: GN 1904—05, 1908, 1911. — B. Beck: Die griech. Lebensbeschr. des Ath. 1912. — Fromen 1915 (l. f. 50. §). — H. I. Bell: Jews and Christians in Egypt 1924. — M. J. Basten: Ath. Wirtschaftliches aus s. Schr. 1928. — Eustratiades (halálának ideje); v. ö. BZ 1933, 424. — K. F. Hagel: Kirche u. Kaisertum in Lehre des Ath. 1933. — *Atanáz irodalmi hagyatékának története:* Casey: HThR 1931, 43—59 (örmény kéi.); ZntW 1931, 49—70 (görög kéi.); JTS 1934, 66 skv. (szír kéi.). — Opitz: ZntW 1934, 18—31 (szír Corpus); Unters. zur Überl. der Schr. des Ath., 1935; v. ö. RHE 1935, 783—8; BZ 1936, 416—19. — L. A. Winterswyl: Ath. (szemelvények), L 1937. — M. Constantinides: *Ὁ Μέγας Ἀθ.*, At 1937. — E. Sala: S. Ath. Cristo-Dio (contra Arianos) (ford.), Siena 1937. — Lorimer: JTS 1939, 37—46 (kritikai jegyzetek).

I. Apologetikai és dogmatikai írásai.

1. *Λόγος κατὰ Ἑλλήνων (Oratio contra gentes)* és *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ λόγου (Oratio de incarnatione Verbi)* összetartó egészet alkotnak (kb. 318.). Az 1. rész kifejti a sokistenhivés balgatagságát és a monoteizmus jogosultságát; a 2. rész Krisztus megtestesülésének hittételét alapozza meg a zsidókkal és pogányokkal szemben.

A De incarnatione nemrégen ismeretessé lett második, rövidebb szövegezése a IV. században apollinarista ellenes indokokból történt antiochiai átdolgozás. Opitz, Unters. 190. skv.; ellene: RHE, 1935, 786 skv.

2. *Λόγοι, Orationes* 3 *contra arianos* (kb. 335 vagy 356 skv.); Atanáz legjelentősebb dogmatikai munkája. Az 1. könyv védelmezi a niceai tanítást: a Fiúnak az Atyától való örök születését és a Fiúnak az Atyával való egylényegűségét. A 2. és 3. könyv kritikailag boncolja az arianusok magyarázatait egyes idézett szentírási helyekről, pl. Példabeszédek, 8, 22. — Későbbi korban ehhez a munkához ismeretlen szerzőtől 4. Oratiot is fűztek.

3. A *De incarnatione et contra Arianos* c. munkának (nem azonos az előbbi két munkával!) hitelességét egyesek ugyan kétségbevonják, mégis Atanáznak lehet tulajdonítani.

A gyanuba fogott «*Ι; Θεός ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν*[1] kifejezés ugyanis későbbi betoldás. V. ö. RHE 1925, 528 skv.; ellenkezőleg Rucker 1933, 32 54.

4. Atanáz neve alatt forgalomban lévő más dogmatikai írásoknak egész sorát nem tekinthetjük hiteleseknek. Ezek közé tartoznak: De incarnatione contra Apollinarem (EP 796—800); De trinitate et Spiritu sancto, latin nyelvű írás; Expositio fidei (talán Antiochiai Eustathius a szerző); Sermo maior de fide, Interpretatio in symbolum; 2 Dialogi contra Macedonianos; 5 Dialogi de sancta Trinitate. V. ö. még: RAl 204; v. Premerstein A., Festschr. S. Lampos, At 1933, 177—89 (Apokr. Philosophensprüche). Simon M. RHPh 1937, 58—93 (Tract. de Melchisedek).

Or. de incarn. kiad.: A. Robertson, Lo 1893[2]. — Gaudel: RevSR 1929, 524—39 (a «3 orationes» megírásának ideje kb. 339). — E. Schwartz: BAS 1924, 6. füzet (Serm. maior). — Casey: JTS 1934, 394 skv. (Serm. maior örményül). — Moss: OCP 1938, 65—84 (Contra Apoll. I, szírül). — Segovia: Gr 1938, 3—36 (Terminol. trinit., I Dialog. c. Maced.); Arch. Teol. Granadino 1938, 87—107 (I. Dial. c. Maced, trad. manosc.).

II. *Atanáz vitázó, történeti és dogmatikai értekezéseit, valamint leveleit* azzal a célzattal írta, hogy ellenfelei támadásait elhárítsa, vagy hogy maga támadjon:

5. *Epistola ad episcopos encyclica:* letétele ellen tiltakozik (340-ben).

6. *Apologia contra Arianos* (bő ügyirat anyag, kb. 350-ben); a 340—350. években az arianusok ügyében tartott zsinatok tárgyalásait és döntéseit ismerteti zsinati akták alapján.

7. *Epistola de decretis Nicaenae synodi* (350—51); védelmébe veszi a zsinaton megfogalmazott *ἐκ τῆς οὐσίας* és *ὁμοούσιος* kifejezéseket; függelékül ügyirat anyag. Talán ehhez pótlás: Epistola de sententia Dionysii episcopi Alexandrini, amelyet az ariánusok a maguk számára sajátítottak ki.

8. *Epistola encyclica ad episcopos Aegypti et Libyae* (356).

9. *Apologia ad Constantium imperatorem* (357); ragyogó rétori előadásban utasítja vissza a vádat, mintha ő a császár testvérét, Konstanst, a császár ellen lázította volna.

10. *Apologia de fuga:* védekezik a gyávaság vádja ellen (357).

11. *Historia arianorum ad monachos* (kb. 358); a meglévő töredék a 335—57. évekről tudósít. Ehhez tartozik: *Levél Thmuis püspökéhez, Serapionhoz, Arius haláláról* (EH 418—20).

12. *Epistola de synodis Arimini in Italia et Seleuciae in Isauria celebratis* (359).

13. Különböző zsinatok megbízásából írt három levele: *Tomus ad Antiochenos* (362); *Ep. ad Iovianum imperatorem* (363); *Ep. ad Afros*, vagyis Nyugat-Afrika püspökeihez (369).

14. *Négy levele Serapion püspökhöz* (l. 55. § 1.); fontos a Szentlélek istenségének tanára (358—62) (EP 477—84).

15. Három, ugyancsak dogmatikai levél, amelyek a christologiai dogmát tárgyalják: *Ep. ad Epictetum episcopum Corinthi; Ep. ad Adelphium episcopum; Ep. ad Maximum philosophum.* Az Epictetushoz írt levél az utókor előtt igen nagy tekintélyre tett szert (chalcedoni zsinat).

R. Seiler: Ath.' Apologia c. Arianos, ihre Entst. u. Datierung 1932; ehhez Opitz: Unters. 158, A. 3. — Egyes műveinek *kiad.:* Az Ep. de decretis Nic. syn. kiad. H. G. Opitz, B 1935. — Ep. ad. Epict. kiad. G. Ludwig, Jena 1911. — I. Rucker: Ephes. Konzilsakten in arm.-georg. Überl. 1930, 36 skv. (Ep. ad Epict.). — Casey: HThR 1933, 127—50 (az Ep. ad Epict. örmény ford.). — Lebon: RHE 1935, 713—61 (az Ep. ad Epict. szír fordítását az appolinaristák meghamisították). — Jerphanion: RSR 1930, 529—44 (az Ep. ad monachos szöv.; MG 26, 1185—8).

III. *Exegetikai és gyakorlati aszketikus írásai.*

16. Atanáz exegetikai munkáinak töredékei katénákból ismeretesek. Egy allegorikus *zsoltármagyarázata* nagyobb töredékeiről v. ö. többek között Devreesse, DB Suppl. 1, 1109 1125 1187 1200 stb.

17. Jeromosnak az adatát (Vir. ill. 87), hogy Atanáz ismételten írt «*A szűzességről*», újabb leletek és kutatások megerősítik, de véglegesen még nem igazolják. — V. d. Goltz E., *Λόγος σωτηρίας πρὸς τὴν παρθένον*[2] (TU 29, 2 a) 1905; még Lefort, Mu 1929, 197—274 (kopt töredék egy levélből: *πρὸς τὰς παρθένους*, amelyet Szent Ambrus és Schenute is felhasználtak és amely érintkezik az előbb említett írással; Mu 1935, 55—73). Két

[1] Egy Isten (lényeg) három suppositumban (teljes, önálló, magánvalóban). Schütz, Dogm. I. 389—90.

[2] Intő szózat a szűzhöz.

[3] A szűzekhez.

másik, szír szöveg: Lebon, Mu 1927, 205—48; 1928, 169—216. V. ö. még Van Lanschott, Mu 1927, 265—92, aki egy kopt nyelvű, Atanáznak tulajdonított levelet «A szeretetről és az önuralomról» tett közzé; Lefort szerint Mu 1933, 1—33, a levél valódi és eredeti nyelve: kopt.

R. P. Casey: Der dem Ath. zugeschr. Traktat *περὶ παρθενίας* SbB 1935, 1022—45. — Bardy: DSp 1, 1049 skv. — Egy apokrif prédikációt: az ördögről kiad.: Casey JTS 1935, 1—10. — 3 kopt Ath.-nak tulajdonított prédikáció: Burmester, Mu 1932, 44—8. — Bernardin: JTS 1937, 113—29 (kopt-homilia). — Diekamp: Anal. Patrist. R 1938, 5—9 (Tör. *περὶ νόσου*-ból).

18. *Vita s. Antonii* (l. 52. § 1.); Atanáz ifjú korában személyesen megismerkedett Szent Antallal; legendaszerű életrajzának megírásával lényegesen hozzájárult a szerzetes életeszmény elterjedéséhez, különösen Nyugaton (Szent Ágoston!). *Antiochiai Evagrius*, Szent Jeromos barátja, ezt az írást csakhamar latinra fordította.

R. Reitzenstein: SbHei 1914, 8. ért. — J. List: Das Antoniusleben des hl. A., At 1930; l. f. 52. §.) — Pasté: SC 1932, 341—58 (Ant. Evagrius).

19. *Ἐπιστολὴ ἑορταστική*[1] (Ünnepi körlevél); Atanáz a régi hagyományhoz híven évenkint epifánia után ú. n. ünnepi körlevelet intézett az alája tartozó egyiptomi egyházközségekhez, amelyben jelezve volt a húsvét ünnepének napja, a nagyböjti idő kezdete és különféle kérdések is szóba kerültek (nagyböjti pásztorlevél!). Szír fordításban teljes egészében megvan 13 ünnepi körlevélnek a szövege (329—48. évekből); ismeretes néhány görög szövegű töredék is. V. ö. Schwartz E., Chronol. der Festbriefe, ZntW 1935, 129—37. — Pieper: ZntW 1938 (ünnepi körlevél 364-ből).

Különösen értékes a görög, szír és kopt töredékekből csaknem teljesen helyreállított 39. ünnepi levél (367-ből), amely a kánoni könyvek jegyzékét tartalmazza (EP 791). Atanáz az Ószövetség deuterokanonikus könyveit kizárja a kánonból, csak mint épülésül szolgáló könyveket szabad őket használni; viszont ő az első, aki az Újszövetségben kizárólag a jelenleg is felvett 27 könyvet ismeri el kánoniaknak.

Ezzel a kánonnal tartalomra és a könyvek egymásutánjára nézve megegyezik a IV. századból származó *Codex Vaticanus:* ez talán az a kézirat, melyet 340-ben, Szent Atanáz római tartózkodása idején, alexandriai másolók készítettek Konstans császár számára.

20. A *Symbolum Athanasianum* (ES 39 skv.), kezdő szava után «*Quicunque*» néven is említik, nem Szent Atanáztól származik; mégis, mivel igen világosan tartalmazza az egy Istenről s a Benne lévő három Személyről, valamint a Krisztusban levő két természetről szóló tanítást (40 ritmikus tételben), nagy tekintélyre tett szert; az egyházi liturgiában (a vasárnapi officium primájában) még ma is szerepel. A VII. század óta lassankint Atanázt emlegetik szerzőjének. A XVII. században azonban megállapították, hogy későbbi korból való és eredetileg latin nyelven fogalmazták. Még ma is vita tárgya, hogy mikor keletkezett és ki a szerzője, bár viszonylagosan sok híve van Brewers H. (1909) tételének, hogy Szent Ambrus a szerzője (382 vagy 383-ban). V. ö. pl. Seeberg R., Lehrb. der Dogmengesch. 2, 1923, 165 skv.; Burn, JTS 27, 1925—26, 19—28; Lietzmann, Encyclopaedia Britannica 6, 1929, 659; Badcock, The Hist. of the Creeds 1930; Palanque J. R., S. Ambroise 1933, 508; Schepens, RHE 1936, 548—69. Ellentétes véleményen vannak: Capelle, RTA Bull II. n. 930; Dudden F. H., The Life and Times of St. Ambrose 1935, 676 skv., véleményét elfogadja most Palanque is, RHE 1936, 941, A. 2. — Legújabban az egyházatyák közül mások is forgalomba kerülnek a Symb. Athan. szerzőjeként; pl. Lerinumi Vincentius († kb. 450), Arlesi Hilarius († 449), Ruspei Fulgentius († 553), Arlesi Caesarius († 542), Bracarai Márton († kb. 580), és mások. — Pasté, SC. 1932, 142—7 (Vercelli Eusebius írta 362-ben); Morin, RB 1932, 207—19 (Arlesi Caesarius már ismeri ezt a szimbolumot; szerzőjét valószínűleg ebben az időben, Dél-Galliában kell keresnünk); Ryan M. J., The Eccles. Rev. (Philadelphia) 88, 1933, 625—7 (a szerkesztés ideje 451 előtt). Laurent, EO 1936, 385—404 («Quicunque» a bizánci egyházban).

Más szimbolumok történetéhez irod.: Symb. v. Nizäa u. Konstantinopel v. ö. Lietzmann: ZntW 1925, 193—202. — Harnack u. o. 202 skv. — A. E. Burn: The Council of Nicaea 1925. — Schwartz: ZntW 1926, 38—88; ehhez Lebon: RHE 1936, 537—47, 809—76; Ortiz de Urbina: OCP 1936, 330—50 és D'Alès: RSR 1936, 85—92, 579—84. — J. A. de Aldama: El símbolo Toledano I, R 1934; itt (148—50) egy ki nem adott «Fides Hieronymi»; RHE 1933, 74—81 (B. Pastor); Gr 1933, 485—500 («Clemens trinitas»). — Morin: RB 1934, 178—89 (Caesarius v. Arles); RB 1923, 233—45 (afrikai

[1] *ἑορταστικός* = ünnephez tartozó, ünnepi; *ἑορτή* = ünnep.

szimb., V—VI. sz.). — G. Villada: Hist. 2, 2, 274—80 (spanyol szimb., VII—VIII. sz.). — Akinian-Casey: HThR 1931, 143—51 (2 örmény szimb.). — Madoz: RHE 1938, 5—20 (Toledo 633). Gr 1938, 161—93 (Toledo 638); Le Symbole du XIe Concile de Tolède, Lou 1938; v. ö. ThR 1939, 189—91. — Gonzalez: Gr 1938, 130—4 (Nyssai Gergely).

Atanáz tanításai írásai alapján.

1) Dogmatörténeti jelentősége az Egyház *Szentháromság-tanának*, különösen *Logos-tanának* kifejezésében és megvilágításában van. Nemcsak a Fiúnak az Atyával való egylényegűségét *(ὁμοουσία)* védelmezi meg, hanem a Logos természetét és születés útján való eredését is a korábbi teológusoknál világosabban adja elő.

Ellenfele, Arius — miként Philo és Origenes (l. 40. §) — azt tanította, hogy Istennek a világ teremtésében a Logosra, mint közvetítő lényre szüksége volt. Atanáz erre azt feleli, hogy Isten nem olyan tehetetlen, hogy nem tudna közvetítő lény nélkül teremteni és nem is olyan gőgös, hogy nem akarna teremteni közvetítő nélkül (OrAr 2, 24 25). Arius szerint a Fiú az Atyának teremtménye, az Atya akaratának produktuma. Atanáz felelete: a «fiú» elnevezés magába foglalja «a születettség, hogy született» fogalmát; a születés azonban az atya lényéből, nem pedig akaratából való származást jelent. Éppen ezért Isten Fia nem nevezhető az Atya teremtményének, a Fiúban ugyanis az Atyával közös az istenségnek egész teljessége (1, 16; 3, 6). Istennél azonban a nemzés nem azonos az emberivel, mert Isten, aki szellem, oszthatatlan. Nála a nemzést akként gondolhatjuk el, miként a fény kisugárzását a napból, vagy a gondolat fakadását a lélekből vagy a folyóét a forrásból; Isten Fia ezért örök, miként az Atya (3, 62 66 skv.). Atya és Fiú tehát kettő, de ugyanaz *(ταὐτόν)* vagyis ugyanaz a természetük *(φύσις)*. (3, 3; 4; EP 760—76).[1–2]

2. Atanáznál a Logos-tan főképen a megváltás-gondolatban gyökerezik, amelyet a következőképpen világít meg: Mi nem volnánk megváltva, ha nem Isten maga lép összeköttetésbe az emberi nemmel, ha tehát Krisztus nem volna Isten. Mivel a Logos, mint Isten az emberi természetet egyesítette magában, ezáltal magát az emberi nemet átistenítette, Istenhez hasonlóvá tette, és mivel Ő magára vonatkozóan a halált legyőzte, mindenkire vonatkozóan legyőzte azt; ha azonban Krisztusban az a kiválóság, hogy ő Isten, nem természeténél fogva volna meg, hanem csak közlés útján, akkor ő azt tovább nem adhatta volna (OrAr 1, 39; ep de syn. 52; EP 787).[3]

3) A Szentlélek istenségét és egylényegűségét Atanáz a Serapionhoz intézett leveleiben, és a 362-i alexandriai zsinaton juttatta kifejezésre. A három nagy kappadóciaival a Fiút tartja a Szentlélek közvetlen kútfejének; ezt a formulát használja: A Szentlélek az Atyából származik a Fiú által *(ἐκ πατρὸς διὰ υἱοῦ.*[4] Ep Ser 3, 1 és Inc Ar 9).

4. Atanáz 362 tájban érdeklődése körébe vonta a krisztológiai kérdéseket is. Krisztus — szerinte — *egy*, t. i. egy személy. Amit Ő tett, az nem tartozott elkülönülve az emberi természethez vagy az istenséghez, hanem egyszerre mind a kettőhöz (Ep Ser 4, 14 skv. Nic 14); «Nam quae humanum Verbi corpus patiebatur, haec ipsa Verbum quod corpori coniunctum erat ad se referebat, ut nos Verbi deitatis participes fieri possemus. . . . quia Verbum, cum natura sua Deus sit, impassibile est.» (Epict 6. skv.)

Mária tehát *Isten-anyja*[5] (OrAr 3, 14 29), és Krisztust mint embert is imádás illeti meg (Adelph 3). Krisztusban két akarat van (Inc Ar 21).

5. Az arianusoktól kiszolgáltatott keresztséget érvénytelennek mondja, mert nem az igaz és valóságos Szentháromságban keresztelnek (OrAr 2, 42; EpSer 1, 30).[6] Ez az álláspont jut kifejezésre Vazulnál, Jeruzsálemi Cirillnél, az Apostoli Kánonokban (46 47) és az Apostoli Konstituciókban (6, 15), sőt bizonyos értelemben a niceai zsinat határozatában is (19. kánon), amikor azt rendeli el, hogy a pauliánusokat, vagyis Samosatai Pál követőit ismét meg kell keresztelni.

[1] Schütz, Dogm. I. 587.

[2] Az Atya a kezdet nélküli elv (principium sine principio; eredet nélkül való) «nemzetlen elv (principium)»; «nem született.» (Lásd Schütz, Dogm. I. 399, 409.).

[3] Schütz, II. 16, 104; II. 22. Bard. III. 76.

[4] Lásd Schütz, Dogm. I. 411.

[5] Schütz, Dogm. II. 62.

[6] Schütz, II. 398.

6. Jogtalan a vád Atanáz ellen, hogy az Eucharisztiáról a Zwingli-féle szimbolikus felfogást képviseli (a kifogásolt hely : EpSer 4, 19). Félreérthetetlenül tanítja : «Ez a kenyér és ez a bor a könyörgések és imádságok előtt a megszokott, közönséges kenyér és bor ; ha azonban felfelé küldtük a jelentős, magasztos könyörgéseket, akkor a kenyérből a mi Urunk Jézus Krisztusnak teste, az italból pedig vére lesz». (EP 802).

L. Atzberger : Die Logoslehre des A. 1880. — G. A. Pell : Die Lehre des hl. A. von der Sünde u. Erlös. 1888. — H. Sträter : Die Erlösungslehre des hl. A. 1894. — F. Lauchert : Die Lehre des hl. A. 1895. — K. Hoß : Stud. über das Schrifttum u. die Theol. des A. 1899. — A. Stülcken (TU 19, 4) 1899. — J. Ernst : Der Ketzertaufstreit in der altchristl. Kirche nach Cyprian 1901. — W. Sattler : Die Stellung der griech. Kirche zur Ketzertaufe bis ca 500 1911. — E. Weigl : Unters. zur Christologie des hl. A. 1914. — V. Cremers : De Verlossingsidee bj A., Turnhout 1921. — Gaudel : RevSR 1931, 1—26 (Logos). — Boström 1932 (l. f. 42. § 3. ; megváltástan). — Mersch 1, 1933, 309—39. — Prestige : JTS 1933, 258—65 (*Ἀγέν[ν]ητος*). — Berchem : EO 1934, 316—30 (L'incarnation). — Lebon : RHE 1935, 307—29 (*ὁ κυριακὸς ἄνθρωπος*); v. ö. Loofs 1930, 138A. 11. — Bardy : DSp 1, 1047—52. — Ch. Hauret : Comment le «Défenseur de Nicée» a-t-il compris le dogme de Nicée? Bruges 1936 ; v. ö. ThR 1937, 490—2. — Berchem : Ang 1938, 201—32, 515—58 (création et sanctification par le Verbe).

55. §. A IV. és V. sz. többi egyiptomi írói (451-ig).

1. **Thmuisi Serapion**; szerzeteselöljáró (apát); 339 óta az alsóegyiptomi Thmuis püspöke († 362 után) ; Atanáz több levelet intézett hozzá (54. § II. 11 és 14). Irodalmi hagyatéka : 2 *levél* (MG 40, 923—942) ; egy, teljes egészében csak nem régóta ismert *Vita-irat a manicheusok ellen* és 30 általa szerkesztett liturgikus imádság (Euchologium).[1]

R. P. Casey : S. of Th. against the Manichees, C (Mass) 1931 első kritikai kiad.) ; v. ö. BZ 1933, 121 skv. Euchol. ed. G. Wobbermin (TU 17, 3 b) 1898 ; F. X. Funk : Didasc. et Constit. Apost. 2, 1905, 158—95 ; J. Quasten (FlP 7) 1935, 48—67 (18 euch. imádság). — Németül : R. Storf (BKV² 5) 1912. — Wilcken : AbhB 1933 Nr 6, 31—6.

2. **Alexandriai Vak Didymus** († kb. 398) ; ámbár világi ember és már négyéves kora óta vak, félszázadon keresztül az alexandriai katechéta iskolának ünnepelt tanítója és vezetője. Jeromos és Rufinus a tanítványai voltak.

A Szentháromságtanban a niceai zsinat határozatát fogadja el ; magáévá teszi Origenes praeexsistentia animarum és apokatastasis (l. Origenesnél) tanítását, ezért Origenest, Evagrius Pontikust és őt is az 553-i egyetemes zsinat anatémával sujtja. Terjedelmes irodalmi munkássága nagy részének pusztulása ezzel a körülménnyel áll összefüggésben.

a) *Bibliamagyarázataiból* katénákban több megmaradt, ezeket azonban kritikailag még nem vizsgálták felül ; legterjedelmesebbek a *Zsoltárokhoz* és az *Apostolok cselekedeteihez* írt kommentárjai. Általában az allegórikus magyarázatnak ad elsőséget. A *Brevis enarratio in Epistolas canonicas* (= catholicas) c. munkának, amelyet Cassiodorus fordíttatott latinra, hitelessége kétes.

b) Dogmatikai munkái közül ismeretesek : *Τὰ περὶ τριάδος τρία βιβλία (De trinitate,* 3 könyv) ; ez a főmunkája ; 381—392 között keletkezett ; az arianizmust és a macedonianizmust támadja (EP 1068—76) ; *Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος λόγος. (De Spiritu Sancto,* 3 könyv). Értekezés a Szentlélekről, Jeromos latin fordításában (EP 1066 skv.) ; *Contra Manichaeos,* kisebb terjedelmű irat (EP 1077). Több munkája valószínűleg idegen nevek alatt van forgalomban ; pl. De dogmatibus et contra arianos (2 könyv), Szent Vazul Adv. Eunomium c. munkájához van csatolva.

Kiad.: MG 39 (hiányos). — F. Zoepfl : Didymi Alex.in epist. canonicas brevis enarratio 1914. — K. Staab 1933, 1—45. — *Mg.:* még J. Leipoldt (TU 29, 3) 1905. — G. Bardy : P 1910. — W. J. Gauche : D. the Blind, an Educator of the Fourth Cent., Wa 1934. — Devreesse : DB Suppl 1, 1125 skv., és még több helyen ; Rb 1935, 181—6 (Oktateuch). — A. Günther : Die 7 ps.-athanas. Dialoge, ein Werk des Did. v. Al., R 1937. — Lebon : Mu 1937, 61—83 (De dogm. et c. Arianos eredeti).

3. **Alexandriai Theophilusnak**, Alexandria erőszakos autokrata pátriárkájának (385—412) nevéhez különösen Aranyszájú Szent János elleni dicstelen harca fűződik ; terjedelmes irodalmi munkásságából csak kevés töredék maradt meg ; megemlítjük több *levelét* (a Jeromos-féle levélgyüjteményben a 87 92 96 98 100 szám alattiak) és Theodosius

[1] *εὐχή* = imádság.

császárnak kb. 388-ban átadott *húsvéti táblázat* (380—479-ig) töredékét. Az ú. n. «*Látomás a Szentcsaládnak Egyiptomba való meneküléséről*» c. irás hitelessége kétes.

MG 65, 33—68. — Mingana: BJR 1929, 383 skk.; (a Visio szír szöv.), chhez Dölger: AC 3 189—91. Mingana, WS 4, 14. Opitz, PWK II 5, 2149—65 (a tör. teljes jegyzéke). — G. Lazzati, Teofilo d'A., Mi 1934; v. ö. AB 1935, 400; PhWo 1935, 853; SC 1935, 513—7. — H. de Vis: Homélies coptes 1929); v. ö. OLZ 1930, 871—81. — BJ 230, 170 skv. — Richard: RHE 1937, 46—56 (homilia az Eucharistiáról). — Richard: Rb 1938, 387—97 (Fragm. exeget.).

4. **Cyrenei Synesius** (370-75—413-14), a libyai Cyrenében született előkelő pogány családból. Tanulmányait Alexandriában végezte, ahol az újplátói bölcselőnőnek, Hypatiának volt tanítványa. Polgártársai megbízásából, mint követ ment Konstantinápolyba (399—402), ahol elszegényedett hazája számára sikerült adócsökkentést kieszközölnie. A hazája területére betört berber törzsek elleni sikeres védelmi harcban ő állott polgártársai élére, s ott hálából 410 körül megválasztották őt Ptolemais püspökévé és a Pentapolis metropolitájává, ámbár valószínűleg még nem volt megkeresztelve és a kereszténységgel szemben bensőleg még tartózkodóan viselkedett. Csak hosszabb tétovázás után szenteltette fel magát Theophilus alexandriai pátriárchával, de kikötötte, hogy mint püspök is folytathatja házas életét és továbbra is vallhatja következő filozófiai nézeteit: praeexsistentia animarum, a világ örökkévalósága és a test feltámadása az ő allegorikus magyarázata szerint (ep 105). Ámbár püspöki hivatalát komolyan látta el és őszintén törekedett a keresztény hitre, a kereszténység teljes átértéséhez nem jutott el; ebben korai halálának is része van.

a) *Értekezésein*, amelyek mind a püspökké szentelése előtti időből valók, az újplátói gondolatvilág tükröződik vissza. Néhány munkájának címe: *Αἰγύπτιοι ἢ περὶ προνοίας (Egyiptomiak vagy a gondviselésről)*: filozófiai-mitológiai köntösben a konstantinápolyi császári udvarban lévő viszonyokat és harcokat rajzolja meg. A szofisztikához és a szerzetességhez való állásfoglalását tartalmazza: *Δίων ἢ περὶ τῆς κατ' αὐτὸν διαγωγῆς* (Dion Chrysostomus rétorról és filozófusról, illetőleg életmódjáról; Bard. IV. 117).[1] Szofista mókás írás: *Φαλάκρας ἐγκώμιον (A kopaszság dicsérete)*. *Περὶ ἐνυπνίων (Az álmokról)* c. írásában azt iparkodik bebizonyítani, hogy az álmok Istentől adott sugallatok.

b) Beszédei és prédikációi: között van bátorhangú beszéde «*A királyságról*», amelyben az ifjú Arkadius császár előtt az eszményi király képét rajzolja meg.

c) *Himnuszai* (10 vagy 9), melyeket dór nyelvjárásban írt, az újplátói és keresztény gondolatoknak érdekes keverékét mutatják.

d) 156 levele értékes kortörténeti forrás és egyúttal kitűnő műveltségének és előkelő gondolkodásmódjának bizonyítéka.

Kiad.: Mg 66, 1021—1578. — Himnuszait kiad. J. Flach, T 1875 és N. Terzaghi, Atti Accad. r. Napoli 4, 1915. — *Leveleit* kiad. R. Hercher: Epistolographi graeci, P 1873, 638—739. — Angolul: A. Fitzgerald, I k. levelek 1926, II k. értekezések és himnuszok 1930. — *Mg.:* M. Volkmann 1869. — G. Grützmacher 1913. — v. Campenhausen: PWK II 4, 1362—5. — W. Lang: Das Traumbuch des S. v. K. 1926. — Valdenberg: Byz 4, 1927—28, 239—47 (újplatonizmus). — Schissel: PhWo 1932, 1117—20 (Dion). — X. H. Simeon: Unters. zu den Briefen des Bischofs S. v. K. 1933; v. ö. PhWo 1934, 177—85. — J. Hermelin: Zu den Briefen des Bischofs S., Up 1934. — Terzagi: RAL 6, 10, 1934, 22—8 (kéi.); Atti Soc. It. per il progresso d. scienze 4, 1935 (14. l.), (élete levelei alapján). — Souter: JTS 1935, 176—8 (könyvészet). — Pezopulos: EEBS 1937, 305—52 *(ποιήματα)*. — Terzaghi: BZ 1938, 289—98 (10. himnusz). — P. Henry: Les États du Texte de Plotin 1938, 202—5. — G. Bettini: L'Attività publica di Sin., Udine 1938.

5. **Panopolisi** (Thebais) **Nonnus**; híres költő, szerzője a *Dionysiaka* eposznak, amely Dionysos isten Indiába utazásának mondáját énekli meg; tőle való *Szent János evangéliumának* hexameterekben elmondott *parafrázisa* (körülírása) is. Mivel az előbb említett eposz, bár keresztény vonatkozások vannak benne, tulajdonképen pogány felfogású, valószínű, hogy a költő csak annak megírása után lett kereszténnyé. Életének közelebbi adatait és körülményeit nem ismerjük. Parafrázisát valószínűleg 431 után írta.

Kiad.: A. Scheindler: L 1881. — A. Ludwich: Dionysiaca 1909. — R. Janssen: Paraphrase (TU 23, 4) 1903. — Th. v. Scheffer: Dion. (németül), 2 k. 1929—1933. — *Ért.:* Amann: DThC II, 793—5. — Keydell: PWK 17, 904—21. — J. Golega: Stud. über die Ev.-Dichtung des N. v. P. 1930: v. ö. PhWo 1931, 1477—81; Gn 1931, 106—8. — Costa: Bilychnis 1931, 143—50 (Szerzési

[1] Hypatiához írt levelében beszél erről az értekezéséről. — Dion Chrysostomus az I. és II. században élt bölcselő és rétor.

ideje 431 körül). — Keydell: BZ 1933, 243—54 (Apollinaris és N.). — A. Wifstrand: Von Kallimachos zu N., Lund 1933 (Metr.-Stilist.). — Bogner: Phil 1934, 320—33 (Conversio). — Cataudella: SIF 1934, 15—32 (Nazianzi Szent Gergelytől függ). A kizárólag Dion.-ra vonatkozó legújabb irod. itt nincs megadva.

6. **Alexandriai Ammonius**; scholionokat írt a zsoltárokhoz, Dánielhez, Mátéhoz, Jánoshoz és az Apostolok Cselekedeteihez; ezekből katénákban nagyobb töredékek fennmaradtak (MG 85, 1361—1610, 1823—6). A szerző valószínűleg azonos azzal az Ammoniussal, aki 457-ben állást foglalt Timotheus Aelurus[1] ellen (Bardenhewer 4, 83—6). Zahn Th. véleménye szerint (ZkG 1920, 1—22 311—36) Ammonius azonos avval a nitriai pusztában lakó szerzetessel, akiről Palladius többször megemlékezik (H Laus 10 skv., 24 és más helyeken).

56. §. Alexandriai Cirill († 444).

Alexandriai Cirill, Theophilus pátriárka (55. § 3.) unokaöccse, nagybátyja halála után, 412-ben ennek utóda lett a pátriárkaszékben. Az alexandriai novatiánusok és zsidók elleni heves és kíméletlen magatartása következtében ellentétbe került Orestes helytartóval. Nem lehet kimutatni azt, hogy része volt Hypatia bölcselőnő meggyilkolásában (415).

Az egyház- és dogmatörténetben Alexandriai Cirill, mint az ortodoxia hatalmas bajnoka, szószólója szerepel a Nestorius-féle eretnekség elleni küzdelemben.

Már 429-i húsvéti körlevelében állást foglalt Kelet fővárosának pátriárkája ellen és csakhamar ő is, miként Nestorius, I. Celesztin pápához fordult döntésért. A 430-i római zsinat Nestorius ellen nyilatkozott. A pápa megbízásából Cirill a kiközösítés kilátásba helyezésével és egyidejűleg 12 anatéma[2] megküldésével (ES 113—24) felszólította ellenfelét, hogy 10 napon belül vonja vissza téves tanításait.

Az Efezusban Cirill elnöklete alatt egybegyűlt 3. egyetemes zsinat (431) már az első ülésen (jún. 26) kimondotta Nestorius letételét, őt kiközösítette és christologiáját (a *θεοτόκος*-cím elnemfogadása miatt) elítélte.

János antiochiai pátriárka csak 4 nap mulva érkezett meg pátriárkátusának püspökeivel. Elnöklete alatt ellenzsinat ült össze, amelyen kimondták Cirill letételét. II. Theodosius császár mindkét zsinat határozatait megerősítette, Cirillt és Nestoriust pedig elfogatta. Hosszabb tárgyalások után végre Cirillt a fogságból szabadon bocsátották, Nestoriust pedig egy antiochiai kolostorba száműzték. Az efezusi zsinat feloszlott.

A 431-ben jelentkező szakadás csak 433-ban szűnt meg, amikor Cirill elfogadta az antiochiaiaktól, valószínűleg *Cyrusi Theodoretustól* még Efezusban szerkesztett szimbólumot (Symbolum Ephesinum). Cirillnek továbbra is egészen haláláig kellett védelmeznie christologiai tanítását és az efezusi szimbólumot sok támadás és félremagyarázás ellen.

Irásművei, amelyek egyház- és dogmatörténetileg igen fontosak, különösebb irodalmi értékkel nem bírnak. Nyelvezete és előadása kevésbbé vonzó, gyakran formátlan és fárasztóan terjengős; viszont irodalmi termékeit jellemzik «a született dogmatikus» tulajdonságai: a gondolatok világossága és a bizonyítás élessége.

Irásai közül a következők a jelentősebbek:

a) *Szentírást-magyarázó* művei alkotják irodalmi munkásságának nagyobbik részét. Főkép az ószövetségi könyvek magyarázatánál erősen allegorikus, az újszövetségieknél inkább a betű szerinti értelmet veszi tekintetbe.

α) Magyarázatok az *ószövetségi* könyvekhez (EP 2091 skv.):

Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας (De adoratione et cultu in spiritu et veritate, 17 könyv); ehhez kiegészítés: *Γλαφυρα, Glaphyra*[3] (= kedves, ékes magyarázatok), amelyek a Pentateuchus válogatott helyeinek allegorikus-tipikus magyarázatát tartalmazzák. Megemlítjük még *Izaiáshoz* és a *kisebb prófétákhoz* írt magyarázatait. Katénákban más ószövetségi könyvekhez szóló kommentárjaiból is vannak nagyobb töredékek (pl. 1—119-ig zsoltárokhoz).

β) Újszövetségi kommentárjai. Ismeretesek: a *Szent Jánoshoz írt kommentár* nagyobb része (429 előtti időből); *Szent Lukácshoz*, szír fordításban meglévő, 156 homiliából álló

[1] Proterius pátriárka meggyilkolása után jogtalanul foglalta el az alexandriai pátriárka-széket.
[2] 12 hittani tétel, amelyeket ha valaki nem fogad el, kiközösítésbe esik.
[3] *γλαφυρός* = kivájt, finom, ékes. Lásd: Bard. IV. 36. (Bájos elmélkedések).

sorozat (429 után). Töredékek: Szent Máté; Szent Pál levelei a rómaiakhoz, a korintusiakhoz (1 és 2) és a zsidókhoz (EP 2101—23).

b) *Polemikus dogmatikai munkái.*

a) 2 terjedelmes írásmű az *ariánizmus ellen: Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν περὶ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου τριάδος (Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate):* a IV. századi szentháromságtani viták eredményeinek összefoglalása. *Περὶ ἁγίας τε καὶ ὁμοουσίου τριάδος (De sancta et consubstantiali Trinitate,* 7 párbeszéd; a Szentháromság-tannak inkább pozitív előadására törekszik (EP 2081—90).

β) Nagy számban vannak vitairatai a nesztoriánusok ellen: három, már 430-ban készült emlékirata az igaz hitről, *Προσφωνητικοὶ περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως,* közülük egy II. Theodosius császár számára, az egymást kiegészítő másik kettő *Ταῖς βασιλίσσαις* (Ad reginas) a császár három nővére és felesége számára, akik teológiai kérdések iránt érdeklődést tanusítottak. Az alexandriai zsinaton (430) Nestorius ellen megállapított 12 anathematismus magyarázatául és védelmére Cyrillus 430—31-ben három iratot szerkesztett: *Ἐπίλυσις τῶν δώδεκα κεφαλαίων ῥηθεῖσα ἐν Ἐφέσῳ* (Explicatio duodecim capitum Ephesi pronuntiata), *Ἀπολογητικὸς ὑπὲρ τῶν δώδεκα κεφαλαίων πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἐπισκόπους* (Apologeticus pro duodecim capitibus adversus orientales episcopos), *Ἐπιστολὴ πρὸς Εὐόπτιον πρὸς τὴν παρὰ Θεοδωρίτου κατὰ τῶν δώδεκα κεφαλαίων ἀντίῤῥησιν* (Epistola ad Euoptium adversus impugnationem duodecim capitum a Theodoreto editam). *Κατὰ τῶν Νεστορίου δυσφημιῶν πεντάβιβλος ἀντίῤῥησις* (Adversus Nestorii blasphemias contradictionum libri quinque). *Λόγος ἀπολογητικὸς πρὸς τὸν βασιλέα* (Apologeticus ad Imperatorem), Efezusban tanusított magatartásának igazolása (431); *Σχόλια περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς* (Scholia de incarnatione Unigeniti (EP 2124); már a keresztény ókorban híres párbeszéde: *Ὅτι εἷς ὁ Χριστός* (Quod unus sit Christus) (EP 2134); értekezése *Κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ὁμολογεῖν θεοτόκον τὴν ἁγίαν παρθένον* (Adversus nolentes confiteri sanctam Virginem esse Deiparam); *Κατὰ Διοδώρου καὶ Θεοδώρου* (Contra Diodorum [Tarsus] et Theodorum [Mopsuestia]) c. írásából nagyobb töredékek vannak meg.

c) Ὑπὲρ τῆς τῶν χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ (Pro sancta Christianorum religione adversus libros athei Juliani), nagyszabású apológiai mű, amely Julián császár «A galileaiak ellen» c. munkáját (3 könyv) cáfolja. Cirill 30 könyvéből csak az első 10 maradt meg, amelyekből Julianus elveszett munkájának 1. könyvét csaknem teljes egészében helyreállíthatjuk.

d) 29 (a morálist érintő) *húsvétünnepi körlevelén* kívül (414—42. évekből), még kb. 90 főkép a dogmatikára fontos levele ismeretes (EP 2058—62); ezek közül néhány a történelemre és egyházjogra is jelentős. A II. Theodosius császár számára készült húsvéti táblázatai (403—512. évekre) elvesztek, csak a kísérő irat van meg örmény nyelven.

e) Sok *szentbeszédéből* kb. huszat ismerünk (részben csak töredékekben); ezek közül néhány homiliát Efezusban mondott el az egyetemes zsinat alkalmával; ezek közé tartozik a keresztény ókor leghíresebb Mária-predikációja: «*A Theotokos* (az Isten-szülőnek) *dicsőítése*». (Hom. 4).

Kiad.: J. Aubert, 6 k., P 1638. — MG 68—77. — E. Schwartz: AC I, vol. 1—5 (sok antineszt. művének, különösképen emlékiratának, levelének és homiliájának kiad.). — Ph. E. Pusey, 7 k., O 1868—77. — J. B. Chabot (CSCO, Ser 4), 1914 (Lk). — *Ford.:* H. Hayd (BKV) 1879 és O. Bardenhewer (BKV² II 12) 1935. — *Mg.:* J. Kopallik 1881. — Th. Liachtschenko, Kiew 1913. — J. Mahé: DThC 3, 2476—527. — Ph. Baphides, Szaloniki 1932; v. ö. BZ 1933, 199. — Chr. Papadopulos, Alexandrien 1933; v. ö. RHE 1935, 114 skv. — E. Schwartz: C. und der Mönch Victor (WAS 208, 4) 1928. — Rucker: HA 1927, 699—714 (C. az örmény egyházban). — *Egyes írásaihoz:* P. Mariès: Hippolyte de Rome (l. f. 31. §—), 33 (egy Ez.-komm. örmény kéi.). Devreesse: DB Suppl 1, 1134 (Ps). — A. Rücker: Die Lukashom. des hl. C. 1911. — Lebon, Mu 1931, 69—114; 1933, 237—46 (a Hebr. örmény tör.); v. ö. Rb 1933, 146 skv. — Mingana WS 4, 47 (Hebr). — Bellacasa: EE 1932, 5—25 (Efezus anath. megerősíti); Galtier: RSR 1933, 45—57 (Calcedon anath. nem erősíti meg); ezzel szemben Deneffe, Sch 1933, 64—88, 203—16. — Papadopulos, θ 1932, 97—105 (C. és Apollinaris). — P. Regazzoni: Did 1928, fasc. 3. 1—114 (c. Jul.). — P. Henry: NRTh 1932, 718—21, 731—5 (c. Jul. 8). — Papadopulos: EPh 1932, 25—45 (húsvéti körlevél). — H. de Vis: Homélies coptes de la Vaticane 1929. — D'Alès: RSR 1932, 67—70 (Hom 4). — Papadopulos: Festschrift S. Lampros, At 1935, 35—41 (szentbeszéd Ascensio ünnepén); ezzel szemben Ch. Martin: RHE 1936, 345—50. — Pseudocyr. anaphora v. ö. A. Rücker: OC 1927,143—57; O. Löfgren és S. Euringer: ZS 1932, 210—34; 1933, 44—86 (v. ö. még 50. §). — Vaccari: StU 27—39 (C. görögsége). — P. Henry: Les États du Texte de Plotin 1938, 125—40 (adv. Jul. 8).

Krisztológia és Mariológia Alexandriai Cirill írásaiban.

Krisztus két természetének egyesülését alexandriai Cirill a *ἕνωσις φυσική* vagy *ἕνωσις καθ' ὑπόστασιν* vagy *κατὰ φύσιν* kifejezésekkel jelzi, míg a nesztoriánusok a *ἕνωσις σχετική, συνάφεια* vagy *ἐνοίκησις* terminologiát használják.[1]

Cirill terminológiája a két természetnek egészen szoros, igazi és valóságos egybekapcsolódását akarja feltüntetni. Ennek az elgondolásnak, melyet Cirill még nyomatékosabban fejez ki, amikor «az Ige egy természetéről, amely megtestesült», beszél *(μία φύσις τοῦ λόγου σεσαρκωμένη)* (Ep. 46, 2; EP 2061), ellenfeleinél, az antiochiai teológusoknál annál inkább kellett megütközést előidéznie, mert ez a kifejezés nem Atanáztól szarmazik, amint azt Cirill gondolta (Rect. Fid. ad Reg. I. 9), hanem Apollinaristól (l. 65. §) (M G 28, 25—30). Megfontolásra szolgáltatott okot az is, hogy Cirillnél nem ritkán «*δύο φύσεις*» szerepel az egyesülés előtt és *μία φύσις* az egyesülés után (Ep 40). Egyébként azonban Cirill, aki elutasította az apollinarizmust, nemcsak az emberi természet sértetlenségét — amihez hozzátartozik a *ψυχὴ λογική* — tanította, hanem azt az egyesülést, amelynek nem következménye a két természet összekeveredése *(ἀσύγχυτος*[2] *ἕνωσις)* (Ep 39; EP 2060). A két természetnek Krisztusban való egyesüléséhez a legtalálóbb analógia szerinte a testnek és az értelmes léleknek az emberben való egyesülése (EP 2061); az izzó szenet (v. ö. Iz 6, 6), az égő fadarabot és a megfestett gyapjút is felhasználja összehasonlítás alapjául.

A félreértéseknek forrása és az ok, hogy Cirillt apollinarizmussal, illetőleg monofizitizmussal vádolták, abban a tényben található meg, hogy a görög teológiának nem állt rendelkezésére állandó, következetes terminológia annak megjelölésére, hogy Krisztus egy isteni személy két természettel; de abban is, hogy Cirill nem volt elég éles hallású és érzékeny ahhoz, hogy felismerje az általa ismert és használt műszavak elégtelenségét. A latinoknál már Tertullianus ismeri a «proprietas utriusque substantiae in una persona» teológiai szakkifejezést. Cirill ellenben megkülönböztetés nélkül használta a *φύσις* és *ὑπόστασις* kifejezéseket egyaránt a természetnek is, meg a személynek megjelölésére is. Ámbár Vazul arra, hogy mi egy és mi három a Szentháromságban, megtalálja a formulát: *τρεῖς ὑποστάσεις, μία φύσις* és bár Cirill az első, aki állítja, hogy Istenben *τρία πρόσωπα* van, még sem merték használni Krisztusban a *μία ὑπόστασις* kifejezést, mert a Szentháromságban a natura individuának volt *ὑπόστασις* a neve, Krisztusban azonban mind a két természet a maga sajátosságát sértetlenül megőrizte.[3] Elsőnek a chalcedoni zsinat alkotta meg a fogalmak műszavait világosan és határozottan, amikor «*δύο φύσεις*»-ről beszél, amelyek «*εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν*» vannak egyesülve (ES 148).[4]

A *ἕνωσις φυσική*-ből Cirill szerint közvetlenül következik a communicatio idiomatum[5] alkalmazhatósága: Isten Fia született és meghalt (Nest 1, 2; 5, 5, 7). Ezért kell Máriát *θεοτόκος*-nak neveznünk; sőt azt mondja Cirill: hitünk helyes és kifogástalan megvallásához elégséges: *θεοτόκον λέγειν καὶ ὁμολογεῖν τὴν ἁγίαν παρθένον*[6] (Ep 1; Hom 15 Incarn; EP 2058).

Mg.: A. Rehrmann: Die Christologie des hl. Cyrill von A. 1902. — E. Weigl: Die Heilslehre des hl. Cyrill von A. 1905; Die Christologie vom Tode des Athanasius bis zum Ausbruch des nestor. Streites 1925, 121 skk. — A. Struckmann: Die Eucharistielehre des hl. Cyrill von A. 1910. — A. Eberle: Die Mariologie des hl. Cyrill von A. 1921. — J. N. Hebensperger: Die Denkwelt des hl. Cyrill von A. 1927. — J. B. Wolf: Commentat. in S. Cyr. Alex. de Spiritu S. doctrinam, R 1934. — I. Rucker: Das Dogma von der Persönlichkeit Christi 1934 (l. f. 3. § 7. d.); Cyrill u. Nestorius im Lichte der Ephesus-Enzyklika 1934. — *Ért.:* Mersch 1, 1933, 415—62. — Malevez: RSR 1935, 280—91 (Az Egyház Krisztusban). — Du Manoir: RSR 1935, 531—59 (az atyák bizonyítékai). — P. Renaudin: La théol. de s. C. d'A. d'après s. Thomas d'A. 1937 (RTh 1934 skk). — Du Manoir: RSR 1937, 385—407, 549—96 (Le problème de Dieu chez C.). Gr. 1938, 573—603; 1939, 83—100 (L'Eglise, Corps du Christ). — Janssens: EThL 1938, 233—78 (notre filiation divine). — Dubarle: EThL 1939, 111—20 (L'ignorance du Christ). — J van der Dries: The Formula of St. C. of A.: mia physis tou Theou sesarkomene, Lo 1939. Stenger, B. M 19. 161—72 (Szentlélek).

[1] *ἕνωσις* = egyesülés; *σχετικός* = összetartó; *συνάφεια* = összeköttetés, kapcsolat (relatív vagy erkölcsi összeköttetés); *ἐνοίκησις* = bennlakás. Schütz, Dogm. I. 601—2. — Bangha-Ijjas, II. 145; Bard. IV. 70.

[2] *ἀσύγχυτος* = nem összeöntött, nem összekevert.

[3] Úgy látszik, attól tartottak, hogy ezzel a kifejezéssel Krisztusnak csak egy természetet tulajdonítanak, tehát monofizita felfogást tanítanak.

[4] Schütz, I. 578—9; 601—2; 389.

[5] Schütz, I. 624.

[6] A Szent Szűzet Isten-szülőnek mondani és megvallani.

B) *Kisázsiaiak.*

57. §. Ancyrai Marcellus és Ancyrai Basilius.

1. **Marcellus, Ancyra püspöke** († kb. 374); Niceában (325), majd továbbra is Szent Atanáznak küzdőtársa és szövetségese volt. Az *ariánus Asterius* (l. 53. § 3.) *elleni vitairata* 335-ben jelent meg; később, 336-ban Marcellust sabellianus színezetű Szentháromságtanáért letették. A 2. egyetemes zsinat (381-ben) 1. kánonában őt, mint eretneket elítélte. Vitairatából 129 töredék maradt ránk, amelyek Eusebius *Contra Marcellum* c. művében (l. 48. § 5) találhatók meg; kiad.: Klostermann E. (GCS 14) 1906, 185—215. Későbbi, a maga védelmére szerkesztett írásai teljesen elvesztek.

Mg.: Th. Zahn 1867. — Chenu: DThC 9, 1993—8.

2. **Basilius, Ancyra püspöke,** eredetileg orvos volt; 336-ban a letett ancyrai Marcellusnak utóda; 358-ban (ancyrai zsinat) Laodiceai Györggyel együtt a homoiusiánus párt vezére; 360-ban a konstantinápolyi zsinaton, ahol Akacius (homoios párti) vitte a vezérszerepet, Illyriába száműzték († kb. 364). *Emlékirat a Szentháromságtanról* c. munkáját ismerjük, melyet Laodiceai Györggyel együtt készített (MG 42, 425—44). Valószínűleg tőle való a «*De virginate*» c. írás is (MG 30, 669—810) (EA 291—4), amely Nagy Szent Vazul neve alatt maradt ránk.

Mg.: J. Schladebach 1898. — J. Gummerus: Die homöusianische Partei 1900, 121 skk. — Cavallera: RHE 1905, 5—14 (De virg.). — Janin: DHG 6, 1104—7.— Olphe-Galliard: DSp 1, 1283 skv.

58. §. Nagy Szent Vazul (szül. kb. 330, † 379).

Az újalexandriai irányhoz, melynek legkiválóbb képviselője Atanáz, tartozik a *három nagy kappadóciai* is: Nagy Szent Vazul, öccse: Nyssai Szent Gergely és barátja: Naziánzi Szent Gergely, akiket nemcsak a közös szellemi érdeklődés, hanem a benső barátság is egybekötött egymással. Hatásukat az Egyház benső életére, valamint különösen az Egyháznak a világi kultúrához való viszonyára nem egykönnyen lehetne túlbecsülni.

Vazul olyan családból származott, amelyben öröklött erények voltak a hitbuzgóság és vallásosság. Édesanyja Emmelia, nagyanyja: idősebb Makrina és öccsén, Gergelyen kívül harmadik fitestvére: Péter, Sebaste püspöke, nővére: ifjabb Makrina az Egyház szentjei között foglalnak helyet. Vazul édesatyja, Basilius (Vazul) a kappadóciai Caesareában volt tekintélyes rétor. Vazul tudományos kiképzését a kappadóciai Caesarea rétoriskolájában, Konstantinápolyban, végül Athénben szerezte, ahol földijével, Naziánzi Gergellyel egész életükre szóló barátságot kötött.

Kb. 356-ban Vazul visszatért szülővárosába, s ott rövid ideig retorikát tanított, majd elhatározta, hogy lemond a világ örömeiről. Megkeresztelkedett, felkereste Szíria, Palesztina, Egyiptom és Mezopotámia legtekintélyesebb aszkétáit, hogy a szerzetesség szellemét megismerhesse; azután a pontusi Neocaesarea közelében élt magányában, de egyre többen keresték fel olyanok, akik hasonló életmódot akartak folytatni. Mikor őt 358 körül itt Naziánzi Gergely meglátogatta, együttesen állították össze a *Philocalia*[1] c. szemelvény-gyüjteményt és megírták szerzetesek részére azt a *két szabályzatot (regula)*, amelyek a coenobiták (közösségben élő szerzetesek) további fejlődésére és elterjedésére Keleten döntő fontosságúak voltak (v. ö. baziliták).

Eusebius püspöknek sikerült rávennie Vazult arra, hogy Caesareába költözzék át, magát áldozópappá szenteltesse és a lelkipásztorkodásban tevékenykedjék (kb. 364). Vazul 370-ben Caesarea püspöke, ezzel Kappadócia metropolitája és a pontusi politikai diöcezis exarchája. A széleskörű munkásság, melyet mint lelkipásztor, mint a felebaráti szeretet és jótékonyság apostola és egyházfejedelem kifejtett, már életében megszerezték számára a «nagy» melléknevet.

Igen jelentős és eredményes volt a harc, amelyet a Valens császár idejében hatalmas ariánizmus ellen folytatott. Vazulnak csak külső, joghatósági területe szenvedett csorbát

[1] *Ὠριγένους φιλοκαλία* = Origenes szépségei = Origenes műveiből a szép szemelvények. — *φιλοκαλία* = a szépnek és nemesnek szeretete.

azzal a császári intézkedéssel, amely Kappadóciát két provinciára és ezáltal metropolitai területét (kb. 50 suffraganeus) két részre osztotta (371-ben). Hogy Keleten az ortodoxiát tartósan biztosítsa, Atanáz közvetítésével, de közvetlen érintkezéssel is iparkodott Damazus pápával mentől barátságosabb viszonyt teremteni és a nyugati és keleti püspökök eljárásában egyöntetűséget elérni. A Kelet és Nyugat között óhajtott egységnek fő akadálya volt az ú. n. Meletius-féle szakadás Antiochiában (362 óta). Vazul abbeli törekvései, hogy Meletiust Nyugaton elismertesse, nem jártak eredménnyel; Damazus pápa Paulinus püspököt nem akarta elejteni (antiochiai zsinat 379-ben). Mindazonáltal Nagy Szent Vazul közvetítő és kiegyenlítést kereső tevékenysége lényegesen hozzájárult az ariánizmusnak nemsokára szemmelláthatólag is bekövetkezett összeomlásához (381-ben). Ha Vazulról azt a megállapítást tehetjük, hogy ő «római a görögök között», ez azért van, mert ő a többi, főképpen elméleti téren érdeklődést tanusító egyházatyától eltérőleg, a hitigazságoknak elsősorban gyakorlati lelkipásztori értékesítésén fáradozott. Ezt irodalmi munkássága is igazolja. Emléknapja június 14.

Kiad.: J. Garnier és P. Maran, 3 k., P 1721—30. — MG 29—32. — *Részlegkiad.:* S. Basil letters ed. R. J. Deferrari and Mc Guire, 4 k., Lo 1926—34. — De Spir. S. ed. C. F. H. Johnston: O 1892. — *Πρὸς τοὺς νέους* ed. A. Dirking, Mr 1934. — F. Boulenger, P 1935. — A. Nardi, To 1931. — L. Oliger 1912, 36—40 (I ep 22 = MG 32, 287 a legelső teljes latin kiadás), p. XL (más munkáinak latin fordítása). — *Ford.:* A. Stegmann (BKV² 46, 47) 1925. — W. K. L. Clarke: Ascet. Works 1925. — E. Leggio: L'ascetica, To 1934. — A. Szeptyckyj: Op. ascetica (ukránul), Lwów 1929. — H. de Vis (l. f. 55. §) 1929 (kopt homilia). — P. Henry: Les Etats du Texte de Plotin 1938, 159—96. — E. Neri és G. Balponi: S. Bas. Magnus. Le omelie (trad.) Siena 1938.

1. *Nagy Szent Vazul dogmatikai munkái.*

a) *Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου* (Cáfolat az istentelen Eunomius Apológiája ellen; 3 könyv; l. 62. §); megjelenési éve kb. 364.; Eunomius az ariánusok szigorú felfogású árnyalatának volt a szóvivője (anomoiosok); a munkához még 4. és 5. könyv is van csatolva, ezeknek azonban valószínűleg Didymus a szerzője.

b) *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (De Spiritu Sancto;* EP 943—54), Amphilochiusnak, Ikonium püspökének ajánlotta (375-ben); a Szentlélek egylényegűségét tárgyalja. Vazul többek között rámutat arra is, hogy az általánosan használatban lévő doxológia: *διὰ τοῦ υἱοῦ ἐν τῷ ἁγίῳ πνεύματι*[1] mellett a Szentírás és hagyomány alapján nem kifogásolható az általa a nyilvános istentiszteletben mondott következő formula sem: *μετὰ τοῦ υἱοῦ σὺν τῷ πνεύματι ἁγίῳ.*[2] *Philocalia:* lásd fent.

2. *Aszketikus írások.*

Ἀσκητικά («Ascetica») cím alatt több írást találunk, ezek azonban nem mind eredetiek. A legfontosabb eredeti írások: a) *Ἠθικά (Moralia);* 80 erkölcstani tétel (regulae), melyet újszövetségi idézetekkel alapoz meg. b) *A két szerzetesregula:* a terjedelmesebb *Ὅροι κατὰ πλάτος* (regulae fusius tractatae), részletes szabályok (55 folyószámmal) és *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν* a rövidrefogott szabályok (regulae brevius tractatae; 313 folyószámmal) tulajdonképen a kötelességek és erények tanának katekizmusa kérdések és feleletek alakjában (EP 974—8; EA 267—84). A Regulae fusiores főleg a szerzetesélet elveit tárgyalják, a Regulae breviores pedig az elveket egyes esetekre alkalmazzák (kazuisztika). A regulák részben Vazul barátjának, Sebastei Eustathiusnak[3] addig csak élőszóval áthagyományozott szellemi tulajdonai, aki — Vazulnál idősebb volt — már előbb érdemeket szerzett a szerzetesség elterjesztésében.[4] Mindkét gyüjtemény fokozatosan, ismételt átdolgozás után nyerte el végleges megfogalmazását. Szent Benedek is használta és ajánlotta ezeket a regulákat.

De virginitate, l. 57. § 2.

[1] (Dicsőség legyen az Atyának) a Fiú által a Szentlélekben. Ezt a formulát használták általánosan. Nagy feltűnést keltett Szent Vazul formulája.

[2] (Dicsőség az Atyának) a Fiúval a Szentlélekkel együtt. Szent Vazul bizonyítja ennek a formulának jogosultságát és az arianizmus meg szabellianizmus elleni kifejező erejét.

[3] Eustathius, Sebaste metropolitája. — Lásd Bard. III. 128. és 141. l.

[4] S. Basilius in suis Regulis vitam commendat *coenobiticam,* non anachoreticam ut Eustathius. Juxta Basilium vita eremitica possibilitate caret exercendi primum mandatum caritatis; deinde coenobium tantum (non singuli) plenitudine gaudet charismatum Spiritus Sancti. Coenobium est ecclesiola. S. Benedictus commendat «Regulam Patris nostri Basilii» (cap. 73). Steidle, 173.

3. *Homiliák és beszédek.*

a) *A Hexaémeronról* 9 hosszú homilia, amelyek a bibliai közlés betűszerinti értelmét magyarázzák; Isten teremtő hatalmáról és a természet szépségéről gyönyörű leírásokat tartalmaznak. Ezek a homiliák azt bizonyítják, hogy Vazul kora bölcseleti és természettudományi műveltségének magaslatán állott. *Ambrus* Vazulnak a világ teremtéséhez írt kommentárját a *Hexaémeronról* szóló szentbeszédeiben dolgozta fel.

b) *A zsoltárokról* szóló, épülésül szolgáló 18 homilia közül valószínűleg csak 13 hiteles; Eusebius hatása erősen érezhető rajtuk (48. § 4.). Az *Izaiás* 1—16-hoz *szóló* terjengős, szintén Eusebiusból merítő *kommentárnak* hitelessége vitás.

c) Kb. 23 *beszéd*, melyeknek tárgya: az erkölcsös élet és cselekvés köréből különböző tételek és a vértanuk dicsőítése (MG 31, 163—618, 1429—1514); hitelességük tartható. Az akkori kor kultúrájának és erkölcsi felfogásának történetére igen tanulságos pl. a böjtről (1. sz.), a gazdagok ellen (7. sz.), az iszákosok ellen (14. sz.). (EP 966—73; EA 255—60). (ἠδικοὶ λόγοι καὶ πρακτικοί; Bard. III. 151.)

4. «*Figyelmeztetés az ifjúsághoz a pogány irodalom hasznos használatáról*» (πρὸς τοὺς νέους); nővéreinek fiait, akik pogány rétorok előadásait látogatják, ebben a kis értekezésben oktatja Vazul, hogyan kell értelmi látásukat a pogány-klasszikus irodalmon élesíteni, hogy azután alkalmasak legyenek felfogni a Szentírás mélyebb értelmét. Azokat az irodalmi műveket kell kiválasztani, amelyek az erkölcsös nevelés szempontjából értékesek lehetnek. A méhek példáját kell követni, akik csak a mézet keresik, a mérget elkerülik; a pogány irodalomban is lehet mézet találni, vagyis abban is bőven van az igazra és szépre való oktatás és példák. Ennek a neveléstani elvnek igazolására bizonyítékokat szolgáltat a görög irodalomból, különösen a költőkből, s bebizonyítja, hogy a pogányok is bizonyságot tesznek a jó mellett és az erénynek ítélik oda a győzelmi pálmát. Vazulnak ezek a megnyilatkozásai az ő korában valóban nagyvonalúak voltak és nagy befolyással voltak az Egyház állásfoglalására az antik szellemi értékekre vonatkozólag.

5. Vazul *levelezési hagyatéka 365 darab* (részben hozzá intézett) *levél;* a maurinusok gyüjtötték össze; bennük Vazul sokoldalú tevékenységének és kiváló műveltségének eleven képét kapjuk; a kultúra- és kortörténet számára igen értékes anyagot tartalmaznak. Levelei között vannak: történeti, vitatkozó dogmatikai, erkölcstani-aszketikus, egyházjogi (pl. a bűnbánati fegyelemre fontos 3 «kánoni» levél [Bard. III. 156] 188, 199, 217), vigasztaló, ajánló és baráti levelek. A gyüjtemény néhány levele nem hiteles; pl. az Apollinarisszal való levélváltás (ep 361—4). A Vazul és Libanius közötti levelezés (335—59) egyes levelei vagy nem hitelesek, vagy legalább is gyanúsak. A gyüjtemény 8. sz. levelére vonatkozólag l. 52. § 6, 4 (EP 911—29; EA 287—90).

6. Már Naziánzi Gergely (Or 43, 34) tanusítja, hogy Vazul az istentisztelet szabályozásában és újrarendezésében érdemeket szerzett. Az ú. n. *Basilius liturgiát*, amelyet még ma is használ a keleti egyház az év 10 napján, a maga teljes eredeti alakjában visszaállítani nem lehet;[1] ez, miként a Chrysostomus liturgia (l. 69. § 5.), idők folyamán mélyreható átalakításokon ment át. A Basilius liturgia görög és különböző keleti nyelveken maradt ránk.

Mg.: P. Allard, P 1903⁴. — R. Janin, P 1929. — Allard és Besse: DThC 2, 441—59. — Bardy: DHG 6, 1111—26. — J. Schäfer: B.' d. Gr. Beziehungen zum Abendlande 1909. — J. Wittig: Die Friedenspolitik des Papstes Damasus I 1912. — W. K. L. Clarke: B. the Gr. A Study in Monasticism 1913. — M. G. Murphy: St. B. and Monasticism, Wa 1930. — F. Laun: ZKG 1925, 1—61 (szerzetesszabályok). — J. M. Campbell: The Influence of the second Sophistic on the Style of the Sermons of St. B., Wa 1922. — L. V. Jacks: B. and Greek Literature, Wa 1922. — A. C. Way: The Language and Style of the Letters of St. B., Wa 1927. — J. Wittig: Des hl. B. d. gr. geistl. Übungen 1922; v. ö. AB 1923, 180 skv.; ThLZ 1922, 361—4. — *Az Iz.-kommentár valódisága mellett* P. Humbertclaude: RevSR 1930, 47—68 és La doctrine ascét. de s. B. 1932, 4—27; ezzel szemben Devreesse: Rb 1933, 145 skv. és Stephanu: EO 1934, 238—40. — O. Ring: Drei Homilien aus der Frühzeit B'. d. Gr. 1930; v. ö. ThLZ 1932, 133—5; Ring: ZKG 1932, 365—83. — Y. Courtonne: S. B. et l'Hellénisme 1934 (kommentár a Hexaëm. hom-hoz); S. B. Homélies sur la richesse. Éd. crit. et exégét. 1935. — *Ért.:* Ruge: PWK 16, 2409—13 (Neocäsarea). — De Jerphanion: Byz 6, 1931, 535—58 (Bilderzyklus z. Gesch. des B.). — Bardy: RB 1933, 196—213 (Antioch. zsinat 379). — E. Schwartz: ZntW 1935, 158—213 (Melet.-szakadás). — Peradze: OC 1930, 282—6 (georgiai ford.). — Thorosean: Baz 1934, 327—36 (Hexaëm.; örmény). — Stephanu: EO 1932, 385—98 (a 2. hom. eredetisége mellett. — MG 30, 9—62; l. a 60. §; v. ö. BNJ 10, 1933—4, 497). — Way: AJPh 1930,

[1] A Basilius liturgia mai alakja kb. az V. század közepéről való.

67—9 (ep. 41 nem eredeti); 1931, 57—65 (levelezése Apollinaris-szal). — Bell. Brit. Mus. Quart. 1934, 92 skv. (kéi.). — D'Alès: RSR 1933, 325—8 (Ps 7, 2 skv.). — Stauronikita: *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1933, 281—5 (Orat. in Barlaam kiad.). — *Szent Vazul liturgiájához szöv.:* MG 31, 1629—56 és F. E. Brightman: Lit. Eastern and Western 1, 1896, 309—44, 400—11; németül: R. Storb (BKV² 5) 1912, 263—78. — Meester: DAL 6, 1596—1604. — J. Moreau: Les anaphores des liturgies de s. J. Chr. et de s. B. 1927. — Morattes: θ 1929, 70—5; v. ö. JL 10, 1930, 332 skv. — H. Engberding: Das euch. Hochgebet der B.-Liturgie 1931; v. ö. OC 1931, 264—7; JL 11, 1931, 302—4. — S. Salaville: Liturgies orientales 1932. — S. Euringer: Die äthiop. Anaphora des hl. B., R 1934. — Lavrov et Vaillant: RevEtSlav 1931, 5 skk (regulák ószláv nyelven). — G. Lazzati: L'Aristotele perduto... Mi 1938, 34—43 (ep. 22). — Újabb ért.: P. Henry: Les Etats du Texte de Plotin 1938, 162—70 (De Spiritu S.). — Schwartz: ZSK 1936, 22—7 (kánoni levelek). — Bidez: ACl 1938, 19—21 (Hexaémeron).

Vazul tanításai munkái alapján.

1) *Isten természeti megismerése.* Eunomius ellen, akinek véleménye szerint Isten lényege kizárólag, egyedül abban keresendő, hogy *ἀγέννητος* (nem-lettség, lettlenség) és ezért őt felfogjuk, ésszel felérjük, Vazul a következőket fejti ki: Istent mi csak műveiből tudjuk megismerni, tehát csak annyit tudunk felőle, amennyit műveiben kifejezésre juttatott; ha feltesszük, hogy Isten műveiben minden hatalmát felhasználta, érvényesítette, mi akkor is csak ezt a hatalmat, nem pedig lényét tudjuk adaequate felfogni. Isten különböző tulajdonságait mi az érzékelhető dolgok mintájára vezetjük le; ezek a tulajdonságok tehát bizonyos értelemben szubjektívek;[1] de azért mégsem csak üres hang, mert ezeknek Istenben valami valóság felel meg. Még az örökkévalóságban sem foghatjuk fel Istent, mert hiszen akkor ő véges volna. Az *ἀγεννησία*, a nem-lettség, lettlenség csak egy az Isten tulajdonságai közül, még pedig csak negatív, és semmiképen sem fejezi ki Isten teljes **valóját** (Eun 1, 5, 11; ep 233—5; EP 923 skv., 930—2).

2) *Szentháromságtanhoz.* Szent Atanáz és a régebbi atyák Istenre vonatkozólag az *οὐσία* és *ὑπόστασις* szavakat csaknem állandóan ugyanabban az értelemben használták; még a 362-i Alexandriai zsinat is megengedte Istenben egy és három hypostasisról beszélni. Vazul az első, aki Istenre vonatkozólag csak a *μία ουσία* és *τρεῖς ὑποστάσεις* formulát ismerte el; Vazul ugyanis a *ὑπόστασις*-t «a magánakvaló és sajátos tulajdonságok által *(ἰδιότητες)* körülírt lény» értelemben használja, vagyis a latin jogi nyelv szerinti individuum vagy személy értelemben (persona). A pontosabb fogalommeghatározáshoz az indítást a Meletius-féle szakadás (l. fent) idézte elő, amely alkalommal Paulinus, mint «régi niceai», *egy* isteni hypostasisról *(= ουσία)* beszélt, a «fiatal niceai» Meletius pedig három hypostasisról (nem ***οὐσία*** jelentésben).[2] Vazul szerint Istenben a személyi sajátosságok: az atyaság, a fiúság és a megszentelés (Ep 38, 3; 236, 6; EP 926, 952, 970 skv.).

3) *Vazul tanítása a Szentlélekről. a)* A Szentlélek istenségét és egylényegűségét (homoousia) írásaiban és szentbeszédeiben bennfoglaltan határozottan tanította,[3] de kifejezetten mégsem állította a Szentlélekről, hogy Isten és hogy *ὁμοούσιος τῷ πατρί*. Ezt az eljárását — Naziánzi Gergely (ep 48) elbeszélése szerint — egyes túlbuzgó püspökök erősen kifogásolták. Gergely határozottan visszautasítja a barátját ért támadásokat, többek közt azzal a megokolással, hogy Vazul helyesen cselekedett, mikor óvatosan járt el, hogy az akkor hatalmas ariánusokat ne ingerelje. Ha Vazul nem ezt az óvatos utat járta volna, előzték volna, és az ortodoxiának ez az egyházilag annyira fontos metropolisa elveszett volna; mert «nem a kifejezésekben, hanem magában a dolog lényegében van az üdvösség» (Or 43 n. 68). «Azok, akik a Szentlelket rosszindulatú emberek előtt Istennek mondják, nem járnak el lelkipásztori bölcsességgel («ökonomikusan»), mert sárba dobják a gyöngyöt és tej helyet meg nem emészthető ételt adnak» (Or 41 n. 6). Az Újszövetség a Szentlélek istenségét csak jelezte, és nagy merészség lett volna addig, amíg a Fiú istenségét sem ismerték el általánosan, a Szentlélek istenségével mintegy megterhelni az embereket (Or 31 n. 27).[4]

[1] Schütz, Dogm. I. 297. l.: Minden természeti megismerésünk *érzéklésen* kezdődik; ennek az érzéki eredetének anyajegyét le nem vetheti az istenismeret sem; ... az ismeret az ismerettárgynak és ismerő alanynak vitális egysége... az ismerettárgy az ismerő alanyban csak az ismerő alany természetének megfelelő módon lehet jelen.

[2] Régi és új niceai: lásd Bard. III. 158. — Schütz, Dogm. I. 389; 407.: kappadókiaiak és a liberális protestáns dogmatörténet.

[3] Schütz, I. 407.

[4] Sancti Patris nostri Gregorii Theologi opera. Oratio XXXI, XXVI. A latin fordítás némileg eltér a görög szövegtől.

b) A legtöbb görög atyával Vazul is a Szentlélek származására «*az Atyából a Fiú által*» formulát használja. Határozottan helyteleníti azonban Eunomiusnak azt a véleményét, hogy a Szentlélek csak a Fiútól származik; a helyes felfogás az, hogy minden, ami az Atyáé, a Fiúé és a Szentírás a Szentlelket nemcsak az Atya, hanem a Fiú lelkének is mondja (Eun 2, 34; 3, 1; Spir 18 n. 45). Hogy a Szentlélek a Fiútól is származik, ezt a tételt Vazulnál ugyan közvetlenül nem találjuk, de következtetni lehet erre az Eun 2, 32-ben mondottakból (V. ö. még a De Spiritu Sancto c. munkáját).[1]

4) *Bűnbánat (vezeklés) és gyónás.* Vazul egyházmegyéjében a nyilvános vezeklőknek 4 osztálya volt (Ep 217; EH 593—6). Regulájában szerzeteseinek elrendeli az összes, a benső bűnöknek megvallását is.[2] Ennek tapasztalt lelki vezető, elsősorban az elöljáró *(προεστώς)* előtt kell történnie. A vallomás az elöljáró által kijelölt helyettes előtt is végbemehet. Arról azonban nem történik említés, hogy az elöljárónak, illetőleg helyettesének papnak kell lennie, és hogy a vallomást végzők feloldozásban részesülnek (Reg. fus. tract. 26, 45). Az itt gyakorolt «gyónás» tehát nem confessio sacramentalis, hanem directio spiritualis.

5) *A pápa primátusa.* Vazul a római püspökben még nem látja az egész Egyház joghatósági teljességét (főségét), habár az összes dogmatikai kérdésekre vonatkozólag irányadó szerepet tulajdonít neki. Az egységnek és egyetértésnek egynézetű püspökök közösségében kell fennállania, akik állandó levél- és követi érintkezés útján vannak egymással összeköttetésben; ezek közé, — de a többiek közt és mint a nyugati püspökök vezetőjét — számítja Vazul Róma püspökét is.[3]

Mg.: E. Scholl: Die Lehre des hl. B. v. d. Gnade 1881. — A. Kranich: Der hl. B. in seiner Stellung zum Filioque 1882. — Th. Schermann: Die Gottheit des Hl. Geistes nach den griech. Vätern des 4. Jh 1901. — K. Weiß: Die Erziehungslehre der 3 Kappadozier 1903. — K. Unterstein: Die natürl. Gotteserkenntnis nach der Lehre der kappadok. Kirchenväter B., Gregor v. Nazianz und Gregor v. Nyssa, 2 Progr. Straubing 1902—3. — F. Nager: Die Trinitätslehre des hl. B. 1912. — J. Maier: Die Eucharistielehre der 3 großen Kappadozier 1915. — K. Gronau: Das Theodizeeproblem in altchristl. Auffassung 1922. — J. Rivière: S. B., P 1925 (Moralistes chrét.). — Th. Papakonstantinu: *Ὁ Μέγας Β., ἡ δογματικὴ αὐτοῦ διδασκαλία,* At 1931[1]. — P. Humbertclaude: La doctrine ascétique de s. B. 1932; v. ö. ThR 1934, 497—500. — *Ért.:* Batiffol: EO 1922, 9—30 (tanítása az Egyházról); ezzel szemben Diamantopulos: *Ἐναίσιμα* (Chr. Papadopulos-emlékkönyv) At 1931, 38—51; v. ö. RHE 1932, 740. — J. Rivière 1931, 214—21. — Busquets: PC 19, 1934, 16—31 (tanítása az alamizsnáról). — Arnou: Gr 1934, 242—54 (újniceaiak Szentháromságtana). — De Ghellinck: Miscell. Vermeersch 1, 1935, 217—37 (Szentlélek). — Bardy: DSp 1, 1273—83.

59. §. Naziánzi Szent Gergely (szül. 329 v. 330, † kb. 390).

Gergely Kappadóciában, a Naziánz melletti Ariánz nevű falusi birtokon született; édesatyja: id. Naziánzi Gergely püspök. Jámbor édesanyja, Nonna, — akinek nagyrésze volt abban, hogy férje 325-ben kereszténnyé lett — döntő befolyással volt rá ifjúkorában. Kiképzését eleinte Kappadóciában, a caesareai rétori iskolában kapta; majd egyideig a palesztinai Caesarea és Alexandria keresztény iskoláiban tanult, 20 éves korában Athénbe ment, hogy az ottani pogány főiskolát látogassa. Kb. 10 évet (358-ig?) időzött itt és szoros, egész életre szóló barátságot kötött Vazullal (l. 58. §). Valószínűleg szülőföldjére való visszatérte után keresztelkedett meg. Ebben az időben az volt a terve, hogy szerzetessé lesz.

Kb. 362-ben Gergelyt, akarata ellenére, az egyházközség sürgetésére atyja, Naziánz püspöke, pappá szentelte. A vele történt «erőszak» miatt kedveszegetten a pusztába menekült és igazolására megírta *Apologeticus de fuga* (a pap méltóságáról és hivatala terhéről) c. munkáját. Csakhamar azonban mégis csak visszatért Naziánzba és édesapját segítette az egyházközség igazgatásában és a lelkipásztorkodásban. Mikor azután Vazul, — hogy Kappadócia megosztásával megcsökkent befolyását megszilárdítsa, — mint metropolita több új püspökséget alapított, a kis Sasima város püspökévé a most is ellenkező Gergely barátját szentelte fel, de ez új hivatalát ebben «az elátkozott, nyomorúságos mezővárosban» sohasem foglalta el. Egy ideig az atyja halálával (374) elárvult naziánzi egyházmegyét

[1] Schütz, I. 411.

[2] MG XXXI, 986; Interrogatio XXVI. — Quod omnia etiam cordis arcana sint praeposito detegenda.

[3] Schütz, II. 276—316.

kormányozta, majd pedig csakhamar Seleuciában (Isauria) ismét a szemlélődő életre adta magát.

379-ben elfogadta a hozzá intézett hívást és átvette Konstantinápolyban az akkor igen kicsivé zsugorodott, Niceához hű egyházközség vezetését és újraszervezését. Ezzel rövid időre a nagy egyházpolitika színpadára lépett. Miután I. Theodosius császár a városnak az Apostolokról elnevezett fő templomába ünnepélyesen beiktatta, 381-ben őt a Konstantinápolyban ülésező 2. egyetemes zsinat püspöki méltóságában megerősítette. Különféle zavargások és fondorlatok — többek között püspökségének jogosultságát is kétségbe vonták — annyira elvették kedvét új hivatalától, hogy véget akarván vetni minden vitának, nehány nap mulva, gyors elhatározással lemondott. Eltávozása előtt mondotta el híres *búcsúbeszédét* (Or 42) a püspökökhöz és a néphez. Ezután két évig a még mindig árva naziánzi egyházmegyét gondozta. Életének utolsó éveit ariánzi birtokán töltötte, ahol szabadidejét irodalmi munkásságnak szentelte. Életmódját az aszkézis irányítja. († kb. 390.) Emléknapja: május 9.

Naziánzi Gergely érzékeny idegzetű, szemlélődő természet volt, aki Vazultól eltérőleg a gyakorlati tevékenység iránt kevés tehetséggel és hajlandósággal rendelkezett. Öröme az volt, ha szabad idővel rendelkezett és ezt tudományos-szemlélődő hajlandóságának kielégítésére fordította. Időnkint azonban szellemi erejének tudatában és abbeli nemes törekvéstől vezetve, hogy a szorongatott Egyháznak vagy barátainak segíthessen, engedett a kéréseknek és megjelent a nyilvánosság előtt, hogy gyakorlati irányú tevékenységet fejtsen ki. Betegességével ideges ingerlékenység, különösen élete vége felé pedig mások iránti kesernyés hangulat járt, amit azonban enyhített kiengesztelődésére hajló készsége.[1] Életeleme a retorika volt, melynek törvényeit és eszközeit prózában és költészetben mesterien, művészi tökéletességgel kezelte; a IV. század nagy szónokai közül senki sincs, aki a szónoklási készségben és olvasottságban felérne vele. A bizánci tudósok Gergelyt a keresztény Demosthenes jelzővel tisztelték meg, sőt még Demosthenes elé helyezték. Még a XVI. században is újból és újból magyarázatokkal látták el beszédeit.

Gergely, miként Vazul — egyikükben sem volt spekulatív elmélyedésre való hajlandóság — teológiai értekezéseiben szorosan ragaszkodott a Szentíráshoz és a hagyományhoz, miértis megbízható tanu a korabeli görög Egyház hittani felfogásáról.

Naziánzi Szent Gergely irodalmi munkássága.

1. Legkiválóbb alkotása: *45 beszéde*, amelyek rétori-irodalmi munkásságának csak gondosan kiválogatott részét alkotják (EP 979—1016; EA 295—315).

a) Dogmatikai prédikációi sorából az *5 teológiai beszéd* tűnik ki (27—31. sz.), amelyeket Konstantinápolyban mondott el az ortodox Szentháromság-tan védelmében az eunomiánusok és macedoniánusok ellen; közülük a négy utolsónak «τῆς θεολογίας λόγοι» elnevezést adta. Ezek a beszédek szerezték meg neki «a teológus» megtisztelő jelzőt.

b) Beszédei legnagyobb része *dicsőítő* tartalmú; prédikációk egyházi ünnepeken; dicsőítő beszédek a Makkabeusokról, Cyprianusról és Atanázról; gyászbeszédek édesatyja, testvérei (Caesarius és Gorgonia) és barátja, Vazul halálakor (43).

c) Támadó és ócsárló beszédek Julianus aposztata ellen (EH 580—2); néhány beszéde életének egyes eseményeihez kapcsolódik: *Apologeticus de fuga*; Búcsúzás Konstantinápolytól (l. fent). Vazullal együtt írt munkáit l. Szent Vazulnál.

2. *245 levele* ismeretes, csaknem mindet ariánzi elvonultságában írta; tartalmuk többnyire saját magának vagy barátainak személyi ügyei, részben csak ajánlósorok. Leveleit általában gondosan fogalmazza, sok bennük a szentencia és nem ritkán a tréfás, elmés megnyilatkozás. Ep 101. és 102. ad Cledonium és ep 207 az apollinárizmust támadja.

3. Hasonlóképpen élete utolsó éveiben írta *költeményeit* is, amelyekkel ő is segíteni akar azt a vádat megdönteni, hogy a keresztények elmaradottak, alsóbbrendűek. Poëmata dogmatica et moralia c. gyüjteménye tanító célzattal készült, tulajdonképpen verses próza. Ellenben a Poëmata historica c. írásaiban, amelyekben lelkének keresgélését és tévelygését, szeretetét és reményét beszéli el, már valódi költői megnyilatkozással találkozunk, tele gyengéd, leginkább elegikus érzelemmel. A legterjedelmesebb költeménye: *De vita sua* (1949 jambusos triméter), nemcsak azért értékes, mert kútfő élettörténetéhez, hanem mert önéletrajzi mű is. Ezt és más hasonló költeményeit Szent Ágoston Confessiones c.

[1] Naziánzi Gergely jellemzését lásd Bard. III. 162.

műve mellé állíthatjuk. Művei között szokták felsorolni a *Christus patiens* c. tragédiát is, ez azonban később, valószínűleg a XI. vagy XII. században keletkezett.

Kiad.: Ch. Clémencet és A. B. Caillau, 2 k. 1778 és 1840. — MG 35—38. — *Orat. theolog.* kiad. A. J. Mason, C 1899. — *Orat.* 7 *et* 43 kiad.: F. Boulenger, P 1908. — G. Mercati (ST 11) 1903, 53—6 (1. levél). — H. Gerstinger (WAS 208, 3) 1928 (ep 80, 90). Baz 1933, 444—8 (prédikáció a Szent Keresztről; örmény). — *Ford.:* Ph. Haeuser (BKV² 59) 1928 és J. Röhm (BKV) 1874, 1877 (beszédek). — J. Stahr (levelei lengyelül), Poznań 1933. — Q. Cataudella (válogatott beszédei), To 1935. — *Mg.:* C. Ullmann 1866². — A. Benoît, 2 k. P 1884². — A. Donders: G. von N. als Homilet 1909. — M. Guignet: St. G. de N. orateur et épistolier 1911. — Th. Sinko: De traditione orationum G. N., 2 részben, Kraków 1917—23. — A. N. Malin: *Οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι Γ. Ν.*, At 1929. — M. Pellegrino: La poesia di S. G. N., Mi 1932; v. ö. SC 1932, 256—60; PhWo 1935, 70—3. — P. Gallay: Langue et style de s. G. de N. dans sa correspond. 1933; v. ö. BFC 40, 1933—34, 160—3. — V. Casoli: Cesario medico del sec. 4, Modena 1931; v. ö. PWK 3, 1298—1300. — *Irt.:* Nazianz város tört. v. ö. Ruge PWK 16, 2099—101; Leclercq: DAL 12, 1054—65. — Peradze: OC 1930, 94—8 (georgiai ford.). — S. Skimina (ritm. próza); v. ö. BZ 1935, 186. — Dölger: AC 5, 44—75 (többek között Or 18, 9 skv.). — Bell.: Brit Mus. Quart. 1934, 92 skv. (kéi.). — Rose: HThR 1933, 323 skv. (Or. 14, 20). — Mersch 1, 1933, 368—76. — J. Sajdak: Die pädagog. Anschauungen G'., Poznań 1933 (lengyelül). — Byz 6, 1931, 343 A. 2 (régebbi irod.). — Disdier: EO 1931, 485—97 (irod. 1918—31). — Nau: ROC 27, 1929—30, 415—21 (Scholiast Nonnus, szír). — Krokowski: Eos 34, 1932—33, 347 skv. (latin ford.) — *A Christus pat.-hez:* Horna: Her 1929, 428—31; J. Kroll 1932, 114 skk; Dölger: AC 4, 81—94 Momigliano: Studi it. 10, 1932, 47—51. — V. Cottas: L'influence du drame «Chr. pat.» sur l'art chrét. de l'Orient, P 1931. — J. Coman: Geniul sf. Gr. din Naz, Bukarest 1938; v. ö. BZ 1939, 239 (Comannak még három értekezését említi.) — Wyss: Her 1938, 360 (Or. 28, 8).

Naziánzi Szent Gergely tanításai.

1) *Szentháromságtan.* Naziánzi Gergely az első, aki a három isteni személy egymásközötti különbözőséget az *ἀγεννησία, γέννησις* és *ἐκπόρευσις*[1] *(ἔκπεμψις)* kifejezésekkel jelölte meg (Or 25, 16; EP 983). Vazultól eltérően, a Szentlélek istenségéről világosan és formálisan *(τὸ πνεῦμα ἅγιον καὶ θεός)* szól és kérdezi: «Meddig rejtjük még véka alá a világosságot és hallgatjuk el a többiek előtt a (Szentlélek) tökéletes istenségét?» (Or 12, 6) (l. 58. §).[2]

2) *Krisztológia.* Világosan állítja Krisztusban a személy egységét: Krisztus «Egy kettőből», «két természet egyesül benne Eggyé, nincs két Fiú» (Or 37, 2; EP 1001). Az apollinaristákkal szemben tanítja Krisztus emberi természetének teljességét, amelyben a *νοῦς* nem hiányozhat. A két természet egyesülése miként jének meghatározására szolgáló kifejezés: *κατ' οὐσίαν συνῆφθαί τε καὶ συνάπτεσθαι*, tőle származik,[3] s az őt követő korszakokban jelentős szerephez jut. «Aki Szent (Szűz) Máriát Istenszülőnek *(θεοτόκος)* nem ismeri el, az távol van az istenségtől»[4] (ep 101, 4 és 5; EP 1017). Elbeszéli Szent Jusztináról, hogy ez Szent (Szűz) Máriához könyörgött segítségért (Or 24, 10 skv.).

3) *Az eredeti bűn és a keresztség.* Félreérthetetlenül szól Ádám bűnének gonosz következményeiről: «Az első ember engedetlensége és az ördög csalárd ravaszsága miatt egészen elesett és elítélt vagyok» (Or 22, 13). Az *eredeti bűnről* világos tanuságtételt mégsem találunk nála, bár azt mondja: «Ó jaj gyengeségemnek, mert ami az első emberé, az enyém» (Or 38, 12). Éppen ezért a kiskorú gyermekeket ártatlanoknak *(ἀπόνηρος)*[5] mondja.[6] Aki nem keresztelkedhetik meg, mert kiskorú, vagy hirtelen halállal hal meg, az nem kerül a pokolba, de a mennyországba sem (Or 40, 23; EP 1012). Ha veszély nem fenyeget, azt tanácsolja, elég a kiskorú gyermekeket kb. hároméves korukban keresztelni (Or 40, 28).

4) *Eucharisztia és szentmiseáldozat.*[7] Húsvéti szentbeszédében (Or 45, 19) mondja: «Félelem és kétség nélkül edd a testet és idd a vért, ha vágyódol az életre». Mikor egy alkalommal betegségéből meggyógyult, azt írja barátjának, Amphilochius püspöknek: «Ne szűnj meg értem imádkozni és könyörögni, te, jámbor férfiú, amikor az ige erejével le-

[1] származás, processio; *ἔκπεμψις* = elküldés.
[2] Schütz, I. 407; 411.
[3] Schütz, I. 601.
[4] az ki van közösítve.
[5] Csalfaság vagy gonoszság nélküli.
[6] Schütz, Dogm. I. 557.
[7] Schütz, II. 459.

vonzod az Igét (a Logost), amikor te vértelen vágással, szavadnak élével az Úr testét és vérét feláldozod» (Ep 171 ; EP 1019).[1]

Mg.: J. Hergenröther 1850 (Szentháromság). — H. Weiß: Die großen Kappadozier ... als Exegeten 1872. — F. K. Hümmer 1890 (kegyelemtan). — K. Holl: Amphilochius von Ikon. 1904, 158—96. — E. Weigl: Christologie vom Tode des Athanas. bis zum Ausbruch des nestor. Streites 1925, 53—79. — H. Pinault: Le Platonisme de s. G. de N. 1925.— E. Fleury: Hellénisme et christianisme. S. G. et son temps 1930. — L. Stephan: Die Soteriologie des hl. G. v. Naz., W 1938.

60. §. Nyssai Szent Gergely († 394).

Gergely, Vazul öccse, rétor volt, majd, főképen barátjának, Naziánzi Gergelynek rábeszélésére, a szerzetes élet magányát választotta. Csak kényszeredetten fogadta el a bátyjától, Vazultól ráerőszakolt püspöki méltóságot : 371-ben a kappadóciai Nyssa püspöke lett. A gyakorlati egyházi tevékenység nehézségeiben Gergely nem vált be egészen. Rágalmazó feljelentésekre (az egyházi vagyon elkótyavetyélésének vádja miatt) a pontusi politikai diöcezis vikáriusa, Demosthenes, aki éppen Kappadóciában tartózkodott, felelősségre vonta. Gergely elmenekült. Erre a vikárius 376-ban magában Nyssában, Gergely távollétében, zsinatot hívott össze s ezen az ariánus és aulikus püspökök Gergelyt letették. Valens császár halála után (378) ismét mint püspök működött. Az antiochiai zsinat (379) megbízta őt a pontusi diöcezis vizitációjával ; ez időben választották meg Sebaste metropolitájává ; ebben az állásában «babilóniai fogságban» néhány hónapot töltött el.[2] A konstantinápolyi egyetemes zsinaton (381) egyike volt az ortodoxia oszlopainak. A 394-i konstantinápolyi zsinaton még jelen volt, utána csakhamar meghalt.

Gergely magába mélyülő természet volt ; kitünt hatalmas spekulatív tehetségével ; a másik két kappadóciait a filozófiában és a teológiában felülmúlta ; nagy érdemeket szerzett a hit tételeinek bölcseleti megalapozásával és megvilágításával. Kiváló szónoki képességét a császári udvarban igen értékelték. Flaccilla császárné, majd nemsokára ennek leánya, Pulcheria, temetésekor Gergely mondotta a gyászbeszédet.

1. Nyssai Gergely *dogmatikai munkái.*

a) *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιῤῥητικοὶ λόγοι* (Cáfoló írások Eunomius ellen), 12 (13) könyv. A régebbi kiadásokban ez összefoglaló cím alatt szereplő munka tulajdonképen négy különböző írásművet foglal magában. Az első munka (= 1. könyv) Eunomiusnak Vazul ellen írt (*Ὑπὲρ τῆς ἀπολογίας ἀπολογία*) 1. könyve ellen fordul ; a második írásmű (12 b. vagy 13. könyv) Eunomius 2. könyve ellen ; a harmadik munka, mely 10 könyvből áll (= 3—12a.) egy másik, szintén Vazul ellen kiadott írást támad ; a negyedik munka (= 2. könyv) Eunomius «expositio fidei» c. értekezésének cáfolata. A helyes sorrendet Jaeger W. kiadásában találjuk meg (EP 1040—51).

b) Eretnekek ellen készült még három írása : *Antirrheticus*[3] *adversus Apollinarem*, mely az apollinaristák ellen írt, meglévő művek közül a legjelentékenyebb (EP 1052—5) ; ezt megelőzte egy kis írása Alexandriai Theophilus címére : *Adversus Apollinarem ; A Macedonianusok és pneumatomachusok ellen.*[4]

c) A Szentháromság-tanra fontos a következő négy kis értekezése : *Eustathiushoz a Szentháromságról* (l. Oehler F., Bibl. der Kirchenväter 1, 2, 1858) ; *Ablabiushoz ; A pogányok ellen ; Simpliciushoz.*

d) *A Λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας (Oratio catechetica magna, Nagy katechézis)* talán Gergelynek legjelentősebb dogmatikai munkája ; kevésbbé vitázó hangú ; célja az «egyházi elöljárók» részére a legfontosabb keresztény dogmáknak kifejtése és védelme az eretnekek, zsidók és pogányok ellen.

Az 1. rész (1—4) a háromszemélyű egy Istenről szól, a 2. rész (5—32) a bűnről, Krisztus megtestesüléséről és megváltói működéséről, a 3. rész (33—40) a keresztségről és az Eucharisztiáról (EP 1028—36).

[1] Ne cuncteris et orare et legatione fungi pro nobis, quando verbo Verbum attraxeris, quando incruenta sectione secaveris corpus et sanguinem dominicum, vocem adhibens pro gladio.

[2] Azután visszament Nyssa püspöki székébe.

[3] *ἀντιῤῥητικός* = cáfolásra alkalmas.

[4] *πνευματομάχοι ; μάχομαι* = harcolok ; a lélek (Szentlélek) ellen küzdők. Bard. III. 16 és 201.

e) *A Dialogus de anima et resurrectione*, Platon Phaidonjának mása; nővére, Makrina emlékének szenteli; az antiochiai zsinat (379) befejezése után ment nővére meglátogatására, mert egészségi állapotáról kedvezőtlen híreket kapott. Megérkezése első napjának estéjén nővére meghalt. A párbeszédben Gergely haldokló nővére ajkával mondatja el a keresztény felfogást a lélekről, halálról, halhatatlanságról, feltámadásról és az eredeti állapotnak tökéletes helyreállításáról (13. fejezet). — Egy másik rövid párbeszédben: *Contra fatum*, a csillagjóslaton alapuló fatalizmust támadja.

2. *Szentírást-magyarázó értekezései és homiliái.*

a) Két írása a világ teremtésének történetével foglalkozik: *De opificio hominis*[1] és *Ἀπολογητικὸς περὶ τῆς ἑξαημέρου (In Hexaëmeron)*. Mindkettő Vazulnak a Hexaëmeronról szóló homiliáit akarja kiegészíteni, illetőleg félreértések ellen megvédeni. Ezekben a munkáiban Gergely még meglehetősen a Szentírás történelmi-nyelvtani értelmét követi. A többi exegetikus munkájában azonban a korlátlan allegorizálásnak a képviselője; ide tartoznak:

b) *Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως ἢ περὶ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος* (Mózes életéről, vagy az erényes élet tökéletességéről); Mózes élettörténete a léleknek Istenhez való fokozatos misztikus felemelkedését szemlélteti (EA 340—5). *In psalmorum inscriptiones:* ebben azt akarja bemutatni, hogy a zsoltárok beosztásából és címeiből allegorikus értelmezéssel az erényre és tökéletességre való törekvésünkben kaphatunk eligazítást.[2] Az «*Énekek énekéről*» 15 homilia; Gergely allegorikus magyarázata szerint a vőlegény: Isten, a menyasszony: a lélek (EA 330—6). «*Az endori jósnőről*» (Sámuel I, 28, 12 skv) értekezés; a *Prédikátor könyvéhez* (1, 1—3, 13) 8 homilia; *A nyolc boldogságról* (Máté 5, 1—10) 8 homilia (EA 337 skv.) és *Az Úr imájáról* (Mi Atyánk) 5 homilia.

3. *Aszketikus írásai:* négy kisebb értekezés, a keresztény tökéletességről, Isten akarta végcélunkról, a szerzetesi életről és a kolostori vezeklésekről. *Περὶ παρθενίας (De virginitate)*, vonzó útmutatás az Istennek szentelt szűzi életről; «a szűzesség Krisztus arájává magasztosítja a lelket» (EA 322 skv.); *Vita s. Macrinae*, nővéréről írt épülésül szolgáló életrajz.

4. *Beszédeit és prédikációit* a korabeli retorikának dagályos pátosza jellemzi és nem oly erőteljesek és elevenek, mint ez a másik két kappadóciainál található (EP 1061—5). Erkölcstani és dogmatikai témákat tárgyal (pl. a keresztség halogatása ellen; uzsorások ellen; a Fiú és a Szentlélek isteni mivoltáról); ismeretesek egyházi ünnepeken, különösen szentek ünnepein (Csodatévő Gergely, a 40 vértanu) mondott prédikációi, valamint gyászbeszédei (lásd fent).

5. *Levelei* (30; lásd: Pasquali) többnyire teljesen személyes vonatkozású alkalmi írások. Nagy figyelemben részesült a 2. levél, amely a jeruzsálemi zarándoklatoknál előfordult visszaéléseket hibáztatja és óv a zarándoklás túlbecsülésétől.

Kiad.: MG 44—46. — W. Jaeger: Contra Eunom., 2 k. 1921 skv. — G. Pasquali: Epistulae 1925. *Egyes műveinek kiad.:* De or. dom. kiad.: J. G. Krabinger 1840; Or. catech. kiad.: J. H. Srawley, C 1903. — L. Méridier, P 1908. — De an. et resurr. kiad.: Krabinger 1837. — E. Klostermann (KlT 83) 1912 (Endori jósnő). — *Ford.:* H. Hayd és J. Fisch (BKV) 1874, 1880; K. Weiß és E. Stolz (BKV[2] 56) 1927. — *Mg.:* Godet: DThC 6, 1847—52. — J. A. Stein: Encomium of St. G. bish. of N. on his brother Bas., Wa 1928; v. ö. BFC 36, 1929—30, 58—60. — H. F. Cherniss: The Platonism of G. of N., Berkeley 1930; v. ö. RSR 1932, 344—8. — *Ért.:* Peradze: OC 1930, 91—3.— Dölger: AC 3, 81—116 (Vita Macr.). — Iványka: BZ 1936, 47—57 (a 2. hom. eredeti: MG 44, 257—98, amelyet Stephanu N. szent Vazulnak tulajdonít; l. f. 58. §). Arch. Philologicum 59, 1935, 10—21: Poseidonios bei G. von N. C. fatum ed. Jordachescu si Simenschy, Chişinău 1938. — H. U. v. Balthasar (Auslegung des Hohen Liedes) (ford). 1939. — G. Mercati: (ST 75) 1938, 191—9 (Ep. ad Philippum). — F. Diekamp: Anal Patrist., R 1938, 13—5 (új tör.).

Nyssai Gergely tanításai, nézetei.

1) *Isten megismerése.* Philo és Plotinus hatására Istennek a tapasztalati világból a tapasztalatin fölöttihez felemelkedő természetes megismerhetőségét tanítja, és az Istenismerés tetőpontját az emberi szellemnek Isten közvetlen szemléletére való felemelkedésében

[1] *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* = az ember alakítása, teremtése. Embertani-dogmatikai vizsgálódás Gen. 1, 26-hoz.

[2] Bard. III. 196.

jelöli meg, ami előlegezése az égi boldogságnak, «isteni és józan megittasultság» (Beat 6; Cant 10).[1]

2) *Szentháromságtan.* A plátói ideatan hatására az *egyetemes fogalmaknak realitást* tulajdonít, amikor azt mondja, hogy ez a szó: ember a természetet jelenti, nem az individuumot, és Pétert, Pált és Barnabást együttvéve csak egy, nem három embernek kell mondanunk (MG 45, 117 és 180). Ezzel a gondolatmenettel Gergely, aki a triteizmus vádját határozottan visszautasítja, csak az isteni háromságot akarja szemléltetni.[2]

Az isteni személyek közötti különbözőséget egyes-egyedül vonatkozásaikban látja; éppen ezért az Isten minden tevékenysége kiterjed mind a három személyre közösen.[3] «Amikor mi elismerjük az isteni természet azonosságát, ugyanakkor nem tagadjuk az ok és okozat közötti különbséget. Egyes-egyedül abban találjuk az egyik és másik között a különbözőséget, hogy mi hisszük, hogy az egyik ok, a másik pedig az okból van; és annál, ami az okból van, ismét másik különbözőséget állapítunk meg. Az egyik ugyanis közvetlenül van az elsőből, a másik pedig annak a közvetítésével, ami közvetlenül van az elsőből.» (EP 1037 skv.). Gergely felfogása szerint tehát, mint általában a görög atyáknál, *a Szentlélek az Atyától a Fiú által* származik, vagyis közvetve az Atyától (v. ö. Schütz I. 408—13).

3) *Krisztológia.* Gergely világosan tanítja, hogy Krisztus két természetének — melyek össze nem vegyülve maradnak meg — tulajdonságai a közös alany révén kölcsönösen kicserélhetők (Communicatio idiomatum; Eun. 5; kiad.: Jaeger 2, 1921, 123 skv. 63. és 66. sz.: MG 45, 705). (Schütz, I. 624.) A Logos saját magának alkotott a Szűz testéből «*θεοῦ δοχεῖον ἀχειροποίητον*».[4] A Szűz ezért *Θεοτόκος*, nem pedig, mint egyes újítók mondani merészelik, *ἀνθρωποτόκος* (ep 3).

4) *Eschatologia.* Gergely Origenestől — bár a praeexsistentia animarum tanát határozottan elutasította — átvette az «eredeti állapotnak tökéletes visszaállítása» nézetét (40. §). A meg nem keresztelt, és az a megkeresztelt, aki későbbi bűneit «imádság és filozófia által» le nem törölte, haláluk után tűz által tisztulnak meg «gyorsabban vagy lassabban»; mikor azután így a gonosz, a rossz a természetből ki lesz metszve, az egész természet hálát mond a Teremtőnek, sőt ennek a hálahimnusznak mondásában még a «gonosznak, a rossznak szerzője» (az ördög) is részt fog venni (Cat 26).[5]

5) *Eucharisztia.* «Joggal hisszük tehát, hogy most is a kenyér abban a pillanatban, amikor azt Isten szava által konszekrálják, az isteni Logos testévé változik át» (*μεταποιεῖσθαι;* Cat. 37, 3; EP 1035).

F. Hilt: Des hl. G. von N. Lehre vom Menschen 1890. — F. Diekamp: Die Gotteslehre des hl. G. von N. 1886. — W. Vollert: Die Lehre G.' von N. vom Guten u. Bösen 1897. — K. Holl: Amphilochius v. I. 1904, 196—235. — J. B. Aufhauser: Die Heilslehre des hl. G. von N. 1910. — J. Lenz: Jesus Christus nach der Lehre des hl. G. von N. 1925. — H. Lewy: Sobria ebrietas 1929, 132—7. — *Ért.:* J. Rivière 1931, 222—8. — Sutcliffe: AmerEcclRev, Phil, 1931, 337—50 (Édenkertje). — Stephanu: EO 1932, 304—15 (G. és Maximus Conf. tanítása a lélekről). — Mersch, I, 1933, 379—91. — J. Bayer: G.' von N. Gottesbegriff 1935. — Vollert: ThBl 1935, 106—12 (Eschatol.). — Malevez: RSR 1935, 260—80 (L'égl. dans le Christ). — Ivánka: StC 11, 1934—5, 45—7 (Isten-tan); Sch 1936, 163—95 (theoria mistica). — V. Koperski: Doct. S. Georgii N. de process. filii Dei, R 1936. — Jsaye: RSR 1937, 422—39 (L'unité de l'operation divine). — M. Gomes de Castro: Die Trinitätslehre des hl. Gr. v. Nyssa 1938. — S. Gonzalez: Gr 1938, 130—4 (El simbolo); 280—301 (teolog. trinit.); 1939, 189—206 (realismo Platonico). — Pellegrino: Riv Fil Neoscol 1938, 437—74 (Platonismus a De anima et resurr. dialogusban).

61. §. Ikoniumi Amphilochius († 394 után).

Amphilochius, akit a három kappadóciaihoz baráti viszony fűzött, Naziánzi Gergelynek volt nagybátyja, és Antiochiában Libaniusnak tanítványa; kb. 6 évet ügyvédeskedett Konstantinápolyban, majd Szent Vazul sürgetésére 373-ban Ikonium püspöke lett. Erélyesen küzdött az ariánizmus és a manicheizmus hatása allatt álló, az aszkézis-

[1] Schütz, I. 296.
[2] Schütz, I. 392.
[3] Schütz, I. 421, 429, 411—3.
[4] *ἀχειροποίητος* = nem kézzel készült; *δοχεῖον* = hely a befogadásra. A Logos magának alkotott a Szűz testéből, nem kézzel készült belyet Isten befogadására. — Litaniae b. Mariae Virginis: Vas spirituale, honorabile, insigne devotionis).
[5] Schütz, II. 651, 684. — Bard. III. 216—9.

ből hóbortos elfajulásokat kitaláló szekták (apotaktiták, gemelliták[1] és messalianusok) ellen.

Terjedelmes irodalmi munkásságából csak kevés írása maradt ránk. *Πρὸς Σέλευκον ἰάμβοι («Jambusok Seleucushoz»):* 333 jambusban az ifjú Seleucusnak[2] útmutatást ad az istenes életre és az eredményes tanulásra (MG 37, 1577—1600); a 251—319 verssorokban a szentírási könyveknek kánontörténetileg fontos jegyzékét adja (EP 1078). Ismeretes még 8 prédikációja, melyeket szentírási szövegekhez fűz (homiliák), s melyek között néhány egyházi ünnepre készült. Van egy kopt nyelven írt értekezése, amely az apotaktiták és gemelliták szektáit támadja.

Kiad.: MG 39, 97—118. — Továbbiak: K. Holl: A. von I. 1904 és G. Ficker: Amphilochiana 1906. — Cavallera: BLE 1918, 315 skv. (hom. tör.). — V. Schultze: Altchristl. Städte u. Landschaften II, 2, 1926, 334 skk. — Moss: Mu 1930, 317—64 (szír hom.). — Zetterstéen: OC 1934, 67—98 (Szent Vazulról szóló valószínű apokrif prédikáció régebbi szír kiadásának [E. Sachau-emlékkönyv 1915, 223—47] német ford.). — Bardy: DSp 1, 544. — Rucker 1933, 87—91 (szimb.).

Asterius, a pontusi Amasea püspöke († kb. 410), Amphilochius ifjabb kortársa. Hagyatékában találunk 14 lendületes *homiliát* és vértanuk tiszteletére mondott *dicsőítő beszédet.* Több neki tulajdonított beszéd nem tőle való (l. 53. § 3.; Ps.-Hom.), néhány csak Photiusnál (Cod 271) meglévő kivonatokból ismeretes (MG 40, 163—478).

M. Schmidt: Beitr. zur Lebensgesch. des A. von A. 1911. — *Mg.:* M. Bauer, 1911; A. Bretz (TU 40, 1) 1914. — Fecioru: Biserica crt. rum. 55, 1937, 624—94 (Monogr.).

C) *Antiochiaiak.*

62. §. Antiochiai Eustathius.

Eustathius, Antiochia püspöke, már a niceai egyetemes zsinaton és azután is, erélyesen küzdött az arianizmus ellen; Konstantin császár 330-ban Thráciába száműzte, s ott 337 előtt meghalt. Irásainak legnagyobb része elveszett. Teljes egészében csak az Origenes ellen irányuló értekezése: *De engastrimytho,*[3] az endori jósnőről (Sam I, 28) ismeretes, amelyben élesen bírálja Origenes allegórikus szentírásmagyarázatát.

Töredékek vannak a következő munkáiból: *Κατὰ Ἀρειανῶν (Adv. Arianos,* 8 könyv) *Περὶ ψυχῆς (De anima)*; exegetikus írásaiból: *A zsoltárokról* és *Példabeszédek könyvének* 8, 22. helyéről; Sándor alexandriai püspökhöz írt *leveléből.* — Nem hitelesek: *Homilia christologica* (kiad. Cavellera F., P 1905) és Kommentár a Hexaémeronhoz (MG 18, 707 skv.).

Kiad.: MG 18. — E. Klostermann (KlT 83) 1912 (az endori jósnő). — *Ért.:* Salaville: DThC 5, 1574—6. — F. Cavallera: Le schisme d'Antioche 1905. — E. Schwartz: ZntW 1935, 129—213 (Ant. szakadás). — P. Krause: Diss. Br 1921. — E. A. Burn: E. of A., Lo 1926. — F. Zoepfl: Der Kommentar des Ps.-E. zum Hexaëmeron 1927. — R. V. Sellers: E. of A., 1928. — W. Brockmeier: De S. Eustathii ep. Ant. dicendi ratione 1932; v. ö. Gn 1933, 397—9. — E. Schwartz szerint (BAS 1924, 6) az ú. n. Sermo major de fide (54. § I. 4) Eustathius egy írásán alapszik. — H. Stork (Die sog. Melchisedekianer 1928) véleménye szerint az Ar. Szent. Jánosnak tulajdonított egyik prédikációt (MG 56, 257—62) Eustathius írta. — A ps.-athanas. Expositio fidei (MG 25, 199—208) valószínűleg Eustathius munkája; v. ö. Opitz: AW 3, 12, A. 12; 2, 58, A. 21.

Eustathius letétele és száműzetése után Antiochia az arianizmus középpontja lett. Irodalmi téren működő ariánusok közül megemlítjük Antiochiai *Aëtiust* († 366) és tanítványát *Eunomiust,* Cyzikus püspökét († kb. 394), az ifjúariánusok[4] (eunomianusok) vezetőjét. Irásaikból csak keveset ismerünk.

A. egy írása Epiphan-nál: Haer 76, 11. — E. egy apológiája: MG 30, 835—68. — M. Albertz: Unters. über die Schr. des E. 1908. — Bardy: RHE 1928, 809—27 (A. művei). — Grumel: EO 1929, 159—66 (textes monothélites d'A.). — De *Ghellinck:* RHE 1930, 5—42 (Aristotelismus). — Draguet, RHE 1924, 38—65 (egy névtelen arianus Job-kommentárja a IV. sz.-ból, amelyet Halikarnassusi Julianusnak tulajdonítottak). — Slomkowski: CTh 1935, 95—103 (Semiarianusok Szentháromság-tana).

[1] Bard. III. 226.
[2] Bard III. 223—4.
[3] *ἐγγαστρίμῦθος, ὁ,·ἡ* = jós, jósnő, hasbeszélő.
[4] Lásd Bard. IV. 133.; Philostorgius szerint Isten Aétiusban és Eunomiusban két új prófétát küldött az emberiségnek.

63. §. Hegemonius és Bostrai Titus.

1. **Hegemonius** élete történetéből csak annyit tudunk, hogy valószínűleg Szíriából származott. Megbízható hagyományok alapján 350 előtt jelent meg a manicheusok elleni vitairata: *Acta Archelai*, melynek tárgya: Archelaus katolikus püspök győzedelmesen folytatja nyilván költött vitáit Turbo, Mani egyik tanítványa ellen, sőt maga Mani ellen is. Ez a manicheizmus történetére fontos forrásmű teljes egészében a görög eredeti szövegnek csak egy IV. századi latin fordításában ismeretes.

Kiad.: MG 10, 1405—1528: Routh[2] 5, 1—206; Ch. H. Beeson (GCS 16) 1906. Polotzky, Mu 1932, 18—20 (kopt idézetek).

2. **Bostrai Titus** († 378 előtt), Arábia római provincia fővárosának, Bostránnak püspöke; nem sokkal 363 után írta meg *A manicheusok ellen* c. munkáját (4 könyv); a 3. könyv 7. fejezetéig görögül. teljes egészében pedig szír fordításban ismeretes. Az 1. és 2. könyvben a manicheus nézeteket iparkodik megcáfolni, még pedig csupán filozófiai alapon. A 3. és 4. könyv védelmezi az Ó- és Újszövetséget helytelenül értelmezett helyeknek helyes magyarázata által. Titus rétori iskolázottságú vitázó.

Lukácshoz írt homiliáiból a katénákban sok töredék van meg, egy *epifániai predikációjából* pedig szír nyelvű részletek maradtak fenn.

Kiad.: MG 18, 1069—1264. — *P. A. de Lagarde:* B 1859 (szír). Új lenyomat: Hannover 1924. — J. Sickenberger (TU 21, 1) 1901 (Lk.-hom.). — Baumstark: OC 1931, 23—42 (a szír ford. Mani-idézetei); Bi 1935, 257—99 (szír szöv. és a Diatessaron). — Rucker 1933, 82—7 (Epiph.-préd.). — Casey: PWK II 6, 1586—91.

Az újabban Kínai-Turkesztánban és Egyiptomban felfedezett eredeti manicheus források következtében erősen felduzzadt legújabb irodalmat az egyháztörténeti művek keretébe utaljuk.

64. §. Jeruzsálemi Cirill († 386).

Akacius, Caesarea ariánus érzelmű metropolitája, 348-ban Cirillt Jeruzsálem püspökévé szentelte. Cirill, aki a niceai zsinat híve volt, hamar ellentétbe került Akaciussal. Cirillt kétszer zsinati ítélet (357 és 360-ban), harmadszor pedig Valens császár (367) tette le, aki száműzte is. Utolsó száműzetése 11 éven át tartott (378-ig). Visszatérése után, 362-ben kísérelte meg Julianus császár a jeruzsálemi templom újraépítését (EH 580—2). Cirill 381-ben résztvett a konstantinápolyi egyetemes zsinaton. 1883-óta Doctor Ecclesiae.

Híres *24 katechézise*, melyeket 348-ban (vagy 350-ben) tartott, többnyire a Konstantin császár által épített Szent Sír-templomban; egyik hallgató gyorsírásos **följegyzése** alapján tették közzé.

A katechézisek sorrendje a következő: van egy bevezető oktatás; utána következik 18 előadás a keresztelésre jelentkezők *(φωτιζόμενοι)*[1] számára; ezekben a tanításokban tehát a keresztelés előtt részesültek a keresztelésre jelentkezők, még pedig a nagyböjt idején; az előadások anyagából a hitjelöltek vizsgáztak, és ezután húsvét vigiliáján megtörtént a keresztelés, a bérmálás és szentáldozás is. Az újonnan megkereszteltek *(νεόφώτιστοι)*[2] húsvét hetében további oktatásban részesültek; ennek anyagát tartalmazza az utolsó 5 katechézis (EP 807—53; EH 526—42; EA 228—44). Az első öt katechézis a bűnről, bűnbánatról és a hitről szól; a 6—18 folytatólagos magyarázata annak a szimbólumnak, amelyet Jeruzsálemben használtak a keresztelésnél és amely igen hasonló a konstantinápolyi egyetemes zsinat (381) szimbolumához (ES 9). Legfontosabb az utolsó 5, rövid katechézis a húsvétkor már felvett szentségekről: 19. és 20. a keresztségről, 21. a bérmálásról, 22. az Eucharisztiáról és 23. a hívők istentiszteletéről[3]; ennek az utolsó 5 katechézisnek neve: *κατηχήσεις μυσταγωγικαί.*[4]

[1] *φωτίζω* = világosságot adni; catecheses illuminandorum = akiket a keresztény igazságokról fel kell világosítani.

[2] Az újonnan felvilágosítottak.

[3] Az újonnan megkereszteltek már részesültek ezekben a szentségekben, de a titoktartás fegyelme miatt a behatóbb felvilágosítást csak most kaphatták meg.

[4] *κατήχησις* = oktatás, a katechumenek oktatása; *μυσταγωγικός* = a misztériumokba, titkokba bevezető, beavató. — E katechézisek 24-es számára vonatkozólag v. ö. Mannucci II. 83.

Cirilltől való még: *homilia* a meggyógyított köszvényesről (János 5.); *Levél Konstantius császárhoz*, melyben beszámol arról az eseményről, hogy 351 május 7-én Jeruzsálem felett az égbolton hatalmas fénykereszt jelent meg; és 4 kisebb homilia-töredék.

Kiad.: A. A. Touttée, P 1720. — MG 33. — W. K. Reischl és J. Rupp, 2 k., Mn 1848—60. — J. Quasten (FlP 7) 1935, 69, 111 (cat. myst.). — Németül: Ph. Haeuser (BKV² 41) 1922. — *Mg.:* J. Mader 1891; Le Bachelet: DThC 3, 2527—77; T. P. Themelis: NS 1920, 1 skk, 153 skk, 313 skk.— *Ért.:* A. Heisenberg: Grabeskirche u. Apostelkirche 1908, 47—89. — Leclercq: DAL 7, 2390—2 (Jeruzsálemi liturgia). — Dölger: AC 3, 100—16 (a Cat 10, 19-hez: Szentkereszt ereklye). — Vaillant: Byzantinoslavica 1932, 253—302 (2 kat.; ószláv és görög szöv.). — Phokylides: NS 1933, 294—300 (élete és művei). — Továbbiak: ThR 1936, 141. — *Nem hiteles kopt és arab* szöv.: E. A. W. Budge: Miscellaneous Coptic Texts 1915, 49—73, 183—230. — P. Carali: Al-M 1933—34 (arabnyelvű hom. a Szentkeresztről); v. ö. Graf: OC 1935, 274—6. — Des hl. C. Katechesen üb. d. Heiligen Geist, Steyl 1937 (görög szöv.). — F. Diekamp: Anal. Patrist. 1938, 10—12 (új. tör.).

Cirill tanításaiból.

1) *Logos-tan.* Cirill tudatosan és elvből kerülte a *ὁμοούσιος* kifejezést, mert szerinte ezt a Szentírás nem tanúsítja és mert a szabellianizmust látszik elősegíteni; de az arianizmus összes fő tételét elveti és megvallja Krisztust, mint *θεὸν ἀληθινόν, θεὸν ἐκ θεοῦ* (Cat 11, 14 és 18).[1]

2) *Eucharisztia és szentmise.* Krisztus valóságos jelenlétét az Oltáriszentségben és a transsubstantiációt (átlényegülést) *(μεταβάλλεσθαι* = megváltozik, átalakul) a korábban élt atyáknál világosabban tanúsítja. A szentmisével kapcsolatosan megemlíti az epiklézist[2] és a halottakról való megemlékezést (Cat 22, 2 és 3 és 9; 23, 7 és 9 skv.; EP 844 skv., 848, 850, 852 skv.).[3]

B. Niederberger: Die Logoslehre des hl. C. von J. 1923. — Lebon: RHE 1924, 181—210, 357—86 (Logostan). — V. Iliev: Duchovna Kultura 1930, 237—48; 1932, 136—51 (C. ortodox hite; bolgár). — Rios: Pax 25, 1935, 77—81 (Eucharistia).

65. §. Laodiceai Apollinaris († kb. 390).

Apollinaris, hasonló nevű papnak a fia, a szíriai Laodiceában született kb. 310-ben; kb. 361-ben szülővárosában az ortodox (niceai) egyházközség püspöke lett. Rendkívüli tudással bíró férfiú volt, ügyes és sokoldalú író. Atanázzal baráti viszonyban volt; az ariánizmus elleni küzdelmével nagy érdemeket szerzett; bár az ariánizmust szentháromságtani tévedésében legyőzte, krisztológiai tévedésében követte. Exegetikai működésében az antiochiai iskola irányához csatlakozott.

Apollinaris az arianizmus hatására tagadta Krisztusban a teljes *emberi* természetet és a plátói trichotomia-elméletet magáévá téve, vallotta, hogy a Megváltóban meg van a *ψυχὴ ἄλογος*, de elvitatta tőle az értelmes lélek *(νοῦς, ψυχὴ λογική)* meglétét. Szerinte a *νοῦς* helyére az isteni Logos lépett; tökéletes Isten és tökéletes ember nem lehetnek eggyé (egy személlyé); azonkívül, ha Krisztusban megvolna a *νοῦς* is, megszűnnék a bűnnélküliség lehetősége, mert ahol *νοῦς* van, ott szabad akarat is van és ezzel a bűn is adva van. Igy a megváltás ki volna zárva.[4] Mivel továbbá Apollinaris a természetet azonosította a személlyel, két személyt feltételeznie pedig lehetetlen volt, következetesen azt tanította, hogy Krisztusban csak *egy természet van (μία φύσις τοῦ θεοῦ λόγου σεσαρκωμένη;* l. 56. §). Téves tanítását elítélték az alexandriai zsinat (362-ben), Damazus pápa (377 és 382-ben) és a konstantinápolyi egyetemes zsinat (381).

1. Apollinaris iratai közül jóformán csak azok maradtak meg, amelyek ortodox atyák írásai közé csúsztak be. Jelentéktelen apró töredékeket leszámítva, nem csak az Ó- és Újszövetséghez írt sok kommentárja tűnt el, hanem azok az apologetikai munkái is, amelyeket Porphyrius ellen (30 könyv) és Julianus császár ellen írt, valamint vitatkozó dogmatikai művei is, amelyeket Origenes, Alexandriai Dionysius, Cyzikusi Eunomius, Ancyrai Marcellus, Tarsusi Diodorus és Antiochiai Flavianus ellen írt.

[1] Schütz, I. 407.
[2] Lásd Origenes tanításai között a 6. sz.-hoz írt 14. jegyzetet.
[3] Schütz, II. 465, 514.
[4] Schütz, I. 578, 595.

2. *Költői írásai* dalok és az Ószövetségből vett tárgyak metrikus feldolgozása; Julianus császár a keresztény iskolákban megtiltotta a klasszikusok tanítását; ezt akarta Apollinaris írásaival pótolni; ezirányú munkából csak egy hexameterekben írt *zsoltár-parafrázisa* maradt ránk.

3. *Dogmatikai* munkái közül idegen nevek alatt ismeretesek: *a)* Gregorius Thaumaturgus (Csodatévő Gergely; lásd 41. § 4.) művei között egy «részletes hitvallás» *(ἡ κατὰ μέρος*[1] *πίστις). b)* Atanáz neve alatt: Quod unus sit Christus (predikáció); De incarnatione Dei Verbi (levél?) és Jovianus császárhoz intézett hitvallás. *c) I. Gyula pápa* (337—52) neve alatt három írása: De unione corporis et divinitatis in Christo; De fide et incarnatione és egy levél egy Dionysius nevű paphoz.

4. Dogmatikai főművét *Ἀπόδειξις περὶ τῆς θείας σαρκώσεως*,[2] Nyssai Gergely Antirheticus c. munkája alapján nagyrészt, egy további kis írása («Recapitulatio») pedig az Atanáz neve alatt ismeretes «5 Dialogi de sancta Trinitate» c. munka 5. dialogusa alapján (54. § I. 4.) rekonstruálható.

Szöv.: H. Lietzmann: A. von L. u. seine Schule 1, 1904. — J. Flemming és A. Lietzmann: GAb 7, 4 (1904) (szír szöveg). — A. Ludwich, L 1912 (Metaphr. Psalm.). Staab 1933, 57—82. Rucker 1933, 25 skv., 47—50. — *Mg.:* G. Voisin: L'Apollinarisme 1901. — Aigrain: DHG 3, 962—82. — C. E. Raven: Apollinarism, C 1923. — *Ért.:* E. Weigl: Christologie vom Tode des Athanasius (l. f. 56. §), 6—18. — Devreesse, R 1936, 213—6 (Oktateuch-kommentár). — Bardy: Paul de Samosate 1929[2], 139—44. — P. S. Miller: TP 65, 1934 (görög psalter.). — Jugie: EO 1936, 257 skk. (Szentlélek). — Gistchel: Mun. philol. L. Croikliuski oblata, Posnan 1936, 104—10 (Ps.-Paraphras). — Golega: BZ 1939, 1—22 (Ps.-Paraphr. apokrif.).

66. §. Salamisi Epiphanius († 403).

Judeában, egy Eleutheropolis melletti faluban született kb. 315-ben; rövid ideig szerzetesek között élt Egyiptomban; hazaérkezése után Eleutheropolisban kolostort alapított, s annak 30 éven keresztül elöljárója volt. Ciprus püspökei 367-ben Konstantia (a régi Salamis) püspökévé és ezzel a sziget metropolitájává választották. Jeromos szerint (Adv. Ruf. 2, 22; 3, 6) görögül, szírül, héberül, koptul és valamit latinul is tudott.

Epiphaniusban megvolt a nagy műveltség és az aszketikus szigor, de hiányzott a higgadtság és a nyugodt magatartás. Az ortodoxia iránti izzó, de nem tisztánlátó buzgósága olyan viszálykodásokba sodorta, amelyek jellemképét elhomályosítják. Szertelensége nemcsak «képrombolásában» nyilvánult meg, hanem az origenizmus kíméletlen támadásában is, melyet ő a legveszedelmesebb eretnekségnek tartott.

Epiphanius 392-ben (esetleg 390-ben) Jeruzsálemben Origenes ellen prédikált; ebből fejlődött ki az ú. n. 1. Origenes-vita, amelyben ő Jeromossal János jeruzsálemi püspök és Rufinus ellen harcolt. Ennél nagyobb baj volt azonban, hogy Theophilus alexandriai pátriárkának (l. 55. § 3.) a nitriai pusztaság origenista felfogású szerzetesei és Aranyszájú Szent János elleni ravasz eljárását fel nem ismerte, sőt annak eszközévé is lett. Csak későn látott át Theophilus nemtelen indítóokain; a «conciliabulum ad quercum» (403-ban) ítéletét[3] már nem várta meg, hanem elhagyta Konstantinápolyt; útközben Salamis felé halt meg.

Epiphanius a multhoz való ragaszkodás túlságos és egyoldalú irányzatát képviselte; a három nagy kappadóciaival és a kor más férfiaival ellentétben a görög tudománynak az Egyházban semmiféle szerepet sem volt hajlandó juttatni és elutasító magatartást tanúsított a teológiai bölcselkedéssel és a történeti kritikával szemben is. Irásaiban többször pontatlan, felületes, terjengős és, amint azt már Photius (Cod. 122) megjegyezte, híjával van a szokásos formának és általában az attikai szellem lehelletének. Mindezek ellenére munkái az általa idézett, kivonatolt, ma már részben elveszett források megismerése szempontjából fontosak.

1. *Ἀγκυρωτός (Ancoratus, A szilárdan lehorgonyzott*[4]*):* az Egyház dogmatikájának kézikönyve, teletüzdelve sok vitatkozó, eretnekek elleni kitéréssel. A munka végén két

[1] *κατὰ μέρος* = részletes.
[2] Okfejtés az isteni megtestesülésről.
[3] Aranyszájú Szent Jánost letették.
[4] Az ariánus és semiariánus zűrzavarban ez az írás, mint a horgony, szilárd talajt akar nyujtani.

hitvallás van. Az egyik (119. fej.) a salamisi (Konstantia) egyházközségben a keresztelésnél használt szimbolum; ezt csekély változtatással átvette a konstantinápolyi egyetemes zsinat (381) és Keleten csakhamar a keresztelésnél általánosan ezt a szimbolumot használták; a másik szimbolumot (120. fej.) Epiphanius maga állította össze (EP 1081—9; ES 13 skv.). V. ö. 54. § III. 20.

2. *Πανάριος*[1] *εἴτ' οὖν Κιβώτιος* (Panarium, arcula, sive canistrum, plenum remediis adversus venenum haeresium LXXX; kenyérkosár, szekrényke, vagy nádkosár, telve 80 eretnekség mérge elleni orvossággal); általában *Haereses* néven említik és idézik; szerkesztésének ideje 374—77. Epiphaniusnak ez a legterjedelmesebb és az elveszett forrásművek szószerinti kivonata miatt a legértékesebb írásműve; célja: azoknak, akiket a mérges kígyók megmartak, tehát az eretnekeknek, ellenméreg adagolása által gyógyulást szerezni.

A munka 80 eretnekséget ismertet, közöttük vannak a pogány bölcseleti iskolák és a zsidó szekták is (Haer 9—20). Forrásai a régebbi korra: Irenaeus és a Syntagma Hippolyti. A mű végén összefoglaló Expositio fidei (1—24. fej.) található.

Az ebből a hatalmas munkából készült tömör kivonatot, melynek címe: *Ἀνακεφαλαίωσις* (Recapitulatio, összefoglalás) valószínűleg nem maga Epiphanius, hanem egy későbbi ismeretlen állította össze, még pedig meglehetősen ügyetlenül.

3. *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν (De mensuris et ponderibus);* 392-ben készült; tartalma szélesebb körű, mint ahogy az a címből sejthető; tulajdonképen bibliai szaklexikon. Értekezik az Ószövetség könyveiről és fordításairól; a Szentírásban szóbakerülő hosszúság- és súlymértékekről, végül Palesztina földrajzáról. Az 1. rész görög nyelven, az egész munka szír fordításban van meg.

4. *Περὶ τῶν δώδεκα λίθων (De 12 gemmis);* a főpap tudakolóján (rationale) lévő 12 drágakövet allegorikusan magyarázza és «gyógyító» hatásaikat is felsorolja. Teljes egészében georgiai fordításban maradt fenn; nagyobbik fele latinul is (a Collectio Avellanában; l. 50. § 9.); ismeretesek még görög, kopt és etióp töredékek.

5. Legújabban Epiphaniusnak a *képek tiszteletét támadó* három írásából váltak ismeretessé töredékek, melyekre az ikonoklaszták (képrombolók) hivatkoztak; ezek: egy értekezés, egy levél I. Theodosius császárhoz és egy végrendelkezése egyházközsége címére.

6. Latin szövegezésben ismerjük *két levelét.*

Epiphanius neve alatt szerepelnek, de nem tőle valók a következő írások: Homiliák a Genesishez és Lukács evangéliumához; kommentár az Énekek énekéhez; legendás elbeszélések a prófétákról, az apostolokról és a 72 tanítványról; ünnepi beszédek; több egyéb tárgyú munka, pl. az ú. n. «Physiologus»,[2] a keresztény természet-szimbolika kézikönyvének görög feldolgozása.

Kiad.: MG 41—43. — W. Dindorf, 5 k. 1859—62. — F. Oehler: Corp. haerescolog. 2 (Haer. és Anac.), 1859—61. — K. Holl (GCS 25, 31, 37) 1915—33 (Anc, Haer); Ges. Aufs. zur KG 2. 1928, 204—24 (levéltör.). — J. E. Dean, Ch 1935 (mens. et pond.; szír). — R. P. Blake and H. de Vis, Lo 1934 (De gemmis; georg.); v. ö. ThR 1935, 329—35 és Z. Morgenl. Ges. 1936, 209—20; BZ 1937, 400—8. — R. Bleichsteiner: Jahrb. Österr. Leoges. 1930, 232—70 (De gemmis georgiai szövegének ford.). — Németül: J. Hörmann (BKV[2] 38) 1919. — *Ért.:* K. Holl (TU 36, 2) 1910 (kéziratos hagyomány); SbB 1916, 828—68 (a képek tisztelete ellen) = Ges. Aufs. zur KG 2, 1928, 351—87; ehhez P. Maas: BZ 30, 279—86. — K. Holl és A. Jülicher: SbB 1916, 226—75 (I. Origenes-vita). G. Ostrogorsky: Stud. zur Gesch. des byz. Bilderstreites 1929 (Holl ellen). — Ezzel szemben F. Dölger: GA 1929, 353—72. — Peradze: OC, 1930, 85 skv. (georg. hagyomány). — Peterson: ZkTh 1934, 400—2 (Haer 49, 1, 3). — Ch. Martin: RHE 1935, 356—9 (hom. kéi.). — Villain: RSR 1937, 5—18 (I. Origenes-vita). — MG 43, 517—34 (Physiologus). — F. Lauchert: Gesch. des Physiologus 1889. — E. Peters: Der griech. Physiologus u. s. orient. Übers. 1898. — M. Wellmann: Der Ph. 1930; v. ö. ThR 1931, 405—17. — F. Sbordone: Physiologus, Mi 1936. — Carmady: Sp 1938, 153—9 (Physiol. latin.).

Epiphanius tanításai, véleményei.

1) A *Szentlélek származásáról* Epiphanius világosan tanítja, miként Vazul is (58. §), hogy a Szentlélek a Fiútól is származik (Haer 74, 4; Anc 7, 5: *ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσίας πατρὸς καὶ υἱοῦ);* v. ö. még Anc 8, 6; 67, 1; 71, 1; 75, 3.) Ezenkívül használja még (Haer 62, 4;

[1] *πανάριον* = a latin panarium-ból = kenyeres kosár; a tulajdonképeni görög szó: *ἀρτοφόριον* = kosár a kenyér felszolgálásához.

[2] Lásd Bard. III. 302. Latin neve: Bestiarius. — Az állatok (bárány, hal, főnix stb.) bizonyos tulajdonságok, erények állandó jelképei.

Anc 7, 1) a következő formulát: ... *τὸ Πνεῦμα ... ἐκ Πατρὸς δὲ ἐκπορευόμενον, καὶ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνον* (... Spiritus .... sed a Patre procedens, et accipiens a Filio; EP 1081 skv., 1099).[1]

2) *A képek tisztelete elleni magatartása* a három fentemlített íráson kívül megnyilvánul még János jeruzsálemi püspökhöz írt levelében is (a Jeromos-levélgyüjteményben az 51. számú; EH 677).[2] A művészet, illetőleg a képek szerinte új «bálványimádás, amit az ördög agyalt ki és ültetett el a világban». (Levél Theodosiushoz). «Végrendelkezésében» azt, «aki arra vállalkozik, hogy az Isten-Igének isteni képét (alakját), hivatkozással megtestesülésére, földi színekben szemlélje», kiközösítéssel sujtja.

3) *Mária állandó* (mindenkori) *szüzességét (ἡ ἁγία ἀειπαρθένος)* tanusítja Epiphanius, szerinte ez az Egyház általános hite (Haer 78, 6 és 23; EP 1111).[3]

67. §. Tarsusi Diodorus († 394 előtt).

Diodorus, aki szülővárosában, Antiochiában, majd Athénben alapos világi és teológiai műveltséget sajátított el, hosszú éveken át működött Antiochiában, mint tanító és kolostori elöljáró; az antiochiai exegéta iskola hírnevét ő alapította meg. Legkiválóbb tanítványai Aranyszájú Szent János és Mopsuestiai Theodorus. Valens császár száműzte őt Antiochiából; a császár halála után 378-ban Tarsus püspöke lett.

Életében Diodorust, az ortodoxiának oszlopát, aki a pogányság és az eretnekség ellen küzdött, kiváló tiszteletben részesítették; később mégis az egyik konstantinápolyi zsinaton (499-ben), mint a nesztoriánizmus értelmi szerzőjét elítélték; irodalmi munkái ezzel az ítélettel pusztulásra voltak szánva.

Irói tevékenysége szokatlanul sokoldalú volt; Ebedjesu († 1318) írásműveinek számát hatvanban állapítja meg. Kozmológiai-természettudományi munkáin kívül nagyszámú dogmatikai monográfiát, apológiai vitairatot (a manicheusok és Porphyrius ellen, a zsidók ellen, néhány eretnekség: eunomianusok, apollinaristák és melchisedekiták ellen), főképen pedig szentírási szövegmagyarázatokat hagyott hátra; utóbbiak a történelmi-nyelvtani értelmet veszik figyelembe és határozott ellentétben álltak az alexandriaiak allegorikus exegézisével; az Ószövetség minden könyvét, az Újszövetségből pedig az evangéliumokat, Apostolok Cselekedeteit és Szent János 1. levelét magyarázta.

Nagyobb töredékeket ismerünk *Κατὰ ἀστρονόμων καὶ ἀστρολόγων καὶ εἱμαρμένης* (a csillagászok és csillagjósok ellen, valamint a végzet ellen; latin címe: De fato) c. művéből (Photiusnál, Cod 223); exegetikai munkáiból töredékeket találunk egy Nicephorustól kiadott Oktateuchus-katénában[4] (Bard III. 308); egy kódexben pedig a Rómaiakhoz írt levélhez fűzött kommentárjaiból maradtak ránk részletek (Staab munkájának ismertetése: Bi 1936 254). Mariès L. neki tulajdonít egy még ki nem adott, teljes egészében meglévő *Zsoltármagyarázatot*, mely eddig III. Anasztáz niceai püspök műveként szerepelt.

Harnack és Fetissof nyilvánvalóan alap nélkül tették meg Diodorust négy pseudojustinusi értekezés (Quaestiones et responsiones ad orthodoxos, Quaestiones Christianorum ad gentiles, Quaestiones gentilium ad christianos, Confutatio dogmatum Aristotelis) szerzőjének (l. 73. §).

Tör.: MG 33, 1561—1628. — P. de Lagarde: Anal. Syriaca 1858, 91—100. — J. Deconinck: Essai sur la chaîne de l'Octateuch 1912, 85 skk. — K. Staab 1933, 83—112 (Rom). SchAC I, vol. 5, 177—9. — A. Sanda: Severi Philalethes 1928. — Ps.-Justinusi traktátusok: MG 6 és Otto 3 (l f. 19. §). — Quaest. et respon. kiad. A. Papadopulos-Kerameus (a szentpétervári egyetem értekezései 36. k.) 1895. — *Mg.:* A. Harnack (TU 21, 4) 1901; ezzel szemben F. X. Funk: KG Abh. 3., 1907, 323—50. — N. Fetissof, Kiew 1915; v. ö. Bess 1916, 188—97. — Godet: DThC 4, 1363—6. — *Ért.:* Ch. Baur: Joh. Chrysostomus 1, 1929, 69—81. — Abramowski: ZntW 1931, 234—62 (kiad. **többek** között D.-nak egy szírnyelvű Vita-ját Barhadbesabba 600 körüli egyháztörténetéből). — L. Mariès: Ét. préliminaires à l'éd. de D. de T. sur les Psaumes 1933 (részben még az RSR-ben is, 1932, 385—408, 513—40); igenlő kritikai ismertetés: BZ 1934, 95—7; EO 1934, 120 skv. Bi 1935,

[1] Schütz, I. 411.
[2] Schütz, II. 346.
[3] Schütz, II. 65, 67.
[4] L. 138. l. 1. jegyzet.

96—101. — Kétséget nyilvánítanak: Jugie: ÉO 1934, 190—3 és Devreesse: DB Suppl 1, 1128—30. — Bardy: Rb 1933, 211—29 (Quaest. et resp.). — Vaccari: Bi 1920, 3—36; 1934, 94—101 (La «teoria» eseget. antiochena). — Devreesse: Rb 1936, 217—20 (Oktateuch-Kat.). — P. Doll: Diss. Bonn 1923 *(Κατὰ εἱμαρμένης)*.

68. §. Mopsuestiai Theodorus († 428).

Thedorus, a ciliciai Mopsuestia püspöke, Antiochiában született; Aranyszájú Szent Jánossal együtt volt Libanius pogány rétornak és Diodorusnak tanítványa. Egy darabig barátjával, Ar. Szent Jánossal, szerzetes volt Antiochia közelében.[1] Hirtelen elhatározással elhagyta a kolostort, hogy jogi tanulmányokat folytasson; Ar. Szent Jánosnak figyelmeztető levelei azonban visszavezették őt a szerzetes élet csendjébe. Később mint felszentelt pap működött Antiochiában, 392-ben pedig Mopsuestia püspöke lett († 428).

Az ősegyházban szinte szokatlan kritikai éleselméjűséggel kommentálta csaknem az egész Szentírást, az antiochiai iskola elvei alapján. A nesztoriánus egyház általában ő reá hivatkozik, mint «Szentírásmagyarázóra». Korának több teológiai kérdését írásaiban teljesen önállóan tárgyalta. Miként mesterét, Diodorust, életében őt is ortodox felfogásúnak vallották; csak halála után, különösen amikor megindult a harc Nestorius ellen, aki neki tanítványa volt, ismerték fel benne a krisztológiai eretneket; ellene írt Alexandriai Cirill (l. 56. §). Az 5. egyetemes zsinat (Konstantinápoly, 553) a «Három fejezettel» együtt, őt is, írásait is, mint nesztoriánus felfogásúakat, elítélte; ennek következtében csaknem teljes irodalmi hagyatéka elpusztult.

1. A *bibliához írt kommentárjai* közül egyesek teljesen vagy nagyrészben megmaradtak. Így a *zsoltárokhoz* (húsz éves korában) *írt kommentárjából* nagyobb részletek vannak meg latin fordításban, (1—40, 13 zsoltár), görögül pedig a katénákban (32—80 és más zsoltárok). A *Kisebb prófétákhoz* írt magyarázata az egyedüli írása, amely teljes egészében görögül van meg. *János evangéliumához* írt kommentárja szír nyelven maradt ránk. Szent Pál 10 kisebb leveléhez adott magyarázata egy V. századi latin fordításban ismeretes. A katénákban nagyobb töredékek találhatók a Rómaiakhoz, Korintusiakhoz (1. és 2.) és zsidókhoz írt levelekhez fűzött kommentárjaiból.

2. *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως (De incarnatione);* Theodorusnak ez volt dogmatikai főmunkája; egy szír kéziratban fedezték fel (Seert, 1905), de az első világháború zűrzavarában tönkre ment. — *Disputatio cum Macedonianis:* szír nyelven van meg; macedonianus püspökökkel folytatta Theodorus ezt a vitatkozást 392-ben Anazarbusban. Theodorus teológiájának és az egyházi liturgiának ismeretére igen fontosak a katechumenek előtt elmondott *katechetikai beszédei*, ezeket Mingana A. tette közzé az utóbbi években szír szövegezésben; ezek a beszédek Jeruzsálemi Cirill főmunkájának másai.

Szöv.: MG 66. — H. B. Swete, 2 k,. C 1880—2 (kommentárok Szent Pál kisebb leveleihez. — K. Staab 1933, 113—212 (kommentárok Szent Pál nagyobb leveleihez). — J. B. Chabot, P 1897 (Jo). F. Nau (PO 9) 1913 (Disput.). — A. Mingana: WS 5—6, 1932—3 (Katech.). — A. Rücker, Mr. 1933 (Ritus bapt. et missae). — *Tör.:* A. Sanda: Severi Philalethes 1928. — *Mg.:* H. Kihn: Th. v. M. u. Junilius Africanus als Exegeten 1880. — L. Pirot: L'oeuvre exégét. de Th. de M., R 1913. — L. Patterson: Th. of M. and Modern Thought 1926. — Opitz: PWK II 5, 1881—90. — *Ért.:* Devreesse: Rb 1932, 261 (Mt); 1936, 364—83 (Oktateuch). — Tyng: JBL 1932, 298—303 (Ószöv. exeg.). — De Bruyne: RB 1935, 305 (kéi. tör. a II. Tim.-hoz). — *Katek. beszédek* v. ö. Baumstark: OC 1933, 97—9; Canney: JournAsSoc 1934, 169—73. — *Írásainak tartalmi feltárása* Devreesse: RevSR 1933, 425—36; Lietzmann: SbB 1933, 915—36 (liturgia). — Dölger: AC 4, 230—2 (liturgia). — Abramowski: ZntW 1934, 66—84; Amann: RevSR 1934, 161—90 (Christologia-ja majdnem ortodox). — Jugie: EO 1935, 257—71. — Casel: J. L. 13, 1936, 96—126 (Kultmysterium). — Brightman: JTS 31, 1929—30, 160—64 (anaphora-ja). — Arnou: Gr 1936, 116—31 (Christologia-ja az újplatonizmus hatása alatt). — Mingana: WS 7, 1934, 85, 109 (De sacerdotio és De perfectione töredékek). — M. Jugie: Theolog. dogmatica Christ. orient. 5, 1935, 16 skk., 231 skk. és még több helyen, SchAC I 5, 23—5, 173—7 (szöv. kritikai kiad.).

Polychronius, Theodorus testvére, a szíriai Apamea püspöke († kb. 430), az antiochiai iskolának jelentős exegétája, az ószövetségi könyvekhez írt kommentárokat; katénákban Jeremiáshoz (?), Ezechielhez, Dánielhez és Jóbhoz fűzött magyarázataiból ismeretesek töredékek. MG 93, 13—470. — Monográfiák: Bardenhewer O. 1879., Dieu L., RHE 1913, 685—701 (Jeremiás); Bertini, Bi 1923, 129—42 (Jób-katéna).

[1] Abban a kolostorban is volt szerzetes, amelynek Diodorus volt az elöljárója.

69. §. Aranyszájú Szent János (354—407).

Jánost, aki 354 körül Antiochiában előkelő szülőktől származott, már a VI. század óta «Chrysostomus» «Aranyszájú» jelzővel tisztelték meg. Nevelése édesanyjának, Anthusának vállaira nehezedett, aki már 20 éves korában özvegységre jutott. Tanítómesterei Andragathius filozófus és a híres pogány rétor, Libanius voltak.

Miként a IV. század többi nagy egyházatyái, ő is csak már felnőtt korában (372-ben) keresztelkedett meg; valószínűleg Meletius, Antiochia püspöke keresztelte meg. Megkeresztelkedése után egy ideig édesanyjánál tartózkodott és itt folytatott szigorú aszketikus életet, majd 4 éven keresztül egy agg remete vezetésére bízta magát, végül pedig 2 évet a város közelében szerzetesi elvonultságban töltött. Megkeresztelkedése óta Theodorusszal, Mopsuestia későbbi püspökével együtt érintkezésben volt Tarsusi Diodorusszal, akitől teológiai kiképzésben részesült. Gyenge egészsége a városba való visszatérésre kényszerítette, ahol őt Meletius 381-ben diákonussá, 386-ban pedig Flavianus püspök preszbiterré szentelte. Ettől kezdve 397-ig, 12 éven keresztül a város főtemplomában (aranytemplom) ő látta el a szónoki tisztet és ekkor alapította meg szónoki hírnevét. Ezekben az években mondotta el legértékesebb exegetikai homiliáit.

Magával ragadó ékesszólása leghatásosabban abban a 21 homiliában nyilvánult meg, amelyeket 387-ben mondott el, amikor az adó felemelése miatt Antiochiában a nép fellázadt és a császári ház tagjainak szobrait összetörte.[1] (Homiliák a «szobrokról»). Húsvéti ünnepi beszédében János közölhette a hívekkel, hogy Flavianus püspöknek, aki Konstantinápolyba utazott, sikerült a császártól Antiochia részére közkegyelmet kieszközölnie.

Nektarius konstantinápolyi pátriárka 397-ben meghalt, utóda János lett. Arkadius császár parancsára az ellenkező prédikátort csellel Antiochiából a fővárosba hozták, ahol őt Theophilus alexandriai püspöknek — kinek ez a választás nem volt kedve szerinti — püspökké kellett szentelnie (398 febr. 26.).

Az új püspök példát adott az egyszerűségre és igénytelenségre, gazdag jövedelmét kórházakra és a szegények felsegélyezésére fordította. Az egyházi élet terén található visszaélések megszüntetésére nagy buzgóságot fejtett ki, ami személyét egyes körökben ellenszenvessé tette. Amikor egy efezusi zsinattal több simoniás püspök letételét kimondatta és amikor a fondorlatokkal és politikai zavarokkal összefüggésben, amelyek a hatalmas miniszternek, Eutropiusnak bukását (399-ben) követték, Eudoxia császárné haragját is magára vonta, az elégedetlenkedők megkezdték ellene áskálódásukat. János ellenfelei voltak Gabala püspöke: Severianus, Beroea püspöke: Akacius és Ptolemais püspöke: Antiochus; a legnagyobb ellenfele mégis Alexandria pátriárkája, a hatalomra vágyó Theophilus volt, aki pátriarkátusának eddig a Keleten senkitől nem vitatott elsőbbségi hatalmát, amelyet 381 óta a császárváros püspöke veszélyeztetett, megmenteni törekedett.

Amikor Theophilusnak a nitriai pusztaság szerzeteseitől emelt különféle vádakért Konstantinápolyban igazolnia kellett magát[2] (402-ben), ő Jánost okolta és visszavágásra készült. Theophilus 403 augusztusában zsinatot hívott össze (zsinat a «tölgyesben»; így nevezték el a Chalcedon melletti Δρῦς [tölgyfa] földbirtokról), amelyen 36 püspök jelent meg és amely János felett — aki a megjelenést háromszor megtagadta — ítéletet mondott. A zsinat előtt való megjelenés megtagadása miatt Jánost letették és a császár parancsára száműzték.

Már a következő napon azonban Jánost visszahívták, mert a császári palotában történt szerencsétlenség a császárnét rémületbe ejtette; a visszahívott valóságos diadalmenetben tért vissza. A nyugalom azonban mindössze két hónapig tartott. A császárné a püspöki templom előtti téren szobrot állíttatott magának. A szoboravatással kapcsolatban nagy népünnepély volt, amelyen lármás játékok és táncok is szerepeltek. János a templomban panaszkodott amiatt, hogy alig lehet a szónok szavát megérteni. Ez a császárnét felingerelte. Még inkább sértve érezte magát a császárné Jánosnak Keresztelő Szent János ünnepén mondott prédikációjától, mely ezekkel a szavakkal kezdődött: «Már megint őrjöng és dühöng Herodias, megint táncol és tálcán követeli János fejét» (Socrat. 6, 18; Sozomen 8, 20). Még ha az ezekkel a szavakkal kezdődő, több mint 70 kéziratban áthagyományozott prédikáció nem is hiteles és János az idézett helyet csak bevezetésnek szánta, a Szent tiszteletére mondott beszéd pedig egyébként teljesen ártatlan volt, akkor is

[1] De statuis ad populum Antiochenum.
[2] Egy zsinat előtt, melynek János volt az elnöke. Bard. III. 326.

meggondolatlanság volt a prédikációt olyan szavakkal kezdeni, amelyekből minden további nélkül is célzás volt kiérezhető a császárnéra (v. ö. Ehrhard, BZ 1934, 98 skv.; TU 50, 65).[1–2]

A feszültség a püspök ellenfelei és követői között egyre nagyobb lett. Húsvét vigiliáján az ünnepélyes szertartást, mikor a püspökhöz hű papok 3000 katechument akartak megkeresztelni, fegyveres erőszakkal akadályozták meg és János püspök ellen gyilkosságot kíséreltek meg. Miután a kísérlet, hogy János püspököt egy újabb zsinaton letegyék, nem sikerült, az ellenpárton lévő püspökök a császártól száműzetési rendeletet eszközöltek ki, s ennek János azonnal eleget tett (404 szept. 9.), hogy esetleges rendzavarásokat megakadályozzon.

Először az örményországi Kukususba hurcolták, három évvel később pedig a távoli Pityusba, a Fekete-tenger keleti partján fekvő városba száműzték, mivel ellenfeleinek elviselhetetlen volt, hogy János élénk összeköttetésben állott konstantinápolyi, főleg pedig a közelebb fekvő Antiochiában lévő régi követőivel. János Pityust már nem érte el; útközben a pontusi Komanában 407 szeptember 14-én meghalt. A Szentnek tetemét II. Theodosius császár, Eudoxia (aki már 404-ben meghalt) fia, 438 január 27-én ünnepélyesen Konstantinápolyban, az Apostolok-templomában helyeztette el; ereklyéit 1204 körül Rómába, a Szent Péter-templomba vitték.

Közben Konstantinápolyban továbbra is üldözték János híveit, az ú. n. «johannitákat», mert külön egyházközséget alakítottak és a János püspök helyébe ültetett pátriárkákkal: Arsaciusszal († 405) és utána Attikusszal († 425), a közösséget megtagadták. I. Ince pápa és az egész Nyugat is síkra szállt János püspökért, sőt egyidőre megszakította a közösséget Konstantinápollyal.

Aranyszájú Szent János elsősorban gyakorlati lelkipásztor, mindenekelőtt azonban szónok. Kortársai, majd pedig a későbbi nemzedékek nem szűnnek meg őt, mint a görög Egyház legnagyobb szónokát magasztalni. X. Pius pápa őt a keresztény szónokok védőszentjévé tette. Irodalmi munkásságának terjedelme nagyobb, mint a Kelet bármelyik más írójáé, már amennyiben műveik fönnmaradtak. Nyugaton csak Szent Ágoston állítható melléje. Irásai tartalmilag kimeríthetetlen források nemcsak a teológusok, hanem a művelődéstörténettel és régészettel foglalkozók számára is.

Aranyszájú Szent János beszédeiben a lebilincselő: a tartalom és a szónokilag hatásos előadás. Beszédében a keresztény szellem és görög formaszépség párosul. Szentbeszédei gyakran két óra hosszat tartottak és mégsem fárasztottak, mert előadását mesterien tudja élénkíteni képekkel és hasonlatokkal; beszédei a bevezetésben és befejezésben az akkori eseményekhez kapcsolódnak és gyakran a főtémától eltérő érdekes tárgyakra térnek ki.

Források életrajzához: Palladius (l. f. 46. § A. 1), Socrates: HE 6, 2—23; 7, 25—45; Sozomenus: HE 8, 2—28; Theodoret: HE 5, 27—36. — Dyobuniotes: EPh 1932, 80—91 (Enkomion Ar. Szent Jánosra, N. Szent Vazulra és Naz. Szent Gergelyre); v. ö. AB 1935, 366; θ 1934, 51—68 (Nicetas Paphlagonius enkomion-a). — *Kiad.:* B. de Montfaucon, 13 k. 1718—38. — MG 47—64. — *Ar. Szent János egyes műveinek kiad.:* F. Field, 3 k. (Mt), C 1839; 7 k. (Paulus-lev.) O 1845—62. — *De sacerd.* kiad.: 7. A. Nairn, C 1906; J. Stiglmayr, Mr 1930 (szemelvények). — *De inani glor.* kiad.: F. Schulte 1914 (németül S. Haidacher 1907). — *Ford.:* Ch. Baur, J. Jatsch, A. Naegle és V. Stoderl: BKV[2] (23, 25—7, 39, 42, 45, II 15) 1915—36; további írások: BKV 1869—83. — Max v. Sachsen (Gen) 2 k., Pa 1913—4; (Mt) 2 k., Rb 1910—11. — E. Negrin (De sacerd.; olasz), Vicenza 1931; Ph. E. Legrand (Adv. oppug. vit. monast., ad Theod., 4 levél Olympias-hoz), 2 k. P 1933. — F. Martin (De sacerd., De non iter. coniug.; ad vid. iun.), P 1933. — G. Zandonella, To 1933 (Lev.). — *Mg.:* A. Neander, 2 k. 1858.[4] A. Puech, P 1905[5]. — Ph. E. Legrand, P 1924 (Moralistes chrét.). Chr. Baur, 2 k., Mn 1929—30; S. J. Chr. et ses oeuvres dans l'hist. litt., Lou 1907. — Bardy: DThC 8, 660—90. — Lietzmann: PWK 9, 1811—28. — J. Giordani, R 1929. — *Bicgr.:* BJ 230, 234—47. — V. Schultze: Altchristl. Städte und Landschaften, 3. k. 1930. — Gerland: BNJ 9, 1932, 217—30 (a konstantinápolyi pátriarkátus kialakulása). — D'Alton: IER 1935, 225—38 (Chr. száműzetésben). — Ch. Charitonides 1936; v. ö. BZ 1937, 521. — *Retorika és stilisztika:* Peterson: RhM 1929. 221—3; v. ö. Her 1931, 112. — RAI 250. — S. Colombo: (De sac. [szöv.]) To 1935. — M. Pellegrino: G. Cris. Ricchezza e povertà (8 homilia), Siena 1938.

[1] V. ö. Bard. III. 327, 3. jegyzet.

[2] A Keresztelő Szent Jánosról szóló homilia az ellenfelek által gyártott koholmány. Cayré, I. 457. — P. G. LIX, 485 (inter *Spuria*). — Ez a homilia az általunk jelenleg ismert alakjában nem hiteles, de igen hamar János neve alatt került forgalomba; a kezdetét már Sokrates és Sozomenus idézik (Fliche-Martin, IV. 140).

Szentbeszédeinek, valamint általában műveinek is túlnyomó része homilia, ezeket gyakran gyorsírók jegyezték le és a jegyzetek alapján jelentek meg ; de a beszédek között valószínűleg olyanok is vannak, melyeket Aranyszájú Szent János nem mondott el, hanem csak írásban tett közzé.

1. *Az exegetikus homiliák.*

Aranyszájú Szent János a bibliai szövegeknek történelmi értelmét az antiochiai iskola alapelvei szerint iparkodik kifejteni. Az egyházatyák közül senki sincs, aki a szent szöveget annyira alaposan, de egyúttal gyakorlatiasan is magyarázza, mint ő ; homiliáit még ma is nemcsak haszonnal és élvezettel olvassuk, hanem exegetikus szempontból tekintve, gyakran teljes hozzájárulással is, amit a többi atyák prédikációiról, belefoglalva még Szent Ágostont is, nem mindig mondhatunk el.[1]

Aranyszájú Szent János a bibliai könyvek közül többet magyarázott. Tőle való :

a) a *Genesishez* 2 sorozat homilia (9 a 386. évből ; 67-et valószínűleg 388-ban mondott el) ; egy sorozat homilia 58 válogatott *zsoltárhoz;* 6 homilia *Izaiás* 6-hoz ; valószínűleg eredeti az Izaiás 8—64-hez fennmaradt örménynyelvű kommentár. Az ószövetségi könyvekhez írt homiliáknak még több sorozatát ismerjük, ezeknek hitelessége azonban nem biztos (EP 1147—55, 1208).

b) Az *Újszövetséghez* írt homiliái : *90 homilia Mátéhoz; 7 homilia Lukács* 16, 19—31-hez ; *88 homilia Jánoshoz;* 3 sorozat *homilia az Apostolok Cselekedeteihez* (55 + 4 + 4 homilia) (EP 1158—80 ; 1214—6). A legizzóbb lelkesedéssel azonban az «Aranyszájú» Szent Pál iránt volt eltelve, akivel szellemileg rokon felfogású volt. *Szent Pál összes leveleit* valóban nagyszerű homiliákban fejtegette ; ezek között is — el kell ismernünk — a pálma *a Rómaiakhoz írt homiliáké* (EP 1181—1207, 1217—24). Pelusiumi Izidor (Ep 5, 32) véleménye : «Ha az isteni Pál maga interpretálta volna azokat, az sem végezhette volna másképen, mint ahogy ezt az attikai nyelvnek híres mestere elvégezte».

2. Sok olyan *prédikációja is van,* amelyek *különböző események, körülmények hatására* jöttek létre. Ilyenek : az *alkalmi beszédek* csoportjából : a híres *Homiliae 21 de statuis* (l. fent) ; *2 prédikáció* a földi boldogság mulandóságáról és semmiségéről Eutropius miniszter bukása alkalmával (399-ben) ; beszéd *az Egyház legyőzhetetlenségéről,* röviddel számkivetésbe menetele előtt mondotta el (403-ban). Az Ószövetség szentjeiről, az antiochiai egyház vértanuiról, püspökeiről elmondott *dicsőítő beszédeiben* szerepelnek többek között : Jób, Eleazar, a makkabeus testvérek, Szent Pál (7 homiliában), Romanus, Barlaam, Pelagia vértanuk, Ignác, Babylas, Eustathius, Meletius püspökök, tanítómestere, Tarsusi Diodorus. *Polemikus dogmatikai célkitűzések* szolgálatában állnak : *12 homilia* az anomoiosok ellen, Isten felfoghatatlanságáról és a Fiúnak az Atyával való egylényegűségéről ; 8 prédikáció Adv. Judaeos, amelyekben óv a zsidók ünnepein való részvételtől és a zsidók babonás szokásaitól. *Erkölcstani-aszketikus* beszédek : 2 katechézis a keresztelésre jelentkezőkhöz ; 3 az ördögről ; 9 a bűnbánatról ; 1 az újév napján szokásos babonák ellen ; 1 a színház és cirkusz ellen. — *Egyházi ünnepekre mondott beszédei* közül megemlítjük : karácsony ünnepére (386-ban) ; ez azért figyelemreméltó, mert ebben azt a megjegyzést teszi, hogy alig 10 éve annak, hogy karácsony ünnepe Rómából átjött Antiochiába ; vannak még szentbeszédei epifánia, húsvét és Krisztus mennybemenetele ünnepére.

3. *Értekezései.* a) *Περὶ ἱερωσύνης* (De sacerdotio ; A papságról); 6 könyv ; ennek a munkának rendkívüli siker jutott osztályrészül. A bevezetésben (1—2, 6) elmondja a szerző, hogy mi volt az alkalom, amely ennek a munkának megírására bírta ; ezt azonban nem kell történeti ténynek tekintenünk. Aranyszájú Szent János Basilius, egy számunkra különben ismeretlen barátja előtt igazolni akarja magát, mi volt az oka, hogy ugyanakkor, amikor tervének titokbantartásával barátját rábírta a püspöki méltóság elfogadására, ő maga a neki ugyancsak akkor felajánlott magas méltóság elől elmenekült. A mű költött párbeszéd a szerző és Basilius között és felhasználja Naziánzi Gergely hasonló tárgyú írását (Apologeticus de fuga, l. 59. §); a papi méltóság páratlanul álló megrajzolásával papoknak és a szent rendek felvételére készülőknek mindig kedves olvasmányuk volt ; megírásának ideje kb. 386 (EP 1118—20).

b) *Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα (A hiúságról és hogyan kell a szülőknek a gyermekeket nevelni);* először is rámutat a hiúság veszedelmes voltára,

[1] A prédikáció Chrysostomus felfogásában elsősorban a Szentírás szövegeinek magyarázata. Lásd : Chrysostomus mint exegéta. Bard. III. 354.

ami az antiochiai egyházi zavarokat is lángra lobbantotta, majd a 2. részben a gyermeknevelés alapelveit adja elő.

c) Több értekezése ajánlja és védelmezi a szerzetességet: *2 Paraeneses ad Theodorum lapsum:* ezekben valószínűleg barátjához, Theodorushoz — aki később Mopsuestia püspöke lett — fordul, akit egy bizonyos Hermione szépsége arra az elhatározásra bírt, hogy a szerzetes életnek hátat fordítson. Aranyszájú Szent János írásának meg volt az eredménye, barátja visszatért a kolostorba. «*A bűnbánatról*» (2 könyv) c. írását két, vele barátságban álló szerzetesnek ajánlotta. — *Adversus oppugnatores vitae monasticae* (3 könyv); azok ellen fordul, akik a szerzetes életet támadják.[1]

d) *A szűzességet* magasztalják és ajánlják: De virginitate, Ad viduam iuniorem, De non iterando coniugio. Két írása támadja a Konstantinápoly egyes papi (egyházi személyek) köreiben elterjedt syneisaktos-viszony fonák szokását.[2] (MG 47, 495—532; EA 346—9, 357—8, 363—8).

e) A szenvedés értelmét és jelentőségét fejtegeti 3 *vigasztaló* írásában: Ad Stagirium a daemone vexatum;[3] Quod nemo laeditur nisi a se ipso; Ad eos, qui scandalizati sunt ob adversitates.

f) *Apologetikai* célkitűzései vannak a következő, nem teljes bizonyossággal hiteles két fejtegetésnek: In s. Babylam contra Julianum et Gentiles; és Contra Judaeos et Gentiles, quod Christus sit deus.

4. Aranyszájú Szent János irodalmi hagyatékához tartozik továbbá 236, többnyire egészen rövid *levél*, amelyek mind második számkivetésének idejéből valók és több mint 100 különböző címzettnek szólnak; ezekben vigasztalja híveit és barátait, akik közül többen üldözésnek voltak kitéve és hogylétéről értesíti őket. A levelek közül legjelentősebbek: 2 levél I. Ince pápához és 17 levél leghűségesebb hívéhez Konstantinápolyban, az özvegy Olympias diakonisszához (EH 728—37).

5. Nem hiteles az ú. n. *Chrysostomus-liturgia* (BKV² 5, 1912, 198—262), amelyet a görögkatolikus egyházban az év legtöbb napján még ma is használnak. Ugyancsak nem hiteles a *Synopsis Veteris et Novi Testamenti* c. tankönyv (Introductio a Szentírásba). Chrysostomus neve alatt szerepel néhány száz nyomtatásban megjelent prédikáció és még kb. 500—600, amelyeket még nem adtak ki; mindezek nem hitelesek.

Ért.: Konir: Byzantino-slavica I, 1929, 182—206 (hom. Heródiásról, ószláv). — Burmester: Mu 1932, 34—44 (8 kopt. hom.). Sion 7, 1933, 330—7 (örmény tör. Iz.-komm.). — Akinian: HA 1934, 43—55, 96 (örmény Iz.-komm.). — Peradze: GC 1931, 97—107 (georg. ford.). — Ehrhard: Tu 50, 130 skk. és még több helyen (kiadatlan hom.-ról). — Delehaye: AB 1932, 605—12 (Paneg. Romanus-ról); 277 (nem hiteles paneg.). — A. C. de Albornoz: J. Crisóstomo y su influencia social en el imperio bizantino, Ma 1934 (többek között 52 kéi.-ról). — *Szöveg-, forrás- és irodalomkritika:* M. v. Bonsdorf: Zur Predigttätigkeit des J. Chr., Helsingf. 1922 (újszöv. homiliáinak keletkezési ideje). — A. Méan: Ét. des hom. que J. Ch. a prononcées sur le I. chap. de l'ép. aux Rom., Neuchâtel 1930. — Merzagora: Did 1931, 1—73 (Chr. mint Szent Pál magyarázója). — S. New: HThR 1931, 121—42 (Mk.-szöv.). — A Naegle.: ThQ 1935, 117—42 (a Tim. hom. keletkezési ideje). — R. Gröhl: Die Gesandtschaft Johannes des Täufers an Christus 1932, 25, 45. — Skimina: Eos 32, 1929, 711—33 (a gyermeknevelésről szóló munkájának hitelessége, 386—7); u. o. 33, 1930—1, 162 (De subintrod. Antioch. keletkezett). — Coleman—Norton: Cl Ph 1930, 305—17 (görög bölcselők); 1931, 85—9 (Josephus Fl.); 1932, 213—21 (görög költők). — *Nem hiteles írásokhoz:* Martin: RHE 1928, 364—73 (nem hit. hom.); v. ö. P. Radó: ZkTh 1932, 82 skv. — Franchi de' Cavalieri: St 65, 1935, 281—303 (2. Pelagia-hom.). — Holloway: ExT 1935—238. — J. Simon: Orientalia 3, 1934, 217—42; 4, 1935, 222—34 (kopt hom. Szent Mihályról). — *Ar. Szent János liturgiája;* ed P. de Meester, Lo 1930[3] görögül és németül: Mn 1932. — De Meester: DAL 6, 1596—1604. — Angolul: F. E. Brightman, Lo 1931. — Franciául: V. Ghiga, P 1934. — Brinktrine: EL 1931, 392—6 (Mária-kultusz). — Pótlék: Bartolozzi: StU 125—32 (Romanusról szóló 2 hom.). — Merzagora: StU 205—46 (Chr. mint Szent Pál magyarázója). — Smothers: RSR 1937, 513—48 (az Ap. csel.-hez írt hom. szöv.). — Auetisean: Sion 9, 1935, 21—4 (Iz.-kommentár (örmény) prologusa és 1—2, 2). — V. ö. még OC 1937, 152. — Karnthaler: BNJ 9, 1932—3, 36—8 (De sac.: «comparatio»). — Kaupel: ThGl 1938, 17—24 (Ószöv. a Róm. lev.-hez írt hom.-ban). — Powell: JTS 1938, 132—40 (Palimpsestus). — van Wijk: Byzantinoslavica 7, 1937—8, 108—23 (apokrif homiliák). — Tarchnisvili: IL 14, 1938, 79—94 (georg. liturgia). — Engberding: OC 1937, 213—47.

[1] Az antiochiai családatyákat arra akarja rávenni, hogy fiaikat érettebb életéveikben küldjék a szerzetesek jó erkölcsű főiskolájába. Bard. III. 346.

[2] Lásd 68. l. 3. jegyzet.

[3] Stagirius szerzetest, akit lelki szenvedések gyötörnek, vigasztalja a történelemből merített gondolattal, hogy akiket Isten kedvelt, sok szomorúságon kellett átmenniök.

Tanítások Aranyszájú Szent János írásaiban.

1) *Christologia.* Világosan tanusítja hitét a Krisztusban össze nem elegyedett két természetről. «Ha azt mondom: egy (Krisztus), azzal egyesülést állítok és nem elegyedést; az egyik természet nem változik át a másikba, hanem csak egyesül vele» (7 Hebr 3). Az egyesülés «mikéntje» felől *(ἕνωσις, συνάφεια* nem pedig *σύγχυσις* [keveredés]) az embernek nem kell kérdezősködnie, ezt egyedül Krisztus tudja (11 János 2).[1] Mint az antiochiaiak közül mások is, alkalmilag ő is használja a rétori képet, hogy a Logos az ember-Jézusban, mint valamely templomban lakott (44. zsoltár, 3; 4 Máté 3; 11 János 2). Ő azonban gyakran hangsúlyozza, hogy Krisztus csak egy volt; ezt mondja (Máté 1, 2): «A (lényeges) pl. a tény, hogy Isten emberré lett, hogy ő csodákat tett..., hogy ő a Fiú... azonos lényegű az Atyával». V. ö. 7 Phil 2—4.

Máriára a *θεοτόκος* megtisztelő nevet, amely ellen az antiochiaiak küzdöttek, nem alkalmazza; a *Χριστοτόκος* kifejezést természetesen még kevésbbé használja. Egyes kijelentései Máriáról, amelyek egészen nélkülözik a más atyák vallásos gyengédségéből fakadó magasztaló megnyilatkozást, és amelyeket már Aquinói Szent Tamás hibáztat (STh 3 q 27 a 4 ad 3),[2] arra vezethetők vissza, hogy Krisztusban az istenségnek és emberségnek éles megkülönböztetésére törekszik; v. ö. 4 Máté 4 skv; 44 Máté 1; 21 János 2.

2) *Az eredeti bűn.* Szent Ágoston és eclanumi Julianus között vita indult meg, hogy mi volt Aranyszájú Szent János véleménye az eredeti bűnről. Julianus idézte Aranyszájú Szent Jánosnak «Ad neophytos» homiliájából a következő helyet: «Mi megkeresztelük a kiskorú gyermekeket, bár bűneik *(ἁμαρτήματα)* nincsenek», és azt gondolta, hogy ebből az idézetből az ősszülőktől átöröklött bűnteher tagadására lehet következtetni. Ágoston azt felelte (Jul 1, 22) neki, hogy éppen a többes szám («bűnök») bizonyítja, hogy itt személyes bűnökről van szó; Ágoston más (összesen 8) helyeket idézett Aranyszájú Szent János munkáiból, amelyek az eredeti bűnt bizonyítják. Bár Szent Ágoston helyesen állapította meg, hogy Aranyszájú Szent Jánost nem lehet a pelagianus tévedés mellett felhozni, mégis téves volna azt állítani, hogy az Ágostontól idézett helyek világosan bizonyítják azt a pontos ismeretet és biztos terminológiát, amelyet Szent Ágoston maga is csak a vita folyamán szerzett meg, s amely szerint Ádámtól nemcsak a büntetés, hanem a bűn terhe is minden emberre átöröklődik; v. ö. 28 Máté 3; 11 Rom. 1 és 3. Aranyszájú Szent János e téren, miként a IV. század többi görög atyái, elmaradt a tanításnak Nyugaton már előrehaladottabb fejlődése mögött; ő a *büntetés átöröklésére* volt figyelemmel és arról prédikált, de az eredeti bűn fogalmából szándékosan bizonyára nem akarta kizárni *a bűn* terhének *átöröklését.*[3]

3) *Eucharisztia.* Aranyszájú Szent János a keresztény ókornak klasszikus tanuja a katolikus Eucharisztia-tanra, ezért kapta a «Doctor eucharistiae» nevet. Sok helyen beszél az Eucharisztiáról, még pedig határozott bizonyossággal. Többek között azt mondja, hogy mi az Eucharisztiában azt a testet tartjuk kezünkben, amelyik a földön járt, és Krisztus az utolsó vacsorán saját vérét itta (24 Kor 1, 4; 82 Máté 1).[4] Krisztus átváltoztatással lesz jelen, ő maga viszi véghez azt és ő a tulajdonképeni pap az oltárnál (82 Máté 5). Krisztus szava: «Ez az én testem», átváltoztatja az előttünk fekvő tárgyakat, t. i. kenyeret és bort *(τοῦτο τὸ ῥῆμα μεταῤῥυθμίζει τὰ προκείμενα)*[5] (1 Prod Judae 6). Gyakran nevezi az Eucharisztiát áldozatnak és azonosnak a keresztfán végbement áldozattal (17 Zsid. 3) (EP 1180, 1195 és 1222).

4. *Bűnbánat.* Aranyszájú Szent János egyházi törvényekkel szabályozott paenitentia privata[6] tanújaként nem jöhet szóba. Hogy az ő korában a bűnbánati fegyelem mennyire eltért az utána következő korokétól, csupán már abból a tényből is kiviláglik, hogy «De sacerdotio» c. munkájában, amiben a papságnak 17 feladatáról és kötelességéről értekezik, a «gyóntatásról» még sem tesz említést. Ha tekintjük a tényt, hogy a keresztény ókorban,

[1] Schütz, I. 604.

[2] «In verbis illis Chrysostomus excessit.» Lásd Bard. III. 358; megoldást találunk Schützné1, II. 79.

[3] Schütz, I. 557—8. és II. 556.

[4] Schütz, II. 459.

[5] *μεταῤῥυθμίζω* = átváltoztatok; *πρόκειμαι, τὸ προκείμενον* = az előttünk fekvő tárgy.

[6] Nyilvános kánoni vezeklés, főbűnök (peccata capitalia); ünnepélyes töredelem a főbűnökért; magántöredelem (poenitentia privata); stb. l. Schütz, II. 535, 552, 571 és Poschmann, Die abendl. Kirchenbusse im Ausgang des christlichen Altertums. 1928.

aki «halálos bűnt» követett el, csak egyszer volt bocsátható a kánoni vezekléshez, amely nyilvános volt — ami előtt az eljárás megindulásakor helye volt egy a sacerdosnál (püspöknél) direkte vagy indirekte végzett *titkos gyónásnak* — ez a megállapítás nem meglepő. Mivel az elmondottak alapján sok keresztény életében a poenitentia ecclesiastica (sacramentum poenitentiae) gyakorlatilag nem szerepelt, a kiváló szónok igen gyakran beszél a bűnöknek Isten előtt történő megvallásával nyerhető bocsánatáról; v. ö. pl. MG 50, 658 (Non esse ad gratiam concionandum 3): «*Egyedül Isten* lásson téged vallomásodban, Isten, aki bűneidért nem szidalmaz téged, hanem beismerésedért megszabadít bűneidtől. Itt a törvényszék tanuk nélküli és te, a bűnös, ítélkezel magad felett».[1]

5) *Szent kenet.* A papi méltóság kiválóságát (De sacerd. 3, 6) nemcsak a keresztelésre kapott felhatalmazásból vezeti le, hanem abból a hatalomból (Jak. 5, 14 skv.) is, hogy a betegek kenetét, mely bűnbocsánatot ad, kiszolgáltathatják;[2] v. ö. még 32 Máté 6.

6) *A pápai primátus.* Aranyszájú Szent János írásaiban a pápai primátus világos, félreérthetetlen elismerését sehol sem találjuk.[3] Ezt a tényt részben abból magyarázhatjuk meg, hogy híve volt Meletiusnak és Flavianusnak, — akiket Róma hosszabb ideig nem ismert el, — s így a primátusnak elismerésével maga és püspökei visszás helyzetbe kerültek volna. Hogy Aranyszájú Szent János *Szent Péternek primátusát* tanította, az bizonyos (v. ö. Hom. In illud «Hoc scitote» 4), azt a következtetést azonban, hogy a római püspököt ugyanez a hatalom illeti meg az egész Egyházban, nem vonta le. I. Ince pápához írt (404-ben) első leveléből (EH 728—37) sem lehet kiolvasni azt, hogy ő a pápát a legfőbb fellebbviteli hatóságnak ismeri el, mert teljesen azonos tartalmú leveleket küldött ugyanakkor Milánó és Aquileja püspökeinek. Mindezekben arra kéri a három püspököt, hogy semmiképpen se ismerjék el az ő jogtalanul történt letételét, különösen pedig arra kéri őket, hogy az egyházi közösséget ne szakítsák meg vele. Az Aranyszájú Szent János elleni küzdelemből előállott zavarok, valamint a civakodó pártoknak az az eljárása, hogy mindketten Rómával léptek érintkezésbe, mindenesetre nem voltak jelentőség nélkül a primátus eszméjének kijegecesedésére.

7) *Eskü.* Máté 5, 34 szentírási helyet Aranyszájú Szent János, miként Justinus (Ap I. 16, 5), akkép értette, hogy kereszténynek az eskü föltétlenül tiltva van: «Senki se mondja: én igaz ügyben esküszöm; az eskü nincsen megengedve sem igaz, sem jogtalan ügyben» (15 Gen 5); v. ö. még: 5 stat 7; 7 stat 5; 9 stat 5.

Mg.: A. Naegle: Die Eucharistielehre des hl. J. Chr. 1900. — G. Kopp: Die Stellung des hl. J. Chr. zum weltl. Leben 1905. — J. H. Juzek: Die Christologie des hl. J. Chr. 1912. — A. Moulard: S. J. Chr. le défenseur du mariage et l'apôtre de la virginité 1923. — Ph. E. Legrand: S. J. Chr. 1924 (Moralistes chrét.). — L. Meyer: S. J. Chr. maître de perfection chrét. 1934; einzelnes auch in RSR 1933, 283—305 és RAM 1933, 332—62. — N. Marini: Il primato di s. Pietro e de' suoi successori in S. G. Cr. 1922²; ezzel szemben: Chr. Baur: J. Chr. und seine Zeit 1, 383—91; 2, 254—8. — H. Hlebowicz: Jedność Kościoła Chryst. według św. J. Chr., Wilno 1932. — D. N. Jaksić: Zivot i ucenie sv. I. Zlatousta, Karlovci 1934; ehhez Spacil: Gr 1936, 176—194; 335—76; 1937, 70—87. — J. Seidlmayer: Die Pädagogik des J. Chr. 1926. — A. C. de Albornoz: S. J. Cr. y su influencia social en el imperio bizantino del siglo IV, Ma 1934; egyes adatok még: RF 1932 és 1933; 110, 1936, 80—98. — P. Andres: Der Missionsgedanke in den Schriften des hl. J. Chr. 1935. — C. N. Stratiotes: *Ἡ ποιμαντικὴ τοῦ ἁγίου Ἰω. τοῦ Χρυσ.*, Saloniki 1935; v. ö. RHE 1935, 885. — *Ért.:* A. Koch: ZAM: 1932, 134—6 (homiliák a szobrokról). — Kastanas: *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 15, 1931, 107—15, 165—74 *(Ἰω. Χρ. καὶ αἱ κανονικαὶ τάξεις.* — Tromp: Gr 1932, 177—210, 321—72 (Krisztus miszt. teste és a Kat. Akció). — Mersch 1, 1933, 393—414. — Fabbi: Bi 1933, 330—47 (Sugalmazástan). — E. F. Bruck: Studi in onore di S Riccobono 3, 1933, 377—423 (Egyh.-társ, örökösöd. jog); *Μνημόσυνα Παππούλια* 1934, 65—83 (az ajándékozó lelkülete); v. ö. BZ 1934, 251 skv., 1935, 507. — D'Alès, RSR 1933, 306—20 (Szentháromságtan); u. o. 1933, 451—62 (Paenit., hom. 9; Euch.-tan). — Gorce: Ét. carmélit. 21, 1936, 245—85 (házasság és tökéletesség). — Kyriakides: *Λαογραφία* 1936, 634—41 (folklore, néprajz). — M. Simon: AIPh 1936, 403—21 (zsidóellenes polémia). — Bezdechi: Anuarul Inst. de studii clas. 2, 1933—5, 1—33 (jövő büntetések). — Boularand: Gr 1938, 515—42 (nécéssité de la grâce). — Lyonnet: RSR 1939, 335—43 (Jacques le frère du Seigneur).

[1] Ein mündliches Bekenntnis vor dem Bischof oder Priester, sei es in der Form der freiwilligen Selbstanklage oder auch nur in der Form des Eingeständnisses der Schuld, wenn bei bekannten Sünden die kirchliche correptio den Anstoß zur Busse gab, war dabei selbstverständlich. Poschmann, Die abendl. Kirchenbusse 1928, 11. l. — A gyónás titkosságára vonatkozólag l. u. i. 11—16.

[2] Schütz, II. 580.

[3] Schütz, II. 279.

70. §. Aranyszájú Szent János ellenfelei.

1. **Alexandriai Theophilus**; l. 55. § 3.

2. **Akacius**; Beroea (= Aleppo) püspöke, † 437 után; nagyarányú levelezéséből csak 5 levelét ismerjük (MG 77, 99—102; 84, 647 skv., 660; Schwartz E., BAA 1920, 61, 74 skv.; SchACI, 1, 1, 99 skv.), Balaeus szír költőnek Akaciusról szóló 5 dicsőítő dalát lásd: BKV² 6, 1913, 71—89. Ermoni, DHG 1, 241 skv.

3. **Antiochus,** Ptolemais (Akko, Föniciában) püspöke; † legkésőbben 408-ban. Gennadius (Vir. ill 20) említ tőle két iratot, ezek azonban elvesztek. Egy tévesen neki tulajdonított prédikációra vonatkozólag lásd: Zellinger, Die Genesishom. des Bischofs Severian von Gabala 1916, 40 skv. Aigrain, DGH 3, 709 skv.

4. **Severianus,** Gabala (Szíriában) püspöke, † 408 után;[1] mint szónok Konstantinápolyban az udvarnál aratott tetszést; védelmezte a niceai hitvallást; cáfolta az eretnekek és zsidók téves nézeteit. Irodalmi hagyatékából jelenleg a következő eredeti írásait ismerjük: 14 görög, meg 8 örmény és 1 etióp nyelvű homilia. További két szentbeszédnek hitelessége kétes, ezek között van: Sermo in dedicatione pretiosae et vivificae crucis, amely a kereszt feltalálásának legendáját még nem ismeri. Neve alatt ismeretes még több száz, kopt és arab nyelven írt homilia; hitelességük kétes. Severianus anyagforrásnak főleg a Genesist használja. Pál leveleihez írt kommentárja két recensióban terjedt el; nagyobb részletek vannak meg belőlük a katénákban.

MG 56, 429—500 (6 Gen-hom.). — Staab 1933, 213—351. — J. Zellinger: Die Genesishomilien des B. S. v. G. 1916; Studien zu S. v. G. 1926; v. ö. AB 1927, 382—4. — Lietzmann: PWK II 2, 1930—2. — G. Dürks: De Sev. G. 1917. — Cavallera: BLE 1932, 141 skv. — Opitz: ZntW 1934, 23 (szír hom.). — D'Alès: RSR 1933, 461 skv. (Eucharisztikus szöv.). — Ch. Martin: Mu 1935, 311—21 (hom. kiad.: «In illud: Pater, transeat»). — Burmester: Mu 1932, 51 skv. (kopt hom.). — Torossian: Baz 1937, 4—11 (9. hom.). L'Apocalisse di Paolo siriaca 2, 1932, 43—9 (cosmologia).

5. **Makarius Magnes,** valószínűleg azonos Magnesia (Kariában, vagy Lydiában) püspökével, aki a «tölgyesben» tartott zsinaton (403-ban) vádlóként lépett fel az Aranyszájú Szent Jánoshoz hű efezusi püspök, Heraklides ellen. *Ἀποκριτικὸς ἢ Μονογενὴς πρὸς Ἕλληνας*[2] c. apológiáját (5 könyv) 400 körül írta, párbeszédes vitatkozás formájában, kb. a fele meg van. Ez a munka igen értékes, mert benne valószínűleg az újplatonikus Porphyrius (nem Hierokles; l. 19. §) elveszett munkáiban szereplő ellenvetéseket találjuk meg. Makarius valószínűleg Porphyrius munkáinak csak átdolgozott kivonatát használta (EP 2166). A Genezishez írt homiliák töredékei, melyeket neve alatt közölnek, egy részlet kivételével mind hamisítványok.

Kiad.: C. Blondel, P 1876. — *Ford.:* T. W. Crafer, Lo 1920. — G. Schalkhauser (TU 31, 4) 1907. — A. Harnack (TU 37, 4) 1911 (l. f. 19. §). — Bardy: DThC 9, 1456—9.

71. §. Exegéták és aszketikus munkák írói.

1. **Hadrianus,** talán pap és szerzetes, valószínűleg az V. század első felében, a Szentíráshoz hermeneutikát írt; ennek a munkának az először általa használt: «*Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας γραφάς*» (Bevezetés a Szentírásba) címet adta. MG 98, 1273—1312; kiad.: Gössling F. B 1887. Mercati, Rb 1914, 246—55.

2. **Antiochiai Viktor,** pap, kb. 450 körül írhatta exegetikai munkáit; több adatot nem tudunk róla. Katénákban néhány az ószövetségi könyvekhez írt scholionja van meg; tőle való még egy Márkhoz írt kommentár, a Márk-evangéliumnak általunk ismert legrégibb magyarázata.

Ed. I. A. Cramer: Catenae in evang. S. Matthaei et Marci, O 1840, 259—447. — H. Smith: JTS 19, 1917—8, 350—70. — E. Klostermann (TU 47, 2) 1932, 2—6.

3. **Jeruzsálemi Hesychius** (l. 49. § I. 8.), szerzetes, majd kb. 412 óta felszentelt pap Jeruzsálemben, † 450 után; az alexandriai allegorikus irányzatot követő jelentős exegéta, aki állítólag az egész Szentírást magyarázta. Teológiája teljesen a Szentírás keretében mozog, a filozófiával szemben meglehetősen bizalmatlan. A krisztológiában Alexandriai

[1] Bard. III. 363.

[2] E munkának címére és tárgyára vonatkozó magyarázat: Bard. IV. 189.

Cirillt követi, anélkül, hogy ennek terminológiáját átvenné ; veszélyesen közel áll a monofizita nézetekhez. Az eredeti bűn tanára nézve fontos tanu.

Gazdag irodalmi hagyatékából, többek közt, a következő írásai ismeretesek : *Kommentár a Leviticushoz* (Jeromos fordításában, MG 93, 787—1180) ; 24 *homilia Jób 1—20-hoz* (örményül ; kiad. : Tscherakian Ch, Velence 1913) ; glosszák Izaiáshoz (kiad. : Faulhaber M. 1900) ; *glosszák a zsoltárokhoz*, nyomtatásban Atanáz neve alatt (MG 27, 649—1344) ; nagyobb részletek a *zsoltárokhoz írt nagy kommentárból* (MG 93, 1179—1340 ; 55, 711—84). A zsoltárokhoz van még egy közepes terjedelmű, harmadik magyarázata is, legalább is valószínűleg ő a szerző ; kiad. : Jagie V. Supplem. Psalterii Bononiensis, W 1917, ahol az Ó- és Újszövetség 13 himnuszához glossza magyarázata is található. Több szentbeszédét lásd : MG 93, 1453—80. Van hagyatékában még kiadatlan anyag is, van kétes hitelességű is, sőt olyan is, ami biztosan nem tőle való.

A. Vaccari : Esichio di Ger. e il suo Comment. in Lev., R 1918. — Devreesse : Rb 1924, 498—521. — K. Jüssen : Die dogmat. Anschauungen des H. v. J., I. rész 1931, 2. rész 1934 ; v. ö. ThLZ 1934, 201 skv. — Bardy, Rb 1933, 226—9 (Coll. difficult.). Ch. Martin, RHE 1935, 356—9 (Marian. Hom.) ; RHE 1939, 54—60.

4. **Ancyrai Nilus** († kb. 430) ; régebben tévesen Sinai Nilusnak nevezték ; teológiailag és irodalmilag képzett elöljárója egy szerzetes letelepülésnek Ancyrában ; Aranyszájú Szent János híve ; több morális—aszketikus tárgyú, szerzetesek számára készült értekezésnek szerzője. Sok levele is maradt ránk, ezek gyakran csak néhány mondatból állnak, előttünk ismeretlen címzetteknek szólnak és anyaguk sokszor csak különböző szerzők irataiból való tallózás és kivonatok ; levél jellegük, legalább is részben, csak költött (EA 851—76). Nem hiteles többek között : Narrationes de caede monachorum in monte Sinai,[1] mely egy ismeretlen szerzőnek regénye. Két iratnak, melyek Nilus neve alatt ismeretesek, Evagrius a szerzője. Lásd 52. § 6., 4.

MG 79. — F. Degenhart : Der hl. N. Sinaita 1915. — Újabb adalékok N.-kutatáshoz : K. Heussi : Unters. zu N. dem Asketen 1917 ; Das Nilusproblem 1921 ; PWK 16, 2186 skv. — Disdier : DThC 11, 661—74. — V. Fradinski : Bogoslovlje 1931, 200—18, 289—304 folytatással 1932—34 (élete, művei és tanítása [szerb]). — A. Sovic : O Kommentaru Nila monacha Pjesmi nad pjesmama, Zagreb 1925. — Peterson : ZkTh 1932, 596—99 (De 8 spirit.). — Marsili : RAM 1934, 241—5 (De 8 vitiis : kivonat Cassianusból). — Ch. Martin : RHE 1936 929—32 (2 nem hiteles hom.). Az ú. n. keresztény Epiktetus v. ö. Schissel : BNJ 7, 1930, 444—7 ; Liguori : SC 1930, 297—303 ; Stelzenberger 1933, 478—87 és még több helyen.

5. **Markus Eremita** († 430 után) ; valószínűleg apát Ancyrában, később remete a judeai pusztaságban. Szerzője 7 gyakorlati aszketikus tárgyú, kisebb terjedelmű értekezésnek és két vitázó dogmatikus traktátusnak : De Melchisedek és Contra Nestorianos (EA 877—92).

MG 65, 905—1140. — *Mg.:* J. Kunze 1895 (ed. c. Nest.). — Amann : DThC 9, 1964—8. — Dörries : PWK 14, 1867—9 és Opitz, u. o. Suppl. 6, 281 skv. — Peterson : ZntW 1932, 273—88 (bapt. és Melchis.). — K. Rahner : ZkTh 1937, 266 skv. — Jüssen : ZkTh 1938, 76—91 (pecc. orig.).

6. **Diadochus,** Photice püspöke (Epirus) ; *Κεφάλαια γνωστικά ρ'* (Capita centum de perfectione spirituali) c. munkáját, amely a misztika és aszkézis történetében fontos, az V. század közepe táján írta (EA 973—83).

MG 65, 1167—1212 (latin). — J. E. Weis-Liebersdorf, L 1912 (görög és latin). — *Ért.:* Horn : RAM 1927, 402—19 (Sens de l'esprit). — Peterson : BNJ 5, 1927, 412—8 (szövegkritika). — M. Viller : La spiritualité des prem. siècles chrét. 1930, 123—30. — A. Saudreau : La vie d'union à Dieu, Angers 1931[5], 52—62. V. ö. F. Dörr : D. v. Ph. u. d. Messalianer 1938. — Rothenhäusler : Ir 1937, 536—53 ; in «Gl. Überlieferung» (Festschr. Herwegen) 1938, 86—95. — M. Viller u. K. Rahner : Aszese u. Mystik in der Väterzeit, 1939, 216—28.

72. §. Nestorius ; barátja : Eutherius és ellenfele : Proclus.

1. **Nestorius** perzsa szülőktől származott, 381 után ; szerzetespap volt Antiochiában ; valószínűleg Mopsuestiai Theodorus tanítványa. Kiváló szónoki hírneve szerezte meg számára II. Theodosius császártól a konstantinápolyi pátriárkai széket (428). Erélyesen küzdött a zsidók és az eretnekek ellen, csak a pelagianusokkal szemben volt enyhe és kíméletes.

[1] Szerzetesek lemészárlása a Sinai hegyen ; l. Bard. IV. 162.

Amikor az antiochiaiak krisztológiáját kezdte szentbeszédeiben hirdetni (vita a «θεοτόκος» kifejezés körül), eretnekség hírébe keveredett. Az efezusi egyetemes zsinat (431) tanítását elítélte és őt mint «istentelen tanítót» letettnek nyilvánította; a császár őt egy kolostorba utasította, majd pedig 435-ben Egyiptomba (Oasis) száműzte, ahol 451 körül (előbb nem) meghalt.

Nestorius írásaiból csak töredékeket ismerünk. A Loofs F. által összegyüjtött szövegek, részben csak töredékekben, 15 levelet és 30 szentbeszédet tartalmaznak. Dogmatikailag fontos három levele I. Celesztinus pápához és 2. levele Alexandriai Cirillhez. Álnév alatt kiadott, nem teljes bizonyossággal hiteles, az eljárását igazoló írása, melynek címe *Πραγματεία Ἡρακλείδου* (Liber Heraclidis, Heraclides értekezése), csak 1910-ben vált ismeretessé szír fordításban; benne kritikával illeti az efezusi határozatokat, élesen szembefordul Alexandriai Cirill, valamint Dioscorus tanításaival, egyúttal a manicheizmust is támadja. További töredékei kerültek napvilágra szír fordításban Antiochiai Severus csak nemrégen első ízben közzétett írásaiban (l. 101. § 1.). A Cirill ellen összeállított ú. n. 12 ellenanathéma nem Nestoriustól, hanem valamelyik tanítványától való.

Nestorius tanítása. Alexandriai Cirill, az efezusi egyetemes zsinat és mások véleménye szerint Nestorius tagadta a személyes egységet, a személyes egyesülést (unio hypostatica) és Krisztusban két, csak erkölcsileg egybekötött hypostasist tanított.[1] Nestorius tiltakozott a szemrehányás ellen, mintha ő az Egyháztól már korábban elítélt «két Fiút» tanító felfogást képviselné és Krisztusban az egységet széttépné; ő ugyanis a testinek és szelleminek egyesüléséről az újplatonikus filozófiából merített nézete alapján úgy vélte, hogy ezzel Krisztusban az egység csorbát nem szenved. A valóság azonban mégis csak az, hogy Nestorius elgondolása — amely szerint Krisztus *ἓν πρόσωπον*, amelyhez az emberiség és istenség két «természet-prosópon»-ja *κατ' εὐδοκίαν* (tetszés, gyönyörködés alapján) kapcsolódnak, — ahhoz az eredményhez vezet, hogy Krisztusban a természeteknek egyesülése csupán erkölcsi. Nestorius a fizikai vagy hypostatikus egységnek még a gondolatát is elutasította; az összes isteni és emberi tulajdonságok és cselekedetek alanyául Krisztust elismeri ugyan, de nem a Logost. Lényegében nem módosítja Nestorius tanítását, hogy elismeri a Krisztusra vonatkoztatott communicatio idiomatum-ot,[2] ami számára lehetővé tette, hogy utóbb a «helyesen értett» theotokos kifejezést is elfogadja, valamint az sem, hogy hallgatással mellőzi az antiochiai iskola veszedelmes «beválási» elméletét.[3] Nestorius persze egészen élete végéig abban a meggyőződésben élt, hogy felfogása ortodox és hogy az ő kettősségi-tanát hirdette I. Leó pápa is (EP 2057 a/g).

Kiad.: F. Loofs: Nestoriana 1905. — P. Bedjan: Nestorius. — Le livre d'Héraclide de Damas 1910; franciául: F. Nau 1910; angolul: G. R. Driver és L. Hodgson 1925. — Leveleit kiad. többek között SchAC I (l. f. 50. §). — Az új szír tör.: Lebon, Mu 1923, 47—65; A. Sanda, Severi Philalethes 1928 és Lebon (CSCO, 4. Ser. 5—6) 1929—33. — *Mg.:* Amann, DThC 11, 76—157. J. F. Bethune-Baker, N. and his Teaching 1908. L. Fendt, Die Christologie des N. 1910. J. P. Junglas, Die Irrl. des N. 1912. F. Loofs, N., C 1914. Ch. Pesch, N. alls Irrl. 1921. E. Schwartz BAS 1922, 1. H. (ellenanathemák). — I. Rucker: Stud. zum Concil. Ephesinum (3, 4 és 4 d füzet), Oxenbronn über Günzburg a. D. (saját kiadása) 1930—5; v. ö. Sch. 1935, 548—60. — Neveut: RAp 1931, 411—19 (teológiai formulák). — M. Jugie: EO 1935, 5—25 (Ecclésiologie); Theol. dogm. Christianorum orient. 5, 1935. — Opitz: Unters. 1935, 210—2 (szimbolum?). — Arnou: Gr 1936, 116—31 (újplat. hatás.) — Lohn: CTh 1933, 1—37 (Doctrina Nestorii). — További irod. l. f. 50. § 16. és 56. §. — V. ö. Rucker: PWK 17, 126—37. — W. C. van Unnik: Nestorian Questions on the Administration of the Eucharist, Haarlem 1938.

2. **Eutherius,** Tyana (Kappadócia) érseke; Nestoriusnak buzgó híve volt és ezért az efezusi egyetemes zsinat (431) kiközösítette és 434-ben száműzték. Irodalmi hagyatékában van *öt levél* és a *Confutationes quarumdam propositionum* c. írása, amely Szent Atanáz és Cyrusi Theodoretus neve alatt maradt fenn és világosan magán viseli a nesztorianizmus racionalizáló vonását.

[1] Nézete szerint a názáreti Jézus és az isteni Logos két különálló személy, akik egymással kapcsolatban, de nem személyi egyesülésben vannak; ennek a véleménynek elfogadása esetén nem mondhatjuk, hogy az isteni Logos emberré lett. — A nestorius eretnekséggel kapcsolatos terminologia megértéséhez lásd Schütz, I. 578. és 601. l.

[2] Schütz, Dogm. I. 624. l.

[3] Schütz, Dogm. I. 579. l.

MG 28, 1337—94; SchAC I, 4, 109—12, 144—8, 213—31 (levelek), 5, 179—81 (Conf.). — *Mg.:* G. Ficker 1908. — Opitz: Unters. 210—12 (hitvallás?).

3. **Konstantinápolyi Proclus** († 446). 426-ban Cyzikus püspökévé szentelték, de a cyzikusziak nem ismerték el püspöküknek;[1] 434-ben konstantinápolyi pátriárka lett, Nestoriusnak 2. utóda; egyike volt az elsőknek, aki Nestorius ellen szót emelt, még pedig egy híressé vált Mária-napi szentbeszédében *Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν Παρθένον καὶ Θεοτόκον Μαρίαν* (429-ben) (EP 2141 a.)

Eredményesen működött közre a nestorianus-barát keletiekkel való unio létrejöttében és ennek megszilárdításában; a johanniták pártját végleg megnyerte magának; az elhúnyt Mopsuestiai Theodorushoz († 428) fűződő vitát, amely akkoriban az örmény egyházat nyugtalanította, sikerült nyugvópontra juttatnia. A nagy trishagiont ő vezette be a liturgiába és tőle származik a VI. században sokat vitatott theopaschita formula: «Egy a Szentháromságból megfeszíttetett».[2] Mint szónok, Aranyszájú Szent János követői közül, a legjobbak közé tartozik.

Neve alatt 27 szentbeszédet ismerünk; ezek részben nem hitelesek; továbbá 7 levelet, közöttük fontos a *Tomus ad Armenios Πρὸς Ἀρμενίους*, a két természetről Krisztusban. A neve alatt szereplő töredék: *De traditione divinae missae*,[3] nem hiteles.

MG 65, 679—888. — SchAC I 1, 1, 103—7 (Mária-prédikációk); IV 2, 65—8, 187—205 (tom. Armen.). — *Mg.:* F. X. Bauer, Mn 1919. — Fritz, DThC 13, 662—70. — E. Schwartz: Konzilsstudien 1914, 18—53. — Devreesse: RevSR 1931, 543—65 (Tomus ad Arm.). — Sargsean: Baz 1934, 5—8 (Epiph.-hom.). — Ehrhard: TU 50, 132, 133 és még több helyen. (hom. kéi.) — Ch. Martin: RHE 1937, 255—76 (húsvéti préd.).

73. §. Cyrusi Theodoretus († kb. 460).

Theodoretus 393 körül Antiochiában született. Tanulmányait az ottani kolostori iskolákban végezte. Nem valószínű, hogy Mopsuestiai Theodorus tanítója, Nestorius és Antiochiai János pedig iskolatársai voltak. Már 423-ban akarata ellenére az Antiochiától keletre fekvő kis városnak, Cyrusnak lett a püspöke; egyházmegyéje híveinek lelki és anyagi javát a legnagyobb buzgósággal szolgálta.

431 elején egy elveszett vitairatával («Alexandriai Cirill 12 anathematizmusának[4] cáfolata») ő is beleavatkozott a christologiai vitába, még pedig Nestorius javára. Még ugyanebben az évben egy második munkája (5 könyv) jelent meg Cirill és az efezusi egyetemes zsinat ellen. A 433-ban megkötött unióhoz, melynek formuláját valószínűleg ő maga szerkesztette, csak 434-ben csatlakozott, anélkül mégis, hogy ezzel a lépésével Nestoriust cserben hagyta volna. Érthető, hogy Eutyches tévtanának — amelyet ez a nesztoriánizmussal állított szembe — határozott ellenfele volt. Ezért az efezusi «rablózsinat» 449-ben őt letette. Erre Theodoretus I. Leó pápához fellebbezett (ep 113) s miután nyilatkozatot tett közzé Nestorius tanítása ellen, a chalcedoni egyetemes zsinaton (451) mint «ortodox tanító» jelenhetett meg. Utóbb az 5. egyetemes zsinat Cirill és az efezusi zsinat ellen kiadott írásait, valamint néhány levelét és prédikációját a «Háromfejezet» ediktumban elítélte. Mivel Theodoretus a nesztorianus tanításokat teljesen sohasem helyeselte, nem lehet ellene azt a vádat emelni, hogy teológiai meggyőződését opportunista megfontolásoktól vezetve adta fel (v. ö. RSPhTh 1936, 459—81). Egyike a görög Egyház legtermékenyebb íróinak.

1. *Theodoretus vitázó dogmatikai írásai.*

a) A már előbb említett, csak töredékekben fennmaradt *Cirill-ellenes írásokon* kívül Theodoretus szerzője a *Περὶ θεολογίας καὶ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως*[5] c. munkának, amely Alexandriai Cirill neve alatt maradt ránk, két részben, külön címekkel; keletkezési ideje 431 előtt.

b) *Ἐρανιστὴς ἤτοι πολύμορφος*[6] («A koldus vagy a sokalakú»); párbeszéd egy koldus

[1] Az okát l. Bard. IV. 203. l.

[2] Schütz, Dogm. I. 626, 597, 396. l.

[3] *λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας* = értekezés az isteni liturgia hagyományáról.

[4] Kiközösítés terhe alatt elfogadandó tétel.

[5] A Szentháromságról és az isteni emberré levésről (inhumanatio). Lásd Schütz, Dogm. I. 601.

[6] *Ἐρανιστής* = aki tagja egy *ἔρανος*-nak; ennek több jelentése van; pl. járulék szegény jóbarátok részére. A cím értelme: a monofizitizmus különféle eretnekségekből összekoldult, sokalakú agyrém. Bard. IV. 229.

és egy ortodox között. «A koldus» a monofizitizmust képviseli, amely tanításait különféle eretnekségekből — úgyszólván — összekoldulta (EP 2150 skv.).

c) Két, Justinus neve alatt ránkmaradt értekezése : *Expositio rectae fidei* és *Quaestiones et responsiones ad orthodoxos* (kiad. : J. C. Th. de Otto, Corpus apologetarum, 1—9, Jena, 1847—72 ; 3. kiadás, 1876—81 ; l. IV. kötetet). Egy névtelen írásnak is ő a szerzője : MG 83, 1433—41. További munkái az ariánusok, eunomiánusok, macedoniánusok, apollinaristák, marcioniták és Origenes ellen, valamint Liber mysticus elvesztek.

2. *Apologetikai munkái* közé tartoznak : *Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων*[1] *ἢ εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις* (12 könyv, «a hellén betegségeknek gyógyítása vagy az evangéliumi igazságnak megismerése a pogányok bölcseletéből»); a keresztény ókorban a pogányok ellen írt apológiák között időrendben az utolsó, de talán a legszebb ; a bölcselet és teológia életbevágóan fontos kérdéseire a pogányok és keresztények részéről megadott válaszokat állítja egymással szembe. Száznál több pogány szerzőt idéz (EP 2143—8 ; EA 915 skv.). — A *gondviselésről* szóló, stilisztikailag igen gondosan kidolgozott 10 beszédét *(Περὶ προνοίας λόγοι δέκα)* Antiochiában, művelt hallgatóság előtt mondotta el (431 előtt).

3. Theodoretus irodalmi hagyatékában nagyszámú *exegetikus írást* is találunk, amelyek tartalmilag és formailag egyaránt kiválóak. Gyakran nevezik Theodoretust a keresztény ókor legnagyobb exegétájának. A szöveg-magyarázatban általában a nyelvtani-történeti értelmet használja, de gyakran a típusos-allegórikusat is.

Teljes kommentárt írt a *Zsoltárokhoz*, az *Énekek énekéhez*, *az összes Prófétákhoz* és *Szent Pál 14 leveléhez; értekezései* (quaestiones), az Ószövetség történeti könyveinek (Genesistől a Krónikáig) nehezebb helyeit kérdés-felelet alakjában fejtegetik.

Prédikációiból, az említett beszédeken kívül, csak kevés töredék ismeretes. Nagyarányú *levelezése* (209 görög, 27 latin) az V. század történetéhez igen fontos forrás. *Történeti munkáiról* l. 49. § I. 7.

Kiad.: J. L. Schultze és J. A. Noesselt, 5 k. 1769—74. — MG 80—84. — *Részlegkiad.: Graec. aff. cur* kiad. J. Raeder, L 1904; N. Festa, Fi 1931 (1—6 olasz fordítással); v. ö. BZ 1932, 91—4. — *Is. kommentár* kiad. : A. Möhle, B 1932. — J. Sakkelion : *Τοῦ μακαριωτάτου Θεοδωρήτου ἐπιστολαί*, At 1885 (első kiad. 48 levélről). — SchAC I, 1, 4 (27 latin levél) ; még a SchAC más kötetei is közölnek többek között leveleket, prédikációkat ; v. ö. pl. SchAC II, 1, 3, Nr. 20 ; ehhez AB 1936, 146—9. — *Mg.:* A. Seider (BKV[2] 51) 1926, S. IX—IC. Opitz : PWK II, 5, 1791—1801. — A. Bertram : Theod. ep. C. doctrina christologica 1883. — J. Schulte : Th. als Apologet 1904. — E. Schwartz : Zur Schriftstellerei Th.', BAS 1922, 1 ; WAS 208, 1928, 4 ; BAS 1929, 5. — *Ért.:* D'Alès : EThL 1931, 413—21 (ep 83). — Bardy : Rb 1933, 219—25 (Quaest.). — Devreesse : Rb 1935, 167—70 (Quaest.). — M. Richard : RevSR 1934, 34—61 (MG 83, 1433—41); Rb 1934, 88—96 (Cyrill elleni 5 könyv töredéke); RSPhTh 1935, 83—106 (művei kronológiája); u. o. 1936, 459—81 (Évolut. doctrinale). — Jüssen: Th G. 1935, 438—52 (az Is.-kommentár christologiája). — D. C. Fives : The Use of the Optative Mood in the Works of Th., Bishop of C., Wa 1937. — Cullmann : RHPh 1936, 216 skk. (2 Thess 2, 6 skv.). — P. Henry : Les États du Texte de Plotin 1938, 141—54 (A hellén betegségek gyógy.)

D) *A szír és örmény irodalom.*

A rendkívül gazdag és tartalmas görög irodalommal szoros kapcsolatban fejlődtek ki lassankint a római birodalom területén és csakhamar az Impérium határain túl is a különböző nyelvű keresztény nemzeti irodalmak. A teológia és irodalom terén nagyobbszámú önálló alkotásokat azonban csak a szírek és az örmények tudnak felmutatni. A kereszténnyé lett többi népeknél (koptok, etiópok, georgiaiak és arabok) megindult irodalmi munkásság a legrégibb korszakban főképen csak arra szorítkozott, hogy a legégetőbb gyakorlati szükségleteknek a görög munkák lefordításával eleget tegyen. Elsősorban a Szentírás könyveit, azután liturgikus, egyházjogi és exegetikus-homiletikus írásokat fordítottak le a legkülönfélébb nemzeti nyelvekre (irodalmat lásd : 3. §.).

[1] *πάθημα* = minden esemény, amely bennünk szenvedő állapotot idéz elő.

74. §. Afrahat.

Afrahat, görögösen Aphraates, a «perzsa bölcs», a legrégibb szír egyházatya ; aszkéta ; valószínűleg püspök is volt (a Mossul melletti Máté-kolostorban?). ***23 értekezése*** (helytelenül nevezik ezeket homiliáknak) ismeretes, amelyek 337-ben (1—10), 344-ben (11—22) és 345-ben (23) keletkeztek ; némi áttekintést kapunk bennük az egész keresztény tanításról, többek között a hitről (1), szeretetről (2), böjtről (3), imádságról (4), bűnbánatról (7), a holtak feltámadásáról (8), «Krisztusról, hogy ő Isten Fia» (17), többször beszél a zsidók ellen és nagy súlyt vet az aszkézisre. A görög filozófia és a niceai teológia[1] **alig voltak hatással műveire.** Az evangéliumokat Tatianus Diatessaronja szerint idézi. Régebbi szír írásokról lásd : 10. §. ; 22. § 6. ; 24. § 6.

Kiad.: J. Parisot (Patrolog. Syr. 1, 1—2) 1894—1907. — Németül : G. Bert (TU 3, 3—4) 1888. — Olaszul : G. Ricciotti, Mi 1926. — Angolul : F. H. Hallock : JSOR 1930, 18—31 (szeretet), 1932, 43—56 (bűnbánat). — *Ért.:* Parisot : DThC 1, 1457—63. — *Mg.:* P. Schwen 1907. — F. Loofs 1930, 257—99 ; ezzel szemben I. Ortiz de Urbina : Die Gottheit Christi bei A., R 1933 ; OCP 1, 1935, 102 skv. (Mariologia). — L. Haefeli : Stilmittel bei A. 1932. — G. Richter : ZntW 1936, 101—14 (zsidóellenes polémia). — Hausherr : DSp 1, 746—52. — Maude : AThR 17, 225—33 (ritmikus példák).

75. §. A szír Efrém (szül. 306 körül, † 373-ban).

Efrém a szír egyháznak nagy klasszikusa, «a Szentlélek citerája». 306 körül született Nisibisben, valószínűleg keresztény szülőktől. Tanítója, szülővárosának püspöke, Jakab volt.

Hogy püspökét elkísérte a niceai zsinatra és élete végén találkozott Nagy Szent Vazullal, valószínűleg későbbi legenda, miként az az értesítés is, hogy felkereste az egyiptomi szerzeteseket. 338 előtt diákonussá szentelték és az maradt egész életében. Mikor 363-ban a perzsák Nisibist elfoglalták, sok más kereszténnyel együtt ő is elhagyta a várost és végül római területen, Edesszában telepedett le. Itteni tanítói tevékenységével áll valószínűleg összefüggésben az ú. n. «Perzsák iskolája»-nak megalakulása Edesszában († 373). Emlékének napja június 18. Egyházdoktor 1920 óta.

Kiváló működést fejtett ki, mint exegéta, vitázó, szónok és költő. Irodalmi hagyatéka csaknem áttekinthetetlen terjedelmű, kritikailag még ma sincs feldolgozva, sem tartalmilag átkutatva és értékesítve. Munkái főképen épülésül szolgáló, erkölcstant érintő anyagot tartalmaznak. Irásai közül sokat, kivált a verses formában készülteket, hamarosan más nyelvekre is, főképen örményre és görögre lefordították ; ezek alapján készültek a latin és különféle keleti nyelvű fordítások. Több, a neve alatt forgalomban lévő írásmű nem hiteles, vagy kétséges, vagy eredeti szövegnek későbbi átdolgozása.

Kiad.: J. S. és St. Ev. Assemani : 6 k., R 1732—46 (3 k. szír-latin, 3 k. görög-latin). — J. J. Overbeck, O 1865 (E. újabb írásai, csak szírül). — G. Bickel : Carmina Nisibena, L 1866. — Th. J. Lamy, 4 k. (Hymni et Sermones) 1882—1902. — C. W. Mitchell : S. E.' Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan, 2 k., Lo 1912—21. — *Ford.:* örmény nyelvű, 4 k., Venezia 1836. — Ap. Csel.-kommentár kiad. : N. Akinian, W 1921. — F. Murad kiad. 16 himn. Nikomedia városról (örmény) ; v. ö. OC 1930, 170 ; 1931, 153 ; Essabalian : HA 1933, 216—80. — Görögül : S. J. Mercati, I, 1, R 1915. — Németül : P. Zingerle, 6 k. 1830—38 és 3 k. BKV 1870—76 ; S. Euringer és A. Rücker (BKV[2] 37, 61) 1919—28. Továbbá : LThK 3, 715—8.

1. Nagyszámú *kommentárjából* csak kevés maradt meg teljes egészében, katénákban azonban sok töredék van meg belőlük: még pedig szír nyelven a Genesishez és Exodushoz (32, 36-ig), örményül *Tatianus Diatessaronjához*, az Apostolok cselekedeteihez és *Szent Pál leveleihez* (itt szerepel az ú. n. 3. korintusi levél is ; l. 11. § 1. c.) Ószövetségi kommentárjait józan tudományos irány jellemzi, újszövetségi fejtegetéseit részben homiliák keretében adja elő. A szöveg-magyarázatokban főképen a nyelvtani-történelmi értelmet akarja kidomborítani.

2. *Metrikus értekezései, beszédei* és *himnuszai.*

Efrémnek, a legnagyobb szír költőnek költői alkotásaiban a külső alak szerint két csoport különböztethető meg : a «Memre» és a «Madraš», vagyise «metrikus (verses) beszédek» és «énekelhető dalok». A «Memre» egyenlő számú szótagból, rendesen hét szó-

[1] A nagy dogmatikai harcokat, amelyektől pedig éppen akkor visszhangzott az egész római birodalom, írásai nem említik. Bard. IV. 334.

tagból álló, tetszésszerinti számú verssornak egymásutánja; a «madraše» felépítése: a verssorok különböző terjedelmű versszakokat (strófákat) alkotnak és a strófákat refrén választja el egymástól (EP 703—38).

a) *56 madraše Bardesanes, Marcion* és *Mani* téves tanításai (BKV² 61) ellen fordul; ezeket Efrém három prózai írásában is támadja. Néhány carmenje a gnósztikusok, ariánusok és az *aposztata Julianus* ellen irányul. Nagyszámú, verses formában írt homiliát készített a Szentírás egyes sorairól és szakaszairól (fejezeteiről); pl. 15 dalt a Gen 2, 8 skv.-ről *(De paradiso)*: továbbá sok intő- és bűnbánati prédikációt; dicsőítő beszédeket vértanuk tiszteletére és ünnepnapokra; himnuszokat az Úr születésére és epiphania ünnepére, amelyek egyúttal dicsőítő énekek az *Úr Szűzi Anyjára;* 51 himnuszt «*De virginitate*» cím alatt foglalnak össze; ezeken kívül vannak még hagyatékában búcsújárási énekek; halotti- és gyászdalok; végül *liturgikus énekek*, amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy az istentiszteletnél kerüljenek felhasználásra.

b) *Kortörténetileg fontos verses alkotás: 77 Carmina Nisibena* (8, 22—24 részlet hiányzik); valószínűleg magától Efrémtől való gyüjtemény; a versek elmondják, mennyire sujtották Nisibist a háború okozta ínségek (338—63 évek) és milyen érdemeket szereztek az akkori püspökök, mikor a perzsák ismételten megszállották a várost (BKV² 37). Két verscsoport (15 és 24 vers) az általa személyesen ismert remetéket: *Kidun-i Ábrahámot* és *Saba Juliánt* magasztalja. «*Efrém végrendelete*», lényegében hiteles írás, melyben Efrém utolsó üdvözletét és jókívánságait küldi tanítványainak.

Mg.: C. Ferry: P 1877. — G. Ricciotti, To 1925. — J. Schäfers: Evang.-Zitate in E.' Kommentar zu den Paulin. Briefen 1917. — C. Emereau: S. E. le Syrien, son oeuvre litt. grecque 1919; EO 1921, 29—45. — J. Molitor: Der Paulustext des hl. E. aus seinem armen. erhalt. Paulinenkomm. 1936. — *Ért.:* Peradze: OC 1930, 80—5 (georg.). — Polotsky: Or 1933, 269—74 (egyiptomi útja). — Baumstark: OC 1933, 4—12 (Tatianus szöv.). — P. Krüger: OC 1933, 13—62, 144—51 (könyörgés esőért). — Heffening: OC 1936, 54—79 (a nevetés ellen). — Dölger: AC 5, 275—81 (Gegen Irrl. 45, 1). — Maude: JTS 1935, 131 (6 és 7 hom.). — R. Draguet: Ét. crit., Lou 1939.

Efrém tanításaiból.

1) *Máriáról mondja:* «(Uram) egyedül Te és a te Anyád, vagytok teljesen szépek, mert semmi mocsok nincs rajtad, Uram, és nincs szeplő a te Anyádon» (Carm. Nisib. 27, 44 skv.; EP 719).[1]

2) Az *Eucharisztiában* «az élő és életet adó testet vesszük magunkhoz» (u. o. 3, 77). Egy másik helyen Efrém Nisibis várost így szólaltatja meg: «(Uram) engesztelődjél meg az oltáromon történő áldozat által» (1, 24). Végrendeletében kéri: «Amikor halálom után 30 nap elmúlt, mutassatok be *érettem* áldozatot; mert segítenek az elhúnytaknak az áldozatok, melyeket az élők bemutatnak» (EP 741).

Mariológiához: Ginnetti: SC 1931, 28—44, 81—90, 177—89. — F. S. Mueller: Sch 1934. 165—73. — Ortiz de Urbina: OCP 1935, 103—10. — *De Ceuster:* AlgEuchTijd 3, 1931, 160—9 (Eucharistia). — Hausherr: OCh 1933, (30, 3, Nr. 1; Mária és Márta). — I. Armala: A római primátus a szír egyházban. Beyrouth 1933 (arab); v. ö. OC 1934, 143. — Michl: ThQ 1937, 474—91 (az angyalok 9 kara). — L. Hammersberger: Die Mariologie der ephremischen Schriften 1938.

76. §. Néhány szír költő és író.

1. **Cyrillonas**; vérbeli költő; hagyatékát alkotja hat ének; közöttük kettő az Utolsó vacsoráról, egy könyörgő ének sáskajárás-csapáskor és abból az alkalomból, hogy újabb hún betörés fenyeget (396. év); több helyen tanuskodik a szentmise áldozati jellegéről és a szentek tiszteletéről. Németül: Landersdorfer S. (BKV² 6) 1913; Ortiz de Urbina, OCP 1935, 110—3 (Mariol.).

2. **Balaeus** (szírül: Balai); † 460 körül, valószínűleg mint chorepiscopus[2] Beroe dioecesisben vagy Beroca (Aleppo) környékén; termékeny költő; nagyobbára rövid lélekzetű verseiből sok elveszett. Néhány éneke helyet kapott az egyházi Officiumban. — Akacius püspök tiszteletére írt dicsőítő verseit lásd: 70. § 1. Németül: Landersdorfer S. (BKV² 6) 1913.

[1] Revera quidem tu (Domine) et mater tua soli estis, qui omni ex parte omnino pulchri estis; non enim in te Domine, labes est, nec ulla in matre tua macula. EP 719.

[2] Chorepiscopus = falusi (vidéki) püspök.

3. **Rabulas** szírül: Rabbula, Peeters szerint: † 436; Edessa püspöke; 400 körül lett kereszténnyé és kb. 412-ben püspök; hamarosan az efezusi zsinat (431) után Alexandriai Cirill pártjára állott és élesen támadta Nestoriusnak az edessai iskolában nagyobb számban szereplő híveit. Rabulast tekintik az Újszövetség szír fordítása (Peschitta) szerzőjének. Három rövid értekezésben életszabályokat ad papok és szerzetesek számára. 46 görög nyelven írt leveléből csak töredékek vannak meg; neve alatt szerepelnek még himnuszok, melyek azonban kétes hitelességűek, és egy prédikáció Nestorius ellen. Cirill egyik írását (De recta fide), ennek megbízásából, szírre fordította. Németül: Bickel G. (BKV) 1874. — Rabulas életrajzát lásd: 46. § 12.

Ziadé: DThC 13, 1620—26. — F. C. Burkitt: The early Syriac Lectionary System 1923. — Nau: RHR 103, 1931, 97—135.

4. **Ibas** († 457); Rabulas utóda az edesszai püspöki széken; Maris perzsa püspök címére (433—36-ban) *krisztologiai vonatkozású levelet* írt, melynek görög fordítású szövege nagyrészt megvan, s amely miatt őt az efezusi zsinat[1] (449-ben) püspöki székétől megfosztotta; a chalcedoni zsinat (451-ben) őt püspöki székébe visszahelyezte; írását azonban 553-ban a «Háromfejezet» ediktum elítélte. Irásai: Mopsuestiai Theodorus és Aristoteles munkáinak fordításai, valamint himnuszai elpusztultak.

Devreesse: RevSR 1931, 543—65. — D'Alès: RSR 1932, 5—25. — SchAC II, 1, 3 p. XXIII skk.

5. **Antiochiai Izsák;** Gennadius tanusága szerint (Vir. ill. 66) több értekezést írt a nesztoriánusok és a monofiziták ellen és egy siratóéneket, mikor Antiochiát 459-ben földrengés pusztította el. Ezekből az írásokból egyet sem ismerünk; Bedjan páter azonban 1903-ban adott ki 67 metrikus homiliát, amelyek dogmatikai és aszketikus kérdéseket tárgyalnak és Antiochiai Izsák neve alatt maradtak fenn. Annak a megállapítása azonban, hogy ezek a homiliák valóban Antiochiai Izsáktól valók-e, vagy esetleg egy másik Izsák **nevű** szerzőtől, csak néhány homiliára vonatkozólag sikerült. Edesszai Jakab püspök († 708) ugyanis három Izsák nevű «tanítót» is említ, akik közül azonban egyik sem Antiochiai Izsák; ezek közül az egyik *Amidai Izsák*, állítólag monofizita pap, ez 404 körül Rómában meglátogatott egy szintén monofizita felfogású *Edesszai Izsákot*, aki Petrus Fullo[2] (468—88) idején Antiochiában 2137 verssorból álló, ma is meglévő verset írt egy papagájról, amelyik a Trishagiont az «aki érettünk keresztre feszíttetett» toldással[3] tudta kiejteni; a harmadik személy, akit Edesszai Jakab említ: egy ortodox *Edesszai Izsák* (522 körül).

Kiad.: P. Bedjan, P 1903. — Németül: S. Landersdorfer (BKV² 6) 1913. — C. Moss: ZS 1929, 295—306, 1930, 61—72 (Ed. 1 Hom.). — Furlani: Giorn Crit Filos It 7, Nr. 4 (psychologia); v. ö. OC 1930, 159.

6. **Narses,** a nesztorianizmusnak egyik legjelentősebb képviselője; 437-től az edesszai iskola vezetője; mikor 457-ben Edesszát el kellett hagynia,[4] Bar Sauma püspök meghívására Nisibisbe ment, s ott megalapította a nisibisi iskolát (l. 51. §); 103 éves korában halt meg, nem sokkal 503 után; költői munkái jelentősek. Ismeretesek többek között metrikus homiliái és párbeszédes versei,[5] valamint liturgikus énekei. Irt kommentárokat az Ószövetséghez, ezek azonban elvesztek.

Kiad.: A. Mingana, 2 k., Mossul 1905 (47 hom. és 10 párbeszédes vers). — Tisserant: DThC 11, 26—30. — Leclercq: DAL 12, 884—8. — R. H. Connolly: The Liturg. Homilies of N. 1909. — G. Krüger 1933, 216. — P. G. Sfair: Bessarione 1917, 313—27.

7. **Sarugi Jakab,**[6] az Edessza melletti Batnae püspöke († 521). Három bio-bibliográfiai (életrajzi és irodalmi) tudósítás is értesít bennünket életéről és munkásságáról.

[1] ú. n. rablózsinat. Lásd Bard. IV. 410.

[2] Petrus Fullo (= ványoló) = monofizita érzelmű pap, aki az antiochiai pátriárkai széket erőszakkal háromszor is elfoglalta. A trishagiont ő toldotta meg. Bard. IV. 299. l.

[3] V. ö. Schütz, I. 626.

[4] Ibas halála után az ortodox Nonnus lett a pátriárka; a nesztoriánusoknak el kellett hagyniok Edesszát.

[5] Szírül: Sugitha = a Madraša különleges alakja, főtulajdonsága: a párbeszéd (dialógus). Lásd Bard. IV. 396. l.

[6] Jakab születéshelye: az Eufrát melletti Kurtam, valószínűleg Sarug vidéke. Bard. IV. 412.

Bár meggyőződéses monofizita, mint író általában semleges talajon halad. Prózai írásai között található sok levele és szentbeszéde, gyászbeszédek; írt épülésül szolgáló életrajzokat; lefordította Evagrius Pontikus 6 centuriáját (l. 52. § 6. 3). Vannak továbbá költőileg részben értékes, terjedelmes metrikus «Homiliái» (pl. 3300 verssor az Úr szenvedéséről) és vallásos énekei, melyek részben helyet kaptak a liturgiában. Több liturgiát vagy anaphorát, valamint a keresztség és bérmálás kiszolgáltatásával kapcsolatos szertartási előírást is neki tulajdonítanak.[1]

P. Bedjan: J. S. homiliae selectae, 5 k., 1905—10. — Németül: S. Landersdorfer (BKV² 6) 1913. — Mercer: JSOR 1927, 71—5 (anaphora). — Euringer: OCh 33, 1934, Nr. 90 (etióp anaph.). — Moss: Mu 1935, 87—112 (a szinját.-ról, kiad.). — F. S. Müller: Sch 1934, 173—83 (Mariol.). — P. Sbath: Cairo 1934; v. ö. ThR 1935, 504 skv. és OC 1933, 135 (H. Kerio). — G. Olinder: Jac. S. Epistolae (CSCO, Syri t. 45) 1937.

8. **Mabbugi Philoxenus**; 485-től Mabbug[2] metropolitája; monofizita felfogású; 518—19-ben száműzve; 523-ban halt meg számkivetésben, Gangrában.[3] A szír klasszikusok közé sorolják. Nagyszámú (kb. 80) írása közül eddigelé nyomtatásban megjelentek: 13 beszéde a keresztény életről, 5 értekezése a Szentháromságról és megtestesülésről, valamint több levele. A Szentírást lefordíttatta szír nyelvre; ezt a fordítást róla nevezték el (Philoxeniana).

Kiad.: E. A. Budge: The Discourses of Ph., 2 k. 1894. — A. Vaschalde (CSCO, Syri 27) 1907. — M. Bière (PO 15, 4) 1920. — J. Lebon: Mu 1930, 17—84, 149—220 (három levél). — Tisserant: DThC 12, 1509—32. — Hausherr: RAM 1933, 171—95 (contemplation). — Jugie: EO 1934, 185—7 (pápai primátus).

9. **Ninivei Izsák**; † a VII. század végén; jelentős nesztoriánus aszketikus és misztikus író; csak 5 hónapig volt Ninive püspöke (661-ben), azután lemondott püspöki székéről, remete lett; végül a perzsa Susianát környező hegyvidék egy kolostorában élt mint szerzetes. Irodalmi hagyatékát, amely eléggé terjedelmes lehetett, a más, hasonló nevű szerzőkkel való összetévesztés folytán (l. fent 5. szám), nehéz elhatárolni. Írásai a jakobiták és katolikusok köreiben is igen elterjedtek.

82 ért.: P. Bedjan: I. De perfectione religiosa, P 1909. — Angolul: A. J. Wensinck, A 1923. — Németül: G. Bickell (BKV) 1874 (6ért.). — Latin ford.: MG 86, 811—86 (itt Antioch. Izsáknak tulajdonítva). — Arab szövegek: P. Sbath, Le Caire 1934; v. ö. OC 1935, 272 skv.; OCP 1936, 511—3. — *Mg.:* J. B. Chabot, Lou 1892. — L. Petit: DThC 8, 10—2. — H. Laman Trip. de Beaufort, Uit de geschriften van Is. van N., Bussum 1931. — Hausherr: RSR 1932, 316—20 (Incarnatio). — A. Rücker: Morgenland, 28. füzet, 1936, 40 skv. 49 (misztika).

77. §. Örmény írók.

Örményországban, amely már a III. század vége óta keresztény volt, az önálló örmény irodalom akkor indult meg, amikor Mesrop († 440), korábban királyi titkár, majd szerzetes és hithirdető, az önálló örmény írást megalkotta. *Nagy Sahak pátriárka* (390—439) és Mesrop vezetésével, fiatal klerikusoknak egy csoportja, akik tudományos kiképzésüket főképen Konstantinápolyban és Edesszában szerezték s akiket később «a szent fordítóknak» neveztek — kiváló görög és szír szerzőknek munkáit fordították le örmény nyelvre. Megírták az örmény nyelvű liturgiát, azután elsősorban a Szentírást ültették át görögből (nem szírből) honi nyelvükre. Egyidejűleg önálló irodalmuk is virágzásnak indult.

S. Weber: Die kath. Kirche in Armenien 1903. — F. Tournebize, Hist. politique et relig. de l'Arménie 1910. További irod. l. f. 3. §; ehhez: J. Markwart: Die Entstehung der arm. Bistümer, R 1932; v. ö. Byz 8, 1933, 350—8; AB 1933, 350—8. — N. Akinian: Die klass. arm. Sprache und die Wiener Mechitharistenschule, W 1932 (örmény; 371—99 német összefoglalás); HA 1932, 105—27, 257—92 (irod. tört. 603-ig); 1935, 454—60 (tört. források 380—450 évekről); 1935, 470—504 (Nagy Sahak). — St. Lyonnet: Le Parfait en arménien classique (Evangiles et Eznik) 1933; RSR 1935,

[1] Jakobitáknál és maronitáknál használatosak. — *Anaphora (ἀναφέρω,* oblatio) a szentmise kánonjának elnevezése Keleten. A szentmise kánonja a praefatiótól a Pater noster-ig. A kánon szövege a konszekráció szavai kivételével az egyes liturgiák szerint különböző volt és szerzőiktől kapták nevüket, pl. anaphora (liturgia) Jacobi vagy Theodori.

[2] Mabbug (Hierapolis), az Eufrátes melletti Szíriában.

[3] Gangra: Paphlagoniában.

170—87 (bibliaford.). — Muyldermans, Mu 1934, 265—92 (Velencei örmény patrist. kéi.). — Hausherr: DSp 1, 863—94. — P. Essabalian-: Le Diatessaron de Tatien et la première trad. des Evang. armén., W 1937. — Akinian: HA 1935, 550—63 (Szentírás ford.). — Lyonnet: Rb 1938, 355—82 (1e version des Évang.). — N. Akinian: Unters. zur Gesch. der arm. Lit. 4 vol. W 1932—8. (örményül, német összefoglalással).

1. **Mesrop** önálló alkotásaiból úgy látszik csak *23 beszéd és körirat* maradt fenn, ezek is Világító (Illuminator) Szent Gergely neve alatt. Életrajzát tanítványa **Koriun** írta meg.

S. Weber (BKV² 57) 1927. — Karst: DThC 10, 789—92. — Thorossian, Baz 1931, 465—73, 1932, 5—12, 148—56, 255—63 (Koriun). — Akinian: HA 1935, 505—50 (Mesrop élete). — Cowakan: Sion 9, 1935, 181—7 (Koriun és a Makk.-könyvek fordítója).

2. A korai keresztény Örményország történetének ismeretéhez alapvetők **Bizánci Faustus** történeti leírásai; 400 körül, a 344—387 évekről görögül megírt munkája alkalmasint az V. századból való örmény fordításban maradt meg számunkra. Ezt a munkát a 388—485. évekről **Pharpii**[1] **Lazarus** († 491 után) folytatta tovább.

Leclercq: DAL 9, 1588—90 (Faustus). — Peeters: AB 1921, 65—88. — Faustus németül: M. Lauer, Köln 1879. — Ph. L. franciául: S. Ghesarian b. Langlois: Coll. des hist. anc. et mod. de l'Arménie 2, 1869, 253—368. — Nahabedian: Baz 1930, 367—9, 406—8 (Laz.). — Essabalian: HA 1935, 571—90, 1936, 22—39, 185—95, 338—49 (Laz.).

Choreni (Chorenaçi) **Moses** történeti munkájára és egyéb írásaira (állítólag az V. századból) itt részletesen nem térünk ki, mivel idejüket jóval későbbre (kb. 820-ra) kell tennünk.

N. Akinian: Leontius der Priester u. M. Khorenatzi, W 1930 (örmény); PWK Suppl. 6, 534—41. — H. Manandean 1932; v. ö. OC 1933, 127. — Hatsumi: Baz 1935, 55—66, 119—30 (az V. sz. mellett). — H. Lewy: Byz 11, 1936, 81—96, 593—6. Adontz u. o. 97—100.— Mlaker: WZ Kunde Morgenl 42, 259—94 (IX. sz.).

3. **Kolbi**[2] **Eznik**; egyike Sahak és Mesrop tanítványainak és munkatársainak; 430 körül 4 könyvet írt a «Tévtanítók ellen» (pogányok, perzsák, görög filozófusok és marcionináták ellen). A munka rendkívül választékos stílusával tűnik ki.

Németül: S. Weber (BKV² 57) 1927. — L. Mariès: Le De Deo d'E. de K. 1925. — Adontz: ROC 25, 1926, 309—57. — Cuendet: REA 1929, 13—40 (E. et la Bible). — Karamanlian: HA 1931 és 1932 (örmény népvallás). — Akinian: HA 1935, 615—7 (Mastokhoz írt levél). — Akinian: HA 1937, 517—32; 1938, 238—58.

4. **Mandakuni Johannes**, a mandakuniak ősnemesi nemzetségének sarja; a «szent fordítók» csoportjához tartozott; már élemedett korban volt, amikor a pátriárkai széket elfoglalta († 480 után). Liturgikus imádságokon kívül 25, gyakorlatias erkölcstani tartalmú beszédet és köriratot tulajdonítanak neki, s ezeknek hitelességét, bár meggyőző okok nem állnak rendelkezésre, védelmezik. Németül: Weber S. (BKV² 58) 1927.

5. **Mambre Verzanogh**[3] neve alatt, aki szintén a «szent fordítók» közé tartozik, újszövetségi perikopákról szóló 3 homilia ismeretes. BKV² 58, 1927.

6. **Szent Elische (Eliseus) Wardapet** († 480 körül); szintén Mesrop tanítványa; különféle írásokat tulajdonítanak neki, ezeknek hitelessége azonban még mindig nincsen tisztázva. Neve alatt ismerünk egy *homilia sorozatot*, mely többek között Krisztus szenvedéséről szól; továbbá egy írást: *Figyelmeztető* szavak a remetékhez; azután kommentárokat *Józsuéhoz és a Bírákhoz* és egy Miatyánk-magyarázatot. A Vardan vezérlete alatt vívott háborúról szóló történeti munkát újabban nyomós okok alapján nem neki, hanem egy VII. századi névtelennek tulajdonítják.

Németül: S. Weber (BKV² 58) 1927. — N. Akinian: Elis. V. und seine Gesch. des arm. Krieges, W 1932—6 (örm.); v. ö. AB 1935, 151—4; a kutatás folyt.: HA 1932—6; ezzel szemben Paitschikian: Baz 1931, 193—201. — Nahabedian, Baz 1931, 73—5. — Irazek, Baz 1931, 265—7.

[1] Pharpi: Ararat provinciának jelentéktelen helysége; az itt lévő kolostorban élt Lazarus hosszabb ideig. Bard. V. 188.

[2] Ararat provincia Kolb (Koghb) falujából való volt.

[3] Verzanogh = olvasó, aki olvas; könyvbarát.

MÁSODIK FEJEZET.

Nyugat nagy egyházatyái és egyházírói.

78. §. A IV. és V. sz. pápái egészen Nagy Szent Leó pápáig.

1. *Szilveszter* pápától (314—35) és utódától, Márktól (336) eredeti írások nem maradtak ránk. Atanáz, aki 339-ben Alexandriából Rómába menekült, Apologia contra Arianos c. munkájában (21—35, 52 skv.) **I. Gyula** pápának (337—52) *két görög írását* őrizte meg számunkra. Az első írásban (341-ben) a pápa erőteljesen síkra száll Atanázért és a niceai hitvallásért; korholja Kelet eusebiánus-ariánus püspökeit, mert «az alexandriai Egyházzal kapcsolatban nem tettek előzőleg jelentést», hogy «azután Rómától vegyék át a döntést» (35).[1] A 2. írás Alexandria címére szól; kísérőlevél a 346-ban hazájába visszatérő Atanáz számára. — Apollinarista hamisítványokról, melyek I. Gyula pápa neve alatt maradtak fenn, lásd: 65. § 3. c.

Irodalmat l. 25, és 32. §. — Leclercq: DAL 8, 2942—82 (Lettres des papes). — P. Batiffol: La Siège apostolique 395—451, 1924. — ML 8, 879—912. — Németül: S. Wenzlowsky: Briefe der Päpste (BKV) 2, 1876.

2. **Liberius** (352—66) pápának a niceai hitvallás állhatatos megvédéséért hosszabb időt (355—58) kellett Beroeában (Thrácia) számkivetésben töltenie. Csak amikor a 3. sirmiumi formulát — az 1. formulát valószínűleg már előbb elfogadta — aláírta, Atanázt feláldozta és az egyházközösségi kapcsolatot a «keleti» püspökökkel felvette, térhetett vissza Rómába. Ortodox felfogását abban nyilvánítja, hogy a 3. formulához csatolt hozzáadásban az Egyházból való kiközösítéssel sújtja azt, aki nem vallja az Atya és Fiú *lényegben és mindenben* való hasonlóságát (EH 852—9).[2]

Levelezéséből összesen 13 van meg teljesen vagy töredékekben; ezek között *három levél Vercelli Eusebius püspök* címére szól; négy levél, az ú. n. «*számkivetési levelek*», kompromittálóak a pápára; ezek körül sok heves vita folyt; nincs okunk rá, hogy hitelességüket kétségbe vonjuk.[3] *Liberius beszéde* a szerzetesnői fátyol átadásakor Marcellinához, Szent Ambrus nővéréhez, lényegében Szent Ambrus alkotása (Szent Ambrus művei között, De virg. 3, 1—3).[4] — A Catalogus Liberianusról, lásd 50. § 5. Az ú. n. *Epitaphium*[5] *Liberii*, 54 hexameterből álló sírfelirat egyik vértanupápa tiszteletére; talán I. Márton pápára (649—653) vonatkoztatható (EH 570—6).

ML 8, 1345—86. — 9 levél Hilariusnál; kiad. A. L. Feder (CSEL 65) 1916. — Németül: S. Wenzlowsky (BKV) 1876. — Leclercq: DAL 9, 497—530. — Amann: DThC 9, 631—59. — A számkivetésében írt levelekhez v. ö. Feder (WAS 162) 1910, 153—83, 325 skk. — E. Caspar: Gesch. des Papsttums 1, 589 skv.; Silva-Tarouca: Gr 1931, 65—7. — Marcellinahoz intézett beszéddel kapcsolatban v. ö. B. Botte: Les origines de la Noël et de l'Epiphanie, Lou 1932. — RAl 272.

3. **I. Damazus** (366—84); uralkodását megnehezítették az egyházi belső életben jelentkező súlyos nehézségek (Ursinus ellenpápa; Izsák rágalmazó vádjai); mindazonáltal sikerült elérnie, hogy birodalmi rendelet ismerte el a római püspök joghatósági helyzetét Nyugat felett (Gratianus dekretuma 378-ból) (Seppelt, I. 122); működése sokban hozzájárult a meghasonlott Kelet és Nyugat kibéküléséhez. Kiváló érdeme marad, hogy Szent Jeromost megbízta a Szentírás régi latin fordításának reviziójával. Emlékének napja: december 11.

1. Damazus pápa irodalmi hagyatékához tartozik kb. 10, részben különféle recenziókban fenmaradt *levél és zsinati irat*, pl. az ú. n. Decretum Gelasianum 2 vagy 3 első része (kiad.: Dobschütz 3 skv.; ES 84) és a dogmatörténetileg fontos, a IV. század eretnekségei ellen kibocsátott 24 anathematismusa (Fides v. tomus Damasi; ES 58—82).

[1] Bard. III. 583.

[2] Lásd: Seppelt, Der Aufssieg des Papsttums, 108, skv.; Schütz, Dogm. II. 334.; Bangha-Ijjas: II. 56. l.

[3] Bard. III. 586.

[4] Ambrus «De virginibus» c. írásában a pápa beszédét nem szószerint, hanem átdolgozásban közli. Bard. III. 588.

[5] *τάφος, ὁ* = sír, síremlék; *ἐπιτάφιος* = temetéshez, sírbolthoz tartozó; sírfelirat, sírvers.

2. Damazus, aki a katakombákban lévő vértanusírok felfedésében és díszítésében érdemeket szerzett, nagyszámú sírfeliratot (tituli) szerkesztett és ezeket az ügyeskezű Philokalus szépíróval márványtáblákra vésette be. **Mintegy** 30 *epigrammája*,[1] melyek nagyrészt sírfeliratoknak voltak szánva, hiteleseknek tekinthetők (EH 585—92).

3. A szűzességről szóló írása, amelyet Jeromos (ep 22, 22) említ, elveszett. Béda óta tévesen Damazust gondolták a *Liber pontificalis* szerzőjének.

ML 13, 347—424. — M. Ihm: Damasi Epigrammata, L 1895. — Új kiadás várható: J. Vivestől. — Németül Wenzlowsky (BKV) 2, 1876, 268 skk. — *Mg.:* M. Rade 1882; J. Wittig 1902; Die Friedenspolitik des Papstes Damasus 1912; Leclercq: DAL 4, 145—97. — Vives: PC 1933, 301—23 (D. Katalóniában született). — E. Schäfer: Die Bedeutung der Epigramme des Papstes Damasus I für die Gesch. der Heiligenverehrung, R 1932; v. ö. ThLZ 1933, 311—3. — Az epigrammákhoz: Josi: RAC 1932, 147—50 (Hermes); 1936, 231—6 (Hippolytus). — Ferrua: AST 1934, 1—10. (D. anyja). — Silvagni: RAC 1935, 249—64 (Felix). — Galtier: RSR 1936, 385—418, 563—78. (Tomus D. i szerk. Ambrus közreműködésével 382-ben). — Egy D.-nak tulajdonított «Pál leveleinek Expositiója» v. ö. L. Oliger 1912, 136 skv. — G. Roethe: Zur Gesch. der röm. Synoden im 3. u. 4. Jh. 1936. C. Silva—Tarouca: Coll. Thessalonicensis, R 1937. — F. di Capua: Il ritmo prosaico nelle lett. dei papi I, R 1937.

4. **Siricius** pápa (384—99); 7 levelét ismerjük. Ezek között legfontosabb, a primátus történetében nagy figyelemre méltatott, *Himeriushoz, Tarragona püspökéhez (385-ben) intézett* dekretále, amely 15, az egyházfegyelmet érintő kérdésre ad feleletet. A kánonjogi gyüjteményekben (l. 50. § 12) ez a dekretále a legrégibb pápai ügyirat (EH 657—60, ES 87—90).[2] Egy körlevele (390 körül) *Jovinianus* ellen irányul, aki a házas állapotot egyenértékűnek mondta a szűzi állapottal. Anysiushoz, Tesszalonika püspökéhez intézett írásában *elítéli Bonosust, Sardika* püspökét, aki tagadta Mária állandó szüzességét (ES 91).

ML 13, 1131—96. — Wenzlowsky (BKV) 2, 1876. — H. Getzeny: Stil und Form der ältesten Papstbriefe 1922. — Göller: RQ 1931, 93—105 (bánat). — Bardy: DHG 9, 1096 skv. (Bonosus).

5. **I. Anasztáztól** (399—402) *három levelünk* van, melyek az origenista vitákra vonatkoznak és amelyek Simplicianus és Venerius (EH 713) milánói és János jeruzsálemi püspökök címére szólnak. Anasztáz hozzájárult Alexandriai Theophilus Origenest elítélő javaslatához, de nem ítélte el Rufinust, Origenes fordítóját.[3]

ML 20, 68—80; Van den Gheyn: RHL 1899, 1—12 (ad Vener).

6. **I. Innocentiustól** (402—17), akinek erőteljes fellépése nagyban hozzájárult a római primátus további kibontakozásához, 36 levelünk van; ezek közül több különleges fontosságú az Egyház hitének tanúsítására (ES 94—100; EP 2014—7).[4]

Epistola 2.: az eretnek-keresztség érvényessége; celibátus; *Ep 6 és 25:* nyilvános vezeklés és rekonciliáció; 6, 7 a *Szentírás* kánonjáról és apokrifok; *25, 3 és 8: bérmálás* csak a püspök által, *kenet*[5] minden hivő által. *Ep 29—31* elhatározólag avatkoznak a pelagianista küzdelembe. *Ep 29*, 1 a pápai székről ezt mondja: a quo ipse episcopatus et tota auctoritas nominis huius emersit; *Ep 30, 5:* a meg nem keresztelt gyermekek túlvilági sorsa.

ML 20, 463—638. — Amann: DThC 7, 1940—50; Connolly: JTS 20, 1918—19, 215—26. — Göller: RQ 1931, 105—13 (bánat). — F. Lehr 1934 (l. f. 3. §), 8 skk.

7. **Zosimus** (417—18) pápától kb. 16 levelet ismerünk; a legfontosabb: Epistola tractoria,[6] de csak töredékek vannak belőle. Kevésbbé szerencsés volt fellépése a pelagianizmus elleni küzdelemben.[7] Egy helyen (Ep 12, 1) kijelenti, hogy a pápai tekintély oly nagy hogy római döntésről senkinek sem lehet újból tárgyalnia (senkinek sem lehet római döntést **érvénytelenítenie**).[8] (ES 101—119. ML 20, 639—704). C. H. Turner I. 3 (l. 50. § 11).

[1] *ἐπίγραμμα* = felirat, elmés vers.
[2] Bangha-Ijjas, II. 92.
[3] Bard. III. 592.
[4] Bangha-Ijjas, II. 115.
[5] Laikus kenet; lásd Schütz, II. 580 és 586. l.
[6] Körlevél; a pápa ebben elítéli a pelágianizmust.
[7] Bard. IV. 614; Bangha-Ijjas, II. 122.
[8] ... «tamen cum (noha) tantum nobis esset auctoritatis, ut nullus de nostra possit retractare sententia, nihil egimus, quod non ad vestram notitiam nostris ultro litteris referremus ... non quia, quid deberet fieri, nesciremus, aut faceremus aliquid, quod contra utilitatem ecclesiae veniens displiceret ...»

8. **I. Bonifác** (418—22); 15 levelét ismerjük[1] (ES 110). A tesszalonikai pápai vikariátusért való küzdelemben (Ep 13—15, főképen a 15. levélben) hangsúlyozza joghatósági primátusát. ML 20, 749—92).[2]

9. **I. Celesztinus** (422—32) pápa 25 levelének[3] többsége a Nestoriusszal kapcsolatos vitát érinti. A 21. levélben megvédi Ágostont a szemipelagiánusok vádja ellen és őt a «magistri optimi» közé sorozza (ES 128). ML 50, 417—558 és SchAC I, 1, 7 125—37, I, 2, 5—101 (15 levél). Portalié, DThC 2, 2051—61. — A. M. Bernardini: S. Cel. 1938.

10. **III. Sixtus** (432—40); 7 levelét ismerjük. ML 50, 583—618. SchAC I, 1, 7 143—5; I, 2, 107—10 (5 levél).

11. **Nagy Szent (I.) Leó pápa** (440—61).

Toscanából származott; már 430 körül igen befolyásos személyiség volt a római kúrián. Abban az időben, mikor minden összeomlással fenyegetett, Istenbe vetett bizalmával és a kimagasló egyéniségének széles látókörével akként irányította az Egyház sorsát, hogy nemcsak az ortodoxiát őrizte meg, hanem a nyugati kultúrát is megmentette. Hatalmas, az egész római birodalomra kiterjedő tevékenysége a legközelebbi századokra meghatározta és irányította a pápaság egyházi és politikai helyzetét, magatartását.

Világtörténeti jelentőségű esemény volt találkozása Mantuánál (452-ben) a húnok királyával, Attilával, akit visszafordulásra bírt. Hasonló bátorsággal ment a vandálok királyának, Genserichnek elébe és sikerült neki Rómát — ha a fosztogatástól ugyan nem — de legalább is a kínzásoktól, öldöklástől és gyujtogatástól megmentenie. Az Egyház belső történetére jelentős volt beavatkozása Kelet monofizita zavargásaiba. Híressé vált dogmatikai levelében *(Epistola* [28. sz.] *ad Flavianum)* klasszikus fogalmazásban fejtette ki az annyira hevesen vitatott krisztológiai tant. Ez az írása szolgált alapul a legátusainak elnöklete alatt ülésező chalcedoni zsinat (451) dogmatikai döntéséhez.[4] Itáliában eljárt a pelagiánusok és manicheusok ellen, Spanyolországban pedig a prisszcillianisták ellen. Tiltakozott a chalcedoni zsinatnak a konstantinápolyi szék joghatóságát kiterjesztő 28. kánona ellen;[5] erélyes kézzel rendezte a hierarchiai jogkörökben tapasztalt visszaéléseket Galliában, Illyriában és Észak-Afrikában. Emlékének napja: április 11.

I. Leó az első pápa (I. Damazus után), akitől levelein kívül — amelyek többségükben az ő hivatali működésében is a kancellária alkotásai (Aquitániai Prosper! lásd 89. § 4). — más irodalmi értékek is maradtak (prédikációk). Beszédeit és leveleit a gondolatok világossága, a kifejezés tömörsége, nyelvezetének tisztasága jellemzik; mindez alapos rétori felkészültségét mutatja.

a) 96, általában rövid szentbeszédét *(Sermones)* az Úr ünnepein, június 29-én, saját intronizációjának évfordulóján, böjti napokon (34), alamizsnagyüjtésre kijelölt napokon (6) mondotta; az 52—70. szentbeszéde Krisztus kínszenvedéséről szól. Vitatott teológiai kérdéseket, különösen a krisztológiai dogmát többször választja beszédei tárgyául (EP 2190—214; EA 984—95).

b) A nevével jelölt levélgyüjteményben *173 darab* iratot találunk; ezek közül kb. 20 nem hiteles, 30 pedig a pápa címére szóló levél. Főképen egyházjogi ügyirat jellegűek, amelyekből megismerhetjük a pápa sokoldalú kormányzati intézkedéseit és döntéseit; függőben lévő teológiai vagy zsinati kérdésekkel is foglalkoznak.

c) *Sacramentarium Leonianum*, az általunk ismert legrégibb római misekönyv; valószínűleg 550 körül Rómában keletkezett, magánjellegű alkotás, amelyet régebbi, IV. és V. századi anyag feldolgozásával szerkesztettek.

Kiad.: P. és H. Ballerini, 3 k. 1753—57. — ML 54—56. — 114 levél: SchAC II, 24, 1932. — Ed. C. Silva-Tarouca, R 1932 (ep 28 et 165); R 1934 skv. (epistolae contra Eutychis haeresim); R 1937 (Coll. Thessalonicensis). — Az Ep. ad. Flav. *kiad.*: E. E. Blakeney, Lo 1923. — U. a. a levél: SchAC II, 2, 1, 5. sz.; II, 1, 1, 10—20 l. (görögül). — *Ford.*: S. Wenzlowsky (BKV) 2 k. levél 1878. — Th. Steeger (BKV[2] 54—5) 1927 (Serm.); Th. Breme, L 1936 (Serm. 52—70.) — *Mg.*: F. Böhringer:

[1] Mignenél Bonifáciusnak 15 levelét találjuk.

[2] A konstantinápolyi pátriárka Keletillyriát a saját joghatósága körébe akarta vonni. — Bonifáciusz pápa Thessalia püspökéhez, Rufushoz: Ad Synodum (Corinthi)... talia scripta direximus, quibus universi fratres intelligant, de nostro non esse iudicio retractandum. Nunquam enim licuit de eo rursus, quod semel statutum est ab Apostolica Sede, tractari.

[3] Mignenél Celesztinusznak 25 levelét találjuk.

[4] Bangha-Ijjas, II. 159. skv. — Schütz, I. 581.

[5] A konstantinápolyi pátriárkai szék rangjára vonatkozólag; lásd Hefele, Conciliengesichte, II. 509.

Leo I. u. Gregor I, 1879. — Batiffol: DThC 9, 218—301. — Lietzmann: PWK 12, 1962—73. — A. Wille: Bischof Julian von Kios 1912. — *Ért.:* Dölger: AC 2, 252—7 (felirat). — Silva-Tarouca: Gr 1931, 3—56, 349—425, 547—98 (levelek). — Goossens, Byz 6, 1931, 427—32 (Vita; X. sz.). — Mouterde: Mél. Univ. Beyrouth 16, 1934, 121—65 (tom. Leonis, szírül). — Morin: HJB 1933, 45—50 (Serm. 84). — Ruiz Goyo: EE 1935, 244—56 (ep 28); 1936, 367—79 (ep 15). — *Sacr. Leon.-hoz:* Kiad.: ML 55. — Ch. L. Feltoe: C 1896. — Cabrol: DAL 8, 2549—73. — A. Baumstark: Missale Rom., N. 1930, 23 skk. — Coebergh: Tijdschr. voor Lit. 1932, 204—21; 1933, 61—98. — Mohlberg: EL 1933, 3—12 (Cassiodorus); ezzel szemben Klauser: JL 13, 1936, 354—6. — De Jerphanion: RSR 1936, 364—6. — A. Dold: Das älteste Liturgiebuch der lat. Kirche 1936 (egy ó-gall Lectionarium [500 körüli]); v. ö. OC 1936, 114—9. — Silva-Tarouca: StU 151—70 (Tomus kéziratos áthagy.-ban). — Cavallera: BLE 1937, 67—78, 119—35, 167—79 (a «keresztény fejedelem» az V. sz.-i pápák leveleiben). — F. di Capua: Il ritmo prosaico nelle lett. dei papi. I: Leone Magno R 1937.

Nagy Szent Leó tanításai írásai alapján.

1) *Krisztológia.* Krisztusban a két természetnek egyesüléséről dogmatikai levelében (ad Flavianum), miként Tertullianus és Ágoston, tanítja, hogy Krisztus csak egy személy: «Unus enim idemque est . . . vere Dei filius et vere hominis filius» (4). A két természet minden összeelegyítés nélkül továbbra is fennmarad «salva proprietate utriusque naturae et substantiae et in unam coeunte personam» (3). «Agit enim utraque forma cum alterius communione, quod proprium est, Verbo scilicet operante, quod Verbi est, et carne exsequente, quod carnis est» (4). A személy egysége megengedi a *communicatio idiomatumot:* az Úr ezért «invisibilis» és «visibilis», «incomprehensibilis és comprehensibilis», «impassibilis» és «passibilis» (4) (ES 143 skv.).

2. Az itáliai püspökökhöz intézett írásában akkép rendelkezik, hogy a keresztséget szükség esetén kívül csak húsvétkor és pünkösdkor szolgáltassák ki (ep 168, 1).

3) *A bűnbánati fegyelem.* A «halálos bűnben lévők» bűnbocsánatához az egyházi közvetítés elengedhetetlen feltétel, mert «a közvetítő az Isten és az emberek között: az ember Krisztus Jézus» (Tim I. 2, 5) az Egyház elöljáróinak adta meg a hatalmat, «ut et confitentibus actionem paenitentiae darent et eosdem salubri satisfactione purgatos ad communionem sacramentorum per ianuam reconciliationis admitterent» (ep 108, 2; ES 146). Egyik levelében (ep 168, 2) elítéli a pápa az egyes egyházmegyékben elharapódzott helytelen szokást, hogy nyilvánosan vezeklőknek titokban maradt bűneit is az ezektől kapott hozzájárulás *nélkül*, nyilvánosságra hozzák. A pápa nyilatkozata nem irányul általában a nyilvános bűnbánat ellen, hanem csak a nyilvános «paenitentia»[1] átvétele előtt titokban meggyónt (confessione secreta) bűnök nyilvános közlése ellen (ES 145).

4) *Primátus.* «Szent Péter apostolfejedelem által birtokolja a szent római Egyház az egész földkerekség minden egyháza fölött a felsőbbséget, főséget, fennhatóságot (principatus)»; ep 65, 2). A Péter apostolnak adományozott hatalom és tekintély működik és folytonosan tovább él in sede sua (t. i. Romana), és tekintélye nem kevesbedik még méltatlan utódban sem (Sermo 3, 3 és 4).

5) *Egyház és állam.* Leó követeli, hogy az állam nyujtson védelmet az eretnekek elleni küzdelemben és az egyházi fegyelem fenntartásában (ep 7 és 11 és 15). A császár által összehívott püspököket zsinatnak fogadta el (ep 29; 33; 34) (Schütz, II. 328; Seppelt, I. 210—4). A zsinat külső rendjének vezetését a császári megbizottak látták el. Leó hangsúlyozza, hogy a hitügyekben egyedül az egyházi tekintély az irányadó (ep 115).

Ph. Kuhn: Die Christologie Leos I 1894. — W. Kißling: Das Verhältnis zwischen Sacerdotium u. Imperium . . . 1921. — J. Rivière: Le dogme de la rédemption après S. Augustin 1930. — Göller: RQ 1931, 119—53 (paenitentia). — Maric: BoS 1932, 433—70 (Christol.); v. ö. ThR 1933, 447 skv. — Kirn: ZSG 1932, 53 skk (aequitat. iudicium). — Mersch 2, 1933, 371 skk. — Deneffe: Sch 1934, 543—54 (hagyomány és dogma). — Whitney: CambrHistJour 1934, 1—25 (primátus). — Th. Michels: Das Heilswerk der Kirche 1935. — K. D. Schmidt: ZKG 1935, 267—75 (primátus). — P. Santini: Il primato e l'infallib. del R. Pont. in S. Leone M. e gli scrittori greco-russi, Grottaferrata 1936. — Pickman 1937 (l. f. 3. §), 589—616 (L. és a monophysit.) — Wojtasik: Nauka św. L. o Słowie wcielonym, War 1935. — U. Gmelin: Auctoritas. Röm. Princeps u. päpstl. Primat 1937, 111—35. — A. Spindeler: Cur verbum caro factum, Pa 1938, 136—62. — V. Gluschke: Die Unfehlbarkeit des Papstes bei Leo d. Gr. . . ., R 1938. — W. Haacke: Die Glaubensformel des Papstes Hormisdas, R 1939, 122—31 (Primátus).

[1] Elégtétel, mely nyilvános vezeklés formájában történt.

79. §. Julius Firmicus Maternus.

Firmicus Maternus sziciliai rétor alkalmasint 336-ban adta ki «Matheseos libri VIII»,[1] c. asztrológiai (csillagjóslás) munkáját; még nem volt keresztény, mikor ezt a művét írta, de már igen komoly erkölcsi felfogás jelentkezik benne. Már keresztény volt (346—348), mikor Konstantius és Konstans császárok címére megírta a halódó pogányság elleni *De errore profanarum religionum* c. vádiratát. Ebben h vatkozással az Ószövetségre, felszólítja a császárokat, hogy a pogányság még meglévő maradványát hatalmi erővel irtsák ki és erőszakkal hajtsák végre a kereszténye sítést. Ez az írás, részben szenvedélyes hangon és nem egészséges, túlzó módon fordul különösen a pogány misztérium-kultuszok ellen, melyeknek értelmetlenségét és erkölcstelenségét pellengére állítja. Ennek a munkának egyedüli kézirata: Cod. Vaticanus Palat. lat. 165 (IX—X. sz.).

Morin megkísérelte bebizonyítani, hogy a *Consultationes achaei et Apollonii* (3 könyv) c. munkának szerzője Firmicus Maternus; ez a bizonyítási kísérlet azonban nem sikerült. A munka egy névtelen szerzőtől való, még pedig valószínűleg az V. század elejéről. A mű «áttekintést» akar adni a keresztény hitigazságokról (7, 21 és 91, 21 «corpus credulitatis»-nak nevezi) és összehasonlítva Lactantius hasonló kísérletével (l. 37, § 1). sikerültebbnek mondható.

1. könyve: Zachaeus Apolloniust, a pogány filozófust megismerteti a keresztény vallás alapigazságaival. 2. könyve: A Szentháromságról, és a zsidók, valamint több keresztény eretnek tévedéseiről szól. 3. könyve: Útbaigazítás a keresztény életről; különösen a szűzességről és a szerzetes életről, az antikrisztusról és a feltámadásról.

Kiad.: Math. lib. 8 ed. W. Kroll, F. Skutsch et K. Ziegler, 2 k., L 1897—1913. — *De errore* ed. K. Ziegler, L 1907; németül: A. Müller (BKV² 14) 1913. — *Consult.* ed. G. Morin (FIP 39) 1935; v. ö. Morin: RB 1934, 456—9 és JL 13, 1936, 185—8; PhWo 1936, 196—203. — *Mg. és ért.:* Boll: PWK 6, 2365—79. — F. Groehl: De syntaxi Firmiciana 1918. — A. Reatz: Das theol. System der Cons. Z. et Ap. 1920. — Kroll: PhWo 1932, 987—90 (Math 2, 4). Van der Leeuw: Egypt. Religion 1, 1933, 61—72 (*σύμβολα*). — P. Henry: Plotin et l'Occident, Lou 1934; v. ö. NRTh 1936, 126—35. — T. Wickström: In Fir. M. studia crit., Up 1935; v. ö. PhWo 1936, 1030—43. — Cavallera: RAM 1935, 132—46 (szerzetesélet). — Dölger: AC 5, 153—87. (Nilwasser u. Taufwasser). — «F. M. és a szentmise kánonja» kérdéséhez v. ö. Morin: HJB 1916, 253—66: ezzel szemben Batiffol: RSR 1922, 113—26; mellette Franses: De Katholiek 1921, 247—60, 384—97. — B. Botte: Le canon de la messe rom., éd. crit., Lou 1935. — J. Coman: Essai sur le De err. prof. rel. de F. M., Bucarest 1934. — B. Axelson: Ein 3. Werk des F. M.? Lund 1937 (Morin álláspontja ellen); v. ö. ThR 1938. — K. Schwerdt: Stud. z. Lehre des hl. Ambrosius v. der Person Christi 1937 (Consultat.). — G. Heuten: Fir. Mat. De errore prof. rel. (szöveg és magyarázat), Bru 1938.

80. §. Poitiersi Hilarius (szül. kb. 315, † 367).

Hilarius[2] előkelő, pogány családból származott; korának filozófiai és rétori tudományában járatos volt; az élet értelmét kutatva, jutott el a Szentírás tanulmányozásához, majd a megkeresztelkedéshez. A klérus és a nép 350 körül — bár házas ember volt — szülővárosa püspökévé választotta.

Hilarius távolmaradt az arlesi (353) és milánói (355) zsinatoktól, amelyek Atanázt ismételten megfosztották hivatalától, sőt megszervezte a galliai püspökök ellenállását Gallia ariánus gondolkodású metropolitája, Arles püspöke, Saturninus ellen. Ezért Konstantius császár Kis-Ázsiába száműzte. Itt töltötte el a 356—59 éveket és ekkor írta meg De Trinitate c. teológiai főművét. A seleuciai zsinat (359) után, amelyen jelen volt, a császárhoz Konstantinápolyba utazott. Kérése, hogy ellenfelével, Saturninussal nyilvánosan vitatkozhassék, nem teljesült, sőt az ariánusok sürgetésére, akik számára a «Kelet békéjének megbontója» kellemetlenné vált (Sulpic. Sev. 2, 45, 4), vissza kellett térnie Galliába, anélkül, hogy a számkivetés büntetésétől feloldották volna.

Hazájába való visszatérése után az egyik párizsi zsinaton (361) kieszközölte Saturninus újbóli kiközösítését. Ezzel csaknem egész Galliát ismét megnyerte a katolikus hit számára. 364-ben Milánóban az itáliai püspökök egy összejövetelén elnökölt, amely azon fáradozott, — természetesen hiába —, hogy a császárnál kieszközölje az ariánus felfogású

[1] *μάθησις* = tanulás, ismeret, tanítás, tudomány; majd szűkített fogalom: egyes tudományok.
[2] Hilarius Pictaviensis.

milánói püspöknek, Auxentiusnak az elmozdítását. Meghalt 367-ben; emlékének napja: január 14.

Nyugaton Hilarius volt az ariánizmusnak legjelentősebb ellenfele, éppen ezért «Nyugat Atanáza» néven emlegetik. Jellemvonásaiban is hasonlított Atanázhoz; szelídség és az uralkodni tudás ereje párosultak benne. Lelkipásztori tevékenységét az ariánizmus legnagyobb erőkifejtésének idején folytatta. Hogy a nyugati egyház Konstantius halála után oly gyorsan erőre kapott és az ariánizmusnak már küszöbön álló összeomlása csakhamar be is következett, főképen Hilarius érdeme.

Hilarius jó stiliszta volt, kedvelte a nyelvezet szépségeit, de mindenféle frázistól idegenkedett; nyelvezete magvas, de homályos. Alkalmasint ő az első, akinek az volt az elve, hogy a szent témákat megfelelő külső alakban kell megjeleníteni. Kiváló a gondolatok mélységében és merészségében és a Szentírásnak ismeretében. Nyugatnak ő az első dogmatikusa és jelentős exegétája; a keleti teológia fontos gondolatait ő közvetítette Nyugat számára. IX. Pius pápa 1851-ben a *Doctor Ecclesiae* címmel tüntette ki.

1. *Hilarius exegetikus írásai.*

a) Kommentár Mátéhoz; első, még számkivetése előtti időből való irodalmi nekiindulása; csak a latin szentírási szöveget használja. A «mélyebb», vagyis allegorikus értelmet (interior significantia) kutatja (EP 854—6).

b) Hasonló hermeneutikai elvek figyelembevételével írta 365 körül a csak töredékesen fennmaradt *Tractatus super Psalmos* (1, 2, 9, 13, 14, 51—69, 91, 118—150) c. munkát a LXX és a latin szöveg alapján. A csak 1887-ben, töredékekben kiadott *Tractatus Mysteriorum* az Ószövetség típusait (mysteria) vagy prófétai előképeit tárgyalja. *Jób* könyvéhez írt kommentárja elveszett.

2. *Vitázó dogmatikai írásai.*

a) *De Trinitate* (De fide, Adv. Arianos, 12 könyv); Hilarius e főműve a legjobb, amit a Fiú valóságos istenségének és consubstantialitásának védelmére az ariánusok ellen írtak. A lelkesedéstől izzó írásmű nem annyira spekulatív, mint inkább pozitív teológiát ad. Vitázó szerepében kénytelen volt a Szentírás történeti-nyelvtani értelmezésével számolni. Bár görög teológusok irodalmi munkáiból merített, a mű jelentős önálló teljesítmény (EP 857—78).

b) Kevéssel az egyidőben két helyre (Seleuciába a keletiek, Riminibe a nyugatiak) egybehívott (kettős) zsinatoknak megnyitása előtt Hilarius «De synodis seu de fide Orientalium» c. kettős körlevelet[1] szerkesztett, amely főművéhez történelmi alátestést akar adni. Az 1—65 fejezet néhány, a niceai egyetemes zsinat után fogalmazott hitvallást (pl. antiochiai 341-ben; sardikai; 1. és 2. sirmiumi formula) fejteget Gallia és Britannia püspökei számára. A 66—91 fejezetekben Hilarius a Kelet homoiusiánus püspökeihez szól. Előzékeny, türelmes fejtegetésben iparkodik bebizonyítani, hogy egyrészt a *ὁμοιούσιος* kifejezést lehet ortodox jelentésben, másrészt a *ὁμοούσιος* szót pedig tévesen értelmezni; ha azonban a *ὁμοούσιος*-t helyesen fogjuk fel, akkor hasonlíthatatlanul találóbb, mint a *ὁμοιούσιος* (EP 879—81). Hilariusnak ezt a felfogását meg kellett védelmeznie Cagliari Lucifer ellen (l. 81. § 3.); *Apologetica ad reprehensores libri de synodis responsa* c. írásában, amelyből csak kevés töredék van meg. Hilarius állásfoglalása előkészítette a niceaiaknak és a homoiusiánusoknak egyesülését.

3. *Történeti igazságokat védelmező vitairatai.*

a) *Opus historicum adversus Valentem et Ursacium;* csak töredékesen és egyes, az eredeti összefüggésből kiszakított részletekben ismeretes. Három részben készült (356-ban, 359—60-ban és 367 körül [vagy a szerző halála után] jelent meg). Azt, hogy vajjon az egyes, részben csak ebben a munkában megőrzött okiratok mind hitelesek-e, hogy ezek egykor milyen összefüggésben voltak, hogy az összekötő szöveg mind Hilariustól magától való-e, nem lehet mindig teljes bizonyossággal eldönteni.

Az 1. részhez tartozott: az ú. n. *Liber I ad Constantium*; a valóságban ez valószínűleg a sardikai zsinatnak (343) levele a császárhoz, melyet egy történeti kísérőszöveg követ. A 2. részhez tartoznak *Liberiusnak levelei számkivetése helyéről* (l. 78. § 2.). Ezek a töredékek jelenleg Collectanea antiariana Parisina cím alatt megtalálhatók: CSEL 65, 39—193.

[1] Kettős körlevélnek azért mondják, mert első felében a Nyugat püspökeihez fordul, második felében a keletiekhez. Lásd Bard. III. 379.

b) *Liber ad Constantium Augustum;* ebben a seleuciai zsinat (359) után Konstantinápolyban a császártól audienciát kért, hogy régi ellenfelére, Saturninusra rábizonyíthassa hazugságát (l. fent). Mivel kérése nem teljesült, püspöktársaihoz éleshangú vádiratot intézett *Contra Constantium imperatorem* (EH 577—9).

c) *Contra Arianos vel Auxentium Mediolanensem;* formailag kiváló és történeti szempontból fontos írás, amelyben elmondja — végül is eredménytelen— fáradozását I. Valentinianus császárnál, hogy kieszközölje az ariánus érzelmű püspöknek, Auxentiusnak — Szent Ambrus elődjének — hivatalából való eltávolítását. *A Libellus contra Dioscorum medicum ad Sallustium praefectum*[1] c. írás, melyet Jeromos dícsérettel említ, elveszett (Dioscorus[2] Julianus császár felfogásának volt híve).

4. Hilarius volt az első *himnuszíró* Nyugaton. Vallásos énekek szerzésére az indítást Keletről hozhatta magával, ahol a fejlett görög egyházi éneket alkalma volt hallani. Három himnuszról biztosan megállapítható, hogy Hilariustól valók: két «abecedarius»[3] a Szentháromságról és a keresztségről, továbbá egy dal Krisztusnak az ördöggel való küzdelméről; ezeket a himnuszokat, amelyek nem maradtak fenn teljes egészükben, 1887-ben Gamurrini adta ki. — *Ad Abram filiam* c. levél nem Hilariustól való (CSEL 65, 237—44).

Kiad.: Sc. Maffei, Verona, 2 k. 1730. — ML 9—10. — A. Zingerle és A. Feder (CSEL 22, 65) 18, 91—1916. — Wilmart: RB 1931, 277—83 (Tract. sup. Ps 150). — W. N. Myers: The Hymns of S. H. of P. in the cod. Aretinus, Phil 1928. — A Cod. Archiv. S. Petri in Vatic. D. 182 (De Trinit.) kiadása facsimilével: A. Amelli (lib. 1—6) R 1922; J. L. Perugi 2 k. To 1932. — *Ford.:* A. Antweiler (BKV[2] II, 5, 6) 1933—4 (Trinit.). — *Mg.:* J. H. Reinkens 1864. — A. Largent, P 1902. — Le Bachelet: DThC 6, 2388—2462.— H. Lindemann: Des hl. H. von P. Liber mysteriorum 1905. — A. Feder: Stud. zu H. von P. (WAS 162, 4; 166, 5; 169, 5) 1910—12 és WSt 1920, 51—60, 167—81. — H. Jeanotte: Le psautier de s. H. de P. (szöveg) 1917; ehhez Rb 1917, 61—89. — M. F. Buttell: The Rhetoric of St. H. of P. Wa 1933. — M. V. Brown: The Syntax of the Propositions in the Works of St. H. of P., Wa 1934. — Az Op. hist.-hoz (CSEL 65, 48) v. ö. Achelis, ZKG 1929, 344—53; Gerland: BZ 1932, 109; Zeiller: Compt. rend. AcInscrBellLett 1933, 65—73. — M. E. Mann: The Clausulae of St. H. of P., Wa 1935. — R. I. Kinnavey: The Vocabulary of St. Hil. of P., Wa 1935. — I. H. Gillis: The Coordinating Particles in Saints Hil., Jerome, Ambrose and Augustine, Wa 1938. — Wilmart: Class. and Mediaeval Stud. in hon. E. K. Rand, NY 1938, 293—305 (Ms. Cod. Archiv. S. Petri Vatic.).

Hilarius tanításai írásai alapján.

Krisztológia. A *Krisztus istenségében* való hit — szerinte — az Egyház alapja (Trin 6, 37). Krisztus istenségét spekulatíve az örök születéssel indokolja (Trin 7, 14 skv.). Az idők teljességében Isten Fia emberré lett; mindazonáltal teste nem földi, hanem égi test volt (corpus caeleste; Trin 10, 18), még pedig azért, mert az Úr maga alkotta meg testét a Szűz méhében, embernek közreműködése nélkül. Krisztus testének természetes állapota, már a feltámadás előtt, a megdicsőülés állapota volt. A megdicsőülés és a tengeren való járás tehát nem voltak csodák, mint általában mondani szokták, hanem Krisztus testének természetes lét- és tevékenységi módja.[4] Ennek következtében Krisztus *igény- és szenvedésnélküli*[5] (Trin 10, 23), amint ezt már korábban Alexandriai Kelemen állította (Strom 6, 9). Magában véve tehát Krisztus tulajdonképen nem is halhatott meg; ha ő a halált és az emberi infirmitas-t, de fájdalom nélkül, magához engedte, ehhez mindenegyes alkalommal az önkéntes önmegalázkodásnak aktusa kellett (Trin 10, 24 skv.).

A Filippiekhez írt levél 2, 7 helyét akként értelmezi, hogy (Jézus Krisztusban) az *önmagának kiüresítése* (evacuatio, annihilatio) nem jelenti a Logos lefokozását (Trin 9, 14; 11, 14), mert mint ismételten hangsúlyozza, Isten változhatatlan (Trin 9, 72). A Logos «evacuatio»-ja tehát Hilariusnál csak azt az értelmezést engedi meg, hogy a Logos földi tartózkodásának idejére az őt, mint Istent megillető dicsőségről lemondott.[6]

A. Beck: Die Trinitätslehre des hl. H. von P. 1903. — Poxrucker: Die Lehre des hl. H. von P. von der Heiligung 1922. — Mersch 1, 1933, 340—67. — Favre: Gr 1936, 481—514; 1937, 318—36 (Communicatio idiomatum).

[1] Sallustius, Julianus császár bizalmasa, a galliai prefektura élén állott.
[2] Úgy látszik, hogy Dioscorus a kereszténység ellen lépett fel.
[3] Abecedarius = az egymásutáni strófák az ábécé egymásután következő betűivel kezdődnek.
[4] Schütz, Dogm. I. 598. — Bard. III. 392.
[5] Vagyis szerinte: Krisztus felette állott az emberi szükségleteknek és fájdalomérzeteknek. A lelki gerjedelmek és indulatok Krisztusban l. Schütz, I. 599.
[6] Schütz, Dogm. I. 587, 589, 605.

81. §. Ariánus-ellenes és más polemikusok.

1. **Hosius** (Ossius), Corduba[1] püspöke, az ariánizmus elleni küzdelemben az ortodoxia legbefolyásosabb harcosai közé tartozott; mint Nagy Konstantin egyházpolitikai tanácsadója (Nicea és később is, Sardica, 343) nagy szerepet játszott. Csaknem száz éves volt, mikor Sirmiumban 357-ben kierőszakolták tőle a második sirmiumi formula aláírását, amit azonban hamarosan, röviddel halála előtt (357 vagy 58) visszavont. A sardikai zsinat több kánonja (ML 8, 1317—28) és egy levél I. Gyula pápa címére tőle valók. Szevillai Izidor közlése (Vir. ill 5) szerint, Hosius a szerzője a: De laude virginitatis és De interpretatione vestium sacerdotalium (ószövetségi főpapi ruha) c. írásoknak; ezek azonban nem maradtak ránk.

García Villada 1, 2, 1929, 11—43. — F. Sureda Blanes: La cuestión de Osio y de Liberio, Ma 1928. — Cunill: AST 1926, 285—300.

2. **Eusebius, Vercelli** első püspöke († kb. 371), jelen volt a 355-i milánói zsinaton, ahol bátran Atanáz elítéltetése ellen nyilatkozott, amiért is a palesztinai Scythopolisba száműzték; később Poitiersi Hilariussal együtt tevékenykedett az itáliai ariánizmus és Milánó püspöke, Auxentius[2] ellen. *Három levelét ismerjük* (ML 12, 947—54). Talán tőle való a *Cod. Vercellensis*, amely jeromoselőtti evangéliumszöveget közöl (ML 12, 9—948). Caesareai Eusebius zsoltár-kommentárát latinra fordította (Hieronymus, Ep 61, 2); ez az írása azonban elveszett.

Jülicher: PWK 6, 1441—43. — Godet: DThC 5, 1553 skv. — Schepens: RHE 1936, 561 skv. (Pseudo-Vigilius 8 könyve De trinitate; ML 62, 237—82). — Paste: SC 1932, 142—7 («Quicunque» szimbolum), 341—58.

3. **Calarisi** (Cagliari, Szardinia) **Lucifer** († 370 vagy 371); miként Vercelli Eusebius, a milánói zsinaton (355) ő sem volt hajlandó Szent Atanázt cserben hagyni; Szíriába, Palesztinába, majd Thebaisba kellett számkivetésbe mennie. Az alexandriai zsinaton (362) a niceaiak és homoiuziánusok között előkészített egyesülést megzavarta, mivel Antiochiában Paulinus presbitert püspökké szentelte és ezáltal elindítója lett az antiochiai szakadásnak.[3] Az Egyháztól való elkülönülésben halt meg. Hazájában, Szardinia szigetén, szentként tisztelik.

Számkivetésében Konstantius császárhoz öt, fölötte heves hangú *vitairatot* intézett: De non conveniendo cum haereticis, De regibus apostaticis (az Ószövetségben), De s. Athanasio, De non parcendo in Deum delinquentibus, Moriendum esse pro Dei filio. Irásai vulgáris latinságuk miatt nyelvtörténeti szempontból figyelemreméltóak; munkáiban a jeromoselőtti bibliaszöveg történetére fontos idézeteket találunk.

Kiad.: ML 13. — W. Hartel (CSEL 14) 1886. — *Mg.:* G. Krüger 1886. — Amann: DThC 9, 1032—44. — A. M. Coleman: The Biblical Text of C. (Acts), Welwyn 1927 (8. l.). — F. Piva: L. di C. contro l'imperat. Constanzo, Trento 1928. — G. Thörnell: Studia Luciferiana, Up 1934. — Saba StU 109—16 (Ed. Fides s. Luciferi).

4. **Faustinus,** római pap, luciferiánus szakadár; az ariánusok ellenvetései ellen védelmezte a Szentháromság-tant (380 körül; ML 13, 37—80); I. Theodosiusnak egy hitvallást küldött meg (u. o. 79 skv.). **Marcellinus** pappal együtt 383—84-ben «II. Valentinianus, I. Theodosius és Arkadius» császároktól védelmet kért a luciferiánusokat szorongató katolikusok ellen; kérését meghallgatták (u. o. 83—107 és Günther O., CSEL 35, 5—44).

5. **Phoebadius,** a délfranciaországi Agen[4] püspöke († 392 után); *Liber contra Arianos* (ML 20, 13—30; németül, Dräsecke J., Progr. Wandsbeck 1910) c. munkáját a 2. sirmiumi formula ellen írta. *De fide orthodoxa* c. írásnak, mely a hozzácsatolt hitvallással Phoebadius neve alatt szerepel, Elvirai Gergely a szerzője (ML 17, 549—68 = 20, 31—50).

Ed. A. Durengues: Le livre de s. Ph. contre les Ar., Agen 1927; v. ö. RAp 1928, 726—36. — G. Fritz: DThC 12, 1369—74.

6. **Cajus Marius Victorinus,** Afrikában született († 362 után); ünnepelt rétor Rómában Konstantius császár (337—61) korában; az újplátói filozófiától elindulva találta meg

[1] Ma: Córdoba (Dél-Spanyolországban).
[2] Lásd Hilariusnál.
[3] Bard. III. 474.
[4] Akkor: Agennum; ma: Agen (Guyenne).

a kereszténységhez vezető utat. «Róma álmélkodott, az Egyház pedig örvendett» (Ágoston, Conf. 8, 2, 4), amikor 355 körül Marius Victorinus megkeresztelkedni óhajtott. Julianus császár alatt nem folytathatta tanítói tevékenységét.

Irodalmi alkotásai *megkeresztelkedése előtt:* nyelv- és verstani írások és kommentárok Cicero szónoki és filozófiai munkáihoz; lefordította Platon dialógusait, Aristoteles munkáit és Porhyrius Isagoge[1]-ját; önálló bölcseleti értekezései is vannak. *Megkeresztelkedése után:* törekvése volt a hitet és a tudást egymással kiengesztelni, de teológiai képzettsége hiányos volt. Teológiáját (Szentháromságtan) nem annyira a Szentírás és a regula fidei, mint inkább az újplatonikus metafizika irányította. Az akaratról szóló metafizikai spekulációja erősen befolyásolta Szent Ágoston isteneszméjét.[2]

a) Három írása az ariánizmust támadja és barátját, az ariánius felfogású Candidust akarja a niceai hitvallás számára megnyerni: *De generatione divini Verbi, Adversus Arium* (főmunkája) és egy kisebb értekezés *De ὁμοουσίῳ recipiendo* (EP 904—8). Ezekkel az írásokkal tartalmilag rokon *három himnusza a Szentháromságról:* a második egy könyörgő imádság Krisztushoz. Ezeket a himnuszokat metrum nélkül, emelkedett prózában, a zsoltároknál alkalmazott parallelizmus szabályai szerint írta.[3]

b) Szent Pál három leveléhez (Gal., Ef., Fil.) írt kommentárjai a szövegnek és szószerinti értelemnek megállapítására törekednek; hosszabb, gyakran a tárgytól eltérő, dogmatikai és filozófiai kitérések vannak bennük.

ML 8, 999—1310. — *Ért.:* Weßner: PWK 14, 1840—48. — Monceaux (l. f. 3. §) 3, 373—422. — J. Wöhrer: 4 Progr. Wilhering 1905, 1910—12 (ariánusok elleni írások). — A. Souter 1927, 8—38. — E. Benz: M. V. u. die Entwicklung der abendl. Willensmetaphysik 1932; v. ö. ThR 1933, 345—58; RSR 1933, 476—9; PhWo 1934, 1193—9; Gn 1934, 493—9. — P. Henry: Plotin et l'Occident, Lou 1934; részben: RSR 1934, 432—49 (Adv. Arium). — F. Bömer: Der lat. Neuplatonismus u. Neupythagoreismus u. Claud. Mamertus in Sprache u. Philos. 1936, 74—96. — Citterio: SC 1937, 505—15 (Osservazioni sulle opere crist.). — W. Karig: Des C. Mar. Vict. Kommentar zu den Paulin. Briefen 1924. — De Leusse: RSR 1939, 197—239 (préexistence des âmes). — M. Michalski: Nauka teolog. nieznanego autora traktatu De physicis, Kraków 1937.

7. **Zeno** (362—371 v. 72), Verona püspöke; született Mauretániában; szívvel, lélekkel küzd a halódó pogányság, az ariánizmus és az egyházközségben mutatkozó visszás állapotok ellen; irodalmi hagyatéka 16 hosszabb és 77 rövidebb *szentbeszéd* (tractatus); az utóbbiak túlnyomóan csak vázlatok. Zénó képzett rétor, nyelvezetén érezhető Madaurai Apulejus, Tertullianus, Cyprianus és Laktancius hatása. Írásaiban tanuskodik az Egyház Szentháromság-tanáról és a mariológiáról. Kivált a keresztségről és a húsvéti liturgiáról beszél gyakrabban.

Szöv.: ML 11, 253—528 és J. B. C. Giuliari, Verona 1900[2]. — Németül: A. Bigelmair (BKV[2] II, 10) 1934. — *Mg.:* A. Bigelmair 1904.

8. **Filastrius,** Brescia püspöke († kb. 397); *Liber de haeresibus* c. munkáját 385—391. között írta: 156 eretnekségről emlékezik meg benne; az 53. fejezetig valószínűleg Hippolytusnak Syntagmáját használta. Ágoston (De haer.) ezt a munkát forrásul használta.[4]

Kiad.: ML 12, 1111—1302. — F. Marx (CSEL 38) 1898. — J. Wittig: Fil., Gaudentius u. Ambrosiaster, KGAbh 8, 1909, 1—56. — H. Frank: JL 13, 1936, 10—23 (140. c.-hoz).

9. **Gaudentius** († 406 után), Brescia püspöke, az előbb említett Filastrius utóda; *21 prédikációját* ismerjük, közöttük az utolsó Filastriusról szól. A húsvétheti szentbeszédeknek többször az Eucharisztia a tárgyuk.

Kiad.: ML 20, 827—1002; A. Glueck (CSEL 68) 1936. — J. Wittig 1909 (l. f. 8. sz.). — H. A. Birch: A comparison of the styles of G. of B., the De sacramentis and the Didascalia Apost. or. fragm. Veronensia, Risca (Monmouth) 1924.

10. **Pacianus,** Barcelona püspöke († 392 előtt), édesatyja Dexternek, aki praefectus praetorio volt és akinek Jeromos De viris illustribus (l. 2. § 1.) c. munkáját ajánlotta; tőle való ez a mondás: «Christianus mihi nomen est, catholicus cognomen» (ep 1, 4; EH 627). *Három levele* (EP 1243—5), melyeket egy bizonyos novatiánus felfogású, egyébként

[1] *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας* (Bevezetés Aristoteles kategóriáihoz).
[2] Lásd Kecskés (Bölcselet tört.) 172. Bard. III. 468.
[3] Gondolatpárhuzam, gondolatritmus; szűkebb értelemben vett ritmus nélkül.
[4] Bard. IV. 464.

ismeretlen Sympronianus ellen írt és a *Paraenesis* sive exhortatorius libellus ad poenitentiam c. rövid értekezése értékes források korának bűnbánati tanára és gyakorlatára. Morin szerint tőle való még további két manicheusellenes írás: *Ad Justinum Manichaeum* (Marius Victorinus munkái között ML 8, 999—1010 megtalálható) és *De similitudine carnis peccati*[1] (Études, textes découvertes, Maredsous 1, 1913, 81—150; RB 1912, 1—28; 1913, 286—93).

Kiad.: ML 13, 1051—94. — Ph. H. Peyrot: Zwolle 1896. — *Ért.:* Amann: DThC 11, 1718—21. — García Villada 1, 1, 1929, 327—51. — Göller: RQ 1928, 245—61 (bűnbánati fegyelem). — B. Poschmann: Die abendländ. Kirchenbuße 1928, 144—7. — J. Vilar Pure: Est. Universitaris Catalans 17, 1932, 1—49 (Szentírás-idézetek). — I. Wöhrer: Jahresber. des Privat-Gymnasiums der Cisterz. in Wilhering 1927—8, 1928, 3—7 (Ad Iust. Manich szövege).

11. **Gergely, Elvira** (Granada mellett; valamikor Eliberis vagy Illiberis, Baetika) püspöke († 392 után); nagy tekintélyre tett szert a niceai ortodoxia védelmében; utóbb támadta a priszcilliánizmust is; Cagliari Lucifer halála után ő lett a luciferiánusok vezetője.

Csak a legújabb kutatások szereztek neki irodalmi téren is tiszteletet, mert ezek több, eddig mások neve alatt ismeretes, írást neki tulajdonítanak. a) *De fide orthodoxa*, a ὁμοούσιος alapos védelme (ML 20, 31—50 Phoebadius neve alatt; Naziánzi Gergely, Ambrus és Tapsusi Vigilius munkái között is jelent meg nyomtatásban); ehhez tartozik egy rövid *hitvallás* (u. o. 49 skv.). b) Az ú. n. 20 *Tractatus Origenis de libris s. Scripturae*[2] (ed. Batiffol-Wilmart, P 1900); az utolsó kivételével, **valamennyi homilia** az ószövetségi szöveghez kapcsolódik. c) *Tractatus de epithalamio*,[3] 5 homilia az Énekek énekéről; (kiad.: Heine G, L 1848). a 6. még nincs kiadva. Ezekben a homiliákban találjuk Nyugaton először a jegyességnek Krisztusra és az Egyházra történő misztikus alkalmazását.[4] d) *De arca Noe* (kiad.: Wilmart, RB 1909, 1—12) és *Expositio in Ps 91* (kiad.: Wilmart, RB 1912, 274—93).

Jülicher: PWK 7, 1864—7. — García Villada 1, 2, 1929, 53—73. — Villada ellen Vaccari: Bi 1922, 188—93; v. ö. Wilmart: RBBull I, n. 112. — H. Koch: ZKG 1932, 238—72 (a forrásokról; Wilmart eredményeit támogatja). — De Aldama: (l. f. 54. §) 89—96 (szimbolum). — Zarco Cuevas és García Soriano: Boletín de la Acad. de la hist. 106, 1935, 389—442 és 479—84 (Madr. kéi., mely többek között az Epithal. is tartalmazza).

12. **Bachiarius,** spanyol szerzetes (nem azonos Peregrinus püspökkel); Duhr J.szerint mivel a priscillianizmussal rokonszenvezett, Spanyolországot el kellett hagynia; 383—84-ben Rómában saját védelmére megírta a *De fide* c. munkát, utóbb pedig (394—400 között) a *De lapso* c. értekezést, amelyben egy «elesett» (lapsus) diákonus részére enyhe bánásmódot kér. Valószínűleg ő tőle való még *két aszketikus levél* is (kiad.: Morin, RB 1928, 289—310).

ML 20, 1019—63. — Lambert: DHE 6, 58—68. — J. Duhr: RHE 1928, 5—40, 301—31; 1934, 85—95; Aperçus sur l'Espagne chrét. du 4e s. ou le De lapsu de B., 1934; DSp 1, 1187 skv. — Esposito: JTS 30, 1928—9, 286 skv. — Bover: EE 1928, 361—6. — E. Anspach: Taionis et Isidori nova fragmenta et opera, Ma 1930, 146, A. 1 (a Peregr.-szal való azonosítás ellen). — D'Alès: RSR 1933, 155 skk (= Priscillien et l'Esp. Chrét. 1936, 134 skk). — De Aldama: Gr 1934, 589—98 (B. y Rufino). — De lapso kézirata R. Helßig: Katalog der Hss der Univ.-Bibl. zu Leipzig, IV 1, 1935. — Cavallera: BLE 1938, 88—97 (Bach., Egeria és az első toledói hitvallás).

13. **Optatus,** Mileve (Numidiában) püspöke; *Contra Parmenianum Donatistam* c. munkáját (6 könyv) magvas, velős nyelven 366—370 között írta Parmenianus donatista püspök ellen, a békés kiengesztelődés szándékával. Ezt a munkáját 385 után még egy 7. könyv hozzáadásával 2. javított kiadásban jelentette meg.

1. könyv: a donatista szakadás története. 2. könyv: csak egy igaz Egyház van. Negare non potes scire te in urbe Roma Petro primo cathedram episcopalem esse collatam, in qua sederit omnium apostolorum caput Petrus, unde et Cephas est appellatus, in qua una cathedra unitas ab omnibus servaretur, . . .[5] (EH 583 skv.; EP 1242). 3. könyv: a donatisták elleni állami intézkedéseket nem lehet a katolikusok terhére írni. 4. könyv:

[1] Róm. 8, 3: . . . az Isten, elküldvén a bűn miatt saját Fiát a bűn testéhez hasonló testben, elkárhoztatta a bűnt a testben . . .

[2] 20 homilia; az utolsó a pünkösdkor történt csodáról szól (Csel. 2.).

[3] *ἐπιθαλάμιος (θάλαμος):* = menyegző, lakodalom; menyegzői dal.

[4] Allegorikus felfogás, amely szerint a vőlegény: Krisztus, az ara: az Egyház.

[5] Érdekes ezt a részletet összehasonlítani Irenaeus, Adv. haer. 3, 3, 2-vel. Bard. III. 491.

Izaiás (66, 3) és 140. zsoltár (5) helyeinek hamis értelmezése ellen.[1] 5. könyv: az újrakeresztelés ellen; a keresztség mint opus operatum. 6. könyv: a donatisták fanatizmusáról: oltárok (altare est sedes et corporis et sanguinis Christi) és kelyhek (Christi sanguinis portatores) elpusztítása. 7. könyv: függelék: a traditores enyhén ítélendők meg. A csatolt okmánygyüjteményre: lásd 50. § 6.[2] — Egy prédikációja Ágoston neve alatt ismeretes; kiad.: Morin G: S. Augustini tract. sive sermones inediti 1917, 170—7. Wilmart: RevSR 1922, 271—302.

Kiad.: ML 11; C. Ziwsa (CSEL 26) 1893. — H. v. Soden (KIT 122) 1913. — O. R. Vassall-Philipps: The Work of St. O. against the Don. 1917. — P. Monceaux (l. f. 3. §), 5 k., 1920. — Amann: DThC 11, 1077—84. — E. Altendorf 1932, 117 skk. (l. f. 3. §). — Wilmart: JTS 1917—8, 73—8. — Souter: u. o. 20, 1918—9, 183. — Pincherle: RR 1927, 440—5.

82. §. Eretnek írók.

1. **Potamius,** Lisszabon[3] püspöke († kb. 360); nem bizonyítható, hogy ő fogalmazta Hosiusszal együtt az ú. n. 2. sirmiumi formulát (357) (ML 10, 482 és 487). Irodalmi hagyatékában mindössze 2 dogmatikai levelet és 2 prédikációt találunk, melyeket nyilvánvalóan az ariánizmushoz való átpártolása előtt írt.

PL 8, 1411—8; Wilmart: RB 1913, 257—85 (ep. ad Athan.); JTS 19, 1917—18, 289—304 (De Laz.). — A. C. Vega: Opera omnia P.-i Olisip. Ep., E 1934; v. ö. ThR 1937, 57.

2. **Wulfila,** a gótok híres, ariánus gondolkodású püspöke († 383); terjedelmes irodalmi munkásságából csak egy rövid latinnyelvű hitvallás és a gót fordítású Biblia töredékei ismeretesek.

W. Streitberg: Die got. Bibel, 2 k. 1919—28, 2. kiad. — F. Kaufmann: Aus der Schule des Wulfila 1899, 73 skv. — H. van Bakel: Circa sacra, Haarlem 1935, 86—113 (W.-féle Credo).

3. **Auxentius,** Dorostorum[4] (Silistria) püspöke; ariánus felfogású; Wulfila tanítványa; az *Epistola de fide, vita et obitu Wulfilae* szerzője (lásd: Kaufmann F., 73—6). Ez a fontos levél akként maradt meg, hogy Maximinus ariánus püspök 383-ban közölte egy Szent Ambrus ellen intézett írásában *(Dissertatio Maximini contra Ambrosium*[5] lásd: Kaufmann F., 65—90). Utóbb Maximinus püspök (427 v. 428) Hippoban Szent Ágostonnal nyilvánosan vitatkozott (v. ö. erről a jegyzőkönyvet: ML 42, 709—42). Újabban meggyőző indokolás alapján neki tulajdonítanak megközelítőleg *40 szentbeszédet* és 3 vitairatot.

Capelle: RB 1922, 81—108; 1923, 24—6; 1926, 5—15; 1928, 49—86. — Spagnolo és Turner: JTS 16, 1914—15, 161—76, 314—22; 17, 1915—16, 225—35, 321—37; 20, 1918—19, 89 skk. (tévesen Turini Maximus neve alatt van közzétéve); Turner: JTS 20, 1918—19, 289—310; 24, 1922—23, 71—9 (nagyjából jóváhagyja Capelle megállapításait). — Capelle: RB 1922, 224—33 (Aux. levél). — Zeiller: RHE 1934, 848—51 (Aux. levél); RH 1934, 535—40.

4. **Opus imperfectum in Matthaeum;** egy ariánus felfogású püspöknek névtelenül fenmaradt csonka, latin nyelvű kommentárja az első evangéliumhoz; a XVI. századig Aranyszájú Szent Jánost gondolták szerzőjének és akkor nagy volt a tekintélye.[6] A szerző személyére vonatkozólag megoszlanak a vélemények. Egyesek Wulfilának, vagy Maximinus gót püspöknek (lásd e § 3.) tulajdonítják. Morin G. szerint ennek az írásműnek keletkezési ideje: kb. 550, szerzője egy északolaszországi vagy illyriai ariánus püspök, aki azonos a Mátéhoz írt Origenes-kommentár latin átdolgozójával.

MG 56, 611—946. — Th. Paas: Das Opus imp. in Mt 1907. — Morin: RB 1925, 239—62.

5. **Tyconius;** donatista; tőle való a *Liber regularum* (kb. 380), a bibliai hermeneutikának első latin kézikönyve; kivonata megtalálható Ágostonnál (De doctr. christ. 3, 30—7). Tartós volt a hatása az *Apokalipszishez írt kommentárjának,* amely a történeti és

[1] Lásd Bard. III. 491. l.
[2] Optatust az Egyház szentjei között tiszteli. Emléknapja: június 4.
[3] Hajdani neve: Olisipo (Lusitania).
[4] Dorostorum (Moesia inferior); ma: Silistria (Bulgáriában).
[5] Maximinus gót püspök honfitársait a Balkánról Afrikába vezette. Bard. III. 596.
[6] Erasmus bizonyította be, hogy a szerző ariánus. Bard. III. 597.

egyúttal minden kiliaszta értelmezés elvetésével a spirituális exegézist követi; ennek a munkának eredetije elveszett, de más íróknak az Apokalipszishez írt kommentárjaiból rekonstruálható; ezek között az eredeti szöveget leghűebben Libanai Beatus spanyol pap kommentárjában találjuk.

T. Hahn: Tyconius-Studien 1900. — Monceaux (l. f. 3. §) 5, 165—219. — H. A. Sanders: Beati in Apocalipsin libri XII, R 1930. — Dinkler: PWK II 6, 649—56. — H. van Bakel: Circa sacra, Haarlem 1935, 114—35. — W. Neuß: Die Apokalypse des hl. Joh. in der altspan. und altchristl. Bibelillustration. Das Problem der Beatus-Hss 1931.

6. **Priscillianus**, gazdag, nagyműveltségű, szigorú erkölcsű világi férfi; 375 körül Dél-Spanyolországban egy szekta alapítójaként tűnik fel, melynek **jellemzői**: felújított gnósztikus-manicheus tévtanítások; ábrándos prophetizmus; apokrif, részben eretnek írásoknak olvasása. Maximus, a nyugati császárság trónbitorlója 385-ben Trierben Priscillianust a mágia (maleficium) vádja alapján elítélte és hat társával együtt — Toursi Szent Márton tiltakozása ellenére — kivégeztette.

A ránk maradt *11* névtelen, de első kiadójuktól: G. Schepsstől, Priscillianusnak tulajdonított *traktátus* bizonyos csalódást okoz, mert bennük — igaz, hogy részben apologetikai célzattal írt értekezések — nem sok megfogható, jellegzetes anyagot találhatunk eretnekségének meghatározására.[1] A 11 traktátus közül a három legfontosabb: *Liber apologeticus*, *Liber ad Damasum episcopum* és *De fide (et) de apocryphis*.

G. Schepß (CSEL 18) 1899. — K. Künstle: Eine Bibliothek der Symbole 1900; Antipriscilliana 1905. — E. Ch. Babut: Priscillien et Priscillianisme 1909. — Morin: RB 1913, 153—73 (a 11 trakt. szerzője Instantius); ezzel szemben M. Hartberger: ThQ 1913, 401—30 és Priscillianea 1922; J. Martin: HJB 1927, 237—51; mellette J. A. Davids: De Orosio et s. Augustino Priscillianistarum adversariis commentatio, Haag 1930 (v. ö. Gn 1931, 497—501) és D'Alès: RSR 1933, 5—44, 129—75 és Priscillien et l'Espagne chrét. 1936. — Bardy: DThC 13, 391—400. — H. Koch: ZKG 1928, 2—8 (P. Ambrosiaster-től függ). — M. Niccoli: Résumés des communicat. présentées au Congrès de Varsovie 1, 1933, 239—43 (A processzus.). — E. Massonneau: La magie dans l'antiquité rom. 1934 (cap. 6). — J. A. de Aldama: El simbolo Toledano I, R 1934; v. ö. ThR 1935, 337—41. — E. Barnikol: Theol. Jb. 1936—7, 6—18 (Phil. 2, 6 skv.).

7. **Pelagius**, valószínűleg Irországból származott; klasszikus műveltségű; szigorú erkölcsi felfogása nagy tekintélyt szerzett neki; «laikus szerzetes»[2] volt; a IV. század végén Rómában élt. Alexandriai Kelemen és Mopsuestiai Theodorus hatással voltak rá; az általa terjesztett tévtanok az emberi természetre és kegyelemre, az eredeti bűnre és a gyermekek megkeresztelésére vonatkoznak.

Tanítása ellen a harc 411-ben Karthágóban kezdődött, ahová Pelagius 410-ben, a nyugati gótok elől menekülve, barátjával, Caelestiussal együtt ment. Ágoston 412-ben irodalmi téren nyitotta meg ellene a küzdelmet. Miután több afrikai zsinat, valamint I. Ince és Zosimus pápák is elítélték az új tanokat, 431-ben az efezusi zsinat is csatlakozott (1. és 4. kánonok) Nyugat ítéletéhez.

Pelagius nagyszámú írásából *teljes egészükben* ismeretesek:

a) *Szent Pál leveleinek* (a zsidókhoz kivételével) *magyarázata (Expositiones)*, amely átdolgozott kiadásban Szent Jeromos (ML 30, 645-től 902-ig) és Hadrumetumi Primasius (ML 68, 413—686) neve alatt terjedt el. Egy reichenaui IX. századi kéziratban azonban az eredeti szöveg is megvan.

b) *Epistola ad Demetriadem* seu liber de institutione virginis (ML 30, 15—45 és 33, 1099—1120); a levél címzettje egy római patricia, akiről Jeromos (Ep 130) és Ágoston (Ep 150) is megemlékeznek (EP 1411 skv., EA 565—8). Egy rövid írása: *Libellus fidei ad Innocentium papam* (ML 48, 488—91).

c) *De libero arbitrio* (4 könyv) c. munkájából csak töredékek vannak (ML 48, 611—5). Libri tres de Trinitate c. ortodox műve teljesen elkallódott. Újabban G. de Plinval benső indító okok alapján nem kevesebb, mint 18 névtelen vagy álnév alatt ismeretes *értekezést és levelet* tulajdonít Pelagiusnak. Még további kutatások várhatók.

H. Zimmer: Pelagius in Irland 1901. — De Bruyne: Rb 1915, 358—92 (P. a Vulgata szentpáli szövegeinek szerzője); ellene Chapman: RHE 1922, 469—81; 1923, 25—42; v. ö. RBBull I n. 281 és ThR 1926, 124 skv. — A. Souter: P.' Expositions of 13 Epistles of St. Paul, 2 k. 1922—26. —

[1] A 11 névtelen értekezés a würzburgi egyetem könyvtárának egy V. v. VI. századi pergamenkódexében van meg.

[2] Szerzetes életet élt, de kolostori közösséghez nem tartozott. Bard. IV. 513.

J. A. Robinson: P.' Expositions of 13 Ep. of St. P.: Pseudo-Jerome interpolations, C 1931. — R. Hedde és E. Amann: DThC 12, 675—715; Gaudel u. o. 12, 382—406. — K. Müller: GN 1931, 113—8 (P. hazája). — G. de Plinval: RPh 1934, 9—42 (v. ö. ThLZ 1934, 402—4; ThR 1936, 96 skv. és RSPhTh 1936, 429—58 (P. tanítása). — Smits: StC 1932, 93—109 (Szent Ágoston és a Szent Pál-kommentár). — Coméliau: RHE 1935, 77—89 («Orat. P. i»). — H. Koch: RR 1933, 44—62 («vita aet.» és «regnum cael.» P. előtt); Rel 1935, 21—30 (P. és Zsid. írt levél). — «Ep. ad Demet.»-hez v. ö. Consette: NRTh 1933, 783—801. — Michalski: CTh 1936, 143—62 (Christologia). — Stelzenberger 1933, 178—82. — P. és az Ephesinum l. f. 50. §. — J. Kirmer: Das Eigentum des Fastidius im pelagianischen Schrifttum 1938; v. ö. ThR 1938, 232—5; Plinval ellen: RHE 1939, 5—21. — C. Martini: Ant. 1938, 293—334 (négy töredék) — J. J. Dempsey: Pel. s commentary on St. Paul, R 1937. — Merlin: Scientia 1936, 131 skk. (L'erreur de P.). — De Bruyne: RB 1931, 142—44 (antipel. adatok).

8. **Julianus, Aeclanum** (Benevento mellett; Apulia) püspöke; püspöki székétől megfosztva és számkivetésre ítélve, egy ideig Mopsuestiai Theodorusnál, majd Nestoriusnál időzött Konstantinápolyban; † kb. 454.; a pelagianizmus rendszerezője, antiochiai irányt követő exegéta. Ágoston **ellen írt** támadó munkáiból: *Ad Turbantium* (4 könyv) és *Ad Florum*[1] (8 könyv), terjedelmes részek találhatók Ágoston három válaszíratában. Újabban három exegetikai írást is Julianusnak tulajdonítanak: A pseudo-rufinusi kommentárt 3 kisebb prófétához (ML 21); egy Jóbhoz írt kommentárt, melyet Amelli A. adott ki (Spicilegium [tarlózás] Casinense 3, 1, 1897, 333—417);[2] végül egy Zsoltárokhoz írt kommentárt, melyet Ascoli G. J. (Archivio glottologico ital. 5—6, 1877 skv.) adott ki és amely valószínűleg a Mopsuestiai Theodorustól írt Zsoltár-kommentárnak csak átdolgozása.

Forget: DThC 8, 1926—31. — Hedde et Amann, u. o. 12, 702—7. — *Mg.*: A. Bruckner 1897; Die 4 Bücher an Turbantius 1910. — RAl 333; ehhez még Stiglmayr: ZkTh 1921, 495 skv. — Devreesse: DB Suppl 1, 1131 skv.; Rb 1928, 365 skv. — Bover: EE 1933, 405—14 (antioch. «teória»). — De Plinval: RPh 1934, 42. — Best: The Comment. on the Psalms 1936; v. ö. RHE 1937, 813 skv.

83. §. Ambrus, Milánó püspöke (339—97).

Ambrus, előkelő római családból származott; valószínűleg 339-ben Trierben született, ahol édesatyja praefectus praetorio Galliarum volt. Atyja korai halála után édesanyja három gyermekével együtt Rómába tért vissza. Itt öltött magára nővére, Marcellina szerzetesnői fátyolt (l. 78. § 2.); bátyja, Satyrus, aki egy ideig magasrangú államhivatalnok volt, már 378-ban meghalt. Ambrus, aki rétori és jogtudományi kiképzésben részesült, már 370 körül consularis (helytartó) Liguriae et Aemiliae; hivatalos székhelye Milánóban volt.

Mikor az ariánus felfogású Auxentius püspök meghalt (l. 80. § 3. c.), Milánóban heves tárgyalások folytak a katolikusok és ariánusok között, hogy kit válasszanak püspökké; Ambrus helytartói minőségében közvetíteni akart, amikor hirtelen, mintegy felsőbb akarattól vezetve, a két párt őt — bár erősen szabadkozott és még csak katechumen volt — püspökké választotta; 8 nap mulva megkeresztelkedett, valószínűleg 373 december 7-én pedig püspökké szentelték.

Simplicianus pap irányításával, aki utóbb utódja lett, először is teológiai tanulmányokat végzett; főleg a görög atyákat tanulmányozta. Jelentékeny vagyonát elajándékozta a szegényeknek, maga pedig szigorú, aszketikus életet élt. Ajtaja előkelő és szegény előtt egyaránt mindig nyitva állott; a segélyt kérők állandóan valósággal körültáborozták. Mint egyházi szónok rendkívüli sikereket ért el; v. ö. Ágoston, Conf. 6, 4.

Hatása mindenekelőtt korának egyházi és politikai helyzetére volt döntő. Félelem nélkül és törhetetlenül harcolt az Egyház egyedül-jogosultságáért a pogánysággal, arianizmussal és eretnekségekkel szemben, valamint az Egyház szabadságáért és önállóságáért az államhatalommal szemben («A császár az Egyházon belül van, de nem az Egyház fölött»; Contra Aux. 35). Az ő műve volt, hogy a szenátus pogány többségének — Symmachus rétor vezetésével — minden kísérlete, hogy a szenátus üléstermében Gratianus rendeletére 382-ben eltávolított Victoria (győzelem istennője) szobrot, mint az istenekbe vetett hit végső szimbolumát, visszahelyezzék, nem sikerült. Ugyancsak ő hiúsította meg az arianus felfogású Justina anyacsászárnénak azt az igyekezetét, hogy az arianizmusnak

[1] Turbantius és Florus itáliai püspökök, akik Julianusszal egy nézeten voltak és akiknek mint pelagianusoknak kiközösítés és számkivetés lett osztályrészük.

[2] Amelli ezt a kommentárt Jeromos egy tanítványa, Philippus neve alatt adta ki.

Milánóban templomot engedjenek át és így az ismét elismertetéshez jusson. Főképen az ő tevékenységének (zsinatok: Aquileja [381], Róma [382]) köszönhető, hogy az arianizmust főleg az illyriai tartományokban visszaszorították. Ambrus, három császár barátja és tanácsadója, volt az első püspök, akit a fejedelmek ingadozó trónjuk támogatására kértek fel (Maximus trónbitorló és Arbogast frank vezér ellen). Még magával a hatalmas I. Theodosiusszal szemben is érvényre juttatta az egyházi törvényeket. Midőn a császár Thesszalonikában 390-ben egy zendülés alkalmával 7000 embert lemészároltatott, Ambrus egy levélben nyiltan feltárta a császár előtt vétkének nagyságát és ezért a vezeklésnek szükségességét. Erre a császár alávetette magát a nyilvános egyházi vezeklésnek (Ob Theod 34; EH 624 skv.). Mikor Theodosius meghalt (395-ben), Ambrus mondotta fölötte a gyászbeszédet. Ambrus 397-ben halt meg, a milánói bazilikában van eltemetve. Emlékének napja: december 7.

Közvetlen, erős hatás áradt kiváló egyéniségéből, amelynek jellegzetes vonásai: a legtisztább gondolkodásmód és a legtökéletesebb önzetlenség; egyéniségének hatása alól senki sem tudta magát kivonni. Ambrus — miként I. Theodosius — korának legragyogóbb jelensége; azok közé a kiváló férfiak közé tartozik, akiknek tevékenysége és eszméi utóbb a középkori keresztény kultúra kialakulásában lényeges szerepet játszottak.

Csak csodálni lehet, miként talált Ambrus időt nagyarányú irodalmi működése kifejtésére, mikor tevékenységét annyira igénybe vette híveinek pasztorálása és tanítása. Igaz, hogy legtöbb munkája, nevezetesen az exegetikaiak, lelkipásztori működéséből nőttek ki; főképen *prédikációk*, ezek azután kissé átdolgozva könyvalakban jelentek meg; általában épülésül szolgáló tartalmúak. Ambrus többi írásában is uralkodó a *lelkipásztori-etikai érdeklődés*. Ambrus igazi római, gyakorlati természet; ámbár van filozófiai képzettsége, a dogmatikai spekulációra nincs sem ideje, sem hajlandósága, igaz, hogy ereje sem. Ennélfogva erkölcstani-aszketikus munkáiban ön .lóságot találunk, (e biblikus és dogmatikus műveinek anyagában erősen függ a görög atyáktól. Nyelvezete gyakran szónoki erejű és költői szépségű, főként prédikációiban, és gazdag idézetekben, kivált a római klasszikusokból (Vergilius); nem ritkán azonban szentenciásan rövid és csiszolt.

Paulinus klerikus, Ambrus egykori titkára, aki utóbb Afrikába költözött át, Szent Ágoston ösztönzésére megírta Vita s. Ambrosii c., lelki épülést szolgáló munkáját (ML 14, 27—46; Kaniecka M. S., Wa 1928). Olasz fordítás: Mi 1930 (névtelen). Kritikák: Grützmacher, Festg. A. Hauck 1916, 77—84; Palanque J. R., Rev SR 1924, 26—42, 401—20 és S. Ambroise et l'empire rom. 1933, 409—16.

Kiad.: J. du Frisch és N. le Nourry, 2 k. 1686—90. — ML 14—17. — Exeget. műveit kiad.: C. Schenkl és M. Petschenig (CSEL 32 [3. rész] 62, 64) 1897—1919. — *Egyes műveinek kiad.:* De virg. ed. O. Faller (FlP 31) 1935, ObSatyri ed. B. Albers (FIP 15) 1921. — ObTheod. ed. M. D. Mannix, Wa 1925. — Hel. et ieiun. ed. M. I. A. Buck: Wa 1929. — De Nabuthe ed. P. McGuire, Wa 1927. — De Tobia ed. L. M. Zucker, Wa 1933. — De myst. és De sacr. ed. J. Quasten (FlP 7) 1936, 113 skk. — *Németül:* J. E. Niederhuber (BKV² 17, 21, 32) 1914—1917. — *Mg.:* A. Baunard, P 1899³. — P. de Labriolle, P 1908. — A. Largent: DThC 1, 942—51. — R. Wirtz, Trier 1924 (népszerű). — U. Moricca, To 1928. — D. Franses, N 1935 (népszerű). — F. H. Dudden, 2 k. O. 1935. — H. von Campenhausen: A. von Mail. als Kirchenpolitiker 1929; v. ö. ThLZ 1931, 469—72. — E. K. Rand: Founders of the Middle Ages, C. (Mass.) 1928, 69—101. — J. R. Palanque: S. A. et l'Empire Romain 1933; v. ö. AB 1934, 395—401 és CHR 22, 1936—37, 304—18. — Életrajzához: Dölger: AC 3, 62—72 (neveltetése). — Palanque: Byz 8, 1933, 41—7 (Gratianus!); Mélanges off. à J. Vianey, P 1934, 19—27 (legrégibb francia életrajz). — Franses: StC 11, 1934, 47 skv. (születésének éve 339—40). — J. Wytzes: Der Streit um den Altar der Viktoria (szöv. kommentárral), A 1936. — Galtier: RSR 1936, 563—78 (A. és a Tomus Damasi). — Wilmart: EL 1936, 169—206 (S. A. et la «Légende dorée»). — L. Malunovicz: De ara Victoriae in Curia Rom . . . Wilno 1937. — Brok: Hist. Tydschr.: 1939, 17—35 (Justina császárné). — L'Esamerone ed. E. Pasteris (ford.-sal), To 1937. — Dei doveri degli Ecclesiastici ed. A. Cavasin (ford.-sal), To 1938. — Scritti sulla verginità ed. M. Salvati (ford.-sal), To 1938. — J. H. Gillis: The Coordinating Particles in Saints Hil., Jerome, Ambrose and Augustine, Wa 1938.

1. *Exegetikai írásaiban*, melyek irodalmi hagyatékának nagyobbik felét alkotják, Ambrus a zsidó Philo és Origenes irányához csatlakozik és elfogadja a szentírási szövegek hármas értelmét (l. 40. §); prédikációiban a moralizáló és allegorizáló írásmagyarázatot alkalmazza; talán nincs még egy keresztény író, aki a nevezett két exegétától tartalmilag is annyira függne, mint Ambrus. Ennélfogva exegézise — bár Szent Vazul hatására némileg

enyhített mértékben — semmi más, mint a szent szöveg újabb és újabb allegórikus és típusos értelmezése. A bibliai történet legjelentéktelenebb tényeiben Ambrus a hitről és életről szóló mélyértelmű oktatásokat fedez fel; pl. Noé bárkája — szerinte — az emberi testet jelenti; az emberi testrészekben felismeri a bárka egyes részeit és a bárkában lévő állatokat összehasonlítja az érzéki kívánságokkal. A Lukácshoz írt kommentár kivételével, csak ószövetségi könyveket, illetőleg szövegeket magyarázott.

a) *Hexaëmeron* (6 könyv); irodalmi mestermű, tele remek természetfestéssel; e munka tulajdonképen 6 egymásután következő napon elmondott 9 homiliából áll; elmondásuk ideje: 388 után; forrásul használta Szent Vazul hasonló című munkáját (EP 315—9).

b) A következő értekezései csaknem kivétel nélkül homiliákból nőttek ki: De Paradiso, De Cain et Abel, De Noe, De Abraham (2 könyv), De Isaac et anima, De Jacob et vita beata (2 könyv), De Joseph, De patriarchis (Gen 49), De Helia et ieiunio, De Nabuthe, De Tobia, De interpellatione Job et David, Apologia prophetae David. Ezekhez csatlakoznak még: Enarrationes in 12 psalmos (1, 35—40, 43, 45, 47, 48, 61) és egy szélesen megalapozott Expositio in psalmum 118 (EP 1258—63, 1278 skv. 1312—24; EA 380 skv.).

c) Ambrus munkái közül a legterjedelmesebb: *Kommentár a Lukács-evangéliumhoz* (10 könyv); 25 prédikációt és több értekezést foglal magában; az 1. és 2. könyv teljesen Origenestől függ (EP 1301—10; EA 422—36).

2. *Erkölcstani-aszketikus írások.*

a) *De officiis ministrorum* (3 könyv); 386 után írta és a milánói egyházmegye klerikusaihoz intézte; a keresztény etikának első összefoglaló **előadása,** Cicero hasonló című, stoikus felfogású munkájának — amelyet az anyag elrendezésében is követ — keresztény kiadása. (EA 444—50).

b) Ambrus több írásában magasztalja a *szűzességet,* főleg a szerzetesnői hivatást: De virginibus ad Marcellinam sororem (3 könyv; l. 78. § 2.), De viduis, De virginitate, De institutione virginis, Exhortatio virginitatis és mások; egy nem hiteles írásról l. 84. § 2.

3. *Ambrus dogmatikai írásai.*

a) *De fide ad Gratianum* (5 könyv); védelmezi a Fiú istenségét az ariánusokkal szemben. *De spiritu Sancto* (3 könyv) c. munkáját szintén Gratianus császár kérésére írta és neki ajánlotta. *De incarnationis dominicae sacramento* c. munkája az ariánizmus ellen szól (EP 1264—74, 1280—89).

b) *De mysteriis:* az újonnan megkeresztelteknek számára a keresztségről, bérmálásról és az Eucharisztiáról értekezik (EP 1329—34). *De sacramentis libri VI.* c. munka tárgya ugyanaz, mint az előbbié, azonkívül szól még a Miatyánkról. Morin szerint ezek az írások Ambrus előadásai nyomán készültek; az előadásokat gyorsírták, azután átdolgozták (EP 1336—40). *Explanatio symboli ad initiandos:* hitelessége kétes.

c) *De paenitentia* (2 könyv), támadja a novatiánusok rigorizmusát; csak a katolikus Egyház (nem az eretnekek) birtokolja a bűnök megbocsátásának hatalmát (EH 598—603; EP 1292—1300).

4. *Beszédei és levelei,* kortörténetileg fontosak; művészi formájúak; ismeretesek: 2 gyászbeszéde bátyja, *Satyrus* halálakor († 378; EP 1275—7); beszéde a meggyilkolt *II. Valentinianus császár* temetése alkalmából († 392; EP 621—3); beszéde *I. Theodosius császár* halálakor a gyászszertartásnál (395 febr. 25; EH 624—6) és *Sermo contra Auxentium de basilicis tradendis* (386), amikor II. Valentinianus elrendelte, hogy Milánó összes templomait át kell adni az ariánusoknak. Levelezését Ambrus maga gyüjtötte össze és tette közzé, de csak hiányosan maradt az utókorra. Jelenleg csak *91 levelét ismerjük,* ezek közül a 22. nem hiteles. A gyüjtemény nagyrészt hivatalos írásokat, véleményeket, zsinati tárgyalásokról tudósításokat stb. tartalmaz.

5. Már Hilarius megkísérelte a népéneknek az istentiszteletbe való bevezetését, de kevés eredménnyel (l. 80. § 4.); Ambrus fáradozását teljes siker koronázta. A liturgikus himnuszéneklésnek a nyugati Egyházban ő a megalapítója. A milánói egyházközségben már 386-ban megszilárdult intézmény volt a himnuszok éneklése és ugyanakkor a zsoltároknak egymást váltogató két kórusban történő éneklése. Az éneklésnek ez a módja Milánóból kiindulva egész Nyugaton elterjedt.

Ambrus nemcsak himnuszokat (himnusz-szövegeket) írt, hanem *himnuszaihoz dallamokat is szerzett* zenei vonatkozásban, mint ezt Ágoston kifejezetten említi (Conf 9, 7), a görög egyházi dallam van rá hatással. Az egyházi himnuszokat a VII. század óta általában «hymni ambrosiani» névvel jelölik, éppen ezért nem minden «Ambrus neve alatt» ismeretes himnusz Ambrus műve. Már Ágoston tanúskodik 4, Ambrustól való

himnuszról, amelyek metrikus, korrekt jambusos dimeterekben, négy verssoros strófákban vannak szerkesztve: Deus creator omnium (esti ének Confess. 9, 12);[1] Aeterne rerum conditor (reggeli ének; Retract. 1, 21), Iam surgit hora tertia (Krisztus kereszthaláláról; De nat. et grat. c. 63), Intende, qui regis Israel (karácsonyi ének; Sermo 372). Legalább még 8 himnuszt származtathatunk Ambrustól; Dreves 14-et, Walpole 18-at ismer el hitelesnek. Szövegek: Lietzmann (KlT 47—9) 1910; Blume és Dreves in Anal. hymnica 50, 1907; Walpole A. S., Early Latin Hymns 1922, 16—114.

6. *Írások, melyeket tévesen tulajdonítottak Ambrusnak: Hegesippus sive de bello Judaico:* Flavius Josephus «A zsidók háborúja» munkájának egy névtelentől a IV. század végén készített latin fordítása; az előszóban említett *Res gestae Machabaeorum* Morin szerint megtalálható egy nyomtatásban még meg nem jelent Passio Machabaeorumban. A szerző talán Dexter, Szent Jeromos barátja. *Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio* szerint a római jog lemintázása az ószövetségi törvénynek; csonkán van meg; jogtörténetileg fontos (394 v. 95-ben); a szerzőről biztos adatunk nincs.

Mg.: G. M. Dreves: A. Ambr., «der Vater des Kirchengesanges» 1893. — A. Steier: Unters über die Echtheit der Hymnen des A. 1903. — Ermoni: DAL 1, 1347—52 (himn.). — P. Ramatschi Die Quellen von De fide ad Grat., Diss. Br 1923. — G. Mamone: Did 1924, fasc. 2, 3—164 (levelek). — M. F. Barry: The Vocabulary of the moral-ascet. Works of St. A., Wa 1926. — S. M. Adams: The Latinity of the Letters of St. A., Wa 1927. — M. Martin: The Use of Indirect Discourse in the Works of St. A., Wa 1930. — M. Carpaneto: Did 1930 fasc. 1, 35—156 (szónoki művek). — M. D. Diederich: Vergil in the Works of St. A., Wa 1931; v. ö. PhWo 1933, 823—7. — M. Th. Springer: Nature-Imagery in the Works of St. A., Wa 1931. — M. R. Delaney: A Study of the Clausulae in the Works of St. A., Wa 1934. — L. T. Phillips: The . . . Clauses in the Works of St. A., Wa 1937. — A. Nohe: Der Mailänder Psalter 1936. — *Műveinek kronológiájához* v. ö. Palanque 1933, 435—79 és Dudden 1935 (l. f. u. e. §).

Ért.: Vaccari, Bi 1922, 449 skv. (Abrah. 2, 11). — Martroye, Mél. P. Fournier, P 1929, 503—10 (ep 5—6). — W. Völker: ThSK 1931, 205—7 (Abraham). — Palanque: RevEA 1931, 346—56 (Offic. 3, 7, 46—51); REL 1933, 153—63 (ep 27—36). — Favez: REL 1932, 423—9 (Ob Theod. 41—53). — H. Delehaye: Les origines du culte des martyrs 1933², 75—80 (ep 22). — Haeringen: Mn 1937, 28—33, 229—40 (ep 20—21). — H. Lewy: SbB 1934, 4. sz. (Philon-szövegek a De Abrah.-ban). — De sacramentis-ről: Ghedini: Ambrosius Boll. lit. 1931, 75—80 (eredetisége mellett); F. H. Dudden (l. f. u. e. §), 1935, 705—9 (eredetisége ellen). — Birch, 1924 (l. f. 81. §). — Rivière: RevSR 1934, 550—3 (4, 15-höz). — Basil: CJ 1933, 612 (ep 37, 36). — H. Fuchs: Her 1933, 348 skv. (himn.). — Koetschau: ThLZ 1934, 10 (Lk-komm.). — Dölger: AC 4, 153—65 (Inschr. des Thekla-bapt.). — Lefort: Mu 1935, 55—73 (l. f. 54. §). — Lukman: BV 1936, 288—97 (Off 1, 29, 142). — Dölger: AC 5, 232—47 (ObSat 1, 43).

Munkák Ambrus neve alatt: Hegesipp. ed. V. Ussani (CSEL 66) 1932; ehhez Ussani: RAL 1933, 342—6 (5, 44; 1, 5); AttiPontAcRend 8, 1931—2, 227—37; 9, 1933, 107—18; 10, 1934, 165—75; v. ö. BFC 39, 1932—33, 140—4; Mn 1932, 321—35. — W. F. Dwyer: The Vocabulary of Hegesippus, Wa 1931. — J. P. McCormick: A Study of the Nominal Syntax and of Indirect Discourse in Hegesippus, Wa 1935. — O. Scholz: Die Heg.-Ambros.-Frage 1913. — Bareille: DThC 6, 2120—2. — *Lex Dei:* F. Triebs: Studien zur Lex Dei 2 füzet, 1905—07. — E. Volterra: MemAcadLincei 3, 1931, 1—123 (zsidó szerzőtől). — Ostersetzer: RevEt juives 1934, 65—96. — C. Hohenlohe: Ursprung und Zweck der Coll. leg., W 1935 (a szerző Ambrus). — N. Smits: Mos et rom. leg. coll., Diss. Groningen 1935; v. ö. Kübler: ZSR 1936, 336—61. — *Pass. Machab.-hoz:* v. ö. Morin: RB 1914, 83—91. — De lapsu virg.-hez: l. a. 84. §. — Ussani: AlPh 1936, 455—62 (szláv Josephus). — F. Schulz: StDocHistJur 1936, 20—43 (szentírási szövegek a Legum collatio-ban). — H. Dörrie: Passio Ss. Machabaeorum (GAb 3. Ser. 22) 1938. — Volterra: RivStorDirIt 1936, 365—80 (Coll. leg.).

Ambrus tanításai írásai alapján.

Ambrus megkeresztelkedése után, az általa áttanulmányozott, részben nem teljesen kifogás nélküli forrásokból (Philo, Origenes) meglepő biztossággal, a keresztény igazságoknak lényegében kezdettől fogva lezárt, bensőleg kiegyensúlyozott rendszerét alkotta meg, a tévest kiküszöbölve, az igazat nagylelkűleg, pazar kézzel továbbadva; a keleti és nyugati Egyház összhangban lévő hitének ő a legjobb tanúja.

1. *Szentháromság.* Ambrus, miként Hilarius, vallja a nicénumot a niceai és más az ortodox tanítást kifejező formulákkal is (EP 1269). Hilarius után az ortodoxiának ő a legjelentősebb harcosa az arianizmus és a macedonianizmus ellen; tanítja a *Szentlélek valóságos istenségét* és a *Szentlélek származását az Atyától és Fiútól* (EP 1281—4).[2]

[1] Hálát mond az elmúlt napért és az eljövendő éjtszakára oltalmat kér a bűn ellen.
[2] Schütz, I. 411.

2) *Krisztológia.* Hilariustól eltérőleg (l. 80. §) félreérthetetlenül tanítja Krisztus valóságos emberségét a dokéták, manicheusok és apollinaristák ellen (EP 1267). Egy helyen (Fide 2, 8, 61) megtalálható ugyan nála a «persona hominis» (Christi) kifejezés, a görög *πρόσωπον*-fogalom (l. 56. § és 72. §) utóhangja, vallja azonban, hogy Krisztus a két természetben Egy, teljes az istenségben és teljes az emberségben (Excess Sat 1, 12).[1]

3) *Az angyalok* Isten üdvözítő akaratának végrehajtó szervei. Angyalok és emberek között lelki rokonság áll fenn. Az angyalok «Isten országába» (domicilii caelestis habitaculum; ep 76, 12) tartoznak; v. ö. Ágostonnál: «Civitas Dei». Ambrus — miként Origenes — hiszi, hogy az egyes egyházaknak és állapotoknak őrzőangyalaik vannak, sőt azt látszik állítani, hogy minden embernek van őrzőangyala (In Ps 37, 43; Ps 38, 8).

4) Ambrus kifejezetten beszél a *bűnös állapotról*, amelyet minden ember örököl, és amely őt a bűnbe leköti (noxiae conditionis hereditas; Ps 38, 29); ezért meg kell keresztelni a kisdedeket is (EP 1324). A meg nem keresztelt ember az ördöggel szerves kapcsolatban áll, mint annak «membrum»-ja és «semen»-je. Irásainak egyik-másik helyén a konkupiszcenciának és a vétkezésre örökölt hajlandóságnak gondolata annyira előtérbe lép, mintha ez volna az eredeti bűnnek lényege (Apol. David 56).[2] Amit Ádámtól örököltünk, az — úgy látszik — inkább «lubricum delinquendi» és nem «peccatum», amiért az ítélet napján nem fogunk büntetésben részesülni (Ps 48, 8). Sőt egy helyen (Myst 32) azt állítja, mintha a keresztségben csak a «propria», a lábmosásban a «hereditaria peccata» töröltetnének el.[3] Tanúsítja a vágykeresztséget (Ob Val 51—3) (EH 621—3).

5. *A szentmise.* A «missa» szót, a hívek miséjének megjelölésére, először Ambrusnál olvassuk: Ep 20, 4.[4] Szent Ágostonnál egy helyen (Sermo 49, 8) találkozunk a «missa» szóval és itt a jelentése: elbocsátás (missio = dimissio). A szentmisének *áldozati jellegét* többször félreérthetetlenül kifejezésre juttatja; pl. «Ante agnus offerebatur, offerebatur et vitulus, nunc Christus offertur (Offic 1, 48, 238).

6. *A bűnbánati fegyelem.* Ambrus tanuskodik az una paenitentia gyakorlatáról, vagyis az őskeresztény gyakorlat szerint csak egyszer megengedhető (szentségi) *nyilvános töredelemről.* Korholja azokat, akik ebben többször óhajtanának részesedni; mert ha komoly lett volna a töredelmük, akkor nem gondolnának annak megismétlésére, «quia sicut unum baptisma, ita una paenitentia, quae tamen publice agitur».[5] Elvileg azoktól is, akik titkos súlyos bűnöket követtek el (occulta crimina: az őskeresztény értelemben[6] veendő), nyilvános vezeklést, töredelmet kíván,[7] amit természetesen a pap előtt történő titkos bűnmegvallás előz meg. A töredelemnek másik módja, melyről Ambrus megemlékezik: a naponként gyakorlandó magántöredelem az elkövetett «delicta leviora» eltörlésére, ami egyházi közreműködés nélkül megy végbe (Paen 1, 16; 2, 10; EH 598—603). Paulinusnak egy adata (Vita Ambrosii 39), melyre gyakran történik hivatkozás, nem hozható fel a poenitentia eccl. privata létezésének bizonyítására (EP 2025).

7. *A római primátus.* Az Ursinus által veszélyeztetett Damasus pápa érdekében írja Ambrus Gratianus császárnak: «Totius orbis Romani caput Romanam Ecclesiam atque illam sacrosanctam, apostolicam fidem, ne turbari sineret, obsecranda fuit clementia vestra; inde enim in omnes venerandae communionis iura dimanarunt». (ep 11, 4). Ambrus elmondja, hogy bátyja, Satyrus, keresztelkedése előtt bizonyosságot akart szerezni annak a püspöknek ortodox hitéről, kit arra kért, hogy neki a keresztség szentségét kiszolgáltassa, «percontatus ex eo (sc. episcopo) est, utrumnam cum episcopis catholicis hoc est *cum Romana ecclesia conveniret*» (Exc Satyr 1, 47). A primátus-tan bibliai indokolásának történetére mégis jellemző, miképen értékeli Ambrus a Fülöp Cezáreájának környékén történt és

[1] Schütz, I. 389, 581.

[2] Lásd Schütz, Dogm. I. 560 skv.

[3] Lásd Schütz, Dogm. II. 361. skv.

[4] Egyébként Ambrus az oblatio és sacrificium szavakat használja. E levélben népies szólásmódban használja a «missa» szót. Egy magyarázat szerint itt synekdoche (egész és rész felcserélése) alkalmazását találjuk, mivel az egész áldozati cselekmény egy részétől: az «elbocsátásoktól» (missiones, *missae*) kapta nevét: a katechumenek miséje végeztével a meg nem keresztelteket elbocsátása történt, a hívek miséje pedig szintén elbocsátással ért véget (Ite, missa est = menjetek, elbocsátás van). Lásd Bard. III. 543.

[5] Lásd: Schütz, Dogm. II. 571, 535, 563 és más helyeken.

[6] Schütz, II 571 és Poschmann, Die abendl. Kirchenbusse 1928, 6—10.

[7] Ez a nyilvános, kánoni vezeklés: «paenitentia» egy életben csak egyszer volt végezhető: una paenitentia. Lásd Schütz, u. o.

Mátétól (16, 15 skv.) leírt jelenetet: Krisztus megvallása által Péter az első helyet foglalta el «primatum egit, primatum confessionis utique, non honoris, primatum fidei, non ordinis» (Incarnat 4, 32).[1]

8. *Mennyország, tisztítóhely, pokol.* Az összes megholtak lelkeinek keresztül kell menniök a tűzlángokon, még Jánosnak, a kedvelt tanítványnak is (Ps 118 sermo 20, 12); *az igazak* keresztülmennek, mint Izrael népe a Vörös-tengeren, *a hitetlenek*, mint a Fáraó, számára a láng örökkétartó «ultor ignis» lesz. A *bűnösök* két csoportra különülnek a szerint, amint az ítélkezés mérlegén jó vagy a rossz cselekedeteik vannak túlsúlyban. Az előbbi csoport számára a lángok tisztítótűzzé lesznek, mely után a paradicsom boldogsága következik (Ps 36, 26; Apol. David 6, 24; Ep 2, 14 és 16). Sőt — Ambrus szerint — még a második csoport számára is fennáll a megmentés reménye. Ambrus reméli, de sohasem tanítja az Origenestől elgondolt apokatasztaziszt a halálos bűnben elhúnyt keresztények javára.[2] (Exc Satyr 2, 116; Ps 1, 54).

9. A *hitbuzgalmi élet* történetében Ambrus vezetőhelyet foglal el. Méltán mondják őt a «Mária-tisztelet védőszentjének». Krisztus szűzi Édesanyjának ideális képét rajzolja meg: élete az erények iskolája (Lk 2, 1 skv.; Virg 2, 2 és 6 skv.; Inst Virg 5 skv.); ő az üdvöthozó új Éva, aki legyőzte a sátánt (Ep 63, 32; 49, 2). Amikor Ambrus Mária teljes bűnnélküliségét hangsúlyozza, ezzel még nem állítja az eredeti bűntől való mentességét[3] (Inst Virg 33; Lk 10, 42; Ps 118 sermo 22, 30).

10. Az *angyalok, szentek, vértanúk* és *ereklyék iránti tiszteletének* is, néha szinte szertelen lelkesedéssel kifejezést ad. *Krisztus keresztjét és a kereszt szegeit* tiszteletreméltóknak mondja Krisztusra való tekintettel, akire a tisztelet irányul; különben pogány babona volna[4] (Ob Theod 46). Ambrus gyászbeszédeiben a *megholtakért való könyörgéseket* mond és érettük szentmiseáldozatot mutat be (ep 39, 4).[5]

J. Ev. Niederhuber: Die Lehre des hl. A. vom Reiche Gottes auf Erden 1904; Die Eschatologie des hl. A. 1907. — St. Lisiecki: Quid S. A. de ss. Euch. docuerit, Diss. Br 1910. — J. Huhn: Die Bedeutung des Wortes Sacramentum bei dem Kirchenvater A. 1928 (v. ö. JL 10, 1930, 309 skv.); Ursprung u. Wesen des Bösen u. der Sünde nach der Lehre des A. 1933. — Bernareggi: SC 1931, 42—58 (Mariol.). — A. Pagnamenta: La Mariologia di s. A., Mi 1932. — Agius: Downside Rew 1932, 126—37 (l. f. 40. §). — Mersch 2, 1933, 369—71. — Stelzenberger 1933, 234—42, 491—502 és még több helyen. — Rivière: RTA 1934, 349—67 («318»; alleg. exeg.). — Bardy: DSp 1, 425—8. — *Liturgiatörténet:* Callewaert: Ambrosius 8, 1932; cf. JL 12, 1932, 425 (böjti idő). — H. Frank: JL 12, 1932, 145—55 (= SC 1934, 683—95); 13, 1936, 1—10 (karácsony és vízkereszt). — Dölger: AC 4, 271—5 («missa»). — Paredi: SC 1935, 3—14 (keresztelési formulák). — K. Schwerdt: Stud. zur Lehre des hl. A. von der Person Christi 1937. — Wilbrand: Missionsw. u. Religionsw. 1, 1938, 193—202 (a pogányság küldetése). — Rivière: RevSR 1939, 1—23 (rédemption). — J. Gapp: La doctrine de l'union hypostat. chez s. Am., Irsoudun 1938. — A. Paredi: I prefazi ambrosiani, Mi 1937. — Frank: Gl. Überlieferung (Festschr. Herwegen) 1938, 136—73 (a bűnbánók reconciliációja.).

84. §. Ambrosiaster és Remesianai Niceta.

1. Erasmus óta az addig Ambrus neve alatt ismeretes, Damasus pápa (366—84) korában Rómában keletkezett *Commentaria in XIII.*[6] *epistolas beati Pauli* c. munka mindmáig ismeretlen nevű szerzőjét: **Ambrosiaster** (= Pseudo-Ambrosius) névvel jelölik. Ezt a művet általában kiváló alkotásnak tartják; exegézise gyakran éleselméjű, történelmi érzékről tanuskodik, idegenkedik az allegórikus túlzásoktól, anélkül mégis, hogy a típusokat egészen kizárná. A jeromoselőtti latin Pál-szövegnek és az ágostonelőtti Pál-értelmezésnek fontos tanuja.

A sokat vitatott kérdés, hogy ki ennek a műnek szerzője, még ma sincs megfejtve. Többeknek a véleményük, hogy Damasus pápa rágalmazó vádlója, egy Izsák nevű zsidó a szerző, aki kereszténnyé, majd utóbb ismét zsidóvallású lett és akinek neve alatt az ú. n. *Fides Isaatis ex Judaeo* c., a Szentháromságról és Megtestesülésről szóló rövid

[1] Lásd Schütz, Dogm. II. 279. skv.
[2] Schütz, Dogm. II. 649, 685. l.
[3] Lásd Schütz, Dogm. II. 75. skv.
[4] Schütz, II. 345.
[5] Schütz, II. 506.
[6] A zsidókhoz írt levelet nem magyarázza.

értekezés maradt fenn (Morin [1899], Wittig, Souter). Morin G., ennek a véleménynek kezdeményezője, idő multán még három más szerzőt javasolt: Hilarianus Hilarius prokonzult (1900), Antiochiai Evagriust (1914; l. 54. § 18.) és végül N. Aem. Dextert (1928; l. 2. § 1.).

Határozottan Ambrosiasternek tulajdonítható még a pseudo-ágostoni *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* c. munka, amely tarka összevisszaságban 127 exegetikai és dogmatikai kérdést tárgyal. Ambrosiaster címére további munkák utalása (pl. Hegesippus, Lex Dei, l. 83. §. 6.) kevésbbé valószínű. A Commentaria és a Quaestiones tanításaira vonatkozólag meg kell említenünk, hogy a szerző a kegyelemről és az eredeti bűnről kifejtett nézetével bizonyos értelemben megelőzte az ágostoni felfogást (Mundle véleményével szemben).

Kiad.: ML 17, 45—508; Quaestiones ed. A. Souter (CSEL 50) 1908; Fides Isaat. ed. Souter: JTS 31, 1929—30, 1—9. — *Ért.:* Morin: RHL 1899, 97—121 (Isaak mellett). — J. Wittig: KGAbh 4, 1906, 1—66 és 8, 1909. — Morin: RB 1903, 113—31; 1914, 1—34; 1928, 251—55. — W. Mundle: Die Exegese der paulin. Briefe im Komm. des A. 1919. — A. Souter 1927, 39—95. — Bareille et Mangenot: DThC 8, 1—8. — Gaudel: DThC 12, 367—71 (áteredő bűn). — Bardy: DBSUppl 1, 225—41; Rb 1932, 343—56. — Buonaiuti: RR 1926, 401—27 (áteredő bűn). — Jäntsch: Sch 1934, 92—9 (kegyelemtan).

2. **Niceta, Remesiana** püspöke (Szerbiában, Nistől keletre)[1]; barátja Nolai Paulinusnak, akit kétszer meglátogatott; Paulinus tanúsága szerint himnuszokat írt és az egyházi ének ügyében fáradozott. † 414 után.

Főmunkája: 6 *libelli instructionis*, hitjelöltek számára; teljesen csak az 5. libellus van meg, amely az Apostoli hitvallásnak szimbólumtörténetileg fontos magyarázata; a 3. libellushoz tartoznak valószínűleg a De ratione fidei és De Spiritus S. potentia c. értekezések.

Ad lapsam virginem c. írása, melyet Gennadius említ, talán a pseudo-ambrusi De lapsu virginis consecratae (ML 16, 367—84) c. munkával azonos (EP 1335). Tőle való még két beszéd: *De vigiliis* (kiad.: Turner, JTS 22, 1920—21, 306—20) és *De utilitate hymnorum* (kiad.: Turner, JTS 24, 1922—3; 225—52), továbbá egy rövid értekezés: *De diversis appellationibus* (Christi).

Morin G. és Burn A. E. — meggyőző érvek nélkül — Nicetát vélik a **Te Deum laudamus**[2] szerzőjének is (10 ír kézirat állítja ezt róla), amit a VIII. század óta Szent Ambrusnak, Hilariusnak, Ágostonnak és másoknak tulajdonítanak.

Kiad. és mg.: A. E. Burn, C 1905. — W. A. Patin, Mn 1909. — Amann: DThC 11, 477—9. — J. Zeiller: Les origines chrét. dans les provinces danubiennes de l'Emp. Rom. 1918, 549—58. — Ad laps. virg.-hez v. ö. J. Duhr, 1934 (l. f. 81. §) és A. Nohe: Der Mailänder Psalter 1936, 108 skv. — *Te Deum-hoz* v. ö. A. E. Burn: The Hymn Te Deum and its Author 1926; németül: O. Wissig, Kassel 1930. — M. Trost: JTS 1933, 250—7. — Jungmann: ZkTh 1937, 105—7. — Baumstark: OC 1937, 1—26 («Te Deum» és görög matutinum-himnuszok). — Trost: JTS 1938, 388—91.

Niceta miliőjébe és korába tartozik — Morin szerint, RSPhTh 1937, 307—17) — **Laurentius,** Novae (Moesiában) püspöke is, akinek két homiliáját (ML 66, 89—116) ismerjük. A ML 66, 116—24 jelzett prédikáció Aranyszájú Szent Jánostól való: ZkTh 1906, 183.

85. §. Aquilejai Rufinus († 410).

Tyrannius Rufinus 345 körül született, keresztény szülőktől; születésének helye: Concordia (Aquileja mellett). Már tanulmányai idején, Rómában megismerkedett Jeromossal. Néhány évet, mint szerzetes, Aquileja egyik kolostorában töltött, ahol rövid időre Jeromos is megfordult. Itt keresztelkedett meg. Az előkelő római asszony, idősebb Szent Melánia kíséretében 371-ben Egyiptomba utazott. Meglátogatta a nitriai és sketisi pusztákban élő szerzeteseket, majd Alexandriában több évig a vak *Didymus* tanítványa volt, akinek hatására lelkes híve lett Origenesnek. Pártfogóját, Melániát 378-ban Jeruzsálembe követte; az Olajfák-hegyén szerzetesként élt és János jeruzsálemi püspök pappá szentelte.

[1] Lásd Bard. III. 598. l.

[2] A Te Deum összefüggésben látszik lenni az annak idején még improvizált eucharisztikus imádsággal.. (Ez az eucharisztikus ima nem más, mint a szentmise a praefatiótól a Pater noster-ig; más néven anafora vagy canon.) Az ilyen improvizált jelleg jellemzi a kezdődő himnusz költészetet, ami éppen az agapékon volt szokásos. — V. ö. Bihlmeyer I. 335—6.

Jeromossal, aki 386-ban a közeli Betlehemben telepedett le, továbbra is baráti kapcsolatban volt mindaddig, míg Epiphanius az Origenes-viszályt lángra nem lobbantotta (l. 66. §). Jeromos ekkor Epiphanius pártjára állott, Rufinus pedig János püspököt támogatta. Ez a konfliktus egyelőre, még Rufinusnak Itáliába való visszatérése előtt, barátságos úton elintéződött. Amikor azonban Rufinus Rómában Origenes «*Περὶ ἀρχῶν*» c. főművét latin fordításban megjelentette és ebben a mű heterodox — állítólag eretnekektől interpolált — tételeit lehetőleg eltávolította, sőt az előszóban Jeromosra, mint Origenes csodálójára hivatkozott, a viszály fölötte heves vitairatokban újra megindult; Rufinus közel volt ahhoz, hogy a pápa elítélje (l. alább). A nyugati gótok betörése kb. 407-ben menekülésre kényszerítette őt Aquilejából, ahol 400 óta élt és Dél felé menekülve, 410-ben Messinában meghalt.

Rufinus a keresztény irodalomban elsősorban mint fordító jelentős. Mivel Nyugaton a görög nyelv ismerete egyre csökkent, a teológia iránt érdeklődő világ számára hozzáférhetővé akarta tenni a görög irodalom fontosabb műveit. Az általa lefordított szerzők összeválogatásában határozott tervet nem lehet felismerni.

1. *Rufinus fordítói tevékenysége.*

a) Legnagyobb számban *Origenes* írásait fordította: De principiis; kommentárrészletek az Énekek énekéhez és a Rómaiakhoz írt levélhez; homiliák: 17 a Genezishez; 13 az Exodushoz; 16 a Leviticushoz; 18 a Numerihoz; 26 Józsue könyvéhez; 9 a Bírák könyvéhez; 9 a Zsoltárok könyvéhez. Lefordította *Pamphilusnak* Origenest védelmező munkája 1. könyvét; ehhez függeléket is írt: De adulteratione librorum Origenis c. értekezést (l. 41. § 8.).

b) *A pseudo-Klementinákból:* Kelemen levelét Jakabhoz és a Recognitiones 10 könyvét (l. 15. § 4). A «*De recta in Deum fide*» c. dialogust (l. 42. § 4.). *Nagy Szent Vazultól:* 2 szerzetes regulát (egybe vonta össze) és 8 beszédet; *Naziánzi Gergelytől 9 beszédet: Evagrius Pontikustól* több szentencia gyüjteményt és a *Sextus-mondások* keresztény átdolgozását (l. 13. § 3.).

c) *Caesareai Eusebiustól:* Egyháztörténete 10 könyvét (az eredeti munka 9. és 10. könyvét egy könyvbe zsúfolta össze). *Caesareai Gelasius* megírta Eusebius Egyháztörténetének folytatását és ez szolgált mintául Rufinusnak az ő két könyvből álló egyháztörténeti munkájához, mit az általa fordított előbbemlített Eusebius-Egyháztörténethez (10. és 11. könyvként) csatolt (l. 48. § és 49. § I. 1.).[1]

d) Végül lefordította a *Historia monachorum in Aegypto* c. munkát (l. 46. § A. 1.).

2. *Rufinus önálló munkái:*

a) Két önmagát védő írása az Origenes-vitában: *Apologia ad Anastasium Romanae urbis episcopum* (400-ban); elnézést kér, hogy nem jelenhet meg a római zsinaton; ortodox hitvallást tesz és igazolja Origenes-fordításait. Amikor Jeromos Rufinust, Origenes «De principiis» c. munkájának fordításáért megtámadta — mert Origenes ortodoxiájának igazolására a szövegen bizonyos helyesbítéseket végzett — és saját, szószerinti fordítását közzétette, Rufinus igen ingerült hangon válaszolt (401-ben); *Apologia (Invectiva) in Hieronymum* c. írását Jeromos nem kevésbbé éles és szeretetlen hangon Apologia adv. libros Rufini (3 könyv) c. munkájában utasította vissza.

b) *Commentarius in symbolum Apostolorum:* Jeruzsálemi Cirill katechéziseinek hatása érezhető rajta. Ez a munka az első latin kommentár a latin szövegű Apostoli Hitvallásshoz[2] (l. 5. §); a Szentírás könyveinek jegyzékét is tartalmazza (EP 1344).

De benedictionibus patriarcharum (2 könyv): Jákob áldásának allegorikus fejtegetése (Gen 49).

Rufinus levelezéséből semmit sem ismerünk.

Kiad.: ML 21. — Nazianzi Szent Gergely 9 beszédét kiad. A. Engelbrecht (CSEL 46) 1910. — Comment. in symb. ed. C. A. Heurtley, 2 k. O 1916 (fordítással). — *Ért.:* J. Brochet: S. Jérôme et ses ennemis 1906. — De Aldama: Gr 1934, 589—98 (szimb.). — M. Villain: NRTh 1937, 5—33, 139—61 (élete és művei); RSR 1937, 5—37, 165—95 (Origenes-vita). — Hoppe: StU 133—50 (R. mint fordító). Továbbiakat l. Szent Jeromosnál. — Glotta: 26, 1937, 132—44 (görög R.-nál). — Bardy: DThC 14, 153—60.

[1] Lásd Bard. III. 282, 554 és 556, 677.

[2] A keresztelésnél Aquilejában használatos szimbolum szövegét magyarázza.

86. §. Szent Jeromos (szül. kb. 347, † 419 v. 420).

Jeromos 340 és 350 között (Cavallera szerint talán 347-ben) Stridonban,[1] Dalmáci Lan született jómódú katolikus szülőktől. Talán már 354-ben Rómába ment, hogy ott grammatikát, retorikát és filozófiát tanuljon; tanítómesterei között volt a híres grammatikus: Aelius Donatus is; Rufinus iskolatársa volt. Írásművei arról tanuskodnak, hogy kitűnően ismerte a klasszikusokat, főleg Vergiliust; az pedig, hogy Jeromos öregedő korában, kopasz fővel azt álmodja, hogy mint ifjú, dús hajzattal áll az iskolateremben a rétor előtt, és egy «controversiolát»[2] ad elő (deklamál), azt mutatja, hogy idősebb korában sem mondott le a pogány írók olvasásáról. Római tanulmányai idején környezetének rossz hatása rajta is erőt vett; mindazonáltal azokat a súlyos ifjúkori eltévelyedéseket, amelyekre őszinte fájdalommal ő maga célozott, mint Vaccari megjegyzi, a «katolikus gyónásra-vágyódás (bűnvallomásvágy) lélektanából» kell magyaráznunk és ezért megfelelőleg mérsékelnünk. Ebben az időben szívesen kereste fel tanulótársaival a katakombákat, hogy a keresztény hősiesség példaképeiből lelkesedést merítsen. Tanulmányidejének vége felé Rómában megkeresztelkedett.

Rómából Galliába ment; itt, valószínűleg a trieri szerzetestelep hatására, az az elhatározás érlelődött meg benne, hogy magát teljesen Krisztusnak szenteli. Egy ideig *Aquilejában* tartózkodott, ahol egy aszketikus elvek szerint élő baráti körhöz csatlakozott, amelynek Rufinus is tagja volt. Egyszerre hirtelen elhatározta (373—74-ben), hogy Jeruzsálembe zarándokol. Útközben súlyosan megbetegedett, ami arra kényszerítette, hogy hosszabb időt töltsön *Antiochiában*: itt, Szíria fővárosában, Laodiceai Apollinaris püspök exegetikai előadásait hallgatta és alapos görög nyelvi ismereteket sajátított el. Bár Jeruzsálembe utazásának tervét nem ejtette el, útját egyelőre nem folytatta, hanem három éven át (375—78) az Antiochiától keletre fekvő Chalcis pusztában élt mint remete, s ugyanekkor a héber nyelvet tanulta. Mikor Damazus pápa Antiochiai Paulinus püspököt elismerte (Meletius-féle szakadás!), általa pappá szenteltette magát (379), majd hamarosan Antiochiából *Konstantinápolyba* ment, ahol *Naziánzi Gergely* előadásait hallgatta és lelkesült az Origenes-irányú exegézisért. Ekkor fordította latinra Origenes néhány írásművét. Baráti szálak fűzték ebben az időben (381) Nyssai Gergelyhez is.

Damazus pápa meghívására, Paulinus püspökkel és Salamisi Epiphaniusszal résztvett egy római zsinaton, amelynek célja az antiochiai szakadás megszüntetése volt. Ennek a római tartózkodásnak évei (382—85) döntő befolyással voltak későbbi irodalmi munkásságára. Az agg Damazus pápának ugyanis barátjává és titkárává lett — sőt már-már utódává—, és megbízást kapott a Szentírás Itala-szövegének revíziójára. Ettől kezdve a Bibliával való foglalatoskodása nem szűnt meg többé. Évtizedes munkásságának gyümölcsei a Vulgata[3] és sok szentírástudományi írásmű.

Rómában Jeromos vezetője lett egy aszkéta-körnek, amelyhez főleg a római nemesség több női tagja tartozott (a két özvegy: Marcella és Paula, s az utóbbinak leánya, Eustochium). Mivel Jeromos a római klérusban található visszás állapotokat kíméletlenül bírálta (ep 22), pártfogójának, Damazus pápának halála után hevesen támadták, és Szent Paula otthonában tett látogatásai miatt meggyanusították; mikor pedig Szent Paula leánya, Blesilla fiatalon meghalt, temetése napján a felizgatott nép felháborodása nyiltan kitört a «detestabile genus monachorum» ellen, amely — szerintük — böjtjeivel a kedvelt előkelő leány halálát okozta (ep 39, 6).

Jeromos jobbnak látta Rómát elhagyni (385-ben) és útnak indult — most már másodszor — Jeruzsálem felé. Paula és Eustochium utóbb követték őt. Antiochiából Jeromos lelki lányaival együtt kelt útra Palesztina szent helyei felé; megérkezett Alexandriába, ott 30 napon át Vak Didymus előadásait hallgatta, meglátogatta a nitriai pusztaságban lévő szerzetestelepeket, és végre 386-ban Betlehemben telepedett le.

[1] Stridon, Cavallera és Morin szerint, helység Aquileja és Emona (Ljubljana) között, Bulić szerint: Grahovo Polje, Horvátország, Bosznia és Dalmácia érintkező határainak szögletében.

[2] Jeromos, Contra Rufinum 1, 30. — V. ö. Bard. III. 651. — Dr. Finászy Ernő, Az ókori nevelés története (1906) 219, 235. Controversiola = szónoki előadásban, kis vitatkozás keretében védeni, illetőleg támadni valamely képzelt jogi esetet.

[3] Jeromos idejében és még utána is sokáig a LXX neve volt «Vulgata». A XIII. századtól kezdve adják Jeromos fordításának általában a «Vulgata editio» (elterjedt, közismert kiadás) nevet; csak a XVI századtól kezdve nevezik az egész Szentírásnak latin fordítását, ahogyan ma nyomtatásban megjelenik, Vulgatának.

Szent Paula nagy vagyona lehetővé tette három női kolostor építését, melyek élén Paula állott, és egy férfi kolostorét, melynek Jeromos lett a vezetője ; építtetett még több zarándokszállót és egy kolostoriskolát, ahol Jeromos a klasszikusokat magyarázta. Jeromos számára a 34 éven át tartó betlehemi tartózkodás a megszakításnélküli irodalmi tevékenység ideje volt. Tekintélyes könyvtár is állott rendelkezésére, melyet az évek folyamán ő maga gyüjtött össze. De még a betlehemi magány sem hozta meg számára az óhajtott békességet. Megindultak az első ú. n. Origenes-viták (l. 66. §), amelyek János jeruzsálemi püspökkel, főleg pedig ifjúkori barátjával, Rufinusszal való csúnya meghasonlásokhoz vezettek ; majd Jovinianus (393-ban) és Vigilantius (404-ben) elleni támadó iratai következtek ; végül pedig a pelagianizmussal való harc, Pelagius személyes megjelenése következtében, átcsapott Palesztinába is (415-ben). Ennek a harcnak folyamán egy csapat pelagianus 416-ban felgyujtotta Jeromos kolostorait és ő maga is életveszélybe került. A népvándorlás borzalmai is zavarták a betlehemi remete nyugalmát, mert hún csapatok (402), isauriai hegyi népek (405), fosztogató szaracénok (410—12) fenyegető közelségbe kerültek és gyors menekülésre kényszerítették. Szellemi frisseségét és a küzdelemre való készségét megőrizve, halt meg Jeromos 419 vagy 420 szeptember 30-án. A középkorban Jeromost a tudós iskolák, teológiai fakultások és az aszketizmus védőszentjeként tisztelték, a művészet többféle változatban örökítette meg alakját.

Ne csodálkozzunk azon, hogy Jeromos jellemében könnyen felizguló, forróvérű természeténél, valamint szigorú aszkézise és súlyos betegsége következtében erősen ingerlékeny idegrendszerénél fogva egyes gyengeségeket találunk. Ő, aki a vitában tüzes és féktelen, maróan csípős és gyakran sértő, felsőbbségének tudata ellenére fogékony volt az emberi dícséretre és emellett igen érzékeny a saját személyére. Mindezeket a hibákat és gyengeségeket azonban túlragyogta nemes lelkesedése az Egyházért és tudományért ; a tudományos irodalom terén alkotni vágyás minden törekvésén kívül Jeromost becsületes, kemény akarás töltötte el, megvalósítani a szerzetes tökéletesség eszményét.

Jeromos kétségkívül az összes latin egyházatyák közül a legtudósabb, korának legkiválóbb polihisztora, akiben már kortársai megcsodálták a «vir trilinguis» (latinus, graecus, hebraeus) tehetséget.

Kiad.: D. Vallarsi, 11 k. Verona 1734—42. — ML 22—30. — J. Hilberg és S. Reiter (CSEL 54—56, 59) 1910—18 (levelei). — Commentarioli, Tract in Psalmos és in evang. Marci kiadása : G. Morin, 3 k. 1895—1903 ; ehhez Études, textes etc. 1, 1913, 220—93. — Az Újszöv. kritikai kiad. : Wordsworth és White, O 1889—1934. — Római Vulgata kiad. : Gen. (1926), Ex. és Lev. (1929), Num. és Deut. (1936). Józsue, Bírák, Rut (1939). — J. M. Harden : Psalt. iuxta Hebraeos, Lo 1922. — Chron. kiad. l. f. 48. §. — Vir. ill. (l. f. 2. §). — A. Ficarra : Flor. Hieronym., To 1920 ; F. A. Wright, Lo 1933 (18 Ep. fordítással). — J. Schmidt (FlP 22) 1930 (levélváltás Szent Ágostonnal). — Fr. Stummer (FlP 41) 1935 (Ep 46, 58, 108, 129, 147) ; ehhez OC 1935, 60—74. — *Ford.:* P. Leipelt (BKV) 1872—74. — L. Schade (BKV² 15, II, 16, 18) 1914, 1936—37 (gazdag bibliogr.). — D. Gorce : Lettres spirit., 2 k. 1932—34 ; Lectures chrét. 3, P 1932 (szerzetes életrajzok). — E. Logi, 3 k. Siena 1935—36 (levelei). — *Mg.:* G. Grützmacher, 3 k. 1901—08. — F. Cavallera I, 1—2, Lou 1922. — A. Vaccari, R 1921. — U. Moricca, 2 k. Mi 1922. — A. Ficarra : La posizione di S. G. nella storia della cultura, 2 k. Palermo 1916—30. — P. Largent, R 1929. — H. Leclercq, Lo 1927 és DAL 7, 2235—304. — Forget : DThC 8, 894—983. — Lietzmann : PWK 8, 1565—81. — R. Génier : S. Paule, P 1917. — *Életrajzához:* Miscell. Geronim., R 1920. — E. K. Rand 1928 (l. f. 83. §), 102—34. — Rogošič : Nova Revija, Makarska 1928, 267—83 (születésének helye S. Pietro Istriában). — P. Monceaux : S. Jér., P 1932 (379-ig). — Zuccoli : Arch. stor. p. l. Dalmazia 9—10, 1930—31, 357—64 (5 folyt.). — Bardy : RB 1934, 145—64 (tanítója a héberben). — *Stilusa, nyelvi és irodalmi ismerete:* C. Kunst : De s. H.i studiis Ciceronianis, W 1918. — Schneiderhan : Die exempla bei H., Mn 1921. — W. Stade : H. in prooemiis quid tractaverit et quos auctores quasque leges rhetor. secutus sit, Diss. Rost. 1925. — Dziech : Eos 33, 1930—31, 101—16 (Vergilius). — Knook 1932 (l. f. 34. §). — Seliga : Eos 34, 1932—33, 395—412 és Charisteria G. Przychocki, War 1934, 277—94 (polem. szat. stil.). — Cuendet : REL 1933, 380—400 (Cicero és Szent Jeromos, mint fordító). — Souter : HThR 1935, 1—4 (görög és zsidó a Mt.-komm.-ban). — M. C. Herron : A Study of the Clausulae in the Writings of St. J., Wa 1937. — Gillis : The Coord. Particles in Saints Hil., Jerome, Ambrose and Augustine, Wa 1938. — Cl. Favez : La consolation lat. chrét. 1937.

1. *Jeromos munkássága a Szentírás szövegével kapcsolatban.*

A Szentírás latin fordításának változataiban már régóta nyilvánvaló eltérések arra bírták Damazus pápát, hogy megbízható szöveg készítéséről gondoskodjék. Jeromost bízta meg, hogy a szentírási szöveg («Vetus latina» = Itala) revízióját nem új fordítását) elkészítse.

Először a négy evangéliumot revideálta. Általában az a vélemény, hogy hamarosan

elkészítette a többi újszövetségi könyv revízióját is. (Ellenkező véleményen De Bruyne l. 82. § 7.) Erre következett a zsoltáros könyv hevenyészett revíziója a LXX szerint (384-ben). Vajjon ez a revideált szöveg azonos-e Róma városának összes templomaiban még V. Pius idejében, a Szent Péter-templomban pedig még ma is használatban lévő Psalterium Romanummal, nem egészen bizonyos.

Betlehembe való megérkezése után hamarosan megkezdte a *teljes* ószövetségi szövegnek revízióját a LXX-fordítás hexapláris szövege (Origenes) szerint, amelyet Caesareában volt alkalma megismernie; tekintettel volt azonban az eredeti héber szövegre is. Ebből a művéből csak Jób könyve és a Zsoltárok könyve maradt ránk, a többit, mielőtt megjelenhetett volna, eltulajdonították[1] (Ep 134, 2). A zsoltároknak ez a szövege először *Galliában* került egyházi használatra (ezért Psalterium Gallicanum); ez a szöveg van a mai Vulgata-kiadásainkban és V. Pius felvétette a breviáriumba és a misszáléba is, de ezekben részletek (Invitatorium, antifonák, responsoriumok) mégis a Psalterium Romanum szerint maradtak meg.

Az Ószövetség latin szövegének revíziója közben Jeromos elhatározta (391 körül), hogy az Ószövetséget az *eredeti héber*, illetőleg arám szövegből fordítja le. Ez a hatalmas munka 406-ig húzódott el. A deuterokanonikus könyvek közül arámból csak a Judit és Tóbiás könyveket fordította le.

Jeromos fordítása általában hű és gondos, de nem szószerinti szolgai fordítás. A fordításban irányító gondolata volt: érthető szöveg és az olvasó stílusérzékének figyelembevétele; tekintettel a hagyományos, megszokott szövegre, gyakran a LXX-t követte. Ha figyelembe vesszük a kevés segédeszközt, amely rendelkezésére állott, teljesítménye nagy elismerést érdemel. Életében fordítása inkább ellenkezést, mint elismerést váltott ki. Szövege Nagy Szent Gergely korában egyenjogú volt az ólatin fordítással, és csak a VIII. és IX. században szorította ki az ólatint teljesen a használatból.

Mg.: W. E. Plater and H. J. White: A Grammar of the Vulgate 1926. — F. Stummer: Einführ. in die lat. Bibel 1928; Bi 1937, 23—50. — H. J. Vogels: Vulgatastudien. Die Evv. der Vulg. 1928. — A. Allgeier: Die altlat. Psalterien 1928. — De Bruyne: RB 1929, 297—324 (Ps. Gall.); ezzel szemben Allgeier: Bi 1930, 86—107. — De Bruyne: RB 1930, 101—26 (a Ps. Rom. nem Szent Jeromostól való); ezzel szemben Allgeier: Bi 1931, 447—82; mellette: RB 1932, Bull. n. 385. — A. Dold: Zwei Bobbienser Palimpseste mit frühestem Vulgatatext 1931. — A. Allgeier: Die Überlief. der altlat. Psalmenübers. u. ihre kulturgesch. Bedeutung 1931. — C. H. Turner: The Oldest Ms of the Vulgate Gospels, O 1931; v. ö. ThR 1932, 57—9 és JTS 34, 1932—33, 66—70. — D. de Bruyne et B. Sodar: Les anciennes traductions lat. des Machabées éditées, Maredsous 1932. — A. Schulz: BiZ 1932, 229—46 (Vulgata). — Süß: HVS 1932, 1—39 (lat. Bibelspr.), Ward: ExT 1932, 87—93 (zsolt. ford.). — W. Matzkow 1933 (l. f. 1. §). Továbbiak f. 29. § 1.

2. *Egyéb írásművek fordítása.*

a) Jeromos, aki Origenest — addig, míg nézetei ellen a harc meg nem indult — az exegézis kiváló mesterének tekintette,[2] az alexandriainak következő írásműveit fordította le: 14 homilia Jeremiásról, 14 homilia Ezechielről (Konstantinápolyban 381-ben), 2 homilia az Énekek énekéből (Damazus pápa részére 383-ban), 39 homilia Lukácsról (390 körül Betlehemben, Paula és Eustochium számára), 9 homilia Izaiásról (392 körül). Mikor már Origenes-ellenes felfogást vallott, 398-ban Origenes *De principiis* (4 könyv) c. munkáját fordította le, azért, hogy egykori barátját, Rufinuszt megtámadja; ez a fordítás elveszett. Lefordította Alexandriai Theophilusnak Aranyszájú Szent János ellen írt gúnyiratát is, de ez is elveszett.

b) Latinra fordította *Eusebius Krónikájának 2. részét* és ezt önállóan folytatta a 378. évig (380-ban); lefordította még, szabad átdolgozásban, saját kiegészítéseivel Eusebius Onomasticon c. munkáját (l. 48. § 1. és 4. f.): *De situ et nominibus locorum hebraicorum* címen. A *Liber de nominibus hebraicis:* Jeromos szabad átdolgozása görög eredetiből: ószövetségi neveket tartalmazó lexikon, melynek szerzője állítólag Alexandriai Philo, s amelyhez kiegészítésül talán Origenes írta meg az újszövetségi nevek magyarázatát.

c) Didymus «*De Spiritu Sancto*» c. munkája (l. 55. § 2.) csak Jeromos fordításában (392-ben) maradt meg az utókorra. *Pachomius, Theodorus* és *Orsiesius* szerzetesreguláit és leveleiket Jeromos 404-ben fordította latinra (l. 52. § 2. és 3.).

[1] Bard. III. 617.

[2] Szent Jeromos és az origenizmus viszonyát lásd: Saint Jerôme et l'origenisme; P. de Labriolle Fliche-Martin, III. 31—46).

3. *Exegetikus munkák:*

Kommentárjai, melyeket a Szentíráshoz írt, a régebbi exegetikus irodalom ismerete, a maguk korában történeti-archeológiai tudás, tehát tudományosság szempontjából páratlanul állnak, viszont a gyors és elsietett leírás következtében formailag nem befejezettek és gyakran tartalmilag is hiányosak.[1]

a) Az Ószövetséghez írt önálló kommentárjai: A *zsoltárokhoz* (commentarioli; kiegészítés az Origenes zsoltár-scholionokhoz); *a Prédikátor könyvéhez* és *az összes prófétákhoz* (Jeremiáshoz csak 1—32). Ezenkívül 381-ben írta *De visione Isaiae* (6. rész) c. allegorikus értekezését (ep 18) és 397 körül Izaiás 13—23 részekben leírt 10 jövendöléshez[2] történeti fejtegetését. *Quaestiones hebraicae in Genesim* c. munkáját abból a nézetéből előálló benső konfliktusa hozta létre, hogy a LXX sugalmazott jellegét lassanként feladta.[3]

b) Az Újszövetséghez írt kommentárjai: Szent Pál 4 leveléhez (Fil., Gal., Ef., Tit.) 387—89-ben és Mátéhoz 396-ban (felületes); feldolgozta Pettaui Victorinus apokalipsis-kommentárját is, a kiliaszta értelmezéseket azonban kigyomlálta belőle (l. 35. §; EP 1362 skv.; EA 464—76).

4. *Vitázó dogmatikai írásművei.*

Ezekben a munkákban Jeromos a sajátosan katolikus eszméknek képviselőjeként (szerzetesség, szűzesség, Mária-tisztelet, jó cselekedetek) jelenik meg és hevesen támadja Origenesnek, valamint Pelagiusnak tévedéseit.

a) *Altercatio* (vitatkozás) *Luciferiani et orthodoxi:* ebben a dialogusban (379-ben) védelmezi többek között az ariánusok által kiszolgáltatott keresztség érvényességét (EP 1358—60).

b) *Adversus Helvidium de perpetua virginitate b. Mariae* (383). Helvidius azt állította, hogy József Máriával Jézus születése után gyermekeket nemzett. *Adversus Jovinianum* (2 könyv, 393-ban); Jovinianus tanításai: a szűzi állapot nem kiválóbb a házas állapotnál;[4] a megkereszteltet a gonosz lélek többé nem döntheti romlásba;[5] a böjt értéktelen; mindenki egyenlő mértékben részesül a mennyei boldogságban[6] (EP 1378—83; EA 455—63); *Contra Vigilantium* (406-ban), a szentek és ereklyék tiszteletét, a szerzetes eszményt és egyes liturgikus szokásokat védelmez meg.

c) *Contra Joannem Hierosolymitanum* (396-ban) és *Apologia adv. libros Rufini* (3 könyv; 401—02-ben) az Origenes-vita folyamán megjelent támadóiratok; tele vannak kellemetlen, személyes vádaskodásokkal. Legterjedelmesebb és legjobb polemikus írása: *Dialogi contra Pelagianos libri III* (415-ben; EP 1403—06).

5. *Történelmi munkáinak* aránylag nem nagy a jelentőségük. Megírta *Eusebius Krónikájának folytatását* (l. 48. § 1. *a)*) és *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum (De viris illustribus,* 2. § 1.) c. művét. Van még három erősen legendaszerű *szerzetes életrajza* (Vita): Thebai Paulus, Malchus (Chalcis sivatagban) és Palesztinai Hilarion élete.

A Martyrologium Hieronymianum nem Jeromostól való; l. 44. §.

6. *Homiliái és levelei.*

Morin G. 1897-ben először tett közzé Jeromostól származó 59 homiliát a zsoltárokról, 10-et Márkusról és még 10-et különféle szentírási szövegekről; majd 1903-ban további 14 homiliát a Zsoltárokról és 2 homiliát Izaiásról. Ezek mind prédikációk, amelyeket Szent Jeromos Betlehemben kolostorának közössége előtt mondott el és hallgatósága lejegyzett.

Jeromos *leveleit* már a középkorban nagyrabecsülték. Levélgyüjteményében 150 darab van, ezek között 117 *hiteles*, 26 pedig Jeromos címére intézett levél vagy ügyirat. Levelei végig kísérik félszázados írói működését; tartalmilag jelentősek, formailag is kiválóak; látszik rajtuk, hogy a nyilvánosság számára készültek. Vannak köztük személyes jóbarátokhoz küldött, meghitt hangú levelek, azután aszketikus, vitázó apolo-

[1] Hol a diktáló, hol a gyorsírók részére nem állt elegendő idő rendelkezésre.

[2] teherhez, baljóslathoz; v. ö. Jer. 23, 33.

[3] Az ószövetségi kánonra vonatkozólag Jeromos nézete változott. Kezdetben vallotta a LXX sugalmazott voltát és a deuterokanonikus könyveknek a protokanonikusokkal való azonos tekintélyét. Szövegkritikai tanulmányai közben egyre többre becsülte az eredeti héber szöveget, a «hebraicam veritatem». Sőt túlzásba csapott át, amikor a LXX-nak azokat a könyveit, amelyek zsidó tanítóinak tekercseiben ismeretlenek voltak, nem fogadta el kánoniaknak, sugalmazottaknak. A deuterokanonikus könyveket ő jelzi először «apocrypha» és «fabulae» elnevezéssel. Ezzel az ószövetségi kánon történetében zavart idézett elő. Bard. III. 629.

[4] Schütz, Dogm. II. 69—71. Schütz. Dogm. II. 624.

[5] U. o. 217. l.

[6] U. o. 222. l.

getikus, oktató és exegetikus írások. Levelei közül itt kettőt említünk meg: Eustochiumhoz (22), értekezés De conservanda virginitate, és Nepotianus, ifjú paphoz (52), útmutatás a papi életre.

Mg.: W. Haller: Jovinianus 1897. — F. Trisciński: Die dogmat. Schriften des hl. H. 1912 (irod. tört.). — N. Pronberger: Beitr. zur Chronologie der Briefe des hl. H. 1914. — F. Wutz: Onomastica sacra, L 1914—15. — G. Io Cascio: G. da St. studiato nel suo epistolario 1923. — G. Bardy: Rech. sur l'hist. du texte et des versions lat. du «De princ.» d'Orig. 1923. — *Ért.:* J. E. Eschenbach: Die Auffassung der Stelle Isaias K. 6, 6 skv. 1927, 62—9. — De Bruyne: ZntW 1929, 1—13 (ep. 106 költött); ezzel szemben Lagrange: Rb 1932, 161—86 és Zeiller: RHE 1935, 880; ehhez RB 1932, Bull 2, n. 384 és Bardy: Rb 1932, 356—69 (Quaest. hebr.). — De Bruyne: ZntW 1929, 229—34 (költött című még az ep 117, 120, 121, 147 is); 1932, 233—48 (levélváltása Szent Ágostonnal). — Dölger: AC 1, 212—20; 2, 315 (Vita Hilarii); 5, 201—10 (Vita Pauli 10). — Gardiner: ExT 33, 1931—32, 25—30 (levelei a szerzetéséletről). — Cavallera: MiA 2, 359—72 (Quaest. hebr.). — D'Alès: RSR 1932, 580—4 (ep 133, 4). — Priscillien 1936, 174—88; ezzel szemben RB 1933, Bull 2 n. 482. — Moffatt: ExT 45, 1933, 117—23 (ep. ad Marcellam). — Liénard: RBPh 1934, 57—84 (ep 107). — Van Bakel (l. f. 82. § 2) 136—56 (Jovinianus). — Giesser: SM 1935, 241—56 (ep.-kéi.). — Stummer: Bi 1937, 174—81 (Targumim). — *Tévesen Szent Jeromosnak tulajdonított írások:* De Bruyne: ZntW 1931, 70—6 (ep. ed.). — Lambot: RB 1934, 265—82 (ep. 9. Paschasius Radbertus-tól). — J. A. de Aldama 1934 (l. f. 5. §) 148—50 (Fides H.i kiad.). — A. C. Vega: S. Isidori Hisp. De haer. lib. 1936, 6 A. 1 (Indiculus de haer. kéi.). — Griesser: RB 1937, 279—321 (Expos. IV evv. kéziratos hagy.). — Morin: RB 1928, 312—6 és 1938, 229—44 (De 7 ordinibus Ecclesiae). — A. Kalff: Pseudo-Hier., De 7 ordinibus Ecclesiae, Diss.Würzb. 1938.—Metlen: Journ. Engl. Germ. Philol. 36, 1937, 515—42 (ep 106). — Sofer: WSt 55, 1937, 168—72 (Galater u. Treverer). — Lyonnet: RSR 1939, 344—51 (Jacques le Frère du Seigneur).

Jeromos tanításai írásművei alapján.

Jeromosnak sem hajlama, sem adottsága nem volt arra, hogy mint elsősorban spekulatív teológus tevékenykedjék. Az egyoldalú filozófiai gondolatmeneteket éppen ezért szívesen elkerülte. Bizonyításai általában pozitív anyagon (Szentírás, hagyomány, liturgia, élet és praxis) épülnek fel. Erkölcstani kérdésekben, mint teoretikus, szigorú felfogású; mint kazuiszta (egyes esetek megoldásában) azonban mérsékelt és nagy megértést tanusít az élet kívánalmaival és nehézségeivel szemben.

1) *A sugalmazás.* Korábbi műveiben a szentírási szöveg allegórikus magyarázatának volt híve; lassanként filológiai tanulmányai hatására egyre jobban megbarátkozott ugyan a Szentírás helyeinek történeti-nyelvtani értelmével, de az alexandriaiak módszerével teljesen mégsem szakított. Ő is magáévá teszi Origenes tételét, hogy a Szentírás egyik-másik elbeszélése betűszerinti magyarázat szerint nevetségeset, sőt istenkáromlást tartalmazhat. Mivel nem megalapozott hermeneutikai elvek szerint építi fel fejtegetéseit, ezért találunk nála ellenmondásokat és elvi kérdésekben következetlen állásfoglalásokat. A Szentírás *abszolút tévedhetetlenségét* képviseli, bár az eredeti szövegnek csak tartalmi- és nem szósugalmazást tulajdonít.[1] Kezdetben — az akkori felfogásnak megfelelőleg — vallotta a LXX sugalmazott voltát (Philem Prol.). Még olyan helyeken is, mint: Komm Jer 28, 10; Helv 4, nem azt állítja, hogy az adatokat a téves népi vélemény befolyásolta, hanem, hogy az általános nyelvhasználathoz történik alkalmazkodás. Zsidó hatás következtében az Ószövetségnek csak protokanonikus könyveit ismeri el (Prol Gal; Praef Salom; EP 1372).

2) *Szabadság és kegyelem* az üdvrendnek egyformán szükséges elemei. Egyik-másik kijelentéséből azt lehet feltételezni, hogy nem ismeri a megelőző kegyelem szükségességét: «Nostrum (est) incipere, illius (sc. Dei) perficere» (Pelag 3, 1) és «grandis clementia Dei, ut exspectet nostram poenitentiam et donec nos a vitiis convertamur» (Is 30, 18); más helyeken viszont azt mondja, hogy a mi akaratunk is Isten segítségére támaszkodik (Jer 24, 1 skv.), még bűnbánatot sem tarthatunk, hacsak Isten nem térít meg bennünket (31, 18 skv.). «Velle et nolle nostrum est; ipsumque quod nostrum est, sine Dei miseratione nostrum non est» (ep 130, 12).

Pelagius ellen azt bizonyítja, hogy az *ember nem lehet bűn nélkül*;[2] csak Isten bűnnélküli, az ember csak rövid időre és Isten kegyelmével (Pel 2, 16; 3, 4). Embertől

[1] Schütz, Dogm. I. 179.

[2] Jeromosnak e felfogása — szerintem — Pelágius két tanítása ellen irányul: Ádám bűne utódaira nem ment át és kegyelem nélkül is lehetséges megszerezni a tökéletes szentséget. — V. ö. Schütz, II. 118, 134 stb.

bűntelenséget kívánni annyit jelent, mint őt istenné tenni (2, 4). Az ellenvetésre, hogy ily körülmények közt az Isten parancsainak semmi céljuk sem lenne, azt feleli: «Isten bizonyára csak lehetségest parancsolt, azt megengedem; de mindezt a lehetségest közülünk nem mindenki tudja véghezvinni» (1, 23; EP 1404—6).

3) *Egyház és római primátus.* Jeromos előtt egy egyházatya sem hangsúlyozta annyira kifejezetten az Egyház iránti szeretetét, mint ő. Szenvedélyesen harcolt az Egyházért; az Egyház ellenfeleit saját személyes ellenfeleinek tekintette (Pel Prol 2). Az Egyház tanítása számára a hitnek legkönnyebben hozzáférhető forrása; teljes határozottsággal áll a római Szentszék oldalán. Damazus pápához így ír: «Én senki más Elsőt nem követek, mint Krisztust, s ezért Szentségednek, azaz Péter katedrájának közösségéhez csatlakozom. Tudom, hogy erre a sziklára van építve az Egyház». «Ego nullum primum nisi Christum sequens beatitudini tuae, id est cathedrae Petri, communione consocior. Super illam petram aedificatam ecclesiam scio» (ep 15, 2; EP 1346).

4) *Püspökök és áldozópapok.* Jeromos, kora többi Atyáinak véleményével ellentétben — hivatkozással a Filippiekhez írt levél I. 1 és Csel. 20, 17 és 28 helyeire — azt állítja, hogy a monarchikus püspökség nem iuris divini intézmény, hanem egyházi törvény léptette azt életbe főleg azért, hogy az egyházközségeken belül szakadásnak veszélye ne támadhasson. A püspökök elsőbbsége ezért «magis consuetudine quam dispositionis dominicae veritate» alapul és «idem est ergo presbyter qui et episcopus» (Tit 1, 5; EH 631—3; EP 1371); a papszentelés hatalma (ordinatio) azonban mégis egyedül a püspököt illeti (ep 146, 1), és a püspökök az apostolok utódai (ep 41, 3).[1]

5) *Eschatologia.* Jeromos — miként Ambrus (l. 83. §) — azt állítja, hogy az istentagadók és nemkeresztények ugyan mindnyájan a pokol örök büntetésére jutnak, a keresztények azonban nem, még akkor sem, ha «peccatores»; ezek részére az ítélet: «mérsékelt és szelídséggel (enyhítéssel) elegyített» (Is 66, 24; EP 1402). Még világosabban nyilatkozik egyik levelében (119, 7): «Qui enim tota mente in Christo confidit, etiamsi ut homo lapsus mortuus fuerit in peccato, fide sua vivit in perpetuum»; v. ö. Pel 1, 28; Jov 2, 30[2] A pokol büntetései nemcsak bensőek és a lelkiismeret furdalásai, amint azt sokan gondolják (Eph 3, 5, 6; EP 1370).[3]

L. Schade, Die Inspirationsl. des hl. H. 1910. — XV. Benedek pápa 1920 szept. 15-én kiadott «Spiritus Paraclitus» enciklikája. — J. Niessen: Die Mariologie des hl. H. 1913. — L. Hughes: The christ. Church in the Epistles of St. J. 1923. — A. Bardicchia: Il pensiero morale e pedagogico di S. G., Matera 1925. — Göller: RQ 1928, 291—8 (bánat). — M. S. Weglewicz: Doctrina S. H.i de ss. Euch., R 1931. — Zuccoli: Arch. stor. p. l. Dalmazia 13—4, 1932—33, 235—50 (La vita dello spirito). — Ulatowski: Miscell. theol., War 1936, 179—98 (Soteriologia). — G. Violardo: Il pensiero giuridico di S. G., Mi 1937. — H. Koch: Virgo Eva — Virgo Maria 1937, 85 skk. — J. J. Fahey: Doctr. S. Hier.i de gratiae div. necessitate, Diss. Mundelein 1937.

87. §. A IV. és V. század keresztény költői.

A keresztény költészet, amelyet először a Kelet gnósztikusai műveltek (L. 13. § és 24. §), virágzásának első korát a IV. században élte, még pedig a latinnyelvű kultúra képviselőiben; a görög Kelet — eltekintve Naziánzi Gergelytől — jelentősebb költőt nem tud felmutatni.[4] A klasszikus éposz formáját új tartalommal töltötték meg. Az anyagot részint a Szentírás történelmi könyvei szolgáltatták, részint a szentek és mártírok életei és szenvedései (Juvencus, Proba, Prudentius, Cyprianus[5]). Főleg az új lírai költészetben láthatunk nagy változatosságot. Ezekenkívül megjelentek a vitázó apologetikai költészet termékei, majd költői levelek, epigrammák és még egyéb formák is (Hilarius, Ambrosius, Niceta, Marius Victorinus, Damasus, Prudentius, Nolai Paulinus, Carmen adv. Marcionitas).

M. Manitius: Gesch. der christl.-lat. Poesie 1891. — G. M. Dreves: Ein Jahrtausend lat. Hymnendichtung, 2 k. 1910. — A. S. Walpole: Early lat. Hymns, C 1922. — C. Weyman: Beitr.

[1] Lásd Schütz, Dogm. II. 274 skv. és 597. — Cayré, I. 574.
[2] Schütz, II. 649 és 685.
[3] U. a. 687.
[4] Bard. III. 31; IV. 22, 320, 432.
[5] Nem azonos Karthágó püspökével. (l. e § 10)

z. Gesch. d. christl.-lat. Poesie 1926. — F. J. E. Raby: A Hist. of Christ.-Lat. Poetry 1927; A Hist. of Secular Lat. Poetry in the Middle Ages, 2 k. 1934. — O. J. Kuhnmuench: Early Christ. lat. Poets (4.—6. cent.), Ch 1929. — J. Martin: BJ 221, 65—140 (irodalom). — Helm: Natalicium J. Geffcken 1931, 1—46 (pogány és keresztény elemek a kései latin költőknél). — Cataudella: Did 1931, 237—54. — Ph. A. Becker: HJB 1932, 1—39, 145—77 (Vom christl. Hymnus zum Minnegesang). — Cl. Blume: Unsere liturg. Lieder. Das Hymnar der altchristl. Kirche 1932; v. ö. JL 11, 1931, 368—72. — Fletcher: Mn 1934, 192—213 (Imitationes in poetis lat.). — Gładysz: CTh 1937, 63—98 (Nagy Konstantin kora költészetében). — Lietzmann: (KlT 47—9) 1938.

1. **Laudes Domini.** A IV. század elején (316—323 között) az eduiták földjén történt csodát mond el 148 hexameterben, azután pedig dicsőíti Krisztust, a világ teremtőjét és megváltóját. A csoda elbeszéli, hogy egy már régen meghalt és eltemetett asszony, amikor férjét melléje temették, ezt feléje nyujtott balkarjával üdvözölte. Végezetül a szerző **boldogságot,** áldást kér Konstantinra és családjára. A költő Vergilius munkáin képezte magát.[1]

Kiad.: ML 61, 1091—4 és W. Brandes: Progr. Braunschw. 1887. — Bardy: Mém. de l'Acad.... de Dijon 1933, 36—51 (Autuni Reticius a csoda hőse?).

2. **Juvencus,** spanyol pap, 330 körül *Evangeliorum libri IV* c. evangélium-harmóniát írt 3211 hexameterben. Az evangéliumi szöveget lehetőleg hűen és meglehetősen kifogástalan, Vergilius-mintára alkotott verşsorokban írta körül. Csaknem kizárólag Máté evangéliumát követi az Itala-szöveg szerint; a többi három evangéliumból vett szöveg a verssoroknak alig egy ötöde.

Kiad.: J. Huemer (CSEL 24) 1891. — Németül: A. Knappitsch: 3 Progr. Graz 1910—12.

3. **Proba,** előkelő római asszony, 360 körül egy «cento»-ban[2] Vergiliustól kölcsönzött hexameterekben megénekelte a bibliai őstörténetet, egészen a vízözönig bezárólag, és a megváltás történetét. Könnyen érthető, hogy az ebben a formában megírt történet csak bizonytalan, gyakran ferde, téves, néha pedig egyenest komikusan ható célzásoknak egymás mellé fűzése.

Kiad.: C. Schenkl (CSEL 16) 1888, 569—609. — F. Ermini: Il Centone di Proba e la poesia centonaria lat. 1909.

4. *De Sodoma* (167 hexameter) és *De Jona* (105 hexameter) c. két vers szerzőjét nem ismerjük; eddig Tertullianus vagy Cyprianus neve alatt közölték őket. Bár a költő ragaszkodik a szentírási szöveghez, több természethű és színpompás közlést találunk nála.[3] Megjelenésének ideje bizonytalan. — Kiad: Peiper R. (CSEL 23) 1891, 212—26.

5. Decimus Magnus **Ausonius,** szül. 310 körül Bordeauxban (Burdigala); pályája kezdetén a grammatika és retorika tanítója szülővárosában, ahol tanítványa volt Nolai Paulinus; 365 után a császár fiának nevelője Trierben;[4] 379-ben konzul; Gratianus meggyilkolása után visszavonul szülővárosába. Ügyes, képzett, de gondolat- és érzésvilágában szegény verselő. Csak I. Valentinianus (364—75) császársága idején lett külsőleg kereszténnyé. Verseiben vallási felfogása nem nyilvánul meg eléggé világosan és határozottan, amiért is vitás lehet, vajjon pogány volt-e, vagy keresztény.

Nagyszámú «opuscula» van irodalmi hagyatékában; ezek között a legismertebb költői munkája a «Mosella», Mosel vidékének és Trier városnak leírása. Költői munkái közül csak kevés a határozottan keresztény irányú; ezek a következők: *Versus paschales* (pro Augusto dicti), húsvéti ima I. Valentinianus császárért (31 hexameter, epigrammái

[1] Aedui = kelta nép a Saône és Loire között; Gallia Lugdunensis. — A csodából a világ végének közeledésére következtettek. A szerző talán egy rétor vagy rétorságra készülő Augustodunum (311 óta Konstantin tiszteletére: Flavia Aeduorum; ma Autun) iskolájában. Bard. III. 428.

[2] A verselésnek bizarr formája a «cento-verselés»; Vergiliusszal kapcsolatban «cento Vergilianus» azt jelenti, hogy Vergilius munkáiban található egész vagy részlet hexameterekből (szószerinti átvétel) egy más tartalmú, új munkát állítok össze. Jelen esetünkben — szellemes megjegyzés szerint — a szerző bibliai történetet akar vergiliusi rongyokból összeállított fércműbe erőltetni. Bard. III. 561. Cento, onis = fércmű, tákolmány, versre: összefércelt vers; lehet centum-ból eredeztetni: százféle; görögül: *κέντρων* = darabokból összefércelt kabát; összefércelt vers, amely idegen versekből van összeállítva.

[3] Pl. a Holt-tenger és a tengeri vihar leírása.

[4] I. Valentinianus császár bízta meg fiának, Gratianusnak nevelésével.

között) ; csatolja hozzá a Szentháromság megvallásának niceai formuláját[1] (kb. 370-ben) ; *Oratio (matutina)*, reggeli imádság, 85 hexameter az «Ephemeris»-ben[2] (a szerző napi munkájának verses megörökítésében); *Oratio versibus rhopalicis* (Oratio consulis Ausonii versibus rhopalicis, 14 strófa, 3—3 verssorral); «rhopalicus»: bunkóformájú, buzogányhoz hasonló verssor, mert egytagú szóval kezdődik és szabályosan fokozódó számú (1, 2, 3, 4, 5) szótaggal folytatódik.[3]

25 versbe szedett *levele* közül különös figyelmet érdemel *három*, melyeket Nolai Paulinusnak írt. Ausonius barátját el akarja téríteni attól a tervétől, hogy a világról lemondjon, de Paulinus — aki szintén két metrikus levélben válaszol — nem fogadja meg barátjának tanácsát (Carmen 10 és 11).

Kiad.: C. Schenkl (MGAuctAnt 5, 2) 1883. — R. Peiper, L 1886. — H. G. E. White, 2 k Lo 1919—21 (fordítással). — *Mosella:* kiad. C. Hosius, L 1926[3]. — W. John, Trier 1932. — E. H. Blakeney, Lo 1933. — F. Marx : PWK 2, 2562—80. — Labriolle : DHG 5, 773—9. — M. J. Pattist : A. als Christ, A 1925. — Mosella-hoz : Marx : RhM 1931, 368—92. — Deubner : Phil 1934, 253—8. — Thielscher : PhWo 1935, 1102—4. — Owen : CQ 1933, 178—81. — Campbell : CQ 1934, 45. — Wedeck : ClassWeekly 27, 1933—34, 137 skv. — Kurfess : PhWo 1935, 1295 skv. — L. A. A. Jouai : De magistraat Ausonius, N 1938.

6. Aurelius **Prudentius** Clemens élete alkonyán kiadta munkáit (8 könyv) és gyüjteményéhez előszót írt, amelyben ő maga ismertet meg bennünket életrajzi adataival. E szerint 348-ban született Spanyolországban, valószínűleg Saragossában (Caesaraugusta) ; rétori-jogi kiképzésben részesült ; kétszer volt helytartója egy spanyol provinciának, majd I. Theodosius közvetlen környezetében magas államhivatalt töltött be. Mikor «fejének hava» az örökkévalóságra figyelmeztette, önként mondott le a nyilvános szereplésről, hogy teljesen Krisztusnak élhessen. 402—03-ban Rómába zarándokolt és ott meglátogatta a vértanuk sírjait ; meghalt 405 után, Spanyolországban.

Prudentius az ókeresztény kornak Nyugaton kétségtelenül legnagyobb költője, aki a pogány és eretnek nézetekkel tudatos ellentétben, munkásságával az Egyház hitének dicsőítéséhez kíván hozzájárulni. Vérbeli költő, aki a legmerevebb anyagot is költőileg tudja alakítani ; gazdag képzelet, mély érzés és szemléltető nyelv áll rendelkezésére. Bár Vergilius hatása érezhető munkáin, mégis sokoldalú és mestere a verselésnek. Tehetsége alkalmas volt teljesen új műfajok kifejlesztésére. «Psychomachia» művével megteremtette az allegorikus eposzt és az epigrammát epikai-lírai irányban tovább fejlesztette. Himnuszait nem liturgikus használatra szánta, inkább a művészi (esztétikai) szempontokat tartja szem előtt. A középkorban a leginkább megcsodált és legtöbbet olvasott költő volt, ami már abból is kiviláglik, hogy műveinek 300-nál több kéziratát ismerjük.

Prudentius gyüjteményében, melyet ő maga adott ki, a következő 8 könyvet találjuk :

1. könyv : *Cathemerinon*[4] *liber:* egyes napszakokra és ünnepekre írt énekeskönyv Tizenkét meglehetősen terjedelmes, túlnyomóan lírai költeményt (himnuszt) tartalmaz, különféle versmértékben ; közülük az első hatot egyes napszakokra (ad galli cantum, matutinas, ante cibum, post cibum, ad incensum lucernae, ante somnium) szánta a szerző és ezektől kapta az 1. könyv elnevezését. A következő hat himnusz címe : Hymnus ieiunantium, Hymnus post ieiunium, Hymnus omnis horae, Hymnus ad exequias defuncti, Hymnus VIII Kalendas Januarias (karácsony ünnepére) és Hymnus Epiphaniae. Ez utóbbiból vette át a római breviárium Aprószentek ünnepére és Epiphaniára a himnuszokat, kivéve a «Crudelis Herodes» címűt, amely Seduliustól való (l. e §. 11.).

2. könyv : *Apotheosis*, az Egyház Szentháromságtanát védelmezi az eretnekség ellen. 3. könyv : *Hamartigenia* («a bűn forrása») a bűn eredetét fejtegeti és a gnosztikus dualizmust támadja. 4. könyv : *Psychomachia* (Harc a lélekért) a latinnyelvű Nyugat irodalomtörténetében az első teljesen allegorikus költészeti mű ; keresztény erények és pogány

[1] Végül a háromszemélyű egy Isten oltalmát esdi le a Háromság földi képmására, Valentinianusra, testvérére : Valensre és fiára Gratianusra.

[2] *ἐφημερίς* = napló ; a szerző verses naplóban, verssorozatban megírta a napi munkáját ; ehhez tartozik a reggeli imádság.

[3] *ῥόπαλον* = bunkó, buzogány ; fenti versnek kezdő és utolsó verssora : «*Spes, Deus, aeternae stationis conciliator*». Bard. III. 438.

[4] *καθημερινός* = napi ; *καθημερινῶν* (liber) = a napi teendők (könyve).

vétkek küzdenek az emberi lélekért.[1] 5. és 6. könyv: *Contra Symmachum*,[2] a kereszténység és pogányság közötti súlyos küzdelmet, amelyet Ambrus győzedelmesen harcolt végig, költői meglátásban alakítja (402—03-ban). Az 5. könyv általánosságban támadja a pogányságot, a 6. könyvnek tárgya pedig a Relatio Symmachi († 402), vagyis a szenátusban helyet foglaló pogány párt vezérének, Symmachusnak kérvénye az «ara Victoriae» visszahelyezése ügyében (l. 83. §). A kérés cáfolata főleg Szent Ambrusnak ugyanezt az ügyet tárgyaló két levelére (ep 17 és 18) támaszkodik.

A 7. könyv: *Peri stephanon*[3] («A győzelmi koszorúkról» vagy «A vértanuk koronái»), epikai-lírai, sőt helyenként drámai jellegű; 14 költői alkotás, különféle versmértékben spanyol (pl. Vincentius) és római vértanuk (pl. Hippolytus, Laurentius sőt Karthágói Cyprianus) magasztalására. Ezek a vértanu-történetek, szemléltető, gyakran erős realizmust mutató leírásaikkal[4] a középkori vértanu-legendákra és főleg a barokk keresztény művészetre nagy hatással voltak.

A 8. könyv: *Dittochaeon* («kettős táplálék»); művészettörténetileg fontos; 49 tetrastichonban bibliai jeleneteket mond el[5—6].

Kiad.: ML 59—60. — J. Bergman (CSEL 61) 1926; v. ö. Gn 1930, 39—52. — Psychomachia kiad. M. Lavarenne (fordítással)., P 1933. — R. J. Deferrari and J. M. Campbell: A Concordance of P., C (Mass) 1932. — *Mg.:* C. Brockhaus 1872. — A. Rösler 1886. — A. Puech, P 1888. — J. Bergman, Dorpat 1922. — G. Villada 1, 2, 1929, 155—209. — L. Riber, Barcelona 1936. — Bardy: DThC 13, 1076—9. — *Ért.:* E. K. Rand: P. and christ. Humanism 1929. — H. Woodruff: The Illustr. Mss of P., C (Mass) 1930. — M. Lavarenne: Ét. sur la langue du poète P. 1933. — A. Mahoney: Vergil in the Works of P., Wa 1934. — L. de S. Juan de la Cruz: Dónde nació P.?, Calahorra 1935 (56 l.). — I. Rodriguez-Herrera: Poeta christ. P.' Auffass. vom Wesen und von der Aufgabe des christl. Dichters, Diss. Mn 1936. — Cugini: SC 1930, 278—96 (költészete). — Munera: Reseña eccles. 1930, 36—56 (Perist 3). — Strzelecki: Eos 33, 1930—31, 490—502 (Verstana.). — G. Meyer: Phil 1932, 249—60, 332—57 (Mss). — Manitius: HVS 1933, 142—53 (glosszák). — Bardy: RSR 1935, 363 (Psych.). — Sanford: ClPh 1936, 71. — Alexander: WSt 1936, 166—73 (Ovid.). — Vives: AST 1936 (életrajz). — Cotogni: RAL 1936, 441—61 (Psych.). — Colombo: StU 171—5 (szöv. krit.). — C. Schwen: Vergil bei Prud. 1937. — I. Rodriguez: Eccl. Rev. (Philadelphia) 1937, 485—91 (Cath. 11, 61—80). — Villoslada: RF 116, 1939, 341—70 (spanyol hazafiassága). — G. Meyer: Phil 93, 1938, 377—403.

7. **Szent Paulinus** (Pontius Meropius Anicius Paulinus), Nola püspöke; szül. 353-ban **Bordeauxban; igen gazdag szenátor-családnak sarja**, *Ausoniusnak* tanítványa és barátja; neki köszönheti, hogy 379 előtt Campania helytartója lett. A politikai élettől csakhamar Bordeaux melletti birtokára vonult vissza, **ott szabadidejét mint minden szépért és nemesért lelkesedő műkedvelő töltötte**; 390 körül, Bordeauxban megkeresztelkedett.

Csakhamar súlyos megpróbáltatások érték, mire elhatározta, hogy teljesen lemond a világ örömeiről; mérhetetlen vagyonának nagy részét szegények megsegítésére fordította, majd Spanyolországba ment, s ott néhány évet töltött; hosszabb megfontolás után, Barcelonában pappá szenteltette magát, majd (395-ben) feleségével, Therasiával Nolába (Campania) vonult vissza; ide vonzotta őt védőszentjének, Szent Félixnek sírja; meggyőződése szerint ugyanis az ő közbenjárására menekült meg a testvérgyilkosság vádjától. Itt szigorú szerzetesi életet élt, amiben jámbor hitvese is követte. 409-ben püspökké választották. Benne már kortársai a keresztény lemondásnak és a felebaráti szeretet szolgálatában áldozni tudó tevékenységnek példaképét csodálják.[7] Meghalt 431-ben. Emlékének napja: június 22.

[1] A megszemélyesített erények és vétkek harcát drámailag szemlélteti.

[2] Az 5. könyv megismertet bennünket az órómai államvallással és ezt bírálja; a 6. könyvben pedig, Symmachus kérvényében a latin nyelvű, halódó pogányság egyik utolsó kérését hallatja életének megkegyelmezésért. Prudentius nem támogatja a kérést, mert a kereszténység magasztosabb, értékesebb a pogányságnál. A Symmachus elleni két könyv a kereszténységnek a pogányság fölött kivívott irodalmi győzelmét is jelenti. — Prudentius nagyszabású képét festi meg Róma gondviselésszerű helyzetének a világtörténelemben. Mivel Theodosius a régi Róma dicsőségét alárendelte a Keresztnek, Róma számára még dicsőségesebb jövőnek útját nyitotta meg. Bard. III. 445.

[3] *Περὶ στεφάνων; στέφανος* = megkoszorúzás; koszorú, korona, győzelmi koszorú.

[4] A vértanuk kínjainak részletezésénél túlzottan elidőzik.

[5] *Διττοχαῖον* = (*διττός*, kettős és *ὀχή* [*ἔχω*] életfenntartás, táplálék); a 49 hexameteres tetrastichonból 24 ószövetségi, 25 pedig újszövetségi jelenetet, tárgyat ír le. Az Ó- és Újszövetség kettős tagoltsága indokolja a Prudentiustól adott címet.

[6] Valamely templom képei alá helyezett magyarázó feliratok voltak. Bard. III. 443.

[7] Pl. Toursi Szent Márton. Bard. III. 570.

a) Paulinus 35 nagyobbrészt hexameterekben írt *költeménye* előkelő ízlésről és formakészségről tanuskodik, de híjával van a Prudentius költészetét előnyösen jellemző teremtő erőnek és lendületes képzeletnek. *Carmina natalicia;* Paulinus évenként egy-egy carmennel, összesen 14-gyel, adózott védőszentjének, Szent Félixnek, még pedig január 14-i ünnepén. A *Ausonius* címére intézett két carmen (10. és 11. sz.) hatásosan tükrözi vissza a pogány és keresztény kultúra törekvései közötti ellentétet és harcot.

b) Paulinustól kb. 50 darabból álló, prózában írt *levélgyüjtemény* maradt ránk; a levélváltások címzettjei hírneves keresztény kortársai, pl. Ágoston, Toursi Márton és Sulpicius Severus. A levelek bő felvilágosítást adnak a kor vallásos életéről, főleg a liturgiai és a liturgián kívüli hitbuzgalmi élet megnyilvánulásairól.

Kiad.: W. Hartel (CSEL 29—30) 1894. — *Mg.:* A. Buse, Rb 1856. — F. Lagrange, P 1882², németül 1882. — A. Baudrillart, P 1905². — Leclercq, DAL 8, 2824—6; 12, 1439—65. — Amann, DThC 12, 68—71. — P. Reinelt, Stud. über die Briefe des hl. P. v. N. 1904. — P. L. Kraus: Die poet. Sprache des P. N. 1918. — V. Iodice, Profilo stor. ed estet. di s. P., R 1931 (36 l.). — *Ért.:* Bijvanck, BZ 30, 1929—30, 547—54 (épitk.). — L. Allevi, SC 1931, 161—75; Ellenismo e Crist. Mi 1934; v. ö. ThR 1935, 447. — Wiman, Er 1934, 98—130 (szöv. krit.). — Fabre: RevEA 1934, 188—98 (A Natal. chron.). — Favez: REL 1935, 266—8 (Carm. 32). — Favez: La consolation lat. chrét. 1937

8. **Claudius Claudianus,** kiváló pogány költő; Turcevic szerint Paphlagoniából származott, 395—404. években a nyugat-római császári udvarnál élt; † hamarosan 404 után; bár Ágoston szerint (Civ 5, 26) «a Christi nomine alienus» (talán csak színleg volt keresztény), több keresztény vonatkozású költeményt írt: Carmen paschale, Laus Christi, Miracula Christi (ML 53, 788—90); a két utóbbi hitelessége azonban kétséges.

Kiad.: Th. Birt (MGAuctAnt 10) 1892. — V. Crépin, 2 k. P 1933. — *Ért.:* Vollmer: PWK 3, 2652—60. — P. Fargues: Cl. Ét. sur sa poésie et son temps 1933. — Turcevic: BZ 1934, 1—9 (hazája: Paphlagonia). — H. Steinbeiß: Das Geschichtsbild C.' 1936. — P. Fargues: Claudien. Panegyricus de 4. consulatu Honorii. Texte et comment., Aix-en-Prov. 1936. — K. A. Müller: Cl.s Festgedicht auf das 6. Konsulat des Kaisers Hon. 1938 (szöveg és magyarázat).

9. **Carmen adv. Marcionitas**; ennek a pseudo-tertullianusi carmennek hazája és keletkezési ideje vitás; talán a IV. századból való; v. ö. BJ 221, 83 skv., M. Müller, Unters. z. Carm. adv. M. 1936 (szövegkiad.; keletkezett 325 előtt).

10. **Cyprianus,** Galliából. Az ószövetségi történeti könyvek (Heptateuchus) metrikus feldolgozása, amely Juvencus evangélium-harmóniájának terjedelmes ószövetségi mása, s amelyet régebben Juvencusnak tulajdonítottak, egy Cyprianus nevű pap műve, kiről annyit tudunk, hogy az V. század első felében, Galliában élt; a mű nem maradt fenn teljes egészében. Talán tőle való egy bibliai «cento»: a «Caena Cypriani» is.[1—2]

Kiad.: R. Peiper (CSEL 23) 1891. — ML 4, 925—32 (Caena).

11. **Sedulius** Dél-Galliából, vagy Spanyolországból származott, Szevillai Izidor szerint (Vir. ill. 20) pap volt és valószínűleg 431 előtt írta meg *Paschale Carmen* (5 könyv) c. munkáját egyszerű, eleven nyelven és csaknem klasszikus verstechnikával; Istennek az Ó- (1. könyv) és Újszövetségben (2—5. könyve) megnyilvánuló hatalmas műveit énekli meg. Juvencusszal megegyezik abban, hogy ő is főképen a Máté evangéliumból meríti anyagát, eltér tőle azonban az anyag szabadabb feldolgozásában. Művét utóbb kibővítette és *Paschale opus* címen, szónokias színezetű prózában kiadta. Ezenkívül még *Krisztushoz* írt *2 himnuszát* is ismerjük. Az elsőnek címe: Elégia; 55 disztichon, amelyek az Ó- és Újszövetség üdvrendjéből párhuzamos helyeket mutatnak be.[3] A második himnusz költészetileg értékesebb abecedarius (a strófák kezdőbetűi az ábécé egymásutánja szerint),

[1] L. Bard. II. 505. és III. 432; v. ö. e § 3. 2. jegyzet.

[2] A «Caena Cypriani» bibliai «centót» érdemes elolvasni (ML 4, 927 (1007)—932—1014), mert némi bosszankodás leküzdése után derűs perceket szerezhetünk magunknak. Az elbeszélés kerete: Johel, keleti király menyegzője alkalmával a galileai Kána városba lakomára hív sokakat. A lakomán megjelent személyek, az ételek, a borok, a felszolgálás, a lakoma alatt történt lopás, a büntetés stb. minden az Ó- és Újszövetség személyeire és cselekményeire emlékeztet egy-egy jellegzetes adattal; ha valaki ezt megtanulta (memorizálta), akkor elmondhatta, hogy a Szentírásról lexikális ismereteknek birtokában van. A «cento» a kánoni könyveken kívül felhasználja az apokrif «Pál cselekedeteit» is.

[3] Unius ob meritum cuncti periere minores:
Salvantur cuncti unius ob meritum.
Sola fuit mulier, patuit qua ianua leto: (aki által kapu nyílt a halálnak)
Et qua vita redit, sola fuit mulier. (Bard. IV. 646.)

23 négysoros strófában Krisztus életét énekli meg; ebből a himnuszból vette át a római breviárium két himnuszát: «A solis ortus cardine» karácsonyra és «Crudelis Herodes Deum» epiphániára.

Kiad.: J. Huemer (CSEL 10) 1885. — Th. Mayer: Stud. zu dem Pasch. Carm. des christl. Dichters S. 1916. — B. Gladysz: Dogmat. teksty w poet. utworach Seduliusza, Poznań 1930; Rym w poezij Sed., Lwów 1930; v. ö. JL 10, 1930, 385 skv.; 11, 1931, 373. — Mc Donald: Sp 1933, 150—6 (hazája Dél-Franciaorsz. vagy Spanyolo.). — N. Scheps: Sed. Pasch. Carmen 1—2, Delft 1938 (ford. és magyarázat).

12. **Claudius** Marius Victor († 425—50 között); rétor volt Marseilleben; szerzője az *Alethia*[1] c. (3 könyv) hexameterekben megírt verses munkának, amely kommentár jellegű parafrázisban (körülírás) a Genesis anyagát beszéli el egészen Szodoma pusztulásáig. Szent Ambrus Hexaëmeronját eléggé felhasználja. — Kiad.: Schenkl C. (CSEL 16) 1888. Mg.: Ferrari O., Pavia 1912.

13. **Commodianus;** személyi adatairól, életkörülményeiről ma is vitatkoznak; ezekre vonatkozó egyedüli forrás: írásai; Gennadius is Kommodianus munkájaiból vette át adatait. Aszkéta életet folytató világi («mendicus Christi», Instr 2, 39) volt; származási helye valószínűleg Gaza (Palesztina). A Martin J. által védelmezett hagyományos vélemény szerint a III. században élt és Cyprianus honfitársa volt, akinek műveit sokat használta. Fontos mozzanatok mégis későbbi időpont felvételét javallják. Műveinek keletkezési ideje Gasparetti szerint: 400, Brakmann szerint az V. század; Brewer szerint pedig kb. 460, a költő hazája pedig Dél-Gallia (Arles).

1) *Instructiones:* 80 vers, amelyek akrosztichon[2] felépítésűek; a versek két könyvbe vannak beosztva; közülük az első apologetikus tartalmú, a pogányokhoz és zsidókhoz szól, a második pedig a katechumenek és hívek részére tartalmaz buzdításokat, intéseket.

2) *Carmen apologeticum:* 1060 hexameter; tartalmilag érintkezik az Instructiones 1. könyvével. Nyelvezete vulgáris színezetű és tömörsége következtében gyakran eléggé homályos. Az «Instructiones» csak ritmikus próza, melyet inkább a szóhangsúly és a szótagok száma, nem pedig a szótagok időtartama (quantitas; rövid, hosszú) jellemez. Költői lendületet csak az eschatologiai leírásoknál találunk. (Carm 791 skv.).

A költő teológiai felfogásában szabellianizmus és kiliazmus ismerhető fel. A Decretum Gelasianum nyilván ezért sorolja Kommodianus alkotásait az apokrifok közé.

Kiad.: B. Dombart (CSEL 15) 1887. — A. F. van Katwijk: Lex. Comodianeum, A 1934. — *Mg.:* H. Brewer: K. v. Gaza 1906; Die Frage um das Zeitalter K.s 1910; ZkTh 1912, 641—50, 849—63; ezzel szemben F. Zeller: ThQ 1909—10 és J. Martin: TU 39, 4, 1913 és BJ 221, 88—97. — J. Durel: Com., P 1912. — *Ért.:* Brandt: Phil 1922, 131. — E. Rein (a Helsinki Egyetem munkái) 1923, 1—89. — Gasparetti: Did 1926, 2, 1—48. — Brakman: Mn 1927, 121—44, 269—72. — Dölger: AC 4, 271—5 (Carm 76).

88. §. Szent Ágoston (354—430).

1. *Élete és jelentősége.*

Források, amelyek Ágoston életéről és szellemi fejlődéséről tájékoztatnak bennünket, az akkori időkhöz mérten, szinte szokatlan és páratlan bőségben állnak rendelkezésünkre. A legtöbb felvilágosítást a *Confessiones* első 9 könyvében találunk (egészen édesanyja haláláig 387-ig). További fontos közléseket és alkotó tevékenységébe bepillantásokat más írásaiból is nyerhetünk, főleg a befejezetlenül maradt *Retractationes* (2 könyv) c. munkájából, amelyben beszámol egész irodalmi munkásságáról (427-ig). Itt felvilágosítást kapunk irodalmi művei keletkezésének körülményeiről s addigi irodalmi működésében előadott egyik-másik tételét, amely szemében tévesnek vagy teológiailag félreérthetőnek tűnik fel, kijavítja, vagy megvilágítja (EP 1965—74; EH 765—67).

Megbízható, kiegészítő adatokat kapunk a «*Vita S. Augustini*» c. életrajzban, melyet Possidius, Calama püspöke, Szent Ágoston tanítványa és barátja írt, hamarosan Ágoston halála után; az életrajzhoz Ágoston műveinek jegyzékét csatolja.

Kiad.: CSEL 36 (Retract). — Lagrange: MiA 2, 373—95. — *Vita:* ML 32. — H. T. Weiskotten: Princeton 1919. — A. C. Vega, E 1934. — Németül: K. Romeis 1930. — *Ért. és f ord.:*

[1] ἀλήθεια = igazság.

[2] Betűrejtvényes versek; a verssorok kezdő betűinek egymásutánja rejti magában a vers tárgyát és címét.

A. Harnack: AbhB 1930, 1. — *Indiculus* ed. E. Kalinka: WAS 1925, 1. — Wilmart: MiA 2, 149—233 és Vega l. c. — *Ért.:* Madoz: RF 1931, 498—504 (Vita, spanyolul). — Az Indic. szövegkritikájához v. ö. de Bruyne: MiA 2, 317—9. — Zarb: Rb 1935, 412—5 és Jax: WSt 1935, 133—46.

Ágoston (Aurelius Augustinus) *354* november 13-án született; születési helye: *Tagaste*, Numidiában. Szülei valószínűleg nem tiszta római származásúak.

Édesatyja, Patricius, aki városi tisztviselő volt, csak idősebb korában vetette föl magát a katechumenek közé és röviddel halála előtt (371-ben) keresztelkedett meg. Édesanyja, Monika, buzgó keresztény asszony volt, mindamellett nagytehetségű fiának nevelésében némi mulasztás őt is terheli, mert nagyravágyásában, férjével egyetértve, ő is csak a gyermek fényes jövőjére gondolt. Mikor Ágoston súlyos betegségében a keresztség után vágyódott, édesanyja őt — mivel a veszély hamarosan elmúlott — a kor szokásának megfelelőleg csak katechumennek jelentette be.

Ágoston iskolai kiképzésben először Tagastében részesült. Mivel atyjának óhaja az volt, hogy fiából rétor legyen, tanulmányait a szomszédos *Madaurában* folytatta és már 371-ben Karthágóba ment, az itteni főiskolára. A fiatal diákot érzékisége erkölcstelen útra csábította, majd csakhamar egy kb. 384-ig fennálló szerelmi viszony kötötte le, amelyből már 372-ben Adeodatus nevű fia († 390-ben) született.

Életének e szakában édesanyjának vallását — miként maga mondja — «mint valami vénasszonyok meséjét» megvetette. Mikor 373-ban a főiskolai tanterv előírása szerint Cicero «Hortensius»[1] c. dialógusát olvasta, felébredt benne a vágy filozófiailag megalapozott világnézet után. Csakhamar mint «hallgató»[2] csatlakozott a manicheizmushoz. Ez látszott a tudásra büszke férfi előtt, az Egyház tekintélye által képviselt kereszténységgel szemben, a felvilágosodás tekintélyt el nem ismerő vallásának és az igazi kereszténységnek. Miután tanulmányait (374—75-ben) befejezte, Tagastében telepedett le, és az artes liberales-t[3] tanította; a szülők hitéhez hűtelenné lett fiút Monika nem fogadta be házába; a kesergő édesanyát egy püspök vigasztalta: «Egy gyermek, akiért ennyi könnyet ontanak, nem mehet veszendőbe» (Conf. 3, 12). Hamarosan *Karthágóba* megy és ott folytatja tanítói működését (375—83). Itteni tartózkodásának végefelé a manicheista rendszerben való hite megrendül, kételye egyre erősebb lesz. A manicheista kozmológiát nem találta összeegyeztethetőnek a görög filozófiával, dualizmusában és Isten-fogalmában pedig felismerte az ellentmondásokat; a manicheizmusból teljesen Milevei Faustus manicheus püspökkel való megbeszélése után ábrándult ki, aki benne kevés tudású fecsegő benyomását keltette. Mégis még *Rómában* is, ahová 383-ban, édesanyja óhaja ellenére ment, érintkezést tartott fenn manicheus barátaival. Ebben a tétovázásában — bár csak rövid időre — a *filozófiai szkepszis* gondolata vett erőt rajta.

384 elején Róma városa prefektusának, a pogány Symmachusnak közbenjárására elnyerte a várostól kiírt *szónoklattani tanszéket Milánóban*. Bár most már biztos és tekintélyes állása volt és bár édesanyja és közeli rokonai vele voltak, bensőleg meghasonlottabb és boldogtalanabb volt, mint eddig bármikor; az érzéki szenvedély bilincsei még fogva tartották, a vallási megbizonyosodás utáni vágy pedig még kielégítetlen maradt és nem halkult el benne. Mikor most Milánó püspökének, Ambrusnak szentbeszédeit hallgatta, a püspök által alkalmazott allegorikus szövegmagyarázat megmutatta neki az utat, amelyen haladva, az Ószövetségre vonatkozó manicheista kritikát meg lehet cáfolni, és kezdette sejteni, hogy egy tisztultabb Isten-fogalom összhangba hozható az Egyház tanításaival. Egyúttal növekedett benne annak az elvnek átértése, hogy az Egyházban és Szentírásban testet öltött vallási tekintélyre szükség van. Végül további intellektuális támaszpontot nyujtott neki az a körülmény, hogy ekkoriban ismerkedett meg Plotinus (Porphyrius?) újplatonikus bölcseletével, aminek eredménye az volt, hogy megtanulta Istent, mint tiszta szellemi valóságot, a rosszat mint valami hiányt felfogni, az újplatonizmus tanítása a *νοῦς*-ról pedig egyengette számára az utat: Jézus Krisztusban, az örök isteni Logosban való hithez.[4] Pál leveleinek olvasásából megtudta, hogy csak Isten kegyelme által juthat el az óhajtott célhoz, az Istennel a hitben való egyesüléshez.

[1] Ez a munka elveszett, úgyszólván csak Ágoston idézetei alapján ismerjük.

[2] Mani hívei között voltak választottak és hallgatók; az utóbbiak a signaculum megtartására nem voltak kötelezve.

[3] A szabad férfiúhoz illő ismeretek.

[4] Az újplatonizmust hirdető könyveket Marius Victorinus forditotta latinra (l. 81. § 6.). — V. ö. Magyary Zoltánné Techert Margit: A hellén újplatonizmus története, Budapest 1934.

Mikor a harc még az eddigieknél is hevesebben dúlt bensejében, Simplicianus pap, utóbb Ambrus utóda, felhívta figyelmét Marius Victorinusra, a híres rétorra (81. § 6.), s mikor egyszer egy jó barátja Szent Antalnak (52. § 1.) és több más szerzetesnek és remetének önmegtagadó életéről beszélt neki, eljött számára a döntés órája: mélyen meghatva, a kertbe sietett, ahol gyermekhangot hallott, amely ismételten ezeket a szavakat mondotta: «*Tolle, lege*». Pál leveleit ütötte fel és olvasta a Rom. 13, 13 skv. sorokat; és «a kétség minden sötétsége eloszlott» (Conf. 8, 12). Néhány héttel utóbb, 386 őszén, megvált rétori hivatalától és egy barátjának Milánó környékén lévő birtokára, Cassiciacumba vonult vissza; a legközelebbi nagyböjt kezdetén jelentkezett a keresztség felvételére.

387 nagyszombatján keresztelkedett meg, fiával és barátjával, Alypiusszal együtt; a szentség kiszolgáltatója Szent Ambrus volt. Néhány hónappal utóbb útnak indult vissza Afrikába, még pedig Rómán keresztül. Édesanyja útközben, Ostiában meghalt. Monika halála után még egy évet töltött Rómában, s ott tudományos munkával foglalkozott. 388 őszén ismét otthon volt szülővárosában, Tagastében. Itt kb. 3 éven át néhány barátjával kolostori magányban élt. Tudásának és jámborságának híre azonban egyre jobban ismertté lett; Hippo Regius püspöke, Valerius, egy istentisztelet alkalmával — amelyen Ágoston is jelen volt — bejelentette egyházközségének, hogy papra volna szüksége;[1] a hívek Ágostont kívánták papjuknak. Ágoston, akit ez az óhaj váratlanul ért, végül is beleegyezett abba, hogy *pappá szenteljék*. Ezzel szellemi fejlődésének új szakasza kezdődött. Az eddigi bölcseleti érdeklődés és az artes liberales irányában való foglalatoskodás háttérbe lépett és előtérbe került a teológia és a hivatalából folyó gyakorlatias egyházi tevékenység. Valerius kérésére Numidia prímása Ágostont nemsokára püspökké szentelte és Valerius koadjutorává nevezte ki. Amikor Valerius meghalt, Ágoston lett Hippo Regius püspöke.

A kolostorszerű közösségi életet, amelyet Ágoston korábban Tagastében megkezdett, mint pap barátaival, mint püspök pedig klérusával tovább folytatta. Fáradhatatlan volt a prédikálásban és a szegények gondozásában. Erejének javát azonban az írói működésnek szentelte, még pedig elsősorban a korszerű és vitás kérdések kötötték le figyelmét.

Tevékenységének középpontjában mindenekelőtt — több mint egy évtizeden át — *a manicheizmus elleni harc* állott, amellyel ő az Egyházba történt lépésével véglegesen szakított. Ezután a tudományos munka korszaka következett, amelyben figyelmét főképen a *donatista* eretnekség megcáfolására irányította; ez az eretnekség csaknem az egész IV. században bénítólag hatott az afrikai egyházra. Ágoston tollal és szóval küzdött a katolikus igazságért. Fényes győzelmet aratott a 411-i karthágói vallási megbeszélésen, amelyen 286 katolikus és 279 donatista püspök volt jelen. Már a következő évben (412-ben) megkezdte a harcot a *pelagianizmus* ellen; ezt a küzdelmet Ágoston a katolikusok élén egészen élete végéig folytatta és ez a harc szerezte meg számára a *Doctor gratiae* megtisztelő címet.

Ágoston *430 aug. 28-án* halt meg Hippóban; halálakor a vandálok már harmadik hónapja ostromolták Hippo városát.

Hippo kiváló püspöke egyesítette magában Tertullianus alkotó erejét, Origenes szellemének sokoldalúságát Cyprianus egyházias felfogásával, Aristoteles éles dialektikáját Platon eszmei szárnyalásával és mély spekulációjával, a latin gyakorlatias érzékét a görög szellem mozgékonyságával. Ágoston az atyák korának legnagyobb filozófusa és általában az Egyház legjelentősebb és hatását legerősebben éreztető teológusa, kinek kimagasló alkotásait már életében sokan őszintén megcsodálták.

Amit Origenes jelentett a III. és IV. század tudományos teológiájára, azt jelentette Ágoston a következő századokban, sőt mélyen be az újkorba is, *az egész Egyház életére*, csakhogy sokkal tisztultabb és áldásosabb megnyilatkozásban. Ágoston hatását erősen érzi nemcsak a filozófia, a dogmatika, az erkölcstan és a misztika, hanem az emberbaráti és társadalmi élet, az egyházpolitika és az államjog is; Ágoston egyike azoknak, akik megalapozták a középkori nyugati kultúrát. Minden küzdelme, kutató munkája a katolikus igazság felfogására, megragadására irányult, és ebben az igazságkeresésében minden hátsó gondolat nélkül csatlakozott az Egyház tekintélyéhez. Ha protestáns részről alkalomadtán azt iparkodtak, illetőleg iparkodnak bizonyítani, hogy Ágoston gondolatvilága legalább részben az Egyházzal ellentétes, akkor ezzel szemben meg kell állapíta-

[1] A püspök beteges volt, segítséget óhajtott kapni.

nunk az igazságot, amelyet Holl K. (A. innere Entwicklung 1922, 51) is kifejez : «A katolikus Egyház Ágostont mindig helyesebben értette meg, mint az Egyház ellenfelei». A hivatalos Egyház tanításában egyetlen teológiai íróra sem hivatkozik oly gyakran, mint Ágostonra; áll ez a kegyelem-tanra is ; ezzel azonban nem akarjuk azt állítani, hogy a katolikus Egyház tanítása minden részletében azonos Ágoston nézeteivel. V. ö. Caelestin. I, Ep 21, 13 ; ES 142 ; l. 78. § 9.

Ágostonban a tudományos gondolkodót és kutatót, valamint az igazság iránti nagy szeretetet semmi sem jellemzi jobban, mint az az ismételten tett nyilatkozata, hogy írásairól nyilt kritikát kér, és nem kívánja, hogy nézeteit megfontolás nélkül kövessék (Persev 21, 55 ; Trin 3, prooem. 2) ; nem akar ő azok közé tartozni, akiknek abból, amit írtak, egy szót sem kellett visszavonniok vagy irtóztak attól, hogy valamit visszavonjanak (ep 143, 2 skv.). Ennek az érzületének páratlan megnyilatkozása : a Retractationes (l. e § elején). Irásaiban, főleg «Confessiones» c. munkájában, néhány levelében és prédikációiban nemcsak a tiszta, komoly, mélyen vallásos személyiségnek képe jelenik meg előttünk, egyedülálló idealizmussal és erkölcsi hősiességgel, hanem meglátjuk benne a finom idegzetű pszichológust és az emberi szív legtitkosabb hajlamainak és megmozdulásainak ismerőjét is. Ezért volt ő — élénk vérmérsékleténél fogva is — alkalmas, hogy mint jóságos lelkipásztor és pap a gyakorlati lelkipásztori tevékenység terén is rendkívüli eredményeket érjen el.

Gyüjteményes kiad.: Ed. Benedictina, 11 k. P 1679—1700. — ML 32—47. — CSEL-ben eddig 18 k. 1887—1923. — *Szent Ágoston egyes műveinek kiad. l. a. — Ford.:* BKV², 12 k. 1911—35. — Rövidebb szemelvények : J. Bernhart 1922. — A. Harnack 1922. — H. Hefele 1923. — O. Karrer, 2 kisebb k. 1925. — E. Przywara : Aug. Die Gestalt als Gefüge 1934. — *Irodalmi tájékoztatók:* E. Nebreda : Bibliogr. August., R 1928 (nem teljes). — Szent Ágoston-jubileum irod. 1930 v. ö. RC 1931, 461—509 (574 közl.) és Intern. Bibliography of Hist. Sc. 5, 1934, 2496—531. — *Életrajzok és általános jellegű mg.:* C. Bindemann, 3 k. 1844—69. — F. Böhringer 1877—78². — C. Wolfsgruber 1898. — G. v. Hertling 1904³. — L. Bertrand, P 1913 ; németül 1927 (népszerű). — P. Guilloux, P 1921. — B. Legewie 1925. — H. Lesaar 1930 (népszerű). — E. Krebs 1930. — G. Papini, Fi 1930 ; németül 1930. — A. Pincherle, Bari 1930. — U. Moricca, To 1930. — E. McDougall, Lo 1930. — A. C. de Romanis, R 1931. — S. Cassara, Palermo 1931. — P. Gorla, To 1936. — Portalié : DThC 1, 2268—472. — Labriolle : DHG 5, 440—73. — *Megtérése és szellemi fejlődése:* H. Becker, Aug. 1908. — W. Thimme : A.' geist. Entw. 1908 ; ZKG 1910, 172—213. — P. Alfaric : L'évolut. intellect. de s. A. 1918. — Ch. Boyer : Christianisme et Néoplat. dans la formation de s. A. 1921. — K. Holl : AbhB 1922, 4. — J. Noerregaard : A.' Bekehrung 1923. — A. Guzzo : A. dal «Contra academicos» al «De vera rel.», Fi 1925. — G. Combès : A. et la culture classique 1927. — W. J. S. Simpson : St. A.' Conversion, Lo 1930. — K. Adam 1931. — E Haenchen : Die Frage nach der Gewißheit beim jungen A. 1932. — W. Theiler : Porphyrius und A. 1933 ; ezzel szemben P. Henry : Plotin et l'Occident 1934 ; JTS 1937, 1—23 (A. és Plotinus). — Pincherle : RR 1930, 15—38 ; 1931, 30—52 ; 1932, 118—43 ; 1933, 399—423 ; 1934, 215—49 (386—96). — J. Barion : Plotin und A. 1935. R. Guardini : Die Bekehrung A.' 1935. — Haugg : ThGl 1936, 28—42. — Irodalmi tájékoztató ehhez a kérdéshez : Mannucci : MiA 2, 23—47. — *Életéből egyes eseményekhez:* C. M. Rota: La villeggiatura di s. A. a Cassiciaco, Varese 1928. — Cazzulani : SC 1931, 292—9 (barátai). — Monceaux : Mél. P. Thomas 1930, 529—37 (afrikai kolostorok). — Concetti : RC 1931, 359—64 (concubinatus). — Legewie : MiA 2, 5—21 (betegségek). — Meda u. o. 2, 49—59 (Cassiciacum). — Monceaux, u. o. 2, 61—89 (Á. és a szerzetesség). — G. G. Lapeyre, u. o. 2, 91—148 ; L'anc. Eglise de Carthage, P 1932 (A és Karthágó). — Dennis : AJPh 1931, 274—7 («Hipponiensis») ; v. ö. Souter, u. o. 1932, 162—4. — Zarb : Ang 1933, 161—85 (püspökkészentelése 395 jún. vagy júl.). — Mellet : VS 1934, 196—202 (Vie commune à Hippone). — Sizoo : Stemmen des Tijds 1934, 503—34 (A. munkabírása). — *Szent Ágoston a művészetben:* Wilpert : MiA 2, 1—3. — K. Smits : Miscell. August., N 1930, 197—211. — Cabanas : RC 1931, 285—306. — García : RC 1934, 53—80. — *Szent Ágoston hatása az utókorban:* E. Troeltsch, A. 1915. — E. Bernheim : Mittelalterl. Zeitanschauungen usw. 1918. — J. Geyser : A. und die phänomenol. Rel.-Philos. der Gegenwart 1923. — P. v. Sokolowski : A. und die christl. Zivilisation 1927. — A. Schultze : A. und der Seelteil des german. Erbrechts 1928 ; ZSG 1930, 376—85 ; v. ö. u. o. 1930, 394—407 és ZSR 1930, 654—71. — Rodríguez : RC 1931, 110—38 (Szent Ágoston és Vergilius a középkorban). — H. Scholz : BlDtschPhilos 1932, 405—23 (A. és Descartes). — U. Mariani : Le teorie polit. di s. A. e il loro influsso nella Scuola agost. del sec. 14, Fi 1933. — H. X. Arquillière : L'Augustinisme politique 1934. — A. Hamel : Der junge Luther und A. 1934. — *Emlékkönyvek Szent Ágoston-jubileum alkalmából* (1930), melyekből részleteket itt a hely szűke miatt nem közölhetünk egyenként ; v. ö. RTABull 1931 skk ; részben még Krüger 1933, 292 skk és ThR 1932, 137 skk. — M. Grabmann-J. Mausbach : A. Festschr. der Görresges. 1930 (439 l.). — A Monument to St. A., Lo 1930 (367 l.). — Archives Philos. 7, 2, 1930 (273 l.). — St. Augustinus 430—1930, Würzb. 1930. Miscell. Augustiniana, N 1930. — Augustiniana, Tongerloo 1930. — Acta hebdomadae August.-Thomisticae, R 1931 (344 l.). — RivFilosNeoscol. 1931 Supplemento al vol. 23 (510 l.). — RC 1931 Nr. 43—5. — Miscell. Agostiniana 2 (= MiA), R 1931 (XXXVI, 1042 l.). — J. Bernhart Aug. (Szent Ágoston főműveinek ford. 12 k.-ben) 1937 skk. — Pugliese : StU 263—99 (S. Ag. giudice)

— H. Pope, Lo 1937 (Biogr.). — Hendrikx: Aug.' Individualisme in Bijdragen 1, 1938, 1—27. — P. Henry: La vision d'Ostie 1938. — H. I. Marrou: S. Aug. et la fin de la culture antique 1938. — V. ö. még: Kecskés P.: A bölcselet története, 1943², 186—97. — Halasy-Nagy J.: Az antik filozófia, 1934, 434—66.

2. *Ágoston irodalmi mu kássága.*

Irodalmi tevékenysége és ebben megnyilvánuló energiája csak az irodalmilag még többet alkotó Origenes rendkívüli teljesítményeivel hasonlítható össze. Irodalmi működéséről adott beszámolójában (Retract 2, 67) maga közli, hogy 427-ig 93 munkát írt, 232 könyv terjedelemmel; e számba nincsenek beiefoglalva szentbeszédei és a gyakran meglehetősen terjedelmes levelei. Felsorolt munkáiból csak tizet nem ismerünk. Bár tudatában volt annak, hogy irodalmi működésének a teológiára küldetésszerű jelentősége van, és bár érezte szellemi felsőbbségét, távol állt tőle, hogy saját személyét helyezze előtérbe. Gyakran juttatja kifejezésre felfogását, hogy mindent Isten jóságának köszönhet (Civ. Dei 22, 30; ep 52, 4).

Ágoston nemcsak birtokában volt a korabeli műveltség, tudás teljességének, hanem a tollnak és szónak tökéletes *mestere* is volt, aki szakértelemmel kezelte a rétori fogásokat (antithezis, metafora, gondolat- és szójáték). Éppen ezért mester a vitatkozásban. A retorika törvényeiben azonban Ágoston nem keresett öncélt vagy eszközt esztétikailag képzett és érző olvasói tetszésének hajszolására; ezt világosan bizonyítja a tény, hogy bár megvolt stílusában a hangulathoz, tárgyhoz és célhoz való alkalmazkodás tehetsége, csak időnként élt vele. Tollával, szavával csak az igazságot, ezen keresztül Istent és Isten földi uralmát akarja szolgálni, ezzel a céllal szemben minden személyes érdeknek háttérbe kell szorulnia. Ezért, a nagyobb hatás érdekében, azokban a beszédeiben és írásaiban, amelyeket a nagyközönségnek szánt, lemondott a rétori díszítésről, csillogásról és leszállott az egyszerű ember beszédmódjához, a vulgaris «barbarizmushoz» (Enarr. in Ps 36, sermo 3, 6).

Ért.: Szent Ágoston stílusáról, nyelvéről és irodalmi fejlődéséről: M. I. Barry: A. the Orator, Wa 1924. — C. J. Balmus: Ét. sur le style de s. A. (Confess. és Civ. Dei) 1930 (jó könyvészet). — Glaser: WSt 46, 1928, 193—200 (hangszínezete). — N. Comeau: La rhétorique de s. A. d'après les Tract. in Io 1930. — Schrijnen: StC 1930, 330—43 (nyelvének fejlődése). — A. Melardi: L'arte retor. nelle Confess. di s. A., Na 1930—31; v. ö. BFC 1930—1, 272. — Di Capua: MiA 2, 607—64 (prózai ritmus). Vaccari, u. o. 2, 253—8 (ep 73 stílusa). — M. J. Holman: Nature-imagery in the Works of St. A., Wa 1931. — C. L. Hrdlicka: A Study of the late Lat. Vocabulary ... in the Confess. of St. A., Wa 1931. — C. Rodríguez: El alma virgiliana de s. A., Ma 1931. — Chr. Mohrmann: Die altchristl. Sondersprache in den Sermones des hl. A., N. 1932. — K. Golebiewski: Le langage d'après s. A. (Bull Soc Polonaise de Linguistique 1932, 3—37). — Debrunner: Indogerm. Forsch. 31, 112 (absolute Tempora). — W. Süß: Stud. zur lat. Bibel, Tartu 1933; v. ö. Gn 1934, 618 skv. — Schuchter: WSt 52, 1934, 115—38 (szentbeszéd stil.). — M. I. Bogan: The Vocabulary and Style of the Soliloques and Dialogues of St. A., Wa 1935. — C. Mahoney: The rare and late Lat. Nouns, Adject. and Adverbs in St. A.' De civ. Dei, Wa 1935. — Wijnpersse: StC 1931, 132—40 (Vergilius). — Rodríguez: RC 1930, 379—96 és 4 folyt. (Vergilius). — Keseling: PhWo 1931, 1278—80 (Horatius). — Keenan: CJ 1936, 35—7 (klasszikusok levelekben). — Marrou: REL 1934, 280—3 (Trivium). — Továbbá: RHE 1936, 261 (Sizoo és Mohrman); 75* n. 1255 (Sizoo). — Mohrmann, Mn 3, 1935—36, 33—61 (szójátéka). — *Több írásának kéi. hagy.-hoz:* Lowe: MiA 2, 235—51. — Wilmart, u. o. 2, 257—319. — Souter: JTS 1933, 267—9. — *Műveinek kronológiája:* Zarb: Ang 1933, 359—96, 478—512; 1934, 78—91; v. ö. ThR 1935, 16 skv. — A. B. Pauluszak: Subjunctive in the Letters of St. A., Wa 1936. — M. S. Muldowney: Wordorder in the Works of St. A., Wa 1937. — Jenkins: JTS 1938 (klasszikus idézetek). — Finaert: REL 1938, 3—25 (stílus). — M. B. Schieman: The Rare and Late Verbs in St. Aug. s De Civ. Dei, Wa 1938. — Gillis: 1938, The Coordinating Particles in Saints Hil., Jerome, Ambrose and Augustine, Wa. — K. H. Schelkle: Virgil in der Deutung Aug.' 1939.

a) A Retractationes épúgy egészen újszerű írásmű a keresztény irodalomtörténetben, mint a 397—400 között írásba foglalt *Confessiones* (13 könyv).

Ágostonnak ez az önéletrajza, amely mély bepillantást enged vallásosságának kifejlődésébe (egészen 387-ig) és az Istenben való megnyugvás megszerzéséért vívott súlyos harcát átéleti velünk (1—9 fej.), nemcsak saját bűnös gyengeségei fölött érzett, gyakran túlságosan szigorú önvád, hanem egyúttal és elsősorban Istennek dicsőítése és hálaadó imádság a számára osztályrészül jutott kegyelemmel teljes vezetésért. A 10. könyvben e munka írásakor vallott vallási és erkölcsi felfogásának finom elemzését és leírását kapjuk. A 11—13. könyvben a teremtésről szóló bibliai leíráshoz fűz mélyértelmű elmélkedéseket Istenről, világról, időről és örökkévalóságról. E helyen «dicsőíti és magasztalja»

Istent, mivel őt a vallásból[1] fakadó tudás ismereteivel ajándékozta meg. A munka egyike a világirodalom legkiválóbb műremekeinek, amelyben Ágoston rendkívüli művészete nyilvánul meg különösen a legfinomabb lelki folyamatok és állapotok megrajzolásában (EP 1591—6; EA 630—41).

Az újabb kritika, többféle változatban is, a Confessiones szavahihetőségét akarja kétségbevonni (Harnack A., Boissier G., Becker H., Thimme W., Alfaric P., Reitzenstein R.). Főleg abban fáradoztak, hogy e munka és az Ágoston megtérése utáni időben, különösen a Cassiciacumban fogalmazott filozófiai írások között ellentétet fedezzenek fel. Ágostonnak az újplatonizmussal való megismerkedését tüntetik fel többnyire döntő körülménynek, amely lassanként a kereszténységhez való fordulását eredményezte, a kerti élményt és megkeresztelkedését az ő akkori «kereszténységére» jelentéktelennek mondják. Viszont az ellenkritika és a legújabb kutatás igazolja a Confessiones feltétlen hitelt érdemlő voltát és történeti értékét. Bebizonyítható, hogy Ágoston megtérése 386-ban benső, meggyőződésből fakadó csatlakozás a kereszténységhez (Mausbach J., Portalié E., Boyer Ch., Batiffol P., Holl K., Nörregaard J., de Labriolle P., Adam K., Krüger G.).

Kiad.: P. Knöll, W 1898. — F. Ramorino, R 1909. — C. H. Bruder, L 1929[2]. — P. de Labriolle, P, 2 k. 1925 skv. — J. Gibb and W. Montgomery, C 1927[2] (kommentárral). — A. C. Vega, E 1930; 2 k. 1932. — M. Skutella, L 1934 (legjobb kiad.). — *Ford.:* G. v. Hertling (1—10), Fr 1928[23—24]. — A. Hoffmann (BKV[2] 18) 1914. — H. Hefele, Jena 1922[2]. — O. Tescare, To 1936[3]. — *Mg.:* M. Zepf: A.' Confess. 1926. — F. Billicsich: Stud. zu d. Bekenntn. A.' 1929. — W. Thimme: A.' Selbstbildnis in den Konf. 1929. — P. Schäfer: Das Schuldbewußtsein in den Confess. 1930; v. ö. ThGl 1932, 629—34. — G. Wunderle: Einf. in A.' Konf. 1930. — *Ért.:* Kowalski: Eos 1927, 379—99; CTh 1930, 399—413 (főcélja). — Stiglmayr: ZAM 1931, 156—64; Sch 1932, 387—403 (felépítése). — Geffcken: ARW 1934, 1—13 (Tolle-lege-élmény); ehhez J. Boehmer: BiZ 1935, 58—61. — Guardini: Antike 1934, 169—94 (értelmezéséhez). — Steur: StC 1936, 17—29 (egységessége). — I. Freyer: Erlebte u. systemat. Gestaltung in A., Konfess. 1937. — *Kiad.:* H. Wagnerck, To 1939[4]. — Balogh J.: Szent Ágoston vallomásai (ford. és magy.), 2 k., Budapest 1944.

b) *Ágoston bölcseleti írásművei.* Első írása: *De pulchro et apto*, amelyet, mikor retorikát tanított 380—81-ben Karthágóban készített, nem maradt ránk (v. ö. Conf. 4, 13 skv.). *Cassiciacumi* magányában megírt négy filozófiai munkája közül a három első beszélgetéseket tartalmaz, amelyeket az akkor nála időző barátaival folytatott; ezeket a beszélgetéseket utóbb átdolgozta (ML 32; CSEL 63). *Contra Academicos* (3 könyv) az újakadémikusok szkepticizmusát támadja; az igazság ugyanis megismerhető, a boldogság nem az igazság keresésében, hanem ismeretében van. Ezeket a fejtegetéseket elmélyíti a *De beata vita* c. írása: az igazi boldogság az Isten megismerése. *De ordine* (2 könyv) fő problémája: honnan a rossz? *Soliloquia*,[2] beszélgetés a saját «ratio»-jával Istenről, a lélekről; főleg a lélek halhatatlanságáról értekezik. Ennek a munkának a folytatása a még 387-ben, megkeresztelkedése előtt Milánóban írt, de be nem fejezett értekezése: *De immortalitate animae.*

De beata vita kiad. M. Schmaus (FIP 27) 1931; németül: J. Hessen, L 1923; hollandul: J. A. Lieshout, A 1936 (Solil. is); Solil. ford.: J. Artaud, P 1936. — *Ért.:* J. H. van Haeringen: De A. i ante baptismum rusticantis operibus, A 1917. — Philippson: RhM 1931, 144—50, 227 skv. (Geschichtl. der Dialoge). — Fuchs: Her 1933, 347 skv. (ord 1, 7). — Velez: RC 1931, 139—96 (A szám fogalma: De ord. és De mus.). — Cadiou: RSR 1937, 597—614 (teol.). — G. Lazzati: L'Aristotele perduto 1938, 43—54. — L. Schopp és A. Dyroff: Aur. Aug., Selbstgespräche (ford. és magy.) 1938.

De quantitate animae 388-ban Rómában írt dialógus, bizonyítja a lélek anyagtalan voltát. *De magistro*; 389-ben Afrikában írta; fiával, az ezután hamarosan elhúnyt Adeodatusszal folytatott beszélgetésnek emlékezetből való leírása; fontos a tanítás és tanulás lélektanára.[3] Már 387-ben Milánóban hozzáfogott a *7 artes liberales enciklopédiájának* megírásához; befejezésére sohasem került sor. Ennek a munkának *De grammatica* részéből töredékeket ismerünk; *De musica* (6 könyv) a ritmusról értekezik.

[1] A Szentírásból, isteni sugalmazásból merített tudás.

[2] Álmatlan éjtszakák filozófiai elmélkedései, melyeket reggelenként írásba foglalt. Nem tévesztendő össze a középkorban keletkezett Soliloquia c. aszketikus (nem Ágostontól való) munkával. Bard. IV. 454.

[3] Jelmondata: magistrum non esse qui docet hominem scientiam nisi Deum.

[4] 7 artes liberales (szabad férfiúhoz illő ismeretek): grammatica, musica, dialectica, rhetorica, geometria, arithmetica, astronomia.

De mag. et De vera religione kiad. D. Bassi, Fi 1930 (fordítással). — De quant. an. kiad. F. E. Tourscher, Philadelphia 1933 (fordítással). — *Ért.:* J. Huré: S. A. musicien 1924. — Amerio: Did 1929, fasc. 3, 1—196. (De mus.). — M. Haesele: Beitr. zur augustin. Psychologie, Glarus 1929. — O. Schissel v. Fleschenberg, Marinos von Neapolis, At 1928 (De quant. an.). — W. Hoffmann, Fr 1930 (De mus.). — Casotti: RivFilNeoscol. 1931, Suppl. 23, 57—74 (De mag.). — Valentini: So 1936, 83—9 (De mag.). — C. J. Perl: A.' Musik (ford.) 1937. — A. Wijdeveld: De mag. (ford.), A 1937. — H. J. Marrou: S. Aug. et la fin de la culture ant. 1938, 3—327, 570—83. — H. Edelstein: Die Musikanschauung A.s 1929.

c) *Apologetikai írásai.* Szellemtörténetileg Ágostonnak legjelentékenyebb műve: *De civitate Dei* (22 könyv), melyet 413—26 között részletekben hozott nyilvánosságra. A kereszténység legértékesebb ókeresztény, történetileg felépített apológiáját tartalmazza és a történelemből elmélet első nagyszabású megnyilatkozása. Alapeszméi irányították a középkor egyházpolitikáját és a keresztény gondolkodásban ma is élő valóságot jelentenek.

Ennek a munkának megírásához az okot a régi vád szolgáltatta, amelyet pogány részről ismét élénken hangoztattak, amikor Rómát Alarich 410-ben elfoglalta, hogy a római birodalmat ért minden bajnak, szerencsétlenségnek a kereszténység az okozója. Az első 10 könyvben bizonyítékot szolgáltat arra, hogy az istenek kultusza nem biztosítja a földi boldogságot, az örök életre pedig sem nem szükséges, sem nem hasznos. A következő könyvek (11—22) szemléltetik a harcot a Civitas Dei és a Civitas terrena között, vagyis a hit és a hitetlenség között, ami a világtörténelem fő témája. «Isten országához» tartoznak a jók mind, a «gonosz lélek birodalmához» a gonoszok mind: e világon és a túlvilágon. A történelem evilági tartamának idején a két birodalom nincs teljesen elválasztva egymástól, tagjaik egymás között elkeveredve járják útjaikat; az «Isten országa» nem azonos az Egyházzal, a Civitas terrena pedig nem esik egybe valamelyik konkrét állammal. A két birodalom végleges elválasztása majd a világvégén, az utolsó ítéletkor történik meg (EP 1738—88; EA 659—66).[1]

Terentius Varro elveszett munkáiból (Antiquitates, De gente populi Romani) vett sok idézet miatt a Civitas Dei a filológusok részére is fontos.

Kiad.: E. Hoffmann (CSEL 40, 2 Bde) 1899 skv. — I. E. C. Welldon, 2 k., Lo 1924. — C. Weyman, Mn 1925. — B. Dombart-A. Kalb, L 1928[4] skv. (legjobb kiad.). — Szemelv.: A. Kurfeß, L 1925. — *Ford.:* A. Schröder (BKV[2]) 3 k. 1911—6. — M. Dods, Lo 1934. — *Mg.:* H. Scholz: Glaube u. Unglaube in der Weltgesch. 1911. — J. N. Figgis: The Political Aspects of St. A. City of G. 1921. — E. Salin: Civitas Dei 1926. — H. Fuchs: A. u. der antike Friedensgedanke 1926. — V. Stegemann: A.' Gottesstaat 1928. — R. Frick: Gesch. des Reichsgottesgedankes... 1928. — H. Lindemann: Die Sondergötter in der Apologetik der Civ. Dei A.' 1930. — A. Dicker: Karakter en Cultuur der Romainen in A.' Civ. Dei 1—5, N 1931. — G. Ruotolo: La filosofia della storia e la C. di D., Fi 1932. — N. Baynes: The Political Ideas of St. A.' De Civ. Dei, L 1936 (19 l.). — *Ért.:* G. della Rocca, Modena 1930; v. ö. RTA 1932, Bull n. 1117. — Agnes: StC 1930, 110—26, 164—81 (egység). — Cayré: RTh 1930, 487—507. — Živkovic: BoS 1931, 51—66 (Civ. terr.). — Gerosa: MiA 2, 977—1040 (L'imperialismo rom.). — Vismara, Padovani, Soranzo és Calderini: Riv Filos Neosc. 1931 (l. f.) 115—66, 220—63, 376—404, 405—21. — Kalb: Phil 1932, 477—80 (szöv. krit.). — P. Brunner: ZThK 1933, 1—25 (történelem értelmezése). — Lewalter: ZKG 1934, 1—51 (eschat. és világtört.). — A. Kurfeß: ThQ 1936, 532—42 (Sibylla); 1937, 341—56 (Sallust.). — További irod. (Ágoston hatása az utókorra stb.) l. e. § más helyein. — M. Pucci: To 1938 (ford.). — P. Brezzi: Fi 1938 (szemelv. ford.); Riv. sto. it. 1938, 62—94 (la concezione della Città di Dio). — Kamlah: Phil 1938, 248—64 (Eccl. és Regnum Dei).

Adversus Iudaeos c. írása prédikáció, amelyben Isten igazságosságát bizonyítja a zsidó nép elvetésében (ML 42, 51—64). *De divinatione daemonum* (CSEL 41); azt a kérdést vizsgálja, vajjon a démonok ismerik-e a jövőt.

d) *Dogmatikai írásművei* (ML 40, CSEL 41).

Enchiridion ad Laurentium sive de fide, spe et caritate; ezt a kis kézikönyvet 423 táján írta egy római világi férfiú, Laurentius kérésére; a keresztény hittan rövid foglalatát adja, még pedig a szimbolum magyarázata keretében. De spe et caritate — bár a könyv címe ígéri — csak a könyv végén, röviden szól (EP 1913—33). A szimbolumot fejtegeti Ágoston a *De fide et symbolo* és a valószínűleg hiteles *Sermo de symbolo ad catechumenos* c. írásaiban is.

De Trinitate (15 könyv); Ágoston dogmatikai főműve (ML 42), amelyen 399—419-ig dolgozott és amelyről neki magának is az a véleménye, hogy a benne előadott fejtege-

[1] Lásd Bard. IV. 457. Labriolle, Saint Augustin (Fliche-Martin, IV. 52.).

téseit csak kevés olvasója érti meg (ep 169, 1); ez a munka az atyáknak a Szentháromságtanra vonatkozó elmél edéseit, fejtegetéseit lényegében lezárja. I. rész (1—4 könyv); az ortodox tanítás a Szentírásban és ennek figyelembevételével a dogma megfogalmazása (5—7 könyv). A II. részben (8—15 könyv) iparkodik a Szentháromság titkának tudományos megvilágítását adni, különösen több, a teremtményekben — főleg az emberi értelemben — meglevő analógia kimutatásával[1] (EP 1649—82).

A következő három irás mindegyike részben exegetikus kérdéseket is tárgyal: *De diversis quaestionibus* 83, lib I. (388—95 évekből EP 1552—56; 395-ben jelent meg könyvalakban); *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* (Milánó püspöke; 2 könyv; EP 1569—76); *De octo Dulcitii*[2] *quaestionibus* (kb. 425); *De fide rerum, quae non videntur*, 499 után elmondott prédikáció; *De fide et operibus* (413-ban), hit cselekedetek nélkül nem elegendő az üdvösségre; *De coniugiis adulterinis* (2 könyv, kb. 420-ban), a házasság felbonthatatlanságáról; *De cura gerenda pro mortuis* (kb. 424), felelet Nolai Szent Paulinus egy kérdésére. (Bard. IV. 462).

Kiad.: Enchir. kiad. O. Scheel, T 1930[2]; németül: P. Simon 1923 és S. Mitterer (BKV[2] 49) 1925 (Fid. et op. is). — M. Schmaus (BKV[2] II, 13—4) 1935 skv. (De Trin.); olaszul: P. Montanari, 2 k. Fi 1932—4. De cura franciául: A. Landes, P 1930. — *Ért. a De Trin.-hez:* Inguanez, Misc. Cassin 9, 1931, 1—4 (kéi.); Shewring: RB 1932, 263 skv. (szövegkrit.); Montanari: So 1933, 194—9, 418—24 (filozófia).

e) *Irásművei a manicheusok ellen* (ML 32 és 34 és 42; CSEL 25). Ágoston vitatkozó dogmatikai munkái élén a *De haeresibus* (ML 42) c. írását említjük, amelyet 428 körül adott ki Quodvultdeus karthágói diákonus kérésére (l. 89. § 2) és amelyet főként Ps. Epiphanius (Anakephalaiosis) (66. § 2.) és Philastrius (81. § 8) eretnek-katalógusa alapján állított össze; 88 eretnekséget sorol fel.

A *manicheizmussal szemben* Ágoston főleg a következő tételeket védelmezte: csak a jó van eredetileg, a rossz nem szubsztancia,[3] az Ószövetség épúgy, miként az Újszövetség, Isten műve Krisztus valóságos ember és nem látszat szerinti teste volt (EP 1538 skv.). De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum (2 könyv), 387—89-ben; De libero arbitrio (3 könyv) 388—95-ben; De Genesi contra Manichaeos (2 könyv) 388—89-ben; De vera religione, 390 körül; De utilitate credendi, 391 körül; De duabus animabus, kb. 392-ben; Acta seu disputatio contra Fortunatum Manichaeum, 392-ben; Contra Adimantum, 394-ben; Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti, 397-ben; Contra Faustum Manichaeum (33 könyv), 397—400-ban; De actis cum Felice Manichaeo (2 könyv), 398-ban; De natura boni, 399-ben; Contra Secundinum Manichaeum, 399-ben. A manicheusokkal szellemi rokonságban levő priscillianistákat támadja (415-ben): Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas c. írás (l. 49. § 6.). Contra adversarium legis et prophetarum (2 könyv, 421-ben) egy ismeretlen marcionita eretnek ellen irányul.

De vera rel. kiad. Bassi (l. f.). *Olaszul:* A. Neno, Fi 1933; De mor. eccl. cath. olaszul kiad. A. Neno, Fi 1935; De ut cred. olaszul kiad. N. Casacca, Fi 1930[2]. — De mor. eccles. cath., De ag. christ., De nat. boni kiad. B. Roland-Gosselin (fordítással), P 1936. — *Ért.:* Bardy: MiA 2, 397—416 (De haer. forrásai). — Stroux: Phil 1931, 363—8 (De ut. cred. 7, 17); R. Reitzenstein-emlékkönyv 1931, 106—18 (Secund. lev.). — De Castro: RC 1931, 112—9 (De ut. cred. apol. módszere). — L. Tondelli: Mani. Rapp. con Bardesane, s Ag. e Dante, Mi 1932. — W. Theiler 1933, 7—43 (l. f., De vera rel.). — Davids 1930 (l. f. 49. §). — C. Terzi: Il problema del male nella polemica antimanichea di S. A., Udine 1937. — F. M. Bongioanni: (La vera rel.), Mi 1938. — D. Bassi: (De ut. cred.), To 1936. — P. Montanari: (De lib. arb.), Fi 1939.

f) *A donatisták ellen írt munkáiban* (ML 43, CSEL 51—53) Ágoston az «Egyház» és a «szentségek» fogalmaknak katolikus szellemű, tüzetes teológiai meghatározását adja. Az Egyház jóknak és rosszaknak látható társasága;[5] a szentségek hatása nem függ a kiszolgáltató erkölcsi állapotától.[6] Ágostonnak idevonatkozó irásai közül 8 elveszett;

[1] Az eddigi realisztikus képeket mellőzve. Bard. IV. 461. — Explicatio trinitaria sic dicta psychologica. (Ú. n. pszichológiai Szentháromságmagyarázat).

[2] Dulcitius császári tribunus és notarius volt Karthágóban.

[3] Lásd Schütz, A bölcselet elemei 394.

[4] Bard. IV. 466.

[5] Lásd Schütz, Dogm. II. 236.

[6] U. o. 398. l. (erkölcsi minőségétől).

ismeretesek a következők: Contra epistolam Parmeniani (3 könyv), kb. 400-ban; De baptismo contra Donatistas (7 könyv), 400—01-ben; Contra litteras Petiliani[1] (3 könyv), 401—05; De unitate ecclesiae, 405-ben (hitelessége nem biztos): Contra Cresconium grammaticum (4 könyv), kb. 406-ban; a Breviculus-ról l. 50. § 7.; Contra Gaudentium Donatistarum episcopum (2 könyv), 421—22-ben). V. ö. Monceaux P, 6. és 7. kötet (l. 3. §).

g) *Pelagius eretneksége, a pelagianizmus ellen*, az ember természetéről, az eredeti bűnről (kisdedek megkeresztelése), megigazulásról és kegyelemről szóló tévedéseik ellen Ágoston a következő munkákban értekezik (ML 44—45; CSEL 42 és 60; EP 1715 skv.): De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum (3 könyv), 411-ben; De spiritu et littera, 412-ben; De gratia Novi Testamenti (= ep 140), 412-ben; De natura et gratia, 413—15-ben; De perfectione iustitiae hominis, 415—16-ban; De gestis Pelagii 417-ben (l. 50. § 8.); De gratia Christi et de peccato originali (2 könyv), 418-ban; De nuptiis et concupiscentia (2 könyv), 419—21-ben; De anima et eius origine (4 könyv), 420—21-ben; Contra duas epistolas Pelagianorum (4 könyv), 421-ben; Contra Julianum (6 könyv),[2] 422-ben; Contra secundam Juliani responsionem imperfectum opus (6 könyv), 429—30-ban.

Ágostonnak kegyelemről és predesztinációról vallott egyes nézetei ellen egyházi körökben is tiltakoztak; hogy a kételyeket eloszlassa, Ágoston megírta a következő munkáit: De gratia et libero arbitrio és De correptione et gratia, mindkettőt 426—27-ben a Hadrumetumban levő kolostor apátja és szerzetesei címére. De praedestinatione sanctorum és De dono perseverantiae c. írásait Prospernak és Hilariusnak küldte meg, akik tanítását elfogadták; ez a két írás a délgalliai szerzetesek[3] idevonatkozó nézetei ellen szól; 428—29-ben.

A. d'Amato: Progr. Avellino 1928—29 (A. és Julianus); v. ö. RTA Bull 1932, n. 884. — Morin: RB 1932, 309—13 (Opus imperf.). — K. Rahner: ZkTh 1938, 171—96 (Ágoston és a szemipelagianusok).

h) *Ariánusok ellen* (ML 42): Contra sermonem Arianorum, egy névtelenül megjelent értekezés ellen, 418—19-ben; 427 vagy 428-ban Ágostonnak Hippóban nyilvános vitája volt Maximinus gót püspökkel; a vitát jegyzőkönyvbe foglalták: Collatio cum Maximino Arianorum episcopo, és mindketten aláírták. Ágoston csakhamar részletes választ írt:[4] Contra Maximinum (2 könyv); l. 82. § 3.

i) *Ágoston exegetikus munkái.*

Ágoston héberül nem tudott, a görög nyelvben azonban némileg járatos volt; exegéziséhez az Itala, utóbb pedig valószínűleg Jeromos Vulgata szövegét használta; e szöveghasználat időpontjáról és terjedelméről közelebbit nem lehet megállapítani. Ezenkívül az Ó- és Újszövetség több könyvének latin szövegét maga Ágoston is revideálta az általa sugalmazottnak tekintett LXX fordítás szerint.

Tudományos kommentárjaiban és polemikus műveiben általában a Szentírás betűszerinti értelmét követi, egyébként, főleg homiliáiban, pl. a zsoltárokhoz és Szent János evangéliumához írt homiliákban, előnyben részesíti az allegórikus-misztikus értelmet.[5]

Szentírásszöv.: P. Capelle 1913 (l. f. 29. § 1.). — C. H. Milne: A Reconstruction of the Old-Latin Text of the Gospels used by St. A. 1926. — Pincherle 1930; v. ö. RB 1931, Bull. n. 305. — De Bruyne: MiA 2, 521—606 (A. reviseur de la Bible); ezzel szemben Lagrange: Rb 1932, 161—86; v. ö. RB 1932, Bull. n. 336; De Bruyne, RB 1932, 550—60; 1933, 20—8. — *Szentírásról ált.:* Allgeier: Festschr. 1930 (l. f.). — 1—13. — Vogels: u. o. 411—21. Fickermann: BiZ 1934, 350—8 (Comma Jo.). — Haugg: ThGl 1937, 373—90. — *Szentírás értelmezése:* C. J. Costello: St. A.' Doctrine on the Inspiration and Canonicity of Scripture, Wa 1930; Rev. de l'Univ. d'Ottawa 1932, 125—38 (Canon); u. o. 1934, 81—99 (inspir.). — Zarb: Thom Tijdschr 1930, 615—42; RTh 1932, 251—300. — Roles: PB 1931, 97—113, 189—201. — Llamas: RC 1931, 238—74.

Szentírástudományi munkáinak élén *De doctrina christiana* (4 könyv) áll, amelyet

[1] Petilianus, Cirta (IV. század óta Constantina, Numidiában) donatista püspöke. Bard. IV. 512.
[2] Aeclanum püspöke ellen; l. 82. § 8.
[3] Marseille és Lerinum.
[4] A nyilvános vitán Ágoston ellenfele a vitára megszabott időt csaknem teljesen kimerítette, ezért Ágoston jogfenntartással élt s kénytelen volt írásban kifejteni véleményét és ebben cáfolni meg ellenfelét. Bard. IV. 479.
[5] Bard. 487 skv.

nagyobbrészt (1—3, 24) már 396 és 397-ben írt meg, de csak 426-ban fejezett be (EP 1582—8).

Az 1. és 2. könyv a Szentírás sikeres tanulmányozásához szükséges teológiai és profán tudományos előképzettségről értekezik; a 3. könyv: hermeneutika; a 4. könyv: homiletika. A Szentírás magyarázatában a legfőbb szabály: az Egyház tanítása (3, 2, 2 skv.). Ez a mű mélyenjáróan befolyásolta a következő századok művelődéstörténetét.[1]

Kiad.: H. J. Vogels (FlP 24) 1930. — T. Sullivan, 4. könyv (kommentárral), Wa 1930; németül: BKV[2] 49, 1925. — A. Sizoo: A.' werk over de chr. wetenschap, Delft 1933 (29 l.). — H. J. Marrou: S. Aug. et la fin de la culture ant. 1938, 331—540.

a) Szövegmagyarázatok az Ószövetséghez (ML 34, 36—7; CSEL 28, 1—2). A manicheizmus elleni küzdelemben Ágoston a Genesis három első fejezetéhez *allegorikus* fejtegetést írt (l. e § *e)*); ezzel azonban csakhamar nem volt megelégedve és ezért 393—94-ben megkísérelte az allegorikus értelem helyett a *betűszerinti* értelmet adni: *De Genesi ad litteram imperfectus liber:* mivel azonban erre a feladatra még elégtelennek érezte magát, az 1. fejezet magyarázata után a munkát abbahagyta.[2] Több év után (401—15) az abbahagyott munkát folytatta és megjelent harmadik, terjedelmes magyarázata: *De Genesi ad litteram* (12 könyv), de ez a mű is csak az első három fejezetet tárgyalja.

Az ószövetségi Heptateuchust[3] 2 munkában (mindkettő 7—7 könyv) tárgyalja: *Locutiones in Heptateuchum,* a latin szöveg nyelvi nehézségeiről értekezik; *Quaestiones in Heptateuchum,* a tárgyi nehézségekről szól. Az *Enarrationes in Psalmos,* nagyterjedelmű, 416-ban fejezte be; többnyire allegorikus értelemben elmondott homiliák (EP 1461—91; EA 569—89).

Ford.: U. v. Balthasar, L 1936 (szemelvények az En. in Ps.-ból). — W. Rüting: Unters. über A.' Quaest. u. Locut. in Hept. 1916. — A. V. Billen: The Old Lat. Texts of the Heptateuch 1927. — Cavallera: MiA 2, 359—72 (Szent Jeromos és A., Quaest. in Gn). — De Bruyne: MiA 2, 321—5 (En. in Ps); 327—40 (De 8 quaest. ex Vet. Test. kiad.). Ricciotti: Did 1931, 2—3. füzet 23—52. (Gn-Komm.). — Bardy: Rb 1932, 515—37 (Quaest. in Hept.). — Inguanez: MiscCasin 1932, 5—13 (En. in Ps. és Tract. in Jo kéi.). — Zarb: Ang 1935, 52—81, 245—61; 1936, 93—108, 252—82 (En. in Ps kronológiája). — De Blic: Gr 1936, 408—12 (in Ps 31, 411 előtt).

β) Szövegmagyarázatok az Újszövetséghez (ML 34—5). *De consensu evangelistarum* (4 könyv); apologetikus beállítású, a négy evangéliumban a látszólag egymástól eltérő, egymásnak ellenmondó helyeket törekszik megvilágítani. *Quaestiones evangeliorum* (2 könyv, Mátéhoz és Lukácshoz), kb. 399-ben fejezte be; Quaestiones 17 in Ev. secundum Matthaeum, valószínűleg nem hiteles: De sermone Domini in monte (2 könyv); Máté 5—7 fejezeteinek magyarázata, megírásának ideje 393 vagy 394.

In Ioannis evangelium tractatus 124; igen értékesek. In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus 10 (Bard. IV. 486). Zarb szerint a 124 homilia közül az első 54-et és János I. leveléhez írt homiliákat Ágoston valószínűleg 413-ban mondotta el, a többit pedig csak 418-ban írta le, hogy azután a nép előtt fölolvassák.

Epistolae ad Romanos inchoata expositio; csak az 1, 1—7 sorokat és a Szentlélek elleni bűnt fejtegeti; Epistolae ad Galatas expositio; rövid lélekzetű kommentár (394—95 évekből). Expositio epistolae Jacobi (411-ben); elveszett.

Ford.: Th. Specht (BKV[2], 3 k.), Tract. in Jo. — H. J. Vogels: A.' Schrift De cons. ev. 1908. — A. Souter 1927 (l. f. 3. § 6.), 139—204. — M. Comeau: S. A. exégète du 4e év. 1930; REL 1932, 408—22 (kéi. hagy.). — De Bruyne: RB 1931, 246 skv., 347 (Tract. Jo). — E. Logi: S. Aug. I vangeli domenicali commentati, Fi 1933. — Zarb: Ang 1933, 50—110 (ford. a Tr in I Jo-ból). — Dean: JST 1935, 113—22 (Tract Jo kéi.). — Bassi: MiA 2, 915—31 (8 boldogság). — Il discorso della montagna ed. D. Bassi, To 1935. — F. Hofmann: Gott ist die Liebe (a tract. I. Jn ford.) 1938. — A. Tonna-Barthet: Tratt. sul Vang. di S. Giov. Excerpta, Fi 1938. — J. Saint-Martin, Oeuvres de S. Aug. 1. Sér. Opuscules III: L'ascétisme chrét. (szöv. és ford.) 1939.

k) *Erkölcstani és lelkipásztorkodástani munkái* (ML 34 és 40; CSEL 12 és 41). *De agone christiano*; az ördög és a bűn elleni harcról (396—97); a hazugság mivoltáról és megvetendőségéről két írás: *De mendacio* (395-ben) és *Contra mendacium* (kb. 420).

[1] Ez a mű tulajdonképen a klerikus kiképzésének elmélete. — Qualis esse debeat qui in doctrina sana id est christiana non solum sibi, sed etiam aliis laborare studet. Bard. IV. 481.

[2] Ezért: liber imperfectus, vagyis be nem fejezett könyv.

[3] Mózes 5 könyve, Józsue könyve és Bírák könyve.

Házasságról és szűzességről: *De continentia* (395-ben), szentbeszéd; *De bono coniugali* (401-ben), Jeromosnak a házasság rovására tett kijelentéseivel szemben a házasság áldásairól beszél; *De sancta virginitate* (401-ben), a szűzességet magasztalja Jovinianusszal szemben; *De bono viduitatis* (414-ben). *De opere monachorum* (kb. 400-ban), Ágoston felfogása, hogy a szerzetesek kezük munkájával keressék meg a megélhetésükhöz szükségeseket. *De patientia*: szentbeszéd; *Speculum* (kb. 427-ben), 51 fejezetben az Ó- és Újszövetség erkölcstani parancsainak gyüjteménye.

De catechizandis rudibus, Deogratias karthágói diákonus kérésére írta 400 körül; a hitoktatásnak első elméleti kifejtése; a 2. részben két vallásoktatási mintaelőadást találunk. (16—27). «Rudes»[1] kifejezéssel nem a gyermekeket, hanem a felnőtt hitujoncokat (katechumeneket) jelöli meg.

Kiad.: G. Krüger 1934[3]. — J. P. Christopher, Wa 1926 (kommentárral). — *Ford.:* BKV[2] 49, 1925 és F. Auer: I 1927. — D'Alès: Gr 1930, 131—45 (De ag. chr.). — Souter: MiA 2, 253—5 (cat. rud.; szövegkrit.). — G. Combès: St. Aug. Oeuvres 1re sér.: 2. Problèmes moraux, P 1937 (szöv. és ford.); 3. L'ascétisme chrét. P 1939 (szöv. és ford.).

l) Ágoston *prédikációnak* egy részét már említettük (ML 38—9), az értekezéseknél (l. fent), és exegetikus munkáinál. Prédikációinak zöme azonban a «Sermones» névvel jelölt külön gyüjteményben található. Szövegük gyorsírásos szövegeken alapszik, amelyeket gyorsírók (notarii) jegyeztek le.

A maurinus kiadás 363 sermot ismer el hitelesnek, 32-t pedig kétesnek mond. 640 prédikációt, melyek ettől az időtől fogva Ágoston neve alatt jelentek meg, kritikai eljárással Morin G. (1930) vizsgált meg és közülök 138-at hitelesnek állapított meg. Legújabban további prédikációk kerültek elő.

Kiad.: G. Morin: S. Aug. Sermones post Maurinos reperti, R 1930. — *Új leletek:* K. Gschwind 1931; v. ö. RHE 1932, 271*, n. 5046. — Lambot: RB 1933, 97—107; 1934, 398—409. — Wilmart, RB 1932, 201—06. — *Nem hiteles beszédei:* Wilmart: RB 1930, 5—18; 1931, 160—4; u. a. Ser. kiad. Hauler: WSt 1932, 129—51 (= ML 47, 1144 skv.). — Wilmart: RB 1935, 3—7. — *Ford.:* G. Humeau, 3 k., P 1932—4. — A. del Fueyo: Ser. de s. A. t. VIII: Ser. últimamente descubiertos, Ma 1933. — *Beszédeinek hitelessége:* Kappelmacher: WSt 1931, 89—102. — Poschmann: RB 1933, 18—35 (Ser. 351). — Madoz: RHE 1936, 340—5. V. ö. még Mohrmann (l. f.) 1932. — *Kronológia:* De Bruyne: RB 1931, 185—93. — Kunzelmann: MiA 2, 373—95. — Morin: RB 1932, 75 skv.; ezzel szemben De Bruyne, 299—302. Lambot, RB 1935, 114—24. — *Kéi. hagy.:* Wilmart: Cassinensia 1, 1929, 217—41; Misc. August., N 1930, 418—49. — De Bruyne: RB 1931, 247 skv. (ser. 110; szövegkrit.). — Comeau: RSR 1933, 257—282 (húsvéti préd.). — Lambot: RB 1936, 113—6; 1937, 233—78 (7 új Serm.). 1938, 3—25, 185—93; 1939, 3—30 (újabb sermók). — Wilmart: RB 1938, 329—31.

m) A maurinusoktól kiadott *levélgyüjtemény* (ML 33; CSEL 34 44 57—8) 270 darabot sorol fel; ezek közül 53-at nem Ágoston írt, hanem 47 Ágoston címére, 6 pedig barátjainak címére szóló levél. A levelek közül néhány terjedelmét és tartalmát tekintve, valóságos értekezés; eltekintve a tisztán személyi vonatkozású írásoktól, filozófiai, teológiai és a gyakorlati lelkipásztorkodást érintő kérdésekről értekeznek; néhány közülük hivatalos jellegű (püspöki körlevelek, vagy olyan levelek, melyeket Ágoston több püspök nevében írt meg és küldött el egyházi és világi hatóságoknak).[2] Különleges jelentőségű: levélváltása *Jeromossal*, valamint a gyüjtemény 211. számú levele a Hippóban lakó szerzetes nőkhöz, amely az ú. n. *Szent Ágoston regulának* eredeti formáját tartalmazza.

Kiad.: Ep 147 kiad. M. Schmaus (FlP 23) 1930. — Ep 119—20 kiad. M. Schmaus (FlP 33) 1933. — Levélváltását Szent Jeromossal kiad.: J. Schmid (FIP 22) 1930. — *Ford.:* A. Hoffmann (BKV[2] 29—30) 1917. — J. H. Baxter, Lo 1930. — *Kéi. hagy.:* H. Lietzmann: SbB 1930, 356—88. — De Bruyne: RB 1931, 284—95. — Giesser: SM 1935, 241—56. — De Bruyne: ZntW 1932, 233—48 (levélváltása Szent Jeromossal); RB 1932, 303—8 (leveleinek címzettjei). — *Ep 211 kiad.:* De Bruyne: RB 1930, 318—6 és A. C. Vega, E 1933; v. ö. AB 1934, 92—4. — *Ért.:* Hertling: ZkTh 1930, 335—59. De Bruyne: RB 1930, 341 skv. Salaville 1931; v. ö. BZ 1932, 207. — Chapman: Downside Rev 1931, 395—407. — N. Merlin: S. A. et la vie monastique, Albi 1933. — van de Velden: Anal. Praem. 1933, 145—56 (ep. 211). — M. H. Vicaire in P. Mandonnet, S. Dominique. Perspectives 1938, 103—82 (la règle). — Balmus in Memoria L. V. Parvan, Bukarest 1934, 21—7 (ep. 26).

[1] járatlan, tudatlan.
[2] Bard. IV. 498.

n) *Verses művek.* Ágoston, kinek előadása gyakran művészi szárnyalású, maga említi (Retr I, 20), hogy írt egy énekelhető verset, melynek címe: *Psalmus contra partem Donati;* ebben az egyszerű népet tartva szem előtt, szándékosan kerülte a klasszikus formát; 20, egyenként 12 soros versszakban a donatizmus részéről fenyegető veszélyről akar felvilágosítani (393—94 évből ML 43; CSEL 51). Ágostonnak tulajdonítanak még egy *De anima* c. verses írást (53 hexameter) és több epigrammát. A római misekönyvben található «*Exsultet*» nem Ágostontól való.

Rose, JTS 28, 1926—7, 383—92. Ermini, MiA 2, 341—52. H. Vroom, Le psaume abécédaire de s. A. et la poésie lat. rhythmique, N 1933 (kritikai szöv.). Lambot, RB 1935, 312—30 (krit. kiad.). A. Franz, Die kirchl. Benediktionen 1, 1909, 533 skk. (Exultet).

Nem hiteles írásokról l. f. 84. §. — De Bruyne: RB 1931, 124—41; 1933, 119—41 (Lib. de div. script.). — Esposito 1932 (l. f. 48. §). — Wilmart: RAM 1936, 337—57 («Méditations»); RB 1937, 3—12. — Cavallera: DSp 1, 1130—5 (aszket. apokr. felsorolása). — *Szent Ágoston művei, mint egyház- és kultúrtörténeti források:* F. D. Morces: De organisatie van de christ. Kerk van Nord-Afrika... 1927. — J. Vives: Bon Pastor 1930, 108—23, 403—12 (vértanuk); v. ö. JL 10, 1930, 376. — Quasten: ThGl 1933, 318—31 (vért. tiszt.). — W. Roetzer: Des hl. A. Schriften als liturgiegesch. Quelle 1930. — J. Zellinger: A. u. die Volksfrömmigkeit 1933. — *Á. és a szerzetesség:* Moricca: MiA 2, 933—75. — Monceaux, u. o. 2, 61—89. — Merlin 1933 (l. f.). — F. M. Mellet: L'itinéraire et l'idéal monastique de s. A. 1934. — M. M. Getty: The Life of the North Africans as revealed in the Sermons of St. A., Wa 1931. — G. Metzger: Die afrik. Kirche 1934 (levelei után). — M. E. Keenan: The Life and Times of St. A., Wa 1935 (levelei szerint). — Pickmann 1937 (l. f. 3. § 4.), 63—135, 210—28 (Gesch., Naturwiss., Wunder). — M. D. Madden: The Pagan Divinities and their worship..., Wa 1930. — J. Devreesse: A. en de astrologie, Maastricht 1933. — P. de Labriolle 1934 (l. f. 19. §) 437—64 (pogányság).

3. *Ágoston írásműveinek tanítása.*

Általános irodalmi tájékoztató. Összefoglaló munkák és monográfiák filozófiájához és teológiájához: J. Storz: Die Philos. des hl. A. 1882. — H. Reuter: Augustinische Stud. 1887. — P. Batiffol: Le catholicisme de s. A., 1920[3]. — A. C. Vega: Introducción a la Filos. de S. A., E 1928 (angolul Philadelphia 1931). — E. Gilson: Introduction à l'étude de s. A. 1929; németül 1930. — D. Bassi: Il pensiero di S. A., R 1929. — J. Hessen: A.' Metaphysik der Erkenntnis 1931. — P. Montanari: Saggio di filos. agost., To 1931. — M. del Río: El compuesto humano seg. S. A., E 1931. — O. Perler: Der Nus bei Plotin und das Verbum bei A., Fr (Schw.) 1931. — Ch. Boyer: L'idée de vérité dans la philos. de s. A. 1921; Essai sur la doctrine de s. A. 1932; S. Aug. (Moralistes chrét.). 1932. — J. Morgan: The Psychological Teaching of St. A. 1932. — R. Jolivet: S. A. et le Néoplatonisme chrét. 1932; Dieu, soleil des esprits 1934; Le problème du mal d'après s. A. 1936. — K. Svoboda: L'esthétique de s. A. 1933. — J. Guitton: Le temps et l'éternité chez Plotin et s. A. 1933. — W. Verwiebe: Welt und Zeit bei A. 1933. — G. Quadri: Il pensiero filosof. di S. A. c. part. rig. al probl. dell' errore, Fi 1934. — R. Kuypers: Der Zeichen- und Wortbegriff im Denken A.', A 1934. — J. Goldbrunner: Das Leib-Seele-Problem bei A. 1934. — A. Dahl: Odödlighets-problemet hos A., Lund 1935 (halhatatl.). — J. Barion: Plotin und A. Unters. zum Gottesproblem 1935. — K. Delahaye: Die «memoria interior» Lehre des hl. A.... 1936. — J. Ritter: Mundus intelligibilis Frankf. a. M. 1936. — J. Perrodon: Pages dogmatiques de s. A., 2 k. Orléans 1936 (szemelv.). — G. Mancini: La psicologia di S. A., Na 1938. — Boyer: So 1938, 474—83 (l'idéalisme). — R. Schneider: Das wandelbare Sein (in Aug.) 1938. — M. Simon: Gewißheit u. Wahrheit bei A. 1938. — De Vooght: RTA 1938, 317—43; 1939, 5—16, 197—222 (les miracles).

Filozófiai ért.: A fentjelzett emlékkönyvekben szereplő filozófiai és teológiai értekezéseket egyenként nem közöljük. — Manser: DTh 1932, 3—22 (Verh. z. Plotin). — Pialat: APh 1932, 95—127 (théorie de la sensation). — Giorgiantonio: So 1933, 178—87 (Antinomie). — Péghaire: RSPhTh 1934, 201—38 («Rat. sup. et rat. inf.»). — Geyser: Festschr. M. Grabmann 1935, 169—87 (Theorie der Selbsterk.). — Orestano: So 1935, 3—13 (a végtelen). — Cayré: RPhilos 1936, 306—28, 477—93 (a bölcselet kiindulópontja). — E. Hoffmann: Festschr. E. Cassirer, O 1936, 173—90 (platonizmus). — *Szöv.:* L. W. Kecler: S. Aug. doctr. de cognitione, R 1934.

1) *A filozófia viszonya a teológiához.* Bár Ágoston bölcseleti és teológiai gondolatvilágát az újplatonizmus erősen befolyásolta, mégis — miként a régebbi atyák — elvileg már ő is a skolasztikának Canterbury Anzelm által megfogalmazott álláspontját tette magáévá «Credo, ut intelligam»; ezt ő a következő szavakba öntötte: «Intellige, ut credas, crede, ut intelligas» (Sermo 43, 7). Ágoston megkeresztelte az újplatonizmust, miként utóbb Aquinói Szent Tamás az aristotelizmust.

2) *Istenbizonyítás.* Az istenbizonyításokat Ágoston összefüggő előadásban és rendszeresen nem tárgyalja. Ismeri a bizonyítást az emberben működő boldogságra vágyódásból (De beata vita), valamint a történelmi istenbizonyítást[1] (Tr in Io 106, 4. sz.). Meg-

[1] ... universum genus humanum Deum mundi huius fatetur auctorem.

találjuk nála a teleológiai bizonyítást (Sermo 141 n. 2); jól ismeri a gondolatot, hogy a világ dolgainak változandóságából ezeknek teremtett voltára következtetünk (Conf 11, 4, 6). Legszívesebben és legkimerítőbben mégis azzal a bizonyítással foglalkozik, amely a logikának, matematikának, etikának és esztetikának az emberi értelemben lévő objektív (tárgyi) adottságú, változhatatlan és általános érvényű legfőbb igazságaiból következik. Ezeknek az igazságoknak a létezését csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha ezeket az egyes igazságokat átfogó, transcendentális, lényegi (lényege szerinti) igazságot fogadunk el, amely azonos Istennel (Lib. Arb. 2, 7—33. sz.). (V. ö. Bard. IV. 503).

A fent közölt irodalmon kívül v. ö. J. Geyser: A. und die phänomenol. Religionsphilos. der Gegenwart 1923. — M. Grabmann: Der göttl. Grund menschl. Erkennt. n. A. u. Thom. v. A. 1924; Grundgedanken des hl. A. über Seele u. Gott 1929². — G. Philips: La raison d'être du mal d'après s. A., Lou 1927. — W. P. Tolley: The Idea of God in the Philos. of St. A. 1930. — Despinay: Le chemin de la foi d'après s. A., Vezelay 1930. — Sestili: MiA 2, 765—93 (Istenbizony.). — Wunderle: Arch Rel.-Psych 1931 (35 l.; Istenfogalom). — Pignatelli: RivFilReoscol 1932, 241—7 (L'ascesa a Dio; Conf. 7 és 10). — I. Stoszko: L'apologétique de s. A. 1932. — L. W. Kaelin: DTh 1936, 331—52 (Istenbizony.). — Rascol: DThC 13, 961—82 (La providence). — Ivánka: Sch 1938, 521—43 (közvetlen Isten-megismerés).

3) *Szentháromságtan.* Eltérőleg a spekulatív vizsgálódás módjától, mely a görög atyáknál otthonos s elsősorban az isteni személyeket tekinti,[1] Ágoston az isteni lényegből (essentia) indul ki. Az egy Lényegen (isteni Valóságon) belül szükségképen létező három isteni személy az isteni benső életet megalapozó vonatkozások által különbözik egymástól és szubszisztál. Az isteni benső életfolyamatokat lélektani folyamatként[2] magyarázza. Tertulliánus példájára a Fiút nemző tevékenységet mint az *Atyának értelmi tevékenységét* fogja fel; a *Szentlélek*, aki az Atyától és Fiútól származik, kettőjük között a személlyé lett szeretet.[3] A kifelé ható isteni tevékenységek: lényegi isteni tevékenységek (actus essentiales), tehát mind a három személynek közös birtoka (Trin, 17, 32). A Szentháromság hasonmásait és nyomait Ágoston főleg az emberi lélekben találja, a benne rejlő memoria, intelligentia és voluntas-amor képességek figyelembevételével.[4]

M. Schmaus: Die psychol. Trinitätsl. des hl. A. 1927. — Penido: RTh 1930, 508—27 (Szentlélek). — L. Legrand: La notion philos. de la Trinité chez s. A. 1931. — Lebreton: MiA 2, 821—36 (theophaniae). — E. Benz 1932 (l. f. 81. § 6.), 364—412. — C. van Lierde: Doctr. S. A. circa dona Spiritus S. ex textu Is 11, 2 skv., Würzb. 1935.

4) *A világ teremtése.* A világ keletkezéséről vallott felfogásában Ágoston a teremtésnek bibliai közlését (creatio ex nihilo)[5] követi. Ezzel összekapcsolja Platonnak a világ alkotásáról adott elméletét (Timaios) és az újplatonizmusból megismert **eszmecsirákat**[6] (rationes seminales). Az Isten által a semmiből teremtett ősanyagból, a beléje helyezett eszmecsirák segítségével bontakoznak ki a **teremtett dolgok.** (Gen. ad litt 6, 5, 8; 6, 6, 10). A hexaëmeron (Genezisben) az angyalok által szemlélt látomásokat írja le (u. o. 4, 26—30).[7]

K. Pelz: Die Engellehre des hl. A. 1913. — H. Woods: A. and Evolution, NY 1924. — L. Pera: La creazione simultanea e virtuale sec. s. A., 2 k. Fi 1928 skv.; 1. k. 1934. — K. Staritz: A.' Schöpfungsglaube 1931; v. ö. Gn 1935, 557—62. — Arnou: Gr 1932, 124—36 (contemplat. créatrice). — A. Darmet: Les notions de raison séminale et de puissance obéd. chez s. A. et s. Thomas d'A. 1935. — Capdet: BLE 1936, 3—35 (La formation des êtres).

5) *Az eredeti bűn.* Ágoston volt az egyházatyák közül az első, aki az Ádámról minden emberre átszálló bűn következményében nemcsak a büntetés jelleget,

[1] Schütz, I. 426.

[2] Explicatio trinitaria sic dicta psychologia; Ágoston ehhez a magyarázathoz akkor jutott el, mikor a realisztikus analógiák helyett megfelelőbb analógiát talált az emberi lélekben, Isten képmásában. «Mens et notitia qua se novit et amor quo se notitiamque diligit et haec tria aequalia inter se et unius ostenduntur esse essentiae (Trin. 15, 3, 5.). Ágoston azonban nem értékeli túl ezt a bizonyítást és tudatában van annak, hogy a Szentháromság titkának igazságát nem lehet bölcseletileg bebizonyítani. Bard. IV. 461.

[3] Schütz, Dogm. I. 413.

[4] Lásd Bard. IV. 462.

[5] «ex nihilo», lásd Schütz, Dogm. I. 453.

[6] eszmei magvak = Horváth Sándor fordítása. — *Kecskés Pálnál* (A bölcselet története, 191. l.) semina seminum, rationes seminales: *létcsirák.* — Halasy Nagy Józsefnél (Az antik filozófia, 443. l.) rationes seminales: eszmecsirák.

[7] Schütz, I. 461.

hanem a bűnjelleget is tudományos irodalmi feldolgozásban világosan és határozottan tanítja. Az eredeti bűnt főleg a Rom. 5, 12-ből bizonyítja; az «in quo» (omnes peccaverunt) szavakat a megelőző «per unum hominem» szavakra, tehát Ádámra vonatkoztatja. Az első bűn által az emberi nem massa perditionis vagy damnata lett (Sermo 26, 13; Civ Dei 21, 12). Az eredeti bűn nemzedékről nemzedékre a concupiscentia carnalis által ültetődik át; a gyermekek ugyanis a szülők concupiscentiájának működésével születnek.[1] Krisztus azonban ment volt az eredeti bűntől, mert concubitus nélkül jött e világra (Nupt Concup 1, 24, 27; Op Imp Jul 6, 22). Az eredeti bűn lényege nem merül ki csupán a concupiscentiában, melyet csak «modo quodam loquendi» mondhatunk bűnnek (EP 1871 és 1887), hanem hozzá tartozik főképen a *reatus* concupiscentiae is, amely az Istennel való lelki életösszeköttetés hiánya (Contr Jul 1, 45; Div Quaest 83, q 67, 4)[2] és örökségként száll reánk.

J. Mausbach: Die Ethik des hl. A., 2 k., 1929[2]. — A. Slomkowski: L'état primitif de l'homme dans la trad. de l'Égl. avant s. A. 1928; Pierwotny stan człowieka według św. A. 1933. — N. Merlin: S. A. et les dogmes du péché orig. et de la grâce 1931. — Bardenhewer: MiA 2, 879—83 (Rom 7, 14 skk). — De Montcheuil: RSR 1933, 197—221 Boyer ellen, Gr 1930, 32—57 (eredeti állapot). — E. Dinkler: Die Anthropologie A.' 1934; ezzel szemben Ternus: Sch 1935, 82—98. — Gaudel: DThC 12, 371—402.

6) *Krisztológia.* Már az efezusi (431) és chalcedoni (451) egyetemes zsinatokat megelőzőleg tanította Ágoston: Krisztusban két természet (substantiae) van; ő Isten és ember, de egy személy, egy Krisztus (Sermo 130, 3; Tr in Io 78, 3). Az egy személyben — ez a Logos személye — a két substantia össze nem elegyítve és el nem változva van (Trin 1, 7, 14; Corr Grat 11, 30). Jézus emberi természete szerint is Istennek természetes, nem fogadott fia (Sermo 183, 5; Secund 5).[3]

7) *Mariológia.* Kifejezetten tanítja Ágoston Mária *állandó szűzességét,* in partu is (Sermo 186, 1; 215, 3); tanusítja Mária személyes bűnöktől való mentességéről vallott hitet (Nat Grat 36, 42; EP 1794); viszont Op Imp Jul 4, 122, melyre pedig sokszor hivatkoznak, *nem bizonyíték arra,* hogy már Ágoston Mária *szeplőtelenül fogantatását* tanította volna.[4]

8) *Szótériológia.* Ágoston Origenésszel és más atyákkal is abban az értelemben fogja fel a megváltást, hogy a sátán Ádám bűne által bizonyos jogigényt szerzett ránk és ezt Krisztus halálával elhárította. A sátán azáltal, hogy Krisztusra, az Ártatlanra nyújtotta ki kezét, jogigényét túllépte és «jogait» eljátszotta; Krisztus a sátán ellen «keresztjét mint csapdát (muscipula, egérfogó) állította fel» és a sátánt ezzel megfogta (Sermo 181, 5; 263, 1).[5] Ágostonnak ezzel a népies beszédmódjával szemben rá kell mutatni arra, hogy a sátán «jogai» a bukott emberiségre Ágoston szerint bele vannak építve az «igazságosságnak abba a törvényébe», amelyet Isten maga határoz meg saját maga számára a bűnössel szemben történő magatartására, eljárására vonatkozólag. A sátán Ágostonnál sehol sem jelenik meg Isten egyenrangú partnereként (Civ Dei 10, 22).[6]

O. Scheel: Die Anschauung A.' über Christi Person und sein Werk 1901. — Ph. Friedrich: Die Mariologie des hl. A. 1907. — A. Oddone: La figura di Cristo nel pensiero di s. A., To 1930. — Schiltz: NRTh 1936, 689—713 (Christol.). — F. S. Müller: MiA 2, 885—914 (Immac. conceptio); ezzel szemben Capelle: RTA 1932, 361—70; F. Hofmann: ThQ 1932, 299—319 és J. Götz: ThGl 1933, 739—44; v. ö. még RTA 1933 Bull n. 119; 1934 Bull n. 573. — Neveut: DThP 1931, 524—30 (La maternité divine). — J. Rivière: Le dogme de la rédemption chez s. A. 1933[3]; MiA 2, 837—51; BLE 1932, 5—15; RTA 1932, 308—16 (Soteriol. A. előtt). — D'Alès: RSR 1931, 589 skv. («muscipula»). — J. Mohan: De nominibus Christi doctrinam D. Aug.-i christologicam et soteriologicam exponentibus, Mundelein (Illin.) 1936. — H. Pope: Clergy Rev (Lo) 1939, 23—41 (mariologia).

9) Ágoston a *kegyelemről és a predestinációról*[7] vallott felfogásában jelentős fejlődésen

[1] Ágoston annyira át volt hatva a rendetlen kívánság bűnös eredetétől, hogy egy ideig ő is hódolt annak a felfogásnak, hogy a házasság is a bűnbeesésből ered; ezt utóbb visszavonta. Schütz, Dogm. I. 537.

[2] Lásd Schütz, Dogm. I. 554—565.

[3] Schütz, I. 604.

[4] Schütz, Dogm. II. 75, 79.

[5] Ez az ú. n. kiváltáselmélet (a megváltáselméletek egyike). Ezt követi bizonyos fokig Ágoston is. Szerzője Origenes. Schütz, Dogm. II 14.

[6] Schütz, Dogm. II. 15. — A helyettesítő elégtevő áldozat elméletét magukévá teszik Római Szent Kelemen, Atanáz, Tertullianus, Ambrus és Ágoston is. Schütz, Dogm. II. 16.

[7] Szent Ágoston tanítását a kegyelemről megvilágítják: Cayré, I. 661—677; G. de Plinval: La consolidation du dogme catholique (a kegyelemre vonatkozó tanításban) (Fliche-Martin, IV. 120—128).

ment keresztül. Ágoston, a püspökségét megelőző időben, azt a véleményt nyilvánította, hogy a hit az ember cselekedete, tevékenysége, a képességet azonban, hogy jót tehessen, mégis Isten adja az embernek (Exp. quorund. prop. ep. Rom. c. 68). Tanította azt is, hogy az ember előrerendelése a boldogságra vagy kárhozatra az ember akaratelhatározásainak és az ezekből adódó jó vagy rossz cselekedeteknek isteni előretudásával egybeesik (Lib. Arb. 3, 3, 8).

Ágoston a már 395-ben megírt Ad Simplic anum c. munkájában fejti ki először új, lényegesen változott tanítását, amely legfőbb elvvé Isten mindenhatóságát, okteljességét[1] és velük az *isteni kegyelem ellenállhatatlan erejét* emeli. Minden érdemet megelőz a kegyelem. Az emberi akarat semmit sem tehet, ha Isten nem segít, hogy jót tehessünk (Simpl 1 q 1, 5 és 7 és 13 és 17 ; EP 1569 skv.). Hogy jók és rosszak, hívők és hitetlenek, üdvözültek és elkárhozottak vannak, mindezt egyedül az isteni akaratra vezeti vissza. Ezek szerint Ágoston felfogásában *Isten üdvözítő akarata nem egyetemes* (partikularizmus). Ennek a véleményének — ami a katolikus Egyházban teljesen sohasem talált elfogadást — indokolásában az eredeti bűnből indul ki.

Bár Ádám bűne következtében az egész emberi nem massa damnata lett, Isten teljesen tetszése szerint és hogy irgalmasságát nyilvánítsa, az emberekből némelyeket, szorosan körülhatárolt és egyedenként meghatározott számban, még pedig akkora számban, amekkora az elbukott angyalok száma, az örök boldogságra rendelt. Ezek a *kiválasztottak* (electi, vasa misericordiae), teljesen függetlenül későbbi érdemeiktől, amelyek csak Istennek kegyelmi ajándékai, biztosan üdvözülnek ; Isten tudása ugyanis nem csalódhat és akarata, amely a kegyelmet és végül a donum perseverantiae-t adja, le nem győzhető. A többi ember, akiknek száma sokkal nagyobb, a massa perditionisban marad, vagyis a feltétlenül szükséges, de nekik meg nem adatott kegyelem hiányában, menthetetlenül örökre elvész («vasa irae»). Ez azonban nem jelent számukra jogtalanságot, mert senkinek sincs jogigénye Isten irgalmasságára ; Isten sorsukban igazságosságát akarja kinyilvánítani. Isten magatartása azokkal szemben, akik nincsenek kiválasztva (reprobáltak), passzív, míg a kiválasztottakkal (electi) szemben aktív. Ágoston beszél ugyan olyanokról, akik «praedestinati ad sempiternum interitum» vannak (Tr in Io 48, 4 és 6), de Kálvintól eltérőleg mégsem szerepel nála a «praedestinatio ad peccatum» fogalma. Annak magyarázatát kívánni, hogy miért menti meg Isten az egyiket és miért engedi a másik romlását, annyit jelent, mint valami lehetetlent tűzni ki célul (Sermo 26, 13) ; legyen elegendő az a meggyőződés, hogy Istennél nincs igazságtalanság (Contr 2 ep Pel 4, 6, 16).

Ágoston véleménye szerint a kegyelem ellenállhatatlan erejéről szóló tanítás összeegyeztethető az emberi szabadsággal. A nehézség megoldását a következő gondolatban találja : In electis praeparatur voluntas a Domino (Praed Sanct 5, 10).[2] Isten partikuláris üdvözítő akaratát valló elméletével szembenáll Szent Pálnak kijelentése (Tim. I. 2, 4) : «Isten azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön» ; ezt a tételt Ágoston háromféle magyarázattal próbálja értelmezni : az Apostol az összes *predestináltakról* beszél és azt akarja mondani : mindazok — azonban csak azok — üdvözülnek, akiket Isten üdvözíteni akar (Corr Grat 14, 44) ; másik magyarázat : Isten akarja, hogy az embereknek minden fajtájából (reges, privati, nobiles, ignobiles, docti, indocti . . . ; Ench 103) akadjanak üdvözültek ; harmadik magyarázat : Isten arra indít minket, hogy *mi akarjuk*, hogy minden ember üdvözüljön (Corr Grat 15, 47). Szent Ágoston kegyelemtanára, amely nem tudott minden nehézséget tisztázni, későbbi téves tanítások igyekeztek mint forrásukra hivatkozni.[3]

Szöv.: De corr. et gr. kiad. Ch. Boyer, R 1932. — M. de Lama, S. Aug. doctrina de gr. et praed. (ex op. imp. c. Jul.), To 1934. — *Ért.:* O. Rottmanner : Geistesfrüchte aus der Klosterzelle 1908, 11—32. — T. Selgueiro : La doctr. de s. A. sur la grâce d'après la traité à Simplicien 1925. — E. Jauncey : The Doctr. of Grace. Up to the End of the Pelagian Controversy 1925. — H. Jonas : A. und das paulin. Freiheitsproblem 1930. J. Saint-Martin, La pensé de s. A. sur la prédestination . . . 1930 ; DThC 12, 2832—96. — Garrigou-Lagrange : RTh 1930, 473—86. — Pastore : RivFilos 1930, 345—68

[1] Schütz, Dogm. I. 370. Semmi sem történhetik a szuverén Isten rendelkezése nélkül.

[2] EP 1982. Schütz, Dogm. II. 142. és 161.

[3] Szent Ágoston kegyelemtanát más szaktudósok jelentősen másképp értelmezik; legalább a következők áttekintését ajánlom: Schütz, Dogm. I. 466 skv., Dogm. II. 103 skv., 119, 142—4, 159, 161, 169. (a választottak száma). Bard. IV. 510. F. Cayré : Patrologie et Historie de la Théologie I 1945[3] 661 — 677.

(kegyelem és szabadság). — Leeming: Gr 1930, 58—91 (massa perd.). — Neveut: DThP 1930, 617—22; 1931, 295—9; 1932, 3—29, 70—4; 1933, 39—44, 274—9; 1935, 77—84. — Hohnjec: BV 1930, 201—34 (praedest.). — A. Stohr: DTh 1931, 117—45. — G. Capone-Braga: La concezione agost. della libertà, Padova 1931. — Jacquin: MiA 2, 853—78 (praedest.). — Dumont: RevSR 1931, 513—42; 1932, 29—55, 194—219 (Le surnaturel). — E. Mersch 2, 1933, 34—131. — V. Capanaga: La teol. august. de la gracia y la hist. de las conversiones, E 1933. — A. Guzzo: A. contro Pelagio, To 1934[a]. — G. Combès: La charité d'après s. A. 1934. — H. Barth: Die Freiheit der Entscheidung im Denken A.' 1935. — J. Henninger: S. A. et doctr. de duplici iustitia, Moedling 1935; v. ö. ThQ 1936, 117—21. — R. Polman: De praedestinatie van A., Thom. v. A. en Calvijn 1936. — K. Janssen: Die Entstehung der Gnadenlehre A.' 1936. — Rivière: RevSR 1937, 36—41 («szükségszerűség»). — Th. J. McKugo: De relatione inter caritatem august. et gratiam actualem, Mundelein (Illin.) 1936. — Słomkowski: CTh 1937, 32—52 (Gratia sanctificans et iustitia originalis). — Montanari: RivFilosNeoscol 1937, 359—87 (libertà). — O. Sagaert: Collect. Francisc. 8, 7, 1937 (A. . . . in de Francisk. school). — Ph. Platz: Der Römerbr. in der Gnadenlehre A. s 1938. — L. Bovy: Grâce et liberté chez s. A., Monréal 1938. — A. Pincherle: La formazione della dott. agost. del pecc. orig., Cagliari 1938. — J. Wang Tschang-Tche: S. Aug. et les vertus des païens 1938. — J. Perrodon: Pages dogmat. de s. Aug. I.: la grâce 1937. — Rondet: RSR 1939, 163—96 (l'anthropologie).

10) *Ágoston tanítása az Egyházról* (l. e § *f*)) A donatisták egyháza nem lehet az igaz Egyház, mert nem katolikus, egy, szent és apostoli. Aki elhagyja az Egyházat, az üdvösségét elveszti, mert «salus extra ecclesiam non est» (Bapt. 4, 17, 24). Az Egyháztól való elszakadásra, különegyház alapítására jogos, méltányos ok sohasem adódhatik. (C. ep Parm 2, 11, 25). Földies gondolkodásmód, szenvedélyesség és a szeretet hiánya a rúgói az eretnekek eljárásának (Sermo 4, 30, 33). Ágoston mégis különbséget tesz látható és láthatatlan Egyház között. Vannak olyanok, akik vétkesen vannak az Egyházon kívül, és olyanok, akik vétkük nélkül nem tartoznak az Egyházhoz. A már donatistáknak születetteket, akik bona fide élnek és keresik az igazságot, nem kell eretnekeknek tekinteni (ep 43, 1). Épígy a jogtalanul kiközösített katolikusok, akik az Egyház ellenségeihez nem mennek át, hanem a katolikus igazsághoz hűek maradnak, az Egyház kegyelmi közösségében bennmaradnak (Vera rel. 6, 11). Viszont a «Catholicá»-hoz való külső tartozás, minden további nélkül, az egyes számára nem jelenti a szentség állapotát. Itt e földön a látható Egyházban mindig vegyesen lesznek jók és rosszak, majd a mennyországban lesz azonos az Egyház szentsége összes tagjainak szentségével (Post coll 8, 11).[1]

A római Egyházat tekinti Ágoston annak, «in qua semper apostolicae cathedrae viguit principatus» (ep 43, 3, 7).[2] Róma hitre vonatkozó döntésének a legnagyobb jelentőséget tulajdonítja: «Iam de hac causa (pelagianusok) duo concilia missa sunt ad sedem apostolicam: inde etiam rescripta venerunt. *Causa finita* est, utinam aliquando finiatur error» (Sermo 131, 10, 10; EP 1507). Ez az eredete a szállóigének: «Roma locuta, causa finita».[3]

C. Romeis: Das Heil der Christen außerhalb der wahren Kirche n. A. 1908. — P. Batiffol: Le catholicisme de s. A., 2 k 1920[2]. — E. Altendorf 1932 (l. f. 3. § 7. h.), 117—74. — F. Hoffmann: Der Kirchenbegriff des hl. A. 1933. — G. Metzger: Kirche und Mission in den Briefen A.' 1936. — K. Adam: Causa finita (Gesammelte Aufsätze zur D G u. Theol. der Gegenwart) 1936. — G. Metzger: Kirche u. Mission in den Briefen A. s 1936.

11) *Szentségekről általában.* Krisztusnak és az Egyháznak szentségei nem a kiszolgáltató tulajdonai. Ezért a kiszolgáltatónak személyes életszentsége vagy bűnössége nem bír jelentőséggel a szentség érvényességére.[4] Méltatlanok vagy eretnekek járulhatnak ugyan a szentségekhez, de nem részesülnek kegyelemben.[5] Szakadárságban vagy eretnekségben megkereszteltek vagy felszenteltek a szentséget *érvényesen* vették fel akkor is, ha e szentségek vételekor nem részesültek kegyelemben, mert e két szentség «charaktert» nyom a felvevő lelkébe, hasonlóan a «character militiae»-hez, a katonák testébe égetett jelhez, bélyeghez (C. ep Parm 2, 13, 28 skv.). — Neveut: DTh P 1931, 3—27.[6]

12. *A paenitententia.* A bűnök bocsánatát csak az Egyházban lehet elnyerni, mert

[1] Dogm. II. 287, 349.

[2] A római Egyházban «mindig fönnállt az apostoli katedra fősége», «legfőbb tekintélye», «Szent Péter méltósága». Schütz, Dogm. II. 309.

[3] Magyarul, Dogm. II. 333.

[4] Dogm. II. 359, 398.

[5] Dogm. II. 402.

[6] U. o. 377.

csak az Egyház van birtokában a Szentléleknek, aki minden bűnbocsánatnak principiuma. A Szentlélek viszi végbe a bűnök bocsánatát a kulcsok hatalmának méltatlan kezelője által is, amennyiben ez «minister catholicus» (Sermo 71, 20, 33 és 23, 37; Euch 65, 17).

A paenitiának három módja van: 1. Paenitentia a keresztség előtt, 2. paenitentia a kisebb bűnökért, 3. paenitentia a súlyos bűnökert (paenitentia maior, luctuosa, lamentabilis). A paenitentia első két módja mindenki számára szükséges, a harmadiknak azonban a keresztények életében általában nem volna szabad előfordulnia (De symb. 7, 15, 16; ep 265, 7, 8; Sermo 252, 3, 8; v. ö. EP 1529—34). A *kisebb bűnökhöz* (peccata quotidiana) tartoznak az elkerülhetetlen gyarlósági bűnök (Sermo 9, 11, 18; Ench 78, 21), azután a kevésbbé súlyos bűnök is, még akkor is, ha «halálosak», mint a házasságtörő vágyak (Sermo 98, 5; 82, 3, 5). Ezeknél a bűnöknél a paenitentia: elsősorban az imádság (Miatyánk, főleg az 5. kérése), azután a böjt, az alamizsna (Sermo 17, 5; 131, 7) és a testvéri rendreutasításnak, feddésnek töredelmes elfogadása (De fide et op 26, 48).[1]

A *paenitentia maior* tárgya: a «peccata gravia», amelyek kiközösítéssel járnak (u. o. 26, 48; De symb 7, 15). Elég nehéz annak a meghatározása, hogy mely bűnök tartoznak ezek közé; Ágoston szerint: quae Legis decalogus continet, et de quibus Apostolus ait, quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt (Galat. 5, 21.)[2] (Sermo 351, 7; Ench 65, 17). Ágoston szerint tehát nemcsak az ú. n. peccata capitalia[3] tartoznak ide (Spec Act Ap).[4] Csak a paenitentia maior egyházi-szentségi jellegű és csak egyszer végezhető. A visszaeső bűnösök személyes[5] bűnbánatukkal számíthatnak Isten irgalmasságára (ep 153, 3, 7 skv.). A rekonciliációban megtörténő feloldozásnak hatása: a bűn «reatus»-ának eltávolítása (Sermo 98, 6) és a Szentlélek vétele, ami egybe van kötve az egyházi közösségbe való visszavétellel (Tr. in Jo 121, 4).

Külső megjelenése szerint meg kell különböztetni *nyilvános* és *fél nyilvános* paenitentiát. A nyilvános bűnbánatnál, amelyet nyilvános, súlyos botránnyal egybekötött vétkekre rónak ki, a kiközösítést és a megfelelő «correptio»-t nyilvánosan kihirdetik és a rekonciliáció is nyilvánosan történik meg; titkos bűnökért történő félig nyilvános bűnbánat esetén mindezek az aktusok titokban mennek végbe (Sermo 82, 7, 10; 351, 4, 9). Ez a félig nyilvános bűnbánat azonban nem azonos a későbbi értelemben vett paenitentia eccl. privatával. A félig nyilvános bűnbánatnál ugyanis inkább a «paenitentia gravis» összes lényeges jegyei ismerhetők fel (kiközösítés, a töredelmezők [poenitentes] közé utalás és a rekonciliáció). Paenitentia eccl. privatát (Poschmann: *geheime* kirchliche Buße) Ágoston nem ismer.[6]

Szöv.: B. Poschmann (FlP 38) 1934. — *Ért.:* K. Adam: Die kirchl. Sündenvergebung nach dem hl. A. 1917; Die geheime Kirchenbuße bei A. 1921; ThQ 1929, 1—66. Adam tétele ellen (mely szerint Szent Ágoston a paen. eccl. priv. megalapítója) v. ö. B. Poschmann: Hat A. die Privatbuße eingeführt? 1920; ZkTh 1921, 208—28 és folyt.; Kirchenbuße u. correptio secreta bei A. 1923. — *Az Eucharisztiához szöv.:* H. Lang (FlP 35) 1933. — *Ért.:* K. Adam: Die Euch.-Lehre des hl. A. 1908; ThQ 1931, 490—536. — G. Lecordier: La doctrine de l'euch. chez s. A. 1930. — W. van Dijk: S. A. en de hl. Euch. 1930. — Dotta: Ambrosius 7, 1930, 201—24 (szentmise). — P. G. Bracci: Victima sancta. Pens., dott. e insegn. di s. A. sulla Euc., To 1931. — D. Zähringer: Das kirchl. Priestertum nach dem hl. A. 1931. — *Mg. Szent Ág. a házasságról:* J. Peters, Pa 1918. G. Serrier, P 1928. B. A. Pereira, P 1930. — Wiziński: CTh 1931, 129—52 (A. Gratianusnál). — Busch: EL 1938, 159—78 (initiatio christ.). — P. Bertocchi: Il simbolismo ecclesiol. dell' Eucarestia in S. Ag., Bergamo 1937.

13. *Ágoston az államról.* Az államról vallott antik eszményt — amely szerint az állam az embernek legfőbb és igazi célja, rendeltetése — Ágoston nem fogadta el, és megalapozta az állam fogalmát a keresztény világnézet szerint. Az állam Istentől az emberbe beleoltott lelki hajlamon alapszik, amely rábírja őt a hozzá hasonló lényekhez való csatlakozásra, vagyis közvetve Isten az állam alkotója (Civ Dei 19, 5; 5, 1). Téves a felfogás, amely szerint Ágoston elgondolásában az állam csak a bűn következményeként jelenik meg és hogy ő az államot a «civitas terrená»-val azonosította (l. e § 2. *c*).

[1] Dogm. II. 566.
[2] V. ö. Dogm. II. 566.
[3] Hittagadás, házasságtörés, gyilkosság.
[4] Sermo, 71, 4, 7 (EP 1501).
[5] Az Isten irgalmára bízták őket. Dogm. II. 571 és 564.
[6] Lásd Schütz, II. 534 és 571. — V. ö. Poschmann, Die abendl. Kirchenbuße (1928): 162, 179, 209 (paenitentia privata és titkos gyónás: nem azonos fogalmak), 213 (correptio!), 241, 292, 303 stb.

határozását a következőképen módosítja: «Populus est coetus multitudinis rationalis, rerum quas diligit concordi communione sociatus» (19, 24).[1] Az állam rendeltetése a békének megteremtése és fenntartása helyes elrendezésben, amely csak akkor van meg, ha a iustitia gondoskodik a javak igazságos elosztásáról. Ahol az igazságosság hiányzik, ott nincs béke. Az állam azonban a «pax» nélkül előbb-utóbb elpusztul, tönkre megy (19, 13). A hódító hadjáratok eredményeképen felduzzadt államberendezkedést — amely az igazságosságot szükségképen megsérti — «latrociniumnak» nevezi (4, 4). Az állam kötelessége, hogy az ember végső célját is szolgálja és lehetővé tegye, hogy az emberek a túlvilági életre előkészüljenek (19, 17 és 27).

A donatizmussal való küzdelme folyamán Ágoston korábbi nézetét, — hogy a hittel kapcsolatos ügyekben minden erőszaktól tartózkodni kell — végül is megváltoztatta. Azoknak a jó hatásoknak és eredményeknek befolyása alatt, amelyeket az állami kényszertörvények a donatisták ellen állítólag eredményeztek (ep 185, 7, 29), ettől kezdve Ágoston védelmezte kényszereszközöknek igénybevételét az eretnekek ellen (ep 93 és 185). Ezzel az állásfoglalásával Ágoston nem jelentéktelenül készítette elő a középkori inkvizíció-intézménynek Aquinói Szent Tamástól megkísérelt teológiai indokolását.[2]

B. Seidel: Die Lehre des hl. A. vom Staate 1909. — O. Schilling: Die Staats- u. Soziallehre des hl. A. 1910; Naturrecht u. Staat nach der Lehre der Alten Kirche 1914. — F. Offergelt: Die Staatslehre des hl. A. 1914. — J. Bouvet: S. A. et la répression de l'erreur rel., Mâcon 1918. — B. Wendorff.: Die Staatsl. des Aur. A. nach De civ. Dei 1926. — J. Bourgeot: A.' Philos. des Friedens u. des Krieges 1926. — G. Combès: La doctrine politique de s. A. 1927. — F. X. P. Duijnstee: S. A. over Kerk en Staat, Tilburg 1930. — De la Brière: RPhilos 1930, 557—72 (háború és béke). — Noguer: RF 1931, 137—45 (eretnekek megbüntetése). — A. Brucculeri: Il pensiero sociale di s. A., R 1932. — Hrabar: ArchPhilos. du droit 1932 (droit internat.). — Kosters: RevDroit internat. 1933, 31—61, 282—317, 634—76 (Le «droit des gens»). — H.-X. Arquillière: L'augustinisme politique 1934. — C. V. v. Horn: Die Staatsl. A.' nach De civ. Dei 1934. — R. Regout: La doctr. de la guerre juste de s. A. à nos jours 1935. — Wadsworth: Clergy Rev. 1936, 22—30 (collective security). — Roberti: Riv Filos Neoscol Supplem. al vol. 23, 1931, 305—66 (diritto rom.). — Lampe: Th 1938, 102—6 (theory of Kingship). — K. Scott: ArchRelWiss 1938, 121—30 (Religious Policy).

Eschatologiához ért.: C. Hartmann: Der Tod in seiner Beziehung zum menschl. Dasein bei A. 1932; v. ö. Catholica 1, 1932, 159—90. — H. Eger: Die Eschat. A.' 1933. — Lewalter: ZKG 1934, 1—51. — *Keresztény erkölcstan:* J. Mausbach: Die Ethik A.', 2 k. 1929[2]. — B. Roland-Gosselin: La morale de s. A. 1925. — A. Reul: Die sittl. Ideale des hl. A. 1928. — H. Arendt: Der Liebesbegriff bei A. 1929. — Ch. Boyer: S. A. 1932 (Moralistes chrét.). — V. Talija: Eticki sistem s. A., Beograd 1934. — L. Cecchini: Il problema morale in s. A., Reggio (Em.) 1934. — G. Combès: La charité d'après s. A. 1934. — A. Petzäll 1935; v. ö. RHE 1936, 307*, n. 5533. — *Misztikáról és a lelkiéletről:* Boyer: DSp 1, 1101—30. — F. Cayré: La contemplation aug. 1927; La divine présence d'après s. A. 1933. — La méditation selon l'esprit de s. A. 1935. — Graille: La France francisc. 1931, 473—503. — E. Hendrikx: A.' Verhältnis zur Mystik 1936. — J. Ziegler: Dulcedo Dei 1937, 88—98. — *Pedagógiája:* F. X. Eggersdorfer: Der hl. A. als Pädagoge 1907. — F. Zillmann: La Scoula dei sordomuti 1933 (süketnémák nevel., 48. l.). — J. Hogger: Die Kinderpsychologie A.' 1937. — A. M. Vellico: S. A. e la pedagogia crist., R 1934. — Újabb irod.: J. Leahy: St. A. on Eternal Life 1939. — B. Switalski: Neoplaton. a Etyka św. A., War 1938. — V. Nolte: A.s Freundschaftsideal in s. Briefen 1939. — J. Rohmer: La finalité morale chez les theologiens de s. Aug. à Duns Scot 1939. — W. van der Sluis: Aug in de praktijk van zijn onderwijs, A 1937. — I. Wessel: Bedeutung u. Wesen der sexuellen Erziehung (Á. írásaiban), 1938.

69. §. Ágoston tanítványai és barátai.

1. **Paulus Orosius** (l. 49. § II. 6.).

2. **Szent Quodvultdeus,** Ágoston tanítványa és barátja; 437 körül Karthágó püspöke lett; már 439-ben Geiserichtől elűzetve, Campaniába jutott el, ott 453 táján meghalt.

Igen nagy valószínűséggel ő a szerzője 12, Ágoston neve alatt ismeretes *prédikációnak* (437—39. évekből) és talán még további 6—7, részben szintén Ágoston neve alatt ránkmaradt sermo-nak; valószínűleg ő a szerzője még a szentírástudományban jelentős irásnak: *De promissionibus et praedicationibus Dei* (ML 51, 733—858), amely eddig Aquitaniai Prosper neve alatt szerepelt.

[1] A nép oly embersokaság, melyet a közös értékek szeretete egyesít. — Kecskés Pál, A bölcselet története, 1943, 195.

[2] V. ö. P. de Labriolle, Saint Augustin (Fliche-Martin, IV. 71. skk).

Mg.: D. Franses, Mn 1920; Katholiek 132, 1922, 93—104. — Schepens: RSR 1919, 230—43; 1923, 76—8. — Capelle: RB Bull I, n. 207. — Wilmart: RB 1930, 5—18 (ps.-aug. Sermo).

3. **Marius Mercator,** alkalmasint Afrikában született; 418-ban Rómában két írása jelent meg a pelágiánusok ellen, amelyeket megküldött Ágostonnak; ezek az írásai elvesztek. 429-ben, amikor valószínűleg Thráciában, egy latin kolostorban élt, újabb munkát írt a pelágiánusok ellen és ezt konstantinápolyi egyházi körökhöz és a császári udvarhoz juttatta el. A pelágianizmus és nesztoriánizmus ellen utóbb megjelent írásai és fordításai kivétel nélkül kisterjedelműek, kolostora lakóinak oktatására készítette és hamarosan 431 után fejezte be őket. Mint teológus teljesen Ágoston és Alexandriai Cirill hatása alatt áll. Életéről további adatok nem állnak rendelkezésünkre. Utóbb, valószínűleg 500 és 519 között, írásait egyéb okiratokkal együtt egy szkitha szerzetes egy gyüjteményben, az ú. n. Collectio Palatinában egyesítette és megjelentette (l. 50. § 16.).

a) *A pelágianizmus ellen* irányul két emlékirata: *Commonitorium super nomine Caelestii*[1] (429-ben görögül és 431-ben latinul); *Commonitorium Pelagius, Caelestius és Julianus ellen:*[2] lefordította Nestoriusnak a pelágiánusok ellen szóló 4 prédikációját és Nestorius egy levelét Caelestiushoz.

b) *A nesztoriánizmus ellen: Refutatio symboli Theodori Mopsuesteni* és *Comparatio dogmatum Pauli Samosateni et Nestorii:* fordításban közli Nestoriusnak 5 prédikációját a «Theotokos»-ról, egy levélváltást Cirill és Nestorius között, és Nestorius irataiból Cirill kivonatait.

ML 48, SchAC I, 5, 5—70. — Eltester: PWK 14, 1831—5. — Lepka: RHE 1931, 572—9 (2. Commonit.).

4. **Aquitániai Szent Tiro Prosper** († 455 után); a teológiában járatos világi férfiú; Ágostonnal baráti viszonyban volt[3] és ennek kegyelem- és predestinációs tanítását kezdetben nagy buzgalommal védte a szemipelágiánusok (Cassianus, Lerinumi Vince) támadásai ellen.

Prosper és barátja, Hilarius 428 körül jelentést tettek Szent Ágostonnak, hogy a kegyelemről szóló tanításával szemben Dél-Gallia kolostoraiban, ahol (Marseilleben) Prosper maga is mint monachus laicus élt, elutasító magatartást tanusítanak. Ekkor írta Ágoston két munkáját: «De praedestinatione sanctorum» és «De dono perseverantiae». Ágoston halála után Prosper barátja társaságában Rómába utazott, hogy I. Celestinus pápától Ágoston ellenfeleinek elítélését kérelmezze. Mindazonáltal csak olyan írást tudott kieszközölni, amely általánosságban oltalmába veszi Ágostont, de teológiai döntést nem tartalmazott. 432 óta Prosper lassanként egyre határozottabban eltávolodott a szigorú ágostoni felfogástól. I. Leó pápa uralkodása alatt (440-ben), mint teológiai munkatárs a pápai kancellária szolgálatába lépett és Gennadius tanusága szerint (84. fej.) a monofizitizmus ellen megjelent pápai iratokat (ep 28 ad Flavianum) szerkesztette.

a) Kolostorba lépése előtti időből való: *Poema ad uxorem* c. írása, amelyben felszólítja hitvesét, hogy szentelje magát teljesen Istennek. Ágostonhoz küldött levele után (Aug. ep 225) több írást jelentetett meg versben és prózában, amelyek csaknem mind a pelágianizmus ellen irányulnak; Ágoston hatása érezhető rajtuk. *Carmen de ingratis*[4] (vagyis: a hálátlanokról, vagy azokról, akikben nincsen kegyelem); ebben a verses írásában 1002 hexameterben azokat a gondolatokat adja elő, amelyeket egy korábbi, bizonyos Rufinus címére küldött levelében már elmondott. Van négy vitairata (431—4 évekből): *Liber contra collatorem* (Cassianus[5] ellen); *Pro Augustino responsiones* (3 írás: két génuai pap címére; «a rágalmazó gallok[6] kifogásai ellen»: és Lerinumi Vince ellen).

b) Későbbi írásai közé tartoznak: az ú. n. *Capitula Caelestini* (435 és 442 között), collectio sententiarum et decisionum; ezt újabban tulajdonítják Prospernek (ES 129—42).[7]

[1] Pelagius tanítványa.

[2] «Hypomnesticon contra Pelagianos et Caelestinos» c., Ágostonnak tulajdonított írásműre vonatkozólag: Bard. IV. 479 és 525; Fliche-Martin, IV. 124.

[3] Személyesen nem ismerte Ágostont, levélbeni érintkezésben voltak egymással.

[4] *Περὶ ἀχαρίστων* a címe; Prudentiust követve, latin verseinek görög címet ad. «A kegyelem ellenségei, megvetői« Ágostonnál a pelagiánusok, Prospernél a szemipelagiánusok.

[5] A «Collationes» szerzője.

[6] a marseille-i ellenfelek.

[7] Ez a gyűjtemény régebben I. Celesztinus pápa neve alatt szerepelt. Teljes címe: De gratia Dei «indiculus» seu Praeteritorum Sedis Apost. episcoporum auctoritates de gratia Dei.

Expositio psalmorum (100—150. zsoltárok), Ágostonnak a zsoltárokhoz írt nagy kommentárjából állította össze. *De vocatione omnium gentium* c. anonim írásnak (kb. 450) is nagy valószínűséggel Prosper a szerzője. *Liber sententiarum* ex operibus s. Augustini delibatarum (450 körül írta); 392 idézet alapján, — nem rendszeres — áttekintést ad az ágostoni teológiáról; közülük 106 szentenciát verses formában is feldolgozott: *Liber epigrammatum ex sententiis s. Augustini.*

Prosper krónikájáról lásd 49. § II. 7.; egy nem hiteles írásáról lásd e § 2.

Prosper tanítása a predestinációról. Csak kb. 432-ig tartott ki Prosper a szigorú augusztinizmus mellett. A szemipelagiánusoktól hangoztatott ellenvetések hatására az Isten részleges üdvözítő akaratát valló ágostoni felfogással szakított és végül «De vocatione omnium gentium» c. írásában Isten egyetemes üdvözítő akaratának lett erélyes védelmezője. *Általános,* minden embernek felajánlott kegyelem által mindenki hivatott az örök boldogságra, de a célhoz csak azok érnek, akiknek *különleges* — mellyel Isten senkinek sem tartozik — kegyelem jut osztályrészül. Mivel pedig szeretné meggyőzni nézetéről a «liberi arbitrii defensores»-eket, hangsúlyozza egyrészt a jóban való elinduláshoz és állhatatossághoz az akarat szabadságát, másrészt a «numerus electorum» öröktől fogva történt meghatározásánál az isteni előretudást is. Kegyelem és természet összhangban működnek együtt (EP 2024—7).

ML 51. Carm. de ingr. németül: O. Hagenbüchle 1920. — *Mg.:* L. Valentin: Toulouse 1900. — B. Borelli: Reggio Em. 1923. — Bardy: DThC 13, 846—50. — *Ért.:* Cappuyns: RB 1927, 198—226 (voc. omn. gent.); 1929, 156—70 (Capitula). — P. Alfonso: Riv. liturg. 1930, 199—203 (orat. solemn.). — Silva-Tarouca: Gr 1931, 159 skv. (pápai ügyir. szerzője). — Morin: RB 1934, 36—40 (Zsolt. komm.). — *Dogmatörténet:* F. Wörter: Beitr. z. DG des Semipel. 1898; Zur DG des Semipel. 1899. — Cappuyns: RTA 1929, 309—37. — L. Pelland: S. Pr. Aqu. doctrina de praedestinatione et vol. Dei salvif., Montreal 1936. — Pickman 1937 (l. f. 3. § 4.), 418—36. — Franses: StC 1927, 145—85 (P. és Cassianus).

90. §. Galliai írók.

1. **Johannes Cassianus;** valószínűleg Dobrudzsa területén született (kb. 360); vallásos nevelésben, oktatásban Bethlehem egyik kolostorában részesült; tíz évet az egyiptomi szerzeteseknél töltött. Aranyszájú Szent János Konstantinápolyban diákonussá szentelte; 404-ben Rómában jár a konstantinápolyi hívek és klérus megbízásából, hogy Aranyszájú Szent János számára I. Ince pápa védelmét kérje. Alkalmasint Rómában szentelték pappá, majd 415 körül Marseille-ben két kolostort alapított, egyet férfiak, egy másikat nők részére. Irodalmi munkásságával lényegesen előmozdította a szerzetességnek Nyugaton történő elterjedését, minek következtében Nyugat kiváló vallásos szellemű nevelőinek lett egyike. Marseille-ben és másutt is szentként tisztelik († 430—35 között).

a) *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis,* 419—26 években írta (12 könyv). Az 1—4 könyv egyiptomi és palesztinai kolostorok berendezkedéséről és reguláiról számol be, pl. a szerzetesi ruházkodás, az ott szokásos imagyakorlatok és zsoltárénekek, a novicius-felvételnek feltételei. Az 5—12 könyv szól a 8 bűnről, melyek ellen a szerzetesnek harcolnia kell, és az eszközökről, melyek segítségével ezt a harcot győztesen vívhatja meg (EA 775—85).

b) *24 Collationes Patrum:* a legtekintélyesebb egyiptomi remetékkel folytatott, nagyrészt valószínűleg költött beszélgetéseket tartalmaz; három részletben, folytatásban jelent meg 420 után; többször utal benne a «De institutis» c. munkára. Lelki épülésül szolgáló tartalma miatt igen megbecsülték. Szent Benedek, Cassiodorus és más lelkivezetők olvasását ajánlották (EA 783—850).

c) *De incarnatione Domini contra Nestorium* (7 könyv), (EP 2054—7); egy római diákonusnak, a későbbi I. Leó pápának kérésére írta (429—30).

Cassianus tanításaiból.

1. *Természet és kegyelem.* A 13. collatio tartalmazza azokat az elgondolásokat, amelyek Cassianust a *szemipelágiánizmus* atyjává tették; ennek az irányzatnak Dél-Gallia kolostoraiban buzgó követői voltak száz éven keresztül, egészen a II. orange-i zsinatig (529-ben) amely ezt a tanítást elítélte. A kegyelemnek és *szabadságnak* az üdvösség elnyerésére együtt kell működniök. A kegyelem kíséri a jó akaratot és sikerre vezeti; viszont a hitre való törekvés (initium fidei) és a jó akarat rendszerint az ember hatalmában van (Coll 13,

8 skv.; EP 2052 skv.). Isten egyetemes üdvözítő akaratának tagadása : ingens sacrilegium ; az üdvösségre való predestináció nem abszolút, hanem — mivel a hit kezdete az embertől függ — az Isten előretudásán (praevisis meritis) alapul (Coll 13, 7 és 17 és 18).[1]

2. *A szerzetesi tökéletesség* lényege nem a világról való lemondás és a magános cellában töltött élet, hanem a benső ember erényei. A Coll 11, 7 szerint a tökéletesség azonos a tökéletes szeretettel, amely Isten ajándéka és az embert Istenhez teszi hasonlóvá. Tökéletes szeretet és szívtisztaság a feltételei a szemlélődésnek (contemplatio), amel a mennyei boldogságnak előlegezése (Coll 1, 8 skv.). A 8 főbűnt (tékozlás, paráznaság, fösvénység, harag, szomorúság, restség, dicsőségre vágyás, gőg)[2] kell tekintenünk Cassianus szerint a leggonoszabb ellenségeknek, melyek ellen a szerzeteseknek küzdeniök kell. Cassianus — miként Evagrius Pontikus és Ágoston — annak a korszaknak kezdetén él, amikor a teológusok a bűnöket súlyosságuk és fajtájuk szerint mérlegelve, a legfinomabb kazuisztikát kezdték kialakítani.[3]

Kiad.: ML 49—50. — M. Petschenig (CSEL 13, 17) 1886—8. — *Ford.:* A. Abt és K. Kohlhund (BKV), 2 k. 1879. — *Mg.:* Godet : DThC 2, 1823—9. — Cabrol : DAL 2, 2348—57. — A. Hoch: Lehre des J. C. von Natur u. Gnade 1895. — O. Abel : Studien zu J. C., Mn 1904. — J. Laugier : J. C. et sa doctrine sur la grâce 1908. — J. B. Thibaut : L'ancienne liturgie gallicane 1929 ; v. ö. RHE 1930, 951—62. — S. Marsili 1936 (l. f. 52. §). — *Ért.:* Oliger 1912, 155 (görög ford.). — L. Wrzot : DTh 1918—24 (pszichológiája és tanítása a bűnökről). — Stelzenberger 1933, 385—8, 395—7 s még több helyen). — Marsili : RAM 1934, 241—5 (l. f. 71. §). — Dölger : AC 4, 122—9 (C. hazája). — Olphe-Galliard : RAM 1935, 252—88,; 1936, 28—60, 181—91 ; 1937, 141—60 (lelki élet) ; 1935, 289—98 (a Coll. 11, forrásai). — Ménager : VS 1936, Suppl. 73—106 (Olphe-Galliard ellen). — Goliński : CTh 1936, 491—502 (szükséghazugság). — Balanos : Ἐπιστ. ἐπετηρίς 1936, 60—69 (kegyelemtana ortodox) ; v. ö. RHE 1937, 200. — Pickmann 1937 (l. f. 3. § 4.) 468—83 (szerzetesség). — Kraus : ZAM 165—83 (Szentlélek). — Olphe-Galliard : DSp 2, 214—76). — A. Kemmer : Charisma maximum. 1938, Untersuch. zu Cassians Volkommenheitslehre u. sr. Stellung zum Messalianismus, Lou 1938. — Capelle : RTA 1939, 110—8 (C. et s. Bénoît).

2. **Lerinumi Vince** († 450 előtt) ; szerzetes és pap a Nizza közelében lévő Lerinum sziget kolostorában ; szemipelagiánus felfogású ; Ágostonnak ellenfele ; 434-ben «Peregrinus» álnév alatt *két Commonitoriumot* (notesz, emlékeztető könyv)[4] írt, amelyben a hagyományra vonatkozó katolikus tanítást adja elő (v. ö. Tertullianus : De praescr. haer.) ; csak az első Commonitoriumot ismerjük és mindkettőnek egy kivonatát, melyet maga Lerinumi Vince készített ; e munka az őskeresztény dogmatikának értékes emléke.

Ez a munka Ágostonnak a kegyelemről szóló tanítását burkolt módon — az ellenfél nevét nem említi — mint újítást visszautasítja. Lerinumi Vincének egy másik munkája «Obiectiones» (l. 89. § 4.), amelyet Prosper[5] megtámadott, elveszett.

Lerinumi Vince tanításai.

1) A *Szentírás* egyedül, önmagában a hitnek nem elegendő normája és forrása, mivel mélysége következtében különféleképen értelmezik (paene quot homines sunt, tot illinc sententiae erui posse videntur) ; éppen ezért a Szentírás magyarázatának «egyházi és katolikus értelemben» kell történnie (Comm. 2 ; EP 2168 ; EH 812—4).

2) Lerinumi Vince a katolikus *hagyományelvnek* klasszikus megfogalmazását állította föl: «Magnopere curandum est, ut id teneamus, quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est, hoc est etenim vere proprieque catholicum» (2, 5) ; ez az elv azonban Vincénél még nem abban az értelemben szerepel, mint ahogy azt később és ma, a dogmatörténeti fejlődésbe történő mélyebb betekintés világánál felfogjuk. Ágostonellenes vitájával összefüggésben Vince a következő értelmezést fűzi hozzá : Csak azt kell hinnünk, amit vagy mindenütt, vagy mindig, vagy mindnyájan *kifejezetten* (fide manifesta,

[1] Schütz, Dogm. II. 119, 125.

[2] Bard. IV. 560, 171.

[3] Cassianus alapította Marseilleben a hírneves Szent Viktor apátságot. — Ő dolgozta fel először az egyiptomi szerzetesek aszketikus és misztikus tanítását. Addig csak szentencia-gyüjteményeket (Apophthegmata) vagy érdekes jámbor történeteket (Historia Lausiaca) ismerünk. Munkája bár nem kimondottan tudományos szintézis, mégis ennek elemeit bőséges és változatos ismeretei folytán magában foglalja. A munka két irányban közöl felvilágosítást : 1. általános tanítás a tökéletességről ; 2. részleges tanítás az imádságról.

[4] Emlékező tehetségének fogyatékosságát akarja kisegíteni, hogy az atyák tanításait mindig szeme előtt tarthassa.

[5] Pro Augustino responsiones ad capitula obiectionum Vincentianarum.

azaz explicita) hittek. Ha Vince azt írja (c. 23, 4): «Crescat igitur oportet et multum vehementerque proficiat tam singulorum quam omnium, tam unius hominis quam totius ecclesiae, aetatum ac saeculorum gradibus intellegentia, scientia, sapientia», ez nála még nem a fides implicita-tól a fides explicita-ig történő dogmatikai haladás, hanem csak a tartalmilag és formailag már ismertnek szabatosabb felfogása.[1]

Kiad.: ML 50. — A. Jülicher 1925[2]. — G. Rauschen (FlP 5) 1906. — Németül: (BKV[2] 20) 1914; J. Madoz 1935 (spanyolul, kommentárral). — *Mg.:* F. Brunetière et P. Labriolle, P 1906. — H. Koch, V. von L. u. Gennadius 1907. — J. Madoz: El concepto de la tradición en s. V. de L., R 1933; részben: Gr. 1932, 32—74; EE 1931, 305—38; 1932, 484—502. — D'Alès: RSR 1936, 334—56 (antiaugust.).

3) **Eucherius, Lyon** püspöke († 450—55 között); két exegetikai munkáját ismerjük: *Formulae spiritalis intelligentiae* (minták az allegorikus exegézishez) és *Instructiones* ad Salonium, két könyv (a 2. könyvben zsidó és görög szavak magyarázatát adja Jeromos szerint); van két kisebb aszketikus értekezése is: *De laude heremi* és *De contemptu mundi*, valamint a *Passio Agaunensium* martyrum (Thebai légió)[3]

Kiad.: ML 50. C. Wotke (CSEL 31) 1894. — *Ért.:* C. Weyman: Festg. A. Ehrhard 1922, 486 skv. — Bardy: Rb 1933, 14—20. — Monaci: RAC 1933, 19—26 (Passio). — Altaner: Misc. Is. 1936, 11 skv. (apokrif Szentírás-kommentárok). — Anspach: Miscell. Isid. 1936, 340—3. — Bludau: ThGl 1927, 149 (Comma Johanneum).

4) **Hilarius** († 449), Lerinumban, a Szent Honoratustól († 428—29) alapított kolostornak szerzetese, utóbb Szent Honoratus utóda Arles érseki székén; tőle való: *Sermo de vita s. Honorati* (ML 50, 1249—72).

Vita s. Hilarii Arelatensis (ML 50, 1219—46); szerzője Reverentius.[4] (B. Kolon, Vita s. Hil. Arel., Pa 1925).

5) **Evagrius,** pap; 430 körül írta *Altercatio Simonis Judaei et Theophili Christiani* c. munkáját, amely egyik utolsó megnyilvánulása a zsidók elleni ókeresztény vitairatoknak.

Kiad.: ML 20. — E. Bratke (CSEL 45) 1904. — Stangl: PhWo 1915, 733—6 (folytatással.) — A. L. Williams 1935 (l. f. 3. § 2.).

6) **Marseille-i Salvianus;** 400 körül született; rövid házasélet után a lerinumi kolostorba lépett (425-ben); hamarosan pappá szentelték; 439 előtt Marseille-be ment, 480 után halt meg.

Főmunkáját: *De gubernatione Dei* (8 könyv) 440-ben írta meg; elsőrangú művelődéstörténeti forrásmunka, amely a népvándorlás rettenetes nyomorúságát szemlélteti. Salvianus azzal a váddal néz szembe, amely a jelen nyomorúságának láttára önként vetődött fel, hogy t. i. Isten a földi dolgokkal nem törődik és hogy a római (azaz katolikus) lakosság szenvedése csak ebben az elgondolásban magyarázható meg. Szerinte Isten büntető igazságosságát nem halogatja a jövendő, jövőbeli ítélkezésre, hanem már a jelenben gyakorolja. Hogy ezt a felfogását bebizonyítsa, miután a két első könyvben a gondviselést az értelemből, történelemből és a Szentírásból kimutatta, elrettentő képet fest az erkölcsi állapotokról a római birodalom katolikusainak életéből Galliában, Spanyolországban és Afrikában; a család és közélet erkölcstelenségéről, a színházról és cirkuszról, a szükséget szenvedők iránti keményszívűségről és a társadalmi életben tapasztalható igazságtalanságról. A barbárokat még lehet menteni, mert azok vagy pogányok (szászok, frankok, húnok), akik az isteni törvényt nem ismerték, vagy eretnekek (gótok és vandálok), akik az isteni törvényt csak elrontott alakjában ismerték. Ezek alapján a római birodalom politikai szétesése megérdemelt isteni büntetés volt, döntő bizonyítéka annak, hogy Isten kormányozza a világot. (EH 903—14).

Salvianus irodalmi hagyatékában van még *9 levél*[5] és egy írásmű, melynek címe: *Ad ecclesiam libri 4;* ez a munka 435 után jelent meg, Timotheus álnév alatt. Ebben Salvianus azt a radikális követelést állítja fel, hogy mindazok, akik tulajdonnal bírnak, főképen a klerikusok, vagyonukat legkésőbben halálukkor hagyományozzák az Egyházra

[1] Schütz, Dogm. I. 196 és II. 213; Noldin-Schmitt, II. n. 6.
[2] Eucherius egyik fiának neve.
[3] Ss. Mauricii ac sociorum eius.
[4] Életéről közelebbi adatokat nem ismerünk.
[5] Gennadiusnál «Adversus avaritiam» cím alatt szerepel. Bard. IV. 576.

és ezáltal a szegényekre; tehát Salvianus szerint a kereszténveknek, egyháziaknak és világiaknak egyaránt, kötelességük — az Egyház közvetítésével — vagyonukkal koruknak szörnyű nyomorán segíteniök (Pflichtkommunismus-szerü **elgondolás**).[1]

Salvianus előadásának módja, főleg a De gubernatione Dei c. munkában, emelkedett lelkesedésnek nincsen híjával, ámbár terjengős és az ismétlésekkel kiféraszt. Stílusa és nyelvezete rétori műveltségéről tanuskodnak. Bár latin nyelvezete sokszor klasszikus szabatosságú, már a nyelv némi meglazulása és a vulgáris nyelvhez való átmenet jelentkezik nála.

Kiad.: ML 53. — F. Pauly (CSEL 8) 1883. — C. Halm (MG AuctAnt 1, 1) 1877. — Németül: A. Mayer (BKV² II, 11) 1935. — Angolul: E. M. Sanford: NY 1930. — *Mg.:* W. Zschimmer 1875. — A. Hämmerle: Studien z. S. (3 Progr.). Landshut 1893, Neuburg a. D. 1897, 1899. — A. Schäfer: Römer u. Germanen bei S. 1930. — L. Rochus: La latinité de S. (MémAcad. roy. de Belgique, Cl Lettres 30) 1934. — *Ért.:* Sternberg: ThSK 1909, 29—78, 163—205 (az V. sz. kereszténysége). — Moricca: RivFilol 1918, 241—55 (Gub. Dei nem 461 előtti). — K. Richter: Opusc. philol. 4, 1929, 39—60 (Gub. Dei feloszt.). — Morin, RB 1931, 194—206 (Ad eccl. kéi.). — Rochus: RBPh 1932, (107—21 concinnitas S.-nál). — Haefer: AThR 1934, 8—15 (ep 9). — Pickman (l. f. 3. § 4.) 1937, 353—76 (igazságosság és erény). — Bordone: StU 315—44 (La società Romana). — O. Jansen: L'expressivité chez S. de M. 1; Les adverbes, N 1937. — Bardy: DThC 14, 1056—8.

91. §. Itáliai írók.

1. **Chrysologus**[2] **Péter**; III. Sixtus pápa (432—40) uralkodása idején Ravenna érseke. Életéről megbízható adatok hiányoznak, mert a róla szóló legrégibb, legendaszerű életrajz, melyet Agnellus apát írt, kb. 830-ból való; † kb. 450-ben; doctor ecclesiae 1729 óta.

Szoros kapcsolat fűzte őt I. Leó pápához. Amikor Eutyches 449-ben Péterhez fordult, hogy segítségét és véleményét kérje, Péter, a számunkra fennmaradt válasziratában (Leon. ep 25), őt a pápához utasította: «A béke és hit érdekében hitügyekben a római püspök hozzájárulása nélkül nem dönthetünk» (EP 2178).

Chrysologus Pétertől ránk maradt szentbeszédgyüjtemény 176 szentbeszédet tartalmaz, közülük kb. 5 nem tőle való: az 53, 107, 135, 138, 149 számúak; bennük többnyire a Szentírás helyeit magyarázza, leginkább gyakorlatias erkölcstani fejtegetésekkel. Az 56—62 számú szentbeszédek a szimbolumot, a 67—72 számúak pedig a Miatyánkot magyarázzák.

Kiad.: ML 52. — Németül: G. Böhmer (BKV² 43) 1923. — *Mg.:* G. Böhmer: P. Chr. als Prediger 1919. — F. J. Peters 1919. — D. L. Baldisserri: Imola 1921. — De Bruyne: JTS 29, 1927—28, 362—8 (9 új Sermo). — H. Koch: PWK 19, 1361—72. — K. D. Schmidt: ZKG 1935, 269.

2. **Maximus**, Torino (Taurinum) püspöke, 380 körül született; élete körülményeiről csak kevés adat áll rendelkezésünkre. 465-ben jelen volt egy római zsinaton. Szentbeszédeit B. Bruni 1784-ben adta ki; de az első megrostáláskor általa még hitelesnek elismert 240 prédikáció között még több található, melynek nem Maximus a szerzője; pl. Maximinus, a gótok püspöke egymagában is kb. negyven beszédnek a szerzője (l. 82. § 3.).

Maximus szentbeszédei rövidek, velősek; az igazi népszónok ismerhető fel bennük; több adatot találunk bennük a Felső-Itáliában még tevékeny pogányságra vonatkozólag, és fontosak a liturgia történetére, pl. a 22 böjti homilia (EP 2217—9).

Kiad.: ML 57. — Moricca: Bilychnis 1929, 1—22, 81—93; Did 1929 fasc. 1, 3—6 (25 kiadatlan hom.). — *Ért.:* Capelle: RB 1933, 108—18 (3 tract. a keresztségről nem eredeti). — Opitz: PWK Suppl. 6, 289 skv.; v. ö. RTA 1936, 314. — Gallesio: SC 1936, 617—39 (Christol.).

3. Az **ifjabb Arnobius**; valószínűleg Afrikából, a vandálok elől elmenekült szerzetes; kb. 432 óta Rómában élt; támadta a kegyelemről szóló ágostoni tanítást (szemipelagiánus); † 451 után.

Munkái:

a) *A zsoltárok allegórikus magyarázata* (Commentarii); *Expositiunculae in evangelium*, scholionok a Mátéból, Lukácsból és Jánosból vett szövegekhez; *Conflictus Arnobii catholici cum Serapione Aegyptio*, vita egy monofizita ellenféllel.

b) A névtelenül fenmaradt *Praedestinatus* (3 könyv), III. Szixtus idején keletkezett,

[1] Bard. IV. 576.

[2] Aranybeszédű.

nyelvileg és tárgyilag rokon az előbb említett zsoltár-magyarázattal. Az 1. könyv Szent Ágoston «De haeresibus» munkája nyomán 90 eretnekséget tárgyal ;[1] szerinte az eretnekségek között az «utolsó és legnagyobb» a predestinációt tanítók eretneksége ; a 2. könyv a kegyelemről és predestinációról értekezést közöl, melyet jogtalanul Szent Ágoston neve alatt terjesztettek. 3. könyv támadja a 2. könyvben kifejtett gondolatokat.

c) *Liber ad Gregoriam*, aszketikus tartalmú vigasztaló irat egy római arisztokrata úrnőhöz, akinek házasélete boldogtalan volt ; ez a munka először Morin kiadásában jelent meg. Úgy látszik, hogy Arnobius *hagiográfiai legendákat* is írt.

Kiad.: ML 53. — G. Morin : Anecdota Maredsol. 3, 3, 1903, 129—51 (Exposit.) ; Ét., textes, découvertes 1, 1913, 383—439 (Greg.). — *Mg.:* H. v. Schubert : Der sog. Praedestinatus 1903. — H. Kayser : Die Schr. des sog. A. jun. 1912. — Labriolle : DHG 4, 547—9. — Amann : DThC 12, 2775—80 (Praedest.). — Monachesi: Boll. di studi stor.-relig. 1, 1921, 96—109 ; 2, 1922, 18—27 (kegyelemtana ; Morin mellett, Schubert ellen) ; 2, 1922, 66—125 (Passio Sebastiani, Thomae, Caeciliae többek között). ; v. ö. RB 1924 Bull. n. 209. — W. Levison : ST 38, 1924, 159—247 (Acta Silvestri). — Dölger : AC 3, 225—30 (Ps 44, 6). — Plinval : RPh 1934, 38 skv. (Greg.). — B. Kraft : Die Handschr. der bisch. Ord.-Bibl. in Augsburg 1934, 45, 49 (Confl. kéi.). — Morin : RevSR 1936, 177—84 (afrikai ; hagiographus). — Levison : ZSK 1926, 501—11 (Acta Silvestri). — Bardy : RB 1928, 256—61 (Praedest.).

[1] Szent Ágoston munkája 88 eretnekséget sorol fel ; a Praedestinatus még kettőt csatol hozzájuk : a nestoriánusokat és a predestinációt tanítókat.

HARMADIK RÉSZ.

A patrisztikai irodalom harmadik, befejező korszaka.

92. §. Általános jellemzés.

Az V. század közepe óta alapvető szellemtörténeti és kultúrpolitikai átalakulások mennek végbe, amelyek lassanként a keresztény irodalom arculatát is megváltoztatják. Mivel a keresztény hit belső vitái (Szentháromság, Krisztológia, kegyelem) általánosságban bevégződtek és tekintély alapján (4 egyetemes zsinat) tisztázódtak, sokan azt gondolták, hogy a tudományos teológiai munka befejeződött. Az exegetikai-történeti és a spekulatív dogmatikai munkásság ellanyhult és az istentiszteleti, vallásgyakorlati és aszketikus irányú érdeklődés mögött csaknem teljesen háttérbe szorult ; a VIII. században fellépő képromboló harc világosan felismerhetővé teszi, hogy már régóta a teológiának más ágai állnak az érdeklődés középpontjában.

Ehhez járult még az a fontos körülmény, hogy a VI. század első felében Keleten Bizánci Leontius és Johannes Philoponus, Nyugaton pedig Boëthius az aristotelesi filozófiát, főleg a logikát a teológiai gondolkodás szolgálatába állították. Ezzel megvetették a formális alapot a középkori skolasztika későbbi felvirágozásához. Az eredetiség és alkotó erő hiánya következtében egyre erősebben előtérbe lépett a IV. és V. század egyházatyáinak tekintélyétől való szellemi függőség, míg végül alapelvnek tekintették a tradíció oly mérvű érvényesülését, amely már csak az atyák tanításának továbbadását munkálta, új alkotásokról azonban lemondott.

Az írók közül többen már csak arra gondoltak, hogy a mult idők szellemi munkásságának eredményeit összegyűjtsék és kényelmesebb használhatóság céljából rendszerezzék. Ekkép keletkeztek, mindenekelőtt a görög Keleten a *katénák*[1] (lánc-kommentárok), amelyek a múlt nagy exegetikai munkáit kivonatolták, és a florilegiumok (szentenciagyüjtemények), amelyek dogmatikai és erkölcstani kérdésekre adnak felvilágosításokat. Ezen az úton mentették meg a jövő számára a filozófiai és teológiai tudás kincseit — áll ez a profán kultúra különféle területeire is — úgyhogy később a skolasztikus teológia felépítésére építőkövekül felhasználhatók lettek. A koraközépkori kultúra ujjáépítésében rendkívüli jelentős szerepet tölt be Sevillai Izidor, a nagy enciklopédista, aki a Nyugatnak «utolsó egyházatyája».

Az irodalmi termékenység általános csökkenése megérthető — legalább részben — a *korviszonyokból* is ; Nyugaton ugyanis a római kultúra összeroskadt a barbárok támadása alatt, Keleten pedig az ott már megszokott cezaropapizmus még csak fokozódott a fanatizált monofizitákkal való küzdelemben. Mivel Nyugaton a görög nyelv ismerete folytonosan csökkent, Keleten pedig a latin nyelvé, a birodalom két fele között megszűnt az eleven összeköttetés. A görög kultúrvilág hatalmas területei sivataggá váltak az iszlám kardcsapásai alatt ; végül is az iszlám az erőszakosan elnyomott keresztény kultúra romjain megalapította a maga saját, ragyogó kultúráját.

A germán törzsek a római-egyházi kultúra hatása iránt nem bizonyultak érzéketleneknek, ezért Galliában, Itáliában és a VI. században főleg Spanyolországban a szellemi élet szerény keretekben továbbra is fenn tudta magát tartani. Általában a kulturális bomlás Nyugaton nem volt annyira válságos, mint Keleten. Ennek ellenére a gázai keresztény rétor-iskola virágkorát élte és a görög egyház Pseudo-Dionysiusban kiváló misztikust, Maximus Confessorban és Damaszkuszi Jánosban jelentős teológusokat mutathat fel.

[1] Bard. IV. 13., III. 109. ; II. 21, 369.

ELSŐ FEJEZET.

Latin írók.

93. §. A pápák: Hilariustól—II. Pelagiusig.

Általános irod. l. f. 78. — E. Caspar: Gesch. des Papsttums 2, 1933.

1. **Hilarius** pápa (461—68) 11 levelében túlnyomóan Galliára és Spanyolországra vonatkozó egyházfegyelmi kérdéseket tárgyal. — ML 58, 11—32. A. Thiel, Ep. Rom. Pontificum 1868.

2. **Simplicius** (468—83). 20 *levelének* megírására a Keleten fellépő monofizita zavargások szolgáltak alkalmul. Simplicius hangsúlyozza (ep 3, 5) a hitre vonatkozó pápai döntéseknek *állandó érvényességét* (ES 160), ML 58, 35—62. A. Thiel 1868. 14 Br. l. O. Guenther (CSEL 35) 1895. 4 Br. l. E. Schwartz, Publizist. Sammlungen zum Akac. Schisma 1934.

3. **II.** (III) **Félix** (483—92); *18 levele* hasonlóképen csaknem kivétel nélkül a Kelettel kapcsolatos ügyekkel foglalkozik. ML 58, 893—973. A. Thiel, 1868. 14 Br. l. E. Schwartz 1934 (l. fent a 2. sz.-nál).

4. **I. Gelasius** (492—96); I. Leó pápa után mint író is az V. század legjelentősebb pápája. Valószínűleg Afrikából származott; már elődje alatt, mint hivatalos iratok szerzője irányítóan befolyásolta a pápai politikát.

Teljes erővel harcolt az Akacius-féle szakadás ellen, miközben erélyesen hangsúlyozta a «*primatus iurisdictionis*»-t, amely a római püspököt illeti meg; püspöki zsinatok határozatai csak a pápa megerősítése által válnak jogerőssé. Az Egyház és állam viszonyáról azt tanította, hogy mindkét hatalom isteni eredetű és hatáskörükben önállóak és egyenjogúak.

a) Kb. 60 levelet illetőleg dekrétumot ismerünk tőle és még sok töredéket; továbbá 6 teológiai értekezést, melyek közül 4 a monofizitizmus, 1 pedig a pelagiánizmus ellen irányul; közülük *Gesta de nomine Acacii* (eredeti fogalmazás Thiel 510—9 = Guenther, CSEL 35, Nr. 99), áttekintést ad a Róma és Bizánc közötti ellentét történetéről; *De duabus naturis in Christo.*

Kiad.: ML 59. — A. Thiel (l. f. 1. sz.) 285—613. — S. Löwenfeld: Ep. Pontif. Rom. ineditae 1885; E. Schwartz 1934 (l. f. 2. sz.) 8 levél és tract. 2—4; v. ö. AB 1936, 151—9. — *Ért.:* Kißling, (l. f. 78. § és 88. §) 1921. — W. Grzelak: Nauka pap. Gel. I. o auctorytecie Stolicy apost. 1922, Nauka chrystol. pap. Gel. 1925; CTh 1932, 261—97 (áteredő bűn, kegyelem). — Göller: RQ 1931, 178—89 (paenitentia). —Hull: IER 1932, 449—62. — J. Geiselmann: Die Abendmahlslehre . . . Isidor von Sev. 1933, 217—22 (7 tör.). — Caspar: Gesch. des Papstt. 2, 749—52. — H. Koch: Gel. im kirchenpolit. Dienste seiner Vorgänger 1935. — L. Knabe: Die gelas. Zweigewaltentheorie bis zum Ende des Investiturstreits 1936. — Brezzi: Nuova Riv. stor. 1936 (egyházpolit.; 28 l.). — Cavallera: BLE 1937, 67—78. (a «keresztény fejedelem» az V. sz.-i pápák leveleiben). — Ertl: ArchUrkundenf 1937 56—132 (G. Dictator von Papstbr. unter Felix III, nicht unter Simplicius). — U. Gmelin: Auctoritas. St 1937, 135—49. — Brinktrine: RQu 45, 1937, 67—9 (Geiselmann ellen).

b) Az ú. n. *Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis*, nem hiteles; ez az írásmű egy klerikusnak magánjellegű munkája, amelyet a VI. század elején valószínűleg Dél-Galliában szerkesztett, de amelyben mégis római nézetek és viszonyok tükröződnek vissza. A Damasus-féle anyag (1—3. rész; l. 78. § 3, 1) tartalmazza: 1. a 381-i római zsinat döntéseit a Szentlélekről és Krisztus neveiről, 2. a Szentírás könyveinek jegyzékét, 3. a római primátusra és a pátriárkátusokra vonatkozó magyarázatot. A 4. rész az egyetemes zsinatokról és az egyházatyákról szól. Az 5. rész apokrif és más, teológiai szempontból gyanús iratoknak jegyzékét tartalmazza (ES 162—6).

Kiad.: E. v. Dobschütz 1912. — E. Schwartz: ZntW 1930, 161—8. — Göller: RQ 1931, 190—3 (paenitentia).

c) Az ú. n. *Sacramentarium Gelasianum*; egy névtelentől lényegében valószínűleg már 600 előtt szerkesztett misekönyv, amelyet Galliában hamarosan bevezettek és amelynek további fejlődése ezért gall területen ment végbe. Legrégibb alakjában ma a 750 után írt Codex Vaticanusban (Reg. 316) áll rendelkezésünkre.

Kiad.: ML 74. — H. A. Wilson, O 1894. — K. Mohlberg: Das fränk. Sacr. Gel. 1918. — *Ért.:* Cabrol: DAL 6, 747—77. — Andrieu: RevSR 1929, 343—75; JL 11, 1931, 46—66 (Baum-

stark ellen). — Mohlberg: AttiPontAccadArchRend 7, 1929—31, 19—33 (Baumstark ellen). — De Puniet: EL 1929, 91—109, 280—303; 1932, 379—95 (Ms Coll. Philipps). — Dold: JL 12, 1932, 156—60. — Dondeyne: RHE 1932, 759—69. — J. A. Jungmann: Die lat. Bußriten 1932, 45 skk, 76 skk. és több helyen. — Capelle: RB 1934, 126—44 (Kyrie el.); v. ö. AB 1934, 410—12. — Brinktrine: EL 1935, 46—6 (Praefat.). — A. Baumstark: Missale Romanum, N 1930. — De Puniet: EL 1935—36 (le sacram. de Gellone). — Wilmart: RB 1938, 324—8. — Manz: EL 1938, 192—6.

5. **II. Anasztáz** (496—98); 4 levelét ismerjük (l. Thiel, 615 sk.v); az Anasztáz császárhoz írt levelében az *eretnekek által kiszolgáltatott szentelések* érvényességét ismeri el; a gall püspököknek küldött levelében elítéli a generatianismust, mint eretnek tanítást és a creatianismus mellett foglal állást (ES 169 skv.).

L. Broel-Plater: De primatu Rom. Pont. (496—590), R 1930. — H. Rahner: Die gefälschten Papstbriefe aus dem Nachlaß von J. Vignier 1935 (egy Hilar.-hoz, egy Gelas.-tól, egy II. Anst.-tól egy Sym.-tól).

6. **Symmachus** (498—514); *9 levele* és zsinati irata a Laurentius-[1] és Akacius-féle szakadásra, valamint Arles és Vienne közötti juriszdikciós vitára vonatkozik (l. Thiel 639—738.)

Townsend: JR 1935, 165—74 (Sym. hamisítások); v. ö. RHE 1936, 81—8. — Poma: SC 1935, 559—81 (L'ingiudicabilità del Rom. Pontef.). — E. Caspar (KIT 162) 1931. — Townsend: CQuR 1938, 201—15.

7. **Hormisdas** (514—23); kb. *90 levelét* és ügyiratát ismerjük, amelyek főleg az 519-ben elsimult Akacius-féle szakadással foglalkoznak. A *Libellus professionis fidei*, amelyet a császár, valamint Kelet és Nyugat összes püspökei aláírtak, a következő kijelentést tartalmazza: «In Sede Apostolica citra maculam semper est catholica servata religio ... in qua est integra et verax christianae religionis et perfecta soliditas» (ES 171). — Kiad.: ML 63. O. Guenther (CSEL 35) 1895. — E. Caspar, Festschr. A. Brackmann 1931, 1—16. — W. Haacke: Die Glaubensformel des Papstes Hormisdas im Acac. Schisma 1939.

8. **I. János** pápa (523—26), valószínűleg azonos azzal a János diákonussal, aki a keresztelési liturgia történetében igen fontos *Epistola ad Senarium* c. iratot (ML 59, 399—408) írta és bizonnyára tőle való a Boethius teológiai írásai között szereplő *De fide catholica* c. értekezés is.

Ep. ad. Sen.-hoz: Wilmart (ST 59) 1933, 158—79 (újabb kiadás). — Alfonso: Riv. lit. 1930, 54—7. — Dondeyne: RHE 1932, 751—9; v. ö. RB 1933, 108—18.

9. **III.** (IV.) **Félix** (526—30); *4 levele* maradt ránk és egy rendelete, amelyben Bonifác diákonust utódává[2] nevezte ki. ML 65, 11—6; l. a köv. 10. számot.

10. **II. Bonifác** (530—32); gót eredetű, de egész életét Rómában töltötte; csak Arlesi Caesariushoz intézett írását ismerjük, amelyben megerősíti a II. orange-i (529) zsinatnak a szemipelagiánizmust elítélő határozatait. ML 65, 31—4; ES 174—200. (C. Silva-Taronca: Coll. Thessalonicensis, R 1937).

11. **II. János** (533—35); 5 levele maradt ránk. ML 66, 11—26.

12. **I. Agapetus** (535—36); 7 levelét ismerjük. ML 66, 35—80. Marrou, MAH 1931, 124—69 (A pápa könyvtára[3]).

13. **Vigilius** (537—55): irodalmi hagyatéka *26 levél* és ügyirat, amelyek a Három fejezet vitával vannak összefüggésben. ML 69, 15—328.

Rusticus, római diákonus, a pápa unokaöccse, határozottan ellenezte a Három fejezet elítélését, bár azokat végül Vigilius pápa is elítélte; Rusticus ezzel az állásfoglalásával akkor sem szakított, mikor letették és kiközösítették. Rusticus Konstantinápolyban **Félix** apáttal együtt az 553-i egyetemes zsinat határozata ellen támadó iratot szerkesztett; ez az irat azonban elveszett. Utóbb a monofiziták ellen kiadta *Disputatio contra Acephalos* (ML 67) c. írását; az efezusi és chalcedoni zsinatok aktáinak latin feldolgozásával és fordításával történeti szempontból rendkívüli értékes teljesítményt nyujtott (l. 50. § 16.).

14. **I. Pelagius** (555—61); mint római diákonus és pápai követ Konstantinápolyban a Három fejezet elítélése ellen és ezzel a Vigilius pápa által képviselt álláspont ellen is tevékenykedett.

[1] Bangha, III. 34 skv.
[2] Bangha-Ijjas, III. 42—44.
[3] Lásd Franz Seppelt, I. 286. l.

Álláspontját az 554-ben megjelent, csonkán fenmaradt írásában: *In defensione Trium capitulorum* fejtette ki; munkájában főleg Hermiane püspökének, Facundusnak (l. 97. § 4.) hatása érezhető. Mint pápa helybenhagyta a konstantinápolyi zsinat (553) határozatait és mintegy *100 levelében* megkísérelte — igaz, hogy csekély eredménnyel — a Három fejezet elítélése ellen Afrikában, Felső-Itáliában és Galliában fellépő heves ellenállást legyőzni. V. ö. még 46. § 5: Verba seniorum c. munkát.

Kiad.: ML 69, 393—422 és S. Löwenfeld (l. f.). — In defens. tr. cap. kiad. R. Devreesse (ST 57) 1932; v. ö. RevSR 1933, 250—8; DThC 12, 660—9. — E. Sloots: De diaken Pel. en de verdediging der Drie Kap., N 1936.

15. **III. János** (561—74); római szubdiákonus korában a «Verba Seniorum» 2. részét (ML 75, 991—1022) latinul feldolgozta (l. 46. § 5.) és talán tőle való egy *Expositum in Heptateuchum* c. kompiláció is. — Pitra, Spicil. Solesm. 1, 1852, 278—301. RB 1937, 236 A. 4.

16. **II. Pelagius** (579—90); 7 levelét ismerjük. — ML 72, 703—90. Amann, DThC 12, 669—75.

17. I. Jánostól (l. f. 8. sz.), Silveriustól (536—37), III. Jánostól (l. f. 15. sz.) és I. Benedektől (575—79) hiteles levelek nem maradtak ránk.

94. §. Nagy Szent I. Gergely pápa (590—604).

I. Gergely 540 körül született; az ókor és középkor fordulóján élt; ez a körülmény jelölte ki hivatását: a katasztrófák után, amelyeket a VI. század háborúi és inváziói zúdítottak Itáliára, a pápaságot alapjaiban úgy megerősítette és mintegy újjáépítette, hogy a középkorban vezető hatalmat gyakorolhatott a világ nyugati felén.

Életére és működésére vonatkozó ismereteinket írásaiból, valamint az egykorú feljegyzésekből merítjük, amelyeket Toursi Gergelynél, a Liber pontificalisban és Sevillai Izidornál találunk; három, mindenesetre több helyen legendaszerű «Vita» is szolgáltat adatokat: az elsőt egy magát meg nem nevező angol szerzetes írta (713 körül; kiad.: Gasquet A. F., Lo. 1904), a másodikat Paulus diaconus (kiad.: Grisar, Zk Th 1887, 158—73), a harmadikat pedig Johannes Diaconus (872—82 között; ML 75, 59—242).

Gergely szenátori, főnemesi családból származott, s már 572—73-ban Róma városának prefektusa. Ebben a hivatalában és utóbb Konstantinápolyban szerezte meg az ügyvezetésben azt az ügyességet, amely őt, mint pápát is, előnyösen jellemezte. Atyjának, Gordianusnak halála után elhatározta, hogy lemond a világ örömeiről (kb. 575-ben); a Clivus Scaurin[1] lévő családi palotát Szent András tiszteletére kolostorrá alakította át, sziciliai családi birtokukon pedig még hat kolostort alapított. Ő maga ebben az időben annyira szigorú önmegtagadó életmódot folytatott, hogy ez testi egészségét egész életére legyengítette.

De a csendes szemlélődés boldog ideje nem sokáig tartott. II. Pelagius pápa Gergelyt, aki ekkor regionarius diákonus volt,[2] követi minőségben Konstantinápolyba küldte; ott nehéz körülmények között egészen 585-ig töltötte be ezt a tisztét. Majd visszatért Rómába és megint kolostorába vonult vissza, de továbbra is a pápa tanácsadója maradt.

II. Pelagius pápa 590-ben pestisben meghalt; utódává — ellenkezése ellenére — Gergelyt választották meg. Kormányzásának 14 esztendeje világtörténelmi jelentőségű.

A római Egyház hatalmas földbirtokának (patrimonium Petri) ügyes megszervezésével, hozamának fokozásával, amelyet a szociális szükség enyhítésére fordított, Rómának erőteljes megvédésével a longobárdok ellen, a frankok birodalmához fűződő barátságos viszonyával, a spanyolországi nyugati gótokhoz való szoros összeköttetés létesítésével, a longobárdok útjának egyengetésével a katolicizmushoz való áttérésre, az angolszászok megtérítésével, a Három fejezet vitája óta a milánói egyháztartományban fennállt szakadás megszüntetésével, Gergely a pápaságnak addig még nem tapasztalt vezető szerepét teremtette meg és ezzel előkészítette a pápaság világi uralmát az egyházi államban.

[1] A Clivus Scauri a Mons Coeliusra vezet fel.

[2] Cardinales dicebantur praeterea, saltem inde a saec. VI. 7 diaconi regionarii (kerületi diákonusok), in variis Urbis regionibus (Róma kerületeiben) ad pauperum et infirmorum curam apud diaconias seu hospitales constituti. Sipos, Enchiridion, 196.

Róma és Konstantinápoly között az ellentét kiéleződött. Gergely — miként elődje is — tiltakozott az ellen, hogy Johannes Jeiunator konstantinápolyi pátriárka a már hosszabb idő óta szokásos *οἰκουμενικός* címet viselte; viszont ő is elhárította az ezzel egyjelentésű «universalis papa» címzést és *Servus servorum Dei*-nek nevezte magát.[1] Emlékezetének napja március 12.

Kiad.: ML 75—79. Reg. epist. kiad. P. Ewald et L. M. Hartmann, 2 k. 1891—9 (MGEp 1—2). — Dialog. lib. 4 kiad. U. Moricca R 1924. — Reg. past. kiad. H. Hurter 1872. — *Ford.:* Th. Kranzfelder (BKV) 1874 (levelek). — J. Funk (BKV² II 3, 4) 1933 (Past. Dial.). — EvHom, 2 k. Klosterneuburg 1931—32. — E. Logi, 2 k. Siena 1933—34 (Dial.). — F. Bouchage: S. Grég. le Gr. 1930 (szemelvények). — *Mg.:* C. Wolfsgruber 1897². — F. H. Dudden, 2 k. Lo 1905. — F. Tarducci, R 1909. — H. H. Howorth, Lo 1912. — A. Snow, Lo 1924². — H. Grisar, R 1928². — P. Batiffol, P 1928². — Leclercq: DAL 6, 1753—76; 8, 2861—7. — F. X. Seppelt (l. f. 3. § 17. i.) 2, 1934. — *Életrajz:* W. Stuhlfath: G.' I. Leben bis zur Wahl zum Papst 1913. — E. Spearing: The Patrimony of the Roman Church in the Time of Gr. the Gr. 1918. — W. J. Boast: The Relations of Pope G. the Gr. with the Churches of the Rom. Empire of the East, Birmingham 1930. — Lebbe: RLM 1930, 124—34 (pápává választása). — Rinieri: Arch. stor. di Corsica 1930, 221—8 (Hierarch. in Cors.). — Grosjean: RCelt 1932, 182—8 (Textes irland.). — G. Krause: Die Hs von Cambrai der altfr. Vie de s. G. 1932. — G. Telger: Die altfr. Gr.-Legende nach der Lo Hs 1933. — Haggerty-Krapp: Le Moyen-Age 1936, 161—77 (G.-legenda). — Katz: JQR 1933, 113—36 (G. és a zsidók). — C. Giuriani: L'italianità nell' opera di G. M., Como 1934. — Monticelli: Italia religiosa. To 1927.

1. *Gergely levelezése.* Összesen *854 levele* van meg, ezek közül 848 az eredeti lateráni regiszterből készült három kivonatgyüjteményben maradt ránk. Ehhez számíthatjuk még II. Pelagius pápa néhány levelét, melyeket valószínűleg Gergely, mint diákonus szerkesztett. Ezek a levelek a pápa hivatalos tevékenységének lenyügöző méretét mutatják be; belőlük — bár jó részük hivatalos jellegű — a pápa személyes vonásait felismerhetjük; éppen ezért ezeknek a leveleknek nemcsak történeti, hanem irodalmi jelentőségük is van (EP 2291—301).

2. Gergely *irodalmi munkáit* főként *gyakorlati lelkipásztori* kérdéseknek szentelte.

a) *Liber regulae pastoralis* (4 könyv); ez a munka a pápai trónra lépése alkalmával megadott programm és lelkiismeretvizsgálat, amelyben Gergely a lelkipásztor eszményi képét rajzolja meg. A munka négy főkérdést tárgyal: 1. Milyen tulajdonságok (gondolkodásmód, szándék, indítékok stb.) legyenek abban, aki lelkipásztori hivatalt — ami «a művészetek-művészete» — vállal (I. 1 fej.), 2. a lelkipásztor részére szükséges erények (11 fej.), 3. a gondjaira bízottaknak tanítása és lelkipásztori nevelési gondozása (40 fej.), 4. a naponkénti magábaszállás[2] és lelkiismeretvizsgálat szükségessége (1 fej.).

Mauritius császár megbízásából ezt a munkát II. Anasztáz antiochiai pátriárka (már Gergely életében) lefordította görögre; Nagy Alfréd király angolszász nyelvre fordította. A középkorban ennek az írásműnek akkora volt a jelentősége a világi klérusra, mint Szent Benedek regulájának a szerzetekre.

b) *Moralia in Job*; Jób könyvének szokatlanul terjedelmes kommentárja (35 könyv); Gergely ennek a munkának megírását Konstantinápolyban kezdte, az ott időző Leander, sevillai püspök kérésére és 595 körül fejezte be. A könyv exegézisében történeti, allegorikus és erkölcstani magyarázatot ad. Mivel ebben a munkájában főképen erkölcstani fejtegetések, valamint gyakorlati alkalmazások, megoldások és buzdítások találhatók, amelyek mély emberismeretéről és lehiggadt életbölcsességről tanuskodnak, ezt a művet a keresztény erkölcstan és aszkézis kézikönyvének tekinthetjük (EP 2302—17; EA 1131—214).

Exegézisére jellemző pl., hogy benne Jób a Megváltónak típusa, Jób felesége az érzéki életmódé; Jób barátai jelképezik az eretnekeket; Jób 7 fia az erkölcstani magyarázatban a hét főerényt jelentik, allegorikus értelemben pedig a 12 apostolt, mert $7 = 3 + 4$, 3×4 pedig 12.

c) *Homiliagyüjtemények:* 40, nagyobbrészt kis terjedelmű homilia evangéliumperikopákhoz és 22 hosszabb prédikáció, melyek folytatólagosan magyarázzák Ezechiel 1—3. és 40. fejezeteit (593-ból). Az evangéliumokhoz írt homiliák valószínűleg egy egyházi év keretében (590—91) kerültek előadásra és 592-ben kiadásra; az első 20 homiliát a pápa tollbamondta és a templomban, ahol ő is megjelent, egy egyházi notarius által felolvastatta; a többi 20 prédikációt Gergely maga mondta el (EP 2324—36; EA 1221—76).

[1] Dogm. II. 301.

[2] A lelkipásztori hivatal kötelességeinek tudatossá tétele céljából.

Még több homiliát is tulajdonítanak Gergelynek ; közülük kettőt (in Cant. 1, 1—8) tekinthetünk hitelesnek.

d) *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum* (4 könyv) ; a párbeszédes irodalmi műfaj köntösében csodákat, jövendöléseket, látomásokat közöl velünk, melyek a középkor emberének szellemi magatartását erősen befolyásolták, főleg a csodák iránti vágyakozást fejlesztették benne.

Gergely ifjúkori barátjával, Petrus diakonussal beszélget, aki a beszélgetés elején azt állítja, hogy véleménye szerint Itáliában — a Kelettől eltérőleg — alig tudunk szentéletű aszkétákról, akik csodáikkal tüntek volna ki. Barátjának e megjegyzése alkalmat ad Gergelynek arra, hogy csodákat mondjon el, melyeket szavahihető emberektől hallott. A szenteket, akikről Gergely megemlékezik — ha eltekintünk Nolai Paulinustól és Nursiai Benedektől, akinek az egész 2. könyvet szenteli —, egyébként nem igen ismerjük. A 4. könyv halottak megjelenéséről beszél, s ezzel a feltámadás mellett kíván tanuskodni ; a 4. könyvben van szó a «gregorián misékről» is (4, 55).

Mg.: G. Pfeilschifter : Die authent. Ausg. der Ev.-Hom. G'. d. Gr. 1900. — V. Diglio : La bassa latinità e S. G. M., Benevento 1912. — W. M. Peitz : Das Register Gregors I 1917. — M. B. Dunn : The Style of the Letters of St. G., Wa 1931. — J. F. O'Donnell : The Vocabulary of the Letters of St. G., Wa 1934 ; v. ö. PhWo 1935, 1224—7. — V. S. Martić : De genere dicendi s. G. in 40 hom. in evang., Diss. Fribourg 1934. — H. Schwank : G. d. Gr. als Prediger 1934. — Rozdestvenskaia : Mem. stor. Forogiuliesi 27—9, 1931—33, 55—72 (levelek kéi.). — M. Müller : ThQ 1932, 94—118 (nem eredeti a Respons. ad August.). — Cerasoli : Aevum 1933, 537—9 (Expos. Reg I kéi.). — Wilmart : RB 1935, 3—7 (in Ez 2, 8). — *Dial.-hoz:* v. d. Steinen : HZ 143, 1931, 229—56 (G. als Hagiogr.). — Cénname : AR 1932, 51—95 (olasz ford.). — S. Santangelo : Libru de lu Dialagu de S. G. in R. Accad. . . . di Palermo, Suppl. Nr. 2, 1933. — Lambot : RLM 1934, 137—65 (2. könyv). — Harting : Neophilologus 1937, 281—302 (óangol ford.). — G. Traina : Sui Dialoghi di S. Gr. . . ., Palermo 1937 (olasz ford.-ról). — D. Norberg : In Registrum Gregorii M. studia critica, Up 1937. Haggerty-Krappe : Moyen-âge 1937, 272—5 (Dialogi). — Dold : Zentralbl. Bibliothekswiss. 1938, 253—9 (Dialogi). — J. Seitz : Die Verwendungsweise der Abstracta im Latein 1938 (Dial.-ban). — A. J. Kinnirey : The Late Latin Vocab. of the Dial. of St. Gr. the Gr., Wa 1935. — R. M. Hauber : The Late Latin Vocab. of the Moralia of St. Gr. the Gr., Wa 1938. — F. Warner : Ius Pontif. 1938, 174—85 ; 1939, 293—9 (Libellus responsionum).

e) *Liturgia.* Gergely újjáalkotta a szentmise szertartását, többek között tőle való a szentmise kánon ának mai alakja ; általában átdolgozta a misekönyvet *(Sacramentarium Gregorianum).*

A misekönyv, melyet I. Adorján pápa 790 körül Nagy Károlynak megküldött, már bővített Sacramentarium Gregorianum, amely a Franciaországban addig használatos ú. n. Sacramentarium Gelasianumot lassanként kiszorította (l. 93. § 4. c.). A Sacramentarium Gregorianum egyik ősrégi példányát, melyet Nagy Károly az aacheni udvari könyvtárban őriztetett, Lietzmannak sikerült rekonstruálnia. A római missale eredeti Gergely-féle kiadásához mégis közelebb áll a páduai káptalan könyvtárában (Cod D 47) őrzött Sacramentarium, amely egy valószínűleg a VI. század végén használatban lévő római misekönyvnek IX. századi másolata (Bard. V. 300).

Gergely valószínűleg a liturgikus énekszövegeket is átvizsgálta és elkészítette az *Antiphonarium missae* új kiadását. A vitás kérdést azonban, vajjon szerzett-e Gergely új karénekeket és ő-e az ú. n. Cantus Gregorianus megteremtője, még ma sem sikerült tisztázni. Hitelt nem érdemlő azonban a középkorban elterjedt nézet, hogy Gergely még zeneelméleti értekezést és himnuszokat is írt volna.

Sacram. Greg. kiad. H. A. Wilson, C 1915 ; H. Lietzmann 1921 ; ehhez Miscell. Ehrle 1, 1924, 141—58. — K. Mohlberg és A. Baumstark : Die älteste erreichb. Gestalt des Lib. sacramentorum anni circuli der röm. Kirche 1927 ; v. ö. LJ 9, 1930, 132—8 és Hohlwein : EL 1928, 231—57, 444—73. — A. Baumstark : Missale Rom., N 1929 ; v. ö. JL 10, 1930, 211—5. — Cabrol : DAL 6, 1776—96. — J. A. Jungmann : Die lat. Bußriten 1932, 15 skk, 42 skk. — Capelle : QuLP 1933, 273—83 (karácsonyi pref.) ; RB 1937, 13—28. — B. Botte : Le canon de la Messe rom., Lou 1935. — Michels : JL 13, 1936, 188—90 misekánon). — Callewaert : RHE 1937, 306—26 (Alleluia). — *Gregorián énekhez:* P. Wagner : Ursprung und Entw. der liturg. Gesangsformen, 1910³. — Leclercq : DAL 1, 2443—61 ; 3. 286—311. — K. Wachsmann : Unters. zum vorgregor. Gesang, Fr (Schw) 1935. — Klauser : HJB 1933, 169—89 (római és frank egyház szövetsége). — Verbeke : EL 1938, 67—76. — Callewaert : EL 1938, 189—91.

Gergely tanításaiból.

Gergely jelentősége dogmatörténeti viszonylatban csekély. A hit kérdéseit tárgyaló eredeti, az utókorra is kiható gondolatokat nála nem találunk ; teljesen a hagyományt

követte, főleg Szent Ágostont, kinek az Isten üdvözítő akaratáról és a predestinációról vallott merev tanítását azonban a későbbi (Prosper; az 529-i orange-i zsinat) fejlődés szellemében enyhítette.

1) *A krisztológiát*, Krisztus tudására vonatkozólag, az agnoéták ellen írt fejtegetéseivel gazdagította (ep X 35 és 39; ES 248).[1]

2) Ágostontól kölcsönözte a Sir 18, 1-re támaszkodó véleményt, hogy Isten az angyalokat az anyagi világgal egyidejűleg teremtette, az Aeropagitától pedig a tanítást, hogy az angyalok kilenc karra tagozódnak és hogy csak az alsó karok vannak az emberek szolgálatára; ebből az elgondolásból kiindulva az arkangyalokat az utolsóelőtti rangosztályba sorolja (Hom Ev 34, 7 skv.; EP 2335). Ez a felfogása jelentőssé lett az angyalokról szóló tanításban Nyugaton.[2]

3) Az eretnekek keresztelése és szentelései érvényesek (ep XI 67; ES 249). Hibáztatta egyes délgalliai püspökök eljárását, kik a zsidókat kényszeríteni akarták, hogy megkeresztelkedjenek (ep I 47).

4) A bűnbánatról szóló tanítás és gyakorlat Gergelynél lényegében a fejlődésnek Ágostonnál és Nagy Leónál található fokán áll (l. 78. § és 88. § 12.). Hogy a paenitentia ecclesiastica publicán kívül paen. eccl. privatát is ismerne, arról Gergely nem tesz tanuságot.[3] A Királyok I. könyvéhez írt kommentárban (nem Gergelytől való) található gondolat (6, 2, 33 [ML 79, 439]): «Tria quippe in unoquoque consideranda sunt veraciter paenitente videlicet conversio mentis, confessio oris et vindicta peccati», abban az esetben, ha itt paenitentia ecclesiastica privatáról volna szó, a bűnbánati fegyelem kialakulásának későbbi fokát feltételezi.

5) Miként I. Ince (ep 6, 12) és I. Leó (ep 159, 1—4), akként Gergely is tanítja a *házasság felbonthatatlanságát* (ep XI 45).[4]

6) *Péter apostolnak* cura totius ecclesiae et principatus committitur (ep V 20.[5]) *A római püspök* «caput fidei» (ep XIII 37); a római szentszék universali ecclesiae iura sua transmittit (ep III 57). A négy első egyetemes zsinatot akként tiszteli, miként a négy evangéliumot (ep I 25; EP 2291).

7) Hiszi a *tisztítótűz* (purgatorius ignis) létezését[6] és ezt Mátéból (12, 32) bizonyítja (Dial 4, 39 és 57; EP 2321).

8) Nemcsak a *szenteket* szabad tisztelnünk, hanem ereklyéiket és képeiket is[7] (ep IV 30, XI 13; EH 1053—6).

Mg.: G. J. Th. Lau, L 1845, 329—556. — C. Butler: Western Mysticism 1927[2]. — A. Schneider: PhJB 1921, 252—64 (ismerettan). — J. Rivière: Le dogme de la rédemption après s. Augustin 1930. — Göller: RQ 1931, 195—267 (bűnbánat). — J. Geiselmann: Die Abendmahlslehre an der Wende der christl. Spätantike 1933, 209—17 (ep IX 12; Epikl.). — Mersch 2, 1933, 373. — F. Lieblang: Grundfr. der myst. Theol. nach G.' Moralia u. EzHom 1934. — J. Spörl: Festschr. R. Guardini 1935, 198—211 (Gr. u. die Antike). — Laistner: History 20, 1935, 49—54 (Nagy Szent Gergely és a pogány irod.). — A. Boros: Doctrina de haereticis ad mentem s. G., R 1935. — B. Fische: ZkTh 1938, 37—75 (alsóklérus). — L. Kurz: Gr. s d. Gr. Lehre von den Engeln 1938.

Függelék. A **Liber pontificalis** egyforma schéma szerint készült pápaéletrajzok gyüjteménye, mely Péterrel kezdődik és egészen II. Adorjánig († 872), illetőleg V. Istvánig († 891) terjed; ezt a munkát egészen 1431-ig folytatták. Legrégibb, III. Félixig (526—30) terjedő részét *(Catalogus Felicianus)* valószínűleg II. Bonifacius (530—32) idejében egy római klerikus állította össze a Catalogus Liberianus figyelembevételével (l. 50. § 5.). Ebben a munkában elismerten értékes anyagot csak a II. Anasztáztól (496—98) kezdődő időre kapunk (EH 1002—10).

Kiad.: L. Duchesne, 2 k. 1886—92 (életrajzokkal V. Mártonig, † 1431); 2 k. Siena 1934—35 (Konstantintól — IX. Jánosig). — Th. Mommsen (MG Gesta pontif. Rom. I, 1898 [715-ig]). — D. L. R. Loomis: The Book of the Popes I (I. Gergelyig), NY 1916. — *Ért.:* Leclercq: DAL 9, 354—460. — E. Caspar: Gesch. des Papsttums 2, 314—20. — Jungmann, ZkTh 1932, 599—604 (Dezemberordinationen); v. ö. JL 12, 1932, 380.

[1] Dogm. I. 629—33.
[2] Dogm. I. 490; 497.
[3] Schütz, Dogm. II. 571. Cayré, II. 240—1.
[4] Dogm. II. 633.
[5] Dogm. II. 310.
[6] Dogm. II. 704; 688.
[7] Dogm. II. 344.

Az általunk jelenleg ismert **Liber Diurnus Romanorum Pontificum** valószínűleg nem volt a pápai kancelláriánál a VI. század vegetől kezdodő.eg még a XI. század második felében is használatos hivatalos formulagyüjtemény, amint ezt eddig gondolták. Santifaller L. kutatásai nyomán a Liber Diurnus tulajdonképen csak iskola- és gyakorlókönyv a kancellária részére szánt személyzet kiképzésére. Ennek alapján, legalább is részben, a tulajdonképeni kancelláriai formula-gyüjtemény rekonstruálható. Ez a munka mégis fontos egyház- és jogtörténeti forrás, amely a dogma- és liturgiatörténet számára is sok értékes anyagot tartalmaz ; egyik-másik részlete — a legújabb kutatások megállapítása szerint — egészen Nagy Szent Gergely idejéig nyúlik vissza.[1]

Kiad.: Th. Sickel, W 1889. — L. Gramatica e G. Galbiati, Il Codice Ambrosiano del Lib. D. Rom. Pont., R 1921 (80 formula) ; ehhez Silva-Tarouca : CC 1922, 3, 408—20. — W. M. Peitz : Lib. Diurnus (WAS 185) 1918 ; v. ö. Tangl : NA 1919, 741—52. — H. Steinacker : Misc. Ehrle 4, 1924, 105—76. — Santifaller : MittÖstInstG 1936, 225—66 (LD alkalmazása a pápák privilegiumaiban). — Di Capua : StU 345—61 (Analisi ritmica delle formole). — E. Stein : CHR 1935, 148 skv. — W. Peitz : Das vorephesinische Symbol der Papstkanzlei, R 1939 ; v. ö. Altaner, ThR 1939.

95. §. Galliai írók.

1. **Riezi** (Reji) **Faustus;** brit származású ; 433 körül Lerinum apátja lett, 458 körül pedig Riez (Provence) püspöke. Buzgó szónok volt, küzdött az arianizmus és macedonianizmus ellen ; Cassianuson kívül a semipelagianizmus legismertebb képviselője ; ellenfele Lucidus gall papnak, aki védelmezte a szigorú augusztinizmust (praedestinatianismus) és ezért az arlesi és lioni gall zsinatokon Lucidust (473—4) el is ítélték.[2] Faustus, akit Eurich arianus nyugati gót király elűzött, 477-től 485-ig számkivetésben élt († 490—500 között). Dél-Franciaországban szentként tisztelik.

Irodalmi hagyatéka: De Spiritu Sancto (2 könyv), a macedoniánusok ellen ; *De gratia Dei* (2 könyv), amelyet a 473—74-i zsinatok atyáinak megbízásából Lucidus ellen írt.

Faustustól 10 *levél* is maradt ránk ; ezek közül öt Limoges püspökéhez, **Ruriciushoz** († 507 után) szól, kinek 82 levelét ismerjük (CSEL 21). Faustus hátrahagyott *prédikációit* mindezideig teljesen még nem sikerült összegyüjteni és felülvizsgálni. Engelbrecht kiadásában Faustustól 31 prédikációt közöl. Morin szerint Faustustól való még 75 homilia, illetőleg homilia-töredék, amelyeket egyes kéziratok Emesa püspökének, Eusebiusnak (l. 48. § 2) tulajdonítanak.

Faustus tanítása a kegyelemről. Faustus — miként Cassianus — azt tanítja, hogy az üdvözülésre irányuló akarat megelőzi a kegyelmet (Grat 2, 10). Szerinte a kegyelem, amely által «az Atya vonz» (Jo 6, 44), csak a külső kegyelem jelentésében értendő (kinyilatkoztatás, prédikáció, Szentírás; Grat 1, 16). Főleg Istennek egyetemes üdvözítő akaratát védelmezi és támadja Szent Ágoston tanítását a predestinációról, amely szerinte Isten igazságosságát és irgalmasságát teszi kétségessé (2, 4) és mivel az akarat szabadságát tagadja, nem engedi érvényesülni a tulajdonképeni erkölcsösséget (1, 3 és 9). Szerinte a boldogságra vagy a kárhozatra történő előrerendelésnek indítéka *egyedül* az isteni előretudásban van (2, 2 és 3).

2. Faustus — miként Tertullianus és Nyssai Gergely — a traducianizmus híve és az emberi lelkeknek, miként Jusztin, Tertullianus és Cassianus, valamiféle *testet* tulajdonított (ep 3). Ezt a nézetét megtámadta **Claudianus Mamertus** pap († 474 körül) : De statu animae c. írásában (ML 53. CSEL 11). — Bömer F. : Der lat. Neuplat. u. Neupythag. u. Cl. M. 1936.

Kiad.: ML 58. — A. Engelbrecht (CSEL 21) 1891. — *Mg.:* A. Koch 1895. — F. Wörter 1899 (l. f. 89. § 4.). — Schepens : RSR 1913, 572—4. — De Witte : Collect. Mechliniensia 1934, 207—13 (Sermo 1). — Morin : ZntW 1935, 92—115 (Ps. Eusebius 75 homiliája). — Pickman (l. f. 3. § 4.) 1937, 436—42 (szabadakarat). — A. G. Elg : In Faustum R. studia, Up 1937. — Delehaye : AB 1932, 245—9 (Pseudo-Eusebius). — Bardy : RHEF 1938, 23—46 (controverses théol.). — Bardy : DThC 14, 205 (Ruricius). — E. Härleman : De Claud. Mam. . . . quaestiones, Up. 1938.

[1] Nagy Szent Gergely irodalmi működését az aszketika, misztika és pasztorális területén, lásd · Cayré, II. 241—249. — Szent Gergely személyét egy névtelen költő sírfeliratában mint régi vágású rómait örökítette meg, aki «Isten konzula» volt. «Hisque Dei Consul factis laetare triumphis, nam mercedem operum iam sine fine tenes». René Aigrain ; Fliche-Martin, V. 54.

[2] Bard. IV. 586.

3. **Gennadius** marseille-i pap († 492—505 között), a gyakran emlegetett szemipelagianus felfogású ókeresztény irodalomtörténész (l. 2. §) több munkát írt Nestorius, Pelagius és Eutyches ellen, de ezek elvesztek ; tőle való az Adversus omnes haereses (8 könyv) c. munka is, amelyből a befejező fejezet talán a még meglévő *Liber ecclesiasticorum dogmatum* c. írással azonos. Gennadiusnak tulajdonítanak még egy pseudo-ágostoni *apokalipszis-kommentárt* (ML 35, 2147—52) és egy *hitvallást* (Caspari C. P. : Kirchenhist. Anecdota, 1, 1883, 301—4).

Kiad.: ML 58. — Lib. eccl. dog. kiad. Turner: JTS 7, 1906, 78—99; 8, 1907, 103—14 (eredeti szövegezés). — *Vir. ill.-hoz :* Brakman, Mn 1924, 177—85. — Bardy : RSR 1924, 444—7. — Feder : Sch 1927, 481—514 (semipelag.) ; 1928, 328—43 ; 1933, 217—32, 380—99. — Apk.-komment. v. ö. Sanders 1930 (l. f. 82. § 5).

4. A Mauretániából származó **Pomerius** Julianus pap († 498 után) Dél-Galliában élt, ahol Arlesi Szent Cesariusnak volt a tanítója ; klerikusok számára írt kitünő lelki könyve : *De vita contemplativa* (ML 59, 415—520). — Fritz, DThC 12, 2537—43.

5. Alcimus Ecdicius **Avitus,** kb. 494—518-ig Vienne püspöke, a katolikus egyházi életnek volt a lelke az ariánus érzelmű burgundiak országában. Az ő tevékenységének eredménye volt Sigismundus trónörökösnek a katolikus Egyházba történt áttérése.

A burgundi egyháznak Rómához való viszonyát törekedett bensőségessé alakítani. Sokszor idézik a Laurentius- és Akacius-féle szakadással kapcsolatban kifejezett gondolatát : «Si papa urbis vocatur in dubium, episcopatus iam videbitur, non episcopus, vacillare» (ep 34). Ünnepe : február 5.

a) Történelmileg értékes 86 *levele* között néhány levélalakba öltöztetett teológiai értekezés van ; Gundobald királyhoz intézett 2. és 3. levele Eutyches eretnekségét, a 4. levél pedig Riezi Faustus szemipelegianizmusát támadja.

b) 34 *homiliája* közül csak 3 maradt meg teljes egészében ; ezek közül két prédikációt in rogationibus, azaz a Mamertus vienne-i püspöktől 470 körül életbeléptetett, Krisztus mennybemenetelének ünnepe előtt tartott könyörgő körmenetek alkalmával mondott.

c) Libelli de spiritalis historiae gestis (5 könyv) ; bibliai eposz 2552 hexameterben ; az első három könyv először tárgyalja az elveszett paradicsomnak később annyira kedvelt motívumát (világ teremtése és bűnbeesés) ; 4. és 5. könyv : a vízözön és a Vörös-tengeren való átvonulás, mint a keresztség előképei. *De consolatoria castitatis laude* (666 hexameter), húgának, Fuscina szerzetesnőnek bátorítására és vigasztalására írt költemény.[1]

Kiad.: ML 59. — R. Peiper (MGAuctAnt 6, 2) 1883. — U. Chevalier, Lyon 1890. — *Mg.:*. A. Charaux, P 1876. — P. N. Frantz : Diss. Greifsw. 1908. — Vernet : DThC 1, 2639—44. — G: Krüger : Die Bibeldichtung zu Ausg. des Altertums 1919. — Martin : BJ 221, 76 skv. — Morin : RB 1935, 207—10 (ep 12). — E. Caspar (l. f. 3. § 7. i.) 2, 105 skv. — H. Goelzer : Le Latin de S. Avite 1909. — M. Burckhardt : Die Briefsammlung des Bischofs Av. v. V. 1938.

6. **Arlesi Szent Caesarius (†** 542) életéről, aki korának legkiválóbb galliai püspöke volt, a Touloni Cyprianustól és Caesarius több más barátjától és tanítványától együttesen megírt Vita értesít bennünket (542—49). Caesarius a lerinumi kolostornak volt szerzetese ; rétori kiképzésben Pomerius Julianustól (l. fent 4. sz.) részesült ; 502—42-ig Arlesnak, a «galliai Rómának», az ország politikai centrumának volt az érseke, szellemi és politikai erjedés és átalakulás korszakában.

Több általa vezetett zsinat tevékenykedett az egyházi fegyelem reformja ügyében. Különleges jelentősége van a 2. Orange-i zsinatnak (529), amely a szemipelagianizmust elítélte, elvetette az Isten részleges üdvözítő akaratáról és a kegyelem ellenállhatatlanságáról szóló tanítást, mérsékelt augusztinizmus mellett foglalt állást és II. Bonifác pápától csakhamar jóváhagyásban részesült (ES 174—200). Caesarius buzgó lelkipásztor és az ókori latin egyháznak talán legkiválóbb népszónoka volt.

a) Irodalmi hagyatékában első helyet foglal el a *283 Sermones* gyüjtemény, amely most végre kritikailag feldolgozott, jó kiadásban jelent meg. A gyüjtemény nemcsak szentírási helyekhez írt homiliákat és egyházi ünnepekre szóló prédikációkat tartalmaz, hanem több erkölcstörténeti szempontból érdekes beszédet, amelyekben többek között a még mindig élő pogány szokásokat támadja.

b) 2 értekezése a szemipelagianizmus ellen szól, egy traktátusa *De mysterio s. Trinitatis* tárgyal. Ismerjük három főpásztori *tanító- és buzdító írását* ; egyikben, mely a suffragáneus püspökeihez intézett admonitio (Malorny, 1894, 294—307), főleg a prédikálás kötelezett-

[1] Lásd Bard. V. 344.

ségét hangsúlyozza. Van két regulája; egyik a *Regula ad monachos*, a másik *Regula ad virgines*, több a kolostori életet tárgyaló *levél* is van csatolva hozzájuk. Reg. ad. virg. 18 (ed. Morin): «omnes litteras discant»; a 32. fejezetben említi, hogy a szerzetesnők egyike könyvtáros.[1]

Kiad.: G. Morin: S. Caes. Sermones, Maredsous 1937; U. a. Reg. ad virg. és lev. (FlP 34) 1933. — ML 67. — MGLL 3, Conc 1, 1893, 35—61. — MGEp 3, 1892, 35—58. — *Mg.:* C. F. Arnold, L 1894. — A. Malorny: P 1894 és 1934[2]; v. ö. Ét. théol. et rel., Montpellier 1935, 361—74. — J. Fassy: P 1909. — M. Chaillan, P 1912. — Lejay: DThC 2, 2168—85. — *Ért.:* Morin: RB 1931, 23—37; 1932, 5—20; 1933, 43—61; 1934, 178—89 (szimb.), 190—205, 410—3. — J. B. Thibaut 1929 (l. f. 90. § 1.). — S. Cavallin: Stud. z. Vita Caesarii, Lund 1934; A Vita egy új kéi. u. o. 1936. — Millmann: ZMW 1933, 12—27 (Miss.-pred.). — Benoît: Bull. monumental 1935, 137—43 (La tombe). — *Orange-i zsinat:* Fritz, DThC 11, 1087—1103. — Cappuyns: RTA 1934, 121—42 (l. a. 102. § 2; Joh. Max.). — Göller: AKK 109, 1929, 3—126 (bűnbánat); v. ö. Poschmann: ZkTh 1930, 239—47. — *Vita s. Caesarii:* ML 67. MGSS rer. Merov. 3, 1896, 433—501. — Morin: AL 1937, 5—14 (raretés philol.); RHE 1938, 35—53 (Breviarium fidei = ML 13, 653—72); RSR 1938, 257—63 (prêtre Teridius); Nouv. Rev. de Hongrie 1938, 1—8, 225—32 (saját Caesarius-kiadásáról). — D'Alès: RSR 1938, 290—8 (Caes. és Hermas) 315—84 (Morin kiad.)

7. **Toursi Szent Gergely** (538—94); előkelő szenátori családból született Clermont-Ferrandban;[2] 573-ban püspöke lett Toursnak, Szent Márton városának, amely akkoriban Galliának vallási központja volt. Egyházi és politikai téren a merovingek birodalmának legbefolyásosabb férfiai közé tartozott.

Irásai, amelyek mind püspöksége idejéből valók, szerzőjük fogyatékos grammatikai és rétori műveltsége ellenére, a VI. század vallási életére és politikai, valamint egyházi történetére páratlan értékű források. Gergely nyelvezete világosan szemlélteti, miként alakult át a latin nyelv románná. (Román nyelvek: a latin nyelvből származó újlatin [olasz, francia, spanyol, portugál, román, retoromán] nyelvek.)

a) *Historia Francorum* (10 könyv); Gergely főműve, melyet 591-ben fejezett be; az első nemzeti-keresztény történeti munka.

Az első 4 könyv 575-ig terjed. Az 5. könyvtől kezdődőleg Gergely saját korának történetét tárgyalja, még pedig saját feljegyzéseinek alapján. Az egész mű vallásos-erkölcsi irányú, és kritika nélkül összegyüjtött csodák és erények állnak benne előtérben.

b) Nagyterjedelmű hagiografiai gyüjteményes munkájában *(Miraculorum libri VIII)* még inkább szembetűnik hiszékenysége és csodás eseményekről szóló hírekkel kapcsolatban fogyatékos kritikája.

In gloria martyrum (1. könyv) az Úrnak, az apostoloknak, főleg a galliai vértanuknak csodáit beszéli el; *De virtutibus s. Juliani* (2. könyv) azokról a csodákról értesít bennünket, amelyek a 304-ben Clermont-Ferrand környékén elhúnyt Julianus vértanu sírjánál történtek; 4 könyv *De virtutibus s. Martini*, Toursi Szent Márton sírjánál történt csodákat mondanak el; 7. könyv: *De vita patrum*, 23 Vita galliai, főleg Clermont-Ferrand és Tours vidékéről való szentekről; 8. könyv: *In gloria confessorum*, azoknak a galliai szenteknek csodáit sorolja el, akik nem voltak vértanuk. Gergelynél találjuk a *Passio septem dormientium* legendának[3] legrégibb latin fordítását. Kétes hitelességűek: De miraculis beati Andreae apostoli és De miraculis beati Thomae.

c) *De cursu stellarum ratio*, liturgikus segédkönyv, mely útmutatást akar adni, hogyan lehet a csillagok állása szerint az éjjel tartott officiumok idejét meghatározni.[4] A *Zsoltárokhoz írt kommentárjából* csak töredékeket ismerünk.

Kiad.: ML 71. — W. Arndt, B. Krusch és M. Bonnet: MGSS rer. Merov. 1, 1884—85; 7, 1919—20, 757—69; 1937[2] skv. (Hist.). — R. Pourpardin, P 1913. — H. Morf, Hei 1922 (szemelvények). — *Hist. Franc. ford.* németül: S. Hellmann, 3 k. 4. kiad. 1911—3; angolul: O. M. Dalton, 2 k. 1927. — *Mg.:* J. W. Loebell 1869[2]. — Leclercq: DAL 6, 1711—53. — M. Bonnet: Le Latin de Gr. de T. 1890. — M. Huber: Die Wanderlegende von den Siebenschläfern 1910. — G. Kurth: Études francques 1, 1919, 1—29 (klasszikus tanulm.); 2, 117—206 (L'autorité de G.), 207—73 (G. forrásai). — Leroy: ACl 1932, 214—32 (Phoenix-monda). — Krusch: MittInstÖstG 45, 1931, 486—90 (megbízhatatlanság); HVS 1932, 673—757; 1933, 1—21 (Hist. Franc. kéi.); NA 1933, 424 skv. (Mir.

[1] Bard. V. 351. l.
[2] Akkori neve: Arverna.
[3] Bard. V. 361.
[4] Ebben a munkában sorolja fel a világ hét csodáját. Bard. V. 360.

kéi.); SbB 1934, 26. sz. (a babonaság története). — Graviers: EL 1934, 289—300 («dies domin. resurrect.»). — Blomgren: Er 1936, 25—40 (szövegkritika). — *Hist. Franc.* 2, 31-hez (Klodwig keresztsége): Krusch: NA 1932, 457—69; ezzel szemben Steinen: HJB 1933, 51—66; ehhez Krusch: HVS 1935 3,60—7. — Levilain: RHEF 1935, 161—92; 1937, 149—56. — Van de Vyver: RBPh 1939, 859—914; 1937, 35—94. — Saltet: BLE 1937, 49—66. — Lot: RBPh 1938, 63—9; van de Vyver, u. o. 793—813.

96. §. Itáliai írók.

1. Magnus Felix **Ennodius**; 473 vagy 74-ben született előkelő családból, valószínűleg Arlesban; szüleinek korai halála után nagynénje nevelte őt Páviában;[1] miután házassági eljegyzése felbomlott, 493-ban Páviában diákonussá szentelték; 496 körül Milánóba költözött, ott mint író és rétor tevékenykedett. 514-ben Pávia püspöke lett; mint püspök két alkalommal, 515-ben és 517-ben pápai küldöttséget vezetett Konstantinápolyba, hogy Róma és a keleti egyház kibékülésének útját (Akacius-féle szakadás) egyengesse; a terv nem sikerült. 521-ben halt meg.

Ennodius irodalmi munkásságában, amelyben a klasszikus irodalom széleskörű ismeretét állapíthatjuk meg, csodálatos keverékét találjuk a pogány és keresztény elemeknek. Irásaiban, költészetben és prózában egyaránt, beszédes bizonyítékát találjuk annak, hogy még ebben a korszakban is, mily nagy hatással volt a rétori iskolák antik-pogány hagyománya keresztény körökre. Tartalomban általában szegény, frázisokban azonban gazdag, dagályos munkái beszédes tanui, hogy hanyatló korszaknak termékei.

a) 297 levele, mely irodalmi munkásságának csaknem felét alkotja, személyes vonatkozású, általában magasrangú személyiségekhez intézett magánjellegű írások, jelentőség nélkül a kor- és művelődéstörténetre. (Jelentősek a politikai és világi történetre [Altaner-Mattei 332]).

b) A *10 Opuscula miscella* csoporthoz Sirmond J. kiadása (1611) óta a következők tartoznak: *α) Vita S. Epiphanii episcopi Ticinensis* († 496), aki Ennodius 2. elődje volt a püspöki széken; dicsőítő színezetű; és *Vita S. Antonii monachi Lerinensis. β) Libellus* adversus eos, qui contra synodum scribere praesumpserunt; ebben védelmezi az 502-i római zsinatot, amely síkra szállott Symmachus pápáért az ellenpártnak egy röpiratával szemben.[2] *γ)* Nagy Teodorik közbelépése Symmachus pápa javára (506—07) alkalmat szolgáltatott a történetileg nem jelentéktelen *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico* megírására. *δ) Paraenesis didascalica*, ebben útmutatást ad a magasabb műveltség megszerzésére; magasztalja a retorikát, a legfontosabb tudományt. *ε)* Az ú. n. *Eucharisticum*[3] *de vita sua* (511 után), Szent Ágoston Confessiones munkájának mintájára szerkesztett önéletrajz. *ζ)* 2 *Benedictiones cerei*, a húsvéti gyertya megáldása.

c) 28 *Dictiones*, beszédek különféle kérdésekről és témákról: közöttük 6 dictiones sacrae, 7 dictiones scholasticae, 10 dictiones controversiae és 5 ethicae seu suasoriae, a pogány mitológiából.[4]

d) Carmina (2 könyv); az 1. könyvben 21 hosszabb költeményt találunk, közöttük 12 himnuszt, a 2. könyvben pedig 151 epigrammát. Ennodius ügyes rétor, azonban híjával van az igazi költői ihletnek. Keresztény témák mellett teljesen profán anyagot is feldolgoz és ezek között még obszcénitások is szerepelnek.

A pápa primátusa. Symmachus pápa védelmére írt Libellusában Ennodius — I. Gelasius pápa gondolatát követve — a következő tételt juttatja világos kifejezésre: Papa a nemine iudicatur (EH 961 skv.). Ő volt az első, aki a «pápa» címet kizárólag a római püspök megjelölésére használja (Altaner-Mattei, 333).

Kiad.: ML 63. — W. Hartel (CSEL 6) 1882. — F. Vogel (MGAuctAnt 7) 1885. — *Mg.:* F. Magani, 3 k. Pavia 1886. — A. Dubois: La latinité d'E. 1903. — P. Plattner: Progr. Brixen 1910. — Labriolle: AL 4, 1928, 71 («papa»). — F. Walter: PhWo 1928, 1470 (szöv. krit.). — E. Cesareo: Il carme natal. nella poesia lat., Palermo 1928. — Caspar (l. f. 3. § 7. i.) 2, 103 skv. — Torosend-Wyatt in Class and Mediaeval Stud. in honor of E. K. Rand, NY 1938, 277—291 (Ennodius, Symmachus).

[1] Pavia (Ticinum). Bard. V. 237.
[2] Bard. V. 240.
[3] Hálát ad Istennek a Tőle kapott jókért. Bard. V. 243.
[4] Bard. V. 244; Dr. Finászy Ernő, Az ókori nevelés története, 236.

2. **Eugippius,** Szent Severinus († 482) tanítványa ; 511 körül megírta *Vita S. Severini* c. munkáját, amely jelentős forrás a népvándorlás korára. Szent Severinus Noricumnak volt nagy apostola. Eugippiusnak *Excerpta ex operibus* s. Augustini c. terjedelmes írását a középkorban sokat használták ; † 533 után, mint a Nápoly melletti Castellum Lucullanum kolostorának apátja.

Kiad.: ML 62. — P. Knoell (CSEL 9, 1 2) 1885 skv. — *Vita s. S.* kiad. H. Sauppe (MGAuctAnt 1) 1877. — Th. Mommsen (SS rer. Germ.) 1898. — P. Becker, Mr 1935. — A Vita ford.: E. Rodenberg 1912², N. Hovorka, W 1925. — E. K. Rand: Studies in the Script of Tours 2 k., C (Mass) 1934 (Excerpta kéi.).

3. **Dionysius Exiguus;** alázatosságból választotta magának az «exiguus» melléknevet ; születésére szkíta ; kb. 500-tól 545-ig szerzetes Rómában ; baráti kötelék fűzte Cassiodorushoz (Inst 23) ; jelentős szerepe van a görög szellemi műveltség közvetítésében, átmentésében ; egyike azoknak, akik a középkori kultúra alapját rakták le. Mint fordító, egyházjogi okiratok gyüjtője és mint kronológus tevékenykedett.

a) *Kronológiai írásaival* (Liber de paschate, Argumenta paschalia, Epistolae duae de ratione paschae) a húsvét ünnepének időpontjára vonatkozólag a Rómában szokásos számítással szemben az alexandriait (19 éves ciklus) fogadtatta el, amennyiben Alexandriai Cirill húsvéti táblázatát (56. § *a)*) folytatta 525-ben a következő 95 évre. Dionysius számította először az éveket Krisztus születésétől kezdődőleg, amelyet kétségtelenül tévesen tett (a. u. c.) a 754. évre, mivel a valóságban Krisztus születése legalább is 4 évvel korábban történt. Téves megállapítását mindmáig sem küszöbölték ki.

b) *Egyházjogi gyüjteményei* (l. 50. § 12).

c) Dionysius *fordítási* tevékenysége: Vita s. Pachomii, Historia inventionis capitis s. Joannis Baptistae ; De hominis opificio (Nyssai Szent Gergely írása) ; több, az V. század krisztológiai vitáira fontos okirat. Talán tőle való az ú. n. theopaschita vitával kapcsolatos kis okirat gyüjteménynek fordítása is.[1]

Kiad.: ML 67. — SchAC I 5, 2, 233—44 (Cyrilli ep 17); I 4, 2, 196—205 (Procli tom. ad Arm.); I 4, 2, 63—98 (theop. kérdés). — *Ért.:* Rops: Sp 1934, 408—21 (húsvéti táblázat). — Frankl: CTh 1934, 2—23 (theop. oki.). — A rokon Ker. Szent János-legendákról v. ö. JL 10, 1930, 335 (Mingana kiad.) és AB 1935, 367 (Meliton kiad.). — V. Schurr: Die Trinitätslehre des Boethius 1935, 168—97 (ford.). — B. Krusch: Studien zur christl. mittelalterl. Chronologie (AbhB 1937 N. 8) 1938.

4. **Nursiai Szent Benedek** († 547 körül); a nyugati szerzetesség megreformálója és pátriárkája. Életére vonatkozó közvetlen adatokat csak két emberöltővel utóbbi időből, Nagy Szent Gergely feljegyzéseiben (Dialogi, 2. könyv) találunk.

Nursiában (Umbria) született 480 körül nemesi családból ; tanulmányait Rómában végezte, de tanulótársainak erkölcstelen életmódja miatt tanulmányai befejezése előtt elhagyta Rómát. A szabin hegyek közt fekvő Enfide faluba vonult vissza, majd az Anio völgyében, Subiacóban, egy barlangban élt remete életet, szigorú aszkézisben. A környéken lassanként 12 kolostort alapított. Ellenfeleinek fondorlatai miatt elhagyja Subiacót, megépíti a montecassinói monostort, amely Szent Benedek rendjének bölcsője és középpontja. 523—26 között írta meg a *Regula monasteriorum*-ot. Emlékének napja: március 21

Regula s. Benedicti, törvénykönyv, amely még 1400 év után is irányadó ; a rendező római szellemnek gyümölcse, amely gyakorlati érzékkel és szervező tehetséggel a szerzetesség keleti elindulásának a nyugati viszonyokhoz mért formát adott. 73 fejezetben szabályozza a kolostori közösségnek benső és külső életét: 1—3: alkotmány, 4—7: erényes élet, 8—20: kórusimádság ; 21—30: fenyítés ; 31—57: a kolostor igazgatása ; 58—66: új tagok felvétele ; 67—73: pótlások. A Regula kettős célt tűz a szerzetes közösség elé: imádságot és munkát, még pedig a közösségi hűség (stabilitas loci), erkölcsi tisztaságban folytatott életmód (conversatio morum) és az apát pátriárkális kormányzása alatt történő engedelmesség alapelveinek alkalmazásával (58. fejezet). A Regula Nyugaton csakhamar egyeduralkodóvá lett (egészen a XII. századig) és megalapította a hatalmas középkori kolostori kultúrát (EH 975—1001).[2]

[1] Dogm. I. 597 ; Bard. V. 225, 14 ; Bangha-Ijjas, III. 44.

[2] P. de Labriolle, Le monachisme bénédictin (Fliche-Martin, IV. 591—6. — «Benedek nemcsak figyelemreméltó gyakorlati érzéket, csodálatos diszkréciót (*discretione praecipua*, állapította meg már Nagy Szent Gergely), az emberi képességeket mérlegelni tudó kifinomult lelkületet ültetett szabályaiba, hanem — mielőtt másoknak ajánlotta — ő maga átélte *Regulája*t, nehogy olyat kívánjon, amit előbb hosszasan ki nem próbált.»

A St. Galleni, bécsi és müncheni (IX. század) kéziratoknak rövidebb szövege adja az eredeti szószerinti szöveget; régebbi kéziratoknak hosszabb szövege interpolált és lassú fejlődésnek eredménye.[1-2]

Kiad.: C. Butler, Fr 1935[2]. — B. Linderbauer 1922; (FlP 17) 1928. — J. Kuckhoff, Mr 1931. — E. Schmidt, Rb 1911[4]. — Kolostori használatra C. Kößler, Graz 1931 (fordítással és magyarázattal). — Règle de s. B., Maredsous 1933 (fordítással). — *Ford.:* P. Bihlmeyer (BKV[2] 20) 1914, külön is 1934[4]. — B Linderbauer 1928. — C. Selmer: Middle-High-German Translations of the Reg. s. B., C (Mass) 1933. — Latin-magyar kiad. Labach Berthold, Győr 1895 és Molnár Bertalan, Pannonhalma 1929. — *Ért.:* A. M. Albareda: Bibliografía de la Regla B., Montserrat 1933 (XVIII és 661 old. 902 számmal). — Dundine: The Placidian 6, 1929, 259—82 (educat. psychology). — Kordel: Przegląd teolog. 10, 1929, 289—314 (liturgia). — Gradenwitz: ZKG 1931, 257—70; 1932, 228—37 (szöveg rétegek). — P. Collinet: RHR 104, 1931, 272—8 (Cod. Justin. függ a Szent Regulától). — Michels: SM 1932, 336—42 (Prologus). — Lieblang: SM 1932, 109—42 (gazdasági berendezés). — Banz: BM 1933, 287—95, 380—8. (Szent Benedek mint nevelő). — Steidle: BM 1934, 89—101 (Vaterschaft Christi). — Ryelandt: RLM 1934, 415—28 (L'humilité). — Frank: BM 1935, 310—8, 380—8, 665—73 (Strafkodex). — Buddenborg: BM 1936, 88—100 (napirend). — E. v. Hippel: Der Krieger Gottes (Szent Benedek Regulája) 1936. — Ph. Schmitz, DSp 1, 1371—88. — De Puniet: DSp 1, 1388—1409 (doctr. spirit.). — Hofmeister: SM 1936, 185—98, 342—65 (a Regula hatása az utókorra). — *Mg. Szent Benedekről:* Ild. Herwegen 1926[3]. — S. du Fresnel, P 1926. — J. Chapman, Lo 1929. — L. Salvatorelli, Bari 1929; németül: G. Kühl-Claasen 1937. — F. Cabrol, P 1933. — Ph. Schmitz: DHG 8, 225—41. — *Ért.:* Casinensia, 2 k. Montecassino 1929. — E. Munding, Texte u. Arb. (Beuron) H. 15—18 (Szent Benedek-ereklyék Fleury-ben). — Benz: RR 1931, 336—53 (La messianità di S. B.). — T. P. McLaughlin: Le très ancien droit monast. de l'Occid. de S. B. de N. à S. B. d'Aniane 1935. — Ild. Herwegen: Vätterspruch u. Mönchsregel 1937. — Brechter: SM 1937, 157—229 (authent. regulaszöv.). — Legjobb regulakommentárok: Expositio Pauli diaconi super Regulam S. Ben., Montecassino 1880; Haeften, Antwerpen 1644; Calmet: Commentaire sur la Règle de S. Benoît, 2 k. P 1732 és Delatte: Commentaire sur la Règle de S. Benoît, P 1913. — C. Butler: Benedictine Monachism Lo 1919; franciául Ch. Grolleau: Le Monachisme Bénédictin, P 1924; németül: Benediktinisches Mönchtum, St Ottilien 1929. — Sok használható ért. van a bencés folyóiratokban is, pl. francia nyelven RB, RLM; németül BM, St. Benedikts-Stimmen, Prága és SM (minden évfoly.-ban teljes Bibliographia Benedictina); v. ö. még Pannonhalmi Szemle 1929 (A regula irodalma). — R. Bauerreiß: Bibliographie der Benediktiner Regel (SM 58, 1940, 3—20; teljes). — Újabb irod.: Regula: Brechter: RB 1938, 89—135. — Warnach: Liturg. Leben 5, 1938, 89—110, 169—90 (Reg. 19). — De Urbel e Alamo: RHE 1938, 707—64. — Stenson: Pax 28, 1938, 176—9 (latinság). — Capelle: RTA 1939, 110—18 (Cassien et B.). — Spilker: SM 1938, 281 (paenitentia). — Sz. B. élete: Card. J. Schuster: Appunti sulla stor. di S. B., To 1937. — Casel: H. Überlieferung (Festschr. Herwegen) 1938, 96—123 (B. mint pneumaticus). — Frank e Emonds: SM 1938, 77—103 (halálának éve).

5. Anicius Manlius Severinus **Boethius,** a római ősnemes gens Anicia sarja, 480 körül született Rómában; kiváló tudományos kiképzésben részesült és ismereteket sajátított el a görög filozófiából és irodalomból is. Korán a keleti gót állam szolgálatába lépett; már 510-ben konzul és 522-ben két, még gyermekkorban lévő fia is a konzuli méltóságra emelkedett. Csakhamar azonban, — a Keletrómával való feszültség következtében — abba az alaptalan gyanúba keveredett, hogy elősegítette a Konstantinápollyal való felségárulási összeköttetéseket. 524-ben, a gyanakvóvá és szigorúvá lett agg Nagy Teodorik király parancsára, Páviában kivégezték.

Bár Boethiust nem katolikus hite miatt végezték ki, a VIII. század óta Felső-Itália egyházmegyéiben vértanuként tisztelték. XIII. Leó pápa Pavia területére kultuszát 1883-ban jóváhagyta.

Boethius *irodalmi munkássága* erősen befolyásolta a középkori tudomány fejlődését. Nagy érdeme, hogy Aristoteles logikai írásműveinek és ezeket kommentáló több görög munkának fordításával, valamint saját logikai írásaival is az *aristotelesi logikának ismeretét* az utána következő századok számára közvetítette. Útmutató és úttörő a teológiai munkássága is, mivel az aristotelesi filozófiát felhasználta az Egyház dogmáinak tudományos

[1] Bard. V. 230.

[2] Benedictus monachismum occidentalem non instituit. Iam ante S. Benedictum monastica vita floruit in Italia, in Gallia, in Africa. Quaestio exoritur difficilis, ex quibusnam fontibus Regula Benedicti sapientiam suam hauserit monasticam, quidnam ingenio Romano, quid sapientiae orientali sit assignandum, quidnam *novi* Regula in se contineat, in quonam progressus prae aliis Regulis consistat. De facto Benedictus «patriarcha monachismi occidentalis» vocatur. Eius Regula decursu saeculorum inter omnes alias regulas principatum primatumque obtinuit. Steidle, 233.

földolgozásaihoz. «De consolatione philosophiae» c. filozófiai munkája a középkorban egyik legtöbbet olvasott írásmű volt. Boethius a szerzője több, a középkori zeneelméletben és mennyiségtanban alapvető írásnak is.

a) Filozófiai írásai:

α) A Quadrivium négy tantárgyát,[1] melyeket a filozófiához való előkészületnek tartottak, görög kézikönyvek nyomán dolgozta fel; teljes egészükben csak az *Institutio arithmetica* (2 könyv) és *De institutione musica* (5 könyv) maradt ránk.

β) Filozófiai munkák fordításai és magyarázatai. Nagyszabású terve, hogy Aristoteles összes munkáit és Platon dialógusait lefordítsa és magyarázza, csak részben került megvalósításra. Ismeretesek a következők: Aristoteles *Kategóriáinak* fordítása és kommentárja (4 könyv); *De interpretatione* fordítása (2 kommentárral: kezdők és haladók részére); az újplatonikus *Porphyrius Isagoge* c. munkájának fordítása 2 kommentárral, melyek közül az elsőhöz Marius Victorinus fordítását vette alapul; *Cicero Topica* c. munkájához írt kommentárja csak töredékesen van meg.

γ) Boethius több önálló írásában fejtegette a *logika problémáit.* A következőket ismerjük: Introductio ad syllogismos categoricos, De syllogismo hypothetico, De divisione és De differentiis topicis.

b) Boethius *4 kisebb teológiai értekezése:* Az 1. és 2. értekezés a Szentháromság-tant fejtegeti, a 3. «Quomodo substantiae in eo quod sint bonae sint, cum non sint substantialia bona»,[2] a 4.-ben Boethius a nestorianismust és monophysitismust támadja. Még egy 5. értekezés is szerepel Boethius neve alatt, ez azonban nem tőle való (l. 93. § 8.)

c) *De consolatione philosophiae* (5 könyv); Boethius főműve, melyet kivégeztetése előtt fogsága magányában írt.

Művészien felépített párbeszédben, melyet a Filozófiával folytat, ki fenséges nő alakjában jelenik meg előtte, választékos stílusban fejti ki a szerző azokat a vigasztaló gondolatokat, melyeket az oly súlyosan megpróbáltnak a filozófia nyujt. A komoly, nemcsak az értelemtől, hanem az érzelemtől és a fantáziától is sugallt filozófiai fejtegetések között mélyen átérzett, formailag tökéletes verseket (összesen 39) találunk. Feltűnő, hogy ebben a műben tulajdonképeni sajátos keresztényi nem fordul elő; a mű nem említi Krisztus nevét és a túlvilágba vetett keresztény hitre sem hivatkozik. Mégis téves volna azt állítani, hogy Boethius, az utolsó antik filozófus, csak névleg lett volna keresztény. Boethius kora a nem kimondottan teológiai munkákban szívesen kölcsönözte a gondolatokat az antik filozófiából; ezenfelül a szerző világos Isten-fogalma, erkölcsi alapelveinek tisztasága és biztossága keresztény világnézetet tételeznek fel; de névleges keresztény volta ellen szólnak végül az általa írt teológiai munkák is.[3]

Tartalom. 1. könyv: az előtte megjelenő Filozófia felszólítja Boethiust, panaszolja el szenvedését, hogy terhét vele megoszthassa; erre Boethius elmondja fogságának okát. 2. könyv: a Fortuna lényeges alkatrésze az állhatatlanság, az igazi boldogság az ember bensejében van elrejtve; 3. könyv: a legfőbb boldogság csak Istenben, minden dolog végcéljában található. A 4. könyv: az isteni gondviselést tárgyalja, egyszersmind kifejti theodiceáját: véletlen nincs; a gonosznak szerencséje, boldogsága csak látszólagos, a csapások ellenben a jónak tisztulásul szolgálnak. Az 5. könyv arra a kérdésre felel, hogy milyen a viszony az emberi szabadság és Isten előretudása közt: az isteni megismerés az idő korlátai felett áll, az egész multat, jelent és jövőt, mint jelent szemléli és az ember akaratának szabadságát nem szünteti meg.

Boethiusnak ez a vigasztaló könyve a középkorban igen elterjedt és sok magyarázója, utánzója és fordítója akadt; Alfréd angol király († 901) angolszász nyelvre fordította, Notker Labeo († 1022) pedig németre.

Kiad.: ML 63—64. — C. Meiser: 2 k., L 1877—80 (Aristot.). — S. Brandt (CSEL 48) 1906 (Porphyr.). — H. F. Stewart-E. K. Rand, Lo 1918—26 (Opusc. theol. fordítással). — *Consol.* ed. R. Peiper, L 1871. — A. a Forti Scuto, Lo 1925. — E. Gothein, B 1931 (fordítással). — G. Weinberger (CSEL 67) 1934; v. ö. Bieler: WSt 1936, 128—41 (szövegkrit.). — L. Cooper: A Concordance of B., C (Mass) 1928. — *Ért.:* Cappuyns: DHG 9, 348—80. — H. F. Stewart: B., Edinb. 1891. — Rand 1928 (l. f. 83. §), 135—80; RCC 1936, 450—63. — Picotti: ArchStorIt 1931, 205—28 (pere). — Kappelmacher: WSt 46, 1928, 215—25 (műveinek kronológiája). — A. Guzzo: L'Isag. di Porf. e

[1] Arithmetica, musica, geometria, astronomia. Bard. V. 252.
[2] Bard. V. 258.
[3] Bard. V. 262.

commenti di B., To 1934. — *De consol.:* A. Hildebrand: B. und seine Stellung zum Christent. 1885. — G. A. Müller: Die Trostschr. des B. 1912. — F. Klingner: De Boethii consol. phil. 1921. — Galdi: BFC 36, 1929—30, 129—31 (1 m. 5). — Patch: Sp 1933, 41—51 (4 m. 6, 23 skv.); 1935, 393—404 (necessity in B.). — Prinz: WSt 53, 1935, 171—5. — Vernet: DSp 1, 1739—45. — *Jelentősége és tanítása:* M. Grabmann: Gesch. der scholast. Methode 1, 1909, 148—77. — K. Bruder: Die philos. Elemente der Opusc. sacra des B. 1928; v. ö. Gn 1930, 165—8. — G. Pietzsch: Die Klassifikation der Musik von B. bis Ugol. von Orvieto 1929; Die Musik im Erzieh.- und Bildungsideal des ausgehenden Altertums und des frühen MA 1932. — Carton: RPhilos. 1930, 573—659 (Christianisme et Augustinisme). — H. J. Brosch: Der Seinsbegriff bei B., I 1931. — Schrade: AGP 1932, 363—400 (zene). — Courcelle: MAH 1935, 185—223 (B. és az alex. isk.). — V. Schurr: Die Trinitätsl. des B. im Lichte der skyth. Kontroversen 1935; v. ö. Sp 1936, 153—6. — *Hatása az utókorra:* W. Jansen: Der Kommentar des Clarenbaldus von Arras zu B.' De Trinit. 1926. — A. Auer: Joh. v. Dambach und die Trostbücher vom 11. bis 16. Jh 1928. — Cappuyns: RTA 1931, 237—72 (Opusc. sacr.). — GP. Knapp: The Paris Psalter and the Meters of B. ed., NY 1932. — Wilmart: ST 59, 1933, 259—62 (egy De consol.-kommentár kéi.). — Burdach: Dtsch. Vierteljahrschr. 11, 1933, 530—58 (De consol.). — Rand: RNéosc 1934, 67—77 (Joh. Scotus, Op. sacr.). — W. Bach: Die althochdeutschen Boethiusglossen und Notkers Übers. der Consol. 1934. — E. T. Silk: Saeculi IX auctoris in B.i Cons. phil. commentarius ed., R 1935. — R. H. Patch: The Tradition of B., Lo 1935; v. ö. RHE 1936, 953—7. — A. Becker-Freyseng: Die Vorgeschichte des philosoph. Terminus «contingens» 1938. — M. Galdi: Saggi Boeziani, Pisa 1938. — Duchateau: TijdschrPhilos 1939, 134—60 (De disciplina scolarium). — Silk: HThR 1939, 19—39 (Consol. philos. és Ágost. [Dialogi és Soliloquia]).

6. Flavius Magnus Aurelius **Cassiodorus** szenátor 490 körül született Kalábriában, régi, hírneves, az államszolgálatban bevált családban. Már 507-ben quaestor és egyúttal Nagy Teodoriknak magántitkára; 514-ben konzul, 533-ban praefectus praetorio. Vezető államférfiúi tisztében a rómaiak és germánok kibékítésére törekedett. 540 után csakhamar visszavonult a Squillace mellett (Kalábria) lévő családi birtokán általa alapított Vivarium[1] kolostorba, hogy itt teljesen a tudománynak, vallásosságnak és szerzetes testvérei nevelésének élhessen († 583 körül). Boethius idealista és elméleti férfiú volt, Cassiodorus teljesen gyakorlati. Összes írásai kívülről jövő hatások szülöttei, s kora és környezete szükségleteit szolgálják. Lényegében új gondolatokat nem termelt, ő gyüjtő és enciklopedista, aki az összehordott anyagot gyakorlati használatra kívánja előkészíteni. Államférfiúi pályája idején csaknem kizárólag történeti-politikai kérdések foglalkoztatták, mikor pedig a kolostorban élt, a figyelme arra irányult, hogy szerzetestársait a teológiai és világi tudományokra oktathassa. Hogy szerzeteseinek a szellemi munkát (tanulás és könyvmásolás) kötelességévé tette (Inst 1, 30), az éppen akkor keletkezett Szent Benedek-rendnek új utakat mutatott. Főleg neki köszönhetjük, hogy a következő századokban a kolostorok az általános barbárság közepette a tudományok tüzét kialudni nem engedték és az antik-római kultúrának kincseit a pusztulástól megmentették.

a) Cassiodorusnak, *az államférfiúnak* írásművei. A már említett két történeti munkán (Világkrónika és A gótok története; l. 49. § I. 16) kívül ide tartoznak még: *Variae* (sc. epistolae), történelmi szempontból igen értékes és a középkori kancelláriastílust erősen befolyásoló, 468 ügyiratból álló gyüjtemény (12 könyv). Ezeket az ügyiratokat Cassiodorus azoknak a királyoknak nevében írta, kiknek szolgálatában állott. A kibocsátott rendeleteknek mindenirányú megvilágításával, jogi, politikai és erkölcstani indokolásával a száraz anyagba életet vitt és széleskörű tudását érvényesítette. A Variae 13. könyvének számít *De anima* (12 fejezet) c. írása, amely Ágostonból merít és átmenet vallásos írásműveihez.

A királyi ház tagjaira mondott dicsőítő *beszédeiből*, valamint a Cassiodorus család történetét tárgyaló értekezéséből: *Ordo generis Casssiodororum*, csak töredékek ismeretesek.

b) *Cassiodorusnak, a szerzetesnek írásművei. a) Egyháztörténetét* már ismertettük (l. 49. § I. 16). Fontos műve még: *Institutiones divinarum et humanarum lectionum.* Mivel nagy terve, hogy Agapetus pápa (535—36) támogatásával Rómában teológiai főiskolát hívjon életre, a gót háború miatt nem valósulhatott meg, Cassiodorus a latin műveltség továbbadását célzó kulturális programmját főleg ennek a művének — melyet szerzeteseinek szánt — megírásával iparkodott előmozdítani. Az *1. könyvet* (33 fejezet) a teológiai tanulmányoknak szenteli, főleg a Szentírásnak, és elsősorban azokat az irodalmi segédeszközöket és szerzőket nevezi meg, akik a tanulmányokban való elmélyedés céljából tekintetbe vehetők. A *2. könyv* (7 fejezet), vázlat, amely a «7 szabad mesterség»[2] tanulmányozásába akar bevezetni (görög és latin írókból átvett szemelvények alapján).

[1] Vivarium = halastó; a kolostor a közelében fekvő halastavaktól kapta nevét. Bard. V. 265

[2] A szabad férfiúhoz illő ismeretek.

β) *A zsoltárokhoz írt kommentárja* allegorikus irányú, Ágoston hatása érezhető rajta; *Complexiones*[1] *in epistolas et acta apostolorum et apocalypsim:* a szövegből, főleg Szent Pál leveleiből csak egyes szakaszokat emel ki és magyaráz. *Pelagiusnak Szent Pálhoz írt kommentárját* (ML 68) ortodox átdolgozásban is ismerjük; ezt az átdolgozást *Primasiusnak* tulajdonították, pedig a valóságban Cassiodorusnak és tanítványainak munkája.[2] Cassiodorus 92 éves korában oktatásokat írt szerzetesei számára: *De orthographia.*

Kiad.: ML 69—70. — Th. Mommsen (MGAuctAnt 11, 12) 1894. Instit. kiad. R. A. B. Mynors O 1937. — *Mg.:* A. Franz 1872. — G. Minasi, Na 1895. — Leclercq: DAL 2, 2357—65. — Van de Vyver: Sp 1931, 244—92. — *Életrajzához:* Morin: RB 1931, 145—32 (Officium a kolostorában). — Thiele: SM 1932, 378—419 (Vivarium). A Vivarium kéi.: Weinberger, Misc. Ehrle 4, 1924, 75—88. Gomoll, ZentralblBibl 1936, 185—9. — *Variae:* A. Th. Heerklotz: Die V. des C. als kulturgesch. Quelle 1926. — G. A. Punzi: L'Italia del sec. 6 nelle V. di C., Aquila 1927. — Hofmeister: HVS 1931, 13—46 (Überl. der V.). — B. H. Skahill: The Syntax of the V. of C., Wa 1934. — Laistner: Sp 1930, 217—21 (Glossary). — Wilmart: RB 1931, 347—52 (Inst 1, 8). — A. Souter 1, 1922 (l. f. 82. §) 60—3 (Ps.-Primasius). — G. Pietzsch 1929 és 1932 (l. f. 5. sz.). — Gładysz: CTh 1936, 51—69 (hatása a középkori iskolákra). — Courcelle: MAH 1938, 259—307 (le monastère du Cass.). — Rand: Sp 1938, 433—47 (relat. ed. Instit. Mynors). — G. Ennis: The Vocabulary of the Instit. of Cass., Wa 1939. — G. Vetter: Die Ostgoten u. Theoderich 1938, 64—79, 116—8 (Cassianus hatása).

97. §. Afrikai írók.

Az afrikaiak aránylag élénk irodalmi működése elsősorban védekezés volt a vallásilag türelmetlen vandálok által terjesztett ariánizmus ellen; utóbb, a VI. század közepétől, a «Három fejezet» a teológiai irodalomnak sokat vitatott témája. (Pewesin: Geistige Grundl. röm. Kirchenpol., 1937.)

1. **Viktornak, Vita**[3] püspökének köszönhetjük a *Historia persecutionis Africanae provinciae* c. munkát, melyet 488—89-ben tett közzé. Ebben a katolikusok szörnyű szenvedéseit beszéli el Geiserich (428—77) és Hunerich (477—84) vandál királyok idején. A Passio 7 monachorum c. írást későbbi kéz csatolta Viktor munkájához.

Kiad.: C. Halm (MGAuctAnt 3, 1) 1879. — M. Petschenig (CSEL 7) 1881. — Németül: A. Zink: Progr. Bamberg 1883. — *Ért.:* Schepens: RSR 1916, 139—48; 1919, 369 skv. («Notitia»). — G. G. Lapeyre: L'anc. égl. de Carthage, 2 k. 1932. — Schwartz: Der Kampf der arian. Vandalen gegen die Kirchenpolitik Roms u. Byzanz 1938.

2. **Vigilius, Thapsus** püspöke, azok között a püspökök közt volt, akik 484-ben Hunerich parancsára Karthágóban vallási megbeszélésen vettek részt. Életéről többet nem tudunk. Két írását ismerjük: *Dialogus contra Arianos, Sabellianos et Photinianos* és *Contra Eutychetem* (5 könyv). Az ariánusok ellen írt 2 könyve elveszett. A neve alatt szereplő többi írás, pl. *De Trinitate* (ML 62, 237—334), nem tőle való (l. 81. § 2).

Kiad.: ML 62. — *Mg.:* G. Ficker 1897. — W. Pewesin: Imperium, Eccl. universalis, R, ST 1937, 18—42 (Ferrandus).

3. **Fulgentius, Ruspe** (Afrika) püspöke; szül. 467, meghalt 533 január 1-én. Korának legjelentősebb teológusa; az ariánizmus erőteljes támadója, az ágostoni kegyelemtannak védője a galliai szemipelágiánusok támadásai ellen.

Életéről a csakhamar halála után megjelent, szépen megírt Vita értesít bennünket, melynek szerzője: tanítványa, a karthágói diákonus **Ferrandus** (ML 65, 117—50. G. G. Lapeyre, P 1929.; németül: BKV[2] II 9), akinek *Breviatio canonum* (ML 67) c. munkája az akkor érvényben volt egyházjognak rendszeres feldolgozása (Bard. V. 317).

Fulgentius, aki előkelő családból származott, kiváló tudományos kiképzésben részesült a görög nyelvben és irodalomban is. Fiatal korában államszolgálatba lépett és először szülővárosában (Telepte), mint prokurátor (adószedő) működött. Utóbb szerzetessé lett, majd 507 körül Ruspe püspökévé választották. Ezután nemsokára (508) hatvannál több katolikus püspökkel őt is Szardiniába száműzték; itt élt 515-ig, majd újbóli száműzetésében kb. 517-től 523-ig, mikor visszatérhetett püspöki székhelyére. Tarthatatlan az a nézet, hogy személye azonos volna a «Mythologiae» hasonló nevű szerzőjével (Bard. V. 305.).

[1] Összefoglalások; mert nem szómagyarázatot ad. Bard. V. 275.
[2] Bard. V. 275.
[3] Byzacena provinciában. Bard. IV. 551.

a) *Az ariánusok elleni írásművei* (EP 2248 skv.): Contra Arianos; felelet Thrasamund király 10 kérdésére; Ad Thrasamundum regem (3 könyv); ebben polemikus fejtegetését folytatja. Alkalmi iratok: Contra sermonem Fastidiosi Ariani; Contra Fabianum (ebből a munkájából 39 terjedelmes töredék van meg); De Trinitate ad Felicem; De incarnatione ad Scarilam. Nem kimondottan polemikus természetű írásai: *De fide ad Petrum* (EP 2260—75); dogmatikai kompendium; a középkorban Szent Ágostont gondolták szerzőjének és sokat használták; De remissione peccatorum ad Euthymium (2 könyv); Adversus Pintam, ariánus felfogású püspök ellen írt munkája elveszett. A ML 65, 707—20 alatt található Adversus Pintam c. értekezés talán az elveszett «Commonitorium de Spiritu S.» munkával azonos (D'Alès). Újabban egy ariánizmus elleni Psalmus abecedarius is ismertté lett.

b) *A szemipelagianizmus* elleni küzdelemből Fulgentiustól 3 írást ismerünk: Ad Monimum (3 könyv), De veritate praedestinationis et gratiae Dei (3 könyv) és Contra Faustum Reiensem (7 könyv); ez utóbbi munka elveszett.

c) Irodalmi hagyatékában van 18 levél[1], közülük néhány hosszabb dogmatikai értekezés; a 15. és 17. levél alakszerűleg a szardiniai számkivetésben élő püspökök együttes írása; a 17. levél válasz a szkíta szerzeteseknek a kegyelem-tanra vonatkozólag és jóváhagyja a következő formulát: «Egy a Szentháromságból testben szenvedett» (l. 72. § 3.). Az 1—7 levelek főképen a keresztény erkölcstanba tartozó kérdéseket tárgyalnak (szűzesség, házasság).

Fulgentiusnak kb. 7 hiteles prédikációját ismerjük.

Fulgentius tanításaiból. A kegyelemre vonatkozólag teljesen Szent Ágoston álláspontját fogadja el. Tanítja Isten részleges üdvözítő akaratát; az üdvözülésre, illetőleg a kárhozatra történő feltétlen predestinációt; tanítja, hogy a meg nem keresztelt gyermekek az üdvösségből ki vannak zárva; az eredeti bűn átterjedését a szülők konkupiszcentiájából magyarázza[2] (Verit Praed 3, 14—23). Kifejezetten tagadja Mária szeplőtelen fogantatását (ep 17, 6, 13).[3]

Kiad.: ML 65. — Németül: L. Kozelka (BKV[2] II 9) 1934. — *Mg.:* O. Friebel 1911. — G. G. Lapeyre, P 1929; L'anc. Égl. de Carthage, 2 k. 1932. — *Ért.:* Stiglmayr: ZkTh 1925, 341—57 (a Quicumque szerzője). — B. Nisters: Die Christologie des F. von R. 1930. — D'Alès: RSR 1932, 304—16 (Commonit. de Sp. S.). — Dold: BM 1932, 467—71 (Epiphan.-Sermo). — Delehaye: AB 1934, 103—5 († 533). — Lambot: RB 1936, 221—34 (kiadatlan psalmus abeced.). — Jugie: EO 1936, 324—30 (Epikl.).

4. **Facundus, Hermiane** tudós püspöke, *Pro defensione trium capitulorum* c. terjedelmes művében — melyet a Három fejezet vitájával kapcsolatban (547—48) írt — I. Justinianus egyházpolitikáját támadta és ez álláspontja mellett akkor is megmaradt, amikor a konstantinápolyi egyetemes zsinat (553) és Vigilius pápa a Három fejezet elítélését jóváhagyták. Ez a felfogása nyilatkozik meg két kisebb iratában (571-ben) is: *Contra Mocianum*[4] és *Epistola fidei catholicae.* ML 67.

5. **Verecundus, Junca** püspöke († 552-ben Chalcedonban); irodalmi hagyatéka: *Excerptiones de gestis Chalcedonensis concilii,* kivonatok a chalcedoni egyetemes zsinat aktáiból; ebben a «Három fejezet» ellenfeleként nyilatkozik meg. Másik munkája: Commentariorum super cantica ecclesiastica libri novem[5] (pl. Ex 15, Dt 32). Tőle való még a *De satisfactione poenitentiae* c., (212 hexameter), mélységes töredelemtől ihletett bűnbánó ének is. Kiadta: Pitra J. B., Spicilegium Solesmense 4, 1858, 1—191.

6. **Liberatus,** karthágói diákonus, a «Három fejezet» ellenfele, jó források alapján 560—66-ban megírta *Breviarium* causae Nestorianorum et Eutychianorum c. értékes munkáját, amely ezeknek az eretnekségeknek rövid története egészen 553-ig.

Kiad.: ML 68. — SchAC 2, 5 (l. f. 50. §). — *Ért.:* Hildebrand: HJB 1922, 223—32. — Bardy: RSR 1931, 201—4 és Puech: Annuaire de l'école prat. des hautes Ét. 1930—1, 3—39 (L. és a ps. dionys. írások keltezése).

[1] 13-at Fulgentius írt, 5-öt Fulgentiushoz intéztek. Bard. V. 312.
[2] Dogm. I. 566.
[3] Dogm. II. 75.
[4] Mocianus scholastikus az ezzel kapcsolatos szakadást donatista tévedésnek minősítette. Bard. V. 323.
[5] V. ö. Bard. V. 324—25.

7. **Primasius,** Hadrumetum püspöke († hamarosan 552 után); hozzájárult a «Három fejezet» elítéléséhez.[1] De haeresibus (eretnekségek története) c. munkája elveszett. Irt egy kommentárt az apokalipszishez, amely Tyconius elkallódott munkájából (l. 82. § 5) kölcsönzött sok idézete miatt fontos. A Pál leveleihez írt, neve alatt szereplő kommentár nem tőle való (l. 96. § 6. b, *β).*

ML 68. — Az Ap.-komm. egy kéi. v. ö. RHE 1936, 214. — Amann: DThC 13, 245—7. — H. J. Vogels: Zur Gesch. der lat. Apok.-Übers. 1920.

8. Az előbb említett Primasius serkentésére fordította és dolgozta át (nem 551 előtt) **Junilius Africanus,** quaestor sacri palatii Justinianus császár udvaránál, a perzsa *Nisibisi Paulus* görögül írt munkáját *Instituta regularia divinae legis* címen, a mú bevezetés a bibliai tudományba és hűen követi Mopsuestiai Theodorus nézeteit.[2]

Kiad.: ML 68 és még H. Kihn: Theod. von Mopsv. u. Jun. als Exegeten 1880. — E. Stein: Bull. Acad. R. de Belgique, Cl. d. lettres 5, 23, 1937, 365—90; v. ö. BZ 1938, 280.

98. §. Spanyol írók.

1. **Márton, Bracara** (Braga) püspöke; 515 körül Pannoniában született; mint zarándok ment Palesztinába, ott szerzetessé lett; 550 körül az északspanyolországi Gallaeciába ment, ott először mint apát, utóbb mint Dumio püspöke, végül pedig a svév király székhelyének, Bracarának érseke (572 előtt), kiváló eredményt ért el az ariánus svévek megtérítésében. Irodalmi munkáiból láthatjuk, hogy nemcsak képzett teológus, nyelvekben járatos fordító, hanem főképen az élet forgatagában álló gyakorlati lelkipásztor és nyájának jóságos pásztora († 580).

a) *Keresztény erkölcstani és aszketikus írásai: Formula vitae honestae,* Seneca elveszett De officiis munkáján alapuló értekezés a 4 sarkalatos erényről, Miro királynak (570—83) ajánlotta; *De ira,* Seneca hasonló című munkájának kivonata; három — szintén Miro királynak írt értekezése: *Pro repellenda iactantia, De superbia, Exhortatio humilitatis* — eredetileg egységes egészet alkotott (ML 72, 21—52).

Astorga püspöke, Polemius kérésére készített prédikáció: *De correctione rusticorum* művelődéstörténetileg igen érdekes, mert a falusiak körében elterjedt még a pogányságból származó babonás szokásokat ismerteti (kiad.: Caspari C. P. 1883).[3]

b) *Egyházjog és liturgia: Capitula Martini,* keleti, afrikai és spanyol zsinatok kánonjainak gyüjteménye (ML 84, 574—86); *Epistola de trina mersione,* a keresztelési liturgia történetében figyelemreméltó (Flórez, España sagrada 15, 1769, 422—5); *De pascha,* húsvét márc. 22—ápr. 21 között; hitelessége kétséges (Burn A. E. [84. § 2] 1905, 93—107); 3 metrikus felirat (Peiper R. [l. 95. §. 5. *c)*] 194—6). (Bard. V. 387).

c) *Aegyptiorum patrum (110) sententiae,* egy görög apophthegma-gyüjtemény fordítása (ML 74, 381—94). Egy második gyüjteményt Dumioi Paschasius szerzetessel fordíttatott le (l. 46. § A 5. *ἀπόφθεγμα* = elmés beszéd, szentencia).

Teljes kiadás még nincs. — Amann: DThC 10, 203—7. — Göller: RQ 1929, 257 skv. (bűnbánat). — Stelzenberger 1933, 502—6. — Lind and Rapp: Sp 1933, 255—7 (a Formula kéi.). — Lambert: RevMabillon 1935, 1—27 (M. és Szent Márton offic.). — Bickel: RhM 1905, 505—51 (Formula). — S. McKenna: Paganism and Pagan Survivals in Spain . . ., Wa 1938.

2. **Szevillai Leander,** Szevillai Izidor bátyja, 549 előtt született, az akkor bizánci Cartagénában, előkelő római eredetű családból; kb. 580 óta (Konstantinápolyban) baráti viszony fűzte Nagy Szent Gergelyhez. 584-ben Szevilla érseke lett és 589-ben az elnöklete alatt ülésező toledói zsinaton a nyugati gótok királyát Reccaredet az Egyházba felvette († 600 v. 601). (Bangha-Ijjas, III. 85.).

Az ariánusok ellen írt két munkája és levelei elvesztek. Fennmaradt a szerzetesnők számára szóló regulája, *De institutione virginum* (21 fejezet), melyet Florentina nővérének írt. Ismerjük még egy beszédét: *In laudem Ecclesiae,* melyet az előbb említett zsinat alkalmával mondott.

Kiad.: ML 72, 873—98. — Beszéde németül: BM 1927, 372—6. — Amann: DThC 9, 96—8—. Porter: Laudate 10, 1932, 7—14 (regulája).

[1] V. ö. Bard. V. 332.
[2] Bard. V. 334.
[3] Bard. V. 386.

3. **Szevillai Izidor**; szül. 560 körül, meghalt 636-ban. Általában őt szokták tekinteni időrendben az *utolsó nyugati egyházatyának*, 600-ban vagy 601-ben bátyja, Leander után Szevilla érseke lett ; 633-ban a toledói 4. nemzeti zsinaton elnökölt. Emlékezetének napja : április 4.

Izidor, aki irodalmi téren rendkívüli tevékenységet fejtett ki, az elkövetkező századok kult rális fejlődését erősen befolyásolta. Boethius és Cassiodorus mellett egyike a középkor legkiválóbb tanítómestereinek. Tudós írásai, amelyek többnyire csak más munkákból vett mozaikszerűen egybeillesztett kivonatok, nemcsak korának használtak, hanem minden időkre megmentették az antik tudás sok kincsét ; bár eredetiségük csekély, mégis világos, könnyen felfogható kifejezésmódjukkal és enciklopédikus jellegükkel igen nagy elterjedésre tettek szert ; pl. «Etymologiae» c. munkáját még ma is vagy 950 kézirat őrzi. Viszont sok írása van (főleg exegetikai), melyek még ma sem jelentek meg nyomtatásban.

a) *Etymologiae* vagy Origines[1] (20 könyv) ; Izidor munkái között ennek volt legnagyobb hatása ; kora teljes világi és egyházi tudásának ismerettára. Ennek a hatalmas, Sisebut király számára írt munkának végleges megszerkesztését Izidor halála után barátja, Saragossa püspöke Braulio és más munkatársak végezték. A mű érdekes címét azért kapta, mert a feldolgozott tudományos fogalmak és tárgyak ismertetése általában elnevezésük etimológiai fejtegetésével kezdődik. Mivel pedig etimológiai magyarázatai — miként azt az antik grammatikusoknál és rétoroknál tapasztalhatjuk — gyakran csak a szó hangzására támaszkodnak, nem ritkán a legkülönösebb értelmezéseket találhatjuk ; pl. apis = = sine pedibus ; amicus = hamusból (horog) ; sagitta = a sagaci iactu (okos, megfelelő dobás) ; pharetra = «a ferendo iacula» (hajító dárdákat visz).

Az egyes könyvek címeiből nagyjából megállapíthatjuk az egész mű tartalmát : 1. De grammatica, 2. de rhetorica et dialectica, 3. de quatuor disciplinis mathematicis (arithmetica, geometria, musica, astronomia), 4. de medicina, 5. de legibus et temporibus (befejezésül : kivonat a Világkrónikájából), 6. de libris et officiis ecclesiasticis, 7. de Deo, angelis et fidelium ordinibus, 8. de ecclesia et sectis diversis, 9. de linguis, gentibus, regnis, militia, civibus, affinitatibus, 10. vocum ceterarum alphabetum (csak szómagyarázat, tárgyi ismertetés nélkül), 11. de homine et portentis, 12. de animalibus, 13. de mundo et partibus, 14. de terra et partibus, 15. de aedificiis et agris, 16. de lapidibus et metallis (függelék : súlyok és mértékek), 17. de rebus rusticis, 18. de bello et ludis, 19. de navibus, aedificiis et vestibus, 20. de penu (élelmezés) et instrumentis domesticis et rusticis.

Izidor forrásai főképen az egyházatyák művei, scholionok az antik szerzőkhöz és a tudományok különféle ágainak kézikönyvei. A régebbi, klasszikus írókból az idézeteket csaknem kivétel nélkül másod- és harmadkézből merítette.

b) *Világi tudományokkal foglalkozó írásai: grammatikai* kérdéseket tárgyalnak : Differentiarum libri II és Synonymorum libri II ; főképen *természettudományi* tárgyúak : De natura rerum és De ordine creaturarum ; *történelmi* írásai : l. 2. § 2. és 49. § 12. Kultúrtörténeti szempontból érdekesek: *27 tituli Isidori* feliratok, Izidor sevillai lakásának falain és könyvtárszekrényein.[2]

c) *Szentírástudomány:* Quaestiones in Vetus Testamentum. De ortu et obitu patrum; 86 bibliai személy életrajzi adatai. — Bard. és Steidle még a következő munkákat említi : *Prooemiorum liber unus; De numeris liber unus; De nominibus legis et evangeliorum liber unus seu Allegoriae quaedam sacrae scripturae.*

d) *Dogmatikai és vitairatok: Sententiarum libri III*, dogmatikai és erkölcstani tankönyv, tételek szerinti elrendezésben ; főforrása Nagy Szent Gergely Moralia c. munkája ; *Contra Judaeos* ad Florentinam sororem, már a VIII. században lefordították ónémetre ; Quaestiones adversus Judaeos et ceteros infideles (eddig Rhabanus Maurus munkájának gondolták ; kiad. : Anspach A. E. és Vega A. C., E 1936) ; De haeresibus, eretnekségek története (kiad. : Vega A. C. E 1935 ; v. ö. ThR 1937, 59).

e) *De ecclesiasticis officiis*, miséről, liturgikus imádságokról, egyházi ünnepekről és böjtökről (1. könyv), egyházi hivatalokról és állapotokról (papi, szerzetesi, házas) (2. könyv). Izidortól való egy *Regula monachorum* és talán a Commonitiuncula ad sororem aszketikus tartalmú értekezés is (kiad. : Anspach A. E., E 1935 ; v. ö. ThR 1937, 58). — *Collectio Isidoriana*, lásd 50. § 13.

[1] Eredetek ; mert az egyes elnevezések eredetét kutatja.
[2] Lásd Bard. V. 415.

Kiad.: F. Arevalo, 7 k., R 1797—1803. — ML 81—84. Történeti műveket l. f. 49. §. — Origines kiad.: W. M. Lindsay, 2 k., O 1911. — Institutionum disciplinae kiad. Anspach: RhM 1912, 557—63. — De Trinitate kiad. G. Villada 2, 2, 1933, 282—9. — De divinis scripturis kiad. de Bruyne, RB 1933, 119—41. — E. Anspach: Taionis et Isidori nova fragmenta et opera, Ma 1930, 57—64 (a Braulio-ML 82, 53—6 Isidor-vita bővített kiad.), 159—65 (2 imádság és egy homilia). — *Mg.:* Schenk-Schmekel-Phillip: PWK 9, 2069—80. — Bareille: DThC 8, 98—111. — E. Brehaut: An Encyclopedist of the Dark Ages. Is. of S., NY 1912. — Ch. H. Beeson: Isidorstudien 1913 (157—66 ed. tituli). — A. Schmekel: I. von S., Sein System u. seine Quellen 1914; v. ö. Weßner: Her 1917, 201—92. — N. P. Salmerón: S. Is. Estudio bio-bibliográfico, Ma 1915. — P. Séjourné: Le dernier Père de l'Égl. S. Is. de S. Son rôle dans l'hist. du droit can. 1929. — J. Sofer: Lat. u. Romanisches aus den Etym. des Is. von S. 1930. — A. von Fragstein: Is. von S. u. die sog. Germanicusscholien 1931. — J. R. Geiselmann: Die Abendmahlslehre . . . (des) I. von S. 1933; v. ö. BZ 1936, 117—20; JL 13, 1936, 222—9. — M. Kordel: Liturgja mozarabska w dziele De eccl. off. sw. Iz. ze. S., Kraków 1935. — Allegoriae spanyol ford. (ML 83, 97—130) L. Molinero, Buenos Aires 1936. — *Ért.:* Altaner: Miscellanea Isidoriana, R 1936, 386 S. Mivel itt egy értekezésében ([1—32] «Der Stand der Isidorforschung) az 1910—35. években megjelent összes Izidor-közleményeket kritikai megvilágításban tárgyalta, itt — eltekintve a legújabban megjelent idevonatkozó művektől — csak néhányat említ meg. — A Misc. Isid. még a következő adalékokat tartalmazzák: G. Villada 33—8 (La obra de S. Is.); Llamazares 39—55 (Iz. nem szerzetes, hanem reg. kanonok); De Aldama 57—89 (műveinek kronológiája); Zarb 91—134 (Isidori cultus erga Sacras Litteras); Ogara 135—50 (Tipologia biblica); Morin 151—63 (I. és a mozarab zsolt. szöv.); Vaccari 165—75 (Una fonte del «de ortu et ob. patr.»); Madoz 177—220 (el floril. patrist. del segundo Concilio de Sevilla 619); Séjourné 221—51 (I. et la liturgie wisigothique); Bidagor 253—85 (házasság lényege); Zeiller 287—92 (Is. et les orig. chrét. des Goths et des Suèves); Elorduy 293—322 (pedagógiája); Anspach 323—56 (hatása a VII—IX. sz.-ban); Silva-Tarouca 357—63 (Ps.-I. kéi.); Ruiz 364—84 (F. Arevalo). — García-Pelajo: RCiencJurSoc 17, 1934, 375—90 (jogi alapfog.). — Yaben: RevEcles 10, 1936, 561—74; 11, 3—18 (Ideas jurid.). — Uhden, Mn 1936, 1—28 (világtérkép). — De la Fuente: CD 152, 1936, 128—31, 274—90 (De eccl. off.). — Anspach-Vega: CD 153, 1936, 33—48 (Quaes. adv. Jud.). — Vega: CD 152, 1936, 145—63 (Un tratado ined.). — Ramos: RevEcles 10, 1936, 587—601 (az ú. n. Braulio-Vita I.). — Ortiz: Cruz y Raya 1936, 6—63 (I.-legenda a középkorban). — Porzig: Her 1937, 129—70 (Etym.-recenzió). — Champeaux: RHistDroitFranç 1937, 1—19 (La parenté fraternelle et la «prima stemma» d'Isidore). — Madoz: RHE 1938, 5—20 (Iz., a Toledoi szimbolum szerzője 633). — Lawson: RB 1938, 26—36 («De eccles. off.» forrásai). — *Mg.:* A. Muñoz Torrado: Sevilla 1936 (népszerű). — Havet: EThL 1939, 22—93 (sacraments et l'Esprit S.) — Isidors Bußlehre: Poschmann, 1928, 278—99. — Madoz: RF 1939, 247—57 («De laude Spaniae»). — A. B. Duran: Atenas 11, 1938, 41—51 (valor catequético de la obra De nat. rerum). — E. Ulrich: Die althochdeutschen Glossen zu I. s Büchern üb. die Pflichten 1938. — Ch. H. Lynch: S. Braulio, bishop of Saragossa 631—51, W 1938; v. ö. RHE 1939, 560—3.

99. §. Költők.

1. **Périgueux-i Paulinus** a szerzője *De vita s. Martini* c. eposznak (470 körül), amely főképen Sulpicius Severus Szent Mártonról szóló frásainak (49. § 4) metrikus feldolgozása (3622 hexameter). Szent Mártont dicsőíti még két kisebb költeménye is (80 és 25 hexameter).

Kiad.: M. Petschenig (CSEL 16) 1888. — Weyman 1926 (l. 87. §), 140. — Chase 1932 (l. 49. § II. 4).

2. **Apollinaris Sidonius,** 432-ben született; előkelő lyoni család sarja, Avitus római császárnak veje.[1] Tőle valók *24 Carmina;* ezeken Vergilius és Claudius Claudianus hatása érezhető; közöttük három, római császárokat dicsőítő költemény; mindegyik gondosan csiszolt, a kor izlésének megfelelő műalkotás, minden keresztény gondolat nélkül, tele mitológiai képekkel.

469-ben, némi vonakodás után, elfogadta Arverna (Clermont-Ferrand) püspökévé történt megválasztását. Ettől az időtől kezdve a levélirodalmat művelte. Ifj. Plinius és Symmachus hatása érezhető irodalmi hagyatékán: 147 levél (9 könyv), melyek bőszavúak, de gondolatban szegények, művelődéstörténetileg mégis értékesek; a levelekben nem ritkán költemények, sírfeliratok, templomi feliratok is találhatók († 480—90 között).

Kiad.: C. Luetjohann (MGAuctAnt 8) 1887. — P. Mohr, L 1895. — *Ford.:* O. M. Dalton, 2 k. O 1915. — W. B. Anderson 1, Lo 1936. — *Mg.:* P. Allard, P 1910. — E. C. Stevens, NY 1933; v. ö. JournRomStud 1934, 82 skk. — Klotz: PWK II, 2, 2230—8. — *Ért.:* Martin: BJ 221, 133—6. — A. Coville: Rech. sur l'hist. de Lyon du 5e s. au 9e (450—800) 1928. — Cesareo 1928 (l. f. 96. §). —

[1] Lasd Bard. IV. 652.

Helm 1931 (l. f. 87. §). — Loyen: REL 1933, 203—11 (Albis); v. ö. Macé u. o. 321—4. — Crawford: Antiquity 1934, 81—4. — P. Henry 1934 (l. f. 81. §). — Anderson: CQ 1934, 17—23. — H. Rutherford, Sid. Ap., Clermont-Ferrand 1938.

3. **Dracontius** Blossius Aemilius, karthágói ügyvéd, egyike a kései kor legismertebb, igazi lírai érzelmű költőinek. Guntamund király[1] (484—96) — valószínűleg a bizánci császárnak ajánlott költeménye miatt — börtönbüntetésre ítélte. A börtönben írta *Satisfactio* költeményét (158 distichon), amelyben Isten és a király előtt vétkét megvallja és bocsánatot kér.[2] Legérettebb munkája: *De laudibus Dei* (2327 hexameter), (3 könyv), amelyben Istent, a világ teremtőjét és fenntartóját dicsőíti; a 3. könyvben Isten iránti viszontszeretetre és az Istenben való bizalomra szólít fel.

Romulea (= Carmina Romana)[3] 10 költeményt tartalmazó gyüjtemény, pogány vonatkozású anyagot dolgoz fel. Az *Orestis tragoedia* c. epos, mely szerzői név nélkül maradt ránk, szintén tőle való.

Kiad.: F. Vollmer (MGAuctAnt 14) 1905 és L 1914. — Vollmer: PWK 5, 1635—44. — Weyman 1926 (l. f. 87. §) 142—60. — Dracontii satisfactio kiad. M. St. Margaret (ford. és magy.), Philad. 1936.

4. **Carmen ad Flavium Felicem** *de resurrectione mortuorum et de iudicio Domini* (406 hexameter); ez az írásmű Cyprianus neve alatt maradt fenn, a szerzője azonban (kb. 500) egy Névtelen, aki valószínűleg Afrikában élt.[4]

Kiad.: G. Hartel (CSEL 3, 3, 308—25) 1871. — J. H. Waszink (FlP, Suppl 1) 1937. — Miltner-Zurunic: WSt 1930, 82—97.

5. Rusticus[5] **Helpidius,** előkelő olasz családból származott (VI. sz.); tőle való a költői szépségekben gazdag *Carmen de Christi Jesu beneficiis* (149 hexameter) és *Historiae testamenti veteris et novi* (24 tristichon),[6] melyekben szentírási anyagot dolgoz fel templomképekhez magyarázó szövegül[7] (v. ö. Prudentius, Dittochaeon; l. 87. § 6).

Kiad.: ML 62, 543—8. — Carmen kiad. W. Brandes, Progr. Braunschw. 1890.

6. **Arator,** Ennodius (96. § 1) pártfogoltja;[8] mint római szubdiákonus, Vigilius pápának 544-ben személyesen adta át *De actibus apostolorum* c. eposzát (2326 hexameter), amely tele van az Apostolok Cselekedeteinek mesterkélt értelmezésével. A szerző ezt a munkáját a pápa engedélyével Rómában, a S. Petri ad vincula templomban felolvasta. Tőle való még három, a pártfogóihoz intézett, distichonokban megírt *levél* (egy Vigilius pápához).

Kiad.: ML 68, 63—252. — G. L. Perugi, Venezia 1909. — A. Ansorge: De A. vet. poetarum lat. imitatore 1914. — McKinlay: TP 1930; HarvStudClassPhil 1932, 123—66 (kéi.).

7. **Venantius Fortunatus,** 530 körül született Felső-Olaszországban Treviso mellett; meghalt kevéssel 600 után; tanulmányait Ravennában végezte. 567-ben elzarándokolt Toursba, Szent Márton sírjához, hálából, mert közbenjárására gyógyult meg szembajából; ezután csakhamar Poitierst választotta állandó lakóhelyül, ahol két szerzetesnővel, Szent Radegundával és ennek gyámleányával, Ágnessel ismerkedett meg. A két jámbor szerzetesnő rábeszélésére pappá szenteltette magát és a kolostor lelki vezetője lett. A VI. század vége felé Poitiers püspökévé választották. Költői munkásságának híre messzeföldön elterjedt; szeretetreméltósággal párosult derült kedélye összeköttetésbe hozta Gallia minden szellemi vonatkozásban jelentős férfiával, főképen Toursi Gergely püspökkel volt baráti viszonyban.

Venantius igen ügyes alakító, az antik iskolán (Vergilius) nevelődött, nagytehetségű költő, aki háromszáznál több költeményében tudásának sokoldalúságát csillogtatja meg. Ha költészete formailag az antikhoz tartozik is, érzésében és kultúrális érzékében már a középkori embert képviseli. Könnyenfolyó költészetének legtöbb terméke elegikus disztichonokban megírt alkalmi vers. Helységek és vidékek, melyeket megismert, a személye iránt jóindulatú egyházi és világi kiválóságok, vendéglátó házigazdái, a lakomák,

[1] Vandálok királya.
[2] Bard. IV. 658.
[3] Az elnevezés a költemények nemzeti vagy világi jellegére mutat rá. Bard. IV. 659.
[4] Bard. V. 327.
[5] Rusticius; lásd Bard. V. 248.
[6] Háromsoros epigrammák.
[7] Valamely templom képeihez készült magyarázó szövegek, melyeket a képek alá írtak. Bard. V. 248 és III. 443.
[8] Bard. V. 246.

melyeken résztvett, mind alkalmat szolgáltattak számára a versírásra. Sok eltanult érzés mellett versei igazi lírai tehetségről tanuskodnak : eksztátikus álmodozásról és életművészetről, élénk természetleírásokkal.

a) *Carmina miscellanea* versgyüjteménye (11 könyv) himnuszokat, elégiákat, dicsőítő költeményeket, epigrammákat, epitaphiumokat és mindenféle alkalmi verset foglal magában. Kiválóbbak : *himnuszai* a szent *kereszt* magasztalására ; ezek megírására az szolgáltatott alkalmat, hogy II. Justinus bizánci császár a szent kereszt részecskéjét ajándékozta Radegundának ; ezek között vannak a római breviáriumban használatos, híres himnuszok : *Pange lingua* és *Vexilla regis*. β) *De navigio suo* (10, 9), bájos leírás a Moselen való útjáról Metztől Andernachig ; v. ö. Ausonius «Mosella» c. költeményét, 87. § 5. A versgyüjteményben néhány levél is található és 2 kisebb, prózában írt értekezés : Expositio orationis dominicae (10, 1) és Expositio symboli (11, 1), amelyen Rufinus hatása (85. §. 2.) észlelhető.

b) Venantiustól valók még a következő írások : egy Mária-ének, mely szintén belekerült a breviáriumba : «Quem terra, pontus, aethera» ; egy hosszabb vers : «In laudem s. Mariae». *De excidio Thoringiae* (172 verssor), megindító gyászdal a thüringiai királyi család pusztulásáról ; ebben örökíti meg Radegundával való barátságát is. *De vita s. Martini* (4 könyv) c. epikus verses műve (2244 hexameter) erősen felhasználja Sulpicius Severus írását és ennek Périgueux-i Paulinus által készített parafrázisát (l. 49. § II. 4. és 99. § 1.). Venantius még 7 szentnek életét írta meg prózában ; közülük itt a Vita s. Hilarii (Poitiers), s. Germani (Párizs) és s. Radegundis c. írásait említjük meg.

Kiad.: ML 88. F. Leo et B. Krusch (MGAuctAnt 4) 1881—5. — W. Levison és B. Krusch (u. o. 7) 1919—20, 205—24, 337—428. — *Mg.:* Ch. Nisard, P 1890. — W. Meyer : GAb 1909—10, Nr. 5. — R. Koebner, L 1915. — D. Tardi, P 1927. — Leclercq : DAL 5, 1982—97. — *Ért.:* Martin : BJ 221, 136—40. — G. M. Dreves : Hymnol. Studien zu V. F. u. Rab. Maurus 1908. — Brewer : ZkTh 1919, 693—707 (V. a szerzője az 1850-ben F. J. Mone által kiadott 11 miseformulának). — F. Dagianti : Studio sintattico della opera poetica di V. F., Veroli 1921. — Gougaud : La Vie et les arts liturg. 11, 1924—5, 252—62 («Salve festa dies»). — Chase 1932 (l. f. 49. § 4). — S. Blomgren : Studia Fortunatiana, Up 1, 1933 (szöv. kritika) ; 2, 1934 (In laudem s. Mariae eredeti). — Amatucci : StU 360—71. — F. S. Kopp : Ein neues Elogium von V. Fort. 1938.

MÁSODIK FEJEZET.

Görög írók.

100. §. Pseudo-Dionysius Areopagita.

Irásai. Dionysius Areopagita neve alatt ismerünk *4 nagyobb értekezést*, valamennyi egy Timotheus nevű tanítványnak van ajánlva, és *10 rövid levelet.*

1. *Περὶ θείων ὀνομάτων (De divinis nominibus*, 13 fejezet), Istennek a Szentírásban található neveit, elnevezéseit tárgyalja és ezekből magyarázza meg Isten lényét és tulajdonságait (EP 2280—5 ; EA 1039—43).

2. *Περὶ μυστικῆς θεολογίας (De mystica theologia*, 5 fejezet), a léleknek Istennel való egyesüléséről, ami a teljes passzivitásnak állapotában megy végbe, hogy eksztatikus szemléletben közvetlenül fogja fel Istent (EA 1054—9).[1]

3. *Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας (De caelesti hierarchia*, 15 fejezet), leírja az égi szellemi lények birodalmát, természetüket, tulajdonságaikat és 3 triászba (mindegyik triász 3 karba sorakozik) tagozottságukat (EA 1044 skv., V. ö. Dogm. I. 497.).

4. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας (De ecclesiastica hierarchia*, 7 fejezet) ebben az Egyházat tárgyalja, amely a szellemi világnak képmása, s amelyben hasonlóképen 3 triász van : 3 szent szentség :[2] keresztség, Eucharisztia, bérmálás[3] (confirmatio) ; 3 hierarchikus ordo : püspökök, presbiterek és diákonusok ; az ezeknek alárendelteknek ordója szintén 3 : a szerzetesek, az egyházközségek tagjai, és a még nem tökéletesek (kate-

[1] Dogm. II. 206 ; I. 298, 305.
[2] Schütz, Dogm. I. 497.
[3] *μύρον* = kenet ; Schütz, Dogm. II. 436, 442.

chumenek, energumenok, bűnbánók).[1] Függelék a 7. fejezetben: a temetési szertartás leírása (EP 2286 skv.; EA 1046—53).

5. A *I'' levél* címzettjei között szerepelnek: Caius szerzetes (1—4 levél), János apostol (10. levél), Titus püspök (9. levél) és Polikárp püspök (7. levél). Tartalmilag a levelek az említett négy nagyobb értekezés kiegészítései és gyakorlati lelkipásztori utasításokat tartalmaznak (EA 1060—5).

A szerző a Szent Páltól megtérített Areopagita Dionysiusnak (Apostolok cselekedetei 17, 34) mondja magát (ep 7, 3; DivNom 2, 11).

Ezért írásai apostolok és apostoltanítványok címére szólnak; elbeszéli, hogy a Krisztus halálakor bekövetkező napfogyatkozást Heliopolisban észlelte (ep 7, 2) és állítja, hogy Péterrel és Jakabbal jelen volt Szűz Mária temetésénél (DivNom 3, 2). A valóságban ezek az írások az V. század végéről valók. A szerző eszmevilágát lényegesen befolyásolja az újplatonizmus, melynek alapeszméit szeretné a keresztény tanokkal egybeolvasztani. Nyelvezete egészen sajátos és homályos, kedvét leli újszerű szóképzésekben és mesterkélt mondatfűzésben.

Ezeknek az írásoknak létezéséről először a monofizita felfogású Severus antiochiai pátriárkánál (512—18) találunk nyomokat. Amikor a monofiziták a konstantinápolyi vallási megbeszélésen ezekre az írásokra hivatkoztak (531), ezeket a katolikus püspökök vezetője, és szóvivője, Hypatius efezusi érsek, mint hamisítványokat elvetette; mindezek ellenére ugyanezeket az írásokat már bizánci Leontius, Nagy Szent Gergely pápa és Jeruzsálemi Sophronius hiteleseknek ismerték el. Mikor pedig Maximus Confessor († 662) egyes, eretnek tanításokként hangzó tételeinek ortodox értelmezést adott, a hitelességükre vonatkozó összes kétségeket eloszlatta, s minden ellentmondás elhallgatott. St. Denis apátja, Hilduin († 844 körül) azt a legendát hozta forgalomba, hogy az «Areopagita írások» Páltanítványa és szerzője azonos Párizsi Dionysius vértanuval (III. század). Scotus Eriugena latin fordításából (kb. 850) ismerte meg a középkor Pseudo-Dionysiust, akinek eszméi a scholasztika kiváló mestereinek filozófiai és teológiai gondolkozására nagy hatással voltak.

A humanista Laurentius Valla († 1457) volt az első,[2] aki a Pseudo-Dionysius-i írásoknak hitelességét kétségbevonta; véleményéhez csakhamar Erasmus és a reformátorok is csatlakoztak; a XIX. században egyre erősebben tagadták hitelességüket, míg végül 1895-ben Stiglmayr J. (HJB 1895, 253—73, 721—48) és Koch H. (ThQu 1895, 353—420; Phil 1895, 438—54, Pseudo-Dionysius Areopagita in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen 1900) egymástól függetlenül végzett kutatásaikban a következő eredményre jutottak: az areopagita-írások csak az V. század vége felé keletkezhettek, mert szerzőjük nemcsak Plotinusból († 270) merített, hanem egyes részleteket szórólszóra írt ki az újplatonikus Proklusból († 485). Hazája valószínűleg Szíria, mivel liturgiai megjegyzéseiben egy szír ritust magyaráz (Hanssens, EL 1924, 283—92).

A szerző kilétére vonatkozólag Stiglmayr figyelemreméltó indokokkal Antiochiai Severusban véli a keresett nagy ismeretlent (Sch 1928, 1—27 és 161—89); bár e vélemény ellen Lebon J. kifogásokat tett (RHE 1930, 880—915; 1932, 296—313), Stiglmayr állítását fenntartja (Sch 1932, 52—67; BKV[2] II, 2, 169—72). Devreesse R. ellen (AHD 1929, 159—67), aki a Ps. D. írások szerkesztését a 450 előtti időre teszi, Bardy G. és Puech A. (l. 97. § 6) helyezkedtek szembe átütő erejű érvekkel. Tévúton jár Athenagoras, aki *Ὁ γνήσιος συγγραφεὺς τῶν εἰς Διονύσιον τὸν Ἀ. ἀποδιδομένων συγγραμμάτων* c. írásában (At 1932; EPh 1933, 9—51; 1934, 161—93, 443—62, 521—40, különlenyomat Alexandria 1934; Θ 1936 Lebon ellen) azt a véleményét védelmezi, hogy Pseudo-Dionysius azonos Alexandriai Nagy Dionysiusszal; v. ö. EO 1932, 458—65; BNJ 9, 1933, 380—4. Nem fog visszhangra találni az a vélemény sem, amely szerint Ps.-Dionysius Nagy Szent Vazul környezetében keresendő; így Pera C., RSPhTh 1936, 5—75; és Mazzantini: R Filos Neoscol 1937, 411—21; ellene Cavallera RAM 1936, 90—5.[3]

[1] A három ordónak megfelel a három Istenhez vezető út: *via purgativa* (a lélek megtisztulása), *illuminativa* (Isten a lelket világosságával árasztja el) és *unitiva* (a léleknek Istennel való egyesülése). Steidle, Patrológia, 208; Bard. IV. 295.

[2] T. i. a középkor után; hogy katolikus részről a VI. században hiteleseknek nem ismerték el ezeket, az előbbiekben már hallottuk.

[3] Steidle (Patrologia, 208. l.): «Constat auctorem non esse Dionysium, sed esse monophysitam episcopum vel clericum». «. . . opera (Dionysii), quae in sensu quidem orthodoxo possunt intelligi, sed in re christologica Monophysitismum quendam ostendunt et quoad dictionem et ideas philosophicas clare produnt Neoplatonismum».

Kiad.: MG 3—4. — Quasten (FlP 7) 1937, 275—328 (EcclH 2—4). — *Ford.:* J. Stiglmayr (BKV² 2, II, 2) 1911 1933. — E. Bułhak (lengyel), 2 k. Kraków 1932; v. ö. RHE 1936, 1049—51. — G. Darboy, P 1932. — C. Jordachescu, Jaşi 1936 (román). — Stephanu: EO 1932, 446—69 (irod. 1914 óta). — *Hatása az utókorra:* J. Durantel: St. Thomas et le Ps.-D. 1919. — Drexl: BJ 230, 266—70. — K. Hansmann: Ein neuentdeckter Kommentar zum Jo-Ev 1930. — G. Théry: AL 1931, 185—280 (Scot Erigène); Ét. Dionysiennes. Hilduin traducteur de D., P 1932. — Lampen: StC 1934, 356—66 (D. a középkorban). — Thomson: JTS 1936, 137—40 (Hilduin ford. kéi.). — Hausherr: OCP 1936, 484—90 (felmerült kétségek a középkorban). — Woroniecki: CTh 1936, 25—40 (D. és a tomizmus). — Buchner: HJB 1936, 441—80; 1937, 31—60 (Hilduin Areopag.-ja) és 1938, 55—96, 361—409. — Ph. Chevallier: Dionysiaca. Recueil donnant l'ensemble des trad. lat. des ouvrages attrib. au D. de l'Ar., Bruges I 1937. — G. Théry: Et. Dionyssiennes II: Ed. de la trad. de Hilduin 1938; AHD 11, 1938, 87—132 (Mss en Autriche). — Thomson: RB 1938, 246—53 («Eccl. Hier.» lat ford.). — Peradze: *Ἐλ* 1937, 3—35 (Ep. ad Timotheum).

Ps. Dionysius írásainak tanításaiból.

1) *Isten és a világ.* Isten lénye, mely minden dolognak oka, sem állító, sem tagadó predikátumokkal meg nem határozható. Isten az Egy (·), belőle áramlik elő minden *(πρόδρομος)*, hogy utóbb hozzá ismét visszatérjen *(ἐπιστροφή)*.[1] Az egész univerzum az Areopagita nézete szerint organikus egész, égbenyúló létra, melynek legfelső fokai: az angyalok kara három legmagasabb tagozatával a legbensőbb, Istent körülvevő homályba nyúlik bele, a legalsó fokai pedig az értelem nélküli és élettelen dolgok birodalmába érnek le. Az isteni világosságnak teljessége a közbeeső fokokon állandóan csökkenve árad át.[2]

2) *Krisztológia.* Dionysius szerint Krisztusban egyetlen istenemberi működés *(μία θεανδρικὴ ἐνέργεια)* van (ep 4; EP 2279). Ezt a formulát, amelyre Antiochiai Severus követői és a monotheleták hivatkoztak, utóbb (649 és 680—1) az Egyház elvetette. Div-Nom 2, 9 monofizita színezettel beszél Jézusnak «Istenné alakulásáról» *(θεοπλαστία)*.[3]

3) *Ps.-Dionysius az angyalokról.* Míg a régebbi atyáknál — nevezetesen Nyugaton — az a nézet volt uralkodó, hogy az angyaloknak éteri (szellemies) testük van,[4] addig az Areopagita azt tanítja, hogy az angyalok tiszta, testnélküli szellemek; a későbbi atyák, pl. Nagy Szent Gergely és Damaszkuszi János csatlakoztak tanításához. Az angyalok *kilenc karát* említik már — igaz, hogy még nem három triászba tagozódva — Jeruzsálemi Cirill (Cat 23, 6; EP 849) és az Apostoli Konstituciók is (8, 12, 8)[5] A korábbi atyák még nem voltak bizonyosak abban, vajjon az angyaloknak a Bibliában található elnevezései, megjelölései megkülönböztetést jelentenek-e az angyalok között, vagy sem. Az Areopagita azt tanította, hogy az angyalok legfelsőbb triásza csak Istennek szolgál, nincsen az emberekkel összeköttetésben. Ezt állították utóbb Aquinói Szent Tamás és Suarez is, és ezért az embereknél küldetésben eljáró Mihály, Gábor és Ráfael angyalokat a legalsó hierarchia második karába: az arkangyalok közé helyezték; mindamellett a teológusok többsége azt vallja, hogy az angyalok karainak mindegyike küldhető az emberek szolgálatára.[6]

4) *Bűnbánat.* A 8. levél egy Demophilus nevű szerzetes címére szól, és benne nyomát találjuk a pneumatikus-szerzetesség és a hierarchikus papság közötti régi ellentétnek. Demophilus gyakorolta a bűnbánat szentségének hatalmát; ezért az Areopagita erősen korholja őt, mert isteni rendelés szerint a feloldozás hatalma csak a papokat illeti meg; viszont neki is az a véleménye, mint Origenesnek és sok más teológusnak egészen Abaelardig (a XII. században), hogy *a bűnös* pap nem «részesíthet világosságban», vagyis nem közvetítheti Isten kegyelmét.[7]

5) *A bérmálás szentsége (μύρον)*[8] hasonló jellegű — Dionysius szerint — az Eucharisztiához (EcclHier 4, 1).[9] Rendeltetése az, hogy a megkereszteltek vegyék a Szentlel-

[1] Bard. IV. 283; 295.
[2] Bard. IV. 283.
[3] Schütz, Dogm. I. 579.
[4] Schütz, Dogm. I. 491.
[5] Schütz, Dogm. I. 497.
[6] Schütz, Dogm. I. 501. és 497.
[7] Steidle (Patrológia, 208. l.): «In ista (decima) epistola auctor sequens Origenem potestatem a peccatis absolvendi non tribuit ordini sacerdotali, sed homini cuilibet spirituali seu perfecto (pneumatico). Ista praxis adhuc hodie apud schismaticos Orientales viget».
[8] A kenet szentsége; Schütz, Dogm. II. 429.
[9] Dogm. II. 436, 442.

ket (4, 3, 11). Az Areopagita közléseiből következik, hogy a szent olajnak, az oltároknak és a papoknak szentelése a püspököknek van fenntartva (5, 5).[1]

H. Ball: Byzant. Christentum 1931[2]. — H. Fuchs: Augustin u. der antike Friedensgedanke 1926, 126—38. — Sartori: Did 1927 H. 2, 35—125, H. 3, 1—53 (Istentana). — Valdenberg: Byz 4, 1927—28, 247—55 (újplatonizmus). — Lossky: Sem Kondakovianum 1929, 133—44 (Negat. Theol.); AHD 1930, 277—310 (analógiái). — Maric: BoS 1932, 105—73 (Christol.); v. ö. ThR 1933, 447; RevSR 1933, 258—63. — Quadri: Riv Internaz Filos Dir, 430—76 (L'ontologia del molteplice). — Lossky: RSPhTh 1939, 204—21 (Théolog. negat.).

101. §. A VI. század monofizita teológusai.

1. **Severust,** Antiochia pátriárkáját (512—18) monofizita felfogása miatt méltóságától I. Justinus császár megfosztotta; ettől kezdve Alexandriában élt († 538). Pseudo-Dionysiushoz való kapcsolatáról lásd az előző 100. §-ban. Kb. 522 óta támadta a szintén 518 óta Alexandriában tartózkodó Julianust, Halikarnassus püspökét, mivel Krisztus testéről azt tanította, hogy az *ἄφθαρτος (ἀφθαρσία).*[2]

Severus terjedelmes irodalmi hagyatéka csaknem kivétel nélkül szír fordításban maradt ránk, de mindmáig csak kevés jelent meg belőle nyomtatásban.

a) *Vitázó dogmatikai értekezései: Κύριλλος ἢ φιλαλήθης* (Cyrillus vagy az igazságszerető), vitairat egy névtelenül megjelent írásmű ellen, amely a chalcedoni tanítást védelmezte; kiad.: A. Sanda, Beyrouth 1928. *Liber contra impium Grammaticum*; kiad.: Lebon J. (CSCO, 4. Ser. 5—6) 1929—33. Halikarnassusi Julianus ellen irányuló vitairataiból részleteket Sanda A. adott ki: Severi Antiiulianistica, Beyrouth 1931. Julianus ellen szóló körlevelét kiadta Draguet, Mu 1927, 75—92; Severus tanítványainak két rövid értekezése Julianus ellen u. o. 1931, 255—317.

b) Severustól *125 homiliát* ismerünk; ezeket pátriárka korában mondotta el (512—18). Ezeket a homiliákat Jakab, Edessa püspöke 700 körül szír nyelvre fordította; közülök eddig megjelentek: az 52—103. sz. homilia: PO 4, 1; 8, 2; 12, 1; 16, 5; 20, 2; 22, 2; 23, 1; 25, 1 (1906—35). Nau F., ROC 7, 1929—30, 3—30 (89. és 94. sz. homilia, részben görögül). 77. homilia: PO 16, 5 (görögül).

c) Severus irodalmi hagyatékában találunk kb. *4000 levelet,* melyeket 23 könyvben kronológiai egymásutánban rendeztek el. Kiadások: Brooks E. W., The sixth Book of the select Letters of Severus, 2 kötet, Lo 1902—04 (123 levél); további 118 levél: PO 12, 2 és 14, 1.

d) *Liturgikus munkái. Ἡ ὀκτώηχος βίβλος (Oktoëchos),*[3] a görög Egyházban még ma is használatos egyházi énekkönyv sok himnuszának Severus a szerzője; tőle való Keletnek és Nyugatnak legrégibb közös Mária-imádsága: Sub tuum praesidium; kiad.; PO 6 1 és 7, 5 (1910—11).

J. Lebon: Le monophysitisme Sévérien, Lou 1909. — J. Maspéro: Hist. des patriarches d'Alexandrie (518—616) 1923. — Jugie: Theol. dogm. 1935 (l. f. 72. §), 422 skk, 433—7 és több helyen. Opitz 1935, 168—79 (Athanasius). — K. Weber: Oktoëchos-Forsch., L 1937. — E. Schwartz: Publizist. Sammlungen zum acacian. Schisma 1934, 238—48 (Severus 512-ig). — M.-A. Kugener: PO 2, 1 (1903) (Vitae Severi). —Codrington: JTS 1938, 141—50 (Anaphora).

2. **Julianus, Halikarnassus** püspöke, Severus ellenfele (l. e § 1. sz.), a julianisták (aphthartodokéták vagy fantaziaszták)[4] feje. Severusszal való vitája folyamán négy írást

[1] «Sine dubio *Veteres* valorem Areopagiticorum plus aequo exaggerabant. *Nostra Aetas* (generatim loquendo) potius eorum momentum minuere studet. Recte statuitur Aeropagitica quoad idearum profunditatem et sermonis simplicem elegantiam vix posse comparari cum operibus magnorum Patrum graecorum. Caveamus pompam verborum, quae in lectione Areopagiticorum facile mentem percellant». Steidle, Patr. 208.

[2] Az I. Justinustól letett és száműzött püspökök között — kik Alexandriába menekültek — nézeteltérések merültek fel; ezek egyike volt a *φθαρτός* vagy *ἄφθαρτος* vita, vagyis hogy Krisztus teste földi életében alá volt-e vetve szükségképen a szenvedésnek és halálnak, vagy pedig, hogy Krisztus teste megtestesülése első pillanatától szenvedésre képtelen és halhatatlan, miként az első ember teste volt a bűn előtt. Lásd Bard. V. 1 és kv.; Schütz. Dogm. I. 594, 597. — (*φθαρτός* = romlandó, halandó, mulandó, *ἄφθαρτος* = marandó, enyészhetetlen, halhatatlan; *ἀφθαρσία* = elpusztíthatatlanság, halhatatlanság.)

[3] Bard. V. 5.; *ὀκτώηχος* = nyolc hangnem. A görög egyházi zene nyolc hangnemen alapszik.

[4] Schütz, I. 594, 597; l. még e § 1. jegyzeténél közölteket.

szerkesztett, belőlük Draguet által összegyüjtött 154 töredék van meg; három új levelét Sanda A. közölte: Severi Antiiulianistica, 1, 31. — Egy tévesen Julianusnak tulajdonított Jób kommentárra vonatkozólag lásd 62. §.

R. Draguet: DThC 8, 1931—40; J. d'H. et sa controverse avec Sévère d'A., Lou 1924. — J. tanítását Draguet enyhébben bírálja el; ellene írt: M. Jugie: EO 1925, 129—62, 256—85 és Theol. dogmatica 1935 (l. f. 72. §), 435—7; Jugie ellen Draguet: RHE 1937, 92—5. — Egy szimbolumról v. ö. Akinian-Casey: HThR 1931, 143 skk; BZ 1932, 183 skv.

3. **Johannes Philoponus** (a munka embere[1]), grammatikai írásain kívül egész sor kommentárja van Aristoteles műveihez; 520 körül kereszténnyé lett és ettől kezdve teológiai munkákat is írt. Sokat tevékenykedett az Egyház tanításának az aristotelismussal való kibékítése ügyében († hamarosan 565 után).

A következő teológiai írásait ismerjük: *Κατὰ Πρόκλου περὶ ἀϊδιότητος κόσμου (De aeternitate mundi)*, az újplatonikus Proklus ellen, aki az anyagvilág örökkévalóságát tanította (kiad.: Rabe H. L. 1899); *Εἰς τὴν Μωϋσέως κοσμογονίαν ἐξηγητικά (De opificio mundi*, a világ teremtéséről, kiad.: Reinhardt G., L 1897) kommentár a teremtés bibliai leírásához; *De paschate* (kiad.: Walter C., L. 1899).

Dogmatikai főmunkája: *Διαιτητὴς ἢ περὶ ἑνώσεως* ***A döntőbíró*** vagy az istenség és emberség egyesüléséről (kiad.: Sanda A., Opuscula monophysitica J. Philoponi, Beyrouth 1930); teljes egészében csak szír fordításban maradt fenn; a triteizmus képviseloje, a három isteni személynek csak fogalmi egységét fogadja el, de nem a természet szerinti egységét.[2] A krisztológiában Antiochiai Severusnak a tanítványa.

Ért.: W. Kroll: PWK 9, 1764—95. — Bardy: DThC 8, 831—9. — Furlani: RTr 3, 1922, 385—404 (a «döntőbíró»). — Th. Hermann: ZntW 1930, 209—64 (monofizita). — Jugie: EO 1934, 187—9 (pápai primátus ellen). — De anima komm.-hoz: Leemans: ACI 1932, 203—13. — Schissel: BNJ 9, 1932—33, 104—12. — M. de Corte, Liège 1934; v. ö. RTABull 2 n. 800. — Koster, Mn 1931 132—64 (hangsúly). — P. Henry: Les États du Texte de Plotin 1938, 271—7 (De aet. mundi). — G. Furlani: Sei scritti antitriteistici in lingua Siriaca, PO 14, 4, 1920; v. ö. RTr 1922, 385; Bess 1923, 45.

4. **Stephanus Gobarus** is triteizmust tanít. Valószínűleg II. Julianus idején (565—78) Egyiptomban vagy Szíriában fejtett ki irodalmi munkásságot. Photius szerint (Bibl. cod. 232) 52 fejezetben és egy függelékben a legkülönfélébb teológiai kérdésekről értekezett, még pedig akként, hogy felsorakoztatta a mellettük és ellenük felhozható argumentumokat. Ezt az eljárást nevezte utóbb Abaelardus a «Sic et non» módszerének.[3] — Harnack, HThR 1923, 205—34.

102. §. A monofizitizmust támadó teológusok a VI. században.

1. **Bizánci Leontius**; 485 körül született, hihetőleg Konstantinápolyban. Kora ifjúságában szerzetessé lett. 519-ben szkíta szerzetesekkel a theopaschita-vita ügyében Konstantinápolyba és Rómába (97. § 3. c) ment, majd hamarosan a Jeruzsálem melletti Új Laurába vonult vissza. 531-ben résztvett a severiánusokkal való vallási megbeszélésen (l. 100. §). Konstantinápolyban 543 körül halt meg.

Leontius korának talán legjelentősebb görög teológusa, ügyes, *az aristotelesi logikában* és az újplatonikus pszichológiában egyaránt járatos vitázó, aki főleg a korabeli monofizitizmust (severiánusok, julianisták) támadta eredményesen. A teológiában főleg Alexandriai Cirillt követte, kinek krisztológiáját a chalcedoni zsinat terminológiája szerint fejtegeti.

a) Főműve: *Λόγοι γ' κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανιστῶν* (Libri III adversus Nestorianos et Eutychianos, 529—44 között); e mű éles elméjének és patrológiai tudásának kiváló bizonysága.

Az 1. könyv azt bizonyítja hogy Nestorius és Eutyches — bár tanításaik eltérnek egymástól — ugyanazokból a téves feltevésekből indulnak ki. A 2. könyv: vita egy ortodox és egy aphthartodokéta között. A 3. könyv támadja a nestorianizmust, főleg Mopsvestiai Theodorus tévedéseit.

[1] *Φιλόπονος* = munkaszerető; rendkívüli szorgalmáért kapta ezt a nevet tanítványaitó és tisztelőitől. Bard. V. 7.

[2] Schütz, Dogm. I. 392.

[3] Bard. V. 9.

b) Két kisebb írás *Antiochiai Severus ellen: Ἐπίλυσις τῶν ὑπὸ Σευήρου προβεβλημένων συλλογισμῶν* (Severus által felhozott érvek cáfolata) és *Τριάκοντα κεφάλαια κατὰ Σευήρου* (Triginta capita adv. Severum). *Adversus fraudes Apollinaristarum* c. kis írásmű, amelynek valószínűleg szintén Leontius a szerzője, az eretnekek által állítólag a Szentatyákból vett több idézetről kimutatja, hogy azok hamisítványok. *Ἐκ τῶν σχολίων Λεοντίου (Scholia)* c. terjedelmes munkája a későbbi átdolgozásokban De sectis, Adv. Nestorianos, Contra Monophysitas címek alatt ismeretes.

Krisztológia. A monofiziták azt állították, hogy a természet csak saját hypostatisként állhat fenn és ezért Krisztusban, ha benne két természet volna, két hypostasisnak, vagy személynek kellene lennie. Ezzel szemben Leontius azt bizonyítja, hogy Krisztus emberi természete maga nem hypostasis, mert a hypostasis fogalmához nemcsak az individualitás (egyediség) tartozik, hanem a subsistentia is, vagyis az önállóan létezés. Lehetséges azonban, hogy egy természet a subsistentiáját egy másik hypostasisban bírja, a nélkül, hogy járulékká (accidens) süllyedne le; ennek neve *ἐνυπόστατος*, nem pedig *ἀνυπόστατος*. Ezt az esetet találjuk az emberi test és lélek viszonyában, valamint Krisztus emberi természeténél, amely *ἐν τῷ λόγῳ ὑποστᾶσα*. Az *ἐνυπόστατον* szónak a keresztény teológiában már Leontius előtt meg volt a maga története. Az «enhypostasia» fogalom (nem a szó) az újplatonikus filozófiából származik. Leontius volt az első, aki az *ἐνυπόστατον* kifejezéssel a «*ἕνωσις καθ' ὑπόστασιν*» misztérium megjelölését rövid és találó műszóval rögzítette.[1]

Kiad.: MG 86, 1—2. — *Mg.:* F. Loofs (TU 3, 1—2) 1887.) — W. Rügamer 1894. — *Ért.:* Rees: HThR 1931, 111—9 (Christol.). — Jugie: EO 1936, 257 skk (Spiritus S.). — V. Sokolov orosz ért. (1916): BNJ 12, 1936, 208. — V. Schurr: Die Trinitätslehre des Boethius 1935, 108 skk. — V. Ermoni: P 1895. — I. P. Junglas 1908. — Grumel: DThC 9, 400—26. — M. Richard: RSPhTh 1938, 27—52 (L. et Pamphile). — Grumel: EO 1937, 385—97 (sotériologie). — Martin: Byz 12, 1937, 361 (MG 59, 715—20 Leontiushoz tartozik). — F. Diekamp: Anal. Patristica 1938, 176—8 («scholia»).

2. **Johannes Maxentius,** a theopaschita felfogású szkíta szerzetesek vezére (l. e § 1.) — akikkel együtt Leontius is megjelent Konstantinápolyban és Rómában — a *Contra Nestorianos* c. latin nyelven írt dialogusnak szerzője. Tőle való több «Libelli» is, közöttük az élesen Hormisdas pápa ellen irányuló *Ad epistolam Hormisdae responsio.* (V. ö. Bard. V. 14.)

Kiad.: MG 86, 1. 75—158. — SchAC IV 2, 3—62. — *Ért.:* Cappuyns: RTA 1934, 121—42 (az orange-i [529] zsinat 1—8 kán.-nak szerzője). — Schurr 1935 (l. f. 1. sz.) 108 skk. — Nisters: ThQ 1932, 119—37 (Coll. Palat. szkita szerzetes munkája).

3. **I. Anastasius,** Antiochia pátriárkája (559—99), tiltakozott Justinianus császár aphthartodoketismusa ellen,[2] amiért 570-ben számkivetésbe kellett mennie; csak 593-ban térhetett haza, Nagy Szent Gergely közbenjárására. Polemikus dogmatikai írásai — közöttük Johannes Philoponus «A döntőbíró» c. munkáját támadó írása is — mind elkallódtak. Nyomtatásban a következő munkái vannak meg: 4 *prédikáció*, közöttük egyik visszatérése alkalmára és *5 dogmatikai értekezés* Isten lényéről, mérhetetlenségéről; Krisztus megtestesüléséről; szenvedőképességéről és feltámadásáról. Emlékének napja: április 21.

Kiad.: MG 89, 1293—1408. — J. B. Pitra: Juris eccles Graec. hist. et mon. 2, 1868, 251—7. — *Ért.:* Rivière 1931, 230—3. — Jugie, EO 1936, 257 skk. (Spirit. S.).

4. **II. Anastasius,** Antiochia pátriárkája (599—609) görög nyelvre fordította Nagy Szent Gergely «Regula pastoralis» c. munkáját; a fordítás azonban nem maradt ránk.

5. **Eulogiust,** Alexandria pátriárkáját (580—607) baráti viszony fűzte Nagy Szent Gergelyhez. Több írásában — melyek elvesztek, vagy csak töredékek maradtak meg (MG 86, 2, 2937—64) — a novatiánusokat, főleg a monofizitákat támadta. Epifanovič S. L. véleménye szerint (Festschr. N. I. Karajev, Petersb. 1917, 130—41) nem Eulogius a szerzője De Trinitate c. munkából fenmaradt szemelvényeknek (kiad.: Bardenhewer O., Th Qu 1896, 353—401) és egy teljes egészében meglévő virágvasárnapra szóló homiliának (MG 86, 2, 2913—38); az utóbbinak *Jeruzsálemi Sophronius* a szerzője. V. ö. RHE 1928, 802; BNJ 8, 1931, 424 skv.

[1] Bard. V. 12—13; IV. 70—74. Schütz, Dogm. I. 602; 579; 611; 388; — Schütz, A bölcsele elemei 307.

[2] Bard. V. 2.

103. §. I. Justinianus császár. (527—65).

Flavius Anicius Julianus Justinianus kiváló szellemi tehetségekkel megáldott és sokoldalú műveltségű férfiú volt. áradhatatlanul tevékenykedett mint államférfiú, törvényhozó, építő és költő; sőt, mivel magát az Egyház felelős, legfelsőbb urának tartotta, nemcsak mélyreható, kíméletlenül végrehajtott intézkedésekkel, — amelyek nem ritkán az Egyház tanítását is érintették — avatkozott be az Egyház belső életébe,[1] hanem becsvágya még arra is ösztökélte, hogy mint teológiai író szerepeljen.[2] Gyanítani lehet mégis, hogy a nevében megjelent értekezéseket, leveleket és rendeleteket a császári udvarban élő befolyásos püspök, Theodorus Askidas fogalmazta.

a) *A monofizitizmus ellen:* rendelet a severiánusok ellen Menas, konstantinápolyi püspök címére (536); Tractatus contra Monophysitas, az egyiptomi szerzetesek címére (542—43), akik a monofizitizmusból visszatértek az Egyházba.

b) *Az origenizmus ellen:* az 543-i ediktum; és *Γράμμα πρὸς τὴν ἁγίαν σύνοδον* (Irat a szent zsinathoz Origenesről és a hozzá hasonló felfogásúakról) (553).

c) *A nesztorianizmus ellen* (= Három fejezet[3] t. i. 1. Mopsuestiai Theodorus személye és írásai, 2. Cyrusi Theodoretus írásai Cyrillus és az efezusi zsinat ellen, 3. Edessai Ibas levele): «*Az igaz hit kifejtése*» (543—44), ez az ediktum elveszett. *Ὁμολογία πίστεως κατὰ τῶν τριῶν κεφαλαίων* (Hitvallás a Három fejezet ellen, 551—53 között). *Τύπος πρὸς τὴν ἁγίαν σύνοδον* (Irat, levél a szent zsinathoz, 553-ból). Egy értekezés 550 vagy 553-ból, mely hevesen támadott egy, a «Három fejezetet» védelmező írást, elveszett.

d) *Különfélék:* 13 levél pápákhoz; Novellae, törvények egyházi ügyekben (l. 50. § 19 b); ediktum az aphthartodokéták javára (kevéssel 565 előtt), elveszett; Troparium[4] (antifonás himnusz): *Ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ* (kb. 535).

Kiad.: MG 86, 1. — ML 69, 177—328. — Levelei: ML 63, 66, 69 (pápai levelek között). — Törvényei: ML 72, 921—1110 (l. f. 50. § 19.). — *Mg.:* E. Grupe 1923. — G. P. Baker, Lo 1932. — H. Gelzer: Byz. Kulturgesch. 1909. — W. G. Holmes: The Age of J. and Theodora, 2 k. 1912². — N. Jorga, Hist. de la vie byz. 1, 1933. — Jugie: DThC 8, 2277—90. — Fritz: DThC 11, 1565—87 (Origénisme). — Leclercq: DAL 8, 507—603. — H. S. Alivisatos: Die kirchl. Gesetzgebung J.' 1913. — J. Pargoire: L'Église byz. 527—847 1923³. — L. Duchesne: L'Église au 6ᵉ siècle 1925. — Biondi 1936 (l. f. 50. § 19.). — *Ért.:* Grumel: EO 1923, 398—418 (Hymnus). — Devreesse: RevSR 1931, 543—65 (a «Háromfejezet-vita» kezdete). — Collinet 1931 (l. f. 96. § 4). — Jugie, EO 1932, 399—402 (J. aphthartodokéta). — Popescu: Studii teologice 4, 1933, 17—66 (antiorig. rendeletek). — Dölger: BZ 1933, 377 (aranybulla). — P. Browe: AnalGreg 8, 1935, 109—46 (zsidókra von. törvényhozás). — G. Cront 1933 (l. f. 3. §). — W. Pewesin: Imperium, Eccles. universalis, RSt 1937, 139—41, 150—8 (19 tör.). — Ch. Diehl: Théodora, impératrice de Byz. Paris 1937.

Agapetus, Konstantinápolyban a Hagia Sophia diákonusa; állítólag Justinianusnak volt a tanítója; Justinianus trónralépésekor írhatta meg *Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν σχεδιασθεῖσα*[5] (Expositio capitum admonitoriorum, per partitiones edita, seu adornata) c. művét, mely a keresztény uralkodót 72 szentencia keretében kötelességeire emlékezteti és figyelmezteti. Utóbb ezt a fejedelmek részére írt «tükröt» iskolakönyvnek használták.

Kiad.: MG 86, 1, 1163—86. — K. Emminger, Stud. zu den griech. Fürstenspiegeln 1913.

Timotheus, a konstantinápolyi Hagia Sophia papja; munkájában a VI. századi schismák és eretnekségek tanulságos felsorolását találjuk: *Περὶ τῶν προσερχομένων τῇ ἁγίᾳ ἐκκλησίᾳ* (Azokról, akik a Szent Egyházba visszatérnek; a visszatérő eretnekek rekonciliációja. Bard. V. 26.). Keletkezésének ideje: kb. 600. MG 86, 1, 11—68.

[1] Justinianus jelszava: «Regis voluntas suprema lex». (Steidle, Patr. 212).

[2] Louis Bréhier, La politique religieuse de Justinien (Fliche-Martin, IV. 437—482).

[3] A három fejezet (tria capitula) ellen; capitula *(κεφάλαια)* = általában egy ediktumban foglalt anathémák; a «Három fejezet» esetében azonban a «capitula» jelentése: anathémával sujtott személyek és írásaik. Bard. V. 23.

[4] Troparium = antifonás himnusz = hosszabb himnuszokban a versszakok után azonos szövegeknek többszöri visszatérése.

[5] *σχεδιασθεῖσα* = per partitiones (per analysin grammaticam) edita.

104. §. A Szentírást magyarázó irodalom.

A kései patrisztikai irodalom hanyatlását és a termelés megbénulását talán semmi sem szemlélteti kifejezőbben, mint az exegetikai irodalom akkori helyzete. Ekkor már nem írnak a Szentírás könyveihez önálló kommentárokat, hanem az atyáknak már meglévő, rendelkezésre álló kommentárait katénákban (lánckommentárok) dolgozzák fel, vagyis az egyes bibliai szövegekhez általában csak a régebbi exegéták magyarázatait sorakoztatják fel egymás mellett, önálló saját állásfoglalás nélkül.[1]

H. Lietzmann: Catenen 1897. — G. Karo és J. Lietzmann: GN 1902, H. 1, 3, 5. — Devreesse: DBSuppl 1, 1083—1234. — M. Faulhaber: LThK 5, 888 skv.

Míg a görög Kelet rétori iskolái az elmúláshoz voltak közel, addig Gaza[2] iskolája az V. és VI. században rövid ideig tartó virágzást ért meg. Az itt működő «szofisták» már keresztényekké lettek; közülük a legkiválóbbak: Prokopius és Aeneas a teológiai irodalom területén is tevékenykedtek.

1. **Gazai Prokopius** († kb. 538) volt az első, aki terjedelmesebb katénakommentárokat állított össze; egyik katénéját az *Oktateuchoshoz* írta, még pedig kettős kiadásban; közvetlen áthagyományozásban csak a rövidebb terjedelmű maradt ránk, teljesen ez is csak latin fordításban és ez nyomtatásban is megjelent. Prokopius a szerzője még a következő, nyomtatásban is megjelent katénáknak: Királyok 4 könyvéhez; Paralipomenon (Krónika) 2 könyvéhez; Izaiáshoz (*Ἐπιτομὴ τῶν εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν καταβεβλημένων διαφόρων ἐξηγήσεων*, Izaiás prófétához írt különféle exegetikus tanulmányok kivonata) és az Énekek énekéhez (*Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων ἐξηγητικῶν ἐκλογῶν ἐπιτομή*, Énekek énekéhez fűzött fejtegetések kivonata). A Példabeszédekhez írt katéna (MG 87, 2, 1221—1544) nem Prokopiustól való.

Életére vonatkozó fontos adatokat találunk ***163 levelében*** (kiad.: Hercher R., Epistolographi graeci, P 1873, 533—98), valamint tanítványának, *Choriciusnak*, a mestere feletti elmondott gyászbeszédében (kiad.: R. Förster—E. Richtsteig, L 1929, 109—28). Leveleiben hiányzik a teológia iránti érdeklődés. *Beszédei* közül csak az Anastasius császárról († 518) szóló dicsőítő beszédét ismerjük (kiad.: Kempen C. 1918).

Kiad.: MG 87, 1—2. — K. Seitz: Die Schule von Gaza 1892. — *Mg.:* L. Eisenhofer 1897. — Zellinger, LThK 8, 490 skv. — Devreesse: DBSuppl 1, 1087—9 és több helyen. — Möhle: ZntW 1934, 89; ZatW 1934, 177 (Is). — Valdenberg: StudiBiz 1935, 67 skk. (polit. ideák). — Baz 93, 1936, 413—8 (katénák). — P. Friedländer: ST 89, 1939 (ed. *Ἔκφρασις εἰκόνος*).

2. **Gazai Aeneas** rétor († röviddel 518 után), Prokopiusnak néhány évvel idősebb kortársa; nevének fenmaradását *Θεόφραστος, ἤτοι περὶ ἀθανασίας ψυχῶν καὶ ἀναστάσεως σωμάτων διάλογος* (Theophrastus[3] vagy a lélek halhatatlanságáról és a test feltámadásáról) c. munkájának (dialogus) köszönheti, melyet az újplatonizmus ellen írt és amelyet a középkorban nagy figyelemre méltattak. Irodalmi hagyatékában van még 25 rétori színezetű és tartalmú *levél* is (kiad.: Hercher [l. e § 1.], 24—32).

Kiad.: MG 85, 871—1004. — *Mg.:* G. Schalkhausser 1898 és S. Sikorski 1909. — Valdenberg: Byz 4, 1927—28, 262—8.

3. **Olympiodorus,** diákonus Alexandriában (kb. 510 óta); kommentárjai (Prd, Jb és Jer.-Baruch) csak részben jelentek meg nyomtatásban (MG 89, 13—780). Esdrashoz írt kommentárja és Antiochiai Severus elleni írása elkallódtak. V. ö. Devreesse, DB Suppl 1, 1137 és 1141 és 1164 és több helyen.

4. **Kosmas, az indiai utazó;** valószínűleg nesztoriánus felfogású kereskedő; utazásaiban egészen Kelet-Afrikáig és Ceylonig is eljutott; később remetei elvonultságban élt; *Χριστιανικὴ τοπογραφία* c. munkájában (12 könyv; kb. 550-ben írta), amely sok értékes földrajzi, természettudományi és kultúrtörténeti adatot közöl, a bibliai világrendszer leírását találjuk;[4] támadja a Ptolemaeus-féle rendszert. Az 5. könyv a tárgyalt kérdések alapján «Bevezetés a Szentírás-tudományba» címet kaphatná.

[1] Bard. IV. 13. és V. 84.
[2] Gaza, Szíriában. Bard. V. 86.
[3] Theophrastus, athéni polgár, újplatonikus nézetet vallott. Bard. V. 92.
[4] Bard. V. 95. — Kosmas *Indikopleustes* (*πλεύστης* = hajós).

Kiad.: MG 88, 51—470. — E. O. Winstedt: C 1909. — Wecker: PWK 11, 1487—90. — Leclercq: DAL 8, 820—49. — Peterson: EL 1932, 66—74 (alex. liturgia); v. ö. JL 12, 1932, 365 skv. — G. Ricciotti: L'apocalisse di Paolo sir. 1932, 49—61 (cosmologia). — BNJ*y*, 1931, 395 (Rjedin).

5. **Oecumenius,** filozófus és rétor; nem valószínű, hogy Trikka (Thessaliában) püspöke lett volna. Antiochiai Severus párthíve. A VI. század 1. felében az *Apokalipszishez* írt *kommentárt Εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου τοῦ θεολόγου* 12 könyv). A neve alatt kiadott többi kommentár (az Ap. cselekedeteihez, Szent Pál leveleihez és a katolikus levelekhez, MG 118—9) nem tőle valók; ezekben csak idézetek találhatók O cumenius scholionjaiból, melyeket ő Aranyszájú Szent János Pál-homiliáihoz írt.

Kiad.: E. Hoskier: Ann Arbor 1928; v. ö. PhWo 1930, 772—7; BZ 1931, 374—9. — K. Staab 1933, 423—69 (glosszák). — *Ért.:* Devreesse: DBSuppl 1, 1211—4. — Diekamp: Bi 1929, 81—4. — J. Schmid: BiZ 19, 1931, 255 skv. — J. Schmid-Spitaler: OC 1934, 208—18; v. ö. Bees: BNJ 12, 1936, 317—9.

6. **Andreas, a kappadóciai** Caesarea érseke szintén írt kommentárt az Apokalipszishez, valószínűleg a VI. század első felében, O cumenius felhasználásával (MG 106); exegézise pneumatikus irányú. Diekamp, HJB 1897, 1—36; SbB 1901, 1054—6. Stadtmüller G. (TU 48, 2) 1936, 53.

7. **Gregorius, Agrigentum** (Szicilia) püspöke (kb. 592) kommentárt írt a Prédikátor könyvéhez (10 könyv); magyarázatában iparkodik a betűszerinti értelemnek is eleget tenni (MG 98, 741—1182). Élete történetét Leontius írta meg Vita Gregorii cím alatt (MG 98, 549—716).

8. **Laodiceai Petrust** (kb. 700) említik egyes kéziratok a 4 Evangéliumhoz írt kommentárok szerzőjének. Élete körülményeiről közelebbi adatokat nem ismerünk. Munkája kompiláció korábbi exegézisekből.

Mt-kommentár kiad.: C. F. G. Heinrici, L 1908. — Mg. a Lk.-komm.-ról: M. Rauer, Mr 1920. — Fritz: DThC 12, 1939 skv. — Manson: ZntW 1936, 307.

105. §. Aszketikus írók.

1. **Barsanuphius** († kb. 540) és **Johannes** († kb. 530) szerzetesektől, akik egy Gaza melletti kolostornak voltak tagjai, *egy* gyüjteményben egyesítve 396, illetőleg 446 aszketikus-lelkipásztori *levél*[1] maradt ránk; a levelek közül 100 Dorotheus aszkéta címére szól (EA 1068—75).[2]

Kiad.: Nicodemus Hagiorita, Venezia 1816. — Tör.: MG 86, 1, 891—902; 88, 1811—22. — Vailhé: EO 1904, 268—76; 1905, 14—25, 154—60.

2. **Dorotheus,** egy Gaza melletti kolostor apátja, Szent Barsanuphius és Szent Johannes (l. fent 1. sz.) tanítványa, 24, az utókortól nagyrabecsült *lelki beszélgetést* hagyott ránk *Δωροθέου διδασκαλίαι ψυχωφελεῖς διάφοροι* (Dorotheus lelkettápláló különféle tanításai) címmel. Ismeretes 8, a testvérekhez intézett rövid levele is (EA 1079—92).

Kiad.: MG 88, 1611—1842; németül: B. Hermann, Kevelaer 1928. — Vailhé: DThC 4, 1785 skv. — Phokylides: EPh 1918, 319—36, 449—64; 1925, 245—321. — Vári: EgyetPhilolKözlöny 1927, 110—5 (kéi.).

3. **Antiochus,** a jeruzsálemi Sabas-kolostor szerzetese a szerzője a *Πανδέκτης τῆς ἁγίας γραφῆς* c. terjedelmes munkának,[3] amely a Szentírásból és az atyák munkáiból kölcsönzött morális szentenciáknak gyüjteménye (620-ból). Megírta Jeruzsálemnek a perzsák által történt elfoglalását (614).

Kiad.: MG 89, 1421—1850. — Conybeare, EngHistRev 1910, 502 skk. (történeti írásának ford.). — Bardy: DSp 1, 701 skv.

4. **Johannes Klimakos** (szül. 579 előtt, meghalt kb. 649), a Sinai hegyen volt szerzetes; «Klimakos» melléknevét *Κλῖμαξ*[4] *τοῦ παραδείσου* (Égi létra) c. munkájától nyerte.

[1] 396 Barsanuphiustól, 446 Johannestől. Bard. V. 68.

[2] A szerzetesek bűnbocsátó hatalmára vonatkozólag lásd Bard. V. 69. l.

[3] *Πανδέκτης, ὁ* = mindent magában foglaló; fenti munka címe: A Szentírás foglalata. Bővebbet erről: Bard. V. 77. l.

[4] *κλῖμαξ ἡ* = létra, fokozás, gradatio. Lásd Bard. V. 79.

30 fejezetben, illetőleg fokon *(λόγοι)* népies előadásban fejtegeti a szerzetesekre veszedelmes bűnöket (1—23) és az általuk gyakorlandó erényeket 24—30); műve széles körben terjedt el és több nyelvre lefordították. A munkához csatolt függelék címe: *Λόγος πρὸς τὸν ποιμένα*[1] (Néhány szó, tanács a pásztorhoz, a kolostori elöljáróhoz) (EA 1093—1130). Klimakos ezt a függeléket Raithu[2] kolostorának Johannes nevű apátjához intézte.

Kiad.: MG 88, 631—1210. — Vita: MG 88, 596—608 és Nau: OC 1902, 58—67; v. ö. BZ 1902, 35—7. — *Ért.:* Petit, DThC 8, 690—3. — L. Oliger 1912, XLI skk. (latin és ó-olasz ford.). — H. Ball: Byz. Christent. 1931², 1—60. — Salaville: EO 1923, 440—54. — Benesevič: Byz 1, 1924, 145 skk. — Saudreau: VS 1924, 353—70 (Doctr. spirit.). — Peterson: ThLZ 1930, 257; BNJ 9, 1932—33, 45—51; ThR 1933, 242. — Mercati: BZ 1933, 32. — Osieczkowska: Byz 9, 1934, 261 skk. (kéi.). — OC 1932, 336 (arab ford.). — Altaner: ZKG 1934, 484 skv.

5. **Thalassius,** a libiai sivatag egy kolostorának apátja (650 körül); «*Szentencia-gyűjteményt*»[3] hagyott ránk (4 centuriában) az erényes életről és a tökéletességre való törekvésről (MG 91, 1427—70; EA 1314—28).

6. **Johannes, Karpathos** (sziget Kréta és Rhodos között) püspöke (680 körül); szerzetesek számára oktatásokat és intéseket írt, amelyek két sorozatban (egyik 97, a másik 82 számot tartalmaz) maradtak ránk (nyomtatásban is megjelentek);

Kiad.: MG 85, 791—826, 1837—60; Petit: DThC 8, 753 skv.; ezzel szemben Disdier: EO 1932, 17—43, 284—303.

106. §. Eretnekségeket támadó írók a VII. században.

1. Szent **Sophronius;** Damaszkuszból származott; eleinte valószínűleg retorikát tanított, majd a Jeruzsálem közelében lévő Theodosius-kolostorban volt szerzetes, és idősebb szerzetestársa és barátja, Johannes Moschus († 619; l. 46. § A. 9.) társaságában eljutott Egyiptomba és Rómába. 633-ban a chalcedoni zsinat tanítását védelmezte először a monotheléta felfogású Cyrus ellen, aki Alexandriának volt pátriárkája, majd pedig Konstantinápolyban, az itteni pátriárka, Sergius ellen. Amidőn Jeruzsálemben a pátriárkai széket elfoglalta (634), azonnal megjelent a monoteletizmus ellen kiadott *Epistola synodicája* amelyben behatóan fejtegeti a Krisztusban lévő két energiáról szóló tanítást (EP 2289 skv.). Megírta még Jeruzsálemnek Omar kalifa által történt elfoglalását (637); a következő évben (638) meghalt.

Az Epistula synodicán kívül Sophronius a szerzője egy másik, szintén a monoteletizmust támadó munkának is: *Florilegium,* amely az Atyák írásaiból 600 kijelentést tartalmaz a két energiáról szóló tanítás mellett. Tőle valók még: a már említett (l. 46. § A. 10) hagiografiai munkák, azután kb. 11 prédikáció (l. 102. § 5.), valamint egyházi ünnepekre készült, Anakreon módjára írt 23 óda.

Kiad.: MG 87, 3, 3147—4014. — Hippolytos: NS 1922, 178—86 (kivonat az Epistula Synodicaból). — *Ért.:* Phokylides: EPh 1918, 319—36 (préd. karácsonyra). — *Mg.:* Zuretti: Did 1926, 1, 19—68. — Grumel: EO 1929, 19—32 (Monergismus ellen). — Opitz: ZntW 1934, 24 (szír levél Ciprusi Arkadiushoz). — Eustratiades: NS 1934, 188—93 és 4 folyt. (különösen költ.). — Monofizitizmus történetéhez v. ö. Grumel: EO 1928, 6—10, 257—77 és folyt. — Nissen: BZ 1939, 89—115 (szöv. krit.).

2. **Maximus Confessor;** 580 körül született; előkelő konstantinápolyi családból származott; Heraklius császárnak volt első titkára, majd már 613 vagy 614-ben szerzetes Chrysopolis (ma: Skutari) egy kolostorában. 626 óta menekülésben a perzsák elől; 633-ban

[1] Egy újabb kiadásban ez a függelék a «Létra» 31. *λόγος*-a (fordítása itt: fok). Az eszményi szerzeteselöljárót rajzolja meg; ismertető jele: a szeretet. Bard. V. 80.

[2] A Vörös-tenger partján, közel a Sínai hegyhez.

[3] *Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας καὶ τῆς κατὰ νοῦν πολιτείας* (de caritate ac continentia, necnon de regimine mentis). Bard. u. o.

[4] Valószínűleg az Evangéliumok négyes számának analogiájára; centuria = száz darabból álló; összesen tehát 400 szentencia.

[5] Ad monachos in India, eorum rogatu, capita hortatoria sive documenta spiritualia (97 fejezet). Második gyüjtemény: *κεφάλαια θεολογικὰ καὶ γνωστικά* (Dogmatikai és filozófiai tanítások (117 fejezet). Van tőle egy harmadik gyüjtemény is: *κεφάλαια πρακτικά* (ez nyomtatásban még nem jelent meg; Bard. V. 83).

[6] püspöki körlevél, enciklika; Bangha—Ijjas, III. 118.

Sophronius társaságában Alexandriában (l. e § 1.), majd utóbb valószínűleg Észak-Afrikában (Karthágó) tartózkodott. Teológiai harcát először a monofizitizmus ellen indította meg és csak 640—41-ben a monoteletizmus ellen is, melynek képviselőivel (Sergius és I. Pyrrhus) hosszabb időn keresztül jó viszonyban volt. 645-ben Karthágóban vitában legyőzte Pyrrhus konstantinápolyi expátriárkát (v. ö. a jegyzőkönyvet : MG 91, 287—354) ; ösztönzésére több afrikai zsinat elvetette a monoteletizmust és végül elérte ennek az eretnekségnek ünnepélyes elítélését a 649-i lateráni (Róma) zsinaton, mely az Ekthesist és Typust is elvetette.

Alkalmasint már 653-ban fogolyként Konstantinápolyba vitték.[1] Pere Thráciába való számkivetésével végződött (655). 662-ben újra meg kellett jelennie egy zsinat előtt Konstantinápolyban. Most őt és a szenvedésben társait, *Anastasius* tanítványát és *Anastasius* római *apokrisiariust* számkivetésbe küldték a Fekete-tenger keleti partján lévő Lazikába (Kolchis) (v. ö. Bard. V. 29.) ; előbb azonban az állhatatos hitvallóknak nyelvét kiszakították és jobb kezét levágták. Még ebben az évben Maximus belehalt szenvedéseibe. Ünnepe: augusztus 13. — Perének lefolyásáról szóló közlemények és egy névtelen szerzőtől való Vita : MG 90, 67—172.

Maximus a VII. századnak legkimagaslóbb görög teológusa és a monoteletizmusnak legyőzője tudományos érvekkel. Irásaiból megállapíthatjuk, hogy éleselméjű dogmatikus és elmélyedő misztikus, aki exegetikai és liturgikus kérdésekkel is foglalkozott. Messzemenő jelentőségű a pseudo-dionysiusi írásokhoz adott magyarázata (l. 100. §), melyek szerinte az Egyház ortodox tanításától nem térnek el. A bölcseletben eklektikus volt. Irásművei (EA 1296—1313) gyakran nehezen érthetőek és dagályos stílusúak.

a) *Exegetikai* munkáiban, amelyek főképen nehéz helyeket magyaráznak, az allegorikus és moralizáló irány követője : *Πρὸς Θαλάσσιον . . . περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς*, Ad Thalassium de variis Scripturae sacrae quaestionibus ac dubiis, A Szentírás néhány nehezen érthető helyéről ; *Τοῦ αὐτοῦ πεῦσεις, καὶ ἀποκρίσεις καὶ ἐρωτήσεις καὶ ἐκλογαί*, Eiusdem quaestiones, interrogationes et responsiones, Quaestiones et dubia ; ***Magyarázat az 59. zsoltárhoz ;*** *Εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ Πάτερ ἡμῶν . . . ἑρμηνεία σ ντομος*, Orationis dominicae brevis expositio.

b) Kommentárok Pseudo-Dionysiushoz és Naziánzi Gergely több beszédéhez.

c) 11 polemikus dogmatikai értekezése és levele a monofizitizmust támadja, további 23 a monoteletizmust, 3 pedig anthropológiai kérdéseket fejteget (De anima ; v. ö. 41. § 4. g).

d) Erkölcstani-aszketikus művei: legismertebb a sokat dícsért *Λόγος ἀσκητικός (Liber asceticus)*[2] és *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης (400 Capita de caritate)*. Nem tőle valók : 2 más szentencia-gyüjtemény : 243 Capita alia és 500 Diversa capita theologica et oeconomica (ezek 1100 utáni időből valók).

e) *Liturgikus* munkák : *Μυσταγωγία (Mystagogia)*, a liturgiának szimbolikus magyarázata ; Computus ecclesiasticus, az egyházi ünnepek időpontjának kiszámításáról és más kronológiai kérdésekről. — Három, neki tulajdonított himnusznak nem ő a szerzője (hanem : Maximus Margunius).

Kiad.: MG 90—91 ; 4, 15—432, 527—76 ; 19, 1217—80. — Újabb szöv. : S. L. Epifanovic, Kiev 1917 ; v. ö. BNJ 8, 1931, 374—6. — R. Cantarella : S. Massino Conf. La mistagogia ed altri scritti, Fi 1931 (fordítással) ; v. ö. Byz 7, 1932, 573 skv. ; MC 1933, 171—5. — *Ford.:* M. Garbas, Br 1925 (Lib. ascet.). — Irénikon 1936, 466—72 (folyt. ; Mystag.). — *Vita:* Devreesse : AB 1928, 5—49 ; 1935, 49—80 (Hypmnest. de Théod. Spoudée). — Brilliantov 1917 (nyugvóhelye) ; v. ö. BNJ 8, 1931, 428. — Grumel : DThC 10, 448—59. — *Irásai:* Sajdak : BZ 30, 1929—30, 270 (Scholionok Naz. Gergelyhez). — Messerschmidt : RQ 1931, 68 skv. (Apk.-komm.). — Bardy : Rb 1933, 332—9 (Quaest.) — Devresse : RevSR 1937, 25—35 (ep 8). — Franceschini : JTS 1933, 355—63 (ford. Grosseteste). — Peradze : OC 1933, 181 skv. (georgiai anyag). — *Nem hiteles irásai:* Disdier : EO 1931, 160—78 (Diversa cap.) ; 1932, 17—43 (Cap. alia ; szerzője Elias szerzetes, XI—XII. sz. ; MG 127, 1128—76). — S. H. Mercati : Mél. Bidez 1933—34, 619—25 (3 himnusz) ; BZ 1934, 348—51 (MG 90, 1461 skv.). — E. Caspar : Gesch. des Papsttums 2, 1933, 456 skk. és még több helyen.

Maximus krisztológiája. A világtörténelem középpontjában a Logos áll. A Krisztus előtti idő az előkészület az Isten megtestesüléséhez *(σάρκωσις)*, a Krisztus utáni idő az

[1] II. Konstans császár parancsára. Bard. V. 29.

[2] Párbeszéd egy apát és egy fiatalabb szerzetes között Krisztus követőjének feladatairól és kötelességeiről. Bard. V. 32.

ember átistenülésének (hasonlóvá lenni Istenhez) ideje *(θέωσις)*, melyet a Logos megtestesülése vezet be.[1]

Krisztus, mint új életelv az emberek számára,[2] szükségképen valóságos Isten és valóságos ember. A csorbítatlan két természetből következik az akarat és tevékenység *(ἐνέργειαι)* kettőssége. De csak az akarat, illetőleg az akarati tevékenység mozzanata a természetnek, a konkrét tett, az így vagy úgy akarás a személynek a műve. Maximus ezt az így vagy úgy akarást, illetőleg tényleges akarati állásfoglalást gnómikus akaratnak *(ἡ γνώμη)* nevezi. Krisztus emberi természetének csak a természetben gyökerező akarata van, nincs gnómikus akarata; mert a tényleges akarati állásfoglalást mindig a Logos határozza meg, aki isteni akaratával az emberit is vezeti és így ennél is kizár minden tévedést és minden bűnt.[3]

A. Preuß: Ad Maximi C. de Deo hominisque deificatione doctrina, Progr. Schneeberg 1894. — H. Straubinger: Die Christologie des hl. M. C. 1906. — G. Schönfeld: Die Psychologie des M. C. 1918. — Saudreau: VS 1919, 255—64 és Disdier: EO 1930, 296—313 (Spiritualité). — Stephanu: EO 1932, 398—14 (tanítása a lélekről). — Heintjes: StC 1935, 175—200 (aszketika és misztika).

3. **Anastasius szerzetes és Anastasius apokrisiarius,** mindketten társai Szent Maximusnak a szenvedésben (l. 2 § 2). A *szerzetes* († 662) a szerzője egy latin nyelven fennmaradt levélnek, amely a Krisztusban lévő két akaratról szól (MG 90, 131—6). Az *apokrisiariustól* († 666) valók a Maximus ellen lefolytatott peres eljárásról szóló közlemények (MG 90, 109—70), valamint egy levél, amely az atyák írásaiból a monoteletizmus ellen tett kijelentéseket tartalmaz (MG 90, 173—94). Stiglmayr J. szerint (BZ 1909, 14—40), az apokrisiarius a szerzője a «*Doctrina patrum*» (kiad.: Diekamp 1907) c. írásműnek, amely főképen téves monofizita és monoteleta tanítások ellen irányul és amely értékes, mert elveszett munkákból vett idézeteknek lelőhelye; e munka szerzőjének Diekamp Anastasius Sinaita apátot hajlandó elfogadni (l. alább).

4. **Anastasius Sinaita,** apát a Sinai hegyen († hamarosan 700 után); az Egyház tanításának buzgó védője a nesztoriánusok, monofiziták, monoteliták és zsidók ellen. Munkáit még csak kevéssé vizsgálták át és nyomtatásban sem mind jelent meg.

Ὁδηγός[4] (Viae dux) c. munkája arra oktat, hogy miként lehet az eretnekek ellen küzdeni; a Hexaemeronhoz allegorikus magyarázatot írt (12 könyv); *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις* c. gyüjtemény 154 kérdést és feleletet tartalmaz, amelyek főleg exegetikus tárgykörben mozognak; egyes részletek későbbi betoldások (EH 1108); tőle valók még: az eretnekségek és zsinatok rövid története (kiad.: Pitra), valamint több prédikáció; v. ö. még 108. § 3.

Kiad.: MG 89. — J. B. Pitra: Iuris eccles. Graecorum hist. et monum. 2, 1868, 238—94. — Nau: OC 1903, 56—90. — *Ért.:* Spačil: La teologia di s. A. S., R 1923 («Bessarione»-ból). — Jülicher: ZntW 1925, 20—8 (Viae dux 690—700 között). — Cumont: BZ 30, 1929—30, 31—5; Mél. Thomas, Bruges 1930, 152—60 (Joh. Lydus A.-nál). — Bardy: Rb 1933, 339—43 (Quaest.); DSP 1, 546 skv.

107. §. Eretnekségeket támadó írók a VIII. században.

1. **Szent Germanus, Konstantinápoly** pátriárkája († 733)[5]; mikor még Cyzikus püspöke volt, (712), császári utasításra a monoteletizmus mellé állt, de már 715-ben, mint Konstantinápoly pátriárkája, egy zsinaton elítéltette ezt az eretnekséget. Mivel a képek tisztelete mellett foglalt állást, 730-ban méltóságától megfosztották. Ünnepe: május 12.

Dogmatikai kérdéseket tárgyaló 4 *levele* közül 3 fontos a képrombolás kezdetének történetéhez; a 4. levél (ep. ad Armenos) a chalcedoni zsinat tanításának védelme. *Περὶ ὅρου ζωῆς (De vitae termino)*, értekezés az emberi élet értelméről és céljáról; igazolja az isteni gondviselést.[6] *Λόγος περί τε τῶν ἁγίων συνόδων καὶ... αἱρέσεων (De haeresibus et synodis,* kb. 727-ből), történeti leírás. *9 homiliája* közül 7-nek Szűz Mária tisztelete a

[1] Bard. V. 34.
[2] és második Ádám. Bard. V. 34.
[3] Schütz, I. 606; Bard. V. 34.
[4] Bard. V. 43.
[5] I. Germanus; II. Germanus 1222—40. Bard. V. 50.
[6] Bard. V. 50.

tárgya, 3 De Dormitione B. M. V. szól *(Εἰς τὴν πάνσεπτον κοίμησιν τῆς ἁγίας Θεοτόκου λόγος* (EP 2336 c.). Több egyházi éneket tulajdonítanak neki. A Rerum ecclesiasticarum contemplatio c. liturgiai magyarázat szerzője bizonytalan.

Kiad.: MG 98, 39—454. — Cayré: DThC 6, 1300—9. — N. Borgia: Il commentario liturgico d. s. G. e la versione lat. di Anastasio Bibl., Grottaferrata 1912. — Jerphanion: Bess 1919, 146—54 (nem hiteles Hist. Eccl.-hoz). — Grumel: EO 1931, 422—30 (római primátus a Vita-ban). — Chevalier: Gr 1937, 372—7 (préd. Szűz Máriáról). — *A képvita kezdetének tört.-hez:* v. ö. G. Ostrogorsky: Stud. zur Gesch. des byz. Bilderstreits 1929; Mél. Ch. Diehl 1, 1930, 235 skk. — E. J. Martin: A Hist. of the Iconocl. Controversy 1930. — Caspar: ZKG 1933, 29 skk. — Bréhier: ÉO 1939, 17—22. — Sophronios: NS 1938, 370 (énekek).

2. **Damaszkuszi Szent János** (szül. 675 körül, meghalt 749-ben). Életéről csak kevés biztos adatunk van, mivel a róla szóló több Vita csak a X. és XI. századból való (görög és arab nyelven) és legendaszerű. A kalifa uralma alá tartozó Damaszkuszban született 675 körül, előkelő családból; átvette atyja hivatalát, aki logothéta[1] vagy a keresztény lakosság polgári főnöke volt. A hit kedvéért lemondott állami hivataláról és 726 előtt, örökbefogadott testvérével, Kosmasszal — aki a Gaza melletti Majuma püspöke lett (743) — a Jeruzsálem melletti Sabas kolostorba vonultak el szerzetesi magányba. János pappá szenteltette magát, szónoki működést fejtett ki és teljesen a jámborságnak és az irodalmi tevékenységnek élt.

A 754-i képromboló zsinat őt és Szent Germanust kiközösítette, a 7. egyetemes zsinat azonban (Nicea) 787-ben a képek tiszteletének e két védelmezőjét nagy dícséretben részesítette. Ünnepe: március 27; Doctor ecclesiae 1890 óta.

János a régi görög egyháznak időrendben utolsó nagy, egyetemes műveltségű teológusa. Nemcsak dogmatikai és erkölcstani-aszketikus, hanem exegetikai és történelmi kérdésekkel is foglalkozott, sőt irodalmi hagyatékában kiváló homiliákat és maradandó értékű liturgikus énekeket is találunk (EP 2337—90; EA 1329—36).

a) Legnagyobb dicsőséget a *Πηγὴ γνώσεως* (A tudás forrása) c. munkájával szerezte meg magának; ennek 3. része (De fide orthodoxa) a Középkorban, sőt részben még az Újkorban is a görög és ortodox szláv egyházaknak klasszikus dogmatikai tankönyvévé lett.

János ezt a művét 742 után írta és Kosmasnak ajánlotta. A mű 3 részre tagozódik: 1. *Κεφάλαια φιλοσοφικά (Dialectica)* bölcseleti bevezetés a dogmatikába; mindenekelőtt fejtegeti a bölcseleti fogalmakat, melyeket Aristotelesből és az egyházatyákból vett át. 2. *Περὶ αἱρέσεων* (Az *eretnekségek története)*; ezt a részt teljesen Epiphaniusból, Theodoretusból és más, nekünk ismeretes forrásokból merítette; az önálló részlet, amely 3, sorrendi felsorolásban az utolsó eretnekségről (101—3 fejezetek: iszlám, képrombolók, az aposzchiszták[2] misztikája) szól, valószínűleg idegen betoldás. 3. *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* (Az igaz hit teljes, alapos kifejtése, De fide orthodoxa; 100 fejezet), önálló összefoglalása a görög atyák tanításainak a főbb keresztény dogmákról.

Nyugaton ezt a 3. részt Petrus Lombardus szentenciái felosztásának mintájára 4 könyvre osztották fel: I. Istenről, II. a teremtésről és gondviselésről, III. Krisztusról, IV. a Krisztológia folytatása; keresztség és Eucharisztia; a szentek és képek tisztelete; a Szentírás könyveinek kánona; a rosszról és a végső dolgokról. Az Istenről szóló fejtegetésben Damaszkuszi János főleg Pseudo-Dionysiusra támaszkodik; a Szentháromságra vonatkozó tanításban előnyben részesíti Naziánzi Gergelyt, a Krisztológiában Bizánci Leontiust, Maximus Confessort és Anastasius Sinaitát, a teremtésről szóló tanításban Emesai Nemesiust.

b) *Kisebb dogmatikai dolgozatok.* A következő *4 értekezését* főműve vázlatainak tekinthetjük: *Εἰσαγωγὴ δογμάτων στοιχειώδης* (Institutio elementaris ad dogmata), a «Dialectica» (főművének 1. része) tárgykörében mozog; *Λίβελλος περὶ ὀρθοῦ φρονήματος* (Libellus de recta doctrina), valószínűleg egy konvertita monoteleta püspök számára készült;[3] *Περὶ τῆς ἁγίας τριάδος* (De sancta Trinitate), az anyagot kátészerűen kérdés és felelet alakjában tárgyalja; *Hitvallás* (arab fordításban van meg). A két utóbbi értekezés hitelessége kétes.

c) Többnyire rövid lélekzetű vitairatainak csoportjába tartoznak: *λόγοι ἀπολογητικοὶ πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας. (3 Orationes pro sacris imaginibus)*, úgy tekint-

[1] *λογοθέτης* = revizor, számvizsgáló. Bard. V. 53: a Szíriában behajtandó adók főfelügyelője.
[2] a külső istentiszteletet és a papságot elvetették.
[3] Bard. V. 58.

hetők, mint ugyanannak a témának a változó egyházpolitikai helyzet következtében történt háromszoros átdolgozásai (726—30 között). János ezzel a munkájával a képek és ereklyék tiszteletét tárgyaló összes későbbi fejtegetésekhez az alapgondolatokat megadta.

Két értekezése támadja a *nesztorianizmust*, kettő a *monofizitizmust*, ehhez járul még, mint 3., Jordanes archimandritához intézett levele a Trishagionról[1] (háromszor szent) (l. 76. § 5. és 97. § 3. c.), egy a monoteletizmust, kettő a manicheizmust; egy értekezése pedig: *περὶ δρακόντων, περὶ στρυγγῶν* (a sárkányokról és a varázsló nőkről), babonás elképzelések ellen küzd.

d) *exegetikai* munkája: kommentár Szent Pál leveleihez, ez kompiláció Aranyszájú Szent Jánosból, Theodoretusból és Alexandriai Cirillből.

e) *erkölcstani-aszketikus* főműve: *Ἱερὰ παράλληλα (Sacra parallela*, 3 könyv), a Szentírásból és az egyházatyákból vett szentenciáknak és épülésül szolgáló szövegeknek terjedelmes gyüjteménye. A három könyvből — bár erősen rövidített terjedelemben — megvan a két első (1. Isten és tevékenysége, 2. Az ember és élete); ezenkívül ismerjük még e műnek két kivonatos átdolgozását, ezekben azonban az eredeti, művészi elrendezést nem találjuk. Damaszkuszi János a szerzője a következő három rövid aszketikus értekezésnek is: De octo spiritibus nequitiae, vagyis a 8 főbűnről; De virtutibus et vitiis; De sacris jejuniis, a szent böjtök tartamáról az egyes egyházakban.

f) A neki tulajdonított 13 *homiliából* csak 9 való tőle; három Szűz Mária haláláról és mennybemeneteléről[2] *(εἰς τὴν κοίμησιν* = alvás, elszenderülés, elhalálozás); l. 22. § 6. és e § 1) szól, közülük a 2.-nak 18. fejezetében későbbi korból származó betoldás állapítható meg[3] (EO 1926, 385—92).

g) Damaszkuszi János emlékét őrzik a görög egyházban részint metrikus, részint ritmikus, lendületes, meleg érzelemmel átitatott egyházi énekei is, melyeket főleg az Úr ünnepeinek tiszteletére, magasztalására szerzett. Igen híresek az általa írt *κανόνες* (kánonok). A kánonok: 8 vagy 9 tagból álló ódasorozat; az ódák mindegyikének megvan a maga saját métruma és dallama. Az Oktoëchos is (l. 101. § 1. d), amely teljes egészében későbbi eredetű, több általa írt éneket tartalmaz.[4—5]

h) Damaszkuszi Jánosnak *tulajdonított* írások, melyeknek nem ő a szerzője: «*Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων.* (A meghalt hívekről);[6] tárgya: miként lehet a megholt híveken imádsággal, szentmisével és alamizsnával segíteni; *Περὶ ἐξομολογήσεως* (Epistola de confessione) c. írás szerint a feloldozási hatalom azokat a szerzeteseket is megilleti, akik nem felszentelt papok (l. 100. §), szerzője *Simeon, az «új teológus»* († 1022). **Vita Barlaam et Joasaph,** képekben gazdag nyelvezettel megírt regény, amely Buddhát dicsőítő indiai legendák felhasználásával és ügyes átalakításával, a középkorban a nép körében igen elterjedt, épülésül szolgáló, keresztény szellemű olvasmány lett. A legendának hőse egy indiai királyfi, Joasaph, aki Barlaam remete által, atyjának minden ellenkezése ellenére kereszténnyé lesz és végül a királyt és országát megnyeri a kereszténység számára; mint remete hal meg.[7]

Ennek az elbeszélésnek szerzője, — aki ebbe a művébe többek között Aristides Apológiáját (l. 20. § 2) is beledolgozta, — egy görög szerzetes (a X. század végén); felhasznált egy még kevéssé kidolgozott változatot, melyet *Ivironi*[8] Euthymius fordított georgiai nyelvből görögre. Összekötő tag a buddhista legendák és a georgiai keresztény szöveg között valószínűleg egy arab-izlám szövegezés lehetett.

Kiad.: M. le Quien, 2 k., P 1712. — MG 94—96. — Dyobuniotes: EPh 1914, 53—69, 119—49.— Diekamp: ThQ 1901, 555—95 (Nestorius ellen). — *Ford.:* D. Stiefenhofer (BKV² 44) 1923 (Fid.

[1] Schütz, Dogm. I. 626; v. ö. még u. o. 396. Bard. V. 58.
[2] Schütz, Dogm. II. 882—5.
[3] Bard. V. 61.
[4] A görög egyházban ma is ez a vasárnapi istentiszteletnél használatos énekeskönyv. Bard. V. 64.
[5] Többek között érdeme, hogy felvirágoztatta a kánonok műfaját. Ez 8 vagy 9 ódából *(ᾠδή)* (dalból) álló *sorozat* (görögül: *akolythia*). Mindegyik dalnak függetlenül a többitől sajátos felépítése van. Mindegyiknek van egy törzsdallama (Hirmos), és ennek a mintájára három vagy több versszak. Ezek a dalok (ódák) a görög Matutinumban a szentírási canticumokhoz voltak beiktatva. — Az Oktoechos = a 8 hangnem könyve, amely a mise és officium énekeit tartalmazta Pünkösd után, nyolc különböző hangnemben írt dallamban. Ezt hetenkint váltogatva énekelték.
[6] Homilia; Bard. V. 59.
[7] Bard. V. 62.
[8] Athosi kolostor.

orth.). — L. Burchard, Mn 1924 (Barl. és Joas.). — S. Pikorski, Lwów 1935 (B. és Joas.). — *Mg.:* J. Langen 1879. — J. M. Lupton, Lo 1884. — D. Ainslee, Lo 1903[3]. — K. J. Dyobuniotes, At 1903. — V. Ermoni: P 1904. — Phokylides: EPh 1922, 357—440. — D. Fecioru, Bukarest 1935 (görög). — Leclercq: DAL 7, 2186—90. — Jugie: DThC 8 693—751; EO 1924, 137—61; LThK 5, 488—91. — *Ért.:* K. Holl (TU 16, 1) 1896; (20, 2) 1899 (Sacra Parall.). — A. Michel: Humbert und Kerullarios 2, 1930, 76—9 (szimbolum). — Peradze: OC 1931, 240—2 (georg. ford.). — Eustratiades: NS 1931—33 (himn.). — Dausend: ThQ 1937, 173—92 (Joh. Salimbene-nél). — Chevalier: Gr 1937, 361—8 (Szűz Mária-préd.). — *Nem eredeti írások:* I. Hausherr et G. Horn: OCh 12, 1928 (Symeon d. Neue Theol.); EO 1928, 163—7; 1933, 231. — *Barl. és Joas.-hoz:* Van den Gheyn: DThC 2, 410—6. — Bardy: DHG 6, 813—5. — H. Haas: Buddha in der abendl. Legende? 1923, 31 skk. — Peeters: AB 1931, 276—312 (az irod.-tört.-i összefüggést érintő újabb adatok). — Jullian: MAH 1931, 170—84 (szobrászat). — Stefanescu: Byz 7, 1932, 347—69 (festmények). — E. Zotenberg: Notice sur le livre de B. et Jos. . . ., P 1935 (új lenyomat). — D. Nersessian: L'illustration du roman de B. et Joas. 1937. — Sophr. Eustratiades: Θ 1938, 60—3 (himnusz). — R. L. Wolff: HThR 1939, 131—9 (Baarl. e Jo.).

Damaszkuszi János tanításaiból.

1. *A Szentírás és a hagyomány.* Az Ószövetség deuterokanonikus könyveit nem tekinti kánoniaknak; az Apostoli Kánonokat is (l. 7. § 5) az újszövetségi könyvek között sorolja fel (Fid Orth 4, 17; EP 2373). A Szentíráson kívül elfogadja a szóbeli áthagyományozást is; az áthagyományozás szentesíti a keresztelésnél a háromszori alámerítést, az imádkozást arccal kelet felé és a szent keresztnek és képeknek tiszteletét. Az atyák egyöntetű tanításának kötelező erőt tulajdonít (Imag 1, 23; 2, 16; 1, 1; 2, 4).

2. *Krisztológia.* Miként Leontius (l. 102. § 1.) Dam. János is különböztet *ἐνυπόστατον* és *ἀνυπόστατον* (accidens) között és tanítja, hogy Krisztus emberi természetének szubszisztenciája a Logosban van (Fid Orth 3, 9). Az unio hypostatica (személyes egység) következtében Krisztus lelke minden bölcseség birtokában volt, és ezért Lukács 2, 52[1] csak a Krisztusban lakozó bölcseség megnyilvánulásáról értendő (u. o. 3, 22; EP 2368).

3. *A Szentlélek* **ex Patre procedit, et in Filio conquiescit . . .** At Spiritus Sanctus non Patris Filius, sed Spiritus Patris, ut qui ex Patre procedat; nullus enim impulsus est sine Spiritu. Quin Filii quoque Spiritus dicitur, non velut ex ipso, sed per ipsum ex Patre procedens. Solus enim Pater auctor est[2] (Fid Orth 1, 8. és 12).

4. *Az angyaloknak* testük nincsen;[3] próbára tételük előtt «nehezen jöttek mozgásba a bűnre», most pedig «mozdulatlanok»[4] a bűn irányában, de nem természetüknél fogva, hanem a kegyelem által.[5] Az angyalok 9 karra vagy 3 rangosztályra tagozódnak,[6] «. . . terrae partes custodiunt, nationibus et regionibus praesident, prout a summo opifice praefecti sunt: res nostras gubernant ac nobis opem ferunt . . . (védelmezik a világrészeket, oltalmazzák a népeket és országokat, a szerint, amint őket a legfőbb Alkotó megbízza: ügyeinket, dolgainkat igazgatják és segítségünkre vannak). (Fid Orth 2, 3; EP 2350—6).[7]

5. *Máriát és a szenteket megillető tisztelet.* Egyedül Istent, a Teremtőt illeti a latria és proskynesis. Máriát — a theotokost — kinek test szerinti mennybevételében Damaszkuszi János (l. e §. f) hisz, proskynesis által tiszteljük; a tiszteletnek ez a módja illeti a szenteket is, akik «Istennek kiválasztott barátai» (Imag 3, 41; EP 2378).[8]

6. *A szentképek tisztelete.* Damaszkuszi János a képek tiszteletét tiltó ószövetségi törvényt csak magának a láthatatlan Istennek ábrázolására — amire a görög művészet csak szimbo-

[1] Jézus pedig növekedék bölcseségben és korban és kedvességben Istennél és embereknél. — Schütz, Dogm. I. 633.

[2] Schütz, Dogm. I. 411.

[3] Angelus . . . est substantia . . . corporis expers . . . Incorporea vero et immaterialis dicitur quantum ad nos; quidquid enim cum Deo confertur, qui solus nulli comparari potest, crassum et materiale invenitur. Sola quippe divina natura vere immaterialis est et incorporea . . . EP 2351. — V. ö. Schütz, Dogm. I. 491.

[4] *δυσκίνητοι* és *ἀκίνητοι*; nehezen fogékonyak és érzéketlenek (nem fogékonyak). Schütz, Dogm. I. 494. — «Sunt quidem ad malum aegre mobiles, non tamen immobiles prorsus: nunc vero omnino ad illud moveri non possunt, non suapte natura, sed gratia, eaque constantia, qua unico illi bono adhaerent.

[5] Schütz, I. 499, 506.

[6] Schütz, I. 497.

[7] Schütz, I. 503.

[8] Schütz, Dogm. II. 95 és 341.

lumokat használt, nem pedig alakot feltüntető képeket — és a képek imádására (latria) korlátozza; Krisztust azonban szabad alakilag ábrázolni. A szentképekre vonatkozó tisztelet nem abszolut (a képek nem önmagukért érdemelnek tiszteletet), hanem az ábrázolt személyre vonatkozik (Imag 1, 21).[1] A képek hasznosak, mert a megváltás tényeit és a szentek erényeit jelenítik meg és ezért az olvasni nem tudók részére a könyveket pótolják (1, 17).[2]

7. *Eschatológia.* Miként Ambrusnak (Lukács 7, 205), Dam. Jánosnak is az a véleménye, hogy a pokol tüze nem anyagi tűz (*οὐχ ὑλικόν*, Fid Orth 4, 27).[3] Jeromos is említi, hogy sokaknak volt ez a felfogása (Eph 3, 5, 6; EP 1370 és 2376; l. 86. §).

Jugie: DThC 8, 708—48. — J. Bilz: Die Trinitätslehre des hl. J. v. D. 1909. — J. Gräf: Die Psychologie des J. D. 1923. — V. A. Mitchel: The Mariology of St. J. D., Kirkwood 1930. — Lottin: RTh 1931, 631—61 (La psychologie de l'acte humain). — R. Russell: Pax 24, 1935, 225—8 (folyt.; teológiája). — C. Chevalier: La mariologie de s. J. D. (OCh n. 109) 1936; v. ö. Grummel: EO 1937, 318—46. — H. Menges: Die Bilderlehre des hl. J. v. D. 1937. — L. H. Beck: Vorsehung u. Vorherbestimmung in der theol. Literat. der Byzantiner., R 1937.

108. §. Költők.

A görög egyházi költészet és ének történetéhez általában. Kiad.: W. Christ et M. Paranikas: Anthologia graeca carminum christ., L 1871. — J. B. Pitra: Analecta sacra, P 1, 1876. — P. Maas (KlT 52—3) 1931[2]. — N. Borgia: Frammenti eucaristici antichissimi, Grottaferrata 1932; v. ö. Pantelakis: At 1933 (RHE 1933, 1077); BZ 1936, 208. — *Ért.:* E. Bouvy, Poètes et mélodes. Nîmes 1886. — C. Émereau: Hymnographi byzantini in EO 1921—26. — Wellesz; BZ 1933. 33—66 (Rhythmus u. Vortrag der byz. Melodien). — Pantelakis: Θ 1937, 323—39 és folyt. H. J. W. Tillyard: Handbook of the Middle Byz. Musical Notation, Copenh. 1935; The Hymns of the Sticherarium for Nov., Copenhagen 1938; v. ö. Geordiades: BZ 1939, 67—88.

1. **Romanus, az énekszerző** *(ὁ μελῳδός)*;[4] a korai bizánci költészet e legkiválóbb képviselőjének (szül. 490 körül) születési helye Emesa (Szíria). Felszentelt pap volt, Konstantinápolyban élt, meghalt 560 körül. Állítólag mintegy 1000 himnuszt írt. Későbbi kéziratokban 85 himnusz maradt ránk Romanus neve alatt, ezek közül azonban csak 65-nek ő a szerzője; a 85 himnuszból kb. a fele nyomtatásban is megjelent.

Himnuszaiban — többnyire 24, vagy még több versszaknyi terjedelműek, s közülük többet a liturgia is átvett — már csak a szóhangsúly szabad ritmusa[5] érvényesül, nem pedig a szótagok rövidsége és hosszúsága, ami ekkor már csak az irodalomban és esztetikában képzettek részére szánt költészetben (pl. Sophronius, Pseudo-Maximus, Georgius Pisides költeményei) tudott szóhoz jutni. Romanus alkotásai közül legszebbek a karácsonyra és húsvétra írt himnuszai. A X. század óta Romanust az egyházi költészet klasszikusának ismerik el.

Kiad.: J. B. Pitra (l. f.) 1876 (29 himnusz). — Maas: BZ 24, 1923—24, 1—13 (karácsonyi dalok). — G. Camelli: R. il melode, Fi 1930 (8 himnusz fordítással). — Eustratiades kiad.-ról v. ö. BZ 1933, 426 skv.; 1936, 476. — Teljes kiad. P. Maas-tól várható. — *Ért.:* K. Krumbacher: BAS 1898—99, 1901, 1903; BAA 1907. — Carpenter: Sp 1932, 3—22 (karácsonyi dalok). — Paton: Sp 1932, 553—5 (R.-legenda). — P. Blastos munkájáról 1934—35-ig v. ö. BNJ 12, 1936, 202. — Amann: DThC 13, 2895—8. — M. Carpenter: R. and the Mystery Play of the East, University of Missoury (Col.) 1936. — E. Mioni: Atti R. Ist. Veneto 96, 1936—7, 2, 23—87 (himnusz Szent Mihály főangyalról); R. il Melode. Saggio critico e 10 inni inediti, To 1937. — Chevalier: RSR 1938, 48—71 (Mariologia). — Baud-Bovy, Byz 13, 1938, 217—26 (sur un prélude de R.), 321—34 (sur un «sacrifice d'Abraham» de R.).

2. Az *Ἀκάθιστος*[6] himnusz, melyet állva énekeltek, mint Nyugaton a Te Deumot

[1] Schütz, II. 345.

[2] A képek tiszteletével kapcsolatos vitákra vonatkozólag lásd: Louis Bréhier, La querelle des images jusqu' au concile iconoclaste de 754 (Fliche-Martin, V. 431—470).

[3] Schütz, II. 687.

[4] Bard. V. 160.

[5] Bard. V. 158. A verssorok egyenlőszámú szótagból állanak.

[6] *Ἀκάθιστος ὕμνος*, mert éneklésénél a klérus és a nép nem ült, hanem állt, míg más énekeknél ülve maradtak. — *Καθίζω* = leülök, melléknévi igenév: *κάθιστος* = ülve; ha ehhez hozzájárul az a privativum: *ἀκάθιστος* = nem ülve, hanem állva. Bard. V. 166.

és amely a görög Egyháznak talán leghíresebb liturgikus éneke, Mária tiszteletére írt örvendező és dicsőítő himnusz (24 versszak). Szerzőjét még ma sem tudják teljes bizonyossággal megállapítani; a következő nevek jönnek szóba: Pizidiai Georgius; Konstantinápoly két pátriárkája: Sergius (610—38), a monoteletizmus atyja, és Germanus (715—30); valamint újabban ismét Romanus.

Kiad.: MG 92, 1335—48. — Pitra 1 (l. f.), 250—62. — Újabb irod.: BZ 1928, 420; 1936, 476. — F. Dölger: BZ 1933, 380 (szerző Romanus).

3. Vajjon **Anastasius,** egy szép temetési éneknek szerzője (kiad.: Pitra 1, 242—9) azonos-e Anastasius Sinaita személyével (ROC 1901, 444—52), kétséges.

4. **Pizidiai Georgius;** hazája Pizidia; Heraklius császár uralkodása idején (610—41 diákonus volt Konstantinápolyban. Művészi szempontból kiváló költeményeiben (általában jambikus trimetert alkalmaz) főleg világi tartalmú anyagot dolgoz fel (Heraklius hadjáratát a perzsák ellen, győzelmét II. Chosroes ellen, a szent kereszt visszaszerzését,[1] Konstantinápolynak az avarok által történt ostromát 626-ban); teológiai tárgyú: *Ἑξαήμερον ἢ κοσμουργία (Hexaëmeron* 1894 verssor) a világ teremtéséről; *Εἰς τὸν μάταιον βίον (De vanitate vitae* 262 verssor); *Contra Severum* (726 verssor), a monofizitizmus ellen; *Epigrammák.*

Kiad.: MG 92, 1197—1754. — Stephanu: DThC 12, 2130—4.

5. **Krétai Andreas;** szül. Damaszkuszban (kb. 660); 678-ban szerzetes Jeruzsálemben; 685-ben diákonus Konstantinápolyban; kb. 692-ben Gortyna (Kréta szigetének fővárosa) érseke; a képek tiszteletének védelmezője († 740). Irodalmi hagyatéka: *23 szentbeszéd* (közöttük 3 Mária mennybemeneteléről, *εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου,* melyek alapján kiváló szónoknak kell őt mondanunk; *Idiomela (ἰδιόμελα),* rövid énekek saját dallammal; Romanus az ú. n. *κανόνες* (kánonok, l. 107. § 2. g)), az egyházi ének egy új műfajának alkotója. Híres a *ὁ μέγας κανών* (nagy kánon), bűnbánati ének (250 versszak), amely még ma is helyet foglal a keleti liturgiában.[2]

Kiad.: MG 97, 805—1444. — *Ért.:* Vailhé: EO 1902, 378—87 (életrajz). — Petit: DAL 1 2034—41. — *Mg.:* S. Eustratiades: NS 1934, 673—88; 1935, 3—10 és folyt. — Továbbá: BNJ 10 1933, 433. — Chevalier: Gr 1937, 68—372 (préd. Szűz Máriáról). — O. Bardenhewer: Marienpredig — ten aus der Väterzeit 1934, 118—30. — Nissen: Phil 1937, 177—98 (préd.: De vita hum.), 382— (szöv. krit.).

6. **Kosmas, az énekszerző;** Damaszkuszi János édesatyja őt örökbefogadta (l. 107. § 2); miként Damaszkuszi János, Kosmas is Krétai Andreas nyomán haladt több kisebb terjedelmű versnek (Idiomela) és legalább 14 kánonnak a megírásával, melyeket az utókor — bár a versfelépítésük eléggé mesterkélt — nagyra becsült. Kosmasnak, az énekszerzőnek irodalmi hagyatékát pontosan megállapítani azonban nehéz feladat, mert az *Idősebb Kosmas,*[3] aki Damaszkuszi Jánosnak és Énekszerző Kosmasnak tanítója volt, szintén írt egyházi énekeket, s a két Kosmas műveit szétválasztani nehézségekbe ütközik. Az Énekszerző Kosmasnak tulajdonítanak egy Naziánzi Gergely verseihez írt kommentárt is (MG 38, 339—680).

Kiad.: MG 98, 459—524. — Christ W. és Paranikas (l. f.) 161—204. — *Ért.:* Tillyard: BZ 1928, 25—37 (Kanon keresztfelmagasztalásra). — Lauriotes: Θ 1931, 340—9 és folyt. (kiadatl.). — Eustratiades: NS 1933, 83—99 és folyt.

«Ut in omnibus glorificetur Deus!» (Reg. S. Benedicti.)

[1] A perzsák rabolták el Jeruzsálemből. Bard. V. 171.
[2] Nagyböjt 5. hetének csütörtökén. Bard. V. 157.
[3] Kosmas, a szerzetes. Bard. V. 53, 173, 175.

FÜGGELÉK.

I.

Patrológusok a patrológiáról.

1. Joannes Baptista *Láng*. Budae, 1809. Patrologia quam in regia scientiarum Universitate Hungarica Pestiensi praelegit. — Indignum quippe est Theologo, ad probandum uti Patrum Sententiis, quae ex apocryphis saepe, aut interpolatis mutilisque operibus, aut idmodi desumptae sunt, quae num genuina sint? hodiedum controvertitur. — Caput VIII. Opera Ss. Patrum *A)* ad usum mere dogmaticum et quidem *a)* opera, in quibus plura dogmata pertractantur *b)* opera, quae dogmata singularia exhibent. Opera SS. Patrum *B)* ad usum polemicum et quidem *a)* contra Gentes *b)* contra Judaeos *c)* contra Haereticos generatim *d)* contra Haereticos in specie. Opera Ss. Patrum ad usum Exegeticum et quidem *α*) quae continent praecepta de Ss. Scripturis rite applicandis *β)* Opera, medio quorum versiones Scripturae vel collectae servantur, vel in quibus novae adornantur, vel erroneae emendantur. *γ)* Opera, quibus Ss. Scripturae explanantur, loca obscura illustrantur, quae inter se pugnare videntur, conciliantur, et quidem *a)* in Vetus Testamentum. Opera Ss. Patrum exegetica *b)* in Novum Testamentum. Opera Ss. Patrum, quae spectant ad Ethicam Christianam. Opera Ss. Patrum moralia, quae spectant ad Jurisprudentiam divinam. Opera Ss. Patrum ad Prudentiam Theologicam, seu Theologiam pastoralem in specie *b)* Catecheticam. Opera Patrum ad Theologiam Pastoralem *c)* Homileticam. Opera Ss. Patrum Ascetica, item quae ad Theologiam Mysticam pertinent. Opera Ss. Patrum, quae ad Disciplinam Ecclesiae praesertim Veteris spectant. (Ma bizonyára külön fejezetet írna a szerző e címmel: Opera Patrum ad sociologiam.) — Primum noscendi erunt Patres, dein intelligendi, demum . . . ad usum theologicum applicandi.

Patrologia: Scientia historica — critica — theologica de Patribus. — *Theologia patristica:* tudomány, melynek tárgya *Isten*, még pedig az egyházatyák tanításai alapján. *Patrológia* tudomány, melynek tárgya: az *egyházatyák*. A *patrológia* feladata: docere, quomodo ope regularum patrologicarum ex veterum monumentis Patrum fidei dogmata deducantur, illustrentur, stabiliantur. (IV, XIII, 1, 2. és 3. lapok).

2. *J. Alzog*, Handbuch der Patrologie, Frib. Brisg. 1876.[3] — *Magyarra fordította* a csanádi növendék papság magyar gyakorló iskolája: A patrológia kézikönyve vagy a régibb keresztény irodalom története. I. rész 1880. II. rész 1881. Temesvár.

A II. kötet előbeszédében panaszkodnak a fordítók, mily kevés megértésre talált munkájuk.

A keresztény irodalomtörténet egyesíti magában a régibb értelemben használt patrológiát (biographia és bibliographia) és patrisztikát (az atyák hit- és erkölcstudománya) és így határozható meg: «A keresztény irodalom keletkezésének, fejlődésének, tökéletesedésének, virágzásának vagy hanyatlásának története az egyháztörténet által is elfogadott *első*, görög-római időszakban». (I. k. 1. l.).

3. *Károly János* székesfehérvári apát-kanonok, az egyházjog- és egyháztörténelem tanára: Az ős keresztény irodalom monographiája. I. kötet. Budapest 1888. XXXII + 253 l.; II. kötet Budapest, 1890. XIX + 297 l. — Az *első nyomtatásban megjelent önálló magyar nyelvű patrológiai kézikönyv*. Dr. Pauer János székesfehérvári püspök így ír a szerzőhöz: «Nagy örömünkre szolgál egyházi engedélyünket megadni ezen munka számára, amely tárgyánál fogva, úgy hisszük úttörő, s ez idő szerint egyedül álló lesz nemzeti irodalmunkban». — E munka néhány fejezetének címe. A pogány görög irodalom jelleme;

A pogány latin irodalom jelleme ; A pogány görög irodalom és a kereszténység ; A keresztény görög és latin irodalom közötti különbség ; A kereszténység nem oka a pogány római kultúra és irodalom hanyatlásának ; A kereszténység nem okozta a római birodalom bukását ; Az őskeresztény írók vonatkozása egyes dogmákhoz és tanokhoz ; Az őskeresztény szónoklati irodalom ; A keresztény bölcsészet kezdetei és a pogányság teológiája ; A kereszténység közművelődési és irodalmi potentiája ; A kereszténység és a mozaismus. — Véleményem szerint ezeket a pontokat — természetesen a jelenlegi kutatások és meglátások figyelembevételével — tárgyalnunk kell a patrológiában, mert csak így világíthatjuk meg az egyházíróknak és koruk történetének kölcsönös viszonyát, hatását. Az anyagot e pontokhoz nem annyira egyháztörténeti kézikönyvekből, mint inkább az idevonatkozó szakszerű monográfiákból meríthetjük. (I. k. III., XXI — XXXI. és II. k. XIII. l.).

4. *Dr. Josephus Rézbányai.* Compendium patrologiae *et* patristicae una cum selectis partibus ex operibus ss. patrum classicis. (Pécs, 1894) (Bard. I. 23. említi ezt a munkát.) — *Patrologia* = scientia exhibens ea, quae requiruntur ad rectum Ss. Patrum in Theologia usum. — Patrologia est quodam modo Hermeneutica Patristicae (critica patristica). *Patristica* est scientia pertractans scripta a Ss. Patribus posteritati transmissa ; est disciplina theologica e scriptis Ss. Patrum (ope regularum Patrologiae) eruens ea, quae ad fidem orthodoxam moresque recte formandos et disciplinam tuendam pertinent eamque in justum redigens ordinem, seu : Theologia patrum. — (E meghatározások szerint a patrológia feladata megadni azt az elméleti tudást, mellyel megállapítjuk, melyek az atyáktól ránkmaradt eredeti irodalmi művek, a patrisztika feladata pedig megfelelő kritikával kiválasztani ezekből a teológiában felhasználható anyagot.) A szerző a patrológiát és patrisztikát együttesen tárgyalja ; munkájának beosztása a következő : elméleti patrológia (itt többek között igen használható a következő fejezet : De seligendis Ss. Patrum operibus pro specialibus finibus : dogmaticis, moralibus, polemicis etc.) ; következnek az egyes egyházírók egyenként, irodalmi működésükkel, csak rövid jellemzéssel ; az egyházírók tanítását pedig az egyes korszakok végén összefoglaló keretben ismerteti. (XII. és 2. lapok).

5. *Ubaldo Mannucci,* Istituzioni di patrologia, Roma, 1920. Comunemente si suole ancora distinguere fra *patrologia e patristica:* questa seconda, in tal differenza, si considera come «l'esposizione sistematica delle prove dedotte dagli scritti patristici in dimostrazione dei dogmi cattolici», mentre la prima studia direttamente, per sè medesimi, gli scritti patristici e, in relazione ad essi, la vita dei loro autori. Tale distinzione viene ancor più approfondita da alcuni moderni che soglion considerare senz'altro la patrologia e la patristica, come parti, rispettivamente, della «storia letteraria cristiana» e della «storia dei dogmi». Ma praticamente e per lo scopo del nostro studio, è opportuno far coincidere la patristica con la terza funzione, l'esegetica, della patrologia.

Cosí intesa la patrologia ci si rappresenta come la «trattazione storica, critica ed esegetica degli scritti patristici» : in quanto *storica* deve fornirei la cognizione della vita (e del tempo) dei Padri, senza di che spesso i loro scritti sarebbero inintelligibili, e così compie, in parte, la storia ecclesiastica (biografia) ; in quanto *critica* deve enumerare e descrivere le loro opere, discernendo le genuine dalle spurie (bibliografia) ; in quanto *esegetica* deve esporre, almeno sommariamente, il contenuto e il valore dogmatico dell'opera dei Padri (ermeneutica).[1] (I. rész 1. l.).

6. *Otto Bardenhewer,* Geschichte der altkirchlichen Literatur, Freiburg in Breisgau, I. 1913. — 1. An dieser Stelle kommt es darauf an, festzustellen, dass die *alte Patrologie* eine Geschichte der altkirchlichen Literatur, d. h. der theologischen Literatur des Altertums, welche auf dem Boden der kirchlichen Lehre steht, war oder doch sein wollte. Die Darstellung pflegte im allgemeinen nicht sowohl von literarischen als vielmehr von theologischen Gesichtspunkten beherrseht zu sein. Die Patrologie . . .

[1] E dunque la patrologia, così intesa, nella sua terza funzione, scienza eminentemente ecclesiastica e si riconnette alla dottrina cattolica circa la tradizione del *depositum fidei* e circa i suoi *loci,* di cui uno sono appunto i *Patres.* A ragione perciò il Bardenhewer osserva, che, se si vuol rimodernare questo titolo di *patrologia,* non può sostituirvisi quello di «storia della letteratura *cristiana* antica,» ma bensì quello di «storia della letteratura *ecclesiastica* antica», com'egli ha intitolato l'opera sua maggiore : poichè il soggetto che questa «letteratura» riguarda, non può essere che la Chiesa, in quanto custode di quel *depositum*». Cfr. I. Stiglmayr, *Altkirchliche und altchristliche Literaturgeschichte,* in «Zeitschr. f. kath. Theologie» 1916. p. 103—121. Soltanto osserviamo che per lo scopo del nostro studio, l'espressione «letteratura» sarebbe troppo vaga e indeterminata.

sogar lange Zeit hindurch sehr geneigt gewesen, sich als eine blosse Hilfswissenschaft der Dogmatik zu betrachten ... Erst nach und nach ist es der Patrologie zum Bewusstsein gekommen, daß sie ihrer formalen Seite nach eine historische Wissenschaft ist, welche als solche an die allgemeinen Gesetze historischer Forschung und historischer Darstellung gebunden bleibt. A történettudomány haladása jó hatással volt a patrológiára is. Auch die Notwendigkeit einer Berücksichtigung der nicht-kirchlichen Literatur des Altertums ließ sich nicht mehr verkennen. — Der Entwicklungsgang der altkirchlichen Literatur war wesentlich bedingt und getragen von dem Kampfe gegen die antichristliche und antikirchliche oder häretische Literatur. — Vertreter der *altchristlichen* Literaturgeschichte aber haben neuerdings, in kritischen Referaten über die erste Ausgabe des vorliegenden Bandes, der Patrologie oder *altkirchlichen* Literaturgeschichte, in schroffen Worten das Recht bestritten, die nicht-kirchliche oder häretische Literatur in den Bereich ihrer Betrachtung zu ziehen. Die Argumentation erschöpfte sich in Hinweisen auf den Namen «Patrologie». (I. 19—21).

Ausser Lehrbüchern der Patrologie sind auch Lehrbücher der «Patrologie und Patristik» erschienen (Rézbányay, 1894) ... Der Gebrauch des Wortes Patristik hat im 19. Jahrhundert stetem Schwanken unterlegen ... Der lutherische Theologe Buddens (gest. 1729): «Per theologiam patristicam intelligimus complexum dogmatum sacrorum ex mente sententiaque patrum, inde ut cognoscatur, quo pacto veritas religionis christianae conservata sit in ecclesia ac propagata». — 2. *Die moderne altchristliche Literaturgeschichte.* ... wurde von protestantisch-rationalistischer Seite an die Stelle der Patrologie gesetzt. *Krüger:* «Die Geschichte der altchristlichen Literatur lehrt die schriftstellerischen Erzeugnisse des christlichen Geistes auf dem Boden der alten Welt unter rein literarischen Gesichtspunkten, ohne Rücksicht auf ihre kirchliche oder theologische Bedeutung, einzeln und im Zusammenhange ihrer Formen kennen und würdigen. Sie unterscheidet sich somit von der Patrologie, die mit dem der Dogmatik entnommenen Begriffe des «Kirchenvaters» arbeitet und nach Auswahl und Behandlung des Stoffes sich als eine Disziplin der katholischen Theologie darstellt» ... *Overbeck:* eine «christliche Urliteratur» ist streng zu scheiden von der später auftretenden und auf ganz anderem Stamme erwachsenen «kirchlichen Literatur». *Krüger:* die «urchristliche Literatur» ist durch die gnostische Literatur abgelöst worden, und auf die gnostische Literatur ist erst die «kirchliche Literatur» gefolgt. *Harnack:* «Eben weil die Kirche vorgab, stets dieselbe gewesen zu sein und zu bleiben, musste sie ihre Gegenwart immer wieder in die Vergangenheit versetzen und stets daran arbeiten, diese auszutilgen. Weil sie behanptete, sie sei immer das gewesen, was sie heute ist, durfte sie das nicht gelten lassen, was sie einst wirklich gewesen war». Die Konsequenzen liegen zu Tage. Ein kirchlicher Glaube, welcher trotz aller äusseren Entfaltung stets wesentlich derselbe gewesen und geblieben wäre, ist eine durchaus unhistorische Fiktion. Die sog. Kirchenväter waren nur Träger oder Vertreter persönlicher und sehr wandelbarer Meinungen. Ein Glaube, den sie hätten bezeugen können, war gar nicht vorhanden ... Die Unterscheidung zwischen kirchlich und nicht-kirchlich, orthodox und häretisch entbehrt aller inneren Berechtigung, aller sachlicher Begründung. Eben das, was heute noch als kirchlich galt, ist vielleicht morgen schon von der Kirche selbst als häretisch gebrandmarkt worden. — Mit diesen Thesen ist allerdings, das bedarf keines weiteren Beweises, der alten Patrologie der Boden entzogen.

In der alten Patrologie drängt sich allenthalben der theologische und kirchliche Gesichtspunkt vor, in der modernen altchristlichen Literaturgeschichte soll mehr oder weniger ausschliesslich der literarische Gesichtspunkt Führer und Leiter sein. Mit andern Worten: dort wird der Inhalt, hier wird die Form der Literatur bis zu einem gewissen Grade der alles betrerrschende Mittelpunkt der Darstellung. Ihrer Natur nach schließen diese Gesichtspunkte sich keineswegs gegenseitig aus; man wird vielmehr sofort geneigt sein, der Darstellung die Palme zuzuerkennen, welche nach Möglichkeit sowohl der Form wie auch dem Inhalte der Literaturwerke Rechnung zu tragen sucht. — *Schlussfolgerungen.* Es ist nicht zu leugnen, daß die Patrologie oder altkirchliche Literaturgeschichte manche Versäumnisse früherer Tage wieder einzuholen hat. Sie hat vor allem weit mehr als bisher eine geschichtswissenschaftliche Erfassung und Durchdringung ihres Gegenstandes anzustreben, den pragmatischen Zusammenhang der literarhistorischen Tatsachen verstehen zu lernen und verstehen zu lehren, nicht mehr bloss die Schriften der einzelnen Väter und wiederum die einzelnen Schriften der Väter für sich zu betrachten, sondern auch die gemeinsamen treibenden Kräfte und die wechselnden zeitgeschichtlichen Beziehungen aufzudecken. Sie hat ausserdem weit mehr als bisher den jedesmaligen Formen der litera-

rischen Produktion, der Enstehung wie der Entwicklung derselben, ihr Augenmerk zuzuwenden. — Aber zu einem Bruch mit der Vergangenheit, zu einer Umgestaltung von prinzipieller Tragweite liegt kein Grund vor. Denn nicht allgemein gültige Erwägungen wissenschaftlicher Art, sondern sehr bestrittene dogmengeschichtliche Voraussetzungen waren es, welche den Anstoss dazu gaben, die alte Patrologie durch die moderne altchristliche Literaturgeschichte zu ersetzen. Man verlange also nicht im Namen der Wissenschaft, was nur eine Forderung persönlicher Ansichten ist. Krüger kennzeich ete meine Ausführungen mit den Worten: «Keine wissenschaftlichen, sondern katholisch-kirchliche Gesichtspunkte» (Bard. I. 36). Er nennt «wissenschaftlich», was sonst rationalistisch, und «katholisch-kirchlich», was sonst positiv christlich heisst... Krügers «Geschichte der altchristlichen Literatur» ist auf die dogmengeschichtlichen Konstruktionen Harnacks aufgebaut, und meine «Geschichte der altkirchlichen Literatur» gründet sich auf die bekanntlich nicht bloss in katolischen Kreisen geteilte Überzeugung von der göttlichen Herkunft der Kirchenlehre und ihrer ungetrübten Fortpflanzung in Laufe des Altertums. Das ist der Gegensatz, und zwar der ganze Gegensatz, freilich weit und tief genug. Es stehen sich zwei Geistesstrebungen gegenüber, zwischen denen kein Bund zu flechten ist. Der eine erblickt das höchste Schiboleth der Wissenschaftlichkeit in der Ungläubigkeit und Offenbarungsfeindlichkeit, die andere schämt sich nicht, zu bekennen, daß sie im Dienste der Offenbarung, des Christentums und der Kirche stehen will. Trotz alledem wäre wenigstens bezüglich des Namens der umstrittenen Disziplin eine Verständigung nicht gerade ausgeschlossen... in jüngster Zeit hat man auch katholischerseits sogar eine gewisse Vorliebe für die Benennung «altchristliche Literaturgeschichte» bekundet... Der Name «Altkirchliche Literaturgeschichte» oder «Patrologie» enthält von vornherein schon ein Bekenntnis zu positiv christlichen Anschauungen. Der Name «Altchristliche Literaturgeschichte» hat einen neutralen Klang, ohne theologische oder dogmatische Färbung... Und wenn von «altchristlicher» Seite ausdrücklich erklärt wird, bei dem «altchristlich» handle es sich um «die Ausmerzung eines Restes dogmatischer Vorurteile», so wird der andern Seite das Recht nicht vorenthalten werden können, in und mit dem «altkirchlich» Verwahrung einzulegen gegen pseudowissenschaftlichen Übermut. Ausschlaggebend jedoch wird die Erwägung sein und bleiben müsse , daß man die Dinge beim rechten Namen nennen soll. Die noch erhaltene Literatur des christlichen Altertums ist nun einmal sozusagen durchweg theologischen und, von einem verschwindend kleinen Bruchteil abgesehen, zugleich auch kirchlichen Charakters. Und der theologisch-kirchliche Charakter ist es, welcher dieser Literatur nicht nur ihr eigentümliches Gepräge gibt, sondern auch ihre Bedeutung für alle folgende Jahrhunderte sichert. «A potiori fit denominatio.» Mit dem Namen «christlich» ist dieser Schriftenbestand nicht ausreichend gekennzeichnet. Mit dem Prädikate «Christen» sind diese Schriftsteller selbst nicht zufrieden gewesen... Mehr oder weniger alle und insbesondere alle höher ragenden Gestalten unserer Literaturgeschichte haben vielmehr selbst Anwälte und Wortführer der Kirche sein wollen und sind hinwieder von der Kirche als Zeugen und Gewährsmänner der kirchlichen Lehre anerkannt und beglaubigt worden und haben deshalb von jeher die Namen getragen: «Kirchenväter», «Kirchenschri.tsteller», «Kirchenlehrer.» (I. 23, 28—30, 34, 35—37 lapok.)

7. *F. Cayré*, A. A., Précis de patrologie, Histoire et doctrine des pères et docteurs de l'Église, 2 kötet, Paris 1927. — L'auteur s'est proposé de grouper en un seul ouvrage des éléments succincts (rövid) mais précis (szabatos) 1. d'histoire et de littérature patristiques; 2. d'histoire des dogmes et de théologie positive; 3. d'histoire et de principes de la spiritualité. — Dans l'histoire des doctrines nous ferons entrer la *morale* et la *spiritualité*. Ce point était trop négligé depuis, que les théologiens ont été amenés, par les nécessités de la lutte contre le protestantisme, à étudier presque exclusivement les Pères en vue d'y trouver l'affirmation des dogmes mis en doute par lui. De nos jours, cepandant, elle a attiré l'attention des historiens comme des ascètes. — L'oeuvre de synthèse que nous avons essayé, sinon de réaliser, au moins d'esquisser, aura un autre avantage. Nous ne présentons pas les Pères d'un point de vue unique et exclusi , comme on le fait d'ordinaire, soit dans leur action extérieure et leur influence générale à la manière de l'historien, soit dans leur activité litteraire et doctrinale comme le fait, chacun dans sa sphère, le critique ou le théologien, soit encore, avec les auteurs spirituels, dans leur vie intérieure et leur enseignement mystique. Nous avons groupé ces points de vue et, ce faisant, il nous semble que la figure de ces vrais hommes d'Eglise s'illumine, devient plus rayonnante, et qu'ainsi est accrue leur influence profonde. De la sorte, sans effort, par le seul fait de

la méthode employée, le présent ouvrage peut contribuer avec efficacité à cette formation générale du prêtre qui est le but du Grand Séminaire.

La Patrologie est cette branche de la science sacrée qui étudie la vie, les écrits et les doctrines des auteurs orthodoxes de l'Antiquité chrétienne. Nons entendons par *Antiquité chrétienne* les huit premiers siècles de l'Eglise . . . non seulement les siècles des persécutions, mais encore celui de Constantin et de Théodose et même ce que l'on est convenu d'appeler le *Haut Moyen-Age*, jusqu'après Charlemagne. Le *Moyen-Age* proprement dit ne commence, à vrai dire, pensons nous, qu'avec la dislocation de l'empire carolingien, la développement de la *féodalité* et la formation progressive des grandes nationalités rivales de l'Occident, sous l'égide spirituelle de la Papauté, et au point de vue religieux, par la *séparation d'avec Rome de cette Eglise byzantine* qui a pris, avec l'appui de l'empereur, de tels développements, qu'elle groupe sous son autorité presque tout l'Orient, et s'impose notamment au monde slave, dont la conversion a été retardée jusqu'à cette époque . . . A cet égard, *l'Antiquité chrétienne*, tel e que nous venons de la situer, a son charactère bien propre : la chrétienté, considérée dans les deux grandes fractions qui la composent, le monde *latin* et le monde *grec*, est *une*, malgré les divisions partielles qui la désolent à diverses reprises, pour un temps parfois assez long . . . Les protestants de nuances diverses et les orthodoxes orientaux comme les catholiques les invoquent volontiers, et ce caractère les classe en un rang à part . . .

Ainsi *ancienneté, orthodoxie, sainteté de vie, approbation* de l'Eglise, telles sont les conditions requises pour qu'un auteur soit considéré comme *Père. En pratique*, cependant, ce nom est donné parfois à des auteurs anciens qui ne réalisent qu'imparfaitement les trois dernières de ces conditions, à Tertullien, par exemple, à Origène, à Eusèbe de Césarée, et a quelques autres. Les éminents services que ces hommes ont, par ailleurs, rendus à l'Eglise expliquent ces exceptions.

Objet de la patrologie: la vie des auteurs, les écrits et la doctrine (outre le *dogme* proprement dit la doctrine *morale ascétique et mystique)*. 1. Les points particulièrement mis en lumière par chaque Père, ceux par où il complète ses devanciers ou bien ceux qui font de lui un initiateur ; 2. sa pensée sur les sujets les plus discutés de son temps ou en son milieu, ou encore les renseignements qu'il fournit sur une époque peu connue de nous par ailleurs ; 3. enfin, les points faibles de sa doctrine, ceux qui appellent une interprétation bienveillante ou même qui devraient être expressément condamnés. (I. k. VII, IX., X, XI és 1—5. lapok.)

8. *Basilius Steidle*, O. S. B., Patrologia seu Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae, Friburgi Brisgoviae, 1937.

Compendii ambitus et pretium ne immodice augeretur, a tractandis quibusdam quaestionibus introductoriis, quas tamen non parvi momenti esse censeo, abstinere utilius duxi, scilicet de Sanctorum Patrum in re dogmatica auctoritate, quae quidem quaestio rectius in dogmatica absolvatur theologia, deinde de litteraturae ecclesiasticae ad antiquam litteraturam profanam habitudine.

Patrologia = scientia theologica, quae versatur circa vitam opusque litterarium scriptorum Ecclesiae antiquae. Patrologia essentialiter est disciplina *historica*. Pars quaedam obiecti materialis Historiae Ecclesiae antiquae, scil. *litteratura* antiquae Ecclesiae, specialiter tractatur. Jam patet «Patrologiae» nomini, quod exinde ab 1750 prima vice a Protestantibus est usurpatum, praefere dum esse nomen «Historiae antiquae litteraturae ecclesiasticae». — Inter litteraturam ecclesiasticam recensemus omnia scripta, quae ab auctoribus christianis intra spatium mundi *graeco-romani* exinde a fine saeculi primi usque ad *Theodorum Studitam* († 826) in *Oriente* et *Isidorum Hispalensem* († 636) in *Occidente* sunt composita. De accuratioribus terminis potest disputari . . . Tractanda est *litteratura haeretica*, quatenus a scriptoribus ecclesiasticis allegatur vel impugnatur. — *Methodus.* Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae, prout est disciplina historica, propria caret methodo, sed eandem adhibet methodum ac Historia ecclesiastica. Debet ergo esse *critica,... obiectiva,* . . . tandem *genetica.*

Patres vocati sunt iam ab antiquissimis temporibus episcopi in synodis congregati, quatenus defendunt, servant, testantur, exponunt et tradunt doctrinam revelatam. Exinde a Vincentio Lerinensi († c. 450) patres appellati sunt scriptores antiquae Ecclesiae, qui excellunt doctrina orthodoxa, vitae sanctitate et approbatione ecclesiastica. Iuxta istam definitionem Tertullianus et Origenes iam non possunt vocari patres. Attamen in isto sensu strictissimo iuxta praxim hodie inter theologos vigentem vox pater a nobis in Com-

pendio non usitatur, nisi sit sermo de sanctis magnisque doctoribus Ecclesiae orientalis et occidentalis. Patres vocamus *hodie* scriptores Ecclesiae antiquae, qui saltem aliquo tempore per vinculum fidei et caritatis Ecclesiae adhaeserunt testesque sunt veritatis catholicae. In isto sensu e. gr. Tertullianus, Origenes, Eusebius Caesariensis ali que de facto patres vocantur. In isto sensu in Compendio voce «Pater» utimur. (V, 1. és 9. lapok.)

II.

Bűnbánati fegyelem a kereszténység első három századában.[1]

Cyprianus és Origenes határállomást jelentenek az ókeresztény bűnbánati fegyelem történetében. A Nyugat és a Kelet tipikus képviselői ők ; a bűnbánati fegyelemnek náluk kijegecesedett formája lényegében ugyanaz marad továbbra is, s a kapcsolatos dogmatikai felfogásuk irányadó a jövőre.

Értekezésünk legfontosabb eredménye : a bűnbánati fegyelem történetében a folytonosság megállapítása. A legrégibb idők hiányos és homályos adatainak ellenére kimutatható a fejlődésnek szilárd egyenes vonala, amely az apostoli korból átvezet a későbbi századokba. Ez a vonal fejlődést mutat, de törések és ellenmondások nélküli fejlődést, s új kezdeményezéseket, melyek nem erőszak, hanem csak külső körülmények hatására indultak meg. A bűnbánati fegyelemnek Mt. 18, 15—18. soraiban megállapított elemei mindig ugyanazok maradnak : a bűnös megfeddése és fáradozás megjavulása érdekében, súlyos esetekben a közösségből kizárás, visszavétel és megbocsátás a vezeklés alapján («Megkötés és feloldozás»). Ezt az eljárást tanusítják Pál, Ignác, a Didache éppúgy, mint a III. század írói.

Téves az az állítás, hogy az Ősegyház, mint a «szentek Egyháza» visszavonhatatlanul kizárt a közösségéből minden súlyosan vétkezőt és vétkét «meg nem bocsáthatónak» tekintette. Ez a még ma is többek által axiómaként hangoztatott vélemény bizonyos szövegek téves magyarázatán alapul és megdől ellenkező nyilatkozatok és tények hosszú sora következtében. A Zsidókhoz írt levél, János I., Kelemen II., az Epistola Apostolorum, Jusztin, Irenaeus nem idézhetők tanukul az evangéliumok szellemével teljesen ellentétes merev rigorizmus mellett. Súlyos félreértés azt tanítani, hogy Hermas volt az első, aki a megkeresztelt bűnösök számára a megbocsátás lehetőségét hirdette, de ő is csak kivételes esetekben ; Hermas éppen ellenkezőleg a bűnbocsánat utolsó lehetőségének megragadására figyelmezteti a kereszténveket. Nem igaz az, hogy Callistus pápa a «szent Egyház» eszméjének feladásával az első volt, aki a testiség bűnét elkövetők számára az Egyházat megnyitotta ; az sem igaz, hogy egy emberöltővel később Cornelius és Cyprianus voltak az elsők, akik ezt az engedékenységet a hittagadókra is kiterjesztették, valamint az sem, hogy Origenes elvi jelentőségű óvást tett a kapitális bűnöket elkövetőknek adott egyházi bocsánat ellen. A «meg nem bocsátható» bűn fogalma abban az értelemben, hogy egyes bűnök tárgyi súlyosságuk miatt nem nyerhetnek bocsánatot, nem pedig a szükségesnek tartott elégtétel elégtelensége miatt, a montanista Tertullianus kitalálásaként jelenik meg először, sőt — a meg nem bocsáthatóság igazolására — valószínűleg tőle származnak még az «Isten elleni bűn» és az ú. n. tria peccata capitalia fogalmak is.

A halálos bűnök megbocsátásának feltételei fölötte súlyosak. A bűnösnek először is megtérése őszinteségét kell hosszabb ideig tartó vezeklés által kinyilvánítania és csak ezután bocsátható az egyházi penitenciához, amikor is tovább kell vezekelnie, ameddig az általa végzett elégtétel megfelel az elkövetett bűn súlyosságának. Ha ezt a követelményt nem teljesíti, a penitenciához, illetőleg a rekonciliációhoz nem engedhető. Hermas óta bizonyítható, hogy ez a penitencia egy ember életében csak egyszer volt engedélyezhető, mert egy második visszaesés a megtérés komolyságába vetett bizalmat megrendíti ; de a visszaesést kivéve, még a legsúlyosabban vétkezők számára is nyitva áll a penitencia és a megbocsátás, ha jó akarat van bennük. A II. század 2. fele óta néhány püspöknél megnyilvánuló rigorizmust nem szabad általánosítani és az egész Egyház eljárásaként értelmezni. A paenitentia secunda mása a keresztségnek, s miként ez : eszköz kivétel nélkül minden bűn bocsánatára.

[1] Poschman Bernhard munkájából (Paenitentia secunda. Die kirchl. Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes. Bonn, 1940, 496 p.) a szerző összefoglalását közlöm.
Az átdolgozó.

Kérdésünkhöz: létezett-e az egyházi penitencia, csatlakozik egy másik kérdés: mi az egyházi penitencia lényege, más szavakkal: melyek a bűnbocsánatot eszközlő tényezők. Mennyiben eszközli a bűnbocsánatot a vezeklő személyes cselekedete és mennyiben az Egyház közreműködése? A rendelkezésünkre álló adatok alapján állíthatjuk-e az ókeresztény bűnbánati fegyelemről a szentségi jelleget? E téren is egymással mereven szembenálló nézeteket találunk. Kutatásunk bizonyos értelemben közvetítő eredményhez vezetett, vagyis megállapítja mind a személyes, mind az egyházi közreműködés érvényesülését.

Az ősegyház felfogása szerint a bűnbocsánat legközelebbi ható oka a bűnös személyes, fáradságos közreműködése. Penitenciát végezni jelentése: Istent kérlelni, őt kiengesztelni, az adósságot lefizetni; ezáltal különbözik a penitencia a keresztségtől, amelyben Isten szabad kegyelmi aktussal az adósságot egyszerűen elengedi. A «jóvátétel» vagy «megvezeklés» gondolatát gyakran annyira hangsúlyozzák, hogy a bűnöknek általuk történő elengedését már egyáltalán nem «bocsánatként» értékelik, úgyhogy bűnbocsánatot inkább csak a keresztségnek tulajdonítanak. Ez az önmagában jogosult felfogás azonban tévessé lesz, ha nem ügyelünk a «bocsánat, megbocsátás» szónál a különböző nyelvhasználatra. Ha abból a megállapításból indulunk ki, hogy a penitencia lényege az elégtétel, mit Isten a megbocsátás feltételeként követel, akkor következetesek az itt következő és hasonló kijelentések: Egyedül Isten gyakorolhat irgalmasságot. Egyetlen ember sem, még az egyházi elöljárók sem engedhetnek el és ajándékozhatnak a bűnösnek, mert egyedül Isten rendelkezhetik. Ő jogosult megítélni, vajjon és mikor tette magát méltóvá a bűnös a megbocsátásra. Hermas szerint (Sim. VII 4—5.) az Úr akkor törli le a vezeklő bűneit «... cumque sustinuerit tribulationes sibi supervenientes ... si (Deus) viderit cor paenitentis mundum ab omni malo negotio».

Az elmondottak alapján az a vélemény alakulhat ki, hogy a penitencia csak az Isten és a bűnös között lejátszódó ügy, tehát az Egyház közvetítése kikapcsolható, vagy legalább is felesleges. Ez a vélemény azonban elsietett és jogosulatlan. Egy probléma megoldásánál ugyanis nem elegendő csak egyik oldaláról nézni a nehézséget: jelen esetünkre alkalmazva ezt az elvet: éppúgy nem járunk el helyesen, ha nem tekintjük egész horderejét azoknak a kijelentéseknek, melyek csak Istennek tulajdonítják a megbocsátást, mint ha nem vesszük tekintetbe azokat a tanuskodásokat, melyek szerint az Egyház is megbocsátja a bűnöket és az üdvösség elnyerését az általa adott megbocsátástól teszi függővé.

Közelebbről szemügyrevéve az Egyházra tartozó tevékenységet a penitenciával kapcsolatban, kettős működése állapítható meg. Először is kötelessége a bűnös fáradságos töredelmét imádságával és compassiójával támogatni. A közbenjáró könyörgés János és Jakab óta a szeretetből fakadó, magátólértetődő kötelezettség. Ereje annál hathatósabb, minél közelebb áll Istenhez a közbenjáró, mint pl. Alexandriai Kelemen «gnosztikusai», Origenes «szentjei» és főleg Isten barátai, a martírok; ez utóbbiak közbenjárásának eredményes voltát az Egyház csaknem bizonyosra veszi. A papok közbenjárásának is különleges hatást tulajdonítanak, mert feltételezik, hogy tisztüknek megfelelő szentséggel és ezért Istennél nagyobb befolyással rendelkeznek. A közbenjáró imádság leghathatósabban a közös istentiszteletben nyilvánul meg, ahol sokak könyörgése az irgalomért esdeklő egyetlen hatalmas kiáltásban egyesül és ahol Tertullianus szerint az «Egyház» által Krisztus, az exorator Patris, imádkozik. Hogy a halálos bűnben lévőn ilyen leghathatósabb módon segíthessenek, ez a tulajdonképeni oka a penitenciával kapcsolatos eljárás nyilvánosságának. A vétkező testvér nyomorúsága az egész közösség ügyévé válik.

A vezeklőkért végzett ezt az egyházi imádságot, fontosságát tekintve («Krisztus imája»; súlyos bűnök esetében a penitencia lényegi alkatrésze), mondhatjuk ugyan tágabb értelemben szentséginek, de semmiesetre sem azonos a későbbi feloldozási imával. Nem haladja túl a vezeklőnek személyes elégtételi fáradozásához nyujtott kiválóan hathatós közbenjárás és támogatás erejét. Távol áll tőle a bűnnek bírói feloldozása, vagy a megbocsátás auktoritativ kieszközlése. «Papi feloldozás» már azért sem, mert a papok imádsága lényegileg nem különbözik a hívők imádságától, az imádság ereje pedig attól függ, hogy mennyire kedves az imádkozó Isten előtt. Csak lassankint, a karizmatikum csökkenésével párhuzamosan, lép előtérbe a papi imádság, midőn gyakorlatilag elsősorban a papok szerepelnek közbenjáróként és segítőként, s így általában az ő imádságuk az Egyház imádsága. Ez a mozzanat azonban az elvi értékelésen különösebben nem változtat.

Az itt elmondottakkal ellentétben tekintélyi alapon álló, bírói az Egyház második tevékenysége a penitenciára vonatkozólag: a halálos bűnben lévővel kapcsolatos fegyelmi eljárás. A «papok imádsága» — miként általában a testvéri közbenjáró imádság — egyedül

magában véve csak kisebb bocsánatos bűnök megbocsátását tudja kieszközölni. A halálos bűnök eltörléséhez a személyes elégtételen és ennek az Egyház közbenjárása által történő támogatásán kívül szükséges az oldás és kötés hatalmának gyakorlása az exkommunikáció és a rekonciliáció aktusaiban, mert az Egyháznak önfenntartása érdekében közösségéből a méltatlant ki kell zárnia és csak megfelelő elégtétel után szabad ismét kegyelemben visszafogadnia. Ez a visszavétel már most a bűn valóságos megbocsátását jelenti, még pedig azt a bocsánatot, amelyet az Egyház elsősorban magából kiindulólag engedélyez. Ez a megbocsátás nem esik egybe okvetlenül az Isten által történő megbocsátással oly értelemben, mintha a rekonciliáció aktusa éppúgy direkte kieszközölné Istennél a bocsánatot, miként a keresztség aktusa. Sőt inkább, minthogy az exkommunikáció egyházi büntetés, amely Istennél a büntetendőséget már feltételezi, éppen ezért a rekonciliáció önmagában véve ettől az egyházi büntetéstől való feloldozás és így az egyházi, de nem közvetlenül az isteni megbocsátás is. Ez semmit sem változtatja meg azt az elvet, hogy Isten csak akkor bocsát meg, ha megfelelő elégtétel által kiengesztelődött. Ezek figyelembevételével az Egyház csak abban az esetben adhatja meg a rekonciliációt, ha meg van győződve, hogy a bűnös által végzett elégtétel elegendő, vagy, hogy Origenesszel szóljunk: «ha egyszer már az Isten megbocsát»; különben az általa adott rekonciliáció: inrita et falsa pax (Cyprianus). A kemény és hosszúra nyúló vezekléseknek végső okát ebben a felfogásban találjuk meg és ebből magyarázhatjuk meg azt az aggodalmat, sőt lelkiismereti kényszert, amellyel a püspökök az előírt elégtétel megtörténtét tudakolták és az itt mondottakból érthetjük meg azt is, hogy milyen nagy nehézséget okozott a súlyosan beteg vezeklők rekonciliációja abban az esetben, ha az előírt szabványos vezeklést elvégezni még nem tudták. Mindezt figyelmen kívül hagyja az, aki a rekonciliációt egyszerűen a későbbi teológiai felfogás szellemében az isteni megbocsátás tekintélyi alapon történő hatásaként értékeli. Még nagyobb tévedés az a vélemény, hogy a rekonciliáció csupán a földi (evilági) Egyház tevékenységének aktusa, csak mintegy gyakorlati következtetés magatartására nézve oly bűnössel szemben, akit Isten a kegyelem állapotába valószínűleg visszahelyezett. Ha a rekonciliáció az isteni megbocsátásnak nem is hatóoka, de mégis — miként tanuságtételek alapján többé-kevésbbé világosan bizonyítható — annak feltételezése vagy feltétele. Ennek oka: az Egyház az üdvözülés nélkülözhetetlen eszköze. Itt a földön kizárólag az egyházi közösség az isteni kegyelem működésének helye. A keresztény meggyőződés kezdettől fogva vallotta tartalmilag az extra ecclesiam salus non est felfogást (v. ö. János I. 1, 3). Amiként tehát az eretnek és szakadár számára nincs üdvösség, mert az Egyház üdvözítő közösségétől elszakadtak, éppúgy nincs az exkommunikált súlyos bűnös számára sem. Ezért magától értetődő a vezeklő mindenkori igyekezete az egyházi közösség visszaszerzéseért. «Miként tudok az Egyházba visszatérni?» Ezt a kérdést veti fel az aggódó bűnös Origenesnél, majd ugyanakkor a másikat: Miként kapok Istentől bocsánatot? Kifejezetten az Egyházba történő visszavételi aktus javára írják azt a hatást, hogy a bűnös ismét részesül a Szentlélekben (Tertullianus, Cyprianus, Alexandriai Dionysius). Ez a meggyőződés annyira általános volt, hogy Stephanus pápa óta — aki az eretnek-keresztelési vitában Cyprianusnak ellenfele volt — hosszú időn keresztül a reconciliatoria manus impositiót (a rekonciliációnál alkalmazott kézrátételt, vagyis rekonciliációt) egyszerűen egyenlővé tették a bérmálással, mert mindkettőben ugyanazzal a ritussal történt a Szentlélek közlése.

A rekonciliáció üdvözítő ereje tehát az Egyház üdvözítő erején alapul. A «Pax cum Ecclesia» az exkommunikáció alól való feloldozás és az ezáltal nyilvánított egyházi bocsánat által — amiben mi a rekonciliáció formai hatását látjuk — a bűnöst ismét a kegyelem szférájába emeli és lehetővé teszi számára az Istennel való békét is. Ebben az értelemben igaz, hogy a «feloldozás a földön» következménye a «feloldozás az égben». A földi Egyházat megnyitó kulcs megnyitja az eget is. És éppen abban rejlik az egyházi penitencia szentségi jellege, hogy az Egyházba való visszavétel aktusa egybeesik a Szentlélek benső kegyelemközösségébe való felvétellel. Ily értelemben a penitencia szentségéről bőséges tanubizonyságot találunk a forrásokban annak a gondolatnak hangsúlyozása ellenére, hogy a bűnöket egyedül Isten bocsátja meg. Az az elgondolás azonban, hogy az Egyház a bűnöket közvetlenül Isten nevében bocsátja meg, nehezen volna az atyákból bizonyítható, és éppen ezért nem ok nélkül a kutatók egy része nem fogadja el. Az általunk tárgyalt korakeresztény írók közül egyedül Tertullianus akarja az egyházi megbocsátó hatalmat közvetlenül az isteni potestasra visszavezetni, de ő is csak abból a célból, hogy bebizonyítsa az egyházi megbocsátás lehetetlenségét.

Az egyházi és isteni megbocsátás egymáshoz való viszonyának részleteire világos fogalmak még hiányoznak. A szükséglet szerint hol a rekonciliáció szükségességét hangsúlyozzák, hol pedig azt az igazságot, hogy egyedül Isten bocsát meg megfelelő elégtétel alapján. Hogy pedig elméleti megoldást keressenek arra vonatkozólag, hogy e két felfogás következményeiben hogyan fér meg egymással, kevés gondot okozott a régieknek. Még azt is vegyük figyelembe, hogy a bűnbánati fegyelem e vonatkozásában náluk található nehézséget a mai kritikusok feleslegesen nagyítják, mivel az akkori felfogásba jogosulatlanul későbbi teológiai fogalmakat visznek bele.

A rekonciliáció értékéről legvilágosabban talán Cyprianus nyilatkozott; szerinte, ami a földön meg van kötve, az meg van kötve a mennyben is, ellenben, ami fel van oldva a földön, az föloldható a mennyben is. Szerinte tehát elvileg rekonciliáció nélkül nincs üdvözülés, míg a rekonciliáció minden esetben megteremti a lehetőséget, hogy Isten megbocsát és megadja az üdvösséget, ha talán csak a túlvilágon elszenvedett hosszú büntetés után is. A rekonciliáció távolítja el az akadályt a megbocsátás útjából. Ha már most figyelembe vesszük azt, hogy a későbbi elgondolástól eltérőleg Cyprianus a «megbocsátást» csak minden büntetés teljes elengedésében látja megvalósulva, akkor megállapíthatjuk, hogy véleménye gyakorlatilag lényegében voltaképen azonos a későbbi tanítással, amely szerint a szentségi feloldozás megszünteti a reatus culpae-t és a reatus poenae aeternae-t, de nem szükségképen a reatus poenae temporalis-t is. Hogy Cyprianus a rekonciliáció hatását Isten döntésétől teszi függővé, az lényegében csak annyit jelent, hogy ő Istenre bízza az ítéletet a bűnös méltó voltáról. Az irgalmas Isten pedig mindig megbocsát, ha a bűnös a megfelelő elégtétel elvégzésével erre érdemes. Még a jelenlegi tanítás szerint is a feloldozás hatása — bár ex opere operato történik — függ a bűnös érdemes voltától, amit azonban embernek emberről teljes bizonyossággal megállapítani sohasem áll módjában. Tulajdonképen csak a bűnös érdemes voltáról felállított követelmény mértéke különböző: az ősegyházban nem volt elegendő csupán az őszinte vezeklési készség, érzület hanem a már elvégzett vezeklés volt szükséges. Ámbár, mikor Cyprianus kilátásba helyezi a vezeklés túlvilági kiegészítésének lehetőségét, voltaképen, legalábbis elvben, elismeri a későbbi felfogás jogosultságát.

Más íróknál a rekonciliációnak az üdvösségre való jelentősége ily határozottan nem jut érvényre. Már Hermasnál sem. Bármennyire kifejezésre juttatja is azt a gondolatot, hogy Egyház és üdvözülés egy, szerinte mégis nemcsak azok «vannak megmentve», akiket befejezett vezeklés után a toronyba vettek fel, hanem azok is, akik készek ugyan a vezeklésre, de a vezeklést még nem fejezték be; ez utóbbiak ugyanis, ha nem is magában a toronyban kapnak helyet, de mégis a «torony közelében» vagy a «falakban.» E szerint a vezeklés már magában is — ha lényegének megfelelőleg az Egyházzal való újraegyesülésre törekszik — lehetségessé teszi az üdvözülést, bár az Egyházba való formális felvétel még nem történt meg; a túlvilági megtisztulásra itt is történik utalás. Ez az elgondolás az I. Incétől tanusított gyakorlaton alapszik, amely szerint az Egyház az első századokban azoknak, akik csak halálos veszélyben tértek meg, a vezeklést engedélyezte, de nem a rekonciliációt; és megfelel a contritio perfecta cum voto sacramenti hatásáról szóló későbbi tanításnak. Az alexandriaiaknál még inkább háttérbe szorul a penitencia egyházi tényezője, bár ennek szükségességét elismerik. Tanításaikban a fősúlyt a bűnnek elégtétel által történő kiegyenlítésére és a lélek gyógyítására helyezik, miközben a büntetés további helyéül a túlvilágot jelölik meg. E véleményüknek megfelelőleg az Egyház közreműködését is főleg az elégtételre és gyógyításra vonatkozó segítség szempontjából értékelik. Bár az exkommunikációra és a rekonciliációra vonatkozó sajátos püspöki teljhatalmat nem vonják kétségbe, a főszerep a «lélekkelteli» lelkivezetőnek vagy gyóntatóatyának jut. Itt jelentkezik először a gyónás mint a lelkiismeret feltárása kisebb vétkekre vonatkozólag is; ezt a gyakorlatot eleinte kolostorokban honosították meg, majd később általánossá lett; a súlyos bűnnek megvallása vagy beismerése a nyilvános bűnbánati fegyelemben magától értetődő előfeltétel volt, aminek különösebb hangsúlyozása felesleges volt.

Bár a lényeget érintő elemek ugyanazok voltak, az elmondottak alapján már a III. század közepén a bűnbánati fegyelem két egymástól elütő típusát találjuk. Az egyik nagyobb súlyt helyez az egyházi — szentségi, a másik a morális — gyógyító szempontokra. A kettő összehangolásában van a bűnbánati fegyelem tulajdonképeni problémája. Egy teljes évezred mult el a nélkül, hogy a bűnbánati fegyelem terén Cyprianus és Origenes alapeszméit lényegileg túlhaladták volna, csak a külső megjelenésben észlelhetünk változást. A keleti Egyházban Origenes elgondolása maradt uralkodó. Ez érvényesült messze-

menőleg Nyugaton is, főleg a szerzetesség közvetítésével, megfelelt ugyanis a szerzetesség aszketikus eszményének. Ezenfelül Nyugaton — főleg Ágoston tekintélyének hatására, aki Cyprianus nyomán egyforma határozottsággal védelmezte mind az Egyház szükségességét az üdvözüléshez, mind ennek következményeképen a rekonciliáció szükségességét az üdvözüléshez — az elégtétel fontosságát hangsúlyozták ugyan, egyúttal azonban tudatosabban megmaradtak az egyházi-szentségi tényező döntő jelentősége mellett. Bár utóbb a penitenciáról szóló tanítások, valamint az áthagyományozott patrológiai szövegek olykor kiegyenlítetlenül futnak egymás mellett, sőt talán egymásnak ellenmondanak, mégsem tudták megingatni azt a meggyőződést, hogy a bűnök megbocsátása a rekonciliációval, mint az egyházi vezeklési eljárás befejező aktusával, van összekötve. Csak amikor a meginduló skolasztika hozzáfogott e probléma tudományos megoldásához, akkor ismerték félre egyideig a feloldozás hatását, míg azután Aquinói Tamás végleges szerepét biztosította: forma sacramenti poenitentiae.

(Poschmann munkájának kritikai ismertetései: Hertling L., Bi 1941, 80- 84. és Rahner K., Zk Th 1940, 161.)

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Abaelardus 275
Abecedarius versek 225
Abercius sírfelirata 64
Abgar 56
Acacius, beroeai 186
Acacius, caesareai 137
Acacius-féle szakadás 251, 252, 260
Addaei doctrina 56
Aeneas rétor, gazai 278
Aetheria (Eucheria vagy Egeria) 134
Aetheriae peregrinatio 134
Aëtius, antiochiai 173
Afrahat 191
Agapetus diákonus 277
Agapetus (I.) pápa 252
— könyvtára 252
Agapé 47, 48
Agnellus apát 248
Agrippa Castor 86
Ἀκάθιστος himnusz 286
Akarat 126, 207, 245
— szabadsága 120, 126, 220, 245, 263
Akrostichon 43, 63
Alexander pátriárka 153
Alexius (szent) élete 133
Alzog, I. 288
Ambrosiaster 213
Ambrus, Milánó püspöke 208
Ammonius 123
Ammonius, alexandriai 160
Ammonius Sakkas 122
Amphilochius, ikoniumi 172
Anaphora 194
Anaphora Pilati 53
Anastasius Sinaita apát 282
Anastasius apokrisiarius 281, 282
Anastasius énekszerző 287
Anastasius (I.) pátriárka 276
Anastasius (II.) pátriárka 276
Anasztáz (I.) pápa 197
Anasztáz (II.) pápa 252
Andreas érsek 279
Andreas, krétai 287
Angyalok 77, 212, 213, 256, 271, 273, 285
Anianus 142
Annalisztika 142
Anonymus Mellicensis 24
Antikrisztus 200
Anthropológiai kérdések 281
Antiochus püspök 186
Antiochus szerzetes 279
Antiphonarium missae 255
Antonii vita 129
Antonius remete 150
Antoninus Placentinus 134
Anyagvilág nem örökkévaló 275
Apatheia 112
Ἀποκατάστασις πάντων 122, 158, 172, 213, 221
Apokrif 49
Apokrif apokalipszisek 58
— Péter apokalipszis 58
— Jézus beszéde tanítványaihoz Galileában 59
— Krisztus második eljövetele és a halottak feltámadása 59
— Hermas Pásztora 59
— Pál apokalipszis 61
— Tamás apokalipszis 62
— István apokalipszis 62
Apokrif apostollevelek 56
— Pál-levelek 56
— Barnabás levele 57
— Epistola apostolorum 57
— De dispositione sanctimonii (Epistula Titi) 58
Apokrif «Apostolok cselekedetei» 53
— Pál cselekedetei 53
— Péter cselekedetei 54
— Péter és Pál cselekedetei 54
— András cselekedetei 55
— János cselekedetei 55
— Tamás cselekedetei 55
— Thaddaeus cselekedetei 55
Apokrif evangéliumok 50
— címzés nélküli nem kánoni evangéliumtöredékek 51
— Evangélium a zsidók szerint 51
Apokrif evangélium az ebionitáksz erint 51
— — az egyiptomiak szerint 51
— — Péter szerint 51
— — Tamás szerint 52
— — Bertalan szerint 52
— — Mátyás szerint 53
— — Fülöp szerint 53
— — Barnabás szerint 53
— — András szerint 53
— Jakab protoevangéliuma 53
Apokrif iratok (újszövetségi) 49
Apollinaris, hierapoliszi 79
Apollinaris, laodiceai 175
Apollinaris Sidonius 269
Apollinarizmus 48, 178, 276
Apollonius 129
Apologéták, apológiák, vitázó (polemikus) irodalom 74—80, 81, 87, 92, 95, 101, 106, 112, 115, 119, 136, 154, 158, 161, 164, 168, 170, 176, 178, 179, 189, 200, 201, 203, 219, 223, 232—4, 244, 245, 247, 249, 257, 258, 265—6, 274—6, 280—4
Aphthartodoketizmus *274*, 275, 276, 277
Apophthegmata patrum 131
Apostoli atyák 65
Apostoli egyházi rendtartás 47
Apostoli kánonok 48
Apostoli konstituciók 47
Apostoli szimbolum 43
Aposzchisták 283
Aquarii 78
Aranyszájú szent János 180
Arator 270
Arbela krónikája 142
Arethas kódex 74
Aristides, athéni *75*, 284
Ariston, pellai 75
Aristoteles 204, 228, 250, 262, 263, 275, 283
Arius, arianizmus 125, 137, 138, 139, *153*, 154, 161, 173, 200, 201, 202, 203, 208, 234, 258, 265, 266, 267
Arnobius, idősebb 110
Arnobius, ifjabb 248
Artes liberales 231, 264
Asterius, Amasea püspöke 173
Asterius szofista 153
Aszketika, aszkézis, aszkéták, aszketikus írók 68, 151, 152, 155, 164, 171, 187, 191, 205, 247, 249, 254, 267, 279—80, 281, 283, 284
Atanáz, alexandriai *153*, 163
Athenagoras 80
Atripei Schenute 152
Attila 198
Augusztinizmus 257
Ausonius *222*, 224
Auxentius, milánói 202

Auxentius, Dorostorum püspöke 206
Avitus 258

Ágoston, hippói 56, 141, 198, 214, 225, *226*, 244, 246, 261, 264, 265, 266
Állam 242; l. Egyház és állam
Állami törvénygyüjtemények 147
Álmok 159

Babona 182, 284
Bachiarius 205
Balaeus 192
Bardenhewer O. 289
Bardesanes 84
Barlaam és Joasaph 75, 284
Barsanuphius szerzetes 279
Basilides 83
Basilius, ancyrai 163
Basilius Cilix 138
Bálványimádás 97
Bellarminus 24
Benedek, nursiai 45, *261*
Bérmálás 194, 197, 210, 271, 273
Boethïus *262*, 264, 268
Bonifác (I.) pápa 198
Bonifác (II.) pápa 252
Bonosus 197
Bostrai Titus 174
Böjt 45, 47, 98, 123, 268, 284
Bölcseleti bevezetés a dogmatikába 283
Braulio 268
Breviarius de Hierosolyma 134
Breviculus collationis 144
Bryennios 44
Búcsújárási énekek 192
Bűn 45, 58, 99, 112, 117, 121, 205, 223, 231, 235, 245, 280, 284; l. eredeti bűn.
Bűnbánó ének 266
Bűnbánók 271
Bűnbánati fegyelem 46, 47, 58, 59, 97, 98, 100, 103, 110, 122, 125, 167, 183, 184, 199, 210, 212, 241, 256, 273, 293—7
Büntetések, Istentől 117

Caesarius, arlesi 44, *258*
Cantus Gregorianus 255
Carmen ad Flavium Felicem 270.
Carmen ad Marcionitas 225
Cassiodorus 140, 142, *264*, 268
Catalogus Felicianus 256
Catalogus Liberianus 256
Callinicus 131
Cayré, F. 291
Ceillier 24
Celestinus (I.) pápa 198
Celibátus 107, 197
Celsus 50, 63, 73, 119
Cento-verselés 222, 225
Choreni Moses 195
Choricius 278
Chronicon Paschale 143
Chrysippus 131
Chrysologus Péter 248
Chrysostomus; l. Aranyszájú Szent János
Cicero 204, 210, 227, 243, 263
Cicoma 97
Cirill, alexandriai 160, 275
Cirill, jeruzsálemi 44, 174
Cirill, scythopolisi 132
Claudianus Mamertus 257
Claudius Claudianus 225, 269
Claudius Marius Victor 226
Collectio Avellana 144
Commodianus 226
Communicatio idiomatum 162, 188
Confessor 86, 127
Constitutiones per Hippolytum (Epitome) 48
Cornelius pápa 103, 293
Corpus credulitatis 200
Creatianismus 113, 252
Cyprianus galliai pap 225
Cyprianus, karthágói 103, *105*, 293
Cyprianus prokonzuli aktái 129
Cyrenei Synesius 159
Cyrillonas 192

Csillagászat, csillagjóslás 84, 101, 178

Dalmatius 143
Damazus pápa 196
Dante 50, 58, 61, 64
Dasii acta 129
Decretum Gelasianum 125, 226, *251*
Dêr Balizeh papyrus 49
De recta in Deum fide 126
De situ terrae sanctae 134
De vocatione omnium gentium 245
Diadochus 187
Diacrinomenus Johannes 139
Didache 44
Didaskalia 47
Didymus, vak *158*, 214
Diognetushoz írt levél 82, 101
Dies irae 63
Dionysius, alexandriai 123
— korinthusi püspök 85
— pápa 103
— Exiguus 48, 261
Dogmatikai kézikönyv 120. 176, 283
Doketizmus 51
Domine quo vadis? 54
Donatisták 205, 206, 233, 237, 243
Dorotheus apát 279
Doxologia 164
Dracontius 270
Drusiana 55

Edesszai krónika 142
— vértanuk 129
Efrém, szír 191
Egyház 70, 100, 108, 117, 126, 205, 221, 241, 267
Egyház római 241
— — egyházközség 67, 71
— és állam 81, 199, 251
Egyházatyák tekintélye 22
Egyházi ének 284
Egyházközségek tagjai 271
Egyházjog 44, 46, 47, 48, 102, 125, 143, 144—7, 161, 197, 198, 244, 251, 252, 257, 261, 267
Egyháztörténet 135, 138, 143
Eleutherus pápa 85
Elische Wardapet 195
Elveszett paradicsom 258
Ember, Isten alkotása 112
Emberi élet értelme és célja 282
Emberi természet 138
Enciklopédiák 123, 268
Energumenok 271
Enkratiták 51
Ennodius 260
Epiphanes 83
Epiphanius, salamisi 44, *176*, 215
Epiphanius szerzetes 140
Epistola ad Demetriadem 207
Eredeti bűn 169, 184, 187, 211, 214, 238
Ereklyék, képek, 178, 213, 256, 282, *283*, 285, 287, l. képek tisztelete
Eretnekek 96, 101
— rekonciliációja 277
Eretnekségek története 96, 101, 155, 178, 204, 233, 277, 282, 283
Erények 223, 280, 284
Erkölcstan 45, 49, 254, 267, 268, 281, 283, 284
Eskü 185
Eszchatalógia 103, 173, 213, 221, 226, 256, 270, 286
Eucharisztia, szentmise 45, 47, 58, 65, 67, 68, 70, 78, 90, 100, 103, 110, 117, 121, 137, 158, 169, 172, 175, 184, 192, 204, 210, 212, 268, 271
Eucherius 247
Eugippius 261
Euhemerismus 112
Eulogius 276
Eunomius 173
Eusebius, caesareai 44, 45, 49, 51, 57, 58, *133*
— emesai 138
— nikomediai 153
— samosatai 133
— vercelli 203
Eustathius, antiochiai 173
Eutherius 188
Euthymius, ivironi 284
Eutyches 189, 266, 275
Evagrius pap 247
— Ponticus 151
— Scholasticus 140
Excerpta latina Barbari 142
Exegetikai munka, legrégibb 102
Exsultet 237

Égi hierarchia 271
Élők közbenjáró imádsága 100

Facundus 266
Faustinus 203
Faustus, bizánci 195
— riezi (Reji) 257
Felebaráti szeretet 74, 82, 105, 107, 163
Felicii acta 129
Feltámadás 58, 67, 74, 78, 80, 96, 100, 103, 112, 122, 126, 158, 172, 191, 200, 278, 255, 270
Ferrandus diákonus 265
Félix apát 251
— (I.) pápa 104
— (II.) pápa 251
— (III.) pápa 252
—, Szent 224
Filastrius 204
Filozófia 77, 79, 80, 82, 87, 95, 98, 101, 115, 116, 176, 186, 227, 263, 281
Firmilianus, kappadóciai 124
Főnixmadár 67, 112
Fronto, cirtai 73, 76
Fulgentius 265
Fülöp, gortynai 86

Gaudentius 204
Gelasius, caesareai 138
— cysicusi 139
— (I.) pápa 251
Generatianismus 252
Gennadius, marseille-i pap 24, 258
Genserich 198
Georgius, pizidiai 287
Gergely, csodatévő 124
— elvirai 205
— naziánzi *167*, 171, 216, 281, 287
— nyssai *170*, 216
— (I.) pápa *253*, 272, 276
— toursi 142, *259*, 270
«Gergely (gregorián)-misék» 255
Germanus pátriárka 282
Gerontius 131
Gnószticizmus 50, 51, 53, 58, 78, *83*, 223
Gnózist cáfoló irodalom *85*, 86, 96
Gondviselés 190
Görög nyelv 22, 94, 250
— irodalom 215
Grammatika 268
Gregorius, agrigentumi 279
Gundaphorus 55

Gyermeknevelés 182
Gyula (I.) pápa 196

Hadrianus szerzetes 186
Hagiografus 127
Hagyomány (tradíció) 88, 103, 109, 246, 285
Háború és kereszténység 97, 111, 141, 242
Háromfejezet 179, 189, 193, 252, 253, 265, 266, *277*
Házasság 47, 51, 71, 80, 97, 233, 236, 256, 268
Hegemonius 174
Hegesippus 86
Helpidius Rusticus 270
Heraklas 117, 123
Hermas 293
Hermeneutika 235
Hermias 82
Hermogenes 80
Hesychius, kritikus 125
Hesychius, jeruzsálemi 139, *186*
Hierokles *74*, 136
Hilarius lerinumi szerzetes 247
Hilarius pápa 251
Hilarius, poitiersi 200
Himerius 197
Himnuszköltészet, himnuszok 62, 159, 191, 202, 204, 210, 214, 223, 225, 271, 274, 281, 286
Hippolytus, római 46, 48, 49, 82, 91, 100
Historia acephala 143
Historia Lausiaca 131
Historia tripartita 140
Historia monachorum in Aegypto 131
Hitbuzgalmi élet 213, 225
Hit cselekedetek nélkül 233
Homiletika 235
Homiliák, prédikációk 68, 119, 131, 137, 161, 165, 168, 171, 173, 174, 180, 182, 186, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 198, 204, 205, 206, 210, 219, 235, 236, 243, 244, 248, 254, 258, 274, 276, 278, 282, 283, 284, 287
Honorius, augustodunumi 24
Hormisdas pápa 252
Horsiesi 150
Hosius 203
Húsvét 71, 80, 81, 102, 143, 262
Hydatius 141
Hypatia 159
Hypatii (S.) vita 131

Ibas 193
Idő 230
Igazságosság 112
Ignác, antiochiai 51, 69
Ifjúságnak útmutatás az istenes életre és tanulásra 173
Ildefonz, toledói 24
Imádság 47, 48, 120
Imák 223
Ince (I.) pápa 197
Irenaeus, lioni 50, 86
Isten 77, 80, 85, 89, 99, 111, 117, 166, 171, 230, 231, 237, 271, 273, 276, 283
Isteni gondviselés 247, 282
István (I.) pápa 103
Iszlám 250
Itinerariumok 133
Itinerarium Antonini Placentini 134
Izaiás mennybemenetele 49
Izidor, pelusiumi 152
— szevillai 24, *268*
Izsák, antiochiai 193
— ninivei 194
ΙΧΘΥΣ 43, 65

Jakab, sarugi 193
János, antiochiai 142
— damaszkuszi *284*, 288
— efezusi *132*, 140
János (I.) pápa 252
— (II.) pápa 252
— (III.) pápa 253
Jeromos, szent 24, 51, 57, 58, 140, *216*, 236
Jeruzsálemi templom 57
Jeû-könyvek 84
Jézus Krisztus végrendelete 48
Johannes Cassianus *245*, 257
— Ieiunator 254
— Klimakos 279
— karpathosi 280
— Malalas 142
— Moschus 132
— Maxentius 276
— Nikiu püspöke 143
— Philoponus *275*, 276
— szerzetes 279
Jövendölések 74, 136
Julia Mammaea 118
Julianisták 275
Julianus aeclanumi 208
Julianus aposztata 74, 168, 175, 192
Julianus, halicarnassusi 274
Julius Firmicus Maternus 200
Junilius Africanus 267
Justinianus (I.) császár 277
Jusztin, szent 75
Juvencus 222

Καθολικὴ ἐκκλησία 71
Kallisztus pápa 101, *103*, 293
Kapitális bűnök 293
Karácsony ünnepe 182
Katakombák 216
Katonáskodás 97
Katechumenek 226, 271
Katechéta iskolák 113, 149
Katechézisek 170, 174, 179, 182, 214, 236
Katénák 250, 277
Károly János 288
Kegyelem 214, 220, 234, 244, 245, 248, 257, 258, 265, 266
Kelemen, alexandriai 51, 57, 58, 64, *115*
Kelemen miseliturgia 48
Kelemen, római 66
— I. levele 66
— II. levele (ú. n.) 68
Kelet szentjeinek története 132
Kenet 45, 185, 197
Keresztelés, keresztség 43, 45, 47,

58, 78, 96, 99, 103, 110, 157, 169, 177, 194, 197, 199, 204, 206, 210, 252, 256, 258, 267, 271
Keresztényüldözések, vádak ellenük 52, 69, 76, 80, 93, 95, 98, 111, 112, 120, 128, 135, 265
Keresztény élet 80, 82, 194, 200
Képek tisztelete 137, 177, 178, *283*; l. Ereklyék
Képrombolás 283
Kiliázmus, millenarizmus 72, 87, 90, 100, 102, 110, 113, 140, 207, 226
Klasszikusok tanítása 176
Kockajáték 107
Kolbi Eznik 195
Kolostori elöljáróknak tanácsok 280
Kommentárok Szent Pál leveleihez 161, 178, 179, 182, 190, 191, 204, 207, 213, 219, 279
Konstantin, nagy 134, 135, 139, 148, 153, 222
Kopaszság dícsérete 159
Kosmas énekszerző 287
Kosmas, idősebb 287
Kosmas Indikopleustes 278
Kozmológia 178
Költészet, költők 168, 176, 191, 192, 193, 221—6, 237, 244, 260, 269—71, 277, 280, 286—7
Krisztologia 42, 43, 51, 52, 57, 58, 67, 70, 76, 80, 85, 88, 89, 99, 103, 104, 111, 137, 157, 161, 162, 169, 172, 175, 179, 184, 186, 188, 189, 193, 194, 198, 199, 202, 212, 239, 245, 256, 261, 273, 275, 276, 280, 281, 283, 285
Krisztus új életelv 282
— a nevelő 115
— jótéteményei 270
— követőjének feladatai és kötelességei 281
— születése, dec 25-én 102
Krónikák 135, 138, 140
Krónikás (354. év) 140, 144
Kutatás (tudományos) szabadsága 87

Lactantius 111
Laikus szerzetes 207
Latin nyelv 22, 92, 112, 250
Laudes Domini 222
Laurentius, Novae püspöke 214
— Valla 272
Láng János 288
Leander, szevillai 267
Lelki beszélgetések 279
Lelki élet 151, 245
Lelki könyv papok számára 258
Lelkipásztorok 272
— eszményképe 254
Leontius, bizánci 275
— neapolisi 133
Leó (I.) pápa 198
Leucius (Charinus) 53
Levélgyüjtemények 143, 165, 168, 183, 190, 198, 219, 223, 225, 236, 254, 258, 260, 269, 274, 278, 279
Lélek 77, 81, 95, 97, 99, 111, 113, 171, 173, 231, 257, 278
Libanai Beatus pap 207
Liber Diurnus Romanorum Pontificium 257
Liber pontificalis 196, *256*
Liberius pápa *196*, 201
Lioni és vienne-i egyházközségek levele 128
Liturgia 44, 46, 47, 67, 68, 78, 92, 102, 112, 165, 183, 193, 194, 195, 204, 210, 225, 248, 252, 255, 259, 267, 268, 272, 274, 281, 283
Logika 263
Logos 50, 58, 77, 81, 83, 103, 121, 137, 157, 175, 227
Lucianus, antiochiai 125
— samosatai 73
Lucifer, caglari 203
Luciferianusok 205
Lucius (I.) pápa 103
Lykomedes 55

Mabbugi Philoxenus 194
Macedoniánusok 179, 257
Macarius, egyiptomi 150
— ifjabb 151
Malalas 74
Mambre Verzanogh 195
Manicheizmus 158, 174, 178, 192, 227, 233, 284
Mannucci U. 289
Marcelli acta 129
Marcellinus Comes 141
— pap 203
Marcellus, ancyrai 163
Marcion, marcioniták 56, 71, 77, *84*, 192
Marcus diákonus 132
— Eremita 187
Marius Mercator 244
— Victorinus *203*, 263
Mariologia 50, 52, 57, 81, 99, 157, 161, 162, 178, 184, 189, 192, 197, 204, 213, 219, 239, 266, 271, 272, 274, 282, 284, 285, 287
Martyr 86, 127
Martyr-akták és -legendák 127
Martyrologiumok, kalendáriumok 128
Maurinusok 41
Maximinus 206
Maximiliani acta 129
Maximus Confessor 272, *280*
— Margunius 281
— Torino püspöke 248
Mágia 207
Márton, bracarai 267
— toursi 141, 259, 269, 270, 271
Megholtakért könyörgés 213
Megváltás (szótériológia) 89, 239
Melaniae Junioris (S.) vita 131
Melchizedekiták 178
Melitius, lykopoliszi 124
Menologiák 128
Mesrop 195
Messzaliánusok 151
Methodius 126
Mértékletesség 126
Miatyánk 45, 46, 97, 120, 171, 195, 210, 248, 282
Migne 41
Miletusi Hesychius 142
Miltiades rétor 79
Minucius Felix 92
Misztika 50, 151, 187, 271, 281
Modestus 86
Monofizitizmus 48, 190, 193, 194 244, 251, 252, 272, 274—6, 277, 281, 284, 287
Monoteletizmus 280, 281, 282, 283, 284
Montanizmus 80, 82, 86
Morális 161, 210
Muratori töredék 56, 58, *91*
Musanus 86

Naassenusok 51
Nagyegyház 50, 69
Narses 193
Nazarenusok 51
Negyven vértanunak aktái és végrendelete 129
Nemesius, emesai 138
Nesztorianizmus 160, 161, 178, 179, *187*, 188, 189, 193, 194, 198, 244, 245, 249, 266, 275, 276, 277, 284
Népének 210
Néró 57, 67
Niceai hitvallás 196
Niceai zsinat (I.) 134
Niceta 214
Nilus, ancyrai 187
Noétus 83
Νόθα 49
Novaciánusok *104*, 204
Novellae 277

Oecumenius filozófus 279
Oktateuchos 138
Olaj, szent 274
Olympiodorus 278
Optatus 144, 205
Opus imperfectum in Matthaeum 206
Orange-i zsinat (II.) 252, 258
Origenes 51, 57, 59, 103, *117*, 124, 125, 126, 151, 163, 173, 176, 197, 211, 214, 215, 216, 218, 219, 277, 293 skv.
Orphikus-pythagoreusi tanítás 58
Ószövetség 51, 56, 73, 75, 76, 83, 103, 114, 135

Ördögök, démonok 77, 112, 151, 232, 235
Örökkévalóság 230
Özvegyek 47

Pachomius 150
Pacianus 204
Palesztinai martyrok 129
Palladius 131
Pamphilus, Pierius tanítványa 125
Pange lingua 271
Panodorus 142
Panopoliszi Nonnus 159
Papias, hierapoliszi 72
Papi hivatal terhe és méltósága 167, 182
Papság ; püspökök stb. 46, 47, 48, 67, 70, 72, 117, 221, 268, 271
Parúzia 60
Patrológia fogalma 19, 288 skv.
— és patrisztika 20, 288 skv.
— és «atya» cím 20, 292.
— és egyházatyák 21, 288 skv.
— és egyházírók 21, 288 skv.
— és egyházdoktorok 21
— nyelve 22
— felosztása korszakokra 23
— és theológia positiva 23, 288 skv.
— és dogmatörténet 23, 288 skv.
— és ókeresztény (ó-egyházi) irodalomtörténet 24, 289—90
Paulinus, milánói 209
— nolai 222, *224*
— périgueux-i *269*, 271
Paulus Orosius *141*, 243
Pál levele a laodiceaiakhoz 56
Pál, samosatai 125
Pectorius sírfelirata 65
Pelagiánusok 144, 198, *207*, 208, 220, 228, 234, 244, 251
Pelagius (I.) pápa 252
— (II.) pápa 253
Perpetuae et Felicitatis passio 129
Perzsa vértanuk 129
Petrus (ibériai) élete 133
— laodiceai 279
— Lombardus 283
Péter, alexandriai 124
Péter és Pál apostolok Rómában 54, 67, 71
Pharpii Lazarus 195
Philippus, sidei 138
Philo 157, 211
Philocalus *144*, 197
Philostorgius 139
Philoxeniana 194
Phoebadius 203
Photius 24, 53, 276
Pierius 124
Pilátus 52
— akták 52
Pionius 72
Pionius vértanusága 129
Pinytus 85
Pistis Sophia 50, 84
Platon 80, 102, 111, 117, 118, 120, 126, 131, 136, 204, 228
Plinius, ifj 269
Plotinus 227, 272
Pogányság 200
Pogány írók olvasása 47
— — hasznos használata 165
— mitológia 111, 115
Polycarpi martyrium 128
Polikárp, szent 71
Polychronius 179
Pomerius Julianus 258
Pontianus pápa 103
Porphyrii (Gaza püspöke) vita 132
Porphyrius 126, 136, 175, 178, 186, 204, 227, 263
Possidius 226
Potamiaena szűz és Basilides vértanusága 129
Potamius 205
Praeexistentia animarum 121, 126, 158, 159
Praescriptio 96
Pratum spirituale 132
Praxeas 83
Predestináció 239, 245, 248, 256
Primasius 267
Primátus, pápai 67, 71, 89, 100, 108, 167, 197, 198, 199, 212, 221, 248, 251, 252, 256, 260
Priszcillianizmus 55, 58, 198, *207*
Proba, római írónő 222
Proclus, pártiárka 189
— újplatonikus 272, 275
Procopius, gazai 278
Prológusok az evangéliumokhoz és Szent Pál leveleihez 91
Prophetiae ex omnibus libris collectae (IV. sz.) 113
Prosper, aquitániai 244
Prudentius 223
Psalterium Gallicanum 218
Pseudokelemen-levél 68
Pseudoklementinák 68
Pseudo-Dionysius Areopagita 256, *271*, 281, 283
Ptolemaeus és Lucius vértanusága 128
Ptolemaeus-féle rendszer 278
Püspök, monarchikus 70
Püspökök apostoli utódlása 86, 88
— prédikálási kötelezettsége 258

Quadratus 74
Quadrivium 263
Quintus Julius Hilarianus 140
Quodvultdeus 243

Rabulas 193
— életrajza 133
Radegunda, szent 270
Recapitulatio 89
Regula fidei 87
Rekonciliáció (paenitentiával kapcsolatban) 293 skv.
Rerum ecclesiasticarum contemplatio 283
Reticius 113
Rézbányai József 289
Rhodon 86
Romanus énekszerző 286
Róma és Bizánc 251
Római világuralom 93
Rufinus, aquilejai 138, *214*, 216, 217, 218
Ruricius 257
Rusticus 252

Sabellius 85
Sabinus 143
Sacramentarium Gelasianum 251
— Gregorianum 255
— Leonianum 198
Sahak, nagy 194
Salamisi Epiphanius 176
Salamon ódái 50
— végrendelete 50
Sallustius 141
Salvianus, marseille-i 247
Saturninus 200, 202
Sárkányok 284
Sciliből való vértanuk 129
Scotus Eriugena 272
Sedulius 225
Seneca 57, 267
— és Szent Pál levélváltása 57
Sequentia 63
Serapion, antiochiai 85
— Euchologiuma 49
Severianus 186
Severus pátriárka 274
Sextus Julius Africanus 123
Sextus-mondások 64
«Sic et non» módszer 275
Sigebert, gembloursi 24
Simeon Stylites 133
Simeon, az «új teológus» 284
Simon mágus 54, 68, 87
Simplicianus 208, 233
Simplicius pápa 251
Siricius pápa 197
Sixtus (II.) pápa 103
Skolasztika 250
Sokrates 139
Sophronius 132, 276, *280*, 281
Soter pápa 85
Sozomenus 139
Sphragis 65
Steidle B. 292
Stephanus Gobarus 275
Suarez 273
Subintroductae 68 ; l. Syneisaktos
Sub tuum praesidium 276
Sulpicius Severus *141*, 269, 271
Symbolum Athanasianum 156
Symmachus pápa *252*, 260,
— rétor 208, 224, 269
Synaxariumok 128
Syneisaktos 58, *68*, 184

Szabellianizmus 51, 163, 226, 265
Szemipelagianusok 244, 245, 248, 252, 257, 258, 266
Szentek élete 130, 255
Szentek tisztelete 285
Szentelések, eretnekek által 252, 256

Szentírók (hagiografusok) 127
Szentháromság 43, 80, 81, 96, 99, 104, 121, 125, 137, 157, 158, 161, 166, 169, 170, 172, 194, 200, 201, 203, 204, 211, 223, 232, 238, 258, 276, 283
Szentírás szövege 217
— kánoni könyvek 48, 51, 57, 58, 68, 90, 91, 197, 251, 285
— magyarázat 246
— sugalmazott 81, 90, 103, 121, 220
— tudományba bevezetés (Introductio) 186, 267, 278
— Hermeneutika 206, 234
— -ból morális szentenciák gyüjteménye 279
— -i szaklexikon 177
Szentjánosi teológia 50
Szentlélek 50, 113, 121, 157, 158, 166, 177, 238, 285
Szentségek 241
Szenvedés értelme és jelentősége 183
Szeretet 281
Szerzetesség, regulák 151, 152, 159, 163, 183, 187, 193, 200, 210, 236, 245, 246, 259, 261, 264, 267, 268, 271, 280
Szerzetesek számára oktatások 280
Szerzetesi iskolák 183
Szeveriánusok 275
Szevillai Izidor 142
Szibillák (keresztény) 63
Szimbolumok (hitvallások) 43, 58
Színház (pogány) 97, 104
Szofisták 159
Szűzek, szűzesség 48, 58, 68, 71, 80, 104, 126, 155, 163, 164, 183, 192, 197, 200, 206, 207, 210, 236, 259

Tacitus 141
Tamás, aquinói 243, 273, 297
Tanítás és tanulás lélektana 231
Tarsusi Diodorus 178
Tatianus, szír 45, 75
Te Deum laudamus 214
Tell-Mahre-i Pseudo-Dionysius 143
Temetés 47, 48
— -i ének 287
— -i szertartás 272
Templom 48
Teológia és filozófia 237
Teológiai főiskola 264
Teremtés 121
Terentius Varro 232
Tertullianus 93, 294
Természettudomány 178, 268, 278
Thalassius apát 280
Thekla 54
Theodoretus, cyrusi 139, *189*
Theodorus, Askidas 277
— Lector 140
— mopsuestiai *179*, 275
Theodosius archidiaconus 134
— (I.) császár 209
Theodotus timár 85
Theognis, niceai 153
Theognostus 124
Theopaszchiták 275, 276
Theophania 136
Theophilus, alexandriai 158
— antiochiai 80
Thmuisi Serapion 158
Timotheus pap 277
Tiro Prosper, aquitániai 141
Tisztulás (másvilági) 100, 117
Történelembölcselet 232
Traducianizmus 99, 257
Trichotomia 117, 120, 175
Trishagion 193, 284
Triteizmus 275
Trithemius 24
Troparium 277
Tudományos kutatás lehetősége a teológia területén 87
Túlvilág 58, 61, 77, 100
Tyconius *206*, 267

Uralkodó (keresztény) kötelességei 277
— eszményi képe 159
Utolsó ítélet 62
Újplatonizmus 74, 138, 203, 227, 272, 275, 276, 278

Vagyon rendeltetése 247
— és üdvözülés 116
Valentinus 83
Varázslat 101, 123, 284
Vazul, nagy, szent 163
Venantius Fortunatus 270
Verba seniorum 131
Verecundus 266
Vergilius 209, 216, 222, 269, 270
Vexilla regis 271
Vértanuk 110, 224
Viae dux (Hodégos) 282
Vigilius, thapsusi 265
— pápa *252*, 270
Victorinus 110
Viktor, antiochiai 186
— (I.) pápa 85
— tunnunai 142
— Vita püspöke 265
Vince, lerinumi 246
Világ 230, 273, 278
— teremtése, hexaémeron 57, 110, 164, 210, 226, 230, 235, 238, 269, 275, 283, 287
— hét csodája 259
— szépsége 67
— vége 45, 48
Világi tudomány 82
Vitae patrum 131

Wulfila 205

Zacharias rétor 139
Zeno, Verona püspöke 204
Zenobia 125
Zephyrinus pápa 85
Zosimus pápa 197

Zsidókeresztények 50, 51
Zsidóság 45, 77, 82, 84, 95, 116, 136, 226
Zsinati akták 145
Zsoltármagyarázatok 158, 178, 179, 182, 187, 190, 201, 208, 219, 245, 248, 259, 265, 281